VILÁG PROLETÁRJAI, EGYESÜLJETEK!

KARL MARX

ÉS

FRIEDRICH ENGELS

MŰVEI

26/III. KÖTET

BUDAPEST 1976

KARL MARX

ÉS

FRIEDRICH ENGELS

MŰVEI

26/III. KÖTET

ÉRTÉKTÖBBLET-ELMÉLETEK

(A „TŐKE" IV. KÖNYVE)

HARMADIK RÉSZ

BUDAPEST 1976

Marx és Engels műveinek magyar kiadása
az MSZMP Központi Bizottságának
határozata alapján jelenik meg

ISBN 963 09 0355 5
ISBN 963 09 0519 1

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

[TIZENKILENCEDIK FEJEZET]

Thomas Robert Malthus[1]

[*1. Áru és tőke összecserélése*]

Malthus itt tekintetbe jövő írásai a következők:

1. „The Measure of Value Stated and Illustrated", London 1823.

2. „Definitions in Political Economy etc.", London 1827. (Ehhez megnézendő ugyanez az írás, *John Cazenove* kiadásában, London 1853, „Cazenove jegyzeteivel és kiegészítő megjegyzéseivel".)

3. „Principles of Political Economy etc.", II. kiad., London 1836. (Az első 1820 táján; utánanézni.)

4. Tekintetbe kell még venni egy malthusiánus[2] (azaz a ricardiánusokkal ellentétben malthusiánus) következő írását: „Outlines of Political Economy etc.", London 1832.

„Observations on the Effects of the Corn Laws" c. írásában (1814)[3] Malthus még azt mondta A. Smithről:

> „Dr. Smitht nyilvánvalón az a szokása vezette az érvelésnek erre az útjára, hogy a *munkát*" (tudniillik a munka értékét) „tekintette *az állandó értékmérőnek* és a gabonát a munka mértékének... Hogy sem a munka, sem bármely más áru nem lehet a reális csereértéknek szabatos mértéke, azt most a politikai gazdaságtan egyik legvitathatatlanabb tanításának tekintik; és ez csakugyan [...] már magából a csereérték definíciójából következik." [11–12. old.]

De 1820-as „Principles of Political Economy" c. írásában feleleventette Ricardo ellen Smithnek ezt az „állandó értékmérőjét", amelyet Smith maga sehol sem használ, ahol valóban kifejt.[4] Maga Malthus a „*Corn Laws*"-ról szóló idézett írásában Smith másik definíciójához tartotta magát, az értéknek a cikk termeléséhez szükséges tőke (felhalmozott munka) és (közvetlen) munka mennyisége által való meghatározásához.

Egyáltalában félreismerhetetlen, hogy Malthusnak mind „Principles"-e,

mind a másik két idézett írása – ezeknek az előbbit kellett néhány pontban közelebbről kifejteniök – legnagyobbrészt a ricardoi írás[5] sikerére való irigykedésének köszönhette létrejöttét, és annak a próbálkozásának, hogy megint az élre furakodjék, ahova ügyes plagizátorként felszédelegte magát, mielőtt Ricardo írása megjelent. Ehhez hozzájárult, hogy Ricardo írásában az értékmeghatározás – habár még elvont – végigvitele a földtulajdonosok és csatlósaik érdekei ellen irányult, és ezeket Malthus még közvetlenebbül képviselte, mint az ipari burzsoázia érdekeit. Emellett nem akarjuk tagadni, hogy Malthusban volt bizonyos elméleti spekulálgató érdeklődés. De ellentéte Ricardóval szemben – és ennek módja – csak azért volt lehetséges, mert Ricardo mindenféle következetlenségekbe bonyolódott.

A többletérték keletkezése[6] egyfelől; az a mód, ahogy Ricardo a költségárak[7] kiegyenlítődését a tőke alkalmazásának különböző területein mint magának az érték törvényének a módosulását fogja fel; a profit és értéktöbblet végigvonuló összecserélése (ezek közvetlen azonosítása): ez az, amihez Malthus az ellentétét kapcsolja. Malthus nem bogozza ki ezeket az ellentmondásokat és quidproquókat*, hanem elfogadja őket Ricardótól, azért, hogy erre a zűrzavarra támaszkodva az érték stb. ricardoi alaptörvényét megdöntse és pártfogóinak kellemes következtetéseket vonjon le.

Malthus e három írásának tulajdonképpeni érdeme abban van, hogy míg Ricardo valójában nem fejti ki, hogyan fakad az áruknak az érték törvénye – a bennük foglalt munkaidő – szerinti cseréjéből az egyenlőtlen csere tőke és eleven munka között, meghatározott mennyiségű felhalmozott munka és meghatározott mennyiségű közvetlen munka között, tehát valójában homályban hagyja az értéktöbblet eredetét (mivel a tőkét közvetlenül a munkára, nem a munkaképességre cseréltteti el), addig Malthus a fő hangsúlyt a tőke és bérmunka közötti *egyenlőtlen* cserére helyezi. Malthus kevés számú későbbi híveinek egyike, *Cazenove* a fent idézett „Definitions etc."-hez írt előszavában kiérzi ezt, s ezért azt mondja:

> Az *árucserét* és az *elosztást* (bért, járadékot, profitot) egymástól meg kell különböztetni ... az elosztás törvényei egyáltalán nem függenek a cserére vonatkozó törvényektől. (*Előszó*, VI–VII. old.)

Ami itt nem jelent mást, mint hogy a munkabér és profit viszonya – a tőke és bérmunka, felhalmozott munka és közvetlen munka cseréje – nem esik *közvetlenül* egybe az árucsere törvényével.

---

* – felcseréléseket – *Szerk.*

Ha pénznek vagy árunak tőkeként való *értékesítését* vesszük szemügyre – tehát nem értékét, hanem tőkés *értékesítését* –, akkor világos, hogy az *értéktöbblet* semmi más, mint annak a munkának a többlete (a meg nem fizetett munka), amely felett a tőke parancsnokol, amely felett az áru vagy a pénz parancsnokol, azon a munkamennyiségen túl, amely benne magában foglaltatik. Az áruban vagy pénzben magában foglalt munka mennyiségén kívül (= a benne foglalt termelési elemekben rejlő munka összege + a közvetlen munka, amelyet ezekhez hozzátettek) megvásárol egy munkatöbbletet, amely nem rejlett benne. Ez a többlet alkotja az értéktöbbletet; nagyságától függ az értékesítés aránya. És az eleven munka e többletmennyisége, amelyre kicserélődik, alkotja a profit forrását. A profit (jobbanmondva értéktöbblet) nem a tárgyiasult munka egyenértékéből fakad, amelyet egyenlő mennyiségű eleven munkára cserélnek ki, hanem az eleven munkának abból az adagjából, amelyet ebben a cserében elsajátítanak anélkül, hogy egyenértéket fizetnének érte, meg nem fizetett munkából, amelyet a tőke ebben a látszatcserében elsajátít. Ha tehát eltekintünk e folyamat közvetítésétől – és Malthus annál inkább jogosult eltekinteni tőle, mivel Ricardónál hiányzik ez a közvetítés –, ha csak a folyamatnak a tényszerű tartalmát és az eredményét nézzük, akkor értékesítés, profit, pénznek vagy árunak tőkévé változása nem abból fakad, hogy az áruk az érték törvényéhez mérten cserélődnek ki, tudniillik abban az arányban, amennyi munkaidőbe kerülnek, hanem éppen fordítva abból, hogy az áruk vagy pénz (tárgyiasult munka) *több* eleven munkára cserélődnek ki, mint amennyit tartalmaznak, mint amennyi bennük feldolgozva van. Malthus egyetlen érdeme a fenti írásokban az, hogy kihangsúlyozza ezt a pontot, amely Ricardónál annál is kevésbé élesen domborodik ki, mivel mindig előfeltételezi a kész terméket, amelyet tőkés és munkás közt megosztanak, anélkül, hogy szemügyre venné a cserét, a közvetítő folyamatot, amely ehhez a megosztáshoz vezet. Ezt az érdemet megint megszünteti az, hogy a pénz vagy áru tőkeként való *értékesítését* s ezért a sajátos tőke-funkcióbeli *értékét* összecseréli az *árunak* mint olyannak *értékével*; a kifejtésben ezért, mint látni fogjuk, visszaesik a monetárrendszer gondolatnélküli elképzeléseibe – elidegenítésből eredő profit[8] – és egyáltalában a legsivárabb zűrzavarba bonyolódik. Ahelyett tehát, hogy túlmenne Ricardón, Malthus a kifejtésben megpróbálja a gazdaságtant megint Ricardo mögé visszaszorítani, sőt Smith és a fiziokraták mögé.

„Egyazon országban és ugyanazon időben azoknak az áruknak a cseréértékét, amelyek csakis munkára és profitra oldhatók fel, pontosan méri az a munkamennyiség, amely úgy adódik, ha a bennük ténylegesen fel-

dolgozott felhalmozott és közvetlen munkához hozzáadjuk a munkában felbecsült összes előleg utáni profit változó összegét. De ennek szükségképp ugyanakkorának kell lennie, mint annak a munkamennyiségnek, amely felett ezek parancsnokolnak." („The Measure of Value Stated and Illustrated", London 1823, 15–16. old.) „Az a munka, amely felett egy áru parancsnokolhat [. . .] állandó értékmérő." (I. m. 61. old.) „Sehol sem láttam" (saját írása, a „Measure of Value etc." előtt) „azt a megállapítást, hogy az a rendes *munkamennyiség*, amely felett egy áru parancsnokol, szükségképpen képviseli és méri a *benne feldolgozott munkamennyiséget*, a profit hozzáadásával." („Definitions in Political Economy etc.", London 1827, 196. old.)

Malthus úr a „profitot" mindjárt az *érték* definíciójába bele akarja venni, hogy közvetlenül ebből a definícióból következzék; Ricardónál nem ez az eset. Látni ebből, hogy érzi, miben rejlett a nehézség.

Egyébként szerfelett idétlen nála, hogy az *áru értékét* és tőkeként való *értékesítését* azonosnak tételezi. Ha az áru vagy pénz (röviden tárgyiasult munka) tőkeként kicserélődik eleven munkára, akkor mindig nagyobb munkamennyiségre cserélődik ki, mint amennyi benne magában foglaltatik – és ha összehasonlítjuk egyrészt az árut ez előtt a csere előtt, másrészt az eleven munkával való cseréjéből eredő terméket, akkor azt találjuk, hogy az áru kicserélődött saját értékére (egyenérték) + egy saját értéke feletti többletre, az értéktöbbletre. De idétlenség ezért azt mondani, hogy az áru értéke = az értéke + egy ezen érték feletti többlet. Ha ezért az áru áruként cserélődik ki más árukra, és nem tőkeként eleven munkára, akkor – amennyiben egyenértékre cserélődik ki – ugyanazon mennyiségű tárgyiasult munkára cserélődik ki, mint amennyi benne foglaltatik.

Megjegyzendő tehát csak az, hogy Malthus szerint az áru értékében már készen áll közvetlenül a profit, és hogy számára az az egy világos: az áru mindig több munka felett parancsnokol, mint amennyi benne foglaltatik.

„Éppen mert az a munka, amely felett egy áru rendesen parancsnokol, méri a benne ténylegesen feldolgozott munkát a profit hozzáadásával, ezért jogosult azt" (a munkát) „értékmérőnek tekinteni. Ha tehát egy *áru rendes értékét* úgy tekintjük, mint amit *kínálatának természetes és szükséges feltételei* határoznak meg, akkor bizonyos, hogy ezeknek a feltételeknek a mértéke csakis az a munka, amely felett rendesen parancsnokol." („Definitions in Political Economy", London 1827, 214. old.)

„*A termelés elemi költségei*: ez a kifejezés pontosan egyenértékű a [. . .] kínálat feltételeivel." (I. m., Cazenove kiad., London 1853, 14. old.) „*A* [. . .] *kínálat feltételeinek mértéke*: az a munkamennyiség, amelyért az áru kicserélődik, ha természetes és rendes állapotában van." (I. m., Cazenove kiad., 14. old.) „Az a munkamennyiség, amely felett egy áru parancsnokol, pontosan képviseli a benne feldolgozott munkamennyiséget, az előlegek utáni profittal együtt, és ennélfogva valóságosan képviseli és méri a kínálatnak azokat a természetes és szükséges feltételeit, a termelésnek azokat az elemi költségeit, amelyek meghatározzák az értéket." (I. m., Cazenove kiad., 125. old.) „Az áru iránti kereslet, habár nem arányos bármely más olyan áru *mennyiségével*, amelyet a vásárló hajlandó és képes adni érte, valóságosan arányos azzal a *munkamennyiséggel*, amelyet ad érte; s ez okból: az a *munkamennyiség, amely felett egy áru rendesen parancsnokol*, pontosan képviseli a hatékony keresletet iránta; mivelhogy pontosan képviseli a *munkának és a profitnak azt az egyesült mennyiségét, amely szükséges kínálata létrehozásához*; míg a *tényleges* munkamennyiség, amely felett egy áru parancsnokol, ha különbözik a *rendes* mennyiségtől, a kereslet időleges okokból eredő többletét vagy hiányát képviseli." (I. m., Cazenove kiad., 135. old.)

Malthusnak ebben is igaza van. A *kínálatnak*, azaz az áru termelésének vagy jobbanmondva újratermelésének feltételei a tőkés termelés alapzatán azok, hogy az áru vagy értéke (a pénz, amellyé átváltozik) termelési vagy újratermelési folyamatában több munkára cserélődik ki, mint amennyi benne foglaltatik; mert csak azért termelik, hogy profitot realizáljanak. Pl. egy kartongyáros eladta kartonját. Új karton kínálatának az a feltétele, hogy a pénzt – a karton csereértékét – több munkára cserélje ki a karton újratermelési folyamatában, mint amennyi benne foglaltatott, illetve amennyit a pénz képvisel. Ugyanis a kartongyáros mint tőkés termeli a kartont. Amit termelni akar, az nem karton, hanem profit. A karton termelése csak eszköz a profit termelésére. De mi következik ebből? A termelt kartonban több munkaidő, több munka foglaltatik, mint az előlegezett kartonban. Ez a többletmunkaidő, értéktöbblet jelentkezik is a többlettermékben, a *több* kartonban, mint amennyit a munkára kicseréltek. A termék egy része tehát nem a munkára kicserélt kartont pótolja, hanem egy többletterméket alkot, amely a gyárosé. Vagy ha az egész terméket tekintjük, akkor minden rőf karton tartalmaz egy hányadrészt – vagy értéke tartalmaz egy hányadrészt =, amelyért nem fizettek egyenértéket, amely *meg nem fizetett* munkát képvisel. Ha tehát a gyáros a rőf kartont értékén adja el, azaz ha ugyanannyi

munkaidőt tartalmazó pénzre vagy árura cseréli ki, akkor olyan pénzösszeget realizál vagy olyan árumennyiségre tesz szert, amely semmibe sem kerül neki. Ugyanis a kartont nem azért a munkaidőért adja el, amelyet megfizetett, hanem azért a munkaidőért, amelyet a karton tartalmaz, és ennek a munkaidőnek egy részét nem fizette meg. A karton pl. = 12 sh.-nyi munkaidőt tartalmaz. Megfizetni ebből csak 8-at fizetett meg. Eladja 12-ért, ha értékén adja el, nyer tehát 4 sh-et. Ami mármost a vevőt illeti, az előfeltevés szerint minden körülmények közt *csak* a karton értékét fizeti meg. Azaz olyan pénzösszeget ad, amely annyi munkaidőt tartalmaz, [mint] a karton. Mármost három eset lehetséges. A vevő tőkés. A pénz (azaz az áru értéke), amellyel fizet, szintén tartalmaz egy rész meg nem fizetett munkát. Ha tehát az egyik meg nem fizetett munkát ad el, a másik meg nem fizetett munkával vásárol. Mindegyik meg nem fizetett munkát realizál, az egyik mint eladó, a másik mint vevő. Vagy pedig a vevő független termelő. Akkor egyenértéket kap egyenértékért. Hogy a munka, amelyet neki az eladó az áruban elad, meg van-e fizetve vagy sem, ahhoz semmi köze. Annyi tárgyiasult munkát kap, amennyit ad. Vagy végül a vevő bérmunkás. Ebben az esetben is, mint minden más vevő, – előfeltételezve, hogy az árut értékén adják el – áru-egyenértéket kap pénzéért. Annyi tárgyiasult munkát kap áruban, mint amennyit pénzben ad. De azért a pénzért, amely munkabérét alkotja, több munkát adott, mint amennyit a pénz tartalmaz. Pótolta a benne foglalt munkát + többletmunkát [adott], amelyet ingyen [nyújt]. A pénzt tehát értékén felül fizette meg, tehát a pénz egyenértékét, a kartont stb. is értékén felül fizeti meg. Neki mint vásárlónak tehát nagyobb a költsége, mint bármely áru eladójának, habár az áruban egyenértéket kap pénzéért; de a pénzben nem kapott egyenértéket munkájáért, hanem munkában többet adott az egyenértéknél. A munkás tehát az egyetlen, aki minden árut, még ha értékén vásárolja is, értéke felett fizetett meg, mert a munka általános egyenértékét, a pénzt értéke felett vásárolta meg. Ezért ez nem eredményez nyereséget annak számára, aki a munkásnak adja el az árut. A munkás nem fizet neki többet, mint bármely más vevő: a munka értékét. A tőkés, aki a munkás által termelt árut megint eladja a munkásnak, ténylegesen realizál profitot ebben az eladásban, de csak ugyanazt a profitot, amelyet bármely más vevőnél realizál. Profitja nem onnan származik – e munkásra vonatkozólag –, hogy az árut értéke *felett* adja el neki, hanem onnan, hogy előzőleg ténylegesen, a termelési folyamatban, értéke *alatt* vásárolta meg a munkástól.

[2. *Visszatérés az „elidegenedésből eredő profit" nézetéhez*]

Malthus úr mármost, mint ahogy az áru tőkeként való értékesítését az áru értékévé változtatta át, következetesen bérmunkásokká változtatja át az összes vevőket; azaz szerinte áru helyett mindnyájan közvetlen munkát cserélnek a tőkéssel és mindnyájan több munkát adnak vissza neki, mint amennyit az áru *magában foglal*, holott a tőkés profitja fordítva abból ered, hogy az áruban foglalt *összes* munkát *eladja*, míg az áruban foglalt munkának csak *egy részét fizette meg*. Míg tehát Ricardónál az a nehézség, hogy az árucsere törvénye nem magyarázza meg közvetlenül a tőke és bérmunka közti cserét, sőt látszólag ellentmond ennek, Malthus a nehézséget azzal oldja meg, hogy az áruk vásárlását (cseréjét) átváltoztatja tőke és bérmunka közti cserévé. Amit Malthus nem ért meg, az az áruban foglalt munka teljes összegének és a benne foglalt megfizetett munka összegének a különbsége. Éppen ez a különbözet alkotja a profit forrását. A továbbiakban azonban Malthus szükségképp odajut, hogy a profitot abból vezesse le, hogy az eladó az árut nemcsak *afelett* adja el, amibe *neki* kerül (és ezt teszi a tőkés), hanem afelett, *amibe kerül*, tehát visszajut az elidegenítésből eredő profit vulgáris nézetéhez, hogy az értéktöbbletet onnan vezesse le, hogy az eladó az árut értéke *felett* adja el (azaz több munkaidőért, mint amennyit tartalmaz). Amit így mint egy áru eladója profitál, elveszti mint egy másik áru vásárlója, és abszolúte nem látható be, mit lehet realiter „profitálni" az árak ilyen általános névleges megemelése révén. Nevezetesen hogyan gazdagodhat ezáltal a társadalom en masse*, hogyan jöhet létre ezáltal valóságos többletérték vagy többlettermék. Együgyűen ostoba elképzelés.

Az átmenet Malthus úr zavaros – de helyes sejtésen és egy le nem gyűrt nehézség tudatán nyugvó – kísérletéből, hogy A. Smith tételeire támaszkodva, aki, mint láttuk, minden ellentmondó elemet naivan kimond és így szögesen ellenkező nézetek forrása, kiindulópontja, Ricardóval szemben új elméletet vonultasson fel és az „első helyet" megtartsa, – az átmenet ebből a kísérletből a gondolatnélküli vulgáris nézethez a következőképpen történik:

Ha az áru tőkeként való értékesítését tekintjük – azaz az árut eleven termelő munkával való cseréjében –, akkor a benne magában foglalt munkaidőn kívül az egyenértékben, amelyet a munkás újratermel, többletmunkaidő felett parancsnokol, amely a profit forrását alkotja. Ha mármost az

* – tömegében – *Szerk.*

árunak ezt az *értékesítését* átvisszük *értékére*, akkor az áru mindegyik vásárlójának munkásként kell az áruhoz viszonyulnia, azaz a benne foglalt munkamennyiségen kívül többletmennyiséget kell adnia helyette a vételben. Minthogy a *munkásokon kívül* a többi vásárló *nem* munkásként viszonyul az áruhoz {még ott is, ahol a munkás puszta áruvásárlóként lép fel, láttuk, közvetve tovább megmarad a régi, eredeti különbözet}, ezért fel kell tételezni, hogy bár közvetlenül nem adnak több munkát, mint amennyit az áru tartalmaz, de ami ugyanaz, olyan értéket adnak, amely több munkát tartalmaz. Ezzel a „több-munkával, vagy ami ugyanaz, több munka értékével" történik az átmenet. Valójában tehát ez erre lyukad ki: egy áru értéke abban az értékben áll, amelyet a vevő érte fizet, és ez az érték = az áru egyenértéke (értéke) + egy többlet ezen érték felett, többletérték. Tehát a vulgáris nézet. A profit abban áll, hogy egy árut *drágábban adnak el, mint ahogy vásárolják*. A vevő több munkával vagy tárgyiasult munkával vásárolja meg, mint amennyibe az eladónak kerül.

Ha azonban a vevő mármost maga is tőkés, áru eladója, és pénze – vásárlóeszköze – csak eladott árut képvisel, akkor csak az derülne ki, hogy mindketten túlságos drágán adják el egymásnak árujukat, és így kölcsönösen becsapják egymást – és egyazon mértékben csapják be, ha mindketten csupán az általános profitrátát realizálják. Honnan jöjjenek tehát azok a vevők, akik megfizetik a tőkésnek azt a munkamennyiséget, amely = az árujában foglalt munka + a profitja? Pl.: Az áru az eladónak 10 sh.-be kerül. Eladja 12 sh.-ért. Ezáltal nemcsak 10 sh.-nyi munka felett parancsnokol, hanem 2 sh.-nyivel több felett. A vevő azonban szintén 12 sh.-ért adja el 10 sh.-be kerülő áruját. Mindegyik elveszti így mint vevő azt, amit mint eladó nyert. Az egyetlen kivétel a munkásosztály. Mert mivel a termék árát költsége fölé emelik, a munkások csak a termék egy részét tudják visszavásárolni, és ilymódon a termék egy másik része vagy e másik rész ára profit a tőkésnek. De mivel a profit éppen onnan ered, hogy a munkások a terméknek csak egy részét tudják visszavásárolni, ezért a tőkés (a tőkésosztály) soha nem tudja profitját a munkások támasztotta kereslet által realizálni, nem tudja azáltal realizálni, hogy az egész terméket a munkabérre cseréli, hanem éppen csak azáltal, hogy az *egész* munkabért a terméknek csak egy részére cseréli el. Tehát magukon a munkásokon kívül más keresletre és más vevőkre van szükség, vagy pedig nem volna profit. Honnan jönnek ezek? Ha maguk is tőkések, maguk is eladók, akkor a tőkésosztály fenti önbecsapása következik be, amennyiben áruik árát kölcsönösen névlegesen felemelik és mindegyik megnyeri mint eladó azt, amit mint vevő elveszít. Olyan *vevőkre* van tehát *szükség, akik nem eladók*, hogy a tőkés a profitját realizálja, az árukat „érté-

kükön adja el". Innét a földtulajdonosok, nyugdíjasok, szinekúrások, papok stb. szükségessége, házicselédeiket és csatlósaikat sem feledve. Hogyan jutnak ezek a „vevők" a vásárlóeszközök birtokába – hogyan kell előbb egyenérték nélkül elvenniök a tőkésektől termékük egy részét, hogy az így elvettel az egyenértéknél kevesebbet vásároljanak vissza –, ezt Malthus úr nem fejti ki. Mindenesetre ebből következik a nem-termelő osztályok lehető gyarapítása melletti perbeszéde, hogy az eladók piacot, kínálatukra keresletet találjanak. És így adódik továbbá, hogy a népesedési pamfletista[9] a termelés feltételeként az állandó túlfogyasztást és az évi terméknek semmittevők által való lehető legnagyobb elsajátítását prédikálja. További perbeszédként hozzájárul – az elméletéből szükségképp következőhöz – az, hogy a tőke az *elvont gazdagságra való törekvést*, az *értékesítési törekvést* képviseli, ez azonban csak a vevők egy olyan osztálya révén realizálható, akik a *költekezési, fogyasztási, tékozlási törekvést* képviselik, éppen a nem-termelő osztályok révén, akik vevők anélkül, hogy eladók lennének.

[*3. A malthusiánusok és ricardiánusok közti civódás a 20-as években; közös nézetük a munkásosztályról*]

Ezen a bázison szép civódás volt a 20-as években (1820–30 egyáltalában az angol politikai gazdaságtan nagy metafizikai kora) malthusiánusok és ricardiánusok közt. Az utóbbiak éppúgy szükségesnek tartják, mint a malthusiánusok, hogy a munkás ne sajátítsa el maga a termékét, hanem ennek egy része a tőkésnek jusson, hogy ez őt, a munkást, *termelésre ösztökélje* és így biztosítva legyen a gazdagság fejlődése. De dühöngenek a malthusiánusok ama nézete miatt, hogy a földtulajdonosoknak, állami és egyházi szinekúrásoknak és egy egész banda henyélő csatlósnak kell először megkaparintaniok – minden egyenérték nélkül – a tőkés termékének egy részét (éppúgy, ahogy ő teszi ezt a munkással), hogy aztán számára profittal megvásárolják tőle saját áruját. Bár a ricardiánusok ugyanezt fenntartják a munkással szemben. Hogy a felhalmozás, és ezzel a munka iránti kereslet növekedjék, a munkásnak a saját termékéből a lehető legtöbbet át kell engednie ingyen a tőkés részére, hogy ez az így megnövekedett nettójövedelmet megint visszaváltoztassa tőkévé. Éppígy a malthusiánus. Az ipari tőkésektől a lehető legtöbbet ingyen el kell venni járadékként, adóként stb., hogy a nekik megmaradót megint profittal eladhassák kényszerű „részvényeseiknek". A munkásnak nem szabad elsajátítania saját termékét, hogy ne veszítse el a munka ösztökéjét, mondják a ricardiánusok a malthusiánu-

sokkal együtt. Az ipari tőkésnek terméke egy részét át kell engednie a csupán fogyasztó osztályok – fruges consumere nati* – részére, hogy ezek az átengedettet nem előnyös feltételek közt megint kicseréljék vele. Különben a tőkés elvesztené a termelés ösztökéjét, amely épp abban áll, hogy nagy profitot csinál, áruját jóval értékén felül adja el. Később visszatérünk erre a komikus harcra.

[*4. Smith érték-elméletének Malthus-féle értelmezése és felhasználása Ricardo ellen*]

Először is bizonyítékul, hogy Malthus az egészen közönséges elképzelésre lyukad ki:

„Bármekkora is a számuk a közbeeső csereaktusoknak, amelyek az áruk tekintetében végbemehetnek – akár Kínába küldik ezeket termelőik, akár azon a helyen adják el, ahol termelték őket: a megfelelő piac kérdése kizárólag attól függ, *vajon a termelők pótolni tudják-e tőkéiket rendes profittal együtt*, úgyhogy módjuk legyen sikeresen folytatni üzletüket. *De mik az ő tőkéik?* Ezek, mint Adam Smith megállapítja: a szerszámok, amelyekkel dolgoznak, az anyag, amelyen dolgoznak, és a szükséges munkamennyiség feletti parancsnoklás eszközei."[11] [„Definitions", Cazenove kiad., 70. old.]

(És ez, véli, az összes munka, amely fel van dolgozva az áruban. A profit az így az áru termelésére ráfordított munka feletti *többlet*. Tehát ténylegesen névleges megtetézés az áru költségén felül.) És hogy semmi kétség ne maradjon véleménye felől, helyeslően idézi, mint ami saját nézetét igazolja, Torrens ezredest, „On the Production of Wealth", VI. fej., 349. old.:

„A hatékony kereslet a *fogyasztóknak* az a képessége és hajlandósága" {a vevők és eladók ellentéte a fogyasztók és termelők ellentétévé válik}, „hogy az árukért – akár közvetlen, akár közvetett csere révén – a tőke valamennyi összetevőjéből bizonyos nagyobb adagot adjanak, mint amennyibe az áruk termelése kerül." („Definitions", Cazenove kiad., 70–71. old.)

---

* – akik arra születtek, hogy a gyümölcsöket elfogyasszák[10] – *Szerk.*

És Cazenove úr maga, a malthusi „Definitions" kiadója, apologétája és kommentátora:

„A profit nem függ attól az *aránytól, amelyben az árukat egymás közt kicserélik*"

{tudniillik ha csupán a tőkések közti árucserét tekintenék, akkor a malthusi elmélet – mivel nem kerül elő a munkásokkal való csere, akiknek a munkán kívül *nincs* árujuk, amit a tőkéssel kicseréljenek – ostobaságnak jelennék meg, mint puszta kölcsönös megtetézés, áruk árának névleges megtetézése. Ezért el kell tekinteni az árucserétől, és árukat *nem* termelő embereknek pénzt kell cserélniök}

„(tekintve, hogy ugyanaz az arány fennállhat a profit minden változatossága mellett), *hanem annak arányától függ, ami a bérekre megy*, vagyis az elsődleges költség fedezésére szükséges, és amit minden esetben az határoz meg, hogy egy áru megszerzése végett a *vevő által hozott áldozat* (illetve a *munkaérték, amelyet ad*) milyen fokban *haladja meg a piacravitele végett a termelő által hozott áldozatot.*" (Cazenove, i. m. 46. old.)

Hogy ezekhez a szép eredményekhez eljuthasson, Malthusnak igen nagy elméleti intézkedéseket kell tennie. Először is, A. Smithből az egyik oldalt felfogva – amely szerint az áru értéke = az a munkamennyiség, amely felett az áru parancsnokol, vagy amely az áru felett parancsnokol, vagy amelyre az áru kicserélődik –, ki kell küszöbölni azokat az ellenvetéseket, amelyeket maga A. Smith és követői, köztük Malthus is, felhoztak, hogy egy áru *értéke*, hogy érték értéknek mértéke lehet.

A „Measure of Value Stated and Illustrated" c. írás, London 1823, igazi mintapéldánya a gondolati gyengeelméjűségnek, amely kazuisztikusan önmagát bódítva tekergődzik keresztül saját belső zűrzavarán, és amelynek nehézkes, gyámoltalan kifejezése az elfogulatlan és inkompetens olvasóban azt a benyomást kelti, hogy a zűrzavar világosságként való felfogásának nehézsége nem a zűrzavar és a világosság ellentmondásában rejlik, hanem a megértés hiányában az olvasó részéről.

Malthus első teendője, hogy a „munka értékének" és a „munka mennyiségének" Ricardo-féle szétválasztását[12] megint elkenje és a Smith-féle egymásmellettiséget az egyik téves oldalra redukálja.

„Bármely adott *munkamennyiség* szükségképp *ugyanolyan értékű*, mint a *bér*, amely felette parancsnokol, vagy amelyért az ténylegesen kicserélő-

dik." („The Measure of Value Stated and Illustrated", London 1823, 5. old.)

E mondat célja, hogy egyenlővé tegye a *munka mennyisége* és a *munka értéke* kifejezéseket.

Önmagában ez a mondat puszta tautológiát, abszurd közhelyet fejez ki. Mivelhogy a *bér*, vagy az, „amelyért az" (egy munkamennyiség) „kicserélődik", ennek a munkamennyiségnek az *értékét* alkotja, ezért tautológia azt mondani: egy meghatározott munkamennyiség *értéke* egyenlő a *bérrel*, vagy azzal a pénz- vagy árutömeggel, amelyre ez a munka kicserélődik. Ez más szavakkal nem jelent egyebet, mint: egy meghatározott munkamennyiségnek a csereértéke egyenlő a csereértékével, más néven bérével. Ebből azonban semmiképp sem következik {eltekintve attól, hogy nem közvetlenül munkát cserélnek bérre, hanem munkaképességet; ezzel a felcseréléssel válik lehetővé az értelmetlenség}, hogy egy meghatározott munkamennyiség egyenlő azzal a munkamennyiséggel, amely fel van dolgozva a bérben, vagy abban a pénzben vagy azokban az árukban, amelyekben a bér jelentkezik. Ha egy munkás 12 órát dolgozik és bérként 6 óra termékét kapja, akkor ez a 6 óra terméke alkotja az *értéket* (mert a bért, az érte cserélhető árut) 12 óra munkáért. Ebből nem következik, hogy 6 óra munka = 12 óra, vagy hogy az az áru, amelyben 6 óra jelentkezik, = az az áru, amelyben 12 óra jelentkezik. Nem következik, hogy a bér értéke = annak a terméknek az értéke, amelyben a munka jelentkezik. Csak az következik, hogy a munka értéke (mert ezt a munkaképesség értéke, nem az általa elvégzett munka méri), egy adott munkamennyiség értéke kevesebb munkát tartalmaz, mint amennyit megvásárol; hogy ezért az *áru értéke*, amelyben a vásárolt munka jelentkezik, igen különbözik azoknak az áruknak az értékétől, amelyekkel ezt az adott munkamennyiséget megvásárolták, vagy amelyek felette parancsnokoltak. Malthus úr a fordított következtetést vonja le. Mivelhogy egy adott munkamennyiségnek az *értéke* = az értéke, szerinte az következik, hogy az az érték, amelyben ez a munkamennyiség jelentkezik, = a bér értéke. Továbbá az következik belőle, hogy a közvetlen munka (tehát a termelési eszközök levonása után), amelyet egy áru felszívott, tartalmaz, nem hoz létre nagyobb értéket, mint amit fizettek érte; csak a bér értékét termeli újra. Már ebből is magától adódik, hogy a profitot nem lehet megmagyarázni, ha az áruk értékét a bennük foglalt munka határozza meg, hanem más forrásból kell magyarázni; előfeltételezve ugyanis, hogy az áru értékének magában kell foglalnia a profitot, amelyet realizál. Mert a benne feldolgozott munka a következőkből áll: 1. Az elhasznált és

ezért a termék értékében újramegjelenő gépi berendezésben stb. foglalt munkából; 2. a felhasznált nyerstermékben foglalt munkából. Ez a két ·'·:m nyilvánvalóan nem növeli az új áru termelése előtt bennük foglalt munkát azáltal, hogy egy új áru termelési elemeivé válnak. Marad tehát 3. a bérben foglalt munka, amelyet eleven munkára cseréltek ki. Az utóbbi azonban Malthus szerint nem nagyobb, mint a tárgyiasult munka, amelyre kicserélik. Ennélfogva az áru nem tartalmaz semmilyen rész meg nem fizetett munkát, hanem csak olyan munkát, amely egyenértéket pótol. Ebből következik, hogy ha az áru értékét a benne foglalt munka határozná meg, akkor az áru nem hozna profitot. Ha tehát profitot hoz, akkor ez árának *többlete* a benne foglalt munka felett. Hogy értékén (amely a profitot magában foglalja) adják el, ahhoz tehát olyan munkamennyiség felett kell parancsnokolnia, amely = a benne magában feldolgozott munka + a munka egy többlete, amely az áru eladásában realizált profitot képviseli.

[5. *A munka változhatatlan értékéről szóló smithi tétel Malthus-féle értelmezése*]

Továbbá, hogy a *munka*, nem a termeléshez szükséges munkamennyiség, hanem a munka mint áru alkalmas legyen értékmérőnek, ezért Malthus azt állítja, hogy „*a munka értéke állandó*". („The Measure of Value etc.", 29. old., jegyzet) {Ebben nincs semmi eredeti, hanem körülírása és továbbvitele *A. Smith* tételének, *I. könyv V. fej.* (Garnier kiad., I. köt, 65–66. old.):

„Egyenlő munkamennyiségek szükségképp mindig és mindenütt ugyanazon értékűek a munkás számára. Egészségének, erejének és energiájának rendes állapotában, jártasságának és ügyességének rendes fokán mindig szükségképp kényelmének, szabadságának és boldogságának ugyanazt az adagját adja oda. Az ár, amelyet fizet, szükségképp mindig ugyanaz, bármi legyen a javak mennyisége, amelyet viszonzásul kap. Ez az ár valójában néha nagyobb és néha kisebb mennyiséget tud megvásárolni e javakból; de ezeknek az értéke az, ami változik, és nem az őket megvásárló munkáé. Mindig és mindenütt az *drága*, amihez nehéz hozzájutni, vagy aminek megszerzése sok munkába kerül; és az *olcsó*, amit könnyen meg lehet kapni vagy nagyon kevés munkával. Ezért a munka, minthogy saját értéke sohasem változik, az egyetlen végső és reális mérce, amellyel minden áru értéke mindig és mindenütt megbecsülhető és összehasonlítható."}

{Továbbá Malthus felfedezése, amelyre oly büszke, és amelyről azt mondja, hogy ő jött rá először, hogy ugyanis az érték = az a munkamennyiség, amely az áruban foglaltatik, + egy olyan munkamennyiség, amely a profitot képviseli, úgy látszik szintén igen egyszerűen a két smithi tétel összeállítása (Malthus soha nem vetkőzi le a plagizátort); I. könyv VI. fej. (Garnier kiad., I. köt. 100. old.):

„Az ár összes különböző alkotórészeinek reális értékét azzal a munkamennyiséggel mérik, amelyet mindegyikük megvásárolni, illetve amely felett parancsnokolni tud. A munka méri az értékét nemcsak az ár azon részének, amely *munkára* oldódik fel, hanem annak is, amely *járadékra* oldódik fel, és annak is, amely *profitra* oldódik fel."}

Malthus ebben az értelemben mondja:

Ha nő „a munka iránti kereslet, akkor [. . .] a munkás nagyobb keresetét nem a munka értékének emelkedése okozza, hanem azon termék értékének esése, amelyre a munkát kicserélték. És a [. . .] munka bőségének [. . .] esetében a munkás csekély keresetét a termék értékének emelkedése okozza, nem pedig a [. . .] munka értékének esése." („The Measure of Value etc.", 35. old.) (V. ö. uo. 33–35. old.)

Igen jól gúnyolja ki Bailey azt a malthusi *bizonyítási eljárást*, hogy a *munka értéke* állandó (Malthus további demonstrációját, nem Smithét, egyáltalában a munka változhatatlan értékének tételét), a következőképpen:

„Ugyanilyen módon bármilyen cikkről bebizonyítható, hogy változhatatlan értékű; pl. 10 yard posztóról. Mert akár 5 £-et, akár 10 £-et adunk a 10 yardért, az adott összeg mindig egyenlő értékű volna a posztóval, amelyért kifizették, vagyis, más szavakkal, változhatatlan értékű a posztóra vonatkoztatva. De az, amit egy változhatatlan értékű dologért adnak, maga is szükségképp változhatatlan, tehát a 10 yard posztó szükségképp változhatatlan értékű. . . Pontosan ugyanolyan fajta haszontalanság a béreket változhatatlan értékűnek nevezni, amiért bár mennyiségük változik, ugyanazon munkaadag felett parancsnokolnak, mint egy kalapért adott *összeget* változhatatlan értékűnek nevezni, amiért, habár néha több, néha kevesebb, mindig megvásárolja a kalapot." („A Critical Dissertation on the Nature, Measures and Causes of Value etc.", London (1825), 145–147. old.)

Ugyanebben az írásban Bailey igen harapósan kigúnyolja az idétlen, mélyértelműsködő számítási táblázatokat, amelyekben Malthus az értékmérőjét

„illusztrálja". „Definitions in Political Economy"-jában (London 1827), amelyben szabad folyást enged Bailey szarkazmusai feletti bosszúságának, Malthus többek közt így próbálja bizonyítani a *munka változhatatlan értékét*:

„Az áruk egy nagy osztálya, mint a nyerstermékek, a társadalom előrehaladásával [. . .] emelkedik a munkával összehasonlítva [. . .] míg az ipari cikkek [. . .] esnek." Így „nincs messze az [. . .] igazságtól, ha azt mondjuk, hogy az [. . .] áruknak az átlagos tömege, amely felett egy adott munkamennyiség parancsnokol, ugyanabban az országban néhány évszázad folyamán nem változhat nagyon lényegesen." („Definitions etc.", London 1827, 206. old.)

Éppoly szépen, mint a „munka változhatatlan értékét", bizonyítja Malthus azt is, hogy a bérek pénzárainak emelkedése az áruk pénzárainak általános emelését kell hogy előidézze:

„Ha a munka pénzbére egyetemesen emelkedik, akkor a pénz értéke arányosan esik; és ha a pénz értéke esik . . . akkor a javak ára mindig emelkedik." („Definitions", i. h. 34. old.)

Ha a pénz értéke a munkával összehasonlítva esett, akkor épp azt kell bizonyítani, hogy az összes áruk értéke a pénzzel összehasonlítva emelkedett, vagyis hogy a pénz értéke nem munkában, hanem a többi áruban felbecsülve esett. És Malthus ezt úgy bizonyítja, hogy feltételezi.

[6. *Az érték törvényének módosulásairól szóló ricardoi tételek felhasználása az érték-elmélet ellen*]

A Ricardo értékmeghatározása elleni polémiát *Malthus* teljesen azokból a tételekből veszi, amelyeket maga Ricardo állított fel először azokról a változásokról, amelyeket az áruk csereértékében – a bennük feldolgozott munkától függetlenül – a tőke különböző összetétele a forgalom folyamatából eredően hoz létre; ezek: a forgó- és állótőke különböző arányai, az alkalmazott állótőkék különböző tartóssági fokai, a forgótőkék különböző megtérülései. Röviden a költségárnak az értékkel való Ricardo-féle összecseréléséből, amennyiben a különös termelési területeken alkalmazott munka tömegétől független költségárak kiegyenlítődéseit mint magának az értéknek módosulásait fogja fel, s ezzel az egész elvet halomra dönti. Malthus nem azért nyúl az értéknek a munkaidő által való meghatározása ellen maga

Ricardo által kiemelt és általa először felfedezett ellentmondásokhoz, hogy megoldja ezeket, hanem hogy tisztán gondolatnélküli elképzelésekhez térjen vissza és az egymásnak ellentmondó jelenségek *kimondását*, a nyelvbe való átültetésüket megoldásuknak adja ki. Látni fogjuk, hogy ugyanezt a módszert követik a ricardoi iskola felbomlásában; vagyis [James] Millnél és McCullochnál, akik az ellentmondó jelenségeket megkísérlik közvetlenül összhangba fecsegni az általános törvénnyel skolasztikusan-bárgyú definíciók és disztinkciók révén, hogy semmivéokoskodják ezeket, miközben egyébként maga az alapzat is odavész.

A mondatok, amelyekben Malthus a maga Ricardo által az értéktörvény ellen szolgáltatott anyagot ellene fordítja, a következők:

„Adam Smith megjegyezte, hogy a gabona éves termény, a húsáru olyan termény, amelynek előállításához négy vagy öt év szükséges;[13] s következésképpen, ha a gabona és a marhahús két egyenlő csereértékű mennyiségét hasonlítjuk össze, bizonyos, hogy a marhahús termelésében alkalmazott tőke utáni 15 %-os profit esetén három vagy négy pótlólagos év különbözete, minden más megfontolást kizárva is, értékben kipótolná a sokkal kisebb mennyiségű munkát, és ilymódon két ugyanakkora csereértékű árunk lehetne, holott az egyiknek a felhalmozott és közvetlen munkája 40 vagy 50%-kal kevesebb volt, mint a másiké. Ez olyan esemény, amely naponta megtörténik az ország legfontosabb áruinak egy roppant tömegével; és ha a profit 15%-ról 8%-ra esnék, akkor a marhahús értéke a gabonával összehasonlítva több mint 20%-kal esnék." („The Measure of Value Stated etc.", 10–11. old.)

Minthogy mármost a tőke árukból áll és a belekerülő vagy azt alkotó áruk nagy részének olyan az ára (tehát közönséges értelemben a csereértéke), amely nem áll sem felhalmozott, sem közvetlen munkából, hanem – amennyiben csupán ezt a különös árut tekintjük – az értékhez való, tisztán névleges megtetézésből, amelyet az átlagos profit hozzátevése okoz, azt mondja Malthus:

„A munka nem az egyetlen elem, amely a tőkében fel van dolgozva." („Definitions", Cazenove kiad., 29. old.) „Mik a *termelés költségei*? . . . a *természetbeni munka* mennyisége, *amelyet szükséges feldolgozni az áruban* valamint a termelésében elfogyasztott szerszámokban és anyagokban, *egy olyan pótlólagos mennyiséggel együtt*, amely egyenértékű a rendes pro-

fittal az előlegek után arra az időre, amelyre előlegezték ezeket." (I. m. 74–75. old.) „Ugyanezen okból Mill úr teljes tévedésben van, amikor a tőkét felraktározott munkának nevezi. Talán úgy nevezhetnők, hogy *felraktározott munka és profit*, de bizonyára nem egyedül felraktározott munka, hacsak el nem határozzuk, hogy a profitot munkának nevezzük." (I. m. 60–61. old.) „Azt mondani, hogy az áruk értékét a megtermelésükhöz szükséges munka és tőke mennyisége szabályozza vagy határozza meg, ez lényegében téves. Azt mondani, hogy a megtermelésükhöz szükséges *munka és profit mennyisége* szabályozza, ez lényegében igaz." (I. m. 129. old.)

Ehhez *Cazenove* megjegyzi, 130. old., jegyzet:

„A munka és profit kifejezést az az ellenvetés érheti, hogy a kettő nem kölcsönviszonos terminus, – lévén a munka tevékenység, a profit pedig eredmény; az egyik ok, a másik következmény. Ennélfogva *Senior úr* a »*munka és önmegtartóztatás*« kifejezéssel helyettesítette ... Valójában el kell ismerni, hogy nem az önmegtartóztatás, hanem a tőke termelő *használata* az oka a profitnak."

Senior szerint ugyanis:

„Az, aki jövedelmét átváltja tőkévé, *megtartóztatja magát az élvezettől*, amelyet elköltése nyújtana neki."

Szép magyarázat. Az áru értéke a benne foglalt munkából + profitból áll; munkából, amely benne foglaltatik, és munkából, amely nem foglaltatik benne, de amelyet fizetni kell érte.

Malthus további polémiája Ricardo ellen:

Ricardo állítása, hogy amint „a bér értéke emelkedik, a profit arányosan esik" és vice versa*, csak azon előfeltevés mellett igaz, „hogy áruk, amelyekben ugyanakkora munkamennyiség van feldolgozva, mindig ugyanakkora értékűek, és ez „500 eset közül 1-ben" igaz, mégpedig szükségképp, „mert a civilizáció és a tökéletesítés előrehaladásával" folyton nő „az alkalmazott állótőke mennyisége és egyre különbözőbbé és egyenlőtlenebbé teszi a forgótőke megtérülésének idejét". („Definitions", London 1827, 31–32. old.) (Ugyanez 53–54. old. Cazenove kiadásában, ahol Malthus szószerint ezt mondja: „A dolgok [...] természetes

* – megfordítva – *Szerk.*

állapota" meghamisítja Ricardo értékmérőjét, mert ennek az állapotnak „a civilizáció és a tőkéletesítés előrehaladásával folytonosan az a tendenciája, hogy növelje az alkalmazott állótőke mennyiségét és egyre különbözőbbé és egyenlőtlenebbé tegye a forgótőke megtérülésének időit".) „Ricardo úr [...] maga is elismer jelentős kivételeket szabálya alól; de ha megvizsgáljuk azokat az osztályokat, amelyek a kivételeihez tartoznak, azaz azokat, ahol az alkalmazott állótőke mennyisége különböző és különböző tartóssági fokú, és ahol az alkalmazott forgótőke megtérülésének időszakai nem ugyanakkorák, azt fogjuk találni, hogy ezek oly számosak, hogy a szabály tekinthető a kivételnek és a kivételek a szabálynak." (50. old.)

[7. *Az érték vulgáris definíciója. A relatív munkabér ricardoi felfogása elleni polémia*]

Malthus a korábban mondottakkal megegyezően így is magyarázza az értéket:[14]

„Egy áru becslése, alapozva az árunak a *vásárló számára való költségére,* illetve arra az *áldozatra,* melyet megszerzése végett hoznia kell, amely áldozatot azzal a *munkamennyiséggel* mérik, *amelyet érte cserébe ad, v a g y ami ugyanarra fut ki,* azzal a munkával, amely felett parancsnokol." („Definitions", Cazenove kiad., 8–9. old.)

Cazenove is kiemeli mint különbséget Malthus és Ricardo közt:

„Ricardo úr, Adam Smithszel együtt, a munkát fogadta el a költség igazi mércéjeként; de csak a *termelési* költségre alkalmazta ezt... ez ugyanígy alkalmazható a *vásárló számára való költség* mértékeként." (I. m. 56–57. old.)

Más szavakkal: Egy áru értéke egyenlő azzal a pénzösszeggel, amelyet a vevőnek fizetnie kell, és ezt a pénzösszeget a legjobban a vele megvásárolható közönséges munka tömegével lehet felbecsülni.* De hogy mi határozza meg a pénzösszeget, ezt természetesen nem mondja meg. Ez az az egészen közönséges elképzelés, amellyel a köznapi életben bírnak a dolog-

* Malthus *feltételezi* a *profit létezését,* hogy aztán ennek értéktömegét egy külsőleges mércén megmérje. Nem érinti keletkezésének és belső lehetőségének kérdését. – *Marx jegyzete.*

ról. Puszta trivialitás, fellengzően kifejezve. Ez más szavakkal csak annyi: a *költségár* és az *érték* azonos; olyan összecserélés ez, amely A. Smithnél és még inkább Ricardónál ellentmond valóságos fejtegetésüknek, de amelyet most Malthus törvénnyé emel. Ilyenképpen az az elképzelés ez, amelyl yel a konkurrencia foglyává lett és csak ennek látszatát ismerő konkurrenciafiliszter bír az értékről. Mert mi is határozza meg a költségárat? Az előlegek + profit. És mi határozza meg a profitot? Honnan kerül elő az alap ehhez, honnan a többlettermék, amelyben ez a többletérték jelentkezik? Ha csak a pénzár névleges megemeléséről van szó, akkor mi sem könnyebb, mint az áruk értékét megemelni. És mi határozza meg az előlegek értékét? A bennük foglalt munka *értéke*, mondja Malthus. És mi határozza meg ezt? Azon áruknak az értéke, amelyekre a munkabért fordítják. És ezeknek az áruknak az értékét? A munka értéke + profit. És így megy tovább a kör. Tegyük fel, valóban megfizetik a munkásnak munkája értékét, azaz azok az áruk (vagy pénzösszeg), amelyek bérét alkotják, egyenlők azzal az áruértékkel (pénzösszeggel), amelyben munkája realizálódik, úgyhogy ha 100 tallérnyi bért kap, akkor csak 100 tallérnyit tesz hozzá a nyersanyaghoz stb., röviden az előlegekhez; akkor a profit egyáltalán csak egy megtetézésből állhat, amelyet az eladó az eladásnál az áru *valódi* értéke felett eszközöl. Ezt teszi minden eladó. Amennyiben tehát a tőkések egymás közt cserélnek, semelyikük sem realizál semmit ezzel a megtetézéssel, és legkevésbé sem alkotnak ezzel egy többletalapot, amelyből járadékukat meríthetnék. Csak azok a tőkések, akiknek árui a munkásosztály fogyasztásába kerülnek bele, fognak valóságos és nem illuzórikus profitot csinálni, mivel a munkásoknak drágábban adják el újra az árukat, mint ahogy azokat tőlük vásárolták. Az árukat, amelyeket 100 tallérért vásároltak a munkásoktól, 110 tallérért fogják nekik újra eladni. Azaz a terméknek csak $^{10}/_{11}$ részét adják el nekik újra és $^{1}/_{11}$-ét megtartják maguknak. Mi mást jelent azonban ez, mint hogy a 11 órából, amennyit pl. a munkás ledolgozott, csak 10-et fizetnek meg neki, csak 10 óra termékét adják neki, ezzel szemben 1 óra vagy ennek terméke egyenérték nélkül a tőkésnek jutna? Mi mást jelent tehát ez, mint hogy – a munkásosztály vonatkozásában – a profitot azzal csinálják, hogy a munkások munkájuk egy részét *ingyen* dolgozzák le a tőkések számára, hogy tehát a „munka *mennyisége*" nem ugyanarra fut ki, mint a „munka értéke"? A többi tőkés azonban csak képzeletében csinálna profitot, mivel nem volna ez a kiútja.

Hogy milyen kevéssé értette Malthus Ricardo első tételeit, mennyire abszolúte nem érti meg, hogy profit másképp is lehetséges, mint megtetézés révén, csattanóan mutatja többek közt a következő tétel:

„Megengedve, hogy az első áruk, ha azonnal befejezték és használatba állították őket, tisztán munka eredményei voltak, és hogy értéküket ezért ennek a munkának a mennyisége határozta meg; még akkor is teljesen lehetetlen, hogy ilyen árukat *alkalmazhatnának tőkeként* más áruk termelésében való segédkezésre *anélkül, hogy a tőkést bizonyos időszakra meg ne fosztanák előlegei felhasználásától és az profit alakjában kárpótlást ne követelne.* A társadalom korai időszakaiban ezeknek a munkaelőlegeknek viszonylagos szűkössége folytán ez a kárpótlás magas volna és jelentős mértékben érintené az ilyen áruk értékét, a magas profitráta következtében. A társadalom haladottabb fokain a tőke és az áruk értékét nagyban érinti a profit az alkalmazott állótőke igen megnövekedett mennyisége és a hosszabb időtartam folytán, amelyre sok forgótőkét előlegeznek, mielőtt a megtérülés kárpótolná a tőkést. *Mindkét esetben az áruk egymás közti cseréjének rátáját lényegesen érinti a profit változó összege. . .*" („Definitions", Cazenove kiad., 60. old.)

A *relatív* munkabér[15] felfogása Ricardo egyik legnagyobb érdeme. Ebben az rejlik, hogy a *bér* (és ezért a *profit*) *értéke* abszolúte függ a munkanapnak attól a részétől, amelyben a *munkás önmaga számára dolgozik* (bére megtermelésére vagy újratermelésére), idejének ahhoz a részéhez viszonyítva, amely a tőkésé. Ez gazdaságtanilag fontos, valójában csak más kifejezés az értéktöbblet igazi elméletére. Továbbá fontos a két osztály társadalmi viszonyára nézve. Malthus érzi, hogy itt bűzlik valami és ezért meg kell tennie ellenvetését:

„Egyetlen író, akivel találkoztam Ricardo úr előtt, nem használta a *bér* vagy reálbér terminust úgy, mint ami *arányokat* foglal magában."

(Ricardo a bér *értékéről* beszél, amely persze a termék rá jutó részeként is jelentkezik.[16])

„A *profit* valóban magában foglal arányokat; és a *profitrátát mindig helyesen az előlegek értéke utáni százalékban becsülték meg.*"

{Hogy mit ért Malthus az *előlegek értékén*, azt igen nehéz, és az ő számára éppenséggel lehetetlen megmondani. Szerinte az áru értéke = a benne foglalt előlegek + profit. Minthogy pedig az előlegek a közvetlen munkán kívül még árukban állnak, ezért az előlegek értéke = a bennük levő előlegek + profit. Így a profit = az előlegek utáni profit + profit. És így ad infinitum*.}

* - a végtelenségig - *Szerk.*

„De a bért egyöntetűen úgy tekintették, mint ami nem valamilyen *arány* szerint emelkedik vagy esik, amelyben a bizonyos munkamennyiséggel elért össztermékhez állhat, hanem valamely különös termék nagyobb vagy kisebb mennyisége szerint, amelyet a munkás kap, vagy a szerint a nagyobb vagy kisebb hatalom szerint, amellyel az ilyen termék felruházza a létfenntartási és kényelmi cikkek feletti parancsnoklásra." („Definitions", London 1827, 29–30. old.)

Minthogy a tőkés termelés esetén a *csereérték* – a csereérték gyarapítása – a közvetlen cél, ezért fontos, hogyan mérjük meg. Minthogy az előlegezett tőke értéke pénzben (valóságos vagy számolópénzben) van kifejezve, ezért e gyarapodás fokát magán a tőke pénznagyságán mérik és mércéül meghatározott nagyságú – 100 – tőkét (pénzösszeget) vesznek.

„A tőke profitja" – mondja Malthus – „az előlegezett tőke értéke és az eladott vagy használt áru értéke közti különbségből áll." („Definitions in Political Economy", London 1827, 240–241. old.)

[*8. Malthus a termelő munkáról és a felhalmozásról*]

[*a*)] *Termelő és nem-termelő munka*

„Jövedelem [. . .] az, amit közvetlen fenntartás és élvezet céljából adnak ki, és tőke [. . .] az, amit profit céljából adnak ki." („Definitions", London 1827, 86. old.)

A munkás és a házicseléd „két világosan különböző célokra használt [. . .] szerszám, az egyik arra, hogy a gazdagság megszerzésében segítsen, a másik arra, hogy az elfogyasztásában segítsen".[17] (I. m. 94. old.)

Jó a termelő munkás következő magyarázata:

Termelő munkás az, aki *közvetlenül „gyarapítja gazdájának gazdagságát"*. („Principles of Political Economy", 47. old.)

Ehhez még hozzáveendő ez a mondat:

„Az egyetlen termelő fogyasztás, a szó tulajdonképpeni értelmében, a gazdagság elfogyasztása, vagyis elpusztítása tőkések által újratermelés céljából. . . A munkás, akit a tőkés alkalmaz, bérének azt a részét, amelyet

nem takarít meg, természetesen jövedelemként fogyasztja el, létfenntartás és élvezet céljából; nem pedig mint tőkét, termelés céljából. *Termelő fogyasztó annak a személynek a számára, aki alkalmazza*, és az állam számára, *de, szigorúan véve, nem az önmaga számára.*" („Definitions", Cazenove kiad., 30. old.)

[*b*)] *Felhalmozás*

„Egyetlen mai politikai gazdász sem érthet *takarékoskodáson* puszta kincsképzést; és túl ezen a korlátozott és nem-hatékony eljáráson, a nemzeti gazdagságra vonatkozóan nem képzelhető el ennek a terminusnak más használata, mint az, amely a megtakarítottnak különböző felhasználásából kell hogy eredjen, az általa fenntartott munka különböző fajtái közti valóságos megkülönböztetésre alapozva." („Principles of Political Economy", 38–39. old.) „*A tőke felhalmozása*: a jövedelem egy részének tőkeként való alkalmazása. *A tőke ennélfogva növekedhet a készlet vagy gazdagság növekedése nélkül.*" („Definitions", Cazenove kiad., 11. old.)

„A házasságra vonatkozó bölcs szokások, ha bizonyos méretekig hajtják őket egy olyan ország munkásosztályában, amely főleg az iparától és a kereskedelemtől függ, *károsak lehetnének erre az országra.*" („Principles of Political Economy", 215. old.)

Ezt mondja a túlnépesedés ellen felállítandó gátak prédikátora.

„A *létfenntartási cikkek szükséglete* az, ami főképpen ösztönzi a dolgozó osztályokat luxuscikkek termelésére; és ha ezt az ösztönzőt eltávolítanák vagy nagyban gyengítenék, úgyhogy a létfenntartási cikkeket igen kis munkával lehetne megszerezni, akkor ahelyett, hogy több időt szentelnének kényelmi cikkek termelésére, minden okunk megvan azt gondolni, hogy kevesebb időt szentelnének erre." („Principles of Political Economy", 334. old.)

A túlnépesedés tanítójára nézve azonban ez a tétel a legfontosabb:

„A népesség természeténél fogva a munkások szaporulata nem vihető a piacra egy különös kereslet következtében, csak tizenhat vagy tizennyolc év eltelte után, a jövedelemnek megtakarítás révén tőkévé való átváltoztatása pedig sokkal gyorsabban mehet végbe; egy *ország mindig ki van téve* annak, hogy a munka fenntartására szolgáló *alapok mennyiségében* gyorsabb a *növekedés*, mint a népesség növekedése." (I. m. 319–320. old.)

Cazenove helyesen jegyzi meg:

„Amikor a tőkét a *munkás bérének előlegezésére* alkalmazzák, *ez semmit nem tesz hozzá a munka fenntartására szolgáló alapokhoz*, hanem egyszerűen a már létező [...] alapok bizonyos adagjának a termelés céljaira való alkalmazásában áll." („Definitions in Political Economy", Cazenove kiad., 22. old., jegyzet)

[9.] *Állandó és változó tőke*

„*Felhalmozott munka*" (tulajdonképpen anyagiasult, tárgyiasult munkát kellene mondani): „az a munka, amely más áruk termeléséhez alkalmazott nyersanyagokban és szerszámokban van feldolgozva." („Definitions in Political Economy", *Cazenove kiad.*, 13. old.)

Az árukban feldolgozott munkáról szólva, „a termelésükhöz szükséges tőkében feldolgozott munkát *felhalmozott munka* terminussal" kellene „jelölni, megkülönböztetetten az *utolsó tőkés által alkalmazott közvetlen munkától*". (I. m. 28–29. old.)

Persze igen lényeges ezt a különbséget megtenni. Malthusnál azonban ez semmire sem vezet.

Tesz egy kísérletet, hogy az értéktöbbletet vagy legalábbis rátáját (ezt egyébként mindig összekeveri a profittal és a profitrátával) visszavezesse a változó tőkéhez, a tőke *közvetlen munkára* fordított részéhez való viszonyra. Ez a kísérlet azonban gyermeteg, és nem is lehetett más az értékről vallott nézete mellett. Azt mondja „Principles of Political Economy"-jában:

Tegyük fel, hogy a tőkét csak munkabérre adják ki. „100 £-et [...] fordítanak közvetlen munkára [...] A megtérülés [...] az év végén [...] 110 £, 120 £ vagy 130 £; nyilvánvaló, hogy mindegyik esetben a profitot az *össztermék értékének az a hányada határozza meg, amely az alkalmazott munka megfizetéséhez szükséges.* Ha a termék értéke a [...] piacon 110 £, akkor a munkások megfizetéséhez szükséges hányad a termék értékének $^{10}/_{11}$-e lesz, és a profit 10% lesz. Ha a termék értéke 120 £, akkor az [alkalmazott] munka [megfizetéséhez szükséges] hányad $^{10}/_{12}$ lesz, és a profit 20% lesz. Ha [...] 130, akkor az előlegezett munka megfizetéséhez szükséges hányad $^{10}/_{13}$ lesz és a profit = 30% lesz." Most tegyük fel, hogy „a tőkés előlegei nem csupán munkából állanak [...] *A tőkés* [...] *az általa előlegezett tőke minden része után egyenlő profitot vár.*" Tegyük fel, az előlegek $^1/_4$-e munkára (közvetlenre) megy;

$^3/_4$ felhalmozott munkából és profitból áll, „a járadékokból, adókból vagy más kiadásokból származható minden hozzátevéssel együtt". Akkor „szigorúan igaz, hogy *a tőkés profitja a termék ezen $^1/_4$-ének változó értékével együtt fog változni, összehasonlítva az alkalmazott munka mennyiségével*". Pl. „egy bérlő alkalmazzon a földművelésben [. . .] 2000 £-et, ebből 1500 £-et [. . .] vetőmagban, lótartásban, állótőkéje kopásában, álló- és forgótőkéje utáni kamatban, járadékokban, tizedekben, adókban stb., és 500 £-et közvetlen munkában, és [. . .] a megtérülés [. . .] az év végén [. . .] legyen 2400 £". Profitja 2000 után „400 £, vagyis 20%. És ugyanilyen nyilvánvaló, *hogy ha a termék értékének $^1/_4$-ét vennők, tudniillik 600 £-et, és összehasonlítanók a közvetlen munka béreként fizetett összeggel, az eredmény pontosan ugyanazt a profitrátát mutatná.*" (I. m. 267–268. old.)

Malthus itt a Lord Dundreary-izmusba[18] esik. Amit akar (sejdíti, hogy az értéktöbbletnek s ennélfogva a profitnak meghatározott viszonya van a változó, munkabérre fordított tőkéhez), az az, hogy kimutassa, hogy „a profitot az össztermék értékének az a hányada határozza meg, amely az alkalmazott munka megfizetéséhez szükséges". Először is annyiban helyesen jár el, hogy azt feltételezi, hogy az egész tőke változó tőkéből, munkabérre fordított tőkéből áll. Ebben az esetben valóban azonos a profit és az értéktöbblet. De ebben az esetben is egy igen butuska megjegyzésre szorítkozik. Ha a ráfordított tőke 100 és a profit 10%, akkor a termék értéke = 110, a profit a ráfordított tőke $^1/_{10}$-ét alkotja (ennélfogva 10%-ot ez után) és az össztermék értékének $^1/_{11}$-ét, amely értékben saját értéke bele van számítva. Tehát a profit az össztermék értékének $^1/_{11}$-ét alkotja, az előlegezett tőke pedig $^{10}/_{11}$-ét alkotja annak. Hogy 10% profitot az össztermék értékére vonatkoztatva úgy lehet kifejezni, hogy annak az a része, amely nem profitból áll, = az össztermék $^{10}/_{11}$-e. Vagy hogy egy 110-nyi termék, amely 10% profitot foglal magában, $^{10}/_{11}$ ráfordítást tartalmaz, amely után ezt a profitot megcsinálták. Ez a ragyogó matematikai elmélkedés annyira elszórakoztatja, hogy ugyanezt a számítási példát megismétli 20, 30% profittal stb. Eddig még csak tautológiánk van. A profit százalék a ráfordított tőke után, az össztermék értéke tartalmazza a profit értékét, és a ráfordított tőke az össztermék értéke mínusz a profit értéke. Tehát 110 – 10 = = 100. A 100 azonban $^{10}/_{11}$-e 110-nek. De gyerünk tovább.

Tételezzünk fel olyan tőkét, amely nemcsak változó, hanem állandó tőkéből is áll. „A tőkés az általa előlegezett tőke minden része után egyenlő profitot vár." Ez mármost ellentmond ugyan az imént megtett állításnak,

hogy a profitot (helyesebben értéktöbbletet) a munkabérre fordított tőkéhez való viszony határozza meg. De sebaj! Malthus nem az az ember, aki „a tőkés" „várakozásainak" vagy elképzeléseinek ellentmondjon. No de lássuk az erőmutatványát. Tételezzünk fel 2000 £-nyi tőkét, ebből $^3/_4$ = 1500 állandó tőke, $^1/_4$, vagyis 500 változó tőke. Profit = 20 %. Így a profit = 400 és a termék értéke = 2000 + 400 = 2400. De 600 : 400 = = 66 $^2/_3$ %. Az össztermék értéke = 1000 és ennek munkabérre fordított része $^6/_{10}$.[19] De mi Malthus úr számítása? Vegyük az össztermék $^1/_4$-ét, akkor ez = 600, a ráfordított tőke $^1/_4$-e = 500 = ennek munkabérre fordított része, és 100 = a profit $^1/_4$-e = az erre a munkabérre eső profitrész. És ez szerinte azt bizonyítja, hogy „a tőkés profitja a termék ezen $^1/_4$-ének változó értékével együtt fog változni, összehasonlítva az alkalmazott munka mennyiségével". Semmi mást nem bizonyít, mint hogy egy adott százalékú profit, pl. 20 %-os, egy adott tőke után, pl. 4000 után, 20 % profitot alkot e tőke minden hányadrésze után — tautológia. De abszolúte semmit nem bizonyít arra nézve, hogy ez a profit meghatározott, *különös*, megkülönböztető viszonyban áll a tőke munkabérre fordított részével. Ha — ahelyett, ahogy Malthus úr tette — az össztermék $^1/_{24}$-ét veszem, tehát 100-at (2400-ból), akkor ez a 100 20 % profitot tartalmaz, vagyis $^1/_6$-a profit. A tőke 83 $^1/_3$ volna és a profit 16 $^2/_3$. Ha mármost a 83 $^1/_3$ például = 1 a termelésben alkalmazott lóval, akkor malthusi módon ki van mutatva, hogy a profit a ló változó értékével, vagyis az össztermék 28 $^4/_5$ részével együtt változik.

Ilyen nyomorúságos dolgokat árul Malthus ott, ahol saját lábára áll, és sem Townsendtől, sem Andersontól, sem másoktól nem plagizálhat. A figyelemreméltó, tárgyilag (eltekintve az emberre nézve jellemzőtől), az a sejtés, hogy az értéktöbbletet a tőkének munkabérre fordított része után kell számítani.

{Ha adva van egy meghatározott profitráta, akkor a *bruttóprofit*, a profit tömege mindig az előlegezett tőke nagyságától függ. De a felhalmozást aztán ennek a tömegnek az a része határozza meg, amelyet visszaváltoztatnak tőkévé. Ez a rész azonban, minthogy egyenlő a bruttóprofittal mínusz a tőkés által elfogyasztott jövedelemmel, nemcsak e tömeg értékétől fog függni, hanem azoknak az áruknak az olcsóságától is, amelyeket a tőkés ezzel megvásárolhat; részben azoknak az áruknak az olcsóságától, amelyek az ő fogyasztásába, az ő jövedelmébe kerülnek bele, részben azoknak az áruknak az olcsóságától, amelyek az állandó tőkébe kerülnek bele. A munkabért itt — minthogy a profitrátát adottnak előfeltételeztük — ugyancsak adottnak előfeltételezzük.}

[10.] *A malthusi érték-elmélet*

A munka értéke, úgymond, sohasem változik (ez A. Smithtől öröklődött), hanem csak annak az árunak az értéke, amelyet érte kapok. Legyen a munkabér egyszer = 2 sh. egy munkanapért, a másik esetben = 1 sh. Az első esetben a tőkés kétszer annyi shillinget ad ugyanazért a munkaidőért, mint a másodikban. De a második esetben a munkás kétannyi munkát ad ugyanazért a termékért, mint az elsőben, mert a másodikban egy egész munkanapot ad 1 sh.-ért, az elsőben pedig csak egy felet. Malthus úr mármost azt hiszi, hogy a tőkés hol több, hol kevesebb shillinget ad ugyanazért a munkáért. Nem látja, hogy a munkás ennek teljesen megfelelően több vagy kevesebb munkát ad egy adott termékért.

„Ha több terméket adunk adott munkamennyiségért, vagy ha több munkát kapunk adott termékmennyiségért, ez az ő" (Malthus) „nézete szerint egy és ugyanazon dolog; ahelyett, hogy, mint az ember feltenné, pontosan az ellenkező volna." („Observations on Certain Verbal Disputes in Political Economy, particularly relating to Value and to Demand and Supply", London 1821, 52. old.)

Igen helyesen jegyzi meg ugyanez az írás (az „Observations on Certain Verbal Disputes etc.", London 1821), hogy a munka mint értékmérő abban az értelemben, ahogy Malthus ezt itt A. Smith egyik felfogása szerint veszi, pontosan úgy lenne értékmérő, mint minden más áru, és hogy nem volna olyan jó ennek, mint amilyen jó a pénz valóságosan. Itt egyáltalában csak az értékek egy mértékéről volna szó abban az értelemben, ahogy a pénz értékmérő.

Egyáltalában, lásd írásom I. részét, 45. old.,[20] soha nem az *értékek mértéke* az (a pénz értelmében), ami az árukat összemérhetővé teszi.

„Éppenséggel csak az áruknak mint tárgyiasult munkaidőnek az összemérhetősége az, ami az aranyat pénzzé teszi."

Mint értékek az áruk *egységet* alkotnak, puszta ábrázolásai ugyanazon egységnek, a társadalmi munkának. Az *értékmérő* (pénz) előfeltételezi ezeket mint értékeket, és pusztán ennek az értéknek az ábrázolására és nagyságára vonatkozik. Az áruk *értékmérője* mindig az értékeknek árakká átváltozására vonatkozik, már feltételezi az értéket. Az „Observations" hivatkozott helye így szól:

Malthus úr azt mondja: „»*Egyazon* helyen és *egyazon* időben a napi munka különböző mennyiségei, amelyek felett különböző áruk parancsnokolhatnak, pontosan arányosak lesznek relatív csereértékeikkel«[21] és megfordítva. Ha ez igaz a munkáról, akkor éppannyira igaz bármi másról." (I. m. 49. old.) „A pénz igen jól beválik mértékként egyazon időben és helyen . . . De ez" (Malthus tétele), „úgy tűnik, *nem* igaz a munkáról. A munka nem mérték, még egyazon időben és helyen sem. Vegyünk egy adag gabonát, annyit, amennyit egyazon időben és helyen egyenlő értékűnek mondanak egy adott gyémánttal; vajon a gabona és a gyémánt, pénzben megfizetve, egyenlő adag munka felett fog-e parancsnokolni? Az mondhatnók [. . .] nem; de a gyémánt annyi *pénzt* fog vásárolni, ami egyenlő adag munka felett fog parancsnokolni. . . Ez a próba haszontalan, mivelhogy nem lehet alkalmazni anélkül, hogy *ki* ne *igazítanák* a másik próba alkalmazásával, amelyet állítólag hatályon kívül helyez. Csak azt vonhatjuk le, hogy a gabona és a gyémánt egyenlő munkamennyiségek felett fog parancsnokolni, *mert* – pénzben – egyenlő értékűek. De annak levonását kívánják, hogy két dolog egyenlő értékű, mert egyenlő munkamennyiségek felett parancsnokolnak." (I. m. 49–50. old.)

[*11.*] *Túltermelés és „nem-termelő fogyasztók"; egyebek*

Malthus érték-elméletéből folyik a folyton növekvő nem-termelő fogyasztás szükségességének egész tana, amelyet a (létfenntartási eszközök hiánya miatti) túlnépesedés e tanítója oly nyomatékosan prédikált. Egy áru értéke = az előlegezett anyag, gépi berendezés stb. értéke + a bennefoglalt közvetlen munka mennyisége, ami Malthusnál = a bennefoglalt bér *értéke* + egy profitmegtetézés ezek után az előlegek után az általános profitráta állása szerint. Ez a névleges ármegtetézés alkotja a profitot és egyik feltétele a kínálatnak, azaz az áru újratermelésének. Ezek az elemek alkotják a *vásárlói árat*, megkülönböztetve a *termelői ártól*, és a vásárlói ár az áru reális értéke. Mármost az a kérdés, hogyan realizálódjék ez az ár? Ki fizesse meg? És milyen alapból fizessék meg?

Malthusnál (amit ő elhanyagolt) megkülönböztetést kell tennünk. A tőkések egy része olyan árukat termel, amelyek *közvetlenül* belekerülnek a munkás fogyasztásába; egy másik része olyan árukat termel, amelyek vagy *csak közvetve* kerülnek bele ebbe a fogyasztásba, amennyiben ezek ugyanis a létfenntartási cikkek termeléséhez szükséges tőkébe kerülnek bele mint

nyersanyag és gépi berendezés stb. vagy olyan árukat, amelyek *egyáltalán nem* kerülnek bele a munkás *fogyasztásába*, mivel csak a nem-munkások jövedelmébe kerülnek bele.

Először tehát azokat a tőkéseket vesszük szemügyre, akik a munkások fogyasztásába belekerülő cikkeket termelik. Ezek nemcsak munka vásárlói, hanem saját termékük eladói a munkások számára. Ha az a munkamennyiség, amelyet a munkás hozzátesz, 100 tallért ér, akkor szerinte a tőkés 100 tallért fizet neki. És ez az egyetlen érték, amelyet az általa vásárolt munka hozzátesz a nyersanyaghoz stb. A munkás tehát megkapja munkája értékét és a tőkésnek viszonzásul csak egyenértéket ad ezért az értékért. De habár a munkás névlegesen megkapja az értéket, valójában kisebb tömegű árut kap, mint amennyit termelt. Valójában a termékben tárgyiasult munkájának csak egy részét kapja vissza. Tegyük fel ugyanis az egyszerűség kedvéért, ahogy ezt maga Malthus gyakran megteszi, hogy a tőke csak munkabérre fordított tőkéből áll. Ha 100 tallért előlegeznek a munkásoknak, hogy az árut megtermeljék – és ez a 100 tallér a vásárolt munka *értéke*, és az egyetlen érték, amit hozzátesz a termékhez –, akkor a tőkés ezt az árut azonban 110 tallérért adja el, és a munkás a 100 tallérral csak a termék $^{10}/_{11}$-ét vásárolhatja vissza; $^{1}/_{11}$ a tőkésnek marad, 10 tallér érték, vagy az a többlettermék-tömeg, amelyben ez a 10 tallérnyi többletérték jelentkezik. Ha a tőkés 120-ért ad el, akkor a munkás a terméknek és értékének csak $^{10}/_{12}$-ét kapja és a tőkés $^{2}/_{12}$-ét. Ha 130-ért ad el (30 %), akkor a munkás a terméknek csak $^{10}/_{13}$-át és a tőkés $^{3}/_{13}$-át. Ha 50 %-kal ad el, tehát 150-ért, akkor a munkás a termék $^{2}/_{3}$-át, a tőkés $^{1}/_{3}$-át kapja. Minél magasabb áron ad el, annál kisebb a munkás részesedése, és annál nagyobb a saját részesedése a termék értékében, tehát a termék mennyiségében is. Annál kevesebbet vásárolhat vissza a munkás a munkájának értékével az értékből vagy magából a termékből. Nem változtat semmit a dolgon, ha változó tőkén kívül még állandót is előlegeznek, pl. a munkabérben előlegezett 100 talléron kívül még 100-at nyersanyagban stb. Ebben az esetben, ha a profitráta 10, a tőkés az árut 220-ért adja el 210 helyett (ugyanis 100 állandó tőke és 120 a munka terméke).

{*Sismondinak* a „Nouveaux principes etc."-ja először 1819-ben jelent meg.}

Itt, az *A tőkésosztály* esetében, amely közvetlenül a munkások fogyasztásába belekerülő cikkeket – létfenntartási cikkeket – termel, olyan eset áll tehát előttünk, ahol a névleges megtetézés – az előlegek ára utáni profittal való normális megtetézés – révén valójában többletalap jön létre a tőkés számára; mivel e kerülőúton a munkás termékének csak egy részét

adja vissza neki, egy részét pedig elsajátítja magának. Ez az eredmény azonban nem úgy jön ki, hogy az egész terméket a felemelt értéken eladja a munkásnak, hanem úgy, hogy éppen a termék értékemelése lehetetlenné teszi a munkásnak, hogy bérével az egész terméket visszavásárolja, csak arra teszi képessé, hogy ennek egy részét vásárolja vissza. Magától értetődik ezért, hogy a munkás kereslete soha nem lehet elegendő a vásárlói ár költségár feletti többletének – tehát a profitnak és az áru „értékének" realizálására. Sőt csak azért létezik egy profitalap, mert a munkás nem képes bérével egész termékét visszavásárolni, kereslete tehát nem felel meg a kínálatnak. Az *A* tőkésnek tehát meghatározott értékű, a megadott esetben 20 tallérnyi, meghatározott árumennyiség van a kezében, amelyre nincs szüksége a tőke pótlásához, s amelyet részben jövedelemként elkölthet, részben felhalmozásra alkalmazhat. Notabene: hogy mennyiben van ilyen alap a kezében, az attól az értékmegtetézéstől függ, amelyet a költségáron felül eszközölt, s amely meghatározza azt az arányt, melyben ő és a munkás az összterméken osztozik.

Térjünk rá mármost a *B tőkésosztályra*, amely a nyersanyagot és gépi berendezést stb., röviden az *A* osztály állandó tőkéjét szolgáltatja. A *B* osztály *csak* az *A* osztálynak adhat el, mert saját áruit sem a munkásoknak nem adhatja el újra, akik semmit sem kezdhetnek tőkével (nyersanyaggal, gépi berendezéssel stb.), sem azoknak a tőkéseknek, akik luxuscikkeket termelnek (mindazt, ami nem létfenntartási cikk, ami nem kerül bele a munkásosztály köznapi használatába), sem olyan tőkéseknek, akik a luxuscikkek termeléséhez szükséges állandó tőkét termelik.

Mármost láttuk, hogy *A* előlegezett tőkéjében 100 van állandó tőkére. Ennek az állandó tőkének a gyárosa, ha a profitráta = 10%, ezt 90 $^{10}/_{11}$-es költségáron gyártotta, de 100-ért adja el (90 $^{10}/_{11}$: 9 $^{1}/_{11}$ = 100 : 10). Profitját tehát az *A* osztályra háruló megtetézéssel csinálja meg. És ezért ennek 220 termékéből megkapja a maga 100-át, ahelyett, hogy csak 90 $^{10}/_{11}$-et kapna, s ezzel, előfeltételezzük, közvetlen munkát vásárol. *B* a profitját korántsem a maga munkásai révén csinálja, ezek 90 $^{10}/_{11}$ értékű termékét nem adhatja el nekik újra 100-ért, minthogy ezek egyáltalában nem vásárolnak tőle. Mégis ugyanúgy járnak, mint *A* munkásai. A 90 $^{10}/_{11}$-ért olyan árumennyiséget kapnak, amelynek csak névlegesen 90 $^{10}/_{11}$ az értéke, mert *A* termékének minden része egyenletesen megdrágult, vagyis értékének minden része a profitmegtetézés arányában kisebb rész terméket képvisel. {Ez a megtetézésesdi azonban csak egy bizonyos pontig mehet, mert a munkásnak elég árut kell kapnia, hogy élhessen és munkaképességét újratermelhesse. Ha *A* tőkés 100%-kal tetézné meg és a 200-ba kerülő árut 400-ért

adná el, akkor a munkás a terméknek csak $^1/_4$-ét vásárolhatná vissza (ha 100-at kap). És ha a megélhetéshez a termék felére volna szüksége, akkor a tőkésnek 200-at kellene fizetnie neki. Tehát csak 100-at tartana meg (100 állandó tőke és 200 munkabér). Tehát ugyanaz volna, mint ha 300-ért adott volna el stb.} Profitalapját *B* nem (közvetlenül) a maga munkásai, hanem az *A*-nak való eladás révén csinálja. *A* terméke az, ami nemcsak profitja realizálására szolgál, hanem saját profitalapját is alkotja. Mármost világos, hogy *A* a munkásokon csinált profitot nem realizálhatja *B*-nek való eladás révén, és hogy *B* éppoly kevéssé elegendő kereslet a terméke számára (hogy értékén sózza el), mint saját munkásai. Sőt itt már visszahatás következik be. Minél magasabbra szabja a profithozzátételt, annál nagyobb munkásaival szemben az összterméknek az a része, amelyet magának sajátít el és *B*-től elvon.

Ugyanabban a fokban, amelyben *A* megtetéz, tetéz meg *B* is. *B* továbbra is 90 $^{10}/_{11}$ tallért fizet munkásainak, habár ezek kevesebb árut kapnak érte. De ha *A* 20 %-ot szed 10 helyett, akkor ő is 20 %-ot szed 10 helyett és 109 $^1/_{11}$-ért ad el 100 helyett. Ezzel *A* kiadásának ez a része megnövekszik. Sőt *A*-t és *B*-t bízvást egy osztálynak tekinthetjük. (*B* az *A* költségeihez tartozik, és minél többet kell fizetnie az össztermékből *B*-nek, annál kevesebb marad meg neki.) A 290 $^{10}/_{11}$ tőkéből tehát *B* birtokol 90 $^{10}/_{11}$-et és *A* 200-at. Együtt 290 $^{10}/_{11}$-et fordítanak rá és 29 $^1/_{11}$ profitot csinálnak. *B* soha nem vásárolhat vissza *A*-tól többet, mint 100-ért, és ebben benne foglaltatik 9 $^1/_{11}$-nyi profitja. A kettőnek együtt, mint mondtuk, 29 $^1/_{11}$-nyi jövedelme van.

Ami *mármost a C és D osztályokat* illeti – *C* azok a tőkések, akik a luxuscikkek termeléséhez szükséges állandó tőkét termelik, és *D* azok, akik közvetlenül a luxuscikkeket termelik –, először is világos, hogy *C* számára a közvetlen keresletet csak *D* alkotja. *D* a vevője *C*-nek. És *C* csak akkor realizálhat profitot, ha áruit drágábban, költségára feletti névleges megtetézéssel adja el *D*-nek. *D* többet kell hogy fizessen *C*-nek, mint ami ahhoz szükséges, hogy *C* az áruinak minden összetevőjét pótolja. *D* a maga részéről profittal tetézi meg, részint a *C* által eszközölt előlegeket, részint a közvetlenül *D* által munkabérben előlegezett tőkét. Abból a profitból, amelyet *C* csinál *D*-n, megveheti *D*-től az áruk egy részét; habár egész profitját nem fordíthatja rá ezen a módon, mert létfenntartási cikkek kellenek neki önmaga számára – nemcsak munkások számára –, amelyekért a *D*-vel realizált tőkét elcseréli. Először is *C* árujának realizálása közvetlenül a *D*-nek történő eladásától függ; másodszor, ez az eladás végbemenvén, a *C* profitjából eredő kereslet éppoly kevéssé realizálhatja a *D* által eladott

áru értékét, mint *B* kereslete *A* számára. Hiszen a *C* által csinált profitot *D*-n csinálják, és ha ő ezt megint *D* árujára fordítja, más áruk helyett, akkor is kereslete soha nem lehet nagyobb, mint a *D*-n csinált profit. Mindig sokkal kisebbnek kell lennie, mint *C* tőkéjének, mint összkeresletének, és sohasem alkotja profit forrását *D* számára (legfeljebb, ha *C*-t kissé becsapja a neki visszaeladott árukhoz való megtetézésével), minthogy a *C* által csinált profit közvetlenül *D* zsebéből folyik. Továbbá világos, hogy amennyiben a tőkések, akár a *C* osztály, akár a *D* osztály — mindegyik osztályon belül —, kölcsönösen egymásnak adják el áruikat, egyik sem nyer ezzel valamit vagy realizál profitot. Az egyik, *M*, eladja a csak 100-ba kerülő árut *N*-nek 110-ért, de *N* ugyanezt teszi *M*-mel szemben. Mindegyik a csere után, akárcsak a csere előtt, 100 költségárú árumennyiséggel bír. Mindegyik 110-ért csak olyan árut kap, ami 100-ba kerül. A megtetézés nem ad neki nagyobb parancsnoklást a másik áruja felett, mint amennyit a másiknak ad az ő áruja felett. És ami az értéket illeti, ugyanaz volna ez, mint ha minden *M* és *N*, anélkül, hogy áruját kicserélné, azt az örömet szerezte volna meg magának, hogy áruját 110-nek keresztelje 100 helyett.

Továbbá világos, hogy a névleges többletérték *D*-ben (mert *C* ebbe beleszámít) nem képvisel reális többletterméket. Hogy a munkás 100 tallérért, *A* megtetézése következtében, kevesebb létfenntartási cikket kap, az *D*-nek közvetlenül közömbös lehet. Továbbra is 100-at kell ráfordítania, hogy egy meghatározott számú munkást foglalkoztasson. Megfizeti a munkásoknak munkájuk értékét; és ezek nem tesznek semmi többet hozzá a termékhez, csak egyenértéket adnak neki. Az ezen egyenérték feletti többlethez csak harmadik személyeknek való eladás révén juthat, azáltal, hogy áruját a költségár felett adja el nekik. A valóságban a tükörgyáros termékében éppen úgy többletérték és többlettermék van, mint a bérlőében. Mert a termék meg nem fizetett munkát tartalmaz (többletértéket), és ez a meg nem fizetett munka éppúgy jelentkezik a termékben, mint a megfizetett. A többlettermékben jelentkezik. A tükrök egy része semmibe sem kerül a gyárosnak, habár van értéke, mert munkát tartalmaz, éppúgy, mint a tükröknek az a része, amely az előlegezett tőkét pótolja. Ez a többletérték a többlettermékben a tükrök eladása *előtt* létezik, és nemcsak ezen eladás révén jön létre. Ha ezzel szemben a munkás a közvetlen munkában csak egyenértéket adott volna a felhalmozott munkáért, amelyet a bér formájában kapott, akkor sem a többlettermék, sem az ennek megfelelő többletérték nem léteznék. Malthusnál azonban, ahol a munkás csak egyenértéket ad vissza, másképp történnek a dolgok.

Világos, hogy a *D* osztály (*C*-t beleértve) nem alkothat magának mester-

ségesen többletalapot ugyanazon a módon, ahogy az *A* osztály, tudniillik azáltal, hogy áruját drágábban adja el újra a munkásoknak, mint ahogy ezeket tőlük megvásárolta, és így a ráfordított tőke pótlása után az összetermék egy részét elsajátítja. Mert a munkások nem vásárlói *D* árujának. Éppily kevéssé keletkezhet többletalapja az egymás közti eladásból vagy árucseréből. Ez tehát csak termékének az *A* és B osztály részére való eladása révén eszközölhető. Amennyiben 100 értékű árut 110-ért adnak el, termékeiknek csak $^{10}/_{11}$-ét vásárolhatja meg *A* 100-zal, és megtartanak $^{1}/_{11}$-et, ezt ők maguk elfogyaszthatják saját áruikból vagy kicserélhetik saját *D* osztályuk áruira.

Minden tőkéssel, aki nem közvetlenül létfenntartási cikkeket termel, aki tehát nem adja el árui legjelentősebb vagy jelentős részét megint a munkásoknak, a következőképpen áll a dolog:

Állandó tőkéje = 100. Ha továbbá a tőkés 100-at fizet munkabérben, akkor megfizeti a munkásoknak munkájuk értékét. A munkások a 100 értékhez 100-at tesznek hozzá, és így a termék összértéke (költségára) 200. Honnan mármost a profit? A tőkés 200 értékű árut 220-ért ad el, ha a profit átlagos rátája = 10%. Ha valóban 220-ért adja el az árut, akkor világos, hogy 200 elegendő az újratermeléséhez, 100 nyersanyag- stb. ráfordításokra, 100 munkabérre, és 20-at zsebre vág, ezt jövedelemként kiadhatja vagy tőkét halmozhat fel belőle.

De kinek adja el az árut 10%-kal „termelési értéke" felett, amely Malthus szerint különbözik az „eladási értéktől", vagyis a valóságos értéktől, úgyhogy a profit valójában = a termelési érték és az eladási érték közti különbözet = eladási érték mínusz termelési érték? Egymás közti cserék vagy eladások révén ezek a tőkések nem realizálhatnak profitot. Ha *A* 200 értékű árut 220-ért ad el *B*-nek, akkor *B* ugyanezt a tréfát űzi *A*-val. Azzal, hogy ezek az áruk egyik kézből a másikba mennek, sem értékük, sem mennyiségük nem változik meg. Az az árumennyiség, amely korábban *A* kezében volt, most *B* kezében van, és vice versa. Hogy most 110-nek hívják azt, amit korábban 100-nak, az mit sem változtat a dolgon. Sem *A*, sem *B* vásárlóereje semmiféleképpen nem változott.

A munkásoknak azonban az előfeltevés szerint nem adhatják el áruikat ezek a tőkések.

Tehát azoknak a tőkéseknek kell eladniok őket, akik létfenntartási cikkeket termelnek. Ezeknek a munkásokkal való cseréjük révén tényleg valóságos többletalap van a kezükben. Nekik egy névleges többletérték képzése tényleg többletterméket játszott a kezükbe. És ez az egyetlen többletalap, amely eleddig létezik. A többi tőkés számára a többletalap csak

azáltal jönne létre, hogy áruikat termelési értékük felett adják el a többletalap e birtokosainak.

Ami azokat a tőkéseket illeti, akik a létfenntartási cikkek termeléséhez szükséges állandó tőkét termelik, láttuk már, hogy a létfenntartási cikkek termelője szükségképp vásárol tőlük. Ezek a vételek belekerülnek termelési költségeibe. Minél magasabb a profitja, annál drágábbak az előlegek, amelyeket ugyanazzal a profitkulccsal tetéznek meg. Ha 10 helyett 20 %-ra ad el, akkor állandó tőkéjének termelője ugyancsak 20 %-kal tetézi meg 10 helyett. És a 90 $^{10}/_{11}$-ért 100 helyett éppenséggel 109 $^{1}/_{11}$-et kíván, vagy kerek összegben = 110-et, úgyhogy a termék értéke most 210, amire 20 % = 42, úgyhogy az egész termék értéke most = 252. Ebből a munkás 100-at kap. A tőkés most több mint $^{1}/_{11}$-ét kapja az össztermléknek profitként; korábban, amikor 220-ért adott el, csak $^{1}/_{11}$-et. A termék tömege ugyanaz maradt, de az a rész, amely a tőkés számára áll rendelkezésre, értékét és mennyiségét tekintve meggyarapodott.

Ami mármost a többi tőkést illeti, akik sem létfenntartási cikkeket nem termelnek, sem e létfenntartási cikkek termelésébe bekerülő tőkét, ezek profitot csak a két előbbi tőkésosztálynak való eladásból csinálhatnak. Ha amazok 20 %-ot szednek, akkor ezek szintén 20 %-ot szednek.

A tőkések első osztályának cseréje és a két tőkésosztály közötti csere azonban nagyon különböző. Az első – a munkásokkal való csere révén – valóságos többletalapot képezett létfenntartási cikkekből (egy többlettermléket, amely a tőke [hozzátételeként] rendelkezésükre áll kezükben), úgyhogy részint felhalmozhatnak ebből, részint [jövedelemként kiadhatják], akár az ő saját létfenntartási cikkeikre, akár luxuscikkekre. A többletérték[22] itt tényleg többletmunkát és többlettermléket képvisel, habár ezt az árak megtetézésének esetlen kerülőútján értük el. Tegyük fel, hogy a létfenntartási cikkeket termelő munkások termékének értéke tényleg csak = 100. Minthogy azonban ennek $^{10}/_{11}$-e elegendő a bér megfizetésére, így elég, ha a tőkés 90 $^{10}/_{11}$-et fordít rá, amire 9 $^{1}/_{11}$ profitot csinál. Ha azonban abban a tévhitben, hogy a munka értéke és a munka mennyisége azonos, 100 tallért fizet a munkásoknak, és 110-ért ad el nekik, akkor továbbra is a termék $^{1}/_{11}$-ét kapja meg. Hogy ez most 10 tallért ér 9 $^{1}/_{11}$ helyett, az nem nyereség számára, mert most 90 $^{10}/_{11}$ tőke helyett 100 tőkét előlegezett.

Ami azonban a tőkések többi osztályát illeti, az ő oldalukon nem létezik reális többlettermék, semmi, amiben többletmunkaidő jelentkezik. 100-nyi munka termékét 110-ért adják el, és pusztán az ár megtetézése révén változik, úgymond, ez a tőke tőkévé + jövedelemmé.

De hogyan áll a helyzet most, ahogy Lord Dundreary mondaná, a tőkések e két osztálya között?

A létfenntartási cikkek termelői 100 értékű többletterméket[23] 110-ért adnak el (mert 100 munkabért fizettek $90\,^{10}/_{11}$ helyett). De ők az egyetlenek, akiknek kezében többlettermék van. Ha a többiek 100 értékű terméket nekik szintén 110-ért adnak el, akkor tényleg profittal együtt pótolják tőkéjüket. Miért? Mert 100 értékű létfenntartási cikk elegendő számukra, hogy munkásaikat megfizessék, tehát 10-et megtartanak maguknak. Vagy jobbanmondva, mert tényleg 100 értékű létfenntartási cikkhez jutnak, de ennek $^{10}/_{11}$-e elegendő, hogy munkásaikat megfizessék, hiszen akkor ugyanabban a helyzetben lesznek, mint az *A* és *B* tőkések. Ezek ezzel szemben viszonzásul csak olyan terméktömeget kapnak, amiben 100 érték jelentkezik. Hogy névlegesen 110-be kerül, ez szemernyit sem használ nekik, minthogy sem mennyiségileg, használati értékként nem képvisel nagyobb tömeget, mint amennyit a 100 tallérban foglalt munkaidő szolgáltat, sem pedig nem tudnak ezzel egy 100-nyi tőkén kívül még egy 10-nyi tőkét pótolni. Ez csak az újraeladás esetén volna lehetséges.

Habár mindkettő kölcsönösen 110-ért adja el egymásnak azt, ami 100-at ér, mégis csak a második osztály kezében van a 100-nak olyan hatása, mint 110-nek. A másik osztály valójában 110 értékért csak 100 értéket kapott. És csak azért adja el többlettermékét magasabb áron, mert a jövedelmébe belekerülő cikkeket értékük *felett* fizeti meg. Valójában azonban a többletérték, amelyet a második osztály realizál, szintén csak az első osztály által realizált többlettermékben való részvételre szorítkozik, minthogy maga nem hoz létre többletterméket.

A luxuscikkek e megdrágításánál Malthusnak idejében eszébe jut, hogy a tőkés termelés legközelebbi célja a felhalmozás és nem a költekezés. Az *A* tőkésosztály tehát ez előnytelen alku következtében – amelyben a munkásoktól kicsikart gyümölcsök egy részét megint elveszti – mérsékelni fogja luxuscikkek iránti keresletét. Ha azonban ezt teszi és többet halmoz fel, akkor esik a fizetőképes kereslet – létfenntartási cikkeinek piaca, s ezt a piacot nem képezheti teljes terjedelmében a munkásoknak és az állandó tőke termelőinek kereslete. Ezzel esnék a létfenntartási cikkek ára, pedig csak ennek az árnak a megemelése – a névleges megtetézése – az, aminek révén az *A* tőkésosztály a többlettermékét – mégpedig e megtetézés arányában – a munkásoktól lecsípi. Ha az ár 120-ról 110-re esnék, akkor többlettermése (és többletértéke) $^{2}/_{12}$-ről $^{1}/_{11}$-re esnék. És ezzel úgyszintén a luxuscikkek termelői számára a piac, a kereslet még sokkal nagyobb arányban esnék.

Az első osztály a másodikkal való cserében valóságos többletterméket ad el, miután már pótolta tőkéjét. A második ezzel szemben pusztán tőkéjét adja el, hogy ez alku révén tőkéből tőkévé + jövedelemmé változtassa. Az egész termelést (és nevezetesen növekedését) így csak a *létfenntartási cikkek megdrágítása* tartja működésben, aminek aztán ismét a luxuscikkek olyan ára felelne meg, amely azok valóságos terméktömegével fordított arányban állna. A második osztály sem nyer ebben a cserében azért, mert 110-ért adja el azt, ami 100-at ér. Mert valójában olyan 110-et kap vissza, ami szintén csak 100-at ér. De ez a 100 (létfenntartási cikkekben) tőkét + profitot pótol, míg a másik 100-nak csak a neve 110. Tehát arra lyukadunk ki, hogy az első osztály 100 értékű luxuscikkre tesz szert. 110-zel 100 értékű luxuscikket vásárol. A másik számára azonban a 110 110-et ér, mert 100-zal megfizeti a munkát (pótolja a tőkéjét) és 10-et így többletként megtart.

Hogyan származzék abból egyáltalán profit, hogy a cserélők kölcsönösen ugyanazon rátával drágábban adják el egymásnak árujukat, hogy kölcsönösen ugyanazon arányban rászedik egymást, ezt nehéz megérteni.

Ezt a visszásságot orvosolná, ha az egyik tőkésosztálynak a munkásaival való cseréjén és a különböző tőkésosztályok egymás közti cseréjén kívül még hozzájárulna a *vásárlóknak egy harmadik osztálya* – deus ex machina[24]–; olyan osztály, amely az árukat névleges értékükön fizeti meg, anélkül, hogy a maga részéről megint árukat eladna, anélkül, hogy a maga részéről viszonozná a tréfát; tehát egy olyan osztály, amely *P–Á*-t visz végbe, nem *P–Á–P*-t; amely nem azért vásárol, hogy tőkéjét profittal együtt pótolja, hanem hogy az árukat elfogyassza, egy osztály, amely vásárol, anélkül, hogy eladna. Ebben az esetben a tőkések nem áruik egymás közti cseréje révén realizálnának profitot, hanem 1. a munkásokkal való csere révén, azáltal, hogy ezeknek ugyanazért a pénzért adják el újra az össztermék egy részét, amelyért az össztermeket tőlük (az állandó tőke levonása után) megvásárolták; 2. mind a létfenntartási, mind a luxuscikkek azon része révén, amelyet a harmadik fajta vevőknek adnak el. Minthogy ezek 110-et fizetnek 100-ért, anélkül, hogy újra 100-at adnának el 110-ért, ezért valóban, nem csak névlegesen, 10%-os profit realizálódnék. A profitot azon a kettős módon csinálnák, hogy az összermékből lehetőleg keveset adnak el újra a munkásoknak és lehetőleg sokat a harmadik osztálynak, amely készpénzzel fizet, anélkül, hogy maga eladna, amely azért vásárol, hogy fogyasszon. De az olyan vevőknek, akik nem egyszersmind eladók, olyan fogyasztóknak kell lenniök, akik nem egyszersmind termelők – *nemtermelő fogyasztóknak*, és a nem-termelő fogyasztóknak ez az osztálya az, amely Malthusnál megoldja az összeütközést. De ezeknek a nem-termelő

fogyasztóknak egyszersmind fizetőképes fogyasztóknak kell lenniök, valóságos keresletet kell képezniök, mégpedig az általuk birtokolt és évente kiadott értékösszegeknek elegendőknek kell lenniök, hogy ne csak a megvett és elfogyasztott áruk termelési értékét fizessék meg, hanem azonkívül a névleges profitmegtetézést, a többletértéket, az eladási érték és termelési érték közti különbözetet is. Ez az osztály a fogyasztásért való fogyasztást fogja képviselni a társadalomban, mint ahogy a tőkésosztály a termelésért való termelést; az egyik a „költekezés szenvedélyét" és a másik a „felhalmozás szenvedélyét". („Principles of Political Economy", 326. old.) A felhalmozási törekvést az tartja ébren a tőkésosztályban, hogy bevételeik állandóan nagyobbak, mint ráfordításaik, és hát a profit a felhalmozás ösztökéje. E felhalmozási buzgalmuk ellenére mégsem sodródnak túltermelésbe, vagy csak igen nehezen, minthogy a *nem-termelő fogyasztók* nemcsak hogy roppant levezetőcsatornát alkotnak a piacra dobott termékek számára, hanem a maguk részéről nem dobnak termékeket a piacra; akármilyen sokan vannak is, nem konkurrálnak a tőkésekkel, sőt mind csak keresletet alkotnak kínálat nélkül, és ezért kiegyenlítik a kínálatnak a tőkések részéről mutatkozó túlsúlyát a kereslet felett.

De honnan származnak ennek az osztálynak az évi fizetési eszközei? Itt vannak először a *földtulajdonosok*, akik az évi termék értékének egy nagy részét magukhoz vonják a járadék címén, és az így a tőkésektől elvont pénzt megint kiadják a tőkések által termelt áruk fogyasztásában, amelyeknek vásárlásakor rászedik őket. Ezeknek a földtulajdonosoknak maguknak nem kell termelniök és, átlagban véve, nem is termelnek. Lényeges, hogy amennyiben munka vásárlásában adnak ki pénzt, nem termelő munkásokat tartanak, hanem vagyonuk puszta velük-evőit, *házicselédeket*, akik a létfenntartási cikkek árát felsrófolva tartják, mivel megvásárolják ezeket, anélkül, hogy maguk ezeknek vagy bármely más árunak a kínálatát gyarapítani segítenének. De ezek a földjáradékosok nem elegek ahhoz, hogy „megfelelő keresletet" hozzanak létre. Mesterséges eszközökhöz kell nyúlni. Ezek erős *adókban* állanak, egy tömeg állami és egyházi szinekuristában, nagy hadseregekben, nyugdíjakban, papi tizedekben, jelentős államadósságban és időről időre költséges háborúkban. Ezek az „orvosszerek". („Principles of Political Economy", 408. skk. old.)

A Malthus által „orvosszerként" bevont harmadik osztály – amely vásárol, anélkül, hogy eladna, és fogyaszt, anélkül, hogy termelne – tehát előbb megkapja az évi termék értékének jelentős részét, anélkül, *hogy megfizetné*, és azáltal gazdagítja a termelőket, hogy ezeknek először pénzt kell ingyen átengedniök áruik megvásárlására, hogy azután ezt a pénzt ismét

magukhoz vonják, azáltal hogy áruikat értékük felett adják el nekik, illetve több értéket kapnak vissza tőlük pénzben, mint amennyit nekik áruban szolgáltatnak. És ez az alku évenként ismétlődik.

[*12. A Ricardo elleni polémia társadalmi lényege. A polgári termelés ellentmondásaira vonatkozó Sismondi-féle nézetek eltorzítása. Az általános túltermelés lehetőségének apologetikus értelmezése*]

Malthus következtetései teljesen helyesen vannak levonva az értékről szóló alapelméletéből; de ez az elmélet a maga részéről figyelemreméltóan illett céljához, a fennálló angol állapotok, földtulajdonosság, „állam és egyház", nyugdíjasok, adószedők, tizedek, nemzeti adósság, részvénytőzsdések, egyházfik, lelkészek és házicselédek („nemzeti költekezés") apologetikájához, akik ellen a ricardiánusok mint a polgári termelés megannyi haszontalan és kivénhedt kerékkötője ellen, mint ártalom ellen harcoltak. Ricardo a quand même* polgári termelést képviselte, amennyiben ez a lehető legzabolázatlanabb kibontakoztatása a társadalmi termelőerőknek, nem törődve a termelés hordozóinak sorsával, akár tőkések, akár munkások ezek. A fejlődés e fokának *történelmi* jogához és szükségességéhez kötötte magát. Amennyire hiányzik történeti érzéke a múlt iránt, annyira történelmi ugrópontjában él korának. Malthus is akarja a tőkés termelés lehető legszabadabb fejlődését, amennyiben csak fő hordozóinak, a dolgozó osztályoknak a nyomorúsága a feltétele ennek a fejlődésnek, de e fejlődés ugyanakkor idomuljon az arisztokráciának és állami és egyházi fiókintézményeinek „fogyasztási szükségleteihez", egyszersmind szolgáljon anyagi bázisul a feudalizmustól és az abszolút monarchiától örökölt érdekek képviselőinek elaggott igényeihez. Malthus akarja a polgári termelést, amennyiben az nem forradalmi, nem történelmi fejlődési mozzanat, hanem pusztán szélesebb és kényelmesebb anyagi bázist teremt a „régi" társadalom számára.

Egyrészt tehát a munkásosztály, a népesedési elvnél fogva, a számára rendeltetett létfenntartási eszközökhöz viszonyítva mindig fölös – túlnépesedés alultermelés miatt; aztán a tőkésosztály, amely e népesedési elv következtében mindig képes a munkásoknak saját terméküket olyan árakon újra eladni, hogy csak annyit kapnak vissza belőle, amennyi szükséges, hogy

* – mindenáron való – *Szerk.*

testüket és lelküket összetartsa; aztán a társadalom egy roppant része, amely parazitákból áll, dőzsölő herékből, részint urakból, részint szolgákból, akik a gazdagság egy tekintélyes részét, részben a járadék címén, részben politikai címeken ingyen elsajátítják a tőkésosztálytól, amelynek áruit azonban az érték felett fizetik meg az ugyanezektől a tőkésektől elvont pénzzel; a tőkésosztályt a felhalmozási törekvés belekorbácsolja a termelésbe, a nemtermelők gazdaságilag a puszta fogyasztási törekvést, a pazarlást képviselik. Éspedig ez az egyetlen eszköz arra, hogy elkerüljék a túltermelést, amely egyidőben létezik a termeléshez viszonyított túlnépesedéssel. Mint legjobb orvosszer mindkettő számára a termelésen kívül álló osztályok túlfogyasztása. A munkásnépesség és a termelés közti aránytalanságot az szünteti meg, hogy a termék egy részét nem-termelők, henyélők eszik meg; a tőkések túltermelésének aránytalanságát az élvező gazdagság túlfogyasztása.

Láttuk, milyen gyermetegen gyenge, triviális és semmitmondó Malthus ott, ahol A. Smith gyenge oldalára támaszkodva ellenelméletet próbál felépíteni azon elmélet ellen, amelyet Ricardo A. Smith erős oldalára támaszkodva épített fel. Aligha van a tehetetlenségnek komikusabb erőlködése, mint Malthus írása az értékről. Mihelyst azonban a gyakorlati következtetésekre tér és ezzel ismét arra a talajra lép, amelyet afféle gazdaságtani Abraham a Santa Claraként foglalt el, teljesen elemében van. Ámde itt sem tagadja meg a veleszületett plagizátort. Ki hinné az első pillantásra, hogy Malthus „Principles of Political Economy"-ja pusztán Sismondi „Nouveaux principes de l'économie politique"-jának malthusianizált fordítása? És mégis ez a helyzet. Sismondi műve 1819-ben jelent meg. Egy évvel ezután pillantotta meg a napvilágot ennek Malthus készítette angol torzképe. Mint korábban Townsendnél és Andersonnál, most Sismondinál talált megint elméleti fogódzkodót egyik testes közgazdasági pamfletjához, miközben mellesleg a Ricardo „Principles"-éből tanult új elméleteket is hasznosította még.

Ha Malthus Ricardóban a tőkés termelésnek a régi társadalommal szemben forradalmi tendenciája ellen harcolt, Sismondiból tévedhetetlen papi ösztönnel csak azt vette ki, ami reakciós a tőkés termeléssel szemben, a modern polgári társadalommal szemben.

Sismondit itt kirekesztem történelmi áttekintésemből, mert nézeteinek bírálata olyan részbe tartozik, amelyet csak ez után az írás után tárgyalhatok, a tőke reális mozgásába (konkurrencia és hitel).

A Sismondi-féle nézetek malthusi alkalmazását már a „Principles of Political Economy" egyik fejezetének címéből látni:

„A termelési erők és az elosztási eszközök egyesítésének szükségessége a gazdagság folytatólagos növekedésének biztosítása végett." (361. old.)

„A termelés erői [. . .] egyedül nem [. . .] biztosítják a gazdagság arányos fokának létrehozását. Úgy látszik, valami más [. . .] szükséges ahhoz, hogy ezeket az erőket teljesen működésbe hívja. Ez pedig hatékony és akadályozatlan kereslet minden iránt, amit megtermeltek. És ami úgy tűnik, leginkább járul hozzá e cél eléréséhez, az a *termék* olyan *elosztása* és e terméknek a leendő fogyasztók szükségleteihez való olyan alkalmazása, hogy állandóan növeljék az egész tömeg csereértékét." („Principles of Political Economy", 361. old.)

Továbbá éppilyen sismondisan és Ricardo ellen:

„Egy ország *gazdagsága* részben a munkája által elért *termékmennyiségtől* függ, és részben e mennyiségnek a létező népesség szükségleteihez és erőihez való olyan alkalmazásától, amely számítás szerint *értéket* ad neki. Mi sem lehet bizonyosabb, mint hogy egyik sem határozza meg egyedül." (I. m. 301. old.) „De amiben gazdagság és érték talán a legközelebbi kapcsolatban van egymással, az az, hogy az *utóbbi szükséges ahhoz, hogy az előbbit megtermeljék.*" (I. h.)

Ez sajátlag Ricardo ellen irányul. XX. fej., *„Érték és gazdagság, megkülönböztető tulajdonságaik"*. Ricardo ott többek közt ezt mondja:

„Az érték tehát lényegileg különbözik a gazdagságtól, mert az érték nem a bőségtől függ, hanem a termelés nehéz vagy könnyű voltától." (I. m. 320. old.)

{Egyébként az érték emelkedhet is a „termelés könnyű voltával". Tegyük fel, hogy egy ország népessége 1 millióról 6 millióra emelkedik. Az 1 millió 12 órát dolgozott. A 6 millió annyira fejlesztette a termelőerőket, hogy mindegyikük még egyszer annyit termel 6 óra alatt. Akkor a gazdagság meghatszorozódott és az érték megháromszorozódott volna Ricardo saját nézete szerint.}

„A gazdagság nem függ az értéktől. Egy ember az általa parancsnokolható létfenntartási és luxuscikkek bősége szerint gazdag vagy szegény." (323. old.) „Az érték és a gazdagság vagy vagyon fogalmának összezavarása miatt állították, hogy az áruk – azaz az emberi élet létfenntartási, kényelmi és élvezeti cikkei – mennyiségének csökkentésével a gazdagságot növelni lehet. Ha az érték volna a gazdagság mértéke, akkor ezt nem

lehetne tagadni, mert a szűkösség növeli az áruk értékét; de . . . ha a gazdagság létfenntartási és élvezeti cikkekben áll, akkor nem lehet a mennyiség csökkentésével növelni." (I. m. 323–324. old.)

Más szavakkal azt mondja itt Ricardo: a gazdagság csak *használati értékekből* áll. A polgári termelést pusztán a használati értékért való termeléssé változtatja, ami igen szép nézet egy a *csereérték* uralma alatt álló termelési módról. A polgári gazdagság sajátos formáját olyasvalaminek tekinti, ami csak formális, a termelés tartalmát nem ragadja meg. Ezért tagadja a polgári termelésnek a válságokban kitörő ellentmondásait is. Ezért az egészen téves felfogása a pénzről. Ezért nem veszi egyáltalán tekintetbe a tőke termelési folyamatánál sem a forgalmi folyamatot, amennyiben ez az áruk átalakulását, a tőke pénzzé átváltozásának szükségességét zárja magába. Mindenesetre senki sem fejtette ki jobban és határozottabban, mint ő maga, hogy a polgári termelés nem a *termelők* (ahogy ismételten nevezi a munkásokat) számára való gazdagság termelése, tehát a polgári gazdagság termelése valami egészen más, mint „létfenntartási és luxuscikkek" „bőségének" termelése azon emberek számára, akik megtermelik ezeket, pedig hát ez kellene hogy legyen az eset, ha a termelés csak eszköz lenne a termelők szükségleteinek kielégítésére, egyedül a használati érték uralma alatt álló termelés lenne. Mindamellett azt mondja ugyanez a *Ricardo*:

„Ha Owen úr parallelogrammáinak[25] egyikében élnénk és minden termelvényünket közösen élveznők, akkor senki sem szenvedhetne a bőség következtében, de *amíg a társadalom úgy van megalkotva, ahogy most van*, addig a bőség gyakran lesz káros a termelőkre nézve és a szűkösség jótékony." („On Protection to Agriculture", IV. kiad., London 1822, 21. old.)

Ricardo a polgári, még határozottabban a tőkés termelést a termelés *abszolút formájának* fogja fel, amelynek meghatározott termelési viszonyformái tehát sehol sem szabad hogy ellentmondásba kerüljenek a termelésnek mint olyannak a céljával vagy béklyót rakjanak erre a célra, a bőségre, ami magába zárja mind a használati értékek tömegét, mind ezek sokféleségét, s ez a maga részéről megint megszabja az embernek mint termelőnek gazdag fejlődését, termelő képességeinek mindenoldalú fejlődését. És itt kerül a komikus ellentmondásba. Ha értékről és gazdagságról beszélünk, akkor csupán a társadalom a maga egészében álljon a szemünk előtt. Ha azonban tőkéről és munkáról beszélünk, akkor magától értetődik, hogy a

„bruttójövedelem" csak azért létezik, hogy megteremtse a „nettójövedelmet". Valójában amit a polgári termelésben csodál, az az, hogy meghatározott formái a termelőerők – korábbi termelési formákkal összehasonlítva – kötetlen fejlődéséhez nyújtanak teret. Ahol ezt nem teszik többé, vagy ahol előtérbe lépnek az ellentmondások, amelyeken belül ezt teszik, ott tagadja az ellentmondásokat, vagy méginkább magát az ellentmondást más formában mondja ki, azáltal hogy a *gazdagságot mint olyant* – a használati értékek tömegét – magáért-valóan, a termelőkre való tekintet nélkül ultima Thulénak[26] tünteti fel.

Sismondinak megvan az a mély érzése, hogy a tőkés termelés ellentmond önmagának; hogy formái – termelési viszonyai – egyrészt a termelőerő és a gazdagság zabolázatlan fejlődésére sarkallnak; hogy másrészt ezek a viszonyok feltételezések, és ezeknek ellentmondásai – használati érték és csereérték, áru és pénz, vétel és eladás, termelés és fogyasztás, tőke és bérmunka stb. között – annál nagyobb kiterjedéseket öltenek, minél tovább fejlődik a termelőerő. Érzi nevezetesen az alapellentmondást: egyrészt a termelőerő béklyózatlan fejlődése és a gazdagság gyarapodása, amely gazdagság ugyanakkor árukból áll, pénzzé kell változtatni; másrészt mint alapzat a termelők tömegének a létfenntartási cikkekre való korlátozása. Ezért nála a válságok nem véletlenek, mint Ricardónál, hanem az immanens ellentmondások lényegi kitörései nagy szinten és meghatározott periódusokban. Mármost Sismondi állandóan ingadozik: a termelőerőket kell-e megbéklyózni államilag, hogy a termelési viszonyoknak megfelelővé tegyék őket, vagy pedig a termelési viszonyokat, hogy a termelőerőknek megfelelővé tegyék ezeket? Eközben gyakran a múltba menekül; laudator temporis acti-vá* lesz, vagyis szeretné a jövedelmet a tőkéhez képest vagy az elosztást a termeléshez képest másképp szabályozva is csillapítani az ellentmondásokat, nem értve meg, hogy az elosztási viszonyok csak a termelési viszonyok sub alia specie**. Csattanósan *ítéli meg* a polgári termelés ellentmondásait, de nem *érti meg* őket és ezért nem érti meg felbomlásuk folyamatát sem. Ami azonban nála alapul szolgál, az valójában annak a sejtése, hogy a tőkés társadalom ölében kifejlődött termelőerőknek, a gazdagság megteremtése anyagi és társadalmi feltételeinek e gazdagság elsajátításának *új* formái kell hogy megfeleljenek; hogy a polgári formák csak átmeneti és ellentmondásos formák, amelyekben a gazdagság mindig csak ellentétes létezésre tesz szert és mindenütt egyszersmind mint a maga ellenkezője lép fel. Olyan gazdag-

* – az elmúlt idők dicsőítőjévé[27] – *Szerk.*

** – más nézőpont alatt; más oldalról nézve *Szerk.*

ság ez, amelynek mindig a szegénység az előfeltétele, és csak azáltal fejlődik, hogy ezt kifejleszti.

Láttuk mármost, hogy Malthus milyen szépen sajátítja el Sismondit. Túlhajtva és még sokkal utálatosabb formában kifejtve található Malthus elmélete *Thomas Chalmers (A teológia professzora)* „On Political Economy in Connection with the Moral State and Moral Prospects of Society"-jában, II. kiad., London 1832. Itt nemcsak hogy elméletileg jobban előtérbe lép a papi elem, hanem gyakorlatilag is előtérbe lép az „államegyház" tagja, aki „gazdaságtanilag" védelmezi „kenyerét és halát" és az intézmények egész összefüggését, amelyekkel ez az egyház áll és bukik.

Malthus mondatai (fent céloztam rájuk) a munkásokra vonatkozóan ezek:

„A termelő munkában alkalmazott munkások okozta fogyasztás és kereslet sohasem adhat *egymagában* indítékot tőke felhalmozására és alkalmazására." („Principles of Political Economy", 315. old.) „Egyetlen bérlő sem fog azzal vesződni, hogy tíz pótlólagos ember munkájára felügyeljen pusztán azért, mert akkor egész terméke a piacon annyival magasabb áron fog elkelni, amennyi éppen egyenlő azzal, amit pótlólagos munkásainak fizetett. Valaminek kell lennie a kérdéses áru keresletének és kínálatának előző állapotában vagy az áru árában, ami az új munkások által okozott keresletet megelőzi és független ettől, ahhoz, hogy igazolja pótlólagos létszám alkalmazását az áru termelésében." (I. m. 312. old.) „A maga a termelő munkás létrehozta kereslet soha nem lehet *megfelelő* kereslet, mert nem éri el a *teljes terjedelmét annak, amit megtermel. Ha elérné ezt, akkor nem volna profit*, következőleg nem volna indíték a munkás alkalmazására. Éppen az, hogy *létezik profit valamely árun*, előfeltételez az ezt megtermelő munkán *kívülálló* keresletet." (405. old., jegyzet.) „Mivel a dolgozó osztályok fogyasztásának nagy növekedése szükségképp nagyban növeli a termelési költséget, csökkentenie kell a profitot, és csökkentenie vagy megsemmisítenie a felhalmozás indítékát." (I. m. 405. old.) „A *létfenntartási cikkek szükséglete* az, ami főképpen ösztönzi a dolgozó osztályokat luxuscikkek termelésére; és ha ezt az ösztönzőt eltávolítanák vagy nagyban gyengítenék, úgyhogy a létfenntartási cikkeket igen kis munkával lehetne megszerezni, akkor ahelyett, hogy több időt szentelnének kényelmi cikkek termelésére, minden okunk megvan azt gondolni, hogy kevesebb időt szentelnének erre." (I. m. 334. old.)

Malthusnak nem az az érdeke, hogy a polgári termelés ellentmondásait elleplezze; hanem fordítva, az, hogy kiemelje őket, egyrészt, hogy a dolgozó osztályok nyomorúságát szükségszerűnek demonstrálja (az is e termelési mód számára), másrészt, hogy a tőkéseknek demonstrálja a kihizlalt egyházi és állami klérus szükségszerűségét ahhoz, hogy megfelelő keresletet teremtsenek számukra. Kimutatja tehát, hogy a „gazdagság folytatólagos növekedése" [314. old.] számára sem a népesség növekedése, sem a tőke felhalmozása nem elegendő (i. m. 319–320. old.), sem a talaj termékenysége (331. old.), sem „munkát megtakarító találmányok", sem a „külföldi piacok" kibővülése. (I. m. 352., 359. old.)

„Mind a munkások, mind a tőke lehetnek fölösek hasznothajtó alkalmaztatásuk eszközeivel összehasonlítva." (I. m. 414. old.)

A ricardiánusokkal szemben tehát kiemeli az általános túltermelés lehetőségét (többek közt i. m. 326. old.).

A fő tételek, amelyeket ebben a tekintetben felhoz, a következők:

„A keresletet mindig az *érték* határozza meg, és a kínálatot a *mennyiség*." („Principles of Political Economy", 316. old.) Az árukat nemcsak árukra cserélik ki, hanem termelő munkára és személyi szolgálatokra is, és ezekkel szemben, mint a pénzzel szemben is, az áruk általános túltelítettsége létezhet. (I. h.)

„A kínálatnak mindig arányosnak kell lennie a *mennyiséggel*, és a keresletnek az értékkel." („Definitions in Political Economy", Cazenove kiad., 65. old.) „»Nyilvánvaló« – mondja James Mill –, »hogy bármi, amit egy ember megtermelt és nem kíván saját fogyasztására megtartani, készlet, amit más árukért cserébe adhat. Vásárlási akarata ezért és vásárlóeszközei, más szavakkal kereslete [. . .] egyenlő azzal a mennyiséggel, amit megtermelt és nem szándékozik elfogyasztani.«[28]. . . Teljesen kézenfekvő, hogy más áruk vásárlására szolgáló eszközei nem arányosak saját árujának *mennyiségével*, amelyet megtermelt, és amelytől meg kíván válni, hanem ennek *csereértékével*; és hacsak egy áru csereértéke nem arányos mennyiségével, nem lehet igaz, hogy minden egyén kereslete és kínálata mindig egyenlő egymással." (I. m. 64–65. old.) „Ha minden egyén kereslete egyenlő volna kínálatával, a kifejezés szabatos értelmében, akkor ez bizonyíték volna arra, hogy mindig eladhatja áruját a termelési költségekért, belefoglalva a tisztességes profitot; és akkor még *részleges* túltelítettség is lehetetlen volna. Az érv túl sokat bizonyít . . . a kínálatnak mindig arányosnak kell lennie a *mennyiséggel*, és a keresletnek az *érték-*

kel." („Definitions in Political Economy", London 1827, 48. old., jegyzet.) Itt Mill keresleten az ő (a keresletet támasztó) „vásárlóeszközeit érti. De [. . .] e más áruk megvásárlására szolgáló eszközök nem arányosak saját árujának *mennyiségével*, amelyet megtermelt, és amelytől meg kíván válni; hanem ennek *csereértékével*; és hacsak egy áru csereértéke nem arányos mennyiségével, nem lehet igaz, hogy minden egyén kereslete és kínálata mindig egyenlő egymással." (I. m. 48–49. old.) Téves, ha Torrens azt mondja, „hogy »a megnövekedett kínálat az egyetlen oka a megnövekedett hatékony keresletnek«[29] [. . .] Ha így volna, milyen nehéz volna az emberiség* számára, hogy magához térjen a táplálék és ruházat időleges csökkenéséből." De ha „a táplálék és a ruházat [. . .] mennyisége csökkent, értéke növekszik [. . .] a megmaradó táplálék és ruházat pénzára egy időre nagyobb fokban fog emelkedni mennyisége csökkenésének arányánál, míg a munka pénzára ugyanaz maradhat. A szükségszerű következmény [. . .] a korábbinál nagyobb mennyiségű termelő iparkodás mozgásba hozásának képessége." (59–60. old.) Egy nemzet minden áruja egyidőben eshet, a pénzzel vagy a munkával összehasonlítva. (I. m. 64. skk. old.) Tehát lehetséges általános túltelítettség. (I. h.) Áraik mind termelési költségeik alá eshetnek. (I. h.)

Máskülönben Malthusról már csak ez jegyzendő meg, a forgalmi folyamatra vonatkozóan:

„Ha az alkalmazott állótőke értékét az előlegek részeként számítjuk, akkor az ilyen tőkének az év végén megmaradó értékét az évi bevételek részeként kell számítanunk. . . A valóságban az ő" (a tőkés) „*évi előlegei csak* a forgótőkéjéből és állótőkéjének kopásából *állnak* az utána járó kamattal, és a forgótőkéje azon részének kamatjából, amely az esedékessé váló évi fizetéseinek eszközlésére alkalmazott pénzből áll." („Principles of Political Economy", 269. old.)

Az *amortizációs alap*, azaz az állótőke kopási alapja, azt mondom, egyszersmind felhalmozási alap is.

[*13. A „nem-termelő fogyasztók" elméletének ricardiánus kritikája*]

Idézni akarok még néhány passzust egy Malthus elmélete elleni ricardiánus írásból. Az ugyanebben az írásban foglalt kirohanásokról, amelyek a tőkés álláspontról Malthus nem-termelő fogyasztói ellen általá-

* *Malthusnál*: egy társadalom – *Szerk.*

ban és a földtulajdonosok ellen különösen irányulnak, más helyen ki fogom mutatni, hogy szószerint érvényesek a munkás álláspontról a tőkések ellen. (Ez elhelyezendő „A tőke és bérmunka viszonyának apologetikus ábrázolásáról" szóló szakaszban[30].)

„Tekintetbe véve, hogy tőke megnövekedett alkalmazása csak akkor megy végbe, ha a korábbi rátával egyenlő vagy annál nagyobb profitráta biztosítható, és tekintetbe véve, hogy a tőkéhez való puszta hozzátevésnek önmagától nincs olyan tendenciája, hogy biztosítson ilyen profitrátát, sőt ellenkezőleg, Malthus úr és azok, akik ugyanolyan módon okoskodnak, mint ő, elindulnak egy olyan forrás keresésére, amely független és külsőleges magával a termeléssel szemben, s amelynek előrehaladó növekedése lépést tarthat a tőke előrehaladó növekedésével, és amelyből a megkövetelt profitráta folytonos pótlólagos kínálatai leszármaztathatók." („An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus etc.", London, 1821, 33–34. old.)

Ezek Malthus szerint a „nem-termelő fogyasztók". (I. m. 35. old.) „Malthus úr néha úgy beszél, mintha két *különböző alap* volna, tőke és jövedelem, kínálat és kereslet, termelés és fogyasztás, amelyeknek vigyázniok kell, hogy lépést tartsanak egymással és egyik se előzze meg a másikat. Mintha a *megtermelt áruk egész tömegén kívül* egy másik, feltehetően az égből pottyant tömeg volna szükséges, hogy azzal megvásárolják ezt... A fogyasztási alapot, amilyennek ő követeli meg, csak a termelés rovására lehet megkapni." (I. m. 49–50. old.) „Folytonosan összezavarodunk az ő" (Malthus) „spekulációiban, hogy a termelés növelése-e a cél vagy gátolása. Ha valaki híjával van *keresletnek*, Malthus úr azt ajánlja-e neki: fizessen valamilyen más személynek, hogy az elvigye javait? Valószínűleg nem." (I. m. 55. old.) Bizonnyal igen. „Javaid eladásának célja az, hogy egy bizonyos pénzösszegre tégy szert; sohasem felelhet meg az, hogy váljál meg ettől a pénzösszegtől semmiért más személy javára, hogy az visszahozhassa hozzád és megvegye vele javaidat; éppúgy mindjárt felgyújthatnád javaidat, és akkor ugyanabban a helyzetben lennél." (I. m. 63. old.)

Malthusszal szemben igaza van. Abból azonban, hogy egyazon alap — „a megtermelt áruk egész tömege" — az, ami a termelési alap és a fogyasztási alap, a kínálat alapja és a kereslet alapja, a tőke alapja és a jövedelem alapja, még semmiképp sem következik, hogy közömbös, hogyan osztják el ezt az össz-alapot e különböző kategóriák közt.

A névtelen szerző nem érti, mit ért Malthus azon, amikor a munkások „keresletéről" mint a tőkések számára „nem-megfelelőről" beszél.

„Ami a munka részéről támasztott *keresletet* illeti, azaz akár munkának javakért cserébe adását, akár ... jelenlegi befejezett termékekért jövőbeli és növekvő értékhozzáadás cserébe adását... Ez a reális kereslet, amelyet növelni a termelőknek fontos stb." (I. m. 57. old.)

Amire Malthus gondol, az nem a *munka kínálata* (amit a mi emberünk *munka részéről támasztott keresletnek* nevez), hanem az az árukereslet, amelyre a kapott bér képessé teszi a munkást; az a pénz, amellyel mint vásárló az árupiacon vásárol. És erről a keresletről Malthus helyesen jegyzi meg, hogy soha nem felelhet meg a tőkés kínálatának. Alias* a munkás a bérével egész termékét visszavásárolhatná.

Ugyanez az ember azt mondja:

„Az általuk" (a munkások által) „támasztott megnövekedett kereslet tulajdonképpeni jelentése az, hogy hajlandóak kevesebbet elvenni maguknak és nagyobb részesedést hagyni alkalmazóiknak; és ha azt mondják, hogy ez, a fogyasztást csökkentve, növeli a túltelítettséget, akkor csak azt válaszolhatom, hogy a túltelítettség egyjelentésű a magas profittal." (I. m. 59. old.)

Ezt elmésségnek szánja, de valóban a „túltelítettség" alapvető titkát tartalmazza.

Malthus „*Essay on Rent*"-jére vonatkozólag emberünk azt mondja:

„Amikor Malthus úr közzétette »*Essay on Rent*«-jét, ez úgy látszik részben azzal a szándékkal történt, hogy válaszoljon a »Le a földesurakkal« kiáltásra, amely akkoriban »vörös betűkkel állt a falakon«, hogy védelmére keljen ennek az osztálynak, és hogy bizonyítsa, nem afféle *monopolisták* ezek. Megmutatta, hogy a járadékot nem lehet eltörölni, hogy növekedése természetes velejárója általánosságban a növekvő gazdagságnak és lélekszámnak; de a közkeletű »Le a földesurakkal« kiáltás sem jelentette szükségképp azt, hogy *ne* legyen *olyasmi*, mint a járadék, hanem inkább, hogy egyenlően kellene felosztani az emberek közt, aszerint, amit »Spence tervének«[31] neveztek. Amikor azonban továbbmegy, hogy mentesítse a földesurakat a gyűlöletes monopolista név alól, Smith észrevétele

* – másképpen; más néven – *Szerk.*

alól, »hogy szeretnek aratni ott, ahol soha nem vetettek«[32], akkor, úgy tetszik, egy *név* miatt küzd... Túlságosan is egy *ügyvéd* habitusa mutatkozik mindezekben az érveiben." (I. m. 108–109. old.)

[*14. Malthus írásainak reakciós jellege. „Felső" és „alsó" osztályok fennállásának apológiája*]

Malthus könyve: „*On Population*", pamflet volt a francia forradalom és az egyidejű angliai reformeszmék ellen (Godwin stb.). A munkásosztályok nyomorúságának apológiája volt. Az *elmélet* plagizálva Townsendtől stb.

„*Essay on Rent*"-je pamflet volt a földtulajdonosok mellett az ipari tőke ellen. Az *elmélet* Andersontól.

„*Principles of Political Economy*"-ja pamflet volt a tőkések érdekében a munkások ellen és az arisztokrácia, egyház, adó-vevők, Jenkinsek stb. érdekében a tőkések ellen. Az *elmélet*: A. Smith. Ahol saját találmánya, ott siralmas. Az elmélet további kifejtésében Sismondi az alapzat.

*

{*Malthus* („Essai sur la population etc.", az V. kiadásból ford. P. [és G.] Prévost, III. kiad., Genf 1836, IV. köt. 104–105. old.) szokott „mély filozófiájával" a következő megjegyzést teszi valamiféle terv ellen, hogy az angol zselléreknek tehenet ajándékozzanak.

„Azt az észrevételt tették, hogy azok a zsellérek, akik tehenet tartanak, iparkodóbbak és szabályszerűbb életet folytatnak, mint azok, akik nem tartanak... A legtöbbje azoknak, akik jelenleg tehenet tartanak, saját iparkodása gyümölcséből vásárolta őket. Helyesebb tehát azt mondani, hogy iparkodásuk adott nekik tehenet, mint azt, hogy a tehén adta nekik iparkodásukat."

És így hát helyes, hogy a burzsoák között a felkapaszkodottaknak a munkában való serénységük (idegen munka kizsákmányolásával együtt) teheneket adott, míg fiaiknak a tehenek a henyéléshez való gusztust[33] adtak. Ha teheneiket megfosztanák, nem attól a képességtől, hogy tejet adjanak, de hogy meg nem fizetett munka felett parancsnokoljanak, ez igen használna a felkapaszkodottak fiai munkához való gusztusának.

Ugyanez a „mély filozófus" megjegyzi:

„*Nyilvánvaló, hogy nem lehet mindenki a középen.* A felsőbb és az alsóbb részek a dolgok természeténél fogva abszolúte szükségesek" (természetesen, nincs közép szélsők nélkül), „s nemcsak szükségesek, hanem meglepően hasznosak. Ha senki nem reménykedhetne abban, hogy felemelkedik, vagy nem félhetne attól, hogy lesüllyed a társadalomban, ha az iparkodás nem hozná magával a jutalmát és a restség a büntetését, nem látnók azt az élénk tevékenységet, amellyel mindenki munkálkodik állapotának javításán, és amely most a közvirágzás fő indítéka." (I. m. 112. old.)

Az alsóknak lenniök kell, hogy a felsők féljenek a lesüllyedéstől, és a felsőknek, hogy az alsók reménykedjenek a felemelkedésben. Hogy a restségnek meglegyen a büntetése, a munkásnak szegénynek és a járadékosnak vagy a Malthus által olyannyira szeretett földtulajdonosnak gazdagnak kell lennie. Mit ért azonban Malthus munka jutalmán? Mint később látni fogjuk,* azt, hogy a munkásnak munkája egy részét egyenérték nélkül kell elvégeznie. Szép kis ösztöke, ha ugyan a „jutalom" és nem az éhség ösztökélne. Az egész legfeljebb arra lyukad ki, hogy a munkás remélheti, hogy egyszer ő is kizsákmányolhat munkásokat.

„Minél inkább kiterjed a monopólium" – mondja Rousseau –, „annál súlyosabb a lánc a kizsákmányoltaknak."

Nem így a „mély gondolkodó" Malthus. Legnagyobb reménysége – amelyet ő maga mint többé-kevésbé utopikusat jellemez – az, hogy a középosztály tömege növekszik és a (dolgozó) proletariátus az össznépességnek viszonylagosan mind kisebb részét alkotja (ha abszolúte növekszik is). Ez valójában a burzsoá társadalom *menete*.

„Átadhatnók magunkat annak a reménységnek" – mondja Malthus –, „hogy valamely jövendő időszakban azok az eljárások, amelyek az emberi munkát megrövidítik, és amelyek az utóbbi években oly gyors előrehaladást tettek, végül is a leggazdagabb társadalom minden szükségletét a jelenleginél kevesebb személyes fáradsággal láthatnák el; és *ha nem csökkentik is a munkás egyéni erőfeszítésének súlyosságát*"

(továbbra is robotoljon ugyanannyit, és relatíve egyre többet mások számára és egyre kevesebbet önmaga számára),

„legalább csökkenthetnék a *számát azoknak*, akiket ily súlyos robotra alkalmaznak." (I. m. 113. old.)[34]

* *V. ö. 24., 27., 32–33. old. – Szerk.*

[*15. A malthusi elvek kifejtése az „Outlines of Political Economy"-ban*]

Egy írás, amely Malthus elveit fejti ki: „*Outlines of Political Economy*; being a Plain and Short View of the Laws relating to the Production, Distribution and Consumption of Wealth etc.", London 1832.[2]

Ez az ember először is megmondja nekünk a gyakorlati okot, hogy miért vannak a malthusiánusok az értéknek a munkaidő által való meghatározása ellen.

„Hogy a munka a gazdagság egyedüli forrása, ez éppoly veszélyes, mint amennyire téves tannak látszik, mivel szerencsétlenül fogódzót nyújt azoknak, akik minden tulajdont úgy ábrázolnának, mint ami a dolgozó osztályokat illeti meg, és a mások által kapott részesedést mint rablást vagy csalást velük szemben." (I. m. 22. old., jegyzet.)

A következő mondatban világosabban kidomborodik, mint Malthusnál, hogy az áru *értékét* összecseréli az áru vagy pénz tőkeként való *értékesítésével*. Az utóbbi értelemben az értéktöbblet keletkezése helyesen van kifejezve:

„A *tőke értéke*, az a munkamennyiség, amelyet ér vagy amely felett parancsnokol [. . .] mindig nagyobb, mint az, amelybe került, és a különbözet alkotja a profitot vagy kárpótlást tulajdonosa számára." (I. m. 32. old.)

A következő, amit Malthusból vett, szintén helyes, hogy miért kell a profitot a tőkés termelés *termelési költségei* közé számítani:

„Az alkalmazott tőke utáni profit" {„ha ezt a profitot nem érnék el, nem volna megfelelő indíték az áru megtermelésére"} „lényeges feltétele a kínálatnak, és mint ilyen a *termelési költségek* összetevő részét alkotja." (I. m. 33. old.)

A következő mondatban benne van egyrészt az a helyes dolog, hogy a tőke profitja közvetlenül a munkával való cseréjéből keletkezik, másrészt a malthusi profit-tan az *eladásban* csinált profitról:

„Egy ember profitja nem attól függ, hogy más emberek munkájának *terméke* felett parancsnokol, hanem attól, hogy *maga a munka* felett parancsnokol." (Itt a helyes megkülönböztetés az árunak áruval való cseréje és tőkeként munkával való cseréje közt.) „Ha" (a *pénz értékének* süly-

lyedése esetén) „javait magasabb áron tudja eladni, *míg munkásainak bére változatlan marad*, akkor világos, hogy hasznot húz az emelkedésből, akár emelkednek más javak, akár nem. Egy kisebb hányada annak, amit megtermel, elegendő ahhoz, hogy ezt a munkát mozgásba hozza, és következésképpen nagyobb hányad marad neki magának." (49–50. old.)

Ugyanez az eset, ha pl. új gépi berendezés, kémiai folyamatok stb. bevezetése következtében a tőkés az árut ennek régi értéke alatt termeli és vagy a régi értéken adja el, vagy mindenesetre az egyéni érték felett, amelyre ez most lesüllyedt. Ebben az esetben a munkás nem dolgozik ugyan közvetlenül rövidebb időt önmaga számára és hosszabbat a tőkés számára. De „egy kisebb hányada annak, amit megtermel, elegendő ahhoz, hogy ezt a munkát mozgásba hozza" az újratermelés során. Ténylegesen a munkás tehát közvetlen munkájának a korábbinál nagyobb részét cseréli ki saját realizált munkájára. Továbbra is pl. 10 £-et kap. De ez a 10 £ – habár a társadalommal szemben ugyanazt a munkamennyiséget képviseli – többé nem *ugyanakkora munkaidő* terméke, mint korábban, hanem talán egy órával kevesebbé. A munkás tehát ténylegesen hosszabb időt dolgozik a tőkés számára, rövidebbet önmaga számára. Ugyanaz volna ez, mintha már csak 8 £-et kapna, amely azonban munkájának megnövekedett termelékenysége következtében a használati értékek ugyanazon tömegét képviselné.

A kereslet és kínálat fent idézett [James] Mill-féle azonosságára[35] vonatkozóan megjegyzi:

„Minden ember kínálata attól a *mennyiségtől* függ, amelyet a piacra visz: kereslete más dolgok iránt kínálatának az *értékétől* függ. Az előbbi bizonyos, tőle magától függ: az utóbbi bizonytalan, másoktól függ. Az előbbi ugyanaz maradhat, míg az utóbbi változhat. 100 quarter gabona, melyet egy ember piacra visz, egyszer 30 sh.-et érhet és másszor 60 sh.-et quarteronként. A *mennyiség vagyis a kínálat* mindkét alkalommal ugyanaz; de az ember kereslete vagy más dolgok megvásárlására való képessége kétszer akkora az utóbbi, mint az előbbi esetben." (I. m. 111–112. old.)

A munka és a gépi berendezés viszonyára azt jegyzi meg ez az ember:

„Ha az árukat a munka ésszerűbb elosztásával sokszorozzák meg, akkor nem kívántatik meg nagyobb összegű kereslet, mint korábban, avégett, hogy fenntartsák mindazt a munkát, amit előzőleg alkalmaztak"

(hogy van ez? Ha a munka elosztása ésszerűbb, akkor ugyanaz a munka több árut fog termelni; ennélfogva a kínálat növekedni fog, és felszívása nem kíván-e meg megnövekedett összegű keresletet? Nem mondja-e A. Smith helyesen, hogy a munka megosztása a piac terjedelmétől függ?[36] Valójában a különbség [a munka ésszerűbb elosztása és a gépi berendezés között], amennyiben külső kereslet jön tekintetbe, ugyanaz; csakhogy gépi berendezés esetén nagyobb mértékben. De a „munka ésszerűbb elosztása" munkásoknak ugyanakkora vagy akár nagyobb számát kívánhatja meg, mint korábban, míg a gépi berendezés bevezetésének minden körülmények közt csökkentenie kell a tőkének közvetlen munkára fordított hányadát); –

„míg gépi berendezés bevezetése esetén, ha nincs megnovekedett összegű kereslet, vagy bér- illetve profitcsökkenés, *akkor kétségkívül a munka egy részét kivetik az alkalmaztatásból* [. . .] Tételezzük fel egy áru esetét, amely 1200 £-et ér, amiből 1000 £ 100 ember bére, egyenként 10 £-jével, és 200 £ profit, 20 %-os ráta mellett. Most képzeljük el, hogy ugyanezt az árut meg lehet termelni 50 ember munkájával és egy olyan géppel, amely 50 további ember munkájába került, és amelynek állandó karbantartása 10 ember munkáját kívánja meg; a termelőnek akkor módja lesz a cikk árát 800 £-re csökkenteni, és mégis továbbra is ugyanazt a kárpótlást kaphatja tőkéje használatáért [. . .]

50 ember bére 10 £-jével	500 £
10 emberé karbantartásra	100 „
20 % profit 500 £ forgótőke után 500 £ állótőke után	200 „
	800 £."

{(A „10 ember karbantartásra" itt az évi kopást képviseli. Különben a dolog téves, minthogy különben a karbantartás munkája a gépi berendezés eredeti termelési költségeihez járul hozzá.) Emberünknek korábban évenként 1000 £-et kellett ráfordítania, de a termék is 1200 £ volt. Most 500 £-et fordított egyszer s mindenkorra gépi berendezésre; ezt tehát többé nem kell ráfordítania semmiféle más módon. Amit rá kell fordítania, az 100 £ évenként karbantartásra és 500 munkabérre (minthogy ebben a példában nem létezik nyersanyag). Évenként csak 600-at kell ráfordítania, de összetőkéjére továbbra is 200 profitot csinál. A profit tömege és rátája ugyanaz maradt. De évi terméke már csak 800 £.}*

* *Ez a bekezdés a margóra van írva, a szövegtől függőleges vonallal elválasztva. – Szerk.*

„Azok, akik 1200 £-et szoktak volt fizetni az áruért, most 400 £-et megtakaríthatnak, amit akár valami másra fordíthatnak, akár arra, hogy ugyanabból az áruból többet vásároljanak. Ha közvetlen munka *termékére* fordítják, akkor nem ad több, mint 33,4 embernek alkalmaztatást, míg a gép bevezetése folytán alkalmaztatásból kivetettek száma 40 volt, mert –

33,4 ember bére 10 £-jével	334 £
profit 20%	66 „
	400 £."

(Azaz más szavakkal: Ha a 400 £-et olyan árukra adják ki, amelyek közvetlen munka termékei, és ha a munkabér emberenként 10 £, akkor a 400 £-be kerülő áruknak kevesebb, mint 40 ember termékeinek kell lenniök. Ha 40 ember termékei volnának, akkor csak *megfizetett munkát* tartalmaznának. A munka értéke (vagy a bérekben realizált munkamennyiség) egyenlő volna a termék értékével (az áruban realizált munkamennyiséggel). De a 400 £-nyi áru *meg nem fizetett* munkát tartalmaz, épp ez alkotja a profitot. Kevesebb, mint 40 ember termékeinek kell tehát lenniök. Ha a profit = 20%, akkor a terméknek csak $^5/_6$-a állhat megfizetett munkából; tehát körülbelül 334 £ = 33,4 ember, 10 £-jével emberenként. Az egyhatod, körülbelül 66, a meg nem fizetett munkát képviseli. Egészen ugyanígy bizonyította Ricardo, hogy a gépi berendezés, még ha pénzára olyan magas is, mint az általa pótolt közvetlen munka ára, sohasem lehet ugyanannyi munka terméke.[37])

„Ha ezt" (ti. a 400 £-et) „arra fordítanák, hogy ugyanabból az áruból többet vásároljanak, vagy bármely másikból vásároljanak, amelynél ugyanazon fajtájú és mennyiségű állótőkét használtak fel, akkor csak 30 embert alkalmazna, mert –

25 ember bére 10 £-jével		250 £
5 emberé karbantartásra		50 „
Profit	250 £ forgó- és 250 £ állótőke után	100 „
		400 £."

(Abban az esetben ugyanis, amikor bevezették a gépi berendezést, a 800 £-nyi áru termelése 500 £-nyi ráfordításba kerül gépi berendezésben, tehát 400 termeléséhez csak 250-be; továbbá 500 gépi berendezéshez

munkások – 50 ember, tehát 250 gépi berendezéshez – 25 ember (= 250 £); továbbá a karbantartás (a gép újratermelése) 500-ra – 10 ember, tehát 250-re – 5 (50 £). Így 250 állótőke és 250 forgótőke, 500, amire a profit 20 %-kal = 100. Tehát a termék = 300 bér és 100 profit, = 400 £. Ezenközben 30 embert alkalmaztak. Itt minden esetben feltettük, hogy a tőkés (a termelő) vagy kölcsönveszi a tőkét azokból a megtakarításokból (400 £), amelyet a fogyasztók a bankárnál elhelyeztek, vagy hogy maga is rendelkezik tőkével a 400 £-en kívül, amely a fogyasztók jövedelmében van megtakarítva. Mert 400 tőkével nem fordíthat 250-et gépi berendezésre és 300-at munkabérre.)

„Amikor az 1200 £ teljes összeget közvetlen munka termékére költötték, akkor a megoszlás 1000 £ bér és 200 £ profit volt" (100 munkás, munkabér = 1000). „Amikor részben az egyik módon, részben a másik módon költötték el ... a megoszlás 934 £ bér és 266 £ profit volt" (tudniillik 60 munkás a gépügyletben és 33,4 közvetlen munka (tehát 93,4 munkás) = 934 £); „és, mint a harmadik feltételezésben, amikor az egész összeget a gép és munka együttes termékére költötték, akkor a megoszlás 900 £ bér és 300 £ profit volt" (tudniillik 90 munkás). (I. m. 114–117. old.)

A tőkés a gép bevezetése után „nem tud annyi munkát alkalmazni, mint azelőtt, anélkül, hogy további tőkét ne halmozna fel" (I. m. 119. old.), „de [...] az a jövedelem, amelyet a cikk fogyasztói megtakarítanak, miután ára esett, mivel növeli fogyasztásukat ebből vagy valami másból, keresletet fog létrehozni *valamelyes*, habár nem *minden* munka iránt, amelyet a gép kiszorított". (I. m. 119. old.)

„MacCulloch úr [...] úgy véli, hogy a gépeknek bármely alkalmaztatásba való bevezetése *szükségképp ugyanakkora vagy nagyobb keresletet támaszt az elbocsátott munkások iránt valamely más alkalmaztatásban*[38] [...] Hogy ezt bizonyítsa, felteszi, hogy a gép értékének pótlásához szükséges évi törlesztés a gép elhasználódása idejéig minden évben növekvő keresletet fog támasztani munka iránt. De mivel az egymás után következő évi törlesztések, az időszak végéig összeadva, csak *a gép eredeti költségével és a működése idejére eső kamattal* lehetnek egyenlők, nem könnyű megérteni, *milyen módon is hozhat létre ez keresletet munka iránt*, azonkívül, amit létrehozott volna, ha nem alkalmaztak volna gépet." (I. m. 119–120 old.)

Az amortizációs alap persze maga is megint felhalmozásra szolgálhat a közbenső időben, amikor a gép elhasználódását felszámítják, de valósá-

gosan nem következik be. De mindenesetre ez a munka iránti kereslet, amely így létrejön, sokkal kisebb, mint ha az egész (gépi berendezésre fordított) tőkét fordítanák munkabérre, pusztán évi törlesztése helyett. Mac fickó, mint mindig, szamár. Ez a passzus csupán azért figyelemreméltó, mert itt megvan az az eszme, hogy az amortizációs alap maga is felhalmozási alap.

[HUSZADIK FEJEZET]

A ricardoi iskola felbomlása

1. R. Torrens

[*a) Smith és Ricardo az értéktörvény és az átlagprofitráta összefüggéséről*]

R. Torrens: „An Essay on the Production of Wealth etc.", London 1821.

A konkurrenciának – a termelés jelenségeinek – megfigyelése azt mutatja, hogy egyenlő nagyságú tőkék, átlagban, egyenlő sok profitot szolgáltatnak, vagy hogy a profit átlagos rátája adva lévén (és többet a profit átlagos rátája nem jelent), a profit tömege az előlegezett tőke nagyságától függ.

A. Smith regisztrálta ezt a tényt. Nem okozott neki további lelkiismeretfurdalást, hogyan függ ez össze az általa felállított érték-elmélettel, annál kevésbé, mivel a mondhatni ezoterikus elmélete mellett még különböző másokat is felállított és tetszése szerint emlékezhetett az egyikre vagy a másikra. Az egyetlen reflexió, amelyre a dolog készteti, polémia azon nézet ellen, amely a profitot a felügyelet bérére kívánja feloldani, mivelhogy, eltekintve minden más körülménytől, a felügyelet munkája nem növekszik ugyanabban a mértékben, mint a termelés szintje, és ezenfelül az előlegezett tőke értéke (pl. a nyersanyag drágasága folytán) növekedhet anélkül, hogy a termelés szintje növekednék.[39] Immanens törvény az *átlagprofitnak* és nagyságának meghatározására nála nincs. Pusztán azt mondja, hogy a konkurrencia csökkenti ezt az *x*-et.

Ricardo mindenütt (egynéhány csekély számú és csak véletlen megjegyzést leszámítva) közvetlenül azonosítja a profitot az értéktöbblettel. Az áruk ennélfogva nála nem azért kelnek el *profittal*, mert értékük *felett*, hanem mert *értékükön* kelnek el. Az *érték* vizsgálatakor azonban („Principles", I. fej.) ő az első, aki egyáltalában elgondolkodik az áruk *értékmeghatározásának* ahhoz a jelenséghez való viszonyán, hogy egyenlő nagy-

ságú tőkék egyenlő profitot szolgáltatnak. Ezt csak úgy tehetik meg, ha az általuk termelt áruk, habár nem *egyenlő áron kelnek el* (mégis azt lehet mondani, hogy eredményüknek egyenlő ára van, amennyiben az állótőke el nem fogyasztott részének értékét is a termékhez számítjuk), de *egyenlő értéktöbbletet*, az előlegek ára feletti egyenlő értöbbletet szolgáltatnak. Mármost azonban Ricardo hívta fel először a figyelmet arra, hogy egyenlő nagyságú tőkék korántsem egyenlő szerves összetételűek. Ennek az összetételnek a különbözőségét úgy vette, ahogy azt A. Smith hagyományozta rá – forgó- és állótőke –, tehát csak azokat a különbségeket, amelyek a forgalmi folyamatból fakadnak. Korántsem mondja ki közvetlenül, hogy az értékek törvényének prima facie* ellentmond az, hogy egyenlőtlen szerves összetételű tőkék, amelyek tehát egyenlőtlen tömegű közvetlen munkát hoznak mozgásba, ugyanolyan értékű árukat termelnek és ugyanakkora értéktöbbletet (amit ő azonosít a profittal) hoznak. Sőt, az érték vizsgálatára a tőke és egy általános profitráta előfeltételezésével tér rá. Eleve azonosítja a *költségárakat* és az *értékeket*, és nem látja, hogy ez a feltevés eleve prima facie ellentmond az érték törvényének. Csak ennek a feltevésnek a bázisán, amely a fő ellentmondást és a tulajdonképpeni nehézséget magába zárja, jut el egy részleges esethez – *a munkabér változásához*, annak emelkedéséhez és eséséhez. Hogy a profitráta mármost változatlan maradjon, a munkabér emelkedésének vagy esésének, amelynek a profit esése vagy emelkedése felel meg, egyenlőtlenül kell hatnia különböző szerves összetételű tőkékre. Ha a munkabér emelkedik, ha tehát a profit esik, akkor esik azoknak az áruknak az ára, amelyeket nagyobb arányban termeltek állótőkével. Ha fordítva, akkor fordítva. Az áruk „*csereértékét*" ezért ebben az esetben nem a kölcsönös termelésükhöz szükséges munkaidő határozza meg. Más szavakkal: Az egyenlő profitrátának ez a meghatározása (de csak az egyes esetben és ezen a kerülőúton jut ehhez Ricardo) különböző szerves összetételű tőkék esetén *ellentmond* az érték törvényének, vagy mint Ricardo mondja, *kivétel* ezalól, amire Malthus helyesen jegyzi meg, hogy a szabály kivétellé és a kivétel szabállyá lesz az ipar haladásával.** Az ellentmondást magát Ricardo nem mondja ki világosan, tudniillik nem ebben a formában: Habár az egyik áru több meg nem fizetett munkát tartalmaz, mint a másik – hiszen a meg nem fizetett munka mennyisége a megfizetettnek a mennyiségétől függ, tehát a munkások kizsákmányolásának egyenlő rátája az alkalmazott közvetlen munka mennyiségétől –, mégis ugyanazt az értéket szol-

* – első pillantásra – *Szerk.*
** *V. ö. 22. old.* – *Szerk.*

gáltatják, vagyis a meg nem fizetett munkának ugyanazt a többletét a megfizetett munka felett. Sőt, ez az ellentmondás nála csak ebben az egyedi formában fordul elő: Bizonyos esetekben a *munkabér* – munkabérváltozás – érinti az áruk költségárát (csereértékét, mondja ő).

Éppígy a tőke különböző megtérülési ideje – hogy hosszabb ideig marad-e a termelési folyamatban (ha nem is a munkafolyamatban) vagy a forgalmi folyamatban, nem több munkára, hanem több időre van szüksége megtérüléséhez – éppily kevéssé érinti a profitok egyenlőségét; és ez megint ellentmond az értékek törvényének – Ricardo szerint megint *kivétel* alóla.

Ricardo tehát a dolgot igen egyoldalúan ábrázolta. Ha általános kifejezésben ábrázolja, akkor megkapta volna az általános megoldást is.

De a nagy érdem az övé marad: Ricardo sejti a különbséget az értékek és a költségárak közt, és kimondja, bizonyos esetekre, az ellentmondást – ha csak *kivételként* is a törvény alól –, hogy egyenlőtlen szerves összetételű tőkék, tehát végső fokon mindig olyan tőkék, amelyek nem egyenlő sok eleven munkát zsákmányolnak ki, egyenlő értéktöbbletet (profitot) szolgáltatnak és – leszámítva azt, hogy az állótőkénél egy rész belekerül a munkafolyamatba, anélkül, hogy az értékesítési folyamatba belekerülne – egyenlő értéket, egyenlő értékű árukat (jobbanmondva egyenlő *költségárúakat*, ezt azonban összecseréli).

[b) *Zűrzavar Torrensnál a munka értékének és a profit forrásának meghatározásában*

Malthus mármost, mint láttuk,* arra használja ezt, hogy tagadja a ricardoi értéktörvényt.

Torrens mindjárt írása kezdetén Ricardónak ebből a leletéből indul ki; semmiképp sem azért, hogy a problémát megoldja, hanem, hogy a „jelenséget" a jelenség törvényeként mondja ki.

Tegyük fel, hogy különböző tartóssági fokú tőkét alkalmaznak. „Ha egy gyapjú- és egy selyemgyáros egyaránt 2000 £ tőkét alkalmaz, és ha az előbbi 1500 £-et alkalmaz tartós gépekben és 500 £-et bérre és anyagra, míg az utóbbi csak 500 £-et alkalmaz tartós gépekben és 1500

* *V. ö. 6., 19–22. old. – Szerk.*

£-et bérre és anyagra... Tegyük fel, hogy ezeknek az állótőkéknek $^1/_{10}$-ét fogyasztják el évenként, és hogy a profitráta 10 %, akkor, mivel a gyapjúgyáros 2000 £-es tőkéje eredményének, hogy ezt a profitot megadja neki, 2200 £-nek kell lennie, és mivel állótőkéjének értékét a termelés folyamata 1500 £-ről 1350 £-re csökkentette, ezért a megtermelt javaknak 850 £-ért kell elkelniök. És hasonló módon, mivel a selyemgyáros állótőkéjét a termelés folyamata $^1/_{10}$-ével csökkenti, vagyis 500 £-ről 450 £-re, a megtermelt selyemnek, hogy egész 2000 £-es tőkéjére a *szokásos profitrátát* hozza neki, 1750 £-ért kell elkelnie... Ha egyenlő összegű, de különböző tartóssági fokú tőkéket alkalmaznak, akkor az *egyik foglalatosságban* megtermelt cikkek *a maradék tőkével együtt* egyenlő csereértékűek lesznek a *másik foglalatosságban* megtermelt dolgokkal és maradék tőkével." (28–29. old.)

Itt csak ki van mondva, regisztrálva a konkurrenciában megmutatkozó jelenség. Úgyszintén *fel van tételezve egy „szokásos profitráta"*, anélkül, hogy megmutatná, honnan jön, vagy akár csak sejtené, hogy ezt meg kell mutatni.

„Egyenlő tőkék, vagy más szavakkal, *felhalmozott munka egyenlő mennyiségei gyakran közvetlen munka különböző mennyiségeit fogják mozgásba hozni"*; ez azonban mit sem változtat a dolgon (29–30. old.).

Tudniillik azon a dolgon, hogy a termék értéke + az el nem fogyasztott tőke maradéka egyenlő értéket szolgáltat – vagy ami ugyanaz, egyenlő profitot.

E mondat érdeme nem abban áll, hogy Torrens itt is megint csupán regisztrálja a jelenséget, anélkül, hogy megmagyarázná, hanem abban, hogy – amit azonban megint elront azzal, hogy ezt mint „különös" esetet tünteti fel – akként határozza meg a különbséget, hogy egyenlő tőkék egyenlőtlen tömegű eleven munkát hoznak mozgásba. Ha az érték = az a munka, amely egy áruban fel van dolgozva, realizálva van, akkor világos, hogy – ha az áruk értékükön kelnek el – a bennük foglalt többletérték csak egyenlő lehet a bennük foglalt meg nem fizetett munkával, vagyis többletmunkával. De ez a többletmunka – a munkás kizsákmányolásának ugyanazon rátája esetén – nem lehet egyenlő olyan tőkék esetén, amelyek különböző mennyiségű közvetlen munkát hoznak mozgásba, akár a közvetlen termelési folyamat, akár a forgalmi idő okozza ezt a különbséget. Ez tehát Torrens érdeme, hogy nála megvan ez a kifejezés. Mire következtet ebből? Hogy itt a tőkés termelésben átcsapás következik be az érték

törvényében. Azaz, hogy az érték törvénye, amely a tőkés termelésből van elvonatkoztatva, ellentmond a tőkés termelés jelenségeinek. És mit tesz helyébe? Abszolúte semmit, csak a megmagyarázandó jelenség nyers, gondolatnélküli nyelvi kifejezését.

A társadalom korai időszakában (tehát éppen amikor a csereérték egyáltalában, a termék mint áru aligha fejlődött ki, tehát az érték törvénye sem)

„*a termelésre fordított felhalmozott és közvetlen munka teljes mennyisége az*", ami az áruk relatív értékét „meghatározza. Amikor *tőke felhalmozódott*, amikor a *tőkések* a *munkásoktól* megkülönböztetett *osztállyá* válnak [. . .] amikor az a személy, aki az ipar valamely ágában vállalkozásba fog, nem maga végzi el saját munkáját, hanem létfenntartást és anyagokat előlegez másoknak, akkor a *tőke összege*, vagyis a termelésre fordított *felhalmozott munka mennyisége* az [. . .] ami az áruk csereképességét meghatározza." (I. m. 33–34. old.) „Amíg [. . .] két tőke [. . .] egyenlő [. . .] termékeik egyenlő értékűek, *akárhogy változtassuk is meg a közvetlen munka mennyiségét, amelyet mozgásba hoznak*, vagy amelyet *termékeik megkívánhatnak*." Ha egyenlőtlenek, akkor „termékeik egyenlőtlen értékűek, mégha a mindegyikre fordított munka teljes mennyisége pontosan egyenlő is". (39. old.) Tehát „a *tőkések és a munkások különválása után* [. . .] a *tőke összege*, vagyis a felhalmozott munka mennyisége, és nem *mint e különválás előtt*, a termelésre fordított felhalmozott és közvetlen munka összege az, ami a csereértéket meghatározza". (39–40. old.)

Itt ismét nem kapunk semmi egyebet, csak a jelenség kimondását, hogy egyenlő nagyságú tőkék egyenlő nagyságú profitokat hoznak, vagyis hogy az áru költségára egyenlő az előlegezett tőke árával plusz az átlagos profittal; egyszersmind utalással arra, hogy ez a *jelenség*, mivelhogy egyenlő tőkék közvetlen munka különböző mennyiségeit hozzák mozgásba, prima facie nem egyeztethető össze az árunak a benne foglalt munkaidő által való értékmeghatározásával. Az az észrevétel, hogy a tőkés termelés e jelensége csak akkor mutatkozik meg, mihelyt létezik tőke – tőkések és munkások osztálya – az objektív munkafeltételek tőkeként való önállósodása –, ez tautológia.

Hogy azonban az áru termeléséhez [szükséges feltételek] különválása – tőkésekként és munkásokként, tőkeként és bérmunkaként – *hogyan* dönti meg az áru értéktörvényét, ezt pusztán a meg nem értett jelenségből „következtetni".

Ricardo megpróbálta kimutatni, hogy a tőke és a bérmunka különválása semmit sem változtat meg – bizonyos kivételekkel – az áruk értékmeghatározásán. A ricardoi kivételekre támaszkodva Torrens tagadja a törvényt. Visszatér A. Smithhez (aki ellen a ricardoi demonstráció irányul), aki szerint a „korai időszakban", amikor az emberek még csak árutulajdonosokként és árucserélőkként lépnek egymással szembe, az áru értékét a benne foglalt munkaidő határozza meg, de mihelyt a tőke és a földtulajdon kialakult, már nem. Ez azt jelenti (mint már az első részben megjegyeztem[40]), hogy a törvény, amely az árukra mint árukra érvényes, nem érvényes rájuk, mihelyt tőkének vagy a tőke termékeinek tekintjük őket; mihelyt egyáltalában az árutól továbbmegyünk a tőkéhez. Másrészt a termék csak akkor veszi fel mindenoldalúan az áru alakját – mind azáltal, hogy az egész terméket csereértékké kell átváltoztatni, mind azáltal, hogy termelésének összetevői maguk is árukként kerülnek bele –, mindenoldalúan áruvá csak a tőkés termelés kifejlődésével és alapzatán válik. Tehát az áru törvénye Torrens szerint létezik egy olyan termelésben, amely nem hoz létre árukat (vagy csak részben), és nem létezik azon termelés alapzatán, amelynek bázisa a terméknek áruként való létezése. A törvény maga, akárcsak az áru mint a terméknek általános formája, a tőkés termelésből van elvonatkoztatva, és szerinte éppen erre nézve nem érvényes.

A „tőke és munka" különválásának az értékmeghatározásra való befolyása egyébként – eltekintve attól a tautológiától, hogy amíg nem létezik tőke, addig nem határozhatja meg tőke az árakat – megint egészen lapos lefordítása egy a tőkés termelés felszínén mutatkozó ténynek. Amíg mindenki maga dolgozik szerszámaival – a terméket, amelyet termel, maga adja el {csakhogy a valóságban a termék eladásának szükségszerűsége társadalmi szinten sohasem esik egybe a saját munkafeltételekkel való termeléssel}, addig az *ő* költségeihez hozzátartozik a költsége mind a szerszámnak, mind a *munkának*, amelyet *ő* maga végez. *A tőkés költsége az előlegezett tőkében áll*, az értékösszegben, amelyet a termelésre fordít, *nem a munkában, amelyet nem végez el*, és amely *neki* csak annyiba kerül, amennyit fizetett érte. Ez igen jó ok a tőkések számára, hogy a (társadalmi) értéktöbbletet egymás közt ne az egy adott tőke által mozgásba hozott közvetlen munka mennyisége szerint, hanem az általuk előlegezett tőke nagysága szerint számítsák és osszák el. Ez azonban semmiképp sem magyarázó ok arra, hogy honnan származik ez az így elosztandó és elosztott értéktöbblet.

Torrens még annyiban ragaszkodik Ricardóhoz, hogy az áru értékét szerinte munkamennyiség határozza meg, de csak az áruk termelésére for-

dított „*felhalmozott munka mennyisége*" határozza meg értéküket. Itt azonban Torrens szép összevisszaságba keveredik.

Tehát pl. a gyapjúkelme értékét meghatározza a termelése összetevőit alkotó szövőgépben és gyapjúban stb. és a bérben *felhalmozott munka*, ami csak azt jelenti itt, hogy *realizált munka*, tárgyiasult munkaidő. Ha azonban a gyapjúkelme készen van, a termelés a végéhez ért, akkor a gyapjúkelmére fordított közvetlen munka szintén felhalmozott vagy realizált munkává változott. Miért határozza meg hát a szövőszék és a gyapjú értékét a bennük foglalt realizált munka (ami semmi más, mint egy tárgyban, egy eredményben, egy hasznos dologban realizált közvetlen munka), a gyapjúkelme értékét pedig nem? Ha a gyapjúkelme ismét belekerül termelési összetevőként pl. festödébe vagy szabászatba, akkor „felhalmozott munka", és a kabát értékét a munkások bérének, szerszámaiknak és a gyapjúkelmének az értéke határozza meg, amelynek értékét magát a benne „felhalmozott munka" határozza meg. Ha az árut *tőkének* tekintem, azaz itt egyszersmind termelési feltételnek, akkor értéke közvetlen munkára oldódik fel, amelyet azért neveznek „felhalmozott munkának", mert tárgyiasult formában létezik. Ha ugyanezt az árut ezzel szemben árunak tekintem, a folyamat termékének és eredményének, akkor nem az a munka határozza meg, amely benne magában van felhalmozva, hanem a termelési feltételeiben felhalmozott munka.

Valóban szép kis hibás kör, hogy az áru értékét a tőke értéke által akarja meghatározni, mivelhogy a tőke értéke = az áruk értéke, amelyekből áll. Ezzel a fickóval szemben *James Millnek* igaza van, amikor azt mondja: *tőke — ez áruk*, és azt mondani, hogy az áruk értékét a tőke értéke határozza meg, annyit jelent, mint azt mondani, hogy az áru értékét az áru értéke határozza meg.[41]

Itt még egyet kell megjegyezni. Mivelhogy az áru értékét az azt megtermelő tőke értéke határozza meg, vagy más szavakkal az e tőkében felhalmozott és realizált munka tömege, ezért csak két dolog lehetséges:

Először az áru tartalmazza az elhasznált állótőke értékét; másodszor a nyersanyag értékét; vagyis az állótőkében és nyersanyagban foglalt munkamennyiséget. Harmadszor azt a munkamennyiséget, amely abban a pénzben vagy azokban az árukban tárgyiasult, amelyek bérként funkcionálnak.

Mármost két dolog [lehetséges].

Az állótőkében és a nyersanyagban foglalt „felhalmozott" munka ugyanaz marad a termelési folyamat után, mint ami azelőtt volt. Ami azonban az előlegezett „felhalmozott munkának" a harmadik részét illeti, ezt a

munkás a közvetlen munkája révén pótolja – azaz a nyersanyaghoz stb. hozzátett „közvetlen munka" az áruban, a termékben, éppen ugyanannyi felhalmozott munkát képvisel, mint amennyit a bér foglalt magában. Vagy többet képvisel. Ha többet képvisel, akkor az áru több felhalmozott munkát tartalmaz, mint az előlegezett tőke. Akkor a profit éppen az áruban foglalt felhalmozott munkának az előlegezett tőkében foglalt felhalmozott munka feletti többletéből fakad. És akkor az áru *értékét* továbbra is a benne foglalt (felhalmozott + közvetlen) munkamennyiség határozza meg (amely munka az áruban szintén mint felhalmozott, többé nem közvetlen munka létezik. Közvetlen a termelési folyamatban, felhalmozott a termékben).

Vagy csak a bérben előlegezett mennyiséget képviseli, csak ennek egyenértéke. (Ha kevesebb volna ennél, akkor nem azt kellene megmagyarázni, hogy miért nyer a tőkés, hanem hogy hogyan van az, hogy nem veszít.) Honnan van az utóbbi esetben a profit? Honnan fakad az értéktöbblet, az áru értékének a termelési összetevők értéke, vagyis az előlegezett tőke értéke feletti többlete? Nem magából a termelési folyamatból, úgyhogy a cserében, vagyis a forgalmi folyamatban csak realizálódnék, hanem a cseréből, a forgalmi folyamatból. Akkor visszaérkezünk Malthushoz és az „elidegenítésből eredő profit" merkantilista nyers elképzeléséhez. És ide érkezik hát el Torrens úr is következetesen, habár megint annyira következetlen, hogy ezt a *számértéket* nem egy megmagyarázhatatlan, égből potytyant alapból magyarázza – tudniillik abból az alapból, amely nemcsak egyenérték az áruért, hanem többletet alkot e felett az egyenérték felett, a vevő eszközeiből, aki mindig képes arra, hogy az árut értéke felett fizesse meg, anélkül, hogy értéke felett adná el, miáltal a dolog semmivé oldódik fel –, nem annyira következetes, mint Malthus, hogy egy ilyen fikcióhoz nyúljon, hanem megfordítva azt állítja, hogy a „hatékony kereslet" – tehát az az értékösszeg, amely megfizeti a terméket – csak a *kínálatból* fakad, tehát szintén áru; mikor is abszolúte nem látható át, minthogy mindkét oldal eladó és vevő, hogyan csaphatják be egymást kölcsönösen ugyanazon ráta szerint.

> „A valamely áru iránti hatékony kereslet mindig meg van határozva és a profit minden adott rátája mellett állandóan összemért a tőke összetevőinek, vagyis a termeléséhez szükséges dolgoknak azzal a mennyiségével, amelyet a fogyasztók képesek és hajlandók érte cserébe felajánlani." (I. m. 344. old.) „*A megnövekedett kínálat az egyetlen oka a megnövekedett hatékony keresletnek*" (348. old.),

ami ellen Malthus, idézve Torrensből a mondatot, mert ellene is irányul,

joggal tiltakozást jelent be. („Definitions in Political Economy", London 1827, 59. old.)

Hogy azonban Torrens ehhez az idétlen következtetéshez jut, mutatják a következő mondatok a *termelési költségekről* stb.:

„A *piaci ár*" (ami Malthusnál a vásárlóérték) „mindig magába zárja a mindenkori szokásos profitrátát [. . .] A *természetes ár*, amely a *termelési költségből* vagy más szavakkal az áruk előállítására vagy gyártására *fordított tőkéből* áll, nem foglalhatja magába a profitrátát." (I. m. 51. old.) Ugyanaz volna, mintha „egy bérlő 100 quarter gabonáért 120 quartert kapna vissza, akkor 20 quarter a profit; abszurd volna ezt a többletet vagy profitot a ráfordítás részének nevezni" . . . Éppígy a gyáros egy késztermék-mennyiséget kapna vissza, amely magasabb *csereértékű*, mint az anyagok stb. (I. m. 51–53. old.) „A hatékony kereslet a *fogyasztóknak* az a képessége és hajlandósága, hogy az árukért – akár közvetlen, akár közvetett csere révén – a tőke valamennyi összetevőjéből *bizonyos nagyobb adagot* adjanak, mint amennyibe az áruk termelése kerül." (I. m. 349. old.)

120 quarter gabona feltétlenül több, mint 100 quarter. De téves volna azt mondani – ha, mint ahogy itt ez az eset, pusztán a használati értéket tekintjük és azt a folyamatot, amelyen átmegy, tehát tulajdonképpen a vegetatív vagy fiziológiai folyamatot –, hogy bár nem a 20 quarter, de az azt alkotó elemek nem kerülnek bele a *termelési folyamatba*. Másrészt nem kerülhetnének ki belőle. A 100 quarter gabonán – a vetőmagon – kívül a trágyával bevitt vegyi alkotórészek, a földben tartalmazott sók, víz, levegő, fény, mind belekerülnek a folyamatba, amely 100 quarter gabonát 120-szá változtat át. Az elemeknek, az összetevőknek, a feltételeknek – a természet ráfordításának, amely a 100 quartert 120-szá változtatja át – átváltozása és belekerülése magában a *termelési folyamatban* megy végbe, és e 20 quarter elemei – fiziológiai – „ráfordításként" magába ebbe a folyamatba kerülnek bele, amelynek eredményeként jelenik meg a 100 quarter átváltozása 120 quarterrá.

Ez a 20 quarter nem puszta profit, pusztán a használati érték álláspontjáról tárgyalva. Csak a szerves rész szervetlent asszimilált és változtatott át szervessé. Anyag hozzájárulása nélkül – és ez az anyag fiziológiai ráfordítás – soha és sehol nem válnék 100 quarterból 120. Tehát valójában azt lehet mondani, még pusztán a használati érték, a gabona mint gabona álláspontjáról is, hogy szervetlen formában mint *ráfordítás* belekerült az,

ami *szerves* formában mint meglevő eredmény jelenik meg a 20 quarterban, mint a learatott gabonának az elvetett feletti többlete.

Ennek a szemléletmódnak önmagában azonban éppoly kevéssé van köze a profit kérdéséhez, mintha azt akarnók mondani, hogy dróthuzalok, amelyeket a munkafolyamat ezerszer hosszabbra húz ki, mint a fém volt, amelyből húzták ezeket – minthogy hosszuk megezerszereződött –, ezerszeres *profitot* képviselnek. A huzalok esetében a hossz gyarapodott; a gabona esetében a [quarter]szám. De sem a hossz többlete, sem a [quarter]szám többlete nem alkot *profitot*; az csak a csereértékre vonatkozik, habár ez a csereérték többlettermékben jelentkezik.

Ami azonban a csereértéket illeti, talán nem kell tovább magyarázni, hogy 90 quarter gabona érhet annyit (sőt többet), mint 100, és 100 többet, mint 120, és 120 többet, mint 500.

Egy példából tehát, amelynek *semmi* köze a profithoz, a termék *értékének* az előlegek *értéke* feletti többletéhez, Torrens a profitra következtet. És még fiziológiailag is – a használati értéket tekintve – téves a példája, minthogy valójában a 20 quarter gabona, amely többlettermékként kerül bele, ilyen vagy olyan módon, ha más formában is, magában a termelési folyamatban már megvan.

Egyébként Torrens végül aztán ki is rukkol azzal a régi zseniális elképzeléssel, hogy a profit – elidegenítésből eredő profit.

[c) *Torrens és a termelési költségek fogalma*]

Érdeme Torrensnak, hogy egyáltalában felveti a vitakérdést arról, hogy mik azok a *termelési költségek*. Ricardo folytonosan összecseréli az áru *értékét a termelési költségekkel* (amennyiben ezek egyenlők a költségárral), és innen az elcsodálkozása, hogy *Say*, habár az árat a termelési költségek által határozza meg, más következtetéseket von le.[42] Malthus azt állítja, mint Ricardo, hogy az áru árát a termelési költségek határozzák meg, és a profitot, mint Ricardo, beleszámítja a termelési költségekbe. Mégis egészen különbözően határozza meg az értéket, nem az által a munkamennyiség által, amelyet az áru magában foglal, hanem az által a munkamennyiség által, amely felett parancsnokolhat.

A *termelési költségek* fogalmának kétértelműsége magából a tőkés termelés természetéből származik.

Először: A *tőkés számára* az (általa termelt) áru *költsége* természetesen az, amibe *neki kerül*. Neki semmibe sem kerül – azaz nem fordít rá értéket – *az előlegezett tőke* értékén kívül. Ha 100 £-et fordít nyersanyagra, szer-

számokra, bérre stb., hogy az árut megtermelje, akkor 100 £-be kerül neki, sem többe, sem kevesebbe. Azon a munkán kívül, amelyet ezek az előlegek magukban foglalnak – a *felhalmozott munkán* kívül, amelyet az előlegezett tőke magában foglal, amely az előlegezett áruk értékét meghatározza –, nem kerül neki munkába. Amibe neki a *közvetlen munka* kerül, az az a bér, amit fizet érte. A béren kívül a közvetlen munka semmibe sem kerül neki, és a közvetlen munkán kívül egyáltalában semmit sem előlegezett, kivéve az állandó tőke értékét.

Ebben az értelemben veszi Torrens a termelési költségeket, és ebben az értelemben veszi minden tőkés, amikor a profitot, bármi legyen is rátája, kiszámítja.

A termelési költségek itt = a tőkés *előlegei* = az előlegezett tőke értéke = az előlegezett árukban foglalt munka mennyisége. És előlegek, ráfordítások stb. értelmében használja minden közgazdász, Ricardo is, a termelési költségeknek *ezt* a meghatározását. Ez az, amit Malthus *termelési árnak* nevez a vásárlói árral ellentétben. Az *előlegek* eme meghatározásának megfelel az értéktöbblet átváltoztatása a *profit* formájába.

Másodszor: A termelési költségek az első meghatározásban az az ár, amelyet a tőkés az áru előállításáért *fizet* a termelési folyamat során; amibe ennélfogva az áru *neki* kerül. Hogy azonban mibe *kerül* az áru termelése a tőkésnek, és mibe *kerül maga az áru termelése*, ez két teljesen különböző dolog. A (realizált és közvetlen) munka, amelyet az áru termeléséért *fizet*, és a munka, amely az áru *megtermeléséhez* szükséges, teljességgel különböző. Különbözetük alkotja a különbözetet az előlegezett érték és a kapott érték között; az árunak az ő számára való vásárlási ára és eladási ára között (ha ugyanis értékén kel el). Ha ez a különbség nem léteznék, akkor a pénz vagy az áru sohasem változnék tőkévé. Az értéktöbblettel együtt megszűnnék a profit forrása. *Magának az árunak termelési költségei* a termelési folyamatában elfogyasztott tőke értékéből állnak, azaz a tárgyiasult munka azon mennyiségéből, amely belekerül, plusz a *közvetlen munka azon mennyiségéből*, amelyet ráfordítanak. A benne elfogyasztott „realizált" plusz „közvetlen munka" *teljes összege* alkotja *magának az árunak termelési költségét*. Csak a realizált és közvetlen munka e mennyiségének ipari elfogyasztása révén lehet az árut előállítani. Ez a feltétele annak, hogy mint *termék*, mint *áru* és akár mint használati érték kerüljön ki a termelési folyamatból. És bárhogyan változzék is a profit vagy a munkabér, az árunak ez az immanens termelési költsége ugyanaz marad, amíg a reális munkafolyamat technológiai feltételei ugyanazok maradnak, vagy ami ugyanaz, amíg a munka termelőerejének adott fejlettségében nem következik be változás. Ebben az

értelemben az *áru termelési költsége* = az *értéke*. Az árura fordított eleven munka és a tőkés által megfizetett eleven munka különböző dolgok. Ennélfogva eleve különböző az áru termelési költsége a *tőkés számára* (az előlegei) és maga az *áru termelési költsége*, az értéke. Értékének (tehát annak, amibe maga az áru kerül) többlete az előlegeken felül és kívül (tehát azon felül, amibe a tőkésnek kerül) *alkotja a profitot, amely ennélfogva nem az árunak a maga értékén felüli eladásából, hanem a tőkés által megfizetett előlegek értékén felüli eladásából ered.*

A termelési költségeknek, az áru *immanens termelési költségeinek* ez a meghatározása, hogy ezek egyenlők az áru értékével, azaz a termeléséhez szükséges (realizált és közvetlen) munkaidő teljes összegével, alapvető feltétele marad termelésének, és változhatatlan marad, amíg változatlan marad a munka termelőereje.

Harmadszor: Korábban azonban kimutattam,[43] hogy a tőkés minden különös szakmában vagy különös foglalatosságban semmiképp sem azon az értéken adja el az árut – amely szintén a különös szakma vagy a különös foglalatosság vagy termelési terület terméke –, amely benne magában foglaltatik, tehát hogy profitjának összege nem azonos az általa eladott árukban realizált többletérték, többletmunka, vagyis meg nem fizetett munka összegével. Sőt – átlagosan – csak annyi többletértéket realizálhat az áruban, amennyi mint a társadalmi tőke egy hányadrészének termékére jut rá. Ha a társadalmi tőke = 1000, és a tőke egy különös foglalatosságban = 100, és ha a többletérték teljes összege (tehát a többlettermék, amelyben ez a többletérték realizálódik) = 200, tehát 20%, akkor a 100 tőke a különös foglalatosságban árját 120 áron adná el, bármi legyen ennek az árunak az értéke, akár 120, akár kevesebb, akár több; tehát akár $^1/_5$-ét alkotja az árujában foglalt meg nem fizetett munka a rá előlegezett munkának, akár nem.

Ez a *költségár*, és ha a tulajdonképpeni (gazdaságtani, tőkés) értelemben vett *termelési költségről* beszélünk, akkor ez az előlegek értéke plusz az átlagprofit értéke.

Világos, hogy bármennyire eltér is a különös árunak ez a költségára az értékétől, a társadalmi tőke össztermékeinek *értéke* határozza meg. A különös tőkék profitjainak kiegyenlítődése révén viszonyulnak egymáshoz a társadalmi össztőke hányadrészeiként, és húznak mint ilyen hányadrészek osztalékot a többletérték (többlettermék), vagyis a többletmunka vagy meg nem fizetett munka közös alapjából. Ez mit sem változtat az áru értékén; mit sem változtat azon, hogy akár egyenlő, akár nagyobb, akár kisebb a költségára az értékénél, soha nem lehet megtermelni *anélkül, hogy értékét*

meg ne termelnék, tehát mondhatni anélkül, hogy a termeléséhez szükséges realizált és közvetlen munka teljes összegét rá ne fordítanák. Ezt a munkatömeget rá kell fordítani, nemcsak megfizetett, de meg nem fizetett munka tömegét is, és mit sem változtat tőke és munka általános viszonyán, hogy egyes foglalatosságokban a meg nem fizetett munka egy részét „testvértőkések" sajátítják el a helyett a tőkés helyett, aki mozgásba hozza a munkát az iparnak ebben a különös ágazatában. Továbbá világos, hogy bármi is a viszony egy áru értéke és költségára között, az utóbbi mindig változni, emelkedni vagy esni fog az érték változásainak, azaz az áru termeléséhez szükséges munkamennyiség változásainak megfelelően. Továbbá világos: a profit egy részének mindig többletértéket kell képviselnie, meg nem fizetett munkát, amely magában az áruban realizálódik, mert a tőkés termelés bázisán minden áruban több munka van feldolgozva, mint amennyit az ezt a munkát mozgásba hozó tőkés megfizetett. A profit egy része állhat olyan munkából, amely meghatározott szakma által szolgáltatott vagy adott termelési területről eredő áruban nincs feldolgozva; de akkor van egy másik termelési területről eredő másik áru, amelynek költségára értéke alá esik, vagyis amelynek költségárában kevesebb meg nem fizetett munkát számoltak fel, fizettek meg, mint amennyit magában foglal.

Ezért világos, hogy bár a legtöbb áru költségárának különböznie kell értékétől és ennélfogva „termelési költségeinek" a benne foglalt munka teljes mennyiségétől, mindamellett ezeket a termelési költségeket és ezeket a költségárakat nemcsak hogy az áruk értékei határozzák meg – megerősítik az érték törvényét, ahelyett, hogy ellentmondanának neki –, hanem ezenfelül csak az érték és ennek törvénye alapzatán lehet felfogni magát a termelési költségek és költségárak létezését, és ez értelmetlen abszurditássá válik e nélkül a feltételezés nélkül.

Egyszersmind látjuk, hogy azok a közgazdászok, akik egyrészt látják a tényleges jelenséget a konkurrenciában, másrészt nem értik meg az érték törvénye és a költségár törvénye közti közvetítést, hogyan menekülnek ahhoz a fikcióhoz, hogy a tőke, nem a munka határozza meg az áruk értékét, vagy méginkább, hogy nincsen érték.

A profit belekerül az *áru termelési költségébe*, A. Smith joggal számítja bele elemként az áru „természetes árába",[44] mert a tőkés termelés alapzatán az árut – hosszabb időt tekintve, átlagban – nem viszik piacra, ha nem hozza meg a költségárat = az előlegek értékét + az átlagprofitot. Vagy, mint Malthus teszi, habár a profit eredetét, valóságos okiságát nem érti, mert a profit, tehát a költségár, amely magában foglalja, az áru *kínálatának* feltétele (a tőkés termelés bázisán). Hogy megtermeljék, hogy a piacra

vigyék, az árunak legalább ezt a piaci árat el kell érnie, ezt a költségárat az eladó számára, akár nagyobb, akár kisebb a saját értéke ennél a költségárnál. A tőkés számára közömbös, hogy áruja más áruknál több vagy kevesebb meg nem fizetett munkát tartalmaz, ha árába a meg nem fizetett munka általános készletéből, illetve a többlettermékből, amelyben rögződik, belekerül annyi, amennyit a tőke mindegyik más egyenlő mennyisége húzni fog ebből a közös készletből. Ilyen módon *a tőkések „kommunisták"*. A konkurrenciában természetesen mindegyik igyekszik *többet húzni az átlagprofitnál, ami csak akkor lehetséges, ha a másik kevesebbet húz*. Éppen ennek a harcnak a révén áll elő az átlagprofit.

Az előlegezett tőke utáni kamat formájában (akár kölcsönzött ez a tőke, akár nem) a profitban realizált többletérték egy része a tőkés számára is mint *előleg*, mint *termelési költség* jelenik meg, amelybe neki mint *tőkésnek* kerül, mint ahogy egyáltalában a profit a tőkés termelés közvetlen célja. De a kamatban (nevezetesen kölcsönzött tőke esetén) ez termelése tényleges előfeltételeként is megjelenik.

Ez egyúttal megmutatja, hogy mit jelent a megkülönböztetés a termelési és az elosztási formák közt. A profit, amely elosztási forma, itt egyúttal termelési forma, a termelés egyik feltétele, a termelési folyamat szükséges tartozéka. Milyen bárgyú ezért – később erre vissza kell térni – J. St. Mill stb., akik a polgári termelési formákat abszolútaknak, a polgári elosztási formákat pedig relatívaknak, történelmieknek, ennélfogva átmenetieknek fogják fel. Az elosztási forma csak a termelési forma sub alia specie*. A *differentia specifica*** – tehát a sajátos korlátoltság is – amely a polgári elosztás korlátját alkotja – belekerül magába a termelésbe mint azon túlnyúló és uralkodó meghatározottság. Hogy azonban saját immanens törvényei révén kényszerül egyrészt úgy kifejleszteni a termelőerőket, mintha nem egy korlátolt társadalmi alapzaton való termelés lenne, másrészt mégis megint csak ennek a korlátoltságnak korlátai között tud fejlődni, ez a legbelsőbb és legtitkosabb alapja a válságoknak, a bennük kitörő ellentmondásoknak, amelyeken belül mozog, és amelyek még a felületes pillantás számára is pusztán történelmi átmeneti formaként jellemzik. Ezt azután nyersen és mégis másrészt bizonyos mértékig helyesen fogja fel pl. Sismondi mint a termelésért való termelésnek és a termelékenység abszolút fejlődését eo ipso*** kizáró elosztásnak az ellentmondását.

---

* – más nézőpont alatt; más oldalról nézve – *Szerk.*

** – *sajátos, fajlagos különbség – Szerk.*

*** – már ezáltal; éppen ezért – *Szerk.*

2. James Mill

James Mill: „Elements of Political Economy", London 1821 (II. kiad., London 1824).

Mill volt az első, aki Ricardo elméletét rendszeres formában ábrázolta, habár csak meglehetősen elvont körvonalakban. Amire törekszik, az a formális logikai következetesség. Vele indul meg „ezért" a ricardoi iskola *felbomlása* is. A mesternél az új és jelentős az ellentmondások „trágyája" közepette fejlődik ki, erőszakosan az ellentmondó jelenségekből. Maguk az ellentmondások, amelyek alapul szolgálnak, tanúskodnak az eleven talajzat gazdagságáról, amelyből az elmélet kiküzdi magát. Másképp van ez a tanítvánnyal. Az ő nyersanyaga többé nem a valóság, hanem az új elméleti forma, amellyé a mester azt szublimálta. Részint *az új elmélet ellenfeleinek elméleti ellentmondása*, részint *ennek az elméletnek gyakran paradox viszonya a realitáshoz* arra a kísérletre sarkallják, hogy az előbbieket *megcáfolja*, az utóbbit *semmivémagyarázza*. E kísérlet során önmagát ellentmondásokba bonyolítja, és kísérletével, hogy megoldja [lösen] őket, egyszersmind kezdődő *felbomlását* [*Auflösung*] ábrázolja az *elméletnek*, amelyet ő dogmatikusan képvisel. Mill egyrészt a polgári termelést a termelés abszolút formájának akarja ábrázolni, és ezért igyekszik bebizonyítani, hogy valóságos ellentmondásai csak látszólagosak. Másrészt igyekszik a ricardoi elméletet e termelési mód abszolút elméleti formájának ábrázolni, és a részint mások által kifejezésre juttatott, részint benne magában feltoluló elméleti ellentmondásokat úgyszintén semmivébizonyítani. Mindamellett Mill bizonyos módon még a ricardoi nézet haladása azokon a korlátokon túl, amelyeken belül Ricardo ábrázolta azt. Még ugyanazt a történelmi érdeket képviseli, mint Ricardo – *az ipari tőkéét a földtulajdon ellen* —, és kíméletlenebbül vonja le az elmélet gyakorlati következményeit, pl. a földjáradék elméletéét a földtulajdon létezése ellen, amely földtulajdont többé-kevésbé közvetlenül állami tulajdonná változtatottnak szeretne tudni. Itt az utóbbi következtetéssel és Millnek ezzel az oldalával nincs dolgunk.

[a) *Értéktöbblet és profit összecserélése. A profitráta kiegyenlítődésének skolasztikus felfogása. Az ellentétek egységének átváltoztatása közvetlen azonosságukká*]

Az *értéktöbblet* és a *profit* különbsége Ricardo tanítványainál éppoly kevéssé található meg, mint nála magánál. Ő maga is csak annak a különböző befolyásnak révén veszi észre, amelyet a munkabér változása külön-

böző szerves összetételű tőkékre gyakorolhat (és ezt az összetételt is csak a forgalmi folyamatra való tekintettel). Hogy, még ha nem különböző foglalatosságokbeli tőkéket veszünk is szemügyre, hanem *minden* tőkét magáért-valóan – amennyiben nem kizárólag változó tőkéből áll, nem csak munkabérre fordított tőke –, a profitráta és az értéktöbblet rátája különböző, hogy tehát a profitnak is az értéktöbblet továbbfejlődött, sajátosan módosult formájának kell lennie, ez nem jut eszükbe. Csak annyiban veszik észre a különbséget, amennyiben egyenlő profitról van szó – átlagprofitráta – a különböző termelési területeken levő és álló és forgó összetevőkből különbözőképpen összetett tőkék számára. Mill ebben a vonatkozásban csak ismétli, vulgarizálja azt, amit Ricardo az I. fejezetben, „*Az értékről*", előadott. Az egyetlen új meggondolás, amely felötlik benne e kérdés vonatkozásában, a következő:

Mill megjegyzi, hogy az „*idő mint olyan*" (tehát nem a munkaidő, hanem az *idő*) semmit sem termel, tehát „értéket" sem. Hogyan egyezik tehát az érték törvényével az, hogy a tőke amiatt, mint Ricardo mondja, mert hosszabb időre van szüksége megtérüléseihez, ugyanazt a profitot hozza, mint az olyan tőke, amely több közvetlen munkát használ fel, de gyorsabban megtérül? Látjuk, hogy Mill itt csak egy egészen egyedi esetet fog fel, amely általánosan kifejezve ekként szólna: Hogyan egyezik a költségár és az általa előfeltételezett átlagprofitráta (ennélfogva olyan áruk egyenértékűsége, amelyek igen egyenlőtlen munkamennyiségeket foglalnak magukban) azzal, hogy a profit semmi más, mint az áruban foglalt munkaidő egy része, mégpedig az a rész, amelyet a tőkés egyenérték nélkül elsajátít? Az átlagprofitráta és a költségár esetében ezzel szemben az értékmeghatározástól teljesen idegen és külsőleges nézőpontok jutnak érvényre, pl. hogy a tőkést, akinek tőkéje hosszabb megtérüléseken megy át, mert, mint pl. a bornak, hosszasabban kell időznie a termelési folyamatban (vagy más esetekben hosszasabban a forgalmi folyamatban), kártalanítani kell azért az időért, amelyben nem értékesítheti tőkéjét. De hogyan alkothat értéket a nem-értékesítés ideje?

Mill passzusa az „*időről*" így szól:

„Az idő semmit sem tehet . . . hogyan adhat hozzá akkor az értékhez*? Az idő pusztán elvont kifejezés. Egy szó, egy hangzat. És pontosan ugyanaz a logikai abszurditás arról beszélni, hogy egy elvont egység méri az értéket, és arról, hogy az idő hozza létre." („Elements etc.", I. kiad., 99. old.)[45]

* *Millnél*: hogyan hozhat létre akkor értéket - *Szerk.*

Valójában a különböző termelési területek tőkéi közti *kiegyenlítési okoknál* nem az értéktöbblet termeléséről van szó, hanem *annak elosztásáról a tőkések különböző kategóriái között.* Itt tehát olyan nézőpontok érvényesülnek, amelyeknek abszolúte semmi közük az *értékmeghatározáshoz mint olyanhoz.* Itt *kiegyenlítési ok* minden, ami egy különös termelési terület tőkéjét kényszeríti, hogy lemondjon azokról a feltételekről, amelyek közt más területeken *nagyobb értéktöbbletet* tudna termelni. Tehát pl. ha több álló-, kevesebb forgótőkét alkalmaz; ha több állandó, mint változó tőkét alkalmaz; ha hosszasabban kell időznie a forgalmi folyamatban, ha végül hosszasabban kell időznie a termelési folyamatban anélkül, hogy munkafolyamatnak lenne alávetve, ami mindenkor bekövetkezik, valahányszor a termelési folyamat, technológiai természetének megfelelően, megszakításokat szenved, hogy a létrejövő terméket természetes erők hatásának tegye ki, pl. a bort a pincében. Mindezekben az esetekben – az utóbbi az, amelyet Mill kiragad, tehát egészen korlátoltan és elszigetelten ragadja meg a nehézséget – kiegyenlítődés következik be. A más területeken termelt értéktöbbletnek egy részét (a konkurrencia idézi elő ezt a kiegyenlítődést, amelyben minden különös tőke csak a társadalmi tőke hányadrészeként jelenik meg) átviszik ezekre a munka közvetlen kizsákmányolásában kedvezőtlenebb helyzetű tőkékre, puszta nagyságuk arányában. A jelenség igen egyszerű, mihelyt megértettük értéktöbblet és profit viszonyát, továbbá a profitok kiegyenlítődését az általános profitrátává. Ha azonban ezt minden közvetítés nélkül az érték törvényéből kell megérteni, tehát ha azt a profitot, amelyet egy különös tőke egy különös szakmában csinál, az általa termelt árukban foglalt értéktöbbletből, *meg nem fizetett munkából* (tehát egyben a közvetlenül bennük magukban feldolgozott munkából) kell megmagyarázni, akkor ez olyan probléma, amely sokkal lehetetlenebb, mint a kör négyszögesítése, amelyhez algebrailag el lehet jutni.[46] Egyszerűen kísérlet ez arra, hogy azt, ami nincs, léttel-bírónak ábrázolják. Ez a *közvetlen* forma azonban az, amelyben Mill a problémát meg próbálja oldani. Itt tehát nincs megoldás a dologban, hanem csak a nehézség szofisztikus semmivémagyarázása lehetséges, tehát csak *skolasztika.* Ezt Mill kezdi meg. Egy *lelkiismeretlen hígvelejű* esetében, amilyen *McCulloch,* ez a modor terpeszkedő szégyentelenséget ölt magára.

Mill megoldását nem lehet jobban jellemezni, mint *Bailey* szavaival:

> Mill úr „furcsa kísérletet tett, hogy az *idő hatásait* feloldja *munkaráfordításra.* Azt mondja:" („Elements", II. kiad., 1824, 97. old.) „»Ha a bornak, amelyet a pincében tartanak, az értéke $^1/_{10}$-ével növekedett

egy évi tárolás folytán, akkor helyesen úgy *tekinthetjük*, hogy $^1/_{10}$-ével több munkát fordítottak rá«... egy tényt helyesen csak akkor tekinthetünk bekövetkezettnek, ha valóban bekövetkezett. A felhozott példában, a feltételezés szerint, egyetlen emberi lény sem közelített a borhoz, vagy fordított rá egy pillanatot vagy izmainak egyetlen mozdulatát." („A Critical Dissertation on the Nature, Measures and Causes of Value etc.", London 1825, 219–220. old.)

Az ellentmondást az általános törvény és a továbbfejlődött konkrét viszonyok közt itt nem a közbenső tagok megtalálásával akarja megoldani, hanem a konkrétnak az elvont alá való egyenes besorolásával és közvetlen hozzáigazításával. Éspedig ezt *egy nyelvi fikció* segítségével kell eszközölni, megváltoztatva vera rerum vocabula*. (Itt valójában „szóviták"[47] vannak, de azért „szó"-viták, mert reális ellentmondásokat, amelyeket nem oldottak meg reálisan, frázisok révén akarnak megoldani.) Hogy ez a modor, amely Millnél még csak csírájában lép fel, a ricardoi elmélet egész alapzatát sokkalta jobban felbomlasztotta, mint az ellenfelek minden támadása, az megmutatkozik majd McCullochnál.

Mill ehhez az eljáráshoz csak akkor menekül, amikor abszolúte nem tud magán másképp segíteni. Végigmenő módszere azonban különbözik ettől. Ahol a gazdasági viszony – tehát az azt kifejező kategóriák is – ellentéteket zár magába, ahol ellentmondás és éppenséggel ellentmondások egysége, ott az ellentétek *egységének* a mozzanatát emeli ki, és az *ellentéteket* tagadja. Az ellentétek egységét ezeknek az ellentéteknek a közvetlen azonosságává teszi.

Pl. az áru magában rejti használati érték és csereérték ellentétét. Ez az ellentét továbbfejlődik, jelentkezik, realizálódik mint az áru megkettőződése árura és pénzre. Ez a megkettőződése folyamatként jelenik meg az áru átalakulásában, ahol vétel és eladás egy folyamat különböző mozzanatai, e folyamat minden aktusa azonban egyszersmind ellenkezőjét is magába zárja. Ennek az írásnak az első részében megemlítettem, hogyan készül el Mill az ellentéttel úgy, hogy vétel és eladás *egységét* rögzíti csak, a forgalmat ezért cserekereskedelemmé változtatja át, a cserekereskedelembe azonban megint belecsempész a forgalomból kölcsönzött kategóriákat. Lásd még, amit ugyanott *pénz-elméletéről* fejtettem ki, ahol hasonlóan lát dologhoz.[48]

J. Millnél ez a rossz beosztás található: „A termelésről", „Az elosztásról", „A cseréről", „A fogyasztásról".

* – a dolgok igazi elnevezését – *Szerk.*

[b) Mill eredménytelen kísérletei a tőke és a munka közti cserének az értéktörvénnyel való összhangba hozására. Részleges visszatérés a kereslet–kínálat elméletheZ]

Bér: „Ahelyett, hogy megvárnák, amíg az árukat megtermelték és [. . .] értéküket realizálták, *kényelmesebbnek* találták a munkások számára, hogy részüket *előlegben* kifizessék (à l'avance). A forma, amely alatt megfelelőnek találták, hogy ezt megkapják, a bér formája. Ha az árunak azt a részét, amely a munkásnak jár, teljesen megkapta a bér formájában, akkor maga az áru a tőkésé, mert ténylegesen *megvásárolta a munkás részét* és ezt neki előlegben megfizette." („Eléments", Parisot-féle francia fordítás, Párizs 1823, 33–34. old.)

Rendkívül jellemző Millre, hogy miként a *pénz* az ő számára pusztán a kényelem szempontjából kitalált kisegítőeszköz, úgy a *tőkeviszonyt* magát is a kényelem szempontjából találták ki. Ezeket a sajátos társadalmi termelési viszonyokat a „kényelem" kedvéért találták ki. Az áru és a pénz azáltal változik tőkévé, hogy a munkás többé nem árutermelőként és árubirtokosként cserél, hanem áru eladása helyett magát a munkáját (közvetlenül munkaképességét) kényszerül áruként eladni az objektív munkafeltételek birtokosának. Ez a szétválás az előfeltétele a tőke és bérmunka viszonyának, mint ahogy az előfeltétele a pénz (vagy az azáltal képviselt áru) tőkévé változtatásának. Mill feltételezi az *elválasztást, a szétválást*, feltételezi a tőkés és bérmunkás viszonyát, hogy azután kényelem dolgaként tüntesse fel azt, hogy a munkás *nem terméket* ad el, nem árut, hanem a termékben való részét (amely termék termelését egyáltalán nem határozza meg, és az tőle *függetlenül* megy végbe) adja el, mielőtt termelt volna. Vagy pedig, még közelebbről: hogy a munkás részét a termékben a tőkés kifizeti — pénzzé változtatja —, mielőtt a tőkés a terméket, amelyben a munkásnak része van, pénzzé tette volna, elhelyezte volna.

Ezzel a felfogással akarja a sajátos nehézséget – a viszony sajátos formájával együtt – megkerülni. Tudniillik a ricardoi rendszer nehézségét, amely a munkással közvetlenül *munkáját* adatja el (nem munkaképességét). Ez a következő: Az áru értékét a munkaidő határozza meg, amelybe termelése kerül. Honnan van az, hogy az értékeknek ez a törvénye nem igazolódik minden cserék legnagyobbikában, amely a tőkés termelés alapzata, a tőkés és bérmunkás közti cserében? A realizált munka azon mennyisége, amelyet a munkás bérként kap, miért nem egyenlő a közvetlen munka azon mennyiségével, amelyet a bérért cserébe ad? Hogy félretolja ezt a nehézséget, Mill a bérmunkást árubirtokossá változtatja, aki *termékét, áruját* – mert

része a termékben, az áruban az *ő* terméke, az *ő áruja*, egy különös áru formájában általa termelt érték eladja a tőkésnek. A nehézséget azáltal oldja meg, hogy a tőkés és bérmunkás közti ügyletet, amely magába zárja a realizált és a közvetlen munka ellentétét, átkölti realizált munka birtokosainak, árubirtokosoknak közönséges ügyletévé. Ezzel a cselfogással Mill lehetetlenné tette ugyan magának, hogy megértse a tőkés és bérmunkás közt végbemenő folyamat sajátos természetét, differentia specificáját, de semmiképp sem csökkentette magának a nehézséget, hanem megnövelte, mert az eredmény sajátságosságát most már nem lehet a munkás által eladott áru sajátságosságából megérteni (s amely áruban az a sajátos, hogy maga a használati értéke a csereérték eleme, amiért is használata nagyobb csereértéket alkot, mint amekkorát maga tartalmazott). A munkás Millnél árueladó, mint mindenki más. Pl. 6 rőf vásznat termel. Tegyük fel, hogy ebből a 6 rőfből 2 olyan értéket képvisel, amely egyenlő a munkás által hozzátett munkával. Ő tehát 2 rőf vászon eladója a tőkésnek. Miért ne kapja meg hát teljesen a 2 rőf vászon értékét a tőkéstől, mint 2 rőf vászonnak minden más eladója, mivelhogy most éppolyan vászoneladó, mint mindenki más? Sőt, az értékek törvényével szembeni ellentmondás most még sokkal vaskosabban kiütközik. Nem sajátos, minden mástól különböző árut ad el. Termékben realizált munkát ad el, tehát árut, amely mint áru nem különbözteti meg magát sajátosan semelyik másiktól. Ha mármost a rőf ára – azaz az a pénzmennyiség, amely a rőfben foglalt munkaidőt tartalmazza – egyenlő 2 sh.-gel, akkor miért kap a munkás 1 sh.-et 2 helyett? Ha azonban 2 sh.-et kap, akkor a tőkés nem realizál többletértéket, és az egész ricardoi rendszer halomra volna döntve. Ez visszavetne bennünket az elidegenítésből eredő profithoz. A 6 rőf a tőkés számára az értékébe került, = 12 sh.-be. Ő azonban 13 sh.-ért adja el. Vagy pedig a vászon – vagy minden más áru – értékén kel el, ha a tőkés adja el; de értéke *alatt* kel el, ha a munkás adja el. Az értékek törvénye tehát fel volna oldva a munkás és tőkés közti ügylet révén. És éppen hogy ezt elkerülje, menekül Mill a fikciójához. Munkás és tőkés viszonyát árueladók és -vásárlók szokásos viszonyává akarja átváltoztatni. De akkor miért ne az áruértékek szokásos törvénye határozza meg itt az ügyletet? De a munkást „*előlegben*" fizették meg. Tehát ez mégsem áruvásárlás és -eladás közönséges viszonya. Mit jelentsen itt ez az „előlegezés"? A munkás, akit pl. hetenként fizetnek, munkáját „*előlegezte*" és a heti terméknek azt a részét, amely az övé, létrehozta – heti munkáját realizálta a termékben (Mill feltételezése szerint és a gyakorlat szerint), mielőtt ezt a részt a tőkés neki „kifizette" volna. A tőkés nyersanyagot és szerszámokat „előlegezett", a munkás „a munkát", és mihelyt a bért a hét végén

kifizetik, árut *ad el* a tőkésnek, a maga áruját – a maga részét az összáruban. De a tőkés, fogja Mill mondani, megfizeti, azaz pénzzé teszi, pénzzé változtatja a munkás számára a 2 rőf vásznat, mielőtt ő maga a 6 rőf vásznat pénzzé változtatta, eladta volna! És ha a tőkés rendelésre dolgozott, ha az árut eladta, mielőtt megtermelte volna? És általánosabban: mi köze a munkásnak – itt 2 rőf vászon eladójának – ahhoz, hogy a tőkés ezt a 2 rőföt azért vásárolja meg tőle, hogy megint eladja, nem pedig hogy elfogyassza? Mi köze az eladónak a vásárló indítékaihoz? És hogyan módosítsák az utóbbiak most éppenséggel az érték törvényét is? Következetesen akkor mindegyik eladónak értéke alatt kellene eladnia áruját, mert a vásárlónak a terméket használati érték formájában adja, míg a vásárló neki az értéket a pénz formájában adja, a termék pénzzé tett formáját. Ebben az esetben a vászongyáros a lenfonal-kereskedőt és a gépgyárost és a széntermelőt stb. is *alul* kellett volna hogy *fizesse*. Mert ezek olyan árukat adnak el neki, amelyeket ő előbb pénzzé akar változtatni, míg ő „előlegben" – nemcsak mielőtt az árut eladta, hanem mielőtt megtermelte volna – megfizeti nekik áruja összetevőinek *értékét*. A munkás vásznat szolgáltat neki, az árut a maga eladható formájában; ezzel szemben azok az árueladók gépi berendezést, nyersanyagot stb., amelyeknek előbb át kell menniök egy folyamaton, hogy eladható formájukat megkapják. Egy abszolút ricardiánusra nézve, amilyen Mill, akinél vétel és eladás, kínálat és kereslet egyszerűen azonosak, és a pénz puszta formalitás, mi sem szebb, mint ha az áru pénzzé változtatása – és más pedig nem történik, amikor a 2 rőf vásznat a tőkésnek eladják – magába zárná azt, hogy az eladó az árut szükségképp az érték alatt adja el és a vásárló a pénzével az érték felett vásárol.

Ez tehát arra az abszurditásra lyukad ki, hogy ebben az ügyletben a vásárló azért vásárol, hogy profittal megint eladjon, ennélfogva az eladónak az árut értéke *alatt* kell eladnia, amivel az egész érték-elmélet halomra van döntve. Millnek ez a második kísérlete egy ricardoi ellentmondás megoldására valójában megszünteti a rendszer egész bázisát és sajátlag azt az előnyét, hogy tőke és bérmunka viszonyát mint felraktározott és közvetlen munka közti közvetlen cserét rögzíti; azaz hogy sajátos meghatározottságában fogja fel.

Hogy segítsen magán, Millnek tovább kellett volna mennie és azt mondania, hogy nem áruk vásárlásának és eladásának egyszerű ügyletéről van szó. Munkás és tőkés viszonya éppenséggel a kölcsönző-tőkés vagy leszámítoló-tőkés (pénztőkés) viszonya az ipari tőkéshez, amennyiben itt fizetésről, a munkás termékének = az összterméknek való részének pénzzé

tételéről van szó. Ez szép kifejtés volna, a kamatozó tőkét – a tőke egy különös formáját – előfeltételezni azért, hogy a profitot termelő tőkét (a tőke általános formáját) kifejtsük; az értéktöbblet egy levezetett formáját (amely már előfeltételezi a tőkét) mint az értéktöbblet keletkezésének alapját ábrázolni. Ezenkívül Millnek aztán következetesnek is kellene lennie és a munkabérre és a bérrátára vonatkozó minden meghatározott törvény helyett, amelyeket Ricardo fejtett ki, ezeket éppenséggel a kamatrátából kellene levezetnie, mikor is valójában megint nem lehetne megmondani, hogy mi által határozandó meg a kamatráta, minthogy az a ricardiánusok és minden más említésreméltó közgazdász szerint a profitráta által van meghatározva.

A munkásnak a saját termékében való *„részéről"* szóló frázis valójában ezen nyugszik: Ha nem az elszigetelt ügyletet tekintjük tőkés és munkás között, hanem a kettejük közt az újratermelés folyamán végbemenő cserét; ha e folyamat valóságos tartalmát nézzük, megjelenésének formája helyett, akkor valóban megmutatkozik, hogy az, amivel a tőkés a munkást megfizeti (és a tőkének az a része is, amely állandó tőkeként lép szembe a munkással), nem más, mint maga a munkás termékének egy része, mégpedig a termék olyan része, amelyet nem kell előbb pénzzé változtatni, hanem már el van adva, már pénzzé van változtatva, minthogy a bért pénzben és nem in naturalibus* fizetik ki. A rabszolgaság stb. esetében, ahol nem vált ki téves látszatot a termék – amennyiben bérre fordítják – előzetes pénzzé változtatása, kézzelfogható is, hogy az, amit a rabszolga bérként kap, valójában semmi olyan, amit a rabszolgatulajdonos neki „előlegezne", hanem csak a rabszolga realizált munkájának az a része, amely létfenntartási eszközök formájában megint hozzá áramlik. Éppígy a tőkés esetében. Csak a látszat szerint „előlegez". Amit a munkásnak bérként előlegez vagy jobbanmondva *fizet*, mivelhogy a munkát csak akkor fizeti meg, miután elvégezték, ez a munkás által termelt és már pénzzé változtatott termék egy része. Egy része a munkás termékének, amelyet a tőkés elsajátított, amelyet *előre elvesz*, a munkáshoz folyik a bér formájában – mint előleg az új termékre, ha úgy akarjuk.

Teljességgel méltatlan Millhez (ilyesmi McCullochhoz, Sayhez vagy Bastiat-hoz illik) az ügyletnek ehhez a *látszatához* ragaszkodni, hogy magát az ügyletet megmagyarázza. A tőkésnek nincs semmije, amit a munkásnak előlegezzen, kivéve amit korábban elvett a munkástól, amit más emberek

* természetiekben – *Szerk.*

munkája előlegez neki. Hisz maga Malthus megmondja, hogy az, amit a tőkés előlegez, az nem „posztóból" és „más árukból" áll, hanem *„munkából"*,[49] tehát éppen abból, amit ő nem végez el. A tőkés a munkásnak a munkás saját munkáját előlegezi.

Mindamellett ez az egész körülírás nem segít semmit Millen, tudniillik semmit abban, hogy megkerülje a kérdés megoldását: Hogyan felel meg a felraktározott és közvetlen munka közötti csere (és így fogja fel Ricardo és utána Mill stb. a tőke és munka közti cserefolyamatot) az értékek törvényének, amelynek közvetlenül ellentmond? Hogy ez Millen semmit nem segít, látható a következő mondatokból:

> *„Milyen arány* szerint oszlik meg az áru munkás és tőkés között," vagyis milyen arány szabályozza „a bér rátáját"? (*Parisot*-kiad., 34. old.) „A részek rögzítése a munkás és a tőkés között *alku* tárgya [...] Minden szabad alkut a konkurrencia határoz meg, és a feltételek *a kínálat és a kereslet* állása szerint változnak." (I. m. 34–35. old.)

A munkásnak kifizetik a „részét" a termékben. Ezt azért mondják, hogy őt a tőkével szemben *áru* (termék) szokásos eladójává változtassák és a viszony sajátos mivoltát kioltsák. Része a termékben az *ő* terméke, tehát az a része a terméknek, amelyben újonnan hozzátett munkája van realizálva. Quod non*. Sőt, most azt kérdezzük, melyik a „része" a termékben, tehát *melyik* az *ő* terméke? Hiszen a résztermék, amely az övé, az az *ő* terméke, amelyet elad. Most azt halljuk, hogy az *ő* terméke és az *ő terméke* két egészen különböző dolog. Előbb meg kell állapítanunk, hogy mi az ő terméke (azaz az ő része a termékben, tehát az a résztermék, amely az övé). Az ő terméke tehát puszta frázis volt, minthogy annak az értéknek a meghatározását, amelyet a tőkéstől kap, nem a saját termelése határozza meg. Mill tehát a nehézséget csak egy lépéssel odább tolta. Ugyanott tart most, ahol kezdetben volt.

Itt egy quidproquo** van. A tőke és bérmunka közötti cserét folytatólagos aktusként tételezve – mint ahogy az is, ha nem rögzítjük, szigeteljük el a tőkés termelés egy egyes aktusát, mozzanatát –, a munkás a maga terméke értékének egy részét kapja, amelyet ő pótolt az értéknek azzal a részével együtt, amelyet ingyen adott a tőkésnek. Ez állandóan ismétlődik. Tehát valójában állandóan saját termékének egy értékrészét kapja meg, az általa létrehozott érték egy részét, illetve abban való részesedést. Hogy a

* Még mit nem. – *Szerk.*
** – felcserélés – *Szerk.*

bére milyen nagy vagy kicsi, azt nem a termékben való része határozza meg, hanem megfordítva, a termékben való részét határozza meg bérének nagysága. Ténylegesen a termék értékéből való részesedést kap. De azt a részt, amelyet megkap, a munka értéke határozza meg; nem pedig megfordítva, a munka értékét a termékben való rész. A munka értéke rögzített, azaz az a munkaidő, amelyre önmaga újratermeléséhez van szüksége; rögzítve van munkaképességének a tőkés számára való eladása révén. Ezzel aztán ténylegesen a termékben való része is rögzítve van. De nem megfordítva, nem előbb a termékben való részét és ezáltal bérének magasságát vagy értékét rögzítik. Hisz ez egyike Ricardo legfontosabb és legtöbbet hangsúlyozott tételeinek, minthogy különben a munka ára meghatározná az általa termelt áru árát, míg a munka ára Ricardo szerint csakis a *profit rátáját* határozza meg.

És hogyan állapítja meg mármost Mill azt a „részt", amelyet a munkás a termékből kap? A kínálat és kereslet, a munkások és tőkések közti konkurrencia révén. Mill frázisa minden árura alkalmazható:

„A részek" (olvasd az áruérték részeinek) „rögzítése a munkás és a tőkés" (eladó és vevő) „között alku tárgya. Minden szabad alkut a konkurrencia határoz meg, és a feltételek a kínálat és a kereslet állása szerint változnak."

Tehát ez a kutya magva![50] Mill mint buzgó ricardiánus kimutatja, hogy bár a kereslet és kínálat meghatározhatja a piaci ár ingadozásait az áru *értéke* fölé és alá, de nem határozhatja meg magát ezt az értéket; hogy ezek értelmetlen szavak, ha az érték meghatározására alkalmazzák őket, minthogy saját meghatározásuk előfeltételezi az értékmeghatározást! Most pedig – amit Say már szemére vet Ricardónak[51] – azért, hogy a munka értékét, hogy egy áru *értékét* meghatározza, a kereslet és kínálat által való rögzítéshez menekszik!

Sőt mi több.

Mill nem mondja meg – ami a dolgot tekintve itt közömbös is –, hogy a két fél melyike képviseli a kínálatot, melyike a keresletet. Minthogy azonban a tőkés pénzt, a munkás ezzel szemben a pénzért valamit kínál, előfeltételezzük a keresletet a tőkés és a kínálatot a munkás oldalán. De mit „ad el" akkor a munkás? Miből hoz kínálatot? A termékben való „részéből", amely nem létezik? De hiszen a jövendő termékben való részét kellene éppen előbb meghatározni a közte és a tőkés közti konkurrencia, a „kereslet és kínálat" viszony révén! A viszony egyik oldala, a kínálat nem

állhat olyasmiben, ami maga csak az eredménye a kereslet és kínálat közti harcnak. Tehát mit kínál fel a munkás eladásra? *Munkáját*? De akkor Mill megint elérkezett az eredeti nehézséghez, amelyet meg akart kerülni, a *felraktározott és közvetlen munka közti cseréhez*. És ha azt mondja, hogy itt nem egyenértékek cserélődnek ki, vagy hogy az eladott áru, a munka értékét nem maga „a munkaidő" méri, hanem a konkurrencia, a kereslet és kínálat határozza meg, akkor elismeri, hogy Ricardo elmélete megdől, hogy ellenfeleinek igazuk van, hogy az áru értékének a munkaidő által való meghatározása téves, mert a legfontosabb árunak, magának a munkának az értéke ellentmond az áruérték e törvényének. Később látni fogjuk, hogy *Wakefield* ezt közvetlenül megmondja. Mill forgolódhat, ahogy akar. Nem jut ki a dilemmából. A legjobb esetben, hogy saját kifejezésmódját használjuk, a munkások konkurrenciája azt okozza, hogy *meghatározott tömegű munkát* olyan áron kínálnak fel, amely – kereslet és kínálat mindenkori viszonya szerint – ama termék nagyobb vagy csekélyebb részével egyenlő, amelyet az ekkora tömegű munkával termelni fognak. Hogy ez az *ár*, ez a *pénzösszeg*, amelyet így kapnak, a létrehozandó termék értékének nagyobb vagy kisebb részével egyenlő, ez eleve semmiképp sem akadályozza azt, hogy *meghatározott tömegű eleven munkát* (közvetlen munkát) nagyobb vagy csekélyebb tömegű *pénzre* (felhalmozott munkára és a csereérték formájában létező munkára) cseréljenek ki. Nem akadályozza tehát azt, hogy egyenlőtlen munkamennyiségeket ne cseréljenek ki egymásra, kevesebb felraktározott munkát több közvetlen munkára. Ez volt éppen az a jelenség, amelyet Millnek meg kellett magyaráznia, és amelyet, hogy az értéktörvényt ne sértse meg, semmivé akart magyarázni. A jelenséget semmiképp sem változtatja meg és még kevésbé magyarázza meg az, hogy a termelési folyamat végén az a viszony, amelyben a munkás a közvetlen munkáját pénzre kicseréli, mármost abban az arányban *jelentkezik*, amelyben a munkásnak fizetett érték az általa létrehozott termék értékéhez áll. A tőke és a munka közti eredeti *egyenlőtlen* csere ezzel csak más formában *jelenik meg*.

Hogy Mill mennyire berzenkedik a munka és tőke közti közvetlen cserétől, amelyből Ricardo még zavartalanul kiindul, megmutatja az is, ahogy továbbmegy a következőhöz. Azt mondja ugyanis:

> Tételezzünk fel bizonyos számú tőkést és bizonyos számú munkást. *Az arány, amelyben a terméket megosztják, legyen valamilyen módon rögzítve.* Ha növekszik a munkások száma, anélkül, hogy a *tőkék tömege* növekednék, akkor a munkások újonnan jött része szükségképp kiszorítani igyekszik az eredetileg foglalkoztatott részt. Ezt csak annak *felkí-*

nálásával teheti, hogy csekélyebb díjazásért dolgozik. A bér rátája szükségszerűen süllyed . . . (ha fordítva, megfordítva) . . . Ha a tőkék tömege és a népesség közti viszony változatlan marad, akkor a bér rátája is ugyanaz marad. (I. m. 35. skk. old., elszórtan)

Amit meg kellett volna határozni, az „az arány, amelyben" (tőkések és munkások) „a terméket megosztják". Hogy ezt a konkurrencia révén rögzítse, Mill *feltételezi*, hogy ez az arány „valamilyen *módon rögzítve*" van. Hogy a munkás „részét" a konkurrencia révén meghatározza, *feltételezi*, hogy a konkurrencia *előtt* „valamilyen módon" meg van határozva. Ez sem elég. Hogy megmutassa, hogyan másítja meg a konkurrencia a termék „valamilyen módon" *meghatározott* elosztását, feltételezi, hogy munkások *„felkínálkoznak, hogy csekélyebb díjazásért dolgoznak"*, ha számuk gyorsabban növekszik, mint a tőkék tömege. Itt tehát egyenesen kimondja, hogy a munkások kínálata *„munkában"* áll, és hogy ezt a munkát *„díjazás"*, azaz pénz, meghatározott összegű „felraktározott munka" ellenében kínálják fel. Hogy megkerülje a munka és tőke közti közvetlen cserét, a *munka* közvetlen *eladását*, a „termék megosztásának" elméletéhez menekszik. És hogy megmagyarázza a termék megosztásának arányát, előfeltételezi a munka *közvetlen eladását* pénz ellenében, úgyhogy a tőke és a munka közti ezen eredeti csere később *kifejeződik* a munkásnak termékéhez való viszonyában, de nem a termékben való része határozza meg ezt az eredeti cserét. És végül, ha a munkások száma és a tőkék tömege változatlan, akkor *ugyanaz* marad a „bér rátája". De mi a bér rátája, ha a kereslet és a kínálat megfelelnek egymásnak? Hisz ezt kellene éppen megmagyarázni. Ezt nem magyarázza meg az, hogy ez a ráta *változik*, ha ama kereslet és kínálat közti egyensúly megszűnik. Mill tautologikus forgolódásai csak azt bizonyítják, hogy itt bökkenőt érez a ricardoi elméletben, s ezen csak úgy lesz úrrá, hogy egyáltalában kiesik az elméletből.

Malthus, Torrens stb. ellen. Az áruk értékének a tőke értéke által való meghatározása ellen Mill helyesen jegyzi meg:

„Tőke – *ez* áruk. Ha az áruk értéke ennélfogva a tőke értékétől függ, akkor az áruk értékétől függ; az áruk értéke önmagától függ." („Elements etc.", I. kiad., London 1821, 74. old.)

{Mill nem tussolja el a tőke és munka ellentétét. Szükséges, hogy a *profitráta* nagy legyen, ahhoz, hogy a közvetlen munkától független társadalmi osztály jelentős legyen; ehhez tehát a bérnek relatíve kicsinek kell

lennie. Szükséges, hogy a munkástömeg ne legyen ura idejének és rabszolgája legyen szükségleteinek, ahhoz, hogy az emberi (társadalmi) képességek szabadon kifejlődhessenek azokban az osztályokban, amelyeknek ez a munkásosztály csak talapzatul szolgál. A munkásosztály képviseli a fejlődésnélküliséget, hogy más osztályok az emberi fejlődést képviseljék. Ez ténylegesen az az ellentét, amelyben a polgári társadalom fejlődik és minden eddigi társadalom fejlődött, *szükségszerű törvényként*, azaz a fennálló az abszolúte ésszerűként kimondva.

„Az *emberi* [. . .] *tökéletesedhetés*, vagyis az a képesség, hogy a tudomány és a boldogság egyik fokáról állandóan egy másik, nagyobbra haladjon tovább, úgy tűnik, nagyrészt az olyan emberek osztályától függ, akik *urai idejüknek*, azaz elég gazdagok, hogy mentesüljenek minden gondtól az élvezetek egy bizonyos állapotában élés eszközeit illetően. Az embereknek ez az osztálya műveli és gyarapítja a tudomány birodalmát; ezek terjesztenek fényt; gyermekeik jobb nevelést kapnak és felkészülnek a társadalom legfontosabb és legkényesebb funkcióinak betöltésére; törvényhozókká, bírákká, igazgatókká, tanítókká, művességekbeli feltalálókká és minden nagy és hasznos munka vezetőivé válnak, amelyek révén az emberi nemnek a természeti erők feletti uralma kiterjed." (I. m. [Parisot-kiad.] 65. old.) „*A tőkék kamatának igen magasnak* kell lennie ahhoz, hogy a társadalom egy tekintélyes részének módjában legyen azokat az előnyöket élvezni, amelyeket a *ráérés* szerez meg." (I. m. 67. old.)}

Még a fentihez: Mill mint ricardiánus a munkát és a tőkét mint pusztán a munka *különböző formáit* különbözteti meg:

„Munka és tőke [. . .] az egyik *közvetlen munka* . . . a másik *felraktározott* munka." (I. angol kiad., London 1821, 75. old.)

Mármost azt mondja egy másik helyen:

„E *két fajta munkára* vonatkozóan meg kell jegyezni [. . .] *Nem mindig ugyanazon ráta szerint fizetik meg* őket." (Parisot-kiad., 100. old.)

Itt tehát a dologra tér. Minthogy az, ami a közvetlen munkát megfizeti, mindig felraktározott munka, tőke, ezért az, hogy nem *ugyanazon ráta* szerint fizetik meg, nem jelent mást, mint hogy több közvetlen munka kevesebb felraktározott munkára cserélődik ki, mégpedig „*mindig*", minthogy különben a felraktározott munka nem cserélődnék ki „tőkeként" a közvetlen munkára, és nemcsak a Mill kívánta *igen magas kamatot*, de semmilyet sem hozna. Itt tehát elismeri – mivelhogy Mill Ricardóval

együtt tőke és munka cseréjét mint felraktározott és közvetlen munka egyenes cseréjét fogja fel –, hogy *egyenlőtlen arányokban* cserélődnek ki, és hogy ezeknél az érték törvénye – hogy egyenlő munkamennyiségek cserélődnek ki egymásra – halomra dől.

[c) *Az ipari profit szabályozó szerepének meg nem értése Millnél*]

Mill mint az egyik fő törvényt emeli ki azt, amit Ricardo valójában feltételez járadék-elmélete kifejtéséhez:[52]

A mezőgazdaságbeli profitráta szabályozza a többi profitok rátáját. (II. kiad., London 1824, 78. old.)

Ez alapjáig téves, mivel a tőkés termelés az iparban, nem a mezőgazdaságban kezdődik és az utóbbit csak lassanként ragadja meg, úgyhogy csak a tőkés termelés előrehaladásával egyenlítődnek ki a mezőgazdasági profitok az ipariakkal, és csak e kiegyenlítődés folyományaképp [befolyásolják] az előbbiek az utóbbiakat. Először is tehát történetileg téves. Másodszor pedig, ha már megvan ez a kiegyenlítődés – tehát előfeltételezve a mezőgazdaság fejlődésének azt az állapotát, hogy a tőke aszerint, hogy milyen a profit rátája, az iparról a mezőgazdaságra veti magát és vice versa* –, éppoly téves az, hogy ettől kezdve a *mezőgazdasági profit* válik szabályozóvá, ahelyett, hogy kölcsönhatás menne végbe. Egyébként hogy a járadékot kifejtse, maga Ricardo a fordítottját teszi fel. A gabonaár emelkedik: ezáltal nem a mezőgazdaságban esnek a profitok (amíg nem következik be új kínálat rosszabb földekről vagy további, kevésbé termelékeny tőkeadagoktól), mert a gabonaár emelkedése a bérlőt többért kárpótolja, mint amibe neki a gabonaár emelkedése következtében a bér emelkedése kerül, – hanem az iparban, ahol nem következik be ilyen kiegyenlítés vagy túlkiegyenlítés. Ezzel esik az *ipari profitráta* és ennélfogva olyan tőkét, amely ezt az alacsony profitrátát hozza, alkalmazni lehet rosszabb földeken. A régi profitráta esetén nem ez volna a helyzet. És csak az ipari profit süllyedésének a rosszabb földek mezőgazdasági profitjára gyakorolt e visszahatása következtében esik általánosan a mezőgazdasági profit és válik le ennek egy része a jobb földeken a profitról a járadék formájában. Így ábrázolja Ricardo a folyamatot, eszerint tehát az ipari profit szabályozza a mezőgazdaságit. Ha mármost a mezőgazdasági profit ismét emelkednék a mezőgazdaság javításai következtében, akkor az ipari is emelkednék.

* – megfordítva – *Szerk.*

Ez azonban semmiképp sem zárja ki azt, hogy amint az *ipari profit csökkenése* eredetileg megszabja a mezőgazdaságiét, úgy ennek *emelkedése* is maga után vonja a mezőgazdasági profit emelkedését. Mindenkor ez az eset, valahányszor az ipari profit a *gabona* és a munkások bérébe belekerülő más mezőgazdasági létfenntartási eszközök *árától függetlenül* emelkedik, tehát az állandó tőkét alkotó áruk értékének esése következtében stb. Sőt, a járadékot abszolúte nem lehet megmagyarázni, ha az ipari profit *nem* szabályozza a mezőgazdaságit. Az *átlagprofitráta* az iparban adott a tőkék profitjainak kiegyenlítődése és az értékeknek *költségárakká* való ebből eredő átváltozása révén. Ezek a költségárak – az előlegezett tőke értéke + átlagprofit – alkotják azt az *előfeltételt*, amelyet a mezőgazdaság az ipartól kap, minthogy a mezőgazdaságban, a földtulajdon miatt, ez a kiegyenlítődés nem mehet végbe. Ha aztán a mezőgazdasági termék értéke magasabb, mint amilyen az *ipari átlagprofit* meghatározta költségár volna, akkor ennek az értéknek a költségár feletti többlete alkotja az abszolút járadékot. De hogy az értéknek ezt a költségár feletti többletét mérni lehessen, ahhoz a *költségárnak* a priusnak* kell lennie, tehát a mezőgazdaságra az iparnak törvényként rá kell kényszerítenie.

Feljegyzendő mondat Milltől:

„Amit *termelő módon* fogyasztanak el, az mindig tőke. Ez különösen figyelemreméltó tulajdonsága a termelő fogyasztásnak... Amit termelő módon fogyasztanak el", *az* tőke, és a fogyasztás által „*lesz* tőkévé". (I. m. Parisot-kiad. 241–242. old.)

[*d*)] *Kereslet, kínálat, túltermelés*[53]

„Egy kereslet a *vásárlás vágyát* és *eszközeit* jelzi ... *Az egyenértékű tárgy*" (vásárlás eszköze), „amelyet egy ember elhoz, a kereslet *eszköze*. Keresletének kiterjedése ennek a tárgynak az értékén mérődik. A kereslet és az egyenértékű tárgy olyan kifejezések, amelyeket egymással helyettesíthetünk ... Az ő" (egy ember) „akarata, hogy *vásároljon*, és *eszközei*, *hogy ezt megtegye*, tehát egyenlőek, vagyis [...] kereslete pontosan egyenlő teljes termékével [...] amennyiben nem akarja maga elfogyasztani." (I. m. Parisot-kiad., 252–253. old.)

Látjuk itt, hogyan bizonyítja a kereslet és kínálat közvetlen azonosságát (tehát egy általános túltelítettség lehetetlenségét). A kereslet a termék-

* – az előzménynek; az előzetesen meglevőnek – *Szerk.*

ben áll, mégpedig ennek a keresletnek a terjedelmét ennek a terméknek az értéke méri. Ugyanaz az elvont „bizonyítási eljárás", amellyel Mill kimutatja, hogy vétel és eladás csak azonosak és nem megkülönböztetettek; ugyanazok a tautologikus frázisok, amelyekkel megmutatja, hogy az árak a forgalomban levő pénz tömegétől függenek; ugyanaz a mód, hogy bizonyítsa, hogy kínálatnak és keresletnek fedniök kell egymást (ami csak továbbfejlett formája vevőnek és eladónak). Mindig ugyanaz a logika. Ha egy viszony ellentéteket zár magába, akkor tehát nemcsak ellentét, hanem ellentétek *egysége*. Ennélfogva *egység ellentét nélkül*. Ez Mill logikája, amivel az „ellentmondásokat" megszünteti.

Induljunk ki először is a *kínálatból*. Amit kínálok, az *áru*, használati érték és csereérték egysége, pl. meghatározott mennyiségű vas = 3 £ (ami = meghatározott mennyiségű munkaidő). Az előfeltételezés szerint vasgyáros vagyok. Használati értéket kínálok, vasat, és értéket kínálok, tudniillik a vas árában, a 3 £-ben kifejezett értéket. Csak ez a kis különbség áll fenn. Meghatározott mennyiségű vasat *valóságosan* a piacra dobtam. Ezzel szemben a vas *értéke* csak mint *ára* létezik, amelyet előbb realizálnia kell a vas vásárlójának, aki számomra a vas iránti *keresletet* képviseli. A vaseladó keresl ete a vas *csereértéke* iránti keresletből áll, amely a vasban rejlik ugyan, de nincs realizálva. Lehetséges, hogy ugyanaz a *csereérték* igen különböző vasmennyiségekben jelentkezik. A használati érték kínálata és a realizálandó érték kínálata tehát semmiképp sem azonos, minthogy teljesen különböző használati érték-mennyiségek ugyanazt a csereérték-mennyiséget képviselhetik.

Ugyanaz a 3 £-nyi érték jelentkezhet 1, 3 vagy 10 tonnában. Az általam kínált vasmennyiség (használati érték) és az általam kínált érték-mennyiség tehát semmilyen viszonyban sem állanak egymással, minthogy az utóbbi mennyiség változatlan maradhat, bármennyire változik az előbbi. Bármilyen nagy vagy kicsi is az általam kínált vasmennyiség, a feltételezés szerint mindig a vasnak az ettől a saját mennyiségétől – egyáltalában használati értékként való létezésétől – *független* értékét akarom megvalósítani. A kínált (de még nem realizált) érték és a kínált vasmennyiség, amely realizálva van, tehát nem állnak viszonyban egymással. Semmiképp sincs tehát alap arra, hogy egy árunak értékén való eladhatósága bármilyen viszonyban álljon az általam kínált árutömeggel. A vásárló számára árum először is használati értékként létezik. Mint ilyent vásárolja meg. Amire azonban szüksége van, az egy meghatározott vasmennyiség. Vas iránti szükségletét éppoly kevéssé határozza meg az általam termelt mennyiség, mint ahogy vasam értékének magának nincs viszonya ehhez a mennyiséghez.

Persze aki vásárol, annak kezében pusztán egy áru *átváltozott alakja* van, pénz – az áru a csereérték alakjában –, és csak azért léphet fel vásárlóként, mert ő vagy mások előzőleg annak az árunak az eladóiként léptek fel, amely most a pénz alakjában létezik. Ez azonban semmiképp sem alap arra, hogy pénzét az én árumra változtassa vissza, vagy hogy az árum iránti szükségletét az a mennyiség határozza meg, amelyben én azt megtermeltem. Amennyiben ő kereslet az én árumra, meglehet, hogy csekélyebb mennyiséget kíván, mint amennyit kínálok, vagy az egész mennyiséget, de értéke *alatt*. Kereslete éppúgy nem kell hogy megfeleljen kínálatomnak, mint amennyire nem azonos a mennyiség, amelyet kínálok, és az érték, amelyen kínálom.

Ámde a keresletre és kínálatra vonatkozó egész vizsgálat nem tartozik ide.

Amennyiben vasat kínálok, nem vas iránt, hanem pénz iránt támasztok keresletet. Egy különös használati értéket kínálok és ennek értéke iránt támasztok keresletet. Kínálatom és keresletem tehát úgy különbözik, mint használati érték és csereérték. Amennyiben magában a vasban *értéket* kínálok, ennek az *értéknek a realizálása* iránt támasztok keresletet. Kínálatom és keresletem tehát éppúgy különbözik, mint az eszmei és a reális. Továbbá a kínált mennyiség és értéke nem áll viszonyban egymással. Az általam kínált használati érték-mennyiség iránti kereslet azonban nem ahhoz az értékhez igazodik, amelyet realizálni akarok, hanem ahhoz a mennyiséghez, amelyre a vásárlónak egy meghatározott áron szüksége van.

Mill következő mondatai még:

„Világos, hogy minden ember az általános kínálathoz hozzáteszi annak teljességét, amit megtermelt és nem akar elfogyasztani. Bármilyen formában került is mármost egy ember kezébe az évi termék egy része, ha elhatározza, hogy abból ő maga semmit sem fogyaszt el, akkor meg akar szabadulni ettől az egésztől és ez az egész ezért gyarapítani fogja a kínálatot. Ha egy részét elfogyasztja, akkor meg akar szabadulni az egész maradéktól és az egész maradék hozzácsapódik a kínálathoz." (I. m. 253. old.)

Ez más szavakkal csak annyit jelent, hogy a piacra dobott valamennyi áru alkotja a kínálatot.

„Mivel tehát minden ember kereslete egyenlő az évi termék azon adagjával, vagy másképp kifejezve egyenlő a gazdagság azon adagjával, amelytől meg akar szabadulni"

{Megállj! Kereslete egyenlő azon termékadag *értékével* (mihelyt ez realizálva van), amelytől meg akar szabadulni; amitől meg akar szabadulni, az egy meghatározott mennyiségű használati érték; amit kapni akar, az e használati érték *értéke*. A két dolog minden, csak nem azonos},

„és mivel mindegyik ember kínálata pontosan ugyanaz a dolog"

{semmiképp; kereslete nem abban áll, amitől meg akar szabadulni, tudniillik a termékben, hanem e termék értéke iránti keresletben, és kínálata ezzel szemben realiter ebben a termékben áll, míg ennek értékét csak eszmeileg kínálja} –

„ezért minden egyén kínálata és kereslete szükségképpen egyenlő." [I. m. 253–254. old.]

{Azaz az általa kínált áru *értéke* és az az *érték*, amelyet érte kíván, de amelylyel nem bír, egyenlők; *ha* az árut értékén adja el, akkor a kínált érték (az áru formájában) és a kapott érték (a pénz formájában) egyenlők. De abból, hogy az árut értékén akarja eladni, nem következik, hogy ez megtörténik. Az árumennyiséget kínálta, ez a piacon van. Ennek értékét keresi.}

„A keresletnek és a kínálatnak sajátságos vonatkozása van egymáshoz. Minden kínált, felhozott, felajánlott áru mindig egyidejűleg az *objektuma* egy keresletnek, és egy áru, amely egy keresletnek az objektuma, mindig egyidejűleg része az általános terméktömegnek, amely a kínálatot alkotja. Minden áru mindig *egyszerre* tárgya a keresletnek és a kínálatnak. Ha két ember cserél, akkor az egyik nem azért jön, hogy csak kínálatot, és a másik nem azért, hogy csak keresletet alkosson; *kínálata objektumának*, *tárgyának* kell számára keresletéét megszereznie, és következésképp kereslete és kínálata teljesen egyenlő. Ha azonban mindegyik egyén kereslete és kínálata mindig egyenlő, akkor egy nemzet összes egyéneinek kereslete és kínálata, tömegében véve, szintén az. Bármilyen magas legyen is ezért az évi termék összege, sohasem haladhatja meg az évi kereslet magasságát. Az évi termék teljessége akkora számú adagra van megosztva, amennyi egyenlő az egyének számával, akik közt ez a termék el van osztva. A kereslet teljessége egyenlő annak összegével, amit minden egyes rész után a birtokosok nem tartanak meg saját fogyasztásuk számára; de a részek teljessége egyenlő az évi termék egészével." (I. m. 254–255. old.)

Ha Mill egyszer *feltételezte*, hogy mindegyik egyén kínálata és kereslete egyenlő, akkor az egész hosszadalmas éleselméjűség, hogy akkor az *összes* egyének kínálata és kereslete is egyenlő, igen felesleges.

*

Hogyan fogták fel a kortárs ricardiánusok Millt, az pl. a következőből látható:

„Íme tehát legalább egy eset" {mondja a munka értékének Mill-féle meghatározására vonatkozólag}, „ahol az árat (a munka árát) tartós módon a kínálatnak a kereslethez való viszonya szabályozza." (McCulloch: „Discours sur l'économie politique", ford. Gme. Prévost, Genf 1825; Prévost hozzáfüggesztett „Réflexions sur le système de Ricardo"-jában, 187. old.)

McCulloch az idézett „Discours"-ban azt mondja, hogy Mill célja

„a politikai gazdaságtan elveinek *logikai levezetését* adni". (88. old.) Mill „majd minden vitatárgyat kifejt. Értett hozzá, hogy kibogozza és leegyszerűsítse a legbonyolultabb és legnehezebb kérdéseket, és hogy a tudomány különféle elveit természetes rendjükben állítsa fel." (I. h.)

Logikájából arra következtethetünk, hogy Ricardo egészen logikátlan struktúráját – amelyet korábban taglaltunk[54] – naivul egészében megtartja mint „természetes rendet".

[e)] *Prévost*

Ami az idézett *Prévost-t* illeti, aki a maga „Réflexions etc."-jánál a ricardoi rendszer Mill-féle kifejtését veszi alapul, némelyik ellenvetése Ricardo puszta iskolás félreértésén nyugszik.

A következőt a járadékról azonban meg kell jegyezni:

„Kétséget lehet támasztani a *rosszabb földek* árszabályozó befolyása felől, tekintetbe véve, mint ahogy kell, *relatív kiterjedésüket*." (Prévost, i. m. 177. old.)

Prévost a következőt idézi *Millből*, ami az én kifejtésem számára is fontos, mivel Mill itt maga is olyan példát gondol ki, ahol a *különböző-ti járadék* azáltal keletkezik, hogy az új keresletet – a pótlólagos keresletet – jobb, nem pedig rosszabb talaj látja el, tehát a felszálló vonal.

„*Mill úr* ezzel a hasonlattal él: »Tegyük fel, hogy az országban az összes megművelt föld egyforma minőségű és a rajtuk alkalmazott tőke minden adagja után ugyanazt a hozamot adják, egyetlen acre kivételével, amely hatszor annyit ad, mint bármely másik acre.« (Mill: „Elements etc.", II. [...] kiad., 71. old.[55]) Bizonyos, mint ahogy Mill úr ezt bizonyítja, hogy ennek az utolsó acre-nek a bérlője nem növelhetné bérletét"

(azaz nem csinálhatna magasabb profitot, mint a többi bérlő; a dolog nagyon rosszul van kifejezve[56])

„és hogy a termék öthatoda a tulajdonosé lenne."

(Itt tehát különbözeti járadék, a profitráta csökkenése nélkül és a mezőgazdasági termék árának emelkedése nélkül.) (Ennek annál is gyakrabban meg kell történnie, mivel egy ország ipari fejlődésével, a közlekedési eszközökkel és a növekvő népességgel állandóan *javulnia* kell a *fekvésnek*, bárhogy álljon a dolog a természetes termékenységgel és a (relatíve jobb) fekvés úgy hat, mint a természetes termékenység.)

„De ha az elmés szerző gondolt volna arra, hogy hasonló elgondolást állítson fel a megfordított esetre, akkor felismerte volna, hogy az eredmény különböznék. Valóban, tegyük fel, hogy minden föld egy színvonalon van, egy acre rosszabb föld kivételével. Legyen ezen az egyetlen acre-en a tőke profitja a minden másikon levő profitnak egyhatoda. Elgondolható-e, hogy néhány millió acre profitja kénytelen volna szokásos profitjának egyhatodára csökkenni? Valószínű, hogy ennek az egyetlen acre-nek nem volna hatása, mert bármilyen termékek (sajátlag a gabona), ha a piacra viszik őket, nem szenvednének érezhetően egy *minimális* adag konkurrenciájától. Azt mondjuk tehát, hogy a rosszabb földek hatásáról szóló ricardoi állítást módosítania kell az egyenlőtlen termékenységű földek *relatív kiterjedésének*." (*Prévost*, i. m. 177–178. old.)

*

{*Say* a Ricardo Constancio-féle fordításához fűzött megjegyzésében csak *egy* helyes észrevételt tesz a *külkereskedelemről*.[57] Profitot becsapással is lehet szerezni, hogy az egyik megnyeri, amit a másik elveszít. Veszteség és nyereség *egy* országon belül kiegyenlítődnek. Nem így különböző országok közt. És még Ricardo elméletét tekintve is – amit Say *nem* vesz észre – az egyik ország három munkanapja kicserélődhet egy másik ország egy munkanapjára. Az érték törvénye itt lényeges módosulást szenved. Vagy

ahogy egy országon belül a tanult, összetett munka a tanulatlanhoz, egyszerűhöz viszonyul, úgy viszonyulhatnak különböző országok munkanapjai. Ebben az esetben a gazdagabb ország kizsákmányolja a szegényebbet, még ha az utóbbi a csere révén nyer is, ahogy azt J. St. Mill is kifejtette „Some Unsettled Questions etc."-jében[58].}

*

„Elismerjük, hogy általában a mezőgazdasági profit rátája szabályozza az ipari profitét. De ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy az utóbbi szükségképp visszahat az előbbire. Amikor a gabona ára bizonyos pontig emelkedik, akkor az ipari tőkéket a földekre alkalmazzák, és szükségképp csökkentik a mezőgazdasági profitot." (*Prévost*, i. m. 179. old.)

Az ellenvetés helyes, de teljesen korlátoltan van megfogalmazva. Lásd fent.*

A ricardiánusok azt akarják, hogy a profit csak a munkabér növekedése révén eshessen, mivel a létfenntartási cikkek ára a népességgel együtt emelkedik, ami azonban a tőke felhalmozásának következménye, mivel ezzel a felhalmozással rosszabb földeket megművelnek. De Ricardo maga is elismeri, hogy a profitok akkor is süllyedhetnek, ha a tőkék gyorsabban növekednek, mint a népesség, ha tehát a tőkék egymás közti konkurrenciája emeli a munkabért. Ez az A. Smith-féle nézet. Prévost azt mondja:

„Nem úgy tűnik-e, hogy ha a tőkék növekvő kereslete emeli a munkások árát, azaz a *bért*, akkor nincs ok azt állítani, hogy ugyanezen tőkék növekvő kínálata nem csökkentheti a tőkék árát, más szavakkal a *profitot*?"(I. m. 188. old.)

Prévost megpróbálja a téves ricardoi alapzaton – amely a profit süllyedését csak csökkenő többletértékből, tehát többletmunkából, tehát *a munkás által elfogyasztott létfenntartási cikkek* nagyobb értékéből, *drágulásából*, tehát a munka értékének emelkedéséből tudja magyarázni, habár a munkás reális díjazása, ahelyett, hogy növekednék, csökken – ezen az alapzaton próbálja bizonyítani, hogy nem szükséges a profit folytonos csökkenése.

Először, azt mondja:

„A virágzás állapota a profit emelésével kezdődik"

* *V. ö. 86–87. old. – Szerk.*

(tudniillik a mezőgazdasági profitéval; a virágzás állapotával növekszik a népesség, ennélfogva a mezőgazdasági termék iránti kereslet, ennélfogva a bérlő többletprofitja),

„mégpedig jóval mielőtt új földeket megművelnek; olymódon, hogy amikor e földek kifejtik befolyásukat a járadékra a profitból való levonás útján, a profit, jóllehet nyomban csökken, még mindig ugyanolyan magas marad, mint az előrehaladás előtt volt ... Miért művelik meg bármely időszakaszban a rosszabb minőségű földeket? Ez csak egy *a szokásos profittal legalább egyenlő* profit reményében történhet meg. És milyen körülmény nyújthatja a profitnak ezt a rátáját az ilyen földeken? A népesség növekedése ... Nyomást gyakorolva ... a létfenntartási cikkek korlátjára, emeli az élelmiszerek árát (különösen a gabonáét) olymódon, hogy a mezőgazdasági tőkék számára nagy profitot ad. A többi tőke a földek felé áramlik; de mivel ezek korlátozott kiterjedésűek, ennek a konkurrenciának határa van; és végül megesik, hogy kevésbé hálás talajokat megművelve még mindig *magasabb profitot kapnak, mint a kereskedelmi vagy az ipari profit.* Ennélfogva (feltételezve, hogy e rosszabb földek elegendő kiterjedésűek) a mezőgazdasági profitok kénytelenek a földekre fordított utolsó tőkék profitjai szerint szabályozódni. Ilymódon, a profit rátáját a gazdagodási előrehaladás" (a profit profitra és járadékra való megosztása) „kezdetén tekintve, felismerhetjük, hogy a profitnak nincs semmilyen tendenciája a csökkenésre. Emelkedik a növekvő népességgel addig a pontig, amíg a mezőgazdasági profit annyira meg nem növekedett, hogy (az új megművelések révén) jelentős csökkenést szenvedhet, anélkül, hogy valaha is kezdeti rátája alá vagy (hogy szabatosabban szóljunk) a különböző körülmények által meghatározott közepes ráta alá szállna." (I. m. 190–192. old.)

Prévost nyilvánvalóan tévesen fogja fel a ricardoi nézetet. A virágzás következtében emelkedik a népesség, ennélfogva a mezőgazdasági termékek ára, ennélfogva a mezőgazdasági profit. (Habár nem látható át, hogy ha ez az emelkedés állandó, miért ne emelnék a bérlet lejárta után a járadékokat, és miért ne hajtanák be ezeket a mezőgazdasági többletprofitokat a járadék formájában; még mielőtt a rosszabb földeket megművelnék.) De a mezőgazdasági terméknek ugyanaz az emelkedése, amely emeli a mezőgazdasági profitot, megnöveli a munkabért az összes iparokban, és ezért csökkenti az ipari profitot. Így új profitráta képződik az iparban. Ha mármost a rosszabb földek a létező piaci ár mellett csak ezt az *alacsonyabb*

profitrátát fizetik is meg, tőkék rávethetik magukat a rosszabb földekre. Odavonzza őket a magas mezőgazdasági profit és a gabona magas piaci ára. Amíg elegendő számú tőke nem vándorolt így át, meglehet, hogy még, mint Prévost mondja, magasabb profitot is hoznak, mint a lesüllyedt ipari profit. Mihelyt azonban a pótlólagos kínálat elegendő, akkor esik a piaci ár, úgyhogy a rosszabb földeken csak a rendes ipari profitot hozza. Amivel a termék többet hoz a jobbakon, az járadékká változik. Ez az a ricardoi elképzelés, amelynek alapzatát *Prévost* elfogadja, amelyre támaszkodva okoskodik. A gabona most drágább, mint a mezőgazdasági profit emelkedése előtt. De a többletprofit, amelyet a bérlőnek hozott, járadékká változott. Ezen az úton tehát a jobb földeknek a profitja is lesüllyed az ipari profitnak a mezőgazdasági termék emelkedése következtében beállott alacsonyabb rátájához. Nem látható át, hogy ezáltal, ha nem állnak be módosítólag más körülmények, miért ne kellene a profitnak „kezdeti rátája" alá esnie. Természetesen *meglehet*, hogy beállnak más körülmények. Minden körülmények közt az előfeltételezés szerint a mezőgazdasági profit magasabban áll a létfenntartási cikkek emelkedése után, mint az ipari. Ha azonban itt a munkások létfenntartási cikkeinek az a része, amely az iparból származik, a termelőerő fejlődése révén annyira esett volna, hogy a munkabér (még ha átlagos értékén fizetik is meg) nem emelkedik olyan magasra, mint amennyire – ezek nélkül az ellensúlyozó körülmények nélkül – viszonylagosan a mezőgazdasági termék emelkedésével emelkednie kellene; továbbá ha a termelőerőnek ugyanaz a fejlődése annyira süllyesztette volna a kitermelő ipar által szolgáltatott termékek árát, úgyszintén a táplálékba bele nem kerülő mezőgazdasági nyersanyagokét, akkor az ipari profitnak nem kellene esnie (bár az előfeltételezés nem valószínű), habár mélyebben állna, mint a mezőgazdasági profit. Az utóbbi lesüllyesztése tőkének a mezőgazdaságba való átvitele és járadék képződése révén akkor csak a régi profitrátát állítaná helyre.

Prévost még más módon is megkísérli:

„A rosszabb minőségű földeket... nem veszik művelésbe, amíg nem nyújtanak az ipari tőkék profitjával egyenlő vagy annál magasabb profitot. Ilyen körülmények közt, az új megművelések ellenére, a gabona és a mezőgazdasági termékek ára gyakran még igen magas marad. Ezek a magas árak szorítják a munkásnépességet, mert a béremelkedés nem követi pontosan a bérezettek által használt fogyasztási tárgyak árának emelkedését. Többé-kevésbé az egész népességet terhelik, mert majdnem minden árut érint a bérnek és az elsőrendű szükségleti tárgyak ára-

nak emelkedése. Ez az egyetemes szorult helyzet, a túlbőségben levő népesség okozta halandósággal összekapcsolódva, magával hozza a bérezettek számának csökkenését, és ennek nyomában a bér emelkedését és a mezőgazdasági profit süllyedését. Innen kezdve az összes műveletek az előbbiekkel ellenkező irányban mennek végbe. A tőkék visszahúzódnak a rosszabb földekről és visszatérnek az iparba. De a népesedés elve hamarosan újra hatni fog; mihelyt a nyomor véget ért, a munkások száma növekszik, bérük csökken és következésképp a profit emelkedik. Ilyen ingadozások sora kell hogy végbemenjen, anélkül, hogy a közepes profitot érintené. Más okokból emelkedhetnek vagy süllyedhetnek, vagy pedig ugyanez okból váltakozva ellenkező irányban változhatnak, anélkül, hogy közepes süllyedésük vagy emelkedésük új megművelések megkezdése szükségességének lehetne tulajdonítható. A népesség az a szabályozó, amely helyreállítja a természetes rendet és a profitot bizonyos határok közt tartja." (I. m. 194–196. old.)

Habár zűrzavaros, a „népesedési elv" szerint helyes. Csak nem vág egybe az előfeltételezéssel, hogy a mezőgazdasági profit addig emelkedik, míg nem hozták létre a népességnek megfelelő pótlólagos kínálatot. Ha ezáltal adott a mezőgazdasági termék árának állandó emelkedése, akkor ebből nem a népesség csökkenése, hanem a profitráta általános süllyedése következik, ennélfogva a felhalmozásé és emiatt a népességé. A népesség a Ricardo–Malthus-féle nézet szerint lassabban növekednék. De ami Prévost-nál alapul szolgál: A folyamat a munkabért átlagos színvonala alá nyomná; a munkabérnek ezzel az esésével és a munkások nyomorával esnének a gabonaárak és ennélfogva megint emelkednék a profit.

Ez az utóbbi azonban olyan vizsgálat, amely nem tartozik ide, ahol feltételezzük, hogy mindig megfizetik a munka értékét, azaz a munkások újratermeléséhez szükséges létfenntartási eszközöket.

Ez a Prévost-féle nézet fontos, mert megmutatja, hogy a ricardoi nézet – az általa átvett malthusival együtt – megmagyarázhatja ugyan a profitráta ingadozásait, de nem magyarázhatja meg visszahatás nélküli (állandó) esését, mivel a gabonaárak bizonyos magassága és a profitok bizonyos alacsonysága esetén a munkabért színvonala alá nyomnák, és a népességnek, s ezért egyben a gabona és a létfenntartási cikkek árainak erőszakos csökkentését, s ezért megint a profit emelkedését idéznék elő.

3. *Vitairatok*

Az 1820 és 1830 közötti idő a metafizikailag legjelentősebb periódus az angol nemzetgazdaságtan történetében. Elméleti lándzsatörések a ricardoi elmélet mellett és ellen, névtelen vitairatok sora; a legfontosabbakat idézzük itt, s nevezetesen csak azokra a pontokra vonatkozólag, amelyek témánkba tartoznak. Ugyanakkor azonban az a jellegzetességük ezeknek a vitairatoknak, hogy mind valójában pusztán az értékfogalom meghatározása és a tőkéhez való viszonya körül forog.

a) „*Observations on Certain Verbal Disputes in Political Economy, particularly relating to Value and to Demand and Supply*", *London 1821*

Nincs bizonyos él nélkül. A cím jellegzetes – „*szóviták*".
Részben Smith, Malthus, de Ricardo ellen is.
Ennek az írásnak a tulajdonképpeni értelme az, hogy a

„viták... teljességgel annak tulajdoníthatók, hogy a szavakat különböző személyek különböző értelemben használják; annak, hogy a vitázók, mint a lovagok a történetben, a címerpajzsot különböző oldalról nézik". (59–60. old.)

Az ilyesfajta szkepticizmus mindig egy elmélet felbomlásának hírüladója, egy gondolat- és lelkiismeretnélküli, háziszükségletre berendezett eklekticizmus előfutára.

Ricardo érték-elméletére vonatkozólag először is:

„Nyilvánvaló nehézség van annak feltételezésében, hogy a *munka* az, amire elménkben utalunk, mikor értékről vagy reális árról beszélünk, mint ami a névleges árral ellentett; mert gyakran kívánunk *magának a munkának értékéről vagy áráról* beszélni. Ahol a munkán mint egy dolognak a reális árán azt a munkát értjük, amely *megtermelte* ezt a dolgot, ott ezenkívül egy másik nehézség van; mert gyakran kívánunk beszélni *a föld értékéről vagy áráról*, de a földet nem termelte munka. Ez a definíció tehát csak *árukra* alkalmazható." (I. m. 8. old.)

A munkára vonatkozólag az ellenvetés Ricardóval szemben annyiban helyes, amennyiben nála a tőke közvetlenül munkát vásárol, tehát köz-

vetlenül a munka értékéről beszél, holott a munkaképesség — maga is termék — az, amelynek időleges használatát megveszik és eladják. A probléma megoldása helyett itt csak hangsúlyozva van, hogy egy probléma megoldatlan.

Épp annyira helyes, hogy „a *föld értéke* vagy *ára*", amely nem a munkának a terméke, közvetlenül ellentmondani látszik az értékfogalomnak és nem vezethető le belőle közvetlenül. Ez a frázis annál is jelentéktelenebb Ricardóval szemben, mivel a szerző nem támadja ennek járadékelméletét, amelyben Ricardo éppen azt fejti ki, hogyan képződik a talaj névleges értéke a tőkés termelés alapzatán, és hogy nem mond ellent az értékmeghatározásnak. A talaj értéke nem más, mint az az ár, amelyet a tőkésített földjáradékért fizetnek. Itt tehát sokkalta messzebbmenő fejlődéseket kell feltételezni, mint amilyenek az árunak és értékének egyszerű szemügyrevételéből prima facie adódhatnak; éppúgy, mint ahogy a fiktív tőke, amelyben a tőzsdejáték ügyletei, valójában semmi más, mint az évi adók részeire való bizonyos jogcímek eladása és vétele, s nem fejthető ki a termelő tőke egyszerű fogalmából.

A második ellenvetést, hogy Ricardo az értéket, ami *relatív* valami, *abszolút* valamivé változtatta, egy másik, később megjelent vitairat (Baileytől) az egész ricardoi rendszer elleni támadásponttá tette. Az utóbbi írás említésekor fogjuk csatolni az „*Observations*" erre vonatkozó részeit is.

Egy mellékes megjegyzésben, de a szerző részéről tudatosság nélkül (sőt azt akarja ezáltal kimutatni, ami az alá nem húzott utómondatban olvasható, hogy a munka kínálata maga gátolja a munkának azt a tendenciáját, hogy természetes árára süllyedjen), egy találó szó van arra a forrásra, amelyből a munkát fizető tőke fakad.

„{*Munka megnövekedett kínálata annak a megnövekedett kínálata, aminek munkát kell vásárolnia.*} Ha azt mondjuk tehát Ricardo úrral, hogy a munka minden pillanatban afelé *tendál*, amit ő a munka természetes árának nevez, akkor csak vissza kell emlékeznünk, hogy a kínálatában avégett történt növekedés, hogy efelé *tendáljon*, maga is egyik oka az ellenható erőnek, amely megakadályozza a tendenciát abban, hogy *hatékony* legyen." (I. m. 72–73. old.)

Ha nem a munka átlagos árából, azaz a munka értékéből indulunk ki, akkor nem lehetséges kifejtés; éppily kevéssé, ha nem egyáltalában az áruk *értékéből* indulunk ki. Csak ezekből kiindulva lehet az áringadozások valóságos jelenségeit megérteni.

„Ez nem azt jelenti, hogy ő" (Ricardo) „azt állítja, hogy két különböző cikk két sajátos tétele, mint egy kalap és egy pár cipő, akkor cserélődik ki egymással, ha *e két sajátos tételt* egyenlő munkamennyiségek termelték meg. »*Árun*« itt »*árufajtát*« kell értenünk, nem egy sajátos egyedi kalapot, pár cipőt stb. Az egész munkát, amely az összes kalapokat termeli Angliában, úgy kell tekinteni e célból, mint ami el van osztva az összes kalapok között. Úgy tűnik nekem, hogy ezt először és e tannak általános megállapításaiban nem fejezték ki." (l. m. 53–54. old.) Pl. Ricardo „a mérnök gépépítő munkájának egy adagjáról" beszél, mint ami pl. egy pár harisnyában foglaltatik.[59] „Ámde a »teljes munka«, amely minden egyes pár harisnyát megtermelt, ha egy egyes pár az, amiről beszélünk, magába zárja a mérnök *egész* munkáját, nem »egy adagot«; mert egy gép sok párat csinál, és egyik ilyen párat sem lehetett volna elkészíteni a gép bármely része nélkül." (I. m. 54. old.)

Az utóbbi passzus félreértésen nyugszik. Az egész gép belekerül a munkafolyamatba, csak egy része kerül bele az értékesítési folyamatba.

Különben van valami helyes a megjegyzésben.

Az *áruból* – a termék e sajátos társadalmi formájából – indulunk ki mint a tőkés termelés alapzatából és előfeltételéből. Egyes termékeket veszünk kezünkbe és elemezzük azokat a formameghatározottságokat, amelyeket mint áruk tartalmaznak, amelyek ezeket áruvá bélyegzik. A tőkés termelés *előtt* – korábbi termelési módokban – a termék egy nagy része nem lép a forgalomba, nem dobják a piacra, nem áruként termelik, nem válik áruvá. Másrészt akkor a termelésbe belekerülő termékek egy nagy része nem áru és nem áruként kerül bele a folyamatba. A termékek árukká változása csak egyes pontokon következik be, csak a termelés többletére stb. vagy csak a termelés egyes területeire (ipari termékek) terjed ki stb. A termékek nem teljes terjedelmük szerint kerülnek bele kereskedelmi cikkekként a folyamatba, és nem is teljes szélességük szerint kerülnek ki belőle mint ilyenek. Mégis a termék áruvá fejlődése, áruforgalom és ezért pénzforgalom bizonyos határokon belül, s ezért egy bizonyos fokig fejlett kereskedelem *előfeltétele, kiindulópontja* a tőkeképződésnek és a tőkés termelésnek. Mint ilyen előfeltételt tárgyaljuk az árut, azzal, hogy belőle indulunk ki mint a tőkés termelés legegyszerűbb eleméből. Másrészt azonban a termék – a tőkés termelés eredménye – áru. Ami a tőkés termelés elemeként jelenik meg, később mint saját terméke jelentkezik. Csak a tőkés termelés bázisán válik a termék általános formájává az, hogy áru, és minél jobban kifejlődik, a termékek annál inkább az áru alakjában kerülnek bele

folyamatába összetevőkként. Az áru, ahogyan a tőkés termelésből kikerül, különbözik az árutól, ahogyan ebből mint a tőkés termelés eleméből kiindulunk. Többé nem az egyes áru, az egyes termék áll előttünk. Az egyes áru, az egyes termék nemcsak reálisan mint termék jelenik meg, hanem mint áru is, mint az össztermelés nemcsak reális, de egyben eszmei *része*. Minden egyes áru mint a tőke és az általa létrehozott értéktöbblet egy meghatározott részének hordozója. Az előlegezett tőke értéke + az elsajátított többletmunka, tehát pl. a 120 £ érték (ha 100 £ a tőkére és a többletmunka = 20 £) az értéket tekintve benne foglaltatik az össztermékben, pl. 1200 rőf kartonban. Minden rőf = $^{120}/_{1200}$ £ = $^{1}/_{10}$ £ = 2 sh. Nem az egyes áru jelenik meg mint a folyamat eredménye, hanem az áruk tömege, amelyekben újratermelődött az össztőke értéke + egy értéktöbblet. A termelt összérték, elosztva a termékek számával, határozza meg az egyes termék értékét, és csak mint ilyen hányadrész válik ez áruvá. Többé nem az egyes sajátos árura felhasznált munka, amelyet a legtöbb esetben ki sem lehetne már számítani, és amely az egyik árunál több lehet, mint a másiknál, hanem az összmunka az, amelynek egy hányadrésze, az összértéknek a termékek számával való osztásából kapott átlag, az egyes termék értékét meghatározza és ezt áruként konstituálja. Épp ezért az áruk össztömegét, mindegyiket az így meghatározott értékén kell eladni, hogy az össztőke többletértékkel együtt pótlódjék. Ha az 1200 rőfből csak 800 kelne el, akkor a tőke nem volna pótolva, még kevésbé volna profit. De a rőfje *szintén* értéke alatt kelne el; mert értéke nem elszigetelten van meghatározva, hanem az össztermék hányadrészeként.

„Ha a munkát árunak nevezitek, ez nem olyan, mint az az áru, amelyet először megtermelnek avégett, hogy kicseréljék, és azután piacra viszik, ahol más árukkal azok szerint a megfelelő mennyiségek szerint kell kicserélődnie, amelyek mindegyikükből abban az időben a piacon lehetnek; a munkát abban a pillanatban *hozzák létre*, amikor piacra viszik; sőt, piacra viszik, mielőtt létrehozták volna." (I. m. 75–76. old.)

Amit a piacra visznek, az valójában nem a munka, hanem a munkás. Amit a tőkésnek elad, az nem a munkája, hanem önmagának mint munkaerőnek időleges használata. A szerződésben, amelyet tőkés és munkás kötnek, a vételben és eladásban, amelyre szerződnek, ez a közvetlen tárgy.

Ahol darab szerint fizetnek – akkordmunka –, nem pedig az idő szerint, amelyben a munkaképességet rendelkezésre bocsátják, ott ez pusztán másik mód ennek az időnek a meghatározására. A terméken mérik, mivel egy meghatározott termékmennyiség a társadalmilag szükséges munkaidő

megjelenítésének számít. Sok londoni iparágban, ahol akkordmunka uralkodik, ilymódon órák szerint fizetnek, de gyakran támadnak viták, hogy ez vagy amaz a munkadarab egy „órát" jelenít-e meg, vagy sem.

Az egyes formáktól eltekintve, nemcsak az akkordmunkában, hanem általában – bár a munkaképességet meghatározott feltételekkel adják el használata előtt – a bevégzett munka után *fizetnek*, akár naponta, akár hetente stb. A pénz itt *fizetési eszközzé* válik, miután előbb eszmeileg vásárlási eszközül szolgált, mert az árunak a vevőre való névleges átszállása különbözik a reálistól. Az áru – a munkaképesség – eladása, a használati érték jogi átengedése és annak valóságos elidegenítése itt időben nem esik egybe. Az ár realizálása ezért később következik be, mint az áru eladása (lásd írásom *első részét*, 122. old.[60]). Az is megmutatkozik itt, hogy nem a tőkés előlegez, hanem a munkás; mint ahogy egy ház bérbeadásakor nem a bérlő, hanem a bérbeadó előlegezi a használati értéket. A munkást megfizetik ugyan (vagy legalábbis fizethetik, ha az árut nem rendelték meg előre stb.), mielőtt az általa létrehozott árut eladták. De az *ő* áruját, az ő munkaképességét iparilag elfogyasztották, átment a vevő, a tőkés kezébe, mielőtt őt, a munkást, megfizették. És nem arról van szó, hogy mihez akar kezdeni egy áru vásárlója az áruval, hogy azért veszi-e meg, hogy használati értékként tartsa, vagy hogy megint eladja. A *közvetlen* ügyletről van szó az első vevő és eladó között.

„A társadalom különböző fokain a *tőkének*, vagyis a *munkaalkalmazás eszközeinek* felhalmozása többé vagy kevésbé gyors és minden esetben a munka termelőerőitől kell hogy függjön. A munka termelőerői általában akkor a legnagyobbak, ha bőven van termékeny föld." (*Ricardo*, III. kiad., 1821, 92. old.[61])

Ricardónak ehhez a mondatához megjegyzi, i. h.:

„Ha az első mondatban *a munka termelőerői azt jelentik, hogy kicsiny valamely termék azon hányadrésze, amely azoknak jut, akiknek keze munkája termelte azt*, akkor a mondat majdnem tautologikus, mert a *megmaradó hányadrész az az alap, amelyből*, ha tulajdonosának úgy tetszik, *tőkét lehet felhalmozni.*"

(Ezt tehát mint magától értetődőt elismeri, hogy a tőkés álláspontjáról „a *munka termelőerői* azt jelentik, hogy kicsiny valamely termék azon hányadrésze, amely azoknak jut, akiknek keze munkája termelte azt". Ez a mondat igen szép.)

„De akkor ez általában nem történik meg ott, ahol legtermékenyebb a föld."

(Ez butaság. Ricardo feltételezi a tőkés termelést. Nem azt vizsgálja, vajon könnyebben fejlődik-e ki termékeny vagy relatíve terméketlen földdel. Ahol van tőkés termelés, ez ott a legtermelékenyebb, ahol a talaj a legtermékenyebb.) Mint a munka társadalmi, úgy természeti termelőerői is, azaz azok, amelyeket a szervetlen természetben készentalál, a tőke termelőerejeként jelennek meg. (Maga Ricardo a fenti mondatban azonosítja, ami helyes, a munka termelőerejét a tőkét termelő munkával, a munka felett parancsnokló gazdagságot, nem pedig a munkához tartozó gazdagságot termelő munkával. *Kifejezése*: „*tőke, vagyis a munkaalkalmazás eszközei*", valójában az egyetlen, amelyben a tőke valóságos természetét fogja fel. Ő maga annyira foglya a tőkés álláspontnak, hogy számára ez a visszájárafordítás, ez a quidproquo magától értetődik. A munka objektív feltételei – melyeket méghozzá maga hoz létre –, a nyersanyagok és a munkaszerszámok nem olyan *eszközök, amelyeket a munka alkalmaz mint a maga eszközeit*, hanem ellenkezőleg, ezek *eszközök a munka alkalmazására*. Nem a munka alkalmazza őket; ők alkalmazzák a munkát. A munka eszköz ezeknek a dolgoknak a számára, hogy tőkeként halmozódjanak fel, nem arra eszköz, hogy a munkásnak termékeket, gazdagságot szerezzen.)

„Ez történik Észak-Amerikában, de ez a dolgoknak mesterséges állapota" (azaz a dolgoknak tőkés állapota). „Nem ez történik Mexikóban. Nem ez történik Új-Hollandiában. A munka termelőerői valóban, *más* értelemben, a legnagyobbak ott, ahol sok a termékeny föld, tudniillik az embernek azon képessége, hogy ha erre határozza el magát, sok *nyerstermékeket* termesszen az általa elvégzett egész munkához viszonyítva. Ez valóban *a természet adománya, hogy az emberek több táplálékot termeszthetnek, mint az a legalacsonyabb mennyiség, amellyel fenn tudják tartani és meg tudják őrizni a* [. . .] *népességet*"

(ez az alapzata a *fiziokrata tannak*. A többletérték fizikai alapzata ez a „természet-adománya", amely az – eredetileg szinte minden szükségletet kielégítő – mezőgazdasági munkában jelenik meg a legkézzelfoghatóbban. Az ipari munkában nem, mert a terméket előbb mint árut el kell adni. A fiziokraták, akik először fejtik ki a többletértéket, természeti formájában fogják fel azt);

„de a »*többlettermék*« (a Ricardo úr használta kifejezés, 93. old.) általában

egy dolog egész árának a többletét jelenti azon része felett, amely a munkásnak jut, aki készítette"

(a szamár nem látja, hogy ahol a föld termékeny – tehát a termék árának az a része, amely a munkásnak jut, elegendő mennyiségű létfenntartási cikket vásárol, még ha ez a rész kicsi is –, hogy ott legnagyobb az a rész, amely a tőkésnek jut);

„ez olyan pont, amelyet emberi megállapodás igazít el és nincs rögzítve [a természet által]." (I. m. 74–75. old.)

Ha az utóbbi zárópasszusnak van valamiféle értelme, akkor ez az, hogy a tőkés értelemben való „többlettermeket" nagyon meg kell különböztetni az ipar termelékenységétől mint olyantól. Az utóbbi csupán annyiban érdekli a tőkést, amennyiben az számára profitként realizálódik. Ebben rejlik a tőkés termelés korlátoltsága, korlátja.

„Amikor egy cikk iránti kereslet meghaladja [. . .] azt, ami a kínálat jelenlegi rátájára* vonatkoztatva a hatékony kereslet, és amikor következésképpen az ár emelkedett, akkor vagy meg lehet pótolni a kínálat rátáját a termelési költség ugyanazon rátája mellett, mint azelőtt; amely esetben ezt meg fogják tenni, amíg a cikket ugyanazon a rátán cserélik ki más cikkekkel, mint azelőtt [. . .] vagy, másodszor, a kínálat korábbi rátáját *nem* lehetséges megpótolni; és akkor az ár, amely emelkedett, nem szorítható le [. . .] hanem továbbra is, mint Smith mondja,[62] nagyobb járadékot vagy profitot vagy bért (vagy mindhármat) hoz annak a különös földnek, tőkének vagy munkának, amelyet a cikk megtermelésében alkalmaznak [. . .] vagy, harmadszor, az eszközölhető megpótlás arányosan *több* földet vagy tőkét vagy munkát vagy mindhármat kíván meg, mint amennyit a korábban kínált mennyiség *periodikus termelése*" (*ezt a szót jegyezzük meg*!) „megkívánt. Akkor a megpótlást nem eszközlik, míg a kereslet nem elég erős, először hogy megfizesse ezt a megnövekedett árat a megpótlásért, másodszor hogy megfizesse ugyanezt a megnövekedett árat a kínálat régi összege után. Mert az a személy, aki a pótlólagos mennyiséget termelte, nem lesz inkább képes arra, hogy magas árat kapjon érte, mint azok, akik a korábbi mennyiséget termelték. . . Akkor *többletprofit* lesz ebben a szakmában . . . A *többletprofit* vagy csak némely különös termelők kezében lesz. . . vagy ha a *pótlólagos* terméket nem lehet *megkülönböztetni* a többitől, akkor olyan többlet lesz, amelyben mindenki

* *Marxnál*: állapotára *Szerk.*

osztozik... Az emberek adni fognak valamit azért, hogy olyan szakmához tartozzanak, amelyben ilyen *többletprofitot* lehet csinálni... Amit így adnak, az a *járadék*." (I. m. 79. skk. old.)

Itt csak azt kell megjegyezni, hogy ez az írás fogja fel először a járadékot a megszilárdult *többletprofit* általános formájának.

„»Jövedelem tőkévé átváltoztatása« megint egyike a vita e szóforrásainak. Az egyik ember azt érti ezen, hogy a tőkés a tőkéjével csinált profit egy részét tőkéjének megpótlására fordítja ahelyett, hogy magánhasználatára költené, amit máskülönben megtehetett volna; a másik ember azt érti ezen, hogy egy személy tőkeként ráfordít valamit, amit sohasem kapott profitként, vagy ami nem volt valamiféle a sajátjából való tőke, hanem amit járadékként, bérként, fizetésként kapott." (I. m. 83–84. old.)

Ez az utolsó frázis – „megint egyike a vita e *szóforrásainak*. Az egyik ember azt érti ezen... a másik ember azt érti ezen" – mutatja a modorát ennek az okosságfosónak.

b) „An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus etc.", London 1821

Ricardiánus. Malthus ellen jó. Mutatja a fickók végtelen korlátoltságát, amelybe tisztánlátásuk feloldódik, ha a földtulajdon helyett a tőkét veszik szemügyre. Egyike mindazonáltal a legjobb vitairatoknak az említett évtizedben.

„Ha a késművességben alkalmazott tőke úgy gyarapodott, mint 100:101, és a késárunak csak ugyanazon arányban való gyarapodását tudja megtermelni, akkor a fok, melyben gyarapítja azt a parancsnoklást, amellyel termelői bírnak dolgok felett általában, – mivel *ezek* termelése a feltételezés szerint nem gyarapodott – *kisebb arányú lesz*; és ez, nem pedig a késáru mennyiségének gyarapodása alkotja az alkalmazók profitját vagy gazdagságuk gyarapodását. De ha hasonló 1 %-os megpótlást *eszközölnek egyidejűleg minden más szakma tőkéjéhez* [...] és *a termék tekintetében hasonló eredménnyel*, akkor ez [...] nem következnék; mert az a ráta, amely szerint mindegyik cikk kicserélődnék a többivel, változatlan maradna, és ennélfogva mindegyiknek egy adott

adagja ugyanazt a parancsnoklást adja a többi felett, mint azelőtt." (I. m. 9. old.)

Először is, ha nem következett be a termelés (és a termelésnek szentelt tőke) gyarapodása, csakis a késesszakmában, mint ahogy feltételezi, akkor a hozam nem *„kisebb arányú"* lesz, hanem abszolút veszteség. Csak három út áll akkor nyitva a késüzletes előtt. Vagy úgy kell kicserélnie meggyarapodott termékét, mint ahogy azt kevesebb termékével tette volna, és akkor meggyarapodott termelése pozitív veszteséget eredményezne. Vagy törekednie kell új fogyasztókhoz jutni; ha a régi körben, akkor ezt csak úgy lehet megtenni, hogy elvon üzletfeleket egy másik szakmától és veszteségét mások vállára hárítja át; vagy ki kell szélesítenie piacát korábbi határain túl, de sem az egyik, sem a másik művelet nem az ő jóakaratától, vagy a kések meggyarapodott mennyiségének puszta létezésétől függ. Vagy, végül, át kell vinnie termelését egy másik évre és csökkentenie kell új kínálatát erre az évre, ami, ha tőke-megpótlása nemcsak pótlólagos bérben létezett, hanem pótlólagos állótőkében is, ugyanúgy veszteséget fog eredményezni. Továbbá: Ha az összes többi tőke ugyanazon ráta szerint halmozódott fel, ebből egyáltalán nem következik, hogy termelésük ugyanazon ráta szerint gyarapodott. De ha így történt, ebből nem következik, hogy egy százalékkal több késárura van szükségük, mivel késárukeresletük egyáltalán nincs kapcsolatban sem saját termékük gyarapodásával, sem meggyarapodott késáru-vásárló erejükkel. Pusztán ez a tautológia következik: Ha a mindegyik különös szakmára alkalmazott meggyarapodott tőke arányos azzal a rátával, amelyben a társadalom szükségletei gyarapítják a mindegyik különös áru iránti keresletet, akkor az egyik áru gyarapodása piacot biztosít más áruk meggyarapodott kínálata számára.

Itt tehát fel van tételezve 1. *Tőkés termelés*, amelyben mindegyik különös szakma termelését és ennek gyarapodását nem szabályozzák *közvetlenül* a társadalom szükségletei és nem ez *ellenőrzi*, hanem a mindegyik különös tőkés rendelkezésére álló termelőerők, a társadalom szükségleteitől függetlenül. 2. Fel van tételezve, hogy mégis olyan *arányosan* termelnek, mintha a tőkét közvetlenül a társadalom alkalmazná a különböző szakmákban, szükségleteinek megfelelően.

E feltevés mellett – contradictio in adjecto* –, ha a tőkés termelés abszolúte szocialista termelés volna, valóban nem következhetne be túltermelés.

* – meghatározásbeli ellentmondás; önellentmondás – *Szerk.*

Egyébként a különböző szakmákban, amelyekben tőke *ugyanazon felhalmozása* megy végbe (ez is megint rossz előfeltevés, hogy a tőke különböző szakmákban *egyenlő ráta* szerint halmozódik fel), a terméknek az a tömege, amely megfelel az alkalmazott tőke e gyarapodásának, igen különböző, mivel a termelőerő a különböző szakmákban igen különböző, illetve a termelt használati értékek tömege az alkalmazott munkához viszonyítva. Ugyanazt az értéket termelik mindkét oldalon, de az árumennyiség, amelyben jelentkezik, igen különböző. Tehát abszolúte nem látható át, hogy ha az *A* szakmában az érték 1 %-kal nőtt, míg az áruk tömege 20 %-kal, miért kell ennek piacra találnia a *B* szakmában, ahol az érték szintén 1 %-kal, az áruk tömege azonban csak 5 %-kal nőtt. A használati érték és csereérték különbségét itt szem elől tévesztette.

Say hatalmas felfedezése, „hogy árukat csak árukkal vásárolnak meg"[63], csak annyit jelent, hogy maga a pénz az áru átváltozott formája. Ez semmiképpen nem bizonyítja, hogy mert én csak áruval vásárolhatok, ezért az *én* árummal vásárolhatok, vagy hogy vásárlóképességem az általam termelt áruk *mennyiségével* arányban áll. Ugyanaz az *érték* igen különböző mennyiségben jelentkezhet. De a használati értéknek – a fogyasztásnak – nem az értékkel, hanem a mennyiséggel van dolga. Hogy miért vegyek hat kést, ha olyan olcsón kaphatom meg, mint korábban egyet, ez abszolúte nem látható át. Eltekintve attól, hogy a munkások nem árukat adnak el, hanem munkát, rengetegen vásárolnak pénzzel, akik nem termelnek árukat. Az áruvevők és -eladók nem azonosak. A földtulajdonos, pénztőkés stb. más termelők áruját *pénzként* kapja kezéhez. Vevők, anélkül, hogy „áru" eladói volnának. Nemcsak ipari tőkések közti vétel és eladás megy végbe, hanem ezek eladnak munkásoknak, másodszor ezek eladnak jövedelembirtokosoknak, akik nem árugyártók. Végül tőkésként eszközölt vételeik és eladásaik igen különböznek jövedelem-elköltőként eszközölt vételeiktől.

„Ricardo úr (II. kiad., 359. old.), miután idézte Smith tanát a profit esésének okáról, hozzáteszi: »Say úr azonban igen kielégítően megmutatta, hogy nincsen olyan mennyiségű tőke, amelyet ne lehetne egy országban alkalmazni, mert a keresletet csak a termelés *korlátozza*.«"

(Ez igen bölcs. *Korlátozza*, mindenesetre. Semmit sem lehet keresni, amit *nem lehet* a keresletre megtermelni, vagy amit a kereslet nem talál készen a piacon. Ebből, merthogy a keresletet *korlátozza* a termelés, semmiképp sem következik, hogy a *termelést korlátozza vagy korlátozta a kereslet*, és hogy az soha nem haladhatja meg a keresletet, sajátosan a piaci áron mutatkozó keresletet. Ez sayi éleselméjűség.)

„»Nem halmozható [. . .] fel« (360. old.) »egy országban olyan mennyiségű tőke, amelyet ne lehetne *termelő módon* alkalmazni« (ami, felteszem" – mondja emberünk zárójelben –, „azt jelenti: »profittal a tulajdonos számára«), »amíg a létfenntartási eszközök emelkedése *következtében* a bér oly magasra nem emelkedik és következésképpen oly kevés nem marad a tőke profitjára, hogy megszűnik a felhalmozás indítéka.«"

(Ricardo egybeolvaszt itt „termelő"-t és „hasznothajtó"-t; holott éppen abban, hogy a tőkés termelésben csakis a „hasznothajtó" a „termelő", ebben rejlik a különbsége az abszolút termeléstől és a korlátja. Hogy „termelő módon" termeljenek, úgy kell termelni, hogy a termelők tömegét kizárják a termék iránti kereslet egy részéből; egy olyan osztállyal ellentétben kell termelni, amelynek fogyasztása nem áll viszonyban termeléséhez – minthogy a tőke profitja ezen osztály termelésének fogyasztása feletti többletében áll éppen. Másrészt olyan osztályok számára kell termelni, amelyek fogyasztanak, anélkül, hogy termelnének. Nemcsak arról van szó, hogy a többlettermeknek olyan formát kell adni, amelyben ez kereslet tárgyává válik ennek az osztálynak a számára. Maga a tőkés, ha fel akar halmozni, akkor másrészt szükségképp nem keresője a maga termékeinek – amennyiben ezek a jövedelembe kerülnek bele – abban az arányban, amilyenben termelőjük. Máskülönben nem halmozhat fel. Ezért tételez Malthus vele szemben olyan osztályokat, melyeknek feladata nem a felhalmozás, hanem a költekezés. És miközben az egyik oldalon előfeltételezik mindezeket az ellentmondásokat, a másikon előfeltételezik, hogy a termelés ilyenképp teljesen súrlódás nélkül menne végbe, mintha ezek az ellentmondások nem léteznének. El van választva a vétel és az eladás; az áru a pénztől, a használati érték a csereértéktől. Előfeltételezik ezzel szemben, hogy az elválasztás nincs meg, hanem cserekereskedelem van. A fogyasztás és a termelés el van választva; vannak termelők, akik nem fogyasztanak, és fogyasztók, akik nem termelnek. Előfeltételezik, hogy a fogyasztás és a termelés azonos. A tőkés közvetlenül azért termel, hogy profitját szaporítsa, a csereérték, nem pedig az élvezet végett. Előfeltételezik, hogy közvetlenül és csak az élvezet végett termel. Ha előfeltételezzük, hogy a polgári termelésben létező ellentmondások – amelyek persze kiegyenlítődnek, de ez a kiegyenlítődésnek olyan folyamata, amely egyszersmind válságként jelenik meg, a széttépett, egymással szemben közömbösen létező és mégis összetartozó mozzanatok erőszakos összeillesztéseként – nem léteznek, akkor ezek az ellentmondások természetesen nem is érvényesülhetnek. Minden szakmában minden egyes tőkés az *ő* tőkéje arányában termel,

közömbösen a társadalom szükségleteivel szemben és nevezetesen közömbösen az ugyanazon szakmabeli tőkék konkurráló kínálatával szemben. Előfeltételezik, hogy úgy termel, mintha a társadalom megrendelésére termelne. Ha nem volna külkereskedelem, akkor hát a luxuscikkeket, bármilyen költséggel is, otthon termelhetnék meg. Akkor valójában, a létfenntartási cikkek kivételével, igen kevéssé termelékeny volna a munka. Ezért a tőkefelhalmozás is kevés volna. Így minden ország minden benne felhalmozott tőkét felhasználhat, minthogy az előfeltételezés szerint csak kevés tőkét halmoznának fel benne.)

„Az utóbbi mondat korlátozza az előbbit (hogy ne mondjuk, ellentmond neki), ha az »amit ne lehetne alkalmazni« az előbbiben annyit jelent, hogy »termelő módon«, vagy méginkább »hasznothajtó módon alkalmazni«. És ha egyszerűen annyit jelent, hogy »alkalmazni«, akkor a kijelentés haszontalan; mert sem Adam Smith, sem pedig bárki más, felteszem, nem tagadta, hogy »alkalmazni lehet«, ha nem törődünk azzal, milyen profitot hoz." (I. m. 18–19. old.)

Valójában azt mondja Ricardo, hogy egy országban minden tőkét, akármilyen ráta szerint van is felhalmozva, alkalmazni lehet hasznothajtó módon, másrészt, hogy a tőkefelhalmozás puszta ténye gátolja a tőke „hasznothajtó" alkalmazását, mert a profit, azaz a felhalmozási ráta csökkenését kell hogy eredményezze.

„Az általuk" (a munkások által) „támasztott megnövekedett kereslet tulajdonképpeni jelentése az, hogy hajlandóak kevesebbet elvenni maguknak és nagyobb részesedést hagyni alkalmazóiknak; és ha azt mondják, hogy ez, a fogyasztást csökkentve, növeli a túltelítettséget, akkor csak azt válaszolhatom, hogy a túltelítettség egyjelentésű a magas profittal." (I. m. 59. old.)

Ez valóban a túltelítettség titkos bázisa.

„A munkások, fogyasztókként tekintve, nem húznak semmi hasznot a gépekből a virágzás idején" (mint Say úr mondja; „Traité d'économie politique", IV. kiad., I. köt. 60. old.[64]), „hacsak a cikk, amelyet a gépek olcsóbbá tesznek, nem olyan, hogy olcsóbbá válván az ő használatukba kerülhet. Cséplőgépek, szélmalmok nagy dolgok lehetnek számukra ilyen tekintetben, de egy bútorlemez-gép, egy blokk-gép vagy egy csipkeverő-szerkezet feltalálása nem sokat javít az *ő* helyzetükön." (I. m. 74–75. old.)

„Ahol a munka megosztását igen messze vitték, ott a munkások jártassága csak abban a különös ágban alkalmazható, amelybe betanították őket; *ők egyfajta gépek*. Aztán van egy hosszú időszaka a tétlenségnek, azaz az elveszett munkának; a gyökerénél elmetszett gazdagságnak. Teljesen haszontalan papagájmódra azt ismételgetni, hogy a dolgoknak van egy tendenciájuk arra, hogy színvonalukat megtalálják. Körül kell néznünk és azt látjuk, hogy hosszú időn át *nem tudják* megtalálni színvonalukat; hogy amikor megtalálják, akkor ez sokkal alacsonyabb színvonal lesz, mint amelyről elindultak." (I. m. 72. old.)

Ez a ricardiánus, Ricardo mintájára, helyesen ismeri fel a válságokat, amelyek a kereskedelem csatornáiban keletkező hirtelen változásból fakadnak.[65] Ez Angliában az eset az 1815-ös háború után. És így valamennyi későbbi közgazdász mindenkor azt ismerte el a válságok egyetlen lehetséges alapjaként, ami a mindenkori válság *legkézzelfoghatóbb kiváltója* volt.

A hitelrendszert is elismeri a válság alapjaként. (81. skk. old.) (Mintha a hitelrendszer maga nem annak a nehézségéből eredne, hogy a tőkét „termelő módon", azaz „hasznothajtó módon" alkalmazzák.) Az angoloknak pl. saját tőkéjüket kell kívülre kikölcsönözniök, hogy maguknak piacot hozzanak létre. A túltermelésben, hitelrendszerben stb. a tőkés termelés igyekszik áttörni a saját korlátját és a maga *mértékén* túl termelni. Egyrészt megvan benne ez a törekvés. Másrészt csak a létező tőke hasznothajtó alkalmazásának megfelelő termelést visel el. Innen a válságok, amelyek ugyanakkor mindig túlhajtják és hétmérföldes csizmával éretik el vele – a termelőerők kifejlődésének vonatkozásában – azt, amit korlátján belül csak nagyon lassan realizálna.

Sayt igen helyesen ítéli meg. Ez Saynél helyezendő el (lásd *VII. füzet*, 134. old.[66]).

„Ő" (a munkás) „bele fog egyezni, *hogy idejének egy részében a tőkésnek dolgozzék*; vagy ami ugyanarra lyukad ki, hogy az egész termék egy részét, amikor előállították és elcserélték, úgy tekintse, mint ami a tőkésé. Így kell tennie, máskülönben a tőkés nem nyújtotta volna neki ezt a segítséget."

(Tudniillik a tőkét. Igen szép, hogy ugyanarra lyukad ki, akár a tőkésé az egész termék és egy részét bérként kifizeti a munkásnak, akár a munkás hagyja meg, engedi át a tőkésnek a maga (a munkás) termékének egy részét.)

„De mivel a tőkés *indítéka a nyereség volt*, és mivel ezek az előnyök mindig bizonyos fokig függenek a megtakarításra való *akarattól*, éppúgy,

mint az arra való *erőtől*, ezért a tőkés hajlandó lesz pótlólagos adagot nyújtani ezekből a segítségekből, és mivel kevesebb embert talál, akinek erre a pótlólagos adagra szükséglete van, mint ahánynak az eredeti adagra szükséglete volt, ezért azt kell várnia, hogy kisebb részesedése marad a haszonból sajátmaga számára; bele kell törődnie, hogy (mintegy) *ajándékot*" (!!!) „adjon a munkásnak a segítsége által okozott haszon egy részéből, máskülönben nem kapná meg a másik részét; a profit ekkor a konkurrencia miatt csökken." (I. m. 102–103. old.)

Ez igen szép. Ha a tőke a munka termelőerejének fejlődése következtében olyan gyorsan halmozódik fel, hogy a munka iránti kereslet emeli a bért és a munkás kevesebb időt dolgozik ingyen a tőkés számára és bizonyos fokig részesedik termelékenyebb munkája hasznában – akkor a tőkés „*ajándékot*" ad neki!

Ugyanez az ember részletesen megmutatja, hogy a magas bér rossz bátorítás a munkásoknak, habár a földtulajdonosokkal szemben az alacsony profitot a tőkések elbátortalanításának tekinti (lásd XII. füzet, 13. old.[67]).

„Adam Smith azt hitte [. . .] hogy a tőke általános felhalmozása vagy növekedése csökkenti a profit általános rátáját, ugyanazon elv szerint, amely a tőkének bármely különös szakmában való növekedésével csökkenti e szakma profitját. De egy különös szakma tőkéjének ilyen növekedése nagyobb *arányú* növekedést jelent, mint amennyit a tőke ugyanakkor más szakmákban növekedett." (I. m. 9. old.)

Say ellen (XII. füzet, 12. old.[68]).

„A tőke közvetlen piacának vagy a tőke *mezejének* a munkát mondhatjuk. Az a tőkeösszeg, amelyet egy adott pillanatban be lehet ruházni egy adott országban vagy a világon, úgyhogy egy adott profitrátánál ne hozzon kevesebbet, elvileg attól a *munkamennyiségtől* látszik függni, amelynek elvégzésére e tőke ráfordításával rá lehet bírni az emberi lények ekkor létező számát." (I. m. 20. old.)

„A *profit* nem az *ártól* függ, a kiadásokkal összehasonlított ártól függ." (I. m. 28. old.)

„Say úr állítása egyáltalán nem bizonyítja, hogy a *tőke* piacot nyit önmaga számára, hanem csak azt, hogy a tőke és a munka piacot nyitnak egymás számára." (I. m. 111. old.)

c) „Dialogues of Three Templars on Political Economy, chiefly in relation to the Principles of Mr. Ricardo" („London Magazine", IX. köt., 1824)
(Szerzője: Thomas de Quincey)

Kísérlet a Ricardo ellen felhozott összes támadások cáfolatára. Hogy tudja, miről van szó, látható ebből az egy mondatból:

A politikai gazdaságtan „minden nehézsége erre [. . .] vezethető vissza: Mi az alapja a csereértéknek?" (I. m. 347. old.)

Itt gyakran élesen van taglalva az, ami a ricardoi nézetben elégtelen, habár inkább tettetésével, mintsem valóságával a dialektikus mélységnek. A valóságos nehézségek, amelyek nem az érték meghatározásából erednek, hanem Ricardo ezen az alapzaton történő elégtelen kifejtéséből és abból a kísérletéből, hogy konkrétabb viszonyokat erőszakosan és közvetlenül hozzáidomítson az egyszerű értékviszonyhoz, semmiképpen nincsenek megoldva vagy akár csak kiérezve. Az írás azonban jellemző megjelenése időszakára. Látható, hogy akkoriban még komolyan vették a következetességet és a gondolkodást a politikai gazdaságtanban.

(Ugyanazon szerző későbbi írása:
„*The Logic of Political Economy*", *Edinburgh 1844* – gyengébb.)

Quincey élesen feltünteti a ricardoi nézetek különbségét a korábbiaktól és nem igyekszik átértelmezéssel gyöngíteni vagy a sajátosat a dologban feladni, a frázisban megtartva, mint ahogy az később történt és ajtót-kaput tárt egy kényelmes, tartásnélküli eklekticizmusnak.

A ricardoi tan egyik pontja, amelyet Quincey különösen szorgalmaz, és amelyet itt meg kell említeni, mert a rögtön megemlítendő Ricardo-ellenes polémiában szerepet játszik, az, hogy egy árunak más áruk feletti parancsnoklása (vásárlóereje; valójában egy másik áruban realizáltan kimondott értéke) teljességgel különbözik *reális értékétől.*

Teljességgel téves úgy következtetni, „hogy a reális érték nagy, mert a mennyiség, amelyet megvásárol, nagy; vagy kicsi, mert a mennyiség, amelyet megvásárol, kicsi. . . Ha *A* megkétszerezi értékét, azért nem fogja *B* korábbi mennyiségének kétszeresét parancsnokolni. Lehet, hogy igen; de az is lehet, hogy ötszázszor többet vagy ötszázszor kevesebbet parancsnokol. . . Senki sem tagadja [. . .] hogy saját értékének megkétszerezésével *A* kétszeres mennyiséget fog parancsnokolni minden olyan dologból, amelynek értéke változatlan volt [. . .] De a kérdés az, vajon értéke megkétszerezésétől *A* egyetemesen kétszeres mennyiséget fog-e parancsnokolni." (I. m. 552. skk. old. *elszórtan.*)

d) „A Critical Dissertation on the Nature, Measures and Causes of Value; chiefly in reference to the Writings of Mr. Ricardo and his Followers. By the Author of Essays on the Formation and Publication of Opinions (Samuel Bailey), London 1825

[α) Az érték munka által való meghatározásának elvetése az „Observations"-ben és Baileynél]

Ez [Baileyé] a legfőbb írás Ricardo ellen. (Malthus ellen is irányul.) Igyekszik a tan alapzatát – *az értéket* – megdönteni. Pozitíve minden érték nélkül való, kivéve az *„érték mértékének"* a meghatározását vagy jobbanmondva a pénz meghatározását ebben a funkcióban. V. ö. ugyanettől a szerzőtől: *„A Letter to a Political Economist*; occasioned by an Article in the Westminster Review on the Subject of Value etc.", London 1826.

Minthogy ez az írás, mint már korábban említettük,* alapzatát tekintve az *„Observations on Certain Verbal Disputes in Political Economy"*-hoz csatlakozik, ezért ezen „Observations"-ből az idetartozót itt kell pótolni.

Az *„Observations"* szerzője szemére veti Ricardónak, hogy az *értéket* az áruk egy relatív tulajdonságából, amely egymáshoz való viszonyukban van, valami abszolúttá változtatja.

Az, amit Ricardónak e tekintetben szemére lehet vetni, pusztán az, hogy nem különíti el szigorúan a különböző mozzanatokat az értékfogalom kifejtésében; az áru csereértékét, ahogyan az *jelentkezik*, *megjelenik* az áruk cserefolyamatában, az áru *értékként* való létezésétől, megkülönböztetve dologként, termékként, használati értékként való létezésétől.

Az „Observations"-ben ez olvasható:

„Ha az abszolút mennyisége a munkának, amely az áruk nagyobb részét termeli, vagy mindet egy kivételével, megnövekedett, lehet-e azt mondani, hogy ennek az egynek az értéke változatlan? [...] mivelhogy kevesebbre fog kicserélődni minden rajta kívüli áruból. Ha valójában azt akarják állítani, hogy az érték növekedésén vagy csökkenésén azt kell *érteni*, hogy a szóbanforgó árut megtermelő munka mennyisége növekszik vagy csökken, akkor a következtetések, amelyeket az imént kifogásoltam, eléggé igazak lehetnek. De azt mondani, ahogy Ricardo úr teszi, hogy a két árut megtermelő munka összehasonlító mennyiségei az oka annak a rátának, amely szerint ez a két áru egymással kicserélődik, azaz mindegyikük csereértékének [...] – az nagyon különbözik

* *V. ö. 98. old. – Szerk.*

attól, ha azt mondjuk, hogy *mindkettőjük csereértékén* az a munkamennyiség *értendő*, amely megtermelte azt, a másikra vagy a másiknak a létezésére való minden vonatkozás nélkül véve." („Observations etc.", 13. old.) „Ricardo úr valóban azt mondja nekünk [...] hogy »A vizsgálódás, amelyre az olvasó figyelmét fel kívánja hívni, az áruk *relatív* értékében, nem pedig *abszolút* értékükben bekövetkező változások hatására vonatkozik«[69]; mintha itt úgy tekintené, hogy *van* olyan dolog, mint nem-relatív csereérték." (I. m. 9–10. old.) „Hogy Ricardo úr eltért attól, ahogyan az érték kifejezést eredetileg használta, *és valami abszolútat csinált belőle relatív helyett*, az még nyilvánvalóbb »Érték és gazdagság, megkülönböztető tulajdonságaik« című fejezetéből. Az itt tárgyalt kérdést mások is tárgyalták, és merőben szóvita és haszontalan." (I. m. 15–16. old.)

Mielőtt rátérünk erre az emberre, még a következőt Ricardóról. Az „Érték és gazdagság"-ról szóló fejezetben azt taglalja, hogy a társadalmi gazdagság nem a termelt áruk értékétől függ, habár az utóbbi pont döntő minden egyéni termelő számára. Annál inkább át kellett volna látnia, hogy egy termelési forma, amely pusztán a többletértékre irányul, azaz a termelők tömegének relatív szegénységén alapszik, nem lehet a gazdagság termelésének abszolút formája, aminek állandóan ábrázolja.

Mármost térjünk rá a „szóvitás" okosságfosó „Observation"-jeire. Ha minden áru értéke növekszik egy kivételével, mert több munkaidőbe kerülnek, mint korábban, akkor az az egy, amelynek munkaideje nem ment át változáson, minden más áru kevesebbjével cserélődik ki. *Csereértéke*, amennyiben más árukban realizálódik, azaz a minden más áru *használati értékeiben* kifejezett csereértéke csökkent. „Mégis lehet-e azt mondani, hogy csereértéke *változatlan* maradt?" Ez csak feltevése a szóbanforgó kérdésnek, és sem igenlő, sem tagadó válasz mellett nem szól. Ugyanaz az eredmény következnék be, ha az egyik áru termeléséhez szükséges munkaidő csökkent volna és minden másiké változatlan maradt volna. Ennek az egy árunak egy meghatározott mennyisége minden más áru csekélyebb mennyiségére cserélődnék ki. Itt mindkétszer ugyanaz a jelenség áll előttünk, habár közvetlenül ellenkező okokból. Ha megfordítva, az egyik, *A* áru termeléséhez szükséges munkaidő maradt volna változatlan, míg minden más árué csökkent volna, akkor többre cserélődnék ki minden más áruból. Ugyanez következnék be a megfordított okból, ha az *A* termeléséhez szükséges munkaidő gyarapszik, és minden más árué változatlan maradt volna. Az *A* áru tehát az egyik ízben kevesebbre cserélődik ki minden más áruból,

mégpedig kettős és ellenkező okokból. A másik ízben többre cserélődik ki minden más áruból, és megint kettős és ellenkező okokból. De, jegyezzük meg, mindenkor – az előfeltételezés szerint – *értékén* cserélődik ki, ezért *egyenértékre*. Mindenkor realizálja értékét a más használati értékek mennyiségében, amelyekre kicserélődik, bárhogyan változzék is ezeknek a használati értékeknek a mennyisége. Ebből nyilvánvalóan következik, hogy a mennyiségi viszony, amelyben áruk mint használati értékek egymásra kicserélődnek, habár *kifejezése* értéküknek, *realizált* értékük, de nem maga az értékük, mivel ugyanaz az értékviszony egészen különböző használati érték-mennyiségekben testesül meg. Értékként való létezésük nincs kifejezve saját használati értékükben – használati értékként való létezésükben. Értékük *megjelenik* más használati értékekben való kifejezésükben, azaz abban a viszonyban, amelyben ezek a más használati értékek rájuk kicserélődnek. Ha 1 uncia arany = 1 tonna vas, ha tehát kis mennyiségű arany nagy mennyiségű vasra cserélődik ki, nagyobb-e ezért az uncia arany értéke vasban kifejezve, mint a vas értéke aranyban kifejezve? Hogy az áruk a bennük foglalt munka arányában cserélődnek ki, az azt jelenti, hogy egyenlők, ugyanazok, amennyiben ugyanazt a munkamennyiséget testesítik meg. Azt jelenti tehát ugyanakkor, hogy minden áru, önmagában tekintve, saját használati értékétől, használati értékként való saját létezésétől *megkülönböztetett* valami.

Ugyanannak az árunak az *értéke*, anélkül, hogy megváltoznék, végtelenül *különböző* használati érték-mennyiségekben ábrázolható, aszerint, hogy ennek vagy amannak az árunak a használati értékében ábrázolom. Ez nem változtatja meg az értéket, habár ábrázolását megváltoztatja. Éppígy mindazok a különböző mennyiségű különböző használati értékek, amelyekben az *A* áru értéke ábrázolható, egyenértékek és nemcsak értékekként viszonyulnak egymáshoz, hanem egyenlő nagyságú értékekként, úgyhogy ha ezek az igen különböző használati érték-mennyiségek pótolják egymást, akkor az érték éppolyan változatlan marad, mintha nem kapott volna teljesen különböző használati értékekben ábrázolást.

Ha az áruk abban az arányban cserélődnek ki, amelyben egyenlő mennyiségű munkaidőt képviselnek, akkor tárgyiasult munkaidőként való létezésük, megtestesült munkaidőként való létezésük az *ő egységük*, az *ő azonos elemük*. Mint ilyenek *minőségileg* ugyanazok és már csak *mennyiségileg* különböztetik meg magukat, aszerint, hogy többet vagy kevesebbet testesítenek meg *ugyanabból*, a munkaidőből. *Értékek* ezek mint ennek az azonosnak a megtestesítései; és egyenlő nagyságú értékek, *egyenértékek*, amennyiben egyenlő mennyiségű munkaidőt testesítenek meg. Hogy nagyságok-

ként hasonlíthassuk össze őket, előbb egynevű nagyságoknak kell lenniök, minőségileg azonosaknak.

Mint ennek az egységnek a megtestesítései *értékek* ezek a különböző dolgok és viszonyulnak egymáshoz értékekként, amivel *értéknagyságuk* különbsége, immanens értékmérőjük is adva van. És csak *ezért* lehet egy áru értékét más áruk használati értékében mint egyenértékeiben ábrázolni, kifejezni. Tehát az *egyes áru* maga szintén mint *érték*, mint *emez egység létezése* különbözik önmagától mint használati értéktől, mint dologtól – teljesen eltekintve értékének más árukban való kifejezésétől. Mint a munkaidő létezése az áru: *érték* egyáltalában; mint egy mennyiségileg meghatározott munkaidő létezése: meghatározott *értéknagyság*.

Jellemző tehát a mi okosságfosónkra, amikor azt mondja: „Ha ezt *értjük* ezen, akkor *n e m értjük* ezen azt és vice versa." Hogy mi mit „értünk" valamin, annak egyáltalán semmi köze a szemügyre vett dolog lényeges jegyeihez. Ha egy dolog *csereértékéről* beszélünk, akkor ezen elsősorban *értjük* persze minden más áru *relatív mennyiségeit*, amelyeket ki lehet cserélni az első áruval. De, további szemügyrevételkor, azt fogjuk találni, hogy avégett, hogy az arány, amelyben egy dolog kicserélődik más dolgok végtelen tömegével, amelyekben egyáltalán semmi közös nincs vele – és még ha vannak is természetes vagy más hasonlóságok ezek közt a dolgok közt, nem veszik őket tekintetbe a cserében –, *rögzített arány* legyen, mindezeket a különnemű, változatos dolgokat úgy kell szemügyre venni, mint arányos képviseléseit, kifejezéseit *ugyanazon közös egységnek*; egy természetes létezésüktől vagy megjelenésüktől teljesen különböző elemnek. Akkor továbbá azt fogjuk találni, hogy ha annak, amit mi valamin értünk, van némi értelme, akkor egy áru értéke valami, aminek révén nemcsak különbözik más áruktól vagy viszonyul hozzájuk, hanem olyan minőség, amelynek révén különbözik dologként, használati értékként való saját létezésétől.

„*A* cikk értékének emelkedése csak *B*, *C* stb. cikkekben *becsült értéket*, azaz *B*, *C* stb. cikkekért járó csereértéket jelent." (I. m. 16. old.)

Hogy *A*-nak, pl. egy könyvnek az értékét *felbecsüljük B*-ben, szénben, és *C*-ben, borban, ahhoz *A*-, *B*-, *C*-nek mint *értéknek* valami különbözőnek kell lennie könyvként, szénként vagy borként való létezésüktől. Hogy *A* értékét *B*-ben felbecsülhessük, *A*-nak értékkel kell bírnia függetlenül ennek az értéknek *B*-ben történő felbecsülésétől, és mindkettőnek egyenlőnek kell lennie egy harmadik dologgal, amely mindkettőben ki van fejezve.

Teljességgel téves azt mondani, hogy ezáltal az áru értékét valami *relatívból* valami *abszolúttá* változtatják. Megfordítva. Mint használati érték az áru valami önállóként jelenik meg. Mint érték ezzel szemben valami pusztán *tételezettként*, pusztán a társadalmilag szükséges, egyenlő, egyszerű munkaidőhöz való viszonya által meghatározottként. Annyira relatív, hogy ha az újratermeléshez szükséges munkaidő megváltozik, akkor megváltozik értéke, habár a valóságosan benne foglalt munkaidő változatlan maradt.

Hogy milyen mély *fetisizmusba* ragad a mi okosságfosónk, és hogyan változtatja a relatívat valami pozitívvá, a legcsattanóbban a következő mondat mutatja:

> „Az *érték* a *dolgok tulajdonsága*, a *gazdagság az embereké*. Az érték ebben az értelemben szükségszerűen magában foglalja a cserét, a gazdagság nem." (I. m. 16. old.)

A gazdagság itt a használati érték. Ez persze az emberekre vonatkoztatva gazdagság, de *saját tulajdonsága*, saját tulajdonságai azok, amelyek révén egy dolog használati érték és ezért a gazdagság egy eleme az emberek számára. Foszd meg a szőlőt azoktól a tulajdonságoktól, amelyek szőlővé teszik, akkor megszűnik a használati érték, amellyel szőlőként az emberek számára bír, és megszűnt szőlőként a gazdagság egy eleme lenni. A gazdagság, mint ami használati értékekkel azonos, nem egyéb, mint a *dolgok tulajdonságai*, amelyeket az emberek felhasználnak, és amelyek viszonyt fejeznek ki szükségleteikhez. Ezzel szemben szerinte az „érték" a „*dolgok tulajdonsága*"!

Mint értékek az áruk *társadalmi* nagyságok, tehát „dologként" való „tulajdonságaiktól" abszolúte különböző valamik. Mint értékek csak az emberek viszonyait ábrázolják termelő tevékenységükben. Az érték valóban „magában foglalja" a „cserét", de a csere dolgok cseréje emberek között; csere, amelynek a dolgokhoz mint olyanokhoz abszolúte semmi köze. A dolog megtartja ugyanazokat a „tulajdonságokat", akár *A*, akár *B* kezében van. Valóban az „érték" fogalma feltételezi a termékek „cseréjét". Ahol a munka közösségi, ott az emberek viszonyai társadalmi termelésükben nem „dolgok" „értékeiként" ábrázolódnak. A termékek áruként való cseréje egy bizonyos módszer a munka kicserélésére és mindenki munkájának függésére a többiek munkájától, egy bizonyos módja a társadalmi munkának, illetve a társadalmi termelésnek.

Írásom első részében említettem[70], hogyan jellemzi a magáncserén nyugvó munkát, hogy a munka társadalmi jellege a dolgok „tulajdonsága-

ként" „ábrázolódik" – visszájára fordítva; hogy egy társadalmi viszony a dolgok (a termékek, használati értékek, áruk) egymás közti viszonyaként jelenik meg. Ezt a *látszatot* a mi fetisimádónk valami valóságosnak veszi és tényleg azt hiszi, hogy a dolgok csereértékét dolgokként való tulajdonságaik határozzák meg, hogy ez egyáltalában természeti tulajdonsága ezeknek. Eddig még egyetlen természetbúvár sem fedezte fel, hogy milyen természeti tulajdonságok révén „egyenértékek" egymás számára meghatározott arányban a tubák és a festmény. Ő, a főokos változtatja tehát az értéket valami abszolúttá, a „dolgok tulajdonságává", ahelyett, hogy benne csak valami relatívat, a dolgoknak a társadalmi munkához való viszonyát látná, a magáncserén nyugvó társadalmi munkához, amelyben a dolgok mint nem önállók, hanem mint a társadalmi termelés puszta kifejezései vannak meghatározva.

Hogy azonban az „érték" semmi abszolút, hogy nem fogjuk fel entitásnak, az teljesen különbözik attól, hogy az áruk *önálló*, használati értéküktől, vagyis reális termékként való létezésüktől *különböző* és attól *függetlenül* létező kifejezést kell hogy adjanak csereértéküknek, azaz az áruforgalom tovább kell hogy haladjon a pénzképződéshez. Csereértéküknek ezt a kifejezését a pénzben adják meg, mindenekelőtt az *árban*, amelyben mint *ugyanazon* munka anyagiasulása mindnyájan csak mennyiségileg különböző kifejezései *ugyanannak* a szubsztanciának. Az áru *csereértékének önállósodása* a pénzben maga is a cserefolyamat terméke, használati értéknek és csereértéknek az áruban foglalt ellentmondásai kifejlődéséé, és azé a nem kevésbé benne foglalt ellentmondásé, hogy a magánegyén meghatározott, különös munkájának a maga ellenkezőjeként: egyenlő, szükséges, általános és ebben a formában társadalmi munkaként kell ábrázolódnia. Az áru pénzként való ábrázolásában nemcsak az foglaltatik, hogy az áruk különböző értéknagyságait értéküknek egy kizárólagos áru használati értékében való ábrázolása révén mérik, hanem egyszersmind az is, hogy mind olyan formában ábrázolódnak, amelyben a *társadalmi munka* megtestesüléseként léteznek és ezért minden más árura kicserélhetők, tetszés szerint minden tetszésszerinti használati értékké átültethetők. Pénzként való ábrázolásuk – az árban – ezért először csak eszmeileg jelenik meg; olyan ábrázolás ez, amelyet csak a valóságos eladás révén realizálnak. *Ricardónál* az a hiba, hogy pusztán az *értéknagysággal* van elfoglalva. Ezért figyelmét csak a *relatív munkamennyiségre* fordítja, amelyet a különböző áruk ábrázolnak, értékekként megtestesülve magukban foglalnak. De a bennük foglalt munkát *társadalmi* munkaként kell ábrázolni; elidegenedett egyéni munkaként. Az árban ez az ábrázolás eszmei. Csak az eladásban realizálják.

A magánegyének árukban foglalt munkáinak ez az átváltoztatása *egyenlő társadalmi munkává*, ezért minden használati értékben ábrázolható, mindegyikkel kicserélhető munkává, a dolognak ez a *minőségi* oldala, amely benne foglaltatik a csereérték pénzként való ábrázolásában, ez Ricardónál nincs kifejtve. Ezt a körülményt – a szükségességet, hogy a bennük foglalt munkát *egyenlő társadalmi munkaként ábrázolják* – azaz pénzként –, Ricardo szem elől téveszti.

A tőke kifejlődése a maga részéről már *feltételezi* az áru csereértékének teljes kifejlődését és ezért önállósulását a pénzben. A tőke termelési és forgalmi folyamatában az értékből mint önálló alakból indulnak ki, amely fenntartja magát, gyarapszik, gyarapodását eredeti nagyságán méri mindazon változásokban, amelyeken az áruk, amelyekben megtestesül, átmennek, és eltekintve attól, hogy ő maga a legkülönbözőbb használati értékekben testesül meg, váltogatja az árukat, amelyek testéül szolgálnak. A termelésnek előfeltételezett értéknek a belőle eredő értékhez való viszonya – mint előfeltételezett érték a tőke tőke, ellentétben a profittal – alkotja az egész tőkés termelési folyamat túlnyúló és meghatározó mozzanatát. Nemcsak önálló megtestesülése ez az értéknek, mint a pénzben, hanem folyamatot végző érték, olyan érték, amely fenntartja magát egy folyamatban, amelyben a használati értékek a legkülönfélébb formákon mennek át. A tőkében az érték önállósulása tehát sokkal magasabb hatványon lép fel, mint a pénzben.

Eszerint ítélhetjük meg a mi „szóvitás" főokosunk bölcsességét, aki a csereérték önállósulását kifejezésmódnak, szófordulatnak, skolasztikus kitalálásnak kezeli.

„Az értéket, vagy franciául valeurt, nemcsak abszolúte – ahelyett, hogy relatíve – mint a dolgok minőségét használják, hanem némelyek még úgy is használják [. . .] mint [. . .] egy mérhető árut. »Értékkel bír«, »átvisz egy értékadagot«" (oly fontos mozzanat az állótőkénél), „»az értékek [. . .] összege vagy teljessége« stb. Nem tudom, hogy ez mit jelent." (I. m. 57. old.)

Hogy az önállósult érték a pénzben maga is megint csak relatív kifejezéssel bír, mert a pénz maga áru, ennélfogva változható értékű, mit sem változtat a dolgon, hanem olyan tökéletlenség, amely az áru természetéből és csereértékének – használati értékétől megkülönböztetett – szükségszerű ábrázolásából fakad. Hogy emberünk „nem tudja", azt teljesen megmutatta. Ez megmutatja nekünk azt a fajta kritikát, amely a maguknak a dolgoknak az ellentmondó meghatározottságában rejlő nehézségeket mint

reflexió termékeit vagy a definíciók ellenkezésbe kerülését szeretné semmivé-locsogni.

„»Két dolog *relatív* értéke« két értelmezésnek nyit utat: az a ráta, amely szerint két dolog kicserélődik vagy kicserélődnék *egymással*, vagy pedig *egy harmadik dologgal* az összehasonlító adagjai, amelyre mind-egyik kicserélődik vagy kicserélődnék." (I. m. 53. old.)

Először is ez gyönyörű definíció volna. Ha 3 font kávé 1 font teára cserélődik ki ma vagy cserélődnék ki holnap, ezzel semmiképp sincs az mondva, hogy egyenértékek cserélődtek ki egymásra. Eszerint egy árut mindig csak értékén lehetne kicserélni, mert értéke valamilyen tetszőleges mennyiségű másik áru volna, amelyre véletlenül kicserélték. Ez azonban nem az, amit az emberek általában *értenek*, ha azt mondják, hogy 3 font kávét kicseréltek tea-egyenértékére. Felteszik, hogy a csere után továbbra is *ugyanazon értékű áru* van mindkét cserélő kezében. Az a ráta, amely szerint két áru kicserélődik, nem határozza meg értéküket, hanem értékük meghatározza azt a rátát, amely szerint kicserélődnek. Ha az érték semmi más, mint az az árumennyiség, amelyre *A* árut véletlenül kicserélik, hogyan fejezzük ki *A* értékét a *B*, *C* stb. áruban? Mert akkor, mivel nincs *immanens* mérték a kettő közt, *A* értékét nem lehetne kifejezni *B*-ben, mielőtt ki nem cserélték *B*-re.

A *relatív érték* először is *értéknagyságot* jelent, megkülönböztetve attól a minőségtől, hogy valami *érték* egyáltalában. Emiatt az utóbbi szintén semmi abszolút. Másodszor azt jelenti: Egy áru értéke kifejezve egy másik áru használati értékében. Ez értékének egy *csak relatív* kifejezése, tudni-illik vonatkozásban arra az árura, amelyben ki van fejezve. Egy font kávé értéke csak relatíve van kifejezve teában; hogy abszolúte fejezzük ki – még relatív módon is, azaz nem a munkaidőre, hanem más árukra tekintettel , egyenletek végtelen sorozatában kellene kifejezni *minden más áruval*. Ez egy *abszolút* kifejezése volna *relatív értékének*; az abszolút kifejezése a *munkaidőben* való kifejezése volna, és ennek az abszolút kifejezésnek révén mint valami relatív volna kifejezve, de az abszolút vonatkozásban, amely-nek révén *érték*.

*

Térjünk rá most Baileyre.

Pozitív érdeme az írásának csak egy van – hogy először határozza meg helyesebben az *értékmérőt*, tehát valójában a pénz egyik funkcióját, vagyis a pénzt egy különös formameghatározottságában. Hogy az áruk *értékét*

mérjük – az értékek egy *külső* mérőjéhez –, nem szükséges, hogy változhatatlan legyen annak az árunak az értéke, amelyben a többi áru méri magát. (Sőt, mint ahogy az első részben kimutattam,[71] változhatónak kell lennie, mert az értékmérő maga is áru és árunak kell lennie, mivel különben nem volna közös *immanens* mértéke a többi áruval.) Ha megváltozik pl. a pénz értéke, akkor minden más áruval szemben egyaránt változik meg. Relatív értékeik ezért éppoly helyesen fejeződnek ki benne, mint hogyha változatlan maradt volna. Ezzel egy „változhatatlan értékmérő" fellelésének problémája[72] elhárult. Ámde ez a probléma – (az érdek, hogy áruk különböző történelmi időszakokbeli értékeit összehasonlítsák, valójában nem önmagában való *gazdasági* érdek, hanem tudós érdek) – maga is félreértésből eredt és egy sokkal mélyebb és fontosabb kérdést rejtett magába. „Változhatatlan értékmérőn" mindenekelőtt olyan értékmérőt értettek, amely önmaga változhatatlan értékű, tehát, mivel maga az érték az áru meghatározása, egy változhatatlan értékű árut. Ha pl. az arany és az ezüst vagy a gabona ilyen áruk volnának, vagy akár a munka, akkor az ezekkel való összehasonlítás révén – annak a viszonynak a révén, amelyben a többi áru velük kicserélődik – ennek a többi árunak az értékváltozását pontosan mérni lehetne aranyáruk, ezüstáruk, gabonaáruk vagy a munkabérhez való viszonyuk révén. A problémában, ahogy így feltették, eleve feltételezték tehát, hogy az „értékmérőben" pusztán egy olyan áruról van szó, amelyben minden más áru ábrázolja az értékét, akár arról az áruról, amelyben valóban ábrázolják – a pénzben, arról az áruról, amely pénzként funkcionál –, vagy egy olyan áruról, amely változhatatlan értéke miatt az a pénz volna, amellyel a teoretikus számolna. Megmutatkozik azonban, hogy itt minden körülmények közt csak olyan pénzről van szó, amely mint értékmérő – elméletileg vagy gyakorlatilag – önmaga nem lenne alávetve értékváltozásoknak.

De hogy az áruk csereértéküket önállóan a pénzben ábrázolják, egy harmadik áruban, a kizárólagos áruban – ahhoz már fel vannak tételezve az *áruértékek*. Már csak arról van szó, hogy mennyiségileg összehasonlítsuk őket. Egy *egység*, amely őket ugyanazokká – értékekké teszi – mint értéket minőségileg egyenlővé teszi –, már fel van tételezve ahhoz, hogy értékeik és értékkülönbségeik ezen a módon ábrázolódjanak. Ha minden áru pl. aranyban fejezi ki az értékét, akkor ez az aranykifejezésük, az aranyáruk, az arannyal való egyenletük olyan egyenlet, amelyből egymáshoz való értékviszonyuk megvilágítható, kiszámítható, mert most úgy vannak kifejezve, mint *különböző aranymennyiségek*, és ezen a módon az áruk az *áraikban* mint egynemű és összehasonlítható nagyságok vannak ábrázolva.

De hogy így ábrázolják őket, ahhoz mint *értékeknek már azonosaknak* kell lenniök. Különben azt a problémát, hogy mindegyik áru értékét aranyban fejezzék ki, lehetetlen volna megoldani, ha az áru és az arany, vagy bármely két tetszőleges áru mint érték, mint ugyanazon egység ábrázolásai, nem volna egymásban kifejezhető. Vagyis magában a problémában benne rejlik már ez az előfeltételezés. Az árukat már mint értékeket, mint használati értéküktől megkülönböztetett *értékeket* feltételeztük, mielőtt ennek az értéknek egy különös áruban való ábrázolásáról szó lehet. Hogy különböző használati értékek két mennyiségét mint egyenértékeket egymással egyenlővé tegyük, már feltételeztük, hogy egy harmadikban *egyenlők, minőségileg* egyenlők és csak különböző mennyiségi kifejezései ennek a minőségileg egyenlőnek.

Egy „változhatatlan értékmérce" problémája valójában tehát csak hibás kifejezés volt maga az *érték* fogalmának, természetének a felkutatására, amely érték meghatározása maga nem lehetne megint érték, tehát nincs is alávetve a változásoknak mint érték. Ez a *munkaidő* – a *társadalmi munka* volt, ahogy az az árutermelésben sajátosan ábrázolódik. A munkamennyiségnek nincs értéke, nem áru, hanem a munkamennyiség az, ami az árukat értékekké változtatja, *egységük*, amelynek ábrázolásaként *minőségileg egyenlők* és csak *mennyiségileg különbözők*, mint társadalmi munkaidő meghatározott mennyiségeinek kifejezései.

Tegyük fel, az aranynak változhatatlan az értéke. Ha akkor minden áru értéke aranyban volna kifejezve, az áruk értékváltozásait megmérhetném aranyáraikon. De hogy az áruk értékeit aranyban fejezzük ki, ahhoz az áruknak és az aranynak mint *értékeknek* azonosaknak kell lenniök. Csak mint ennek az értéknek meghatározott mennyiségi kifejezéseit, mint meghatározott értéknagyságokat lehetne az aranyat és az árut egymással azonosaknak tételezni. Az arany változhatatlan értéke és a többi áru változható értéke nem akadályozná, hogy mint *értékek* ugyanazok legyenek, ugyanolyan szubsztanciájúak. Először az áruk értékének aranyban kellene kifejezve, felbecsülve lennie – tehát az aranynak és az árunak *ugyanazon egység* kifejezéseiként ábrázolva lennie, egyenértékekként –, mielőtt az arany változhatatlan értéke egy lépéssel tovább vinne minket.

{Hogy az árukat a bennük foglalt munkamennyiségen mérjük – és a munkamennyiség mértéke az idő –, ahhoz az árukban foglalt különböző fajta munkákat egyenlő egyszerű munkára kell visszavezetni, átlagmunkára, közönséges, tanulatlan munkára. Csak akkor lehet a bennük foglalt munka mennyiségét az időn, egy egyenlő mértéken mérni. Minőségileg egyenlőnek kell lennie, hogy különbségei pusztán mennyiségi, pusztán nagyság-

különbségekké váljanak. Ez az egyszerű átlagmunkára való visszavezetés azonban nem az egyetlen meghatározottsága e munka *minőségének*, amelyben mint egységben feloldódnak az áruk értékei. Hogy az egy áruban foglalt munka mennyisége a termeléshez *társadalmilag szükséges* mennyiség – a munkaidő tehát *szükséges munkaidő* –, ez olyan meghatározás, amely csak az *értéknagyságot* érinti. De a munka, amely az értékek egységét alkotja, nemcsak egyenlő, egyszerű átlagmunka. A munka a magánegyén munkája, egy meghatározott termékben ábrázolva. Mint értéknek azonban a terméknek a *társadalmi* munka megtestesülésének kell lennie és mint ilyennek közvetlenül átváltoztathatónak egy használati értékből mindegyik másikba. (A meghatározott használati értéknek, amelyben közvetlenül megtestesül, közömbösnek kell lennie, úgyhogy a használati érték egyik formájából a másikba áttehető.) A *magánmunkának* tehát közvetlenül ellenkezőjeként, *társadalmi* munkaként kell megtestesülnie; ez az átváltozott munka mint a maga közvetlen ellenkezője *elvontan általános munka*, amelynek ezért egy általános egyenértékben is kell ábrázolódnia. Csak elidegenítése révén ábrázolódik az egyéni munka valóságosan mint a maga ellenkezője. De az árunak bírnia kell ezzel az általános kifejezéssel, mielőtt elidegenítik. Az egyéni munka általános munkaként való ábrázolásának ez a szükségszerűsége nem egyéb, mint az áru pénzként való ábrázolásának szükségszerűsége. Amennyiben ez a pénz mértékként szolgál és az áru értékének kifejezéseként az *árban*, az áru megkapja ezt az ábrázolást. Csak azáltal, hogy valóságosan pénzzé változik, az eladás által nyeri el ezt a maga adekvát kifejezését mint csereérték. Az első átváltozás pusztán elméleti, a második valóságos folyamat.

Az árunak *pénzként* való létezésénél tehát nemcsak azt kell kiemelni, hogy az áruk a pénzben értéknagyságuk egy meghatározott *mértékét* adják maguknak – azzal, hogy mindnyájan *ugyanazon* áru használati értékében fejezik ki értéküket –, hanem hogy mindnyájan a társadalmi, elvontan általános munka létezéseként ábrázolódnak. Olyan forma ez, amelyben mindnyájan ugyanazzal az alakkal bírnak; mindnyájan a társadalmi munka közvetlen testetöltéseként jelennek meg; és mint ilyenek mindnyájan a társadalmi munka létezésének hatásával bírnak, *közvetlenül* – értéknagyságuk arányában – *kicserélhetők* minden más árura; míg annak kezében, akinek áruja pénzzé változott, az áruk nem a csereértéknek egy különös használati értékben való létezése, hanem a használati értéknek (mint pl. az aranyének) a csereérték puszta hordozójaként való létezése. Egy áru elkelhet értéke alatt vagy felett. Ez csak *értéknagyságát* érinti. De mindenkor, mihelyt eladják, pénzzé változtatták, csereértéke önálló, használati érté-

kétől elkülönült létezéssel bír. Már csak társadalmi munkaidő meghatározott mennyiségeként létezik, és mint ilyen igazolódik, azáltal hogy *közvetlenül* minden tetszőleges árura kicserélhető, minden tetszőleges használati értékké (mennyiségének mértékében) átváltoztatható. Ezt a pontot éppoly kevéssé szabad szem elől téveszteni a pénznél, mint a formális átváltozást, amelyen az egy áruban foglalt munka átmegy mint annak értékeleme. De a pénzben – ebben az abszolút kicserélhetőségben, amellyel az áru pénzként bír, *csereértékként* való abszolút hatékonyságában – aminek az értéknagysághoz semmi köze, *nem mennyiségi, hanem minőségi meghatározás* – megmutatkozik, hogy magának az árunak a folyamata révén *csereértéke* önállósul és használati értéke mellett szabad alakban reálisan ábrázolódik, mint ahogy árában már eszmeileg ábrázolódott. Ez megmutatja tehát, hogy a „Verbal Observer" éppoly kevéssé ért valamit, mint Bailey, a pénz értékéből és lényegéből, ha az érték önállósulását közgazdászok skolasztikus kitalálásaként tárgyalják. Még inkább előtérbe lép ez az önállósulás a tőkében, amelyet az egyik oldalról tekintve *folyamatot végző értéknek*, – tehát minthogy az érték önállóan csak a pénzben létezik – *folyamatot végző pénznek* lehet nevezni, amely egy sor folyamaton megy át, melyekben magát fenntartja, magából kiindul, magához visszatér megnagyobbodott terjedelemben. Hogy a valóságnak a paradoxona nyelvi paradoxonokban is kifejeződik, amelyek ellentmondanak a common sense-nek*, annak, amit a vulgárisok értenek rajta és amiről beszélni vélnek, az magától értetődik. Az ellentmondások, amelyek abból erednek, hogy az árutermelés alapzatán a magánmunka általános társadalmi munkaként ábrázolódik, hogy a személyek viszonyai dolgok viszonyaiként és dolgokként ábrázolódnak – ezek az ellentmondások a dologban rejlenek, nem a dolog nyelvi kifejezésében.}

Ricardo gyakran úgy fest és valóban néha úgy beszél, mintha a munkamennyiség a „változhatatlan értékmérő" téves vagy tévesen megfogalmazott problémájának megoldása lenne, ugyanolyan módon, ahogy korábban a gabonát, pénzt, munkabért stb. tekintették és állították fel ilyesféle csodaszerként. Ez a hamis látszat azáltal keletkezik Ricardónál, hogy számára az értéknagyság meghatározása a döntő feladat. Miért is a sajátos formát, amelyben a munka az érték eleme, nem fogta fel, nevezetesen azt nem, hogy az egyes munkának elvontan általánosként és ebben a formában *társadalmiként* kell ábrázolódnia. A pénzképződés összefüggését az érték lényegével és ennek az értéknek munkaidő által való meghatározásával emiatt nem értette meg. Bailey írásának annyiban van érdeme, hogy ellen-

* – józan észnek – *Szerk.*

vetéseivel felfedi az „értékmérőnek" – ahogy ez a pénzben ábrázolódik, mint egy áru más áruk mellett – az összecserélését az érték immanens mértékével és szubsztanciájával. Ha azonban ő maga elemezte volna a pénzt mint „értékmérőt", nemcsak mint mennyiségi mértéket, hanem mint az áruk minőségi átváltozását, akkor maga is rájött volna az érték helyes elemzésére. Ehelyett megáll pusztán a külső „értékmérőnek" – amely feltételezi már az értéket – felszínes szemügyrevételénél és a tisztán gondolatnélkülinél.

Mindamellett mégis találhatók egyes passzusok Ricardónál, ahol közvetlenül kiemeli, hogy az egy áruban foglalt munka mennyisége csak azért az immanens mértéke értéknagyságaiknak, értékeik *nagyságkülönbségeinek*, mert a munka az, amiben a különböző áruk *egyenlőek*, egységük, szubsztanciájuk, az értékük belső alapja. Amit elmulasztott megvizsgálni, csak az, hogy melyik meghatározott formában ilyen a munka.

„Amikor a *munkát* tesszük az áruk *értékének az alapzatává*, a termelésükhöz szükséges *összehasonlító munkamennyiséget pedig ama szabállyá*, *amely meghatározza a javak megfelelő mennyiségeit*, amelyeket cserébe kell adni egymásért, nem szabad azt feltételezni, hogy ezzel tagadjuk az áruk tényleges vagy piaci árának véletlen és időleges eltéréseit ettől, elsődleges és természetes áruktól." ([Ricardo: „Principles",] III. kiad., 1821, 80. old.)

„»Mérni . . . annyi, mint megtalálni, hogy hányszor foglalnak magukban ezek«" (a mért dolgok) „». . . *egyazon fajtájú egységeket.*« A frank nem bármilyen dolognak értékmérője, hanem *ugyanazon fém* egy mennyiségéé, amelyből a frankokat készítik, hacsak a frankokat és a mérendő dolgot nem lehet *valamely más mértékre* vonatkoztatni, *amely k ö z ö s mindkettőben*. Ez, gondolom, megtehető velük, mert mindkettő *munka eredménye*; és ezért" (mert a munka a causa efficiens-ük*) „a munka *közös mérték*, amellyel mind *reális*, mind *relatív értéküket* fel lehet becsülni." (I. m. 333–334. old.)

Az árukat mind fel lehet oldani a munkában mint egységükben. Amit Ricardo nem vizsgál, az a *sajátos* forma, amelyben a munka mint az áruk egysége ábrázolódik. Ezért nem érti meg a pénzt. Ezért az áruk pénzzé változása nála úgy jelenik meg, mint valami, ami pusztán formális, ami nem hatol be mélyen a tőkés termelés legbensejébe. De azt megmondja: Csak mert a munka az áruk egysége, csak mert mind ugyanannak az egységnek,

* – hatóokuk – *Szerk.*

a munkának puszta ábrázolásai, ezért mértékük a munka. Csak azért mértékük, mert mint értékeknek *szubsztanciájuk*. Nincs kellően megkülönböztetve a munka, amennyiben használati értékekben és amennyiben a csereértékben ábrázolódik. A munka mint az érték alapja nem a különös mibenlétű különös munka. Ricardónál végigvonul a munka összecserélése, amennyiben az a használati értékben és amennyiben az a csereértékben ábrázolódik. Igaz, a munka utóbbi formája csak az előbbi forma, elvont formában felfogva.

Reális értéken Ricardo a fenti passzusban az árut mint egy meghatározott munkaidő ábrázolását érti. *Relatív értéken* a benne foglalt munkaidő kifejezését más áruk használati értékében.

Mármost térjünk rá *Baileyre*.

Bailey a formához kötődik, amelyben az áru csereértéke mint áru ábrázolódik, megjelenik. *Általánosan* ábrázolódik, ha egy harmadik áru használati értékében van kifejezve, amelyben minden más áru szintén kifejezi értékét – amely pénzül szolgál, tehát az áru *pénzárában*. *Különösen* ábrázolódik, ha valamelyik áru csereértékét valamelyik másik áru használati értékében ábrázolom, tehát mint *gabonaár*, *vászonár* stb. Valójában az áru csereértéke mindig csak abban a *mennyiségi viszonyban* jelenik meg, ábrázolódik más áruk számára, amelyben kicserélődnek. Az általános munkaidőt az egyes áru mint olyan nem ábrázolhatja, illetve csak azzal az áruval való egyenletében ábrázolhatja, amely pénz, a *pénzárában*. De akkor az *A* áru értéke mindig *P*, a pénzként funkcionáló áru használati értékének meghatározott mennyiségében van ábrázolva. Ez a *közvetlen jelenség*. És ehhez kötődik Bailey. A legfelszínesebb forma, amelyben a csereérték megmutatkozik, mint *mennyiségi viszony*, amelyben áruk kicserélődnek, *ez* Bailey szerint az értékük. A felszínről a mélybe hatolni tilos. Sőt, elfeledi azt az egyszerű reflexiót is, hogy ha *y* rőf vászon = *x* font szalma, akkor ez az egyenlőség az egyenlőtlen dolgok, a vászon és a szalma közt ezeket egyenlő nagyságokká teszi. Ennek az egyenlőként való létezésüknek mégis különböznie kell szalmaként és vászonként való létezésüktől. Nem mint szalma és vászon vannak egymással egyenlővé téve, hanem mint egyenértékek. Az egyenlet egyik oldala ezért ugyanazt az értéket kell hogy kifejezze, mint a másik. A szalma és a vászon értéke tehát nem lehet sem szalma, sem vászon, hanem valami olyannak kell lennie, ami mindkettőben közös és mindkettőtől mint szalmától és vászontól megkülönböztetett. Mi ez? Erre Bailey nem válaszol. Ehelyett végigmegy a gazdaságtan valamennyi kategóriáján, hogy folyton az egyhangú litániát ismételje: az érték az áruk csereviszonya és ezért ettől a viszonytól nem megkülönböztetett.

„*Ha* egy tárgy *értéke vásárlóereje*, akkor kell lennie valami megvásárolhatónak. Az érték *következésképp* semmi pozitívat vagy bensőt nem jelez, pusztán azt a *viszonyt*, amelyben két tárgy áll egymással mint *kicserélhető áruk*." (4–5. old.)

Ez a frázis valójában tartalmazza egész bölcsességét. „Ha az *érték semmi más*, mint *vásárlóerő*" (igen finom definíció, mivel a „vásárlás" nemcsak értéket feltételez, hanem az érték „pénzként" való képviselését), „ez . . . jelez" stb. De tisztítsuk meg Bailey frázisát előbb attól, amit idétlenül becsempész. „Vásárolni" annyit jelent, mint „venni", pénz áruvá változtatását jelenti. A pénz feltételezi már az értéket és az érték kifejlődését. Tehát először is félre a „vásárolni" kifejezéssel. Különben az értéket értékkel magyarázzuk. Vásárolni helyett azt kell mondanunk, hogy „más tárgyakra kicserélni". Hogy „kell lennie valami megvásárolhatónak", ez egész felesleges észrevétel. Ha a „tárgyat" használati értékként elfogyasztanák termelői, ha nem pusztán eszköz volna más tárgyak elsajátítására, nem „*áru*", akkor értékről természetesen nem volna szó.

Először tárgyról van szó. Azután pedig azt a viszonyt, „amelyben a tárgyak állnak egymással", átváltoztatja azzá „a viszonnyá, amelyben. . . egymással állnak. . . mint *kicserélhető áruk*". Hisz a tárgyak csak a csere, illetve a kicserélhető tárgyak viszonyában álltak egymással. Ezáltal „*áruk*", ami valami más, mint „tárgyak". Ezzel szemben a „kicserélhető áruk viszonya" vagy értelmetlenség, minthogy a „nem kicserélhető tárgyak" nem áruk, vagy Bailey úr önmagát üti. A tárgyakat semmiféle arányban sem kell kicserélni, hanem mint árukat kell ezeket kicserélni, azaz mint kicserélhető áruk fognak egymáshoz viszonyulni, azaz mint olyan tárgyak, amelyek mindegyikének értéke van, és amelyeket egymással való *egyenértékűségük mértékében* kell kicserélni. Ezzel Bailey elismerte volna, hogy azt a rátát, amelyben kicserélik őket, tehát midegyik áru erejét a többi megvásárlására meghatározza az *értékük*, ezt az értéket azonban nem határozza meg ez az erő, amely puszta következmény.

Hántsunk tehát le a frázisról minden hibásat, becsempészettet vagy értelmetlent, akkor a következőképp hangzik:

De megállj. Félre kell raknunk még egy másik hátsógondolatot és értelmetlenséget. Kétféle kifejezésünk van. Egy tárgy stb. cserélő „ereje" (mivelhogy a „vásárló" erő jogosulatlan és értelmetlen a pénz fogalma nélkül) és az a „*viszony, amelyben*" egy tárgy másokkal kicserélődik. Ha az „erő" valami más, mint a „viszony", akkor nem lenne szabad azt mondani, hogy a „cserélőerő" „*pusztán az a viszony*" stb. Ha *ugyanaz*, akkor értelem-

zavaró ugyanazt két különböző kifejezéssel jelölni, amelyekben nincs semmi közös egymással. Egy dolog *viszonya* egy másikhoz nem egyéb, mint a két dolog viszonya, és nem lehet azt mondani, hogy egyiküké. Egy *dolog ereje*, ellenkezőleg, olyasvalami, ami benső a dolog számára, habár ez a benső minősége csupán más dolgokhoz való viszonyában nyilvánulhat meg. Pl. a vonzerő magának a dolognak az ereje, habár ez az erő „latens", ameddig nincsenek dolgok, amelyeket vonzzon. Itt kísérlet történt arra, hogy a „tárgy" értékét mint valamit, ami az övé, és mégis pusztán „viszonyként" létezőt ábrázolják. Ezért először az erő szó és aztán a viszony szó. A pontos kifejezés tehát ez:

„*Ha* egy tárgy értéke az a viszony, amelyben kicserélődik más tárgyakkal, akkor az érték *következésképp* (tudniillik a „ha"-ból következőleg) semmit sem jelez, pusztán azt a viszonyt, amelyben két tárgy áll egymással mint kicserélhető tárgyak."

Ezt a tautológiát senki sem fogja tagadni. Egyébként az következik belőle, hogy egy tárgy „értéke" „*semmit sem* jelez". Pl. 1 font kávé = 4 font gyapot. Mi mármost 1 font kávé értéke? 4 font gyapot. És a 4 font gyapot értéke? 1 font kávé. Minthogy mármost 1 font kávé értéke 4 font gyapot, másrészt 4 font gyapot értéke = 1 font kávé, ezért világos, hogy 1 font kávé értéke = 1 font kávé (mert 4 font gyapot = 1 font kávé). $a = b$, $b = a$. Ennélfogva $a = a$. Ebből a magyarázatból tehát adódik, hogy egy használati érték értéke = ugyanazon használati értéknek a mennyisége. Tehát az 1 font kávé értéke semmi egyéb, mint 1 font kávé. Ha 1 font kávé = 4 font gyapot, akkor világos, hogy 1 font kávé > 3 font gyapot és 1 font kávé < 5 font gyapot. Hogy 1 font kávé > 3 font gyapot és < 5 font gyapot, ez szintén *viszonyt* fejez ki a kávé és a gyapot közt, éppen ugyanúgy, mint az, hogy 1 font kávé = 4 font gyapot. Az = nem fejez ki több viszonyt, mint a < vagy a >, hanem csak *más* viszonyt. Miért éppen az egyenlőségjeles, az =-es viszony fejezi hát ki a kávé értékét gyapotban és a gyapot értékét kávéban? Vagy ezt az egyenlőségjelet az hozza létre, hogy egyáltalában ezek a mennyiségek kicserélődnek egymásra? Az = pusztán a csere tényét fejezi ki? Nem lehet tagadni, hogy ha a kávé valamilyen arányban kicserélődik gyapotra, akkor ki vannak cserélve egymásra, és ha a csere puszta ténye megállapítja az áruk közötti *viszonyt*, akkor a kávé értéke ugyanúgy ábrázolva van gyapotban, akár 2, 3, 4 vagy 5 font gyapotra cserélődik ki. De mit jelent akkor a *viszony* szó? A kávéban egyáltalán nincs semmi „benső, pozitív", ami meghatározza, hogy *milyen arányban* cserélődik ki a gyapottal. Nem olyan viszony, amelyet valamilyen a kávé számára benső és a valóságos cserétől különböző meghatározás határoz

meg. Mire való tehát a viszony szó? Mi a viszony? A gyapotmennyiség, amelyre egy kávémennyiséget kicseréltek. Nem lehetne olyan viszonyról beszélni, amelyben kicserélődik, hanem pusztán olyan viszonyról, amelyben *most* vagy *azelőtt* kicserélték. Mert ha a viszony meghatározása megelőzné a cserét, akkor a cserét határozná meg a „viszony" és nem a viszonyt a csere. Tehát el kell ejtenünk ezt a *viszonyt* is, amely a kávén és gyapoton *túlnyúló*, tőlük elválasztott valami.

„*Ha* egy tárgy értéke egy másik tárgy vele kicserélt mennyisége, akkor az érték következésképp semmit sem jelez, pusztán a másik tárgy vele kicserélt mennyiségét."

Mint áru egy áru az értékét csak egy másik áruban fejezheti ki, mert számára mint áru számára nem létezik az általános munkaidő. Ha egy áru értéke egy másik áruban fejeződik ki, akkor az egyik áru értéke semmi ezen a másik áruval való egyenletén kívül. Ezen a bölcsességen (ahogy ő fogja fel, úgy *tautológia*; mert azt mondja: ha egy áru értéke semmi más, mint csereviszonya egy másik áruval, akkor ez az érték semmi ezen a viszonyon kívül) nyargal Bailey fáradhatatlanul, de annál fárasztóbban. Filozófiai mélységét a következő mondatban mutatja meg:

> „Mint ahogy nem beszélhetünk *bármely tárgy távolságáról* anélkül, hogy bele ne értenénk valamely másik tárgyat, *amely közt és az előbbi közt ez a viszony létezik*, úgy nem beszélhetünk egy áru értékéről, csak egy *másik, vele összehasonlított árura* való vonatkozásban. Egy dolog éppannyira nem lehet értékes önmagában, egy másik dologra való vonatkozás nélkül"

(A társadalmi munka, amelyre egy áru értéke vonatkozik, nem egy másik dolog?),

> „mint ahogy egy dolog nem lehet *távoli önmagában*, egy másik dologra való vonatkozás nélkül." (I. m. 5. old.)

Ha egy dolog távol van egy másiktól, akkor a távolság valóban viszony az egyik és a másik dolog között; de ugyanakkor a távolság valami különböző ettől a két dolog közötti viszonytól. A tér egy dimenziója, valamely hosszúság ez, amely éppúgy kifejezheti két másik dolog távolságát ez összehasonlítottakon kívül. De ez nem minden. Ha a távolságról mint két dolog közti viszonyról beszélünk, akkor valami „bensőt", valamely „tulajdonságot" tételezünk fel magukban a dolgokban, amely képessé teszi ezeket, hogy távol legyenek egymástól. Mi a távolság az *A* betű és egy asztal közt? A kérdés értelmetlen volna. Két dolog távolságáról beszélve a térben levő

különbségükről beszélünk. Tehát feltesszük, hogy mindkettő a térben foglaltatik, hogy a tér pontjai. Tehát egyenlővé tesszük ezeket, mint amik mindketten a tér létezései, és csak miután egyenlővé tettük ezeket *sub specie spatii**, különböztetjük meg őket mint a tér különböző pontjait. A térhez tartozás az egységük.

*

{Bailey idétlenségére vonatkozóan még meg kell jegyezni: Amikor azt mondja, hogy A távol van B-től, akkor nem hasonlítja őket össze, nem teszi őket egyenlővé, hanem *megkülönbözteti* őket térbelileg. *Nem ugyanazt* a teret foglalják el. Mégis kimondja a kettőről, hogy *térbeliek* és mint a térhez tartozókat különböztetik meg őket. Tehát előzetesen egyenlővé teszi őket, ugyanazt az egységet adja nekik. Itt pedig az egyenlővétételről van szó. Ha azt mondom, hogy az A △ területe egyenlő a B □-éval, akkor ez nemcsak azt jelenti, hogy a △ területe a □-ban és a □ területe a △-ben van kifejezve. Hanem azt is jelenti, hogy ha a △ magassága = m és alapja = a, akkor $A = \frac{m \times a}{2}$; olyan tulajdonság ez, amely neki magának sajátja, éppúgy, ahogy a □ sajátja, hogy ugyancsak = $\frac{m \times a}{2}$.[73] Mint terület itt a △ és a □ ugyanannak, egyenértéknek vannak tételezve, habár mint háromszög és mint parallelogramma különbözők. És hogy ezeket a különbözőket egymással egyenlővé tegyék, ahhoz mindegyiknek, eltekintve a másiktól, *ugyanazt az egységet* kell kifejeznie. Ha a geometria megelégednék azzal, mint Bailey úr gazdaságtana, hogy azt mondja, a △ és a □ egyenlősége azt jelenti, hogy a háromszög a parallelogrammában és a parallelogramma a háromszögben van kifejezve, akkor messzire jutna.}[74]

*

Mi azonban az egymásra kicserélt tárgyaknak ez az egysége? Ez a csere nem olyan viszony, amellyel mint természeti dolgok bírnak egymáshoz. Nem is olyan viszony, amellyel mint természeti dolgok bírnak emberi szükségletekhez, mert nem hasznosságuk foka az, ami meghatározza azokat a mennyiségeket, amelyekben kicserélődnek. Tehát mi az azonosságuk, amely képessé teszi őket, hogy egy bizonyos mértékben kicseréltessenek egymásra? Mint micsodák válnak *kicserélhetőkké*?

* – *a tér nézőpontja alatt* – *Szerk.*

Valójában Bailey mindebben csak hátulkullogója a „Verbal Observations" emberének.

„Ez" (az érték) „nem változhat meg az összehasonlított tárgyak egyikére nézve anélkül, hogy meg ne változnék a másikára nézve." (I. m. 5. old.)

Ez megint csak azt jelenti: Egy áru értékének egy másik áruban való kifejezése csak mint *ilyen kifejezés* változhat meg. És a kifejezés mint olyan nem egy, hanem két árut feltételez.

Bailey úr úgy véli, hogy ha *csak két áruról* beszélnének – egymással való cseréjükben –, akkor az *értéknek* az ő értelmében vett puszta relativitását magától megtalálták volna. A szamár. Mintha egymással kicserélődő áruk esetében – két termék esetében, amelyek egymáshoz *árukként* viszonyulnak – nem volna éppolyan szükséges, hogy megmondjuk, *miben* azonosak, mint ezer esetében. Egyébként ott, ahol csak két termék létezik, a termék soha nem válnék áruvá, ezért az áru csereértéke sem fejlődnék ki soha. A szükségszerűsége annak, hogy az I. termékben levő munka társadalmi munkaként ábrázolódjék, nem volna meg. Minthogy a terméket nem a termelők fogyasztásának közvetlen tárgyaként termelik, hanem csak az *érték hordozójaként*, úgyszólván utalványként a társadalmi munka összes ábrázolásainak meghatározott mennyiségére, ezért minden termék kénytelen *értékként* egy használati értékként való létezésétől megkülönböztetett létezési formát adni magának. És a bennük foglalt munkának ez a társadalmi munkaként való kifejlődése, *értékük* kifejlődése az, ami a pénzképződést megszabja, a szükségszerűségét annak, hogy az áruk egymás számára *pénzként* ábrázolódjanak – ami csupán annyit tesz: a csereérték önálló létezési formáiként –, és csak azáltal tehetik ezt, hogy egy árut kizárnak a csomóból s mindnyájan értéküket ennek a kizárt árunak a használati értékében mérik, az ebben a kizárólagos áruban foglalt munkát ezért közvetlenül *általános, társadalmi* munkává változtatják. Bailey úr fura gondolkodóképességével, amely csak a jelenségek felszínéhez tapad, fordítva következtet: az *értékfogalom* csak azért képződik – s ezért az értéket azért változtatják pusztán mennyiségi viszonyból, amelyben az árukat egymásra kicserélik, valami ettől a viszonytól függetlenné (ami, úgy véli, az áruk értékét valami abszolúttá, az áruktól elválasztva létező skolasztikus entitássá változtatja) –, *mert* az árukon kívül létezik a *pénz*, és így megszoktuk, hogy az áruk értékét *nem* egymáshoz való viszonyukban, hanem egy *harmadikhoz* való viszonyként, a *közvetlen* viszonytól megkülönböztetett harmadik viszonyként tekintsük. Baileynél nem a termék érték-

ként való meghatározása az, ami a pénzképződéshez hajt és a *pénzben* fejeződik ki, hanem a pénz létezése az, ami az értékfogalom fikciójához hajt. Történelmileg egészen helyes, hogy az érték keresése először is az áruknak értékként való *megjelenő* kifejezésére, a pénzre támaszkodik, és ezért az értékmeghatározás keresése (tévesen) egy „változhatatlan értékű" áru, illetve egy „változhatatlan értékmérőül" szolgáló áru keresésében ábrázolódik. Mivel Bailey úr mármost kimutatja, hogy a pénz mint külső értékmérő – és az érték ábrázolása – betölti célját, habár *változó* értéke van, azt hiszi, hogy az érték fogalmának kérdését – amelyet az áruk értéknagyságának változhatósága nem érint – kiküszöbölte, és hogy valójában nincs többé szüksége rá, hogy egyáltalában valamit gondoljon értéken. Minthogy egy áru értékének pénzben – egy harmadik, kizárólagos áruban – való ábrázolása ennek a harmadik árunak az értékváltozását nem zárja ki, minthogy a „változhatatlan értékmérő" problémája elesik, elesik maga az értékmeghatározás problémája. Ezt a sekélyes fecsegést Bailey nagytetszelegve oldalak százain át folytatja.

A következő mondatokat, amelyekben folyton ugyanazt ismétli, részben szószerint írta le a „Verbal"-tól.

Ha csak két áru léteznék, s mindkettő kicserélhető viszonylagosan a munkamennyiséghez képest. „Ha *A* ... egy rákövetkező időszakban kétszerannyi munkamennyiséget kívánna meg a termeléséhez, míg *B* továbbra is csak ugyanannyit kíván meg, akkor *A* kétszerannyi értékűvé válnék, mint *B*... De bár *B*-t továbbra is ugyanazon munka termeli meg, nem volna továbbra is ugyanazon értékű, mert csak fele mennyiségére cserélődnék *A*-nak, az egyetlen *árunak*, a feltételezés szerint, amellyel összehasonlíthatják." (I. m. 6. old.) „*Ebből a körülményből*, hogy ha *bármely két áru közti viszonyról beszélünk, állandóan más árukra* vagy a *pénzre vonatkoztatjuk*" (ahelyett, hogy az értéket *csak két áru közti viszonynak* tekintenők), „ebből keletkezett az *értéknek* mint *valami bensőnek és abszolútnak a fogalma.*" (I. m. 8. old.) „Amit állítok, az az, hogy ha az összes árukat pontosan ugyanazon körülmények közt termelnék, például csakis munkával, akkor valamely áru, amely mindig ugyanazt a munkamennyiséget kívánja meg, nem lehetne *változhatatlan értékű*" {azaz értékének más árukban való *kifejezése* nem volna változhatatlan. Tautológia}, „miközben minden más áru változást szenved." (I. m. 20–21. old.) Az érték semmi benső és abszolút. (I. m. 23. old.) „Lehetetlen egy áru *értékét megjelölni* vagy *kifejezni* másként, mint *valamely más áru egy mennyisége révén.*" (I. m. 26. old.)

(Éppoly lehetetlen, mint „*megjelölni*" vagy „*kifejezni*" egy gondolatot másként, mint szótagok egy mennyiségével. Ebből Bailey arra következtet, hogy a gondolat – szótagok.)

„Ahelyett, hogy az értéket *két dolog közti viszonynak* tekintenék, ők" (Ricardo és követői) „pozitív eredménynek tekintik, melyet egy meghatározott mennyiségű munka termelt." (I. m. 30. old.) „Minthogy *A* és *B* értéke, tanításuk szerint, úgy aránylik egymáshoz, mint az őket megtermelő munka mennyisége, vagyis . . . az őket megtermelő munka mennyisége által van meghatározva, ezért úgy látszik arra következtettek, hogy *A* értéke egymaga, bármi másra való vonatkozás nélkül, akkora, mint az ő megtermelő munkájának mennyisége. Ennek az utóbbi állításnak bizonnyal nincs értelme." (I. m. 31–32. old.) Az „értékről mint egyfajta általános és független tulajdonságról" beszélnek. (I. m. 35. old.) „Egy áru értéke a valamiben való értéke kell hogy legyen." (I. h.)

Látjuk, miért olyan fontos Baileynek, hogy az értéket *két árura* korlátozza, *két áru* viszonyaként fogja fel. De most nehézség merül fel:

„Mivel *bármely áru értéke* valamely más áruhoz való csereviszonyát jelzi"

(mit akar itt a „csereviszony"? Miért nem „*cseréjét*"? De ugyanakkor a cserében egy *meghatározott* viszonynak kellene kifejezve lennie, nem a *csere puszta tényének*. Ezért az érték = csereviszony),

„beszélhetünk róla mint pénzértékről, gabonaértékről, posztóértékről, a szerint az áru szerint, amellyel összehasonlítják; és ennélfogva *ezernyi különböző fajta érték* van, *annyi fajta érték, ahány áru létezik*, és mind egyenlően *reális* és egyenlően *névleges*." (I. m. 39. old.)

Na tessék. *Érték = ár*. Nincs különbség köztük. És nincs „benső" különbség a *pénzár* és az árnak bármilyen más kifejezése között, habár a *pénzár* az, nem pedig a posztóár stb., amely az áru *névleges értékét*, általános értékét kifejezi.

De habár az árunak ezernyi különböző fajta értéke van vagy ezernyi különböző ára, annyi fajta értéke, ahány áru létezik – mindez az ezernyi kifejezés mindig *ugyanazt az értéket* fejezi ki. Legjobb bizonyíték erre, hogy mindezek a különböző kifejezések *egyenértékek*, amelyek nemcsak a kifejezésben pótolhatják egymást, hanem pótolják egymást magában a cserében. Az árunak, amelynek áráról szó van, ugyanaz a *viszonya* fejeződik ki az összes különböző árukhoz ezernyi különböző „csereviszonyban", és mégis

mindig *ugyanazt* a viszonyt fejezi ki. Tehát ez a viszony, amely önmagával egyenlő marad, különbözik a maga ezernyi különböző kifejezésétől, vagyis az érték különbözik az ártól, és az *árak* csak az érték kifejezései; a pénzár az *általános* kifejezése, más árak a *különös* kifejezései. Mégcsak ehhez az egyszerű következtetéshez sem jut el Bailey. Nem Ricardo hódol itt fikcióknak, hanem Bailey fétiseknek, azáltal, hogy az értéket, ha nem is az egyes (elszigetelten tekintett) dolog tulajdonságaként, de a *dolgok egymás közti viszonyaként* fogja fel, holott ez csak emberek közti viszonynak, társadalmi viszonynak a dolgokban való ábrázolása, dologi kifejezése, az emberek viszonya kölcsönös termelő tevékenységükhöz.

[β) Zűrzavar a munka értékének és a tőke profitjának kérdésében. Az immanens értékmérőnek az értékkifejezéssel való összecserélése Baileynél]

„Ricardo úr, elég elmésen, elkerül egy nehézséget, amely első pillantásra megdöntéssel fenyegeti azt a tanát, hogy az érték a termelésben alkalmazott munkamennyiségtől függ. Ha ehhez az elvhez szigorúan ragaszkodunk, az következik belőle, hogy a *munka értéke a megtermelésében alkalmazott munkamennyiségtől függ* – ami nyilvánvalóan képtelenség. Ricardo úr ezért ügyes fordulattal a *munka értékét a bér megtermeléséhez szükséges munkamennyiségtől* teszi függővé; illetve, saját szavaival szólva, azt állítja, hogy a munka értékét a bér megtermeléséhez szükséges munkamennyiséggel *kell felbecsülni*; amin a munkásnak adott pénz vagy áruk megtermeléséhez szükséges munkamennyiséget érti. Ez olyan, mintha azt mondanók, hogy a posztó értékét nem a termelésére fordított munkamennyiséggel kell felbecsülni, hanem az annak az ezüstnek a termelésére fordított munkamennyiséggel, amelyre a posztót kicserélték." (I. m. 50–51. old.)

Ez helyes Ricardónak ama hibája ellen, hogy a tőkét közvetlenül munkával cserélteti ki, nem munkaképességgel. Ugyanaz az ellenvetés ez, amelyet már korábban, más formában hallottunk.* Különben semmi. A munkaképességre vonatkozólag Bailey hasonlata semmire sem alkalmas. Nem posztót, hanem szerves terméket, mint pl. birkahúst kell összehasonlítania az eleven munkaképességgel. Azon a munkán kívül, amelybe az állat gondozása kerül, és azon a munkán kívül, amelybe létfenntartási eszközeinek termelése kerül, a termeléséhez szükséges munkán nem azt a

* *V. ö. 97. old. – Szerk.*

munkát értik, amelybe neki magának a fogyasztás aktusa kerül, az evésnek, az ivásnak, röviden eme termékek vagy létfenntartási eszközök elsajátításának az aktusa. Teljesen így van ez a munkaképességgel. Az a munka, amelybe termelése kerül – teszem azon a munkán kívül, amelybe munkaképességének kiképzése kerül, a *nevelés*, a tanoncság munkáján kívül, amely a tanulatlan munkánál alig jön tekintetbe –, újratermelése nem kerül munkába azon a munkán kívül, amelybe az általa elfogyasztott létfenntartási eszközök újratermelése kerül. Ezeknek a létfenntartási eszközöknek az elsajátítása nem *„munka"*. Éppoly kevéssé, mint ahogy a posztóban foglalt munka a szövő munkáján, a gyapjúban, a festékanyagokban stb. rejlő munkán kívül nem áll még magának a gyapjúnak a kémiai vagy fizikai akciójából is, amellyel a festékanyagot felszívja stb., mint ahogy a munkás vagy az állat a létfenntartási eszközöket.

Bailey mármost igyekszik megdönteni Ricardo törvényét, hogy a munka értéke és a profit *fordított* arányban áll. Mégpedig annyiban igyekszik megdönteni, amennyiben helyes. Ő ugyanis azonosítja, akárcsak Ricardo, az értéktöbbletet és a profitot. Nem említi meg a törvény egyedül lehetséges kivételét, tudniillik azt, ha a munkanapot meghosszabbítják és munkások és tőkések egyenlően részesednek ebben a meghosszabbításban, de még akkor is, mivelhogy a munkaerő értékét gyorsabban – kevesebb év alatt – fogyasztják el, az értéktöbblet a munkás életének rovására növekszik, és munkaereje elértéktelenedett összehasonlítva azzal az értéktöbblettel, amelyet a tőkésnek hoz.

Bailey okoskodása a legfelszínesebb fajtájú. Kiindul a maga értékfogalmából. Az áru értéke nem egyéb, mint értékének kifejezése más használati értékeknek (más áruk használati értékének) egy bizonyos mennyiségében. Tehát a munka értéke egyenlő más áruk (használati értékek) azon mennyiségével, amelyre a munka kicserélődik. {A valóságos probléma, hogy hogyan lehetséges *A* csereértékét *B* használati értékében kifejezni – eszébe sem jut.} Amíg tehát a munkás ugyanazt az árumennyiséget kapja, addig a munka értéke változatlan, mert továbbra is más hasznos dolgoknak ugyanabban a mennyiségében fejeződik ki. A profit ezzel szemben a tőkéhez való viszonyt, vagyis egyben az össztermékhez való viszonyt fejezi ki. A munkások *része* azonban ugyanaz maradhat, habár a tőkéseknek jutó eme *részarány* emelkedik, ha ugyanis a munka termelékenysége nő. Hogyan kerülünk a tőkénél egyszerre a részarányhoz, és mit használ a tőkésnek ez a *részarány*, amikor annak értékét, amit kap, nem részarány határozza meg, hanem ennek „más árukban való kifejezése", ez nem látható át.

A dolog veleje tehát valójában az, amit Malthusnál már említettünk.* A munkabér = *használati értékek* egy mennyisége. A profit ezzel szemben (ennek kimondását Baileynek azonban el kell kerülnie) az *érték* egy viszonya. Ha a munkabért a használati érték szerint és a profitot a csereérték szerint mérem, akkor nagyon nyilvánvaló, hogy kettejük között sem fordított, sem semmilyen viszony nem létezik, mert akkor összemérhetetlen nagyságokat kellene összehasonlítanom; olyan dolgokat, amelyeknek nincs közös egységük.

De amit Bailey itt a *munka értékéről* mond, az áll az ő elve szerint *minden más áru értékére.* Ez az érték nem egyéb, mint más dolgok egy bizonyos mennyisége, amelyet rá kicserélnek. Ha 1 £-ért 20 font fonalat kapok, akkor az 1 £ értéke mindig ugyanaz marad, tehát mindig meg van fizetve, habár az egyik ízben az 1 font fonal megtermeléséhez való munka kétszerakkora, mint a másik ízben. A legközönségesebb kereskedő sem hiszi, hogy ugyanazt az értéket kapja 1 £-jéért, ha 1 quarter gabonát kap mind a drágulás idején, mind a felesleg idején. De az érték fogalma itt véget ér. És pusztán a megmagyarázatlan és megmagyarázhatatlan tény marad, hogy *A* egy mennyiségét *B* egy mennyiségére kicserélték akármiféle arányban. És akármi legyen ez az arány, mégis egyenérték. Még Bailey kifejezése is, *A* értéke *B*-ben kifejezve, elveszti így minden értelmét. Ha *A* értéke ki van fejezve *B*-ben, akkor felteszik, hogy ugyanaz az érték van kifejezve egyszer *A*-ban és másszor *B*-ben, úgyhogy *B*-ben kifejezve *A* értéke ugyanaz marad, mint korábban. De Bailey szerint *A*-nak nincs értéke, amit kifejezzenek *B*-ben, mert sem *A*-nak, sem *B*-nek nincs értéke ezen a kifejezésen kívül. *A*-nak *B*-ben vett értéke valami teljesen különböző kell hogy legyen *A*-nak *C*-ben vett értékétől, olyan különböző, amennyire *B* és *C* különböző. És ez nem ugyanaz az érték, amely azonos mindkét kifejezésben, hanem *A*-nak két viszonya, amelyekben semmi közös nincs egymással, és amelyekről értelmetlenség volna azt mondani, hogy egyenértékű kifejezések.

„A munka értékének emelkedése vagy esése magában foglalja az érte cserébe adott áru mennyiségének növekedését vagy csökkenését." (l. m. 62. old.)

Értelmetlenség! A munka értéke, sem semmi más dologé [Bailey álláspontjáról] nem emelkedhet vagy eshet. Ma 3 *B*-t kapok 1 *A*-ért, holnap 6 *B*-t és holnapután 2 *B*-t. De mindezekben az esetekben *A* értéke semmi

* *V. ö. 24–25. old. – Szerk.*

egyéb, mint *B*-nek az a mennyisége, amelyért kicserélődött. 3 *B* volt, most 6 *B*. Hogyan lehet azt mondani, hogy értéke emelkedett vagy esett? A 3 *B*-ben kifejezett *A*-nak más értéke volt, mint a 6 vagy 2 *B*-ben kifejezettnek. De akkor nem az egyazon *A* az, amelyet az egyazon időben cseréltek ki 3 vagy 2 vagy 6 *B*-ért. Az egyazon *A*-t az egyazon időben mindig *B*-nek ugyanabban a mennyiségében fejezték ki. Csak különböző időket tekintve lehetne azt mondani, hogy *A* értéke változott. De csak „egyidőbeli" árukkal lehet *A*-t kicserélni, és csak a más árukkal való csere ténye (mégcsak nem is a csere puszta lehetősége) az, ami *A*-t értékké teszi. Csakhogy a tényleges „csereviszony" alkotja az értékét; és a tényleges „csereviszony" persze csak ugyanazon *A*-ra nézve és egyazon időben állhat be. Az áruérték összehasonlítását különböző időszakokban Bailey ezért értelmetlenségnek jelenti ki. Ezzel azonban az érték emelkedését vagy esését is – amely lehetetlen, ha nincs összehasonlítás az egyik időben való értéke és egy másik időben való értéke között – értelmetlenségnek kellett volna kijelentenie, és ezért a *„munka értékének emelkedését vagy esését"* is.

„A munka kicserélhető dolog, vagyis olyan, amely cserébe más dolgok felett parancsnokol; de a profit kifejezés csak az *árukban* való részesedést vagy *hányadot* jelez, *nem egy cikket, amelyet ki lehet cserélni más cikkekre.* Ha azt kérdezzük, hogy a bér emelkedett-e, ezen azt értjük, hogy a munka egy meghatározott adagja más dolgok egy nagyobb mennyiségéért cserélődik-e ki, mint korábban"

(tehát ha a gabona drágább lesz, akkor a munka értéke esett, mert kevesebb gabona cserélődött ki érte; másrészt, ha ugyanakkor a posztó olcsóbb lett, akkor a munka értéke ugyanakkor *emelkedett*, mert több posztó cserélődött ki érte. A munka értéke tehát egyszerre emelkedett és esett, és értékének két kifejezése – gabonában és posztóban – nem azonos, nem egyenértékű, mert *emelkedett* értéke nem lehet egyenlő *esett értékével*);

„ha azonban azt kérdezzük, hogy a profit emelkedett-e, ezen ... azt értjük ... hogy a tőkés nyeresége magasabb arányban áll-e az alkalmazott tőkéhez." (I. m. 62–63. old.) „A munka értéke nem teljesen az összterméknek attól a hányadától függ, amelyet a munkásoknak munkájukért cserébe adnak, hanem a [...] munka termelékenységétől is." (I. m. 63–64. old.) „Az az állítás, hogy ha a munka emelkedik, a profitnak esnie kell, csak akkor igaz, ha emelkedése nem termelőerői növekedésének köszönhető." (I. m. 64. old.) „Ha ez a termelőerő megnövekedett, azaz ha ugyanaz a munka ugyanannyi idő alatt több árut termel,

akkor a munka értéke emelkedhet a profit esése nélkül, sőt emelkedésével együtt." (l. m. 66. old.)

(Eszerint minden más áruról is azt lehet mondani, hogy értékének emelkedése nem foglalja magában a másik áru értékének esését, amellyel kicserélődik, sőt magában foglalhatja az érték emelkedését is a másik oldalon. Pl. ugyanaz a munka, amely 1 quarter gabonát termelt, termeljen 3 quartert. A 3 quarter 1 £-be került, mint korábban az 1 quarter. Ha most 2 quartert cseréltek ki 1 £-re, akkor a pénz értéke emelkedett, mert 2 quarterban van kifejezve 1 helyett. Ilymódon a gabona vásárlója nagyobb értéket kap a pénzéért. De az eladó, aki 1 £-ért adja el, ami neki csak $^2/_3$-ba került, $^1/_3$-ot nyer. És ilymódon gabonájának értéke emelkedett ugyanakkor, amikor a gabona pénzára esett.)

„Bármi legyen is 6 ember munkájának terméke, 100 vagy 200 vagy 300 quarter gabona, mégis ameddig a tőkésnek jutó hányad a termék egynegyede, addig ez a negyedrész munkában felbecsülve változatlanul ugyanaz marad."

(És ugyanígy a termék munkásnak jutó $^3/_4$-e, ha munkában becsüljük fel.)

„Ha a termék 100 quarter volna, akkor, mivel 75 quartert adnának a 6 embernek, a tőkésnek jutó 25 quarter 2 ember munkája felett parancsnokolna"

(és az, amit a munkásoknak adnak, 6 ember munkája felett parancsnokolna);

„ha a termék 300 quarter volna, akkor a 6 ember 225 quartert kapna, és a tőkésnek jutó 75 quarter továbbra is 2 ember felett parancsnokolna és nem több felett."

(Ugyanígy a 6 emberre jutó 225 quarter továbbra is 6 ember felett parancsnokolna és nem több felett.) (Miért tiltja meg akkor a mindenható Bailey Ricardónak, hogy munkában becsülje fel az emberek részét, éppúgy mint a tőkését, és hogy összehasonlítsa kölcsönös értéküket, mint ami munkában van kifejezve?)

„Ilymódon a tőkésnek jutó hányad emelkedése ugyanaz volna, mint a *profit értékének* növekedése *munkában felbecsülve*"

(Hogyan beszélhet a *profit értékéről* és értékének növekedéséről, ha „a profit ... nem egy cikket jelez, amelyet ki lehet cserélni más cikkekre"

(lásd előbb) és következésképp nem jelez „értéket"? És másfelől lehetséges-e a tőkésnek jutó *hányad* emelkedése a munkásnak jutó *hányad* esése nélkül?),

„vagyis más szavakkal munka felett parancsnokló erejének növekedése." (I. m. 69. old.)

(És az, hogy ilymódon *növekszik* a tőkés ereje idegen munka elsajátítására, nem pontosan azonos-e azzal, hogy *csökken* a munkás ereje saját munkájának elsajátítására?)

„Ha azt vetnék ellene a profit és a munkaérték egyidejű emelkedése tanának, hogy mivel *a megtermelt áru az egyetlen forrás, amelyből a tőkés és a munkás kárpótlását kaphatja*, ezért szükségképp következik, hogy amit az egyik megnyer, a másik elveszti, akkor a válasz nyilvánvaló. Amíg a termék ugyanaz marad, addig ez tagadhatatlanul igaz: de éppilyen tagadhatatlan, hogy ha a terméket megkétszerezik, akkor *mindkettőnek a része növekedhet*, habár az *egyiknek a hányadát csökkentették és a másikét növelték*."

(Hiszen ez az, amit Ricardo mond. Mindkettőnek a *hányada* nem növekedhet, és ha mindkettőnek a *része* növekszik, nem növekedhet ugyanabban az arányban, mivel különben rész és hányad azonos volna. Az egyik hányada csakis azzal növekedhet, amivel a másiké csökken. Hogy Bailey úr mármost a munka *részét* a „*bér*" „*értékének*" nevezi és a *hányadot* a „profit" értékének, hogy ugyanannak az árunak két értéke van számára, az egyik a munkás kezében és a másik a tőkés kezében, ez az ő saját értelmetlensége.)

„Amíg a termék ugyanaz marad, addig ez tagadhatatlanul igaz; de éppilyen tagadhatatlan, hogy ha a terméket megkétszerezik, akkor mindkettőnek a *része* növekedhet, habár az egyiknek a *hányadát* csökkentették és a másikét növelték. Mármost a termék munkásnak kiosztott *részének* a növekedése az, ami munkája *értékének* emelkedését alkotja"

(mert itt *értéken cikkek* egy bizonyos mennyiségét értjük);

„de a tőkésnek kiosztott *hányad* növekedése az, ami a [...] profit emelkedését alkotja"

(mert itt *értéken* ugyanazokat a cikkeket nem mennyiségükkel, hanem a bennük feldolgozott munkával felbecsülve értjük).

„Amiből"
(ti. az idétlen kettős mértékből, egyszer cikkek, másszor ugyanezeknek a cikkeknek az értéke)

„világosan következik, hogy nincs semmi összeegyeztethetetlen *mindkettő egyidejű emelkedésének* feltételezésében." (I. m. 70. old.)

Ez az idétlen fejtegetés Ricardóval szemben teljesen haszontalan, minthogy ő csak azt állítja, hogy a két részesedés *értékének* fordított arányban kell emelkednie és esnie. Pusztán arra lyukad ez ki, hogy Bailey elismétli: az *érték* egy cikkért kicserélt cikkek mennyisége. A *profit* esetében mármost szükségképp zavarba kellett volna jönnie. Mert itt a tőke értékét a termék értékével hasonlítják össze. Itt aztán ahhoz is menekszik, hogy *értéken* egy cikknek munkában felbecsült értékét értse (malthusi modorban).

„Az érték *egyidőbeli* áruk közti viszony, mert csak ilyenek engedik meg az egymásra való kicserélést; és ha egy áru egyik időben való értékét összehasonlítjuk egy másik időben való értékével, akkor ez csak annak a viszonynak az összehasonlítása, amelyben ezekben a különböző időkben valamely más áruhoz állt." (I. m. 72. old.)

Ezért, mint mondtuk, nincs sem értékemelkedés, sem értékesés, mert ez mindig összehasonlítása az áru egyik időben való értékének egy másik időben való értékével. Egy árut éppoly kevéssé lehet értékén alul, mint [felül] eladni, mert az értéke az, amin eladják. Az érték és a piaci ár azonos. Valójában *„egyidőbeli"* árukról sem lehet beszélni, *jelenlegi* értékekről, hanem csak *múltbeliekről*. Mi az értéke 1 quarter búzának? Az 1 £, amiért tegnap eladták. Mert értéke csak az, amit cserébe kapunk érte, és ameddig nem cseréltük el, a „pénzhez való viszonya" csupán képzetes. Mihelyt azonban a csere végbement, 1 quarter helyett 1 £-ünk van és többé nem beszélhetünk az 1 quarter értékéről. Bailey a különböző időszakokbeli értékek összehasonlításánál csak a tudós vizsgálatokra gondol az áruk különböző értékéről pl. a XVIII. és a XVI. században. Ahol is a nehézség onnan ered, hogy az érték ugyanazon pénzbeli kifejezése – maga a pénz értékének viszontagságai következtében – különböző értékeket jelez. A nehézség itt abban áll, hogy a pénzárakat értékre vezessük vissza. De a szamár! Vajon a tőke forgalmi folyamatában vagy újratermelési folyamatában nincs meg állandóan az egyik időszak értékének egy másik időszakéval való összehasonlítása, egy művelet, amelyen maga a termelés alapul?

Bailey úr abszolúte nem érti, mit jelentsen: az áruk értékét munka-

idő által vagy az áruk értékét a munka értéke által meghatározni. Abszolúte nem érti a különbséget.

„Kérem ne értsenek úgy, mintha azt állítanám, hogy az áruk értékei úgy aránylanak egymáshoz, mint a termelésükhöz szükséges *munka mennyiségei*, vagy hogy az áruk értékei úgy aránylanak egymáshoz, mint a *munka értékei*: amihez ragaszkodni kívánok, csupán az, hogy ha az előbbi igaz, akkor az utóbbi nem lehet téves." (I. m. 92. old.)

Az áruk értékét egy áru értéke által meghatározni (és amennyiben a „munka értéke" által határozzák meg az árukat, annyiban egy másik áru által határozzák meg őket; a *munka értéke* feltételezi a munkát mint árut) vagy valami harmadik által meghatározni, aminek sem értéke nincs, sem maga nem áru, hanem az érték szubsztanciája, és csak ez teszi a termékeket árukká, — ez Bailey számára azonos. Az első értelemben az *áruk* egy *értékmérőjéről* van szó; azaz valójában a *pénzről*, egy olyan áruról, amelyben a többi áru az *értékét kifejezi*. Hogy ez megtörténjék, az áruk *értékeinek* már *előfeltételezve* kell lenniök. A mérő árunak, valamint a megmértnek már azonosnak kell lennie valami *harmadikban*. A másik esetben ezzel szemben még csak tételezik magát ezt az *azonosságot*, amely később az árban, pénzárban vagy más árban talál kifejezést.

Bailey azonosítja a „változhatatlan értékmérőt" egy immanens értékmérő megkeresésével, azaz magának az értéknek a fogalmával. Amíg a két dolgot összekeverik, addig éppenséggel az ész ösztöne, hogy keressen egy „változhatatlan értékmérőt". Éppen a változhatóság az érték jellegzetessége. A „változhatatlan" azt fejezi ki, hogy az immanens értékmérőnek nem szabad magának is megint árunak, értéknek lennie, hanem éppenséggel olyan valaminek, ami az értéket alkotja és *ezért* egyszersmind az immanens *mértéke* a maga értékének. Bailey kimutatja, hogy az áruértékek pénzbeli kifejezést találhatnak — hogy, ha *az áruk értékviszonya adott*, akkor minden áru az értékét *egy* áruban fejezheti ki, habár ez változtatja értékét. Az érték ezzel mégis mindig ugyanaz marad a többi áru számára ugyanabban az időben, mert egyidejűleg változik valamennyihez viszonyítva. Ebből *ő* arra következtet, hogy nincs szükség az áruk értékviszonyára és nem is kell keresni. Minthogy megtalálja ezt a *pénzbeli kifejezésben* kifejezve, ezért nem kell „felfognia" azt, hogy miáltal válik ez a kifejezés lehetségessé, hogyan határozódik meg, és *mit* fejez ki valójában.

Ez általánosan érvényes őellene, akárcsak Malthus ellen, amikor azt hiszi, *ugyanabban* a kérdésben, ugyanazon a területen mozgunk, akár a munka mennyiségét, akár a munka értékét tesszük az értékmérővé.

Az utóbbi esetben feltételezzük az *értékeket*, amelyeknek mértékét keressük, külső mértékét, értékként való ábrázolását. Az előbbi esetben magának az értéknek a genezisét és immanens természetét vizsgáljuk. A másodikban az áru pénzzé fejlődését, vagyis azt a formát, amelyet a csereérték az áruk cserefolyamatában nyer. Az elsőben az *értéket*, függetlenül ettől az ábrázolástól, amely érték éppenséggel *előfeltétele* ennek az ábrázolásnak. Bailey osztozik a többi szamárral abban, hogy az áru értékét meghatározni annyit tesz, mint *pénzkifejezését*, értékeik egy külső mértékét megtalálni. Csakhogy azok ész-ösztönüktől vezettetve azt mondják, hogy ennek a mértéknek akkor változhatatlan értékűnek kell lennie, tehát ténylegesen az érték *kategóriáján kívül* kell állnia. Míg ő azt mondja, hogy nem kell semmi továbbit gondolni, minthogy a gyakorlatban készentaláljuk az *értékkifejezést*, és hogy ez a kifejezés maga változó értékű, és lehet is, anélkül, hogy ez funkciójának ártana.

A különös esetben ő maga megmondta nekünk, hogy 100 quarter vagy 200 quarter vagy 300 quarter lehet 6 ember munkájának, tehát ugyanazon munkamennyiségnek a terméke; míg a „munka értéke" nála magánál csak azt a hányadrészt jelenti, amelyet a 6 ember a 100, 200 vagy 300 quarterből kap. Ezt lehet 50 vagy 60 vagy 70 quarter emberenként.[75] A munka mennyisége és ugyanezen munkamennyiség értéke tehát ő maga szerint igen különböző kifejezések. És hogyan lehetne ugyanaz, hogy az értéket az egyikben vagy a tőle lényegileg különböző másikban fejezik-e ki? Ha ugyanaz a munka 1 quarter gabonát ad, amely korábban 3 quartert adott, míg ugyanaz a munka, amely korábban 20 rőf posztót adott (vagy 3 quarter gabonát), továbbra is 20 rőf posztót ad, akkor a munkaidő szerint felbecsülve 1 quarter gabona most = 20 rőf posztó lenne, vagyis 20 rőf posztó = 1 quarter gabona, és 3 quarter gabona = 60 rőf, 20 helyett. A quarter gabona és a rőf posztó értékei tehát relative megváltoztak volna. Semmiképp sem változtak volna meg azonban a „munka értéke" szerint, mert az 1 quarter gabona és a 20 rőf posztó továbbra is ugyanazok a használati értékek. És lehetséges, hogy az 1 quarter gabona nem parancsnokol több munka felett, mint korábban.

Ha az egyes árut vesszük, akkor Bailey állításának nincs semmi értelme. Ha az egy csizma termeléséhez szükséges munkaidő a tizedére fogy, akkor a csizma értéke a tizedére csökken, *összehasonlítva* is, minden más áruban kifejezve, ha a termelésükhöz szükséges munka ugyanaz maradt vagy nem csökkent ugyanazon ráta szerint. Mindazonáltal a munka értéke – pl. a napibér a csizmakészítésben éppúgy, mint minden más iparban – ugyanaz maradhatott; még emelkedhetett is. Az egyes csizma kevesebb munkát

foglal magában, tehát kevesebb megfizetett munkát is. Ha azonban a *munka értékéről* beszélünk, ezen nem azt értjük, hogy egy óra munkát, egy csekélyebb mennyiségű munkát kevésbé fizetnek meg, mint egy nagyobbat. Értelme a Bailey-féle tételnek csak a tőke összteremékére vonatkoztatva lehetne. A 200 csizma legyen ugyanazon tőke terméke (és ugyanazon munkáé), mint korábban 100 csizma. Ebben az esetben a 200 csizma értéke ugyanaz, mint a 100 csizmáé. És azt lehetne mondani, hogy a 200 csizma úgy aránylik 1000 rőf vászonhoz (mondjuk 200 £ tőke termékéhez), mint a két tőke által mozgásba hozott munka *értéke*. Milyen értelemben? Olyan értelemben, amelyben azt az egyes csizmának a rőf vászonhoz való viszonyáról *is* mondani lehetne? A munka *értéke* az áruban foglalt munkaidőnek az a része, amelyet a munkás önmagának elsajátít; a terméknek az a része, amelyben az őt *magát illető munkaidő* van *megtestesülve*.

Ha tehát egy áru egész értéke feloldódik megfizetett és meg nem fizetett munkaidőre – és ha a meg nem fizetett munkaidőnek a megfizetetthez való aránya ugyanaz, azaz ha minden áruban az értéktöbblet az összértéknek ugyanazt a hányadát alkotja –, akkor világos, hogy ha az áruk úgy aránylanak egymáshoz, mint a bennük foglalt összmunkamennyiségek, akkor egyben úgy kell aránylaniok egymáshoz, mint ezen összmunkamennyiségek *egyenlő hányadrészeinek*, tehát egyben úgy, ahogy a megfizetett munkaidő az egyik áruban aránylik a megfizetett munkaidőhöz a másikban.

$Á : Á' = ÖM$ ([$Á$-beli] összmunkaidő) az $ÖM'$-höz ([$Á'$-beli] összmunkaidőhöz). $\frac{ÖM}{x}$ = az $Á$-beli megfizetett munkaidővel és $\frac{ÖM'}{x}$ = az $Á'$-beli megfizetett munkaidővel, minthogy feltételeztük, hogy mindkét áruban a megfizetett munkaidő ugyanaz a *hányadrésze* az összmunkaidőnek.

$$Á : Á' = ÖM : ÖM'$$
$$ÖM : ÖM' = \frac{ÖM}{x} : \frac{ÖM'}{x}$$

Tehát:

$$Á : Á' = \frac{ÖM}{x} : \frac{ÖM'}{x},$$

vagyis az áruk úgy aránylanak, mint a *bennük foglalt megfizetett munkaidők*, azaz mint a bennük foglalt munka értékei.

A *munka értéke* azonban akkor nem úgy van meghatározva, ahogy Bailey akarja, hanem maga is a munkaidő által.

Továbbá, eltekintve az értékeknek termelési árakká való átváltozásától – pusztán az értékeket tekintve –, a tőkék különböző változó és állandó tőke-hányadrészekből állanak. Ennélfogva amennyiben az értékeket tekintjük, az értéktöbbletek nem egyenlőek, vagyis a megfizetett munka nem egyenlő hányadrésze a teljes előlegezett munkának.

Egyáltalában a bérek – vagyis a munka értékei – nem mint értékek lennének itt az áruk értékének jelzői, nem amennyiben a bérek emelkednek vagy esnek, hanem amennyiben az egyik áruban foglalt *megfizetett munkamennyiség* – amely a bérekben ábrázolódik – jelzője volna a relatív árukban foglalt munka *összmennyiségének*.

Egyszóval a dolog arra lyukad ki, hogy ha az áruk értékei úgy aránylanak egymáshoz, mint $M : M'$ (a bennük foglalt munkaidő-mennyiségek), akkor egyben úgy aránylanak, mint $\frac{M}{x} : \frac{M'}{x}$, a bennük foglalt megfizetett munkaidő-mennyiségek, *ha* a megfizetett munkaidőnek a meg nem fizetetthez való aránya minden áruban ugyanaz, ha a megfizetett munkaidő tehát mindig egyenlő az egész munkaidőnek – bármekkora legyen is ez – az x-ed részével. De a „ha" nem felel meg a valóságos tényállásnak. Feltéve, hogy a munkások egyenlő többletmunkaidőt dolgoznak a különböző iparokban, mégis különböző a megfizetett munkaidőnek az alkalmazott munkaidőhöz való aránya a különböző iparokban, mert különböző az alkalmazott *közvetlen munkának* az alkalmazott *felhalmozott munkához* való aránya. Pl. 50_v+50_c és 10_v+90_c. Mindkettőben legyen a meg nem fizetett munkaidő $= {}^1/_{10}$. Akkor az első áru 105-öt foglalna magában, a második 101-et. A megfizetett munkaidő az elsőben az előlegezett munka ${}^1/_2$-ével egyenlő, a másodikban csupán ${}^1/_{10}$-ével.

Bailey azt mondja:

„Ha az áruk úgy aránylanak egymáshoz, mint a megtermelő munka mennyiségei, akkor egyben úgy kell aránylaniok, mint a megtermelő munka értékeinek; mert az ellenkezője szükségképpen azt foglalná magában, hogy a két áru, A és B, egyenlő értékű lehetne, habár az egyikben alkalmazott munka értéke nagyobb vagy kisebb volt, mint a másikban alkalmazott munka értéke; vagy hogy A és B egyenlőtlen értékű lehetne, ha a kettőben alkalmazott munka egyenlő értékű volt. De ez a *különbsége a két áru értékének*, amelyeket *egyenlő értékű munka termelt*, összeegyeztethetetlen lenne *a profitok elismert egyenlőségével*, amit *Ricardo* úr *állít más írókkal együtt.*" (I. m. 79–80. old.)

Az utolsó mondatban tudattalanul rátapint egy helyes ellenvetésre

Ricardóval szemben, aki közvetlenül azonosítja a profitot az értéktöbblettel, és az értékeket a költségárakkal. Az ellenvetés, helyesen megformulázva, ez: Ha az áruk *értékükön* kelnek el, akkor *egyenlőtlen profitokat* hoznak, minthogy akkor a profit = az értéktöbblet, amely bennük magukban rejlik. És ez helyes. Nem az érték elmélete ellen szól, hanem Ricardo baklövése ellen ennek az elméletnek az alkalmazásában.

Hogy azonban maga Bailey a fentiekben mily kevéssé gondolhatta a helyeset, kitűnik a következő mondatból:

> Ricardo ezzel szemben úgy véli, „hogy a munka értéke emelkedhet és eshet, anélkül, hogy az áru értékét érintené. Ez a kijelentés nyilvánvalóan igen különböző a másiktól, és ténylegesen a másiknak a tévességétől függ, illetve az ellenkező kijelentéstől stb." (I. m. 81. old.)

A szamár az előbb maga mondta, hogy ugyanannak a munkának lehet 100, 200, 300 quarter az eredménye. Ez meghatározza a quarter viszonyát más árukhoz, bárhogy változzék a munka értéke, azaz bármennyi jusson is a 100, 200 vagy 300 quarterből magának a munkásnak. Valamelyes következetesség még lett volna a szamárban, ha azt mondta volna: Akár emelkednek, akár esnek a munka értékei, az áruk értékei mégis úgy aránylanak, mint a munka értékei, merthogy — téves előfeltételezés szerint — a bérek emelkedése vagy esése általános, és a bérek értéke mindig ugyanaz az *arányos része* az alkalmazott munka egész mennyiségének.

[γ) Érték és ár összecserélése]

„Az áruk értékeinek *kifejezésére* való képességnek semmi köze nincs *értékeik állandóságához*"

{Valóban nem! de sok köze van ahhoz, hogy először meg kell találni az értéket, mielőtt kifejezzük; meg kell találni, hogy a használati értékek, amelyek annyira különböznek egymástól, milyen módon esnek az *értékek* közös kategóriája és elnevezése alá, úgyhogy az egyiknek az értékét ki lehet fejezni a másikban}

> „sem egymáshoz, sem az alkalmazott közeghez képest; s nincs ehhez köze ezen *értékkifejezések* összehasonlítására való képességnek sem."

{Ha különböző áruk értékeit kifejeztük ugyanabban a harmadik áruban, akkor, bármily változó legyen is ennek értéke, persze igen könnyű összehasonlítani ezeket a *kifejezéseket*, amelyek már közös elnevezéssel bírnak.}

„Hogy *A* 4 *B*-t vagy 6 *B*-t ér"

{a nehézség abban áll, hogy egyenlővé tegyük *A*-t *B*-nek valamely adagjával; és ez csak akkor lehetséges, ha létezik egy közös egység *A* és *B* számára, vagyis ha *A* és *B* különböző képviselései ugyanannak az egységnek. Ha minden árut aranyban, pénzben kell kifejezni, a nehézség ugyanaz marad. Kell lennie egy közös egységnek az arany és mindegyik másik áru között},

„és hogy *C* 8 *B*-t vagy 12 *B*-t ér, ezek olyan körülmények, amelyek nem okoznak különbséget az *A* és *C* értékének *B*-beli *kifejezésére való erő* tekintetében, és bizonnyal nem okoznak különbséget az *A* és *C* értékének összehasonlítására való erő tekintetében, ha ki van fejezve." (I. m. 104–105. old.)

De hogyan *fejezzük ki A*-t *B*-ben vagy *C*-ben? *A*-t, *B*-t, *C*-t mind valami különbözőnek kell tekinteni attól, amik mint dolgok, termékek, használati értékek, hogy *kifejezzük* „őket" egymásban, vagy ami ugyanarra lyukad ki, hogy ugyanazon egység egyenértékű kifejezéseiként kezeljük. $A = 4\ B$. Akkor *A* értéke *ki* van *fejezve* 4 *B*-ben, 4 *B* értéke pedig *A*-ban, úgyhogy mindkét oldal ugyanazt fejezi ki. Egyenértékek. Mindkettő *egyenlő* kifejezése az értéknek. Ugyanígy volna, ha egyenlőtlenek lennének, vagyis $A > 4\ B$, $A < 4\ B$. Mindezekben az esetekben, amennyiben értékek, csak mennyiségben különbözőek vagy egyenlőek, de mindig ugyanazon minőségű mennyiségek. A nehézség az, hogy megtaláljuk ezt a minőséget.

„A megkívánt feltétel a folyamatban az, hogy a mérendő árukat visszavezessük egy *közös elnevezésre*"

{pl. ahhoz, hogy a △-et és az összes többi sokszöget összehasonlítsuk, csak arra van szükség, hogy az utóbbiakat △-ekké változtassuk, hogy háromszögekben fejezzük ki őket. De hogy ezt megtehessük, feltételeztük, hogy a △ és a poligon ténylegesen *azonosságok*, különböző alakzatai ugyanannak – a térnek},

„amit mindenkor egyenlő könnyűséggel lehet megtenni; vagy jobbanmondva ez már készen a kezünk ügyében *van*, mivel az áruk *ára* az, amit feljegyeznek, vagyis értékviszonyuk a pénzhez." (I. m. 112. old.) „Az értéket *felbecsülni* ugyanaz, *mint kifejezni*." (I. m. 152. old.)

Na tessék, itt a fickó. Az értékeket megmérve, kifejezve készentaláljuk az *árakban*. Beérhetjük tehát azzal – hogy *nem* tudjuk, mi az érték. Az érték-

mérő kifejlődését pénzzé és tovább a pénz kifejlődését az árak mércéjeként összecseréli maga az *érték fogalmának* megtalálásával, ahogy az az áruk immanens mértékeként kifejlődik a cserében. Igaza van abban, hogy ennek a pénznek nem kell változhatatlan értékű árunak lennie; ebből arra következtet, hogy nem szükséges az értéknek magától az árutól független, megkülönböztetett meghatározása.

Mihelyt az áruk értéke mint közös egységük adva van, relatív értékük mérése és ennek kifejezése egybeesik. De nem jutunk el a *kifejezéshez*, ameddig el nem jutunk egy egységhez, amely különbözik az áruk közvetlen létezésétől.

Még saját példájában* is: *A* és *B* közti távolság. Hogy távolságukról beszéljünk, már feltételeztük, hogy mindkettő a tér pontja (vagy vonala). Miután átváltoztattuk őket pontokká, és ugyanazon vonal pontjaivá, távolságukat ki lehet fejezni hüvelykben vagy lábban stb. A két áru, *A* és *B*, egysége első pillantásra a kicserélhetőségük. „Kicserélhető" tárgyak. Mint „kicserélhető" tárgyak ugyanazon elnevezésű nagyságok. De ennek az „ő" „kicserélhető" tárgyként való létezésüknek különböznie kell használati értékként való létezésüktől. Mi ez?

A pénz maga is már *ábrázolása* az értéknek, feltételezi azt. A pénz mint az árak *mércéje* a maga részéről már feltételezi az áru (elméleti) átváltoztatását pénzzé. Ha minden áru értéke pénzárként ábrázolva van, akkor össze tudom őket hasonlítani; ténylegesen már össze vannak hasonlítva. Hogy azonban az értékeket árakként ábrázoljuk, ehhez előbb az áruk értékének pénzként kellett ábrázolódnia. A pénz pusztán az a forma, ahogy az áruk értéke a forgalmi folyamatban megjelenik. Hogyan ábrázolhatok azonban *x* gyapotot *y* pénzben? Ez a kérdés abban oldódik fel, hogyan ábrázolhatok egyáltalában egy árut egy másikban, vagyis árukat egyenértékekként? Csak az érték kifejlődése az, függetlenül az egyik árunak a másikban való ábrázolásától, ami a választ megadja.

> „Tévedés... hogy az értékviszony létezhet áruk között különböző időszakokban, ez az eset természete szerint lehetetlen; és ha nem létezik viszony, nem lehetséges annak mérése." (I. m. 113. old.)

Ugyanez az ostobaság már fentebb** is. Már a pénz mint fizetési eszköz esetében is létezik „az értékviszony áruk között különböző időszakokban".

---

* *V. ö. 128–129. old. – Szerk.*
** *V. ö. 135–139. old. – Szerk.*

Az egész forgalmi folyamat állandóan az értékek összehasonlítása áruk között különböző időszakokban.

„Ha [...] ez" (a pénz) „nem jó közege az összehasonlításnak áruk között különböző időszakokban... nem képes egy funkciót betölteni olyan esetben, amelyben nincs számára betölteni való funkció." (I. m. 118. old.)

Mint fizetési eszköznek és kincsnek a pénznek megvan ez a betölteni való funkciója.

Tisztára kiírva a „Verbal Observer"-ből, és valójában az egész értelmetlenség titka kibújik a következő mondatban, amely arról is meggyőz engem, hogy Bailey az általa gondosan eltitkolt „Verbal Observations"-t mint plagizátor felhasználta:

„A gazdagság az emberek attribútuma, az érték az áruk attribútuma. Egy ember vagy egy közösség gazdag; egy gyöngy vagy egy gyémánt értékes." (I. m. 165. old.)

Egy gyöngy vagy egy gyémánt *mint* gyöngy vagy gyémánt értékes, azaz minősége révén, mint használati érték emberek számára, azaz mint – *gazdagság.* De nincs semmi egy gyöngyben vagy egy gyémántban, aminek révén adva volna köztük egy csereviszony stb.

Bailey mármost mély filozófussá válik:

Különbség a munka mint *ok* és mint *mérték* közt, egyáltalában az érték *oka* és *mértéke* közt. (I. m. 170. skk. old.)

Valóban igen jelentős különbség van (és Bailey nem veszi észre) az „érték mértéke" (a pénz értelmében) és „oka" közt. Az érték „oka" változtat használati értékeket értékké. A külső értékmérő feltételezi már az *érték* létezését. Az arany pl. csak akkor mérheti a gyapot értékét, ha az arany és a gyapot mint érték egy mindkettőjüktől különböző *egységgel* bír. Az érték „oka" az érték szubsztanciája és ezért immanens mértéke is.

„Bármely körülményeket... amelyek kimutatható befolyással hatnak akár közvetve, akár közvetlenül az *elmére* az áruk egymás közti cseréjében, az érték okainak lehet tekinteni." (I. m. 182–183. old.)

Ez valójában semmi egyebet nem jelent, mint: Egy áru értékének vagy a két áru közti egyenértékűségnek az *oka* azok a körülmények, amelyek az eladót vagy pedig a vevőt és eladót arra bírják, hogy valamit egy áru értékének vagy egyenértékének tartsanak. Azokat a „körülményeket",

amelyek egy áru értékét meghatározzák, egy lépéssel sem ismertük meg közelebbről azáltal, hogy olyan körülményeknek minősítettük őket, amelyek a cserélők „elméjére" hatnak, amelyek mint ilyen körülmények a cserélők tudatában is rejlenek (talán nem is; talán visszájára fordítottan elképzelve is). {Ugyanazon (az elmétől független, habár arra ható) körülmények, amelyek a termelőket kényszerítik, hogy termékeiket *árukként* eladják – olyan körülmények, amelyek a társadalmi termelés egyik formáját a másiktól megkülönböztetik –, termékeiknek (elméjük számára is) a használati értéktől független csereértéket adnak. A termelők „elméje", tudata meglehet hogy egyáltalán nem tudja, meglehet hogy nem létezik számára az, ami ténylegesen meghatározza áruik értékét, vagyis termékeiket mint értékeket. Olyan viszonyok közé vannak helyezve, amelyek meghatározzák elméjüket, anélkül, hogy ezt tudniok kellene. Mindenki használhat pénzt pénzként, anélkül, hogy tudná, mi a pénz. A gazdasági kategóriák nagyon visszájukra fordítva tükröződnek a tudatban.} Bailey a lelkiismeretbe tolja át a dolgot, minthogy az elmélettel megrekedt.

Ahelyett, hogy megmondaná, hogy ő maga mit képzel el magának „értéken" (vagy az „érték okán"), azt mondja nekünk Bailey: ez az, amit a vevő és az eladó a csere aktusában elképzelnek maguknak.

Valójában azonban a filozofikusnak lennie-kellő mondat alapjául a következő szolgál:

1. A piaci árat különböző körülmények határozzák meg, amelyek a kereslet és kínálat viszonyában fejeződnek ki, és mint ilyenek befolyásolják a piaci ügyletelők „elméjét". Ez igen fontos felfedezés!

2. Az *áruértékek költségárakká változásakor* „különböző körülmények" jönnek tekintetbe, amelyek „kiegyenlítési okokként" hatnak az elmére vagy így ábrázolódnak számára. Mindezek a kiegyenlítési okok azonban csak a tőkésnek mint tőkésnek az elméjére hatnak, és magának a tőkés termelésnek a természetéből fakadnak, nem a vevő és az eladó szubjektív felfogásából. Ezeknek fejében éppenséggel mint maguktól értetődő „örök igazságok" léteznek.

Bailey, mint előfutárai, belekapaszkodik az érték és költségár Ricardo-féle összecserélésébe annak bebizonyítása végett, hogy az értéket nem a munka határozza meg, merthogy a költségárak eltérnek az értékektől. Ez egészen helyes a Ricardo-féle azonosítás ellen, de nem maga a dolog ellen.

Bailey ehhez először azt idézi, amit maga Ricardo hoz fel arra vonatkozóan, hogy az áruk relatív értékei változnak a munka értékének emelkedése következtében. Idézi továbbá az „idő hatását" (különbség a termelési

időben, a munkaidő meghosszabbodása nélkül), ugyanaz az eset, amely már Millnek skrupulusokat okozott.* Az igazi *általános* ellentmondást – a profit *átlagos rátájának* a puszta létezését, a tőke különböző összetétele, különböző forgalmi ideje stb. ellenére – nem találja meg. Csak ismétli az egyes formákat, amelyekben az ellentmondás megjelenik, amelyekre maga Ricardo és követői *már* felfigyeltek. Itt tehát pusztán szajkózó: a bírálatot egy lépéssel sem viszi tovább.

Kiemeli továbbá: A termelési költség az „érték" fő oka, tehát az érték fő eleme. Mégis helyesen emeli ki, mint már korábbiak Ricardo után, hogy maga a *termelési költség* fogalma különböző. Ő maga végső fokon Torrensszal együtt akként nyilatkozik, hogy az értékeket az előlegezett tőke határozza meg, ami helyes a költségárakra, de értelmetlen, ha ezt nem magából az értékből fejtik ki, tehát ha az *áru értékét* egy továbbfejlődött viszonyból, a *tőke értékéből* akarják levezetni, és nem megfordítva.

Utolsó ellenvetése ez: Az áruértékeket nem lehet munkaidő által mérni, ha egyik szakma munkaideje nem egyenlő a többi munkaidejével; úgyhogy ugyanannak az árunak, amelyben pl. egy mérnök 12 órája testesül meg, kétszeres értéke van, mint annak az árunak, amelyben egy mezei munkás 12 órája testesül meg. Ez erre lyukad ki: Egy egyszerű munkanap pl. nem értékmérő, ha vannak más munkanapok, amelyek az egyszerű munka-naphoz összetett napokként viszonyulnak. Ricardo kimutatta, hogy ez a tény nem akadályozza azt, hogy az árukat a munkaidővel mérjék, ha az egyszerű és összetett munka közti viszony adva van. Igaz, elmulasztotta ábrázolni, hogyan fejlődik és hogyan határozódik meg ez a viszony. Ez a *munkabér* ábrázolásához tartozik, és, végső fokon, visszavezetődik *maguknak a munkaképességeknek különböző értékére*, azaz különböző termelési költségükre (amelyet a munkaidő határoz meg).

A mondatok, amelyekben Bailey a fent összeállítottakat kimondja, a következők:

„Valóban nem vitatjuk, hogy a fő körülmény, amely meghatározza azokat a mennyiségeket, amelyekben ennek az osztálynak" (ahol nincs monopólium és az iparkodás növekedésével lehetséges a növekedés) „cikkeit kicserélik, a *termelés költsége*; de legjobb közgazdászaink nem értenek pontosan egyet abban, hogy milyen jelentést kell tulajdonítani e kifejezésnek; egyesek azt állítják, hogy az egy cikk termelésére fordított *munka mennyisége* alkotja költségét; mások, hogy a *reá alkalmazott*

* *V. ö. 74–75. old. – Szerk.*

tőke jogosult erre az elnevezésre." (I. m. 200. old.) „Amit a munkás tőke nélkül termel, az munkájába kerül; amit a tőkés termel, az tőkéjébe kerül." (I. m. 201. old.)

(Ez az alap, amely Torrenst meghatározza. A tőkésnek semmibe sem kerül az a munka, amelyet alkalmaz, hanem csak a tőke, amelyet munkabérre fordít.)

„Az áruk tömegének értékét a rájuk fordított tőke határozza meg." (I. m. 206. old.)

Az áruk értékének pusztán a bennük foglalt munka mennyisége által való meghatározása ellen:

„Mármost ez nem lehet igaz, hogyha találhatunk bármilyen alábbi természetű példát: 1. Eseteket, amelyekben két árut egyenlő mennyiségű munkával termeltek és mégis különböző mennyiségű pénzért kelnek el. 2. Eseteket, amelyekben két valamikor egyenlő értékű áru egyenlőtlen értékűvé vált, anélkül, hogy az egyikben vagy a másikban alkalmazott munka mennyisége megváltozott volna." (I. m. 209. old.) „Nem válasz" (az 1. eset ellen) „azt mondani, Ricardo úrral, hogy »a munka különböző minőségeinek becslése csakhamar minden gyakorlati célra elegendő pontossággal helyreigazodik a piacon«[76], vagy Mill úrral, hogy »a munka egyenlő mennyiségeit felbecsülve persze tekintetbe vennék a nehézség és a tanultság különböző fokait"[77]. Az effajta példák teljesen lerombolják a szabály sértetlenségét." (I. m. 210. old.) „Csak két lehetséges módszere van annak, hogy a munka egyik mennyiségét egy másikkal összehasonlítsuk; az egyik *a ráfordított idő szerint* hasonlítani össze őket, a másik *a megtermelt eredmény szerint*" (az utóbbi akkordmunka esetén). „Az előbbi mindenfajta munkára alkalmazható; az utóbbi csak hasonló cikkekre fordított munka összehasonlításában használható. Ha ennélfogva két különböző fajta munkát felbecsülve a ráfordított idő nem határozza meg az arányt a munka mennyiségei között, akkor meghatározatlannak és meghatározhatatlannak kell maradnia." (I. m. 215. old.)

A 2.-re vonatkozólag:

„Vegyünk bármely két egyenlő értékű árut, *A*-t és *B*-t, az egyiket állótőkével termelték, a másikat pedig munkával, gépi berendezés közbejötte nélkül, és tegyük fel, hogy az állótőkének és a munka mennyiségének bármiféle változása nélkül a munka értékének emelkedése következnék be; Ricardo úr saját ábrázolása szerint *A* és *B* egymáshoz való

viszonya nyomban megváltoznék; azaz egyenlőtlen értékűvé válnának." (I. m. 215–216. old.) „Ezekhez az esetekhez hozzátehetjük az *idő hatását* az értékre. Ha egy áru termelése több időt vesz igénybe, mint egy másiké, *habár nem több tőkét és munkát*, akkor értéke nagyobb lesz. Ennek az oknak a befolyását Ricardo úr megengedi, de Mill úr vitatja" stb. (I. m. 217. old.)

Végül Bailey megjegyzi még, és ez az egyetlen új, amit e vonalon felmutat:

A három árufajta {ez megint a „Verbal Observations" emberétől van, a három fajtát gondolom} (tudniillik ahol abszolút monopólium van, vagy korlátozott, mint a gabonánál, vagy teljes konkurrencia) nem választható el teljesen.

„Mindezeket nemcsak összevissza cserélik egymásra, hanem *vegyülnek a termelésben*. Egy áru ennélfogva lehet, hogy értékének egy részét monopóliumnak köszönheti, egy részét pedig azoknak az okoknak, amelyek a a nem-monopolizált termékek értékét határozzák meg. Egy cikket például a legszabadabb konkurrencia közepette gyárthatnak olyan nyersanyagból, amelynek teljes monopóliuma módot ad termelőjének, hogy tényleges költségének hatszorosán adja el." (I. m. 223. old.) „Ebben az esetben nyilvánvaló, hogy habár helyesen mondhatjuk, hogy a cikk értékét a gyáros által ráfordított tőke mennyisége határozza meg, mégis semmilyen elemzés sem lenne képes a tőke értékét munkamennyiségben feloldani." (I. m. 223–224. old.)

Ez a megjegyzés helyes. A monopóliumhoz azonban itt semmi közünk, itt csak kétfélével van dolgunk, *értékkel* vagy *költségárral*. Világos, hogy az értékeknek költségárakká változása kettősen hat. Először: az előlegezett tőkéhez csapott profit a magában az áruban foglalt *értéktöbblet* felett vagy alatt állhat, azaz több vagy kevesebb *meg nem fizetett* munkát testesíthet meg, mint amennyi benne magában foglaltatik. Ez érvényes a tőke változó részére és ennek újratermelésére az áruban. De ettől eltekintve, az állótőkének – vagyis az újonnan termelt áru értékébe nyersanyagként, segédanyagokként és munkaszerszámokként, munkafeltételekként belekerülő áruknak – a költségára éppígy értékük felett vagy alatt állhat. Ilymódon beléjük kerül egy az értéktől eltérő árrész, amely független az újonnan hozzátett munkának, vagyis annak a munkának a mennyiségétől, amely ezeket az adott költségárú termelési feltételeket új termékké változtatja. Egyáltalában világos, hogy ami érvényes az *árunak* mint olyannak – mint a

termelési folyamat eredményének – a költségára és az értéke közti különbségre, az éppúgy érvényes az *árura*, amennyiben ez összetevőként, állandó tőke formájában, előfeltételként belekerül a termelési folyamatba. A változó tőkét, bármi legyen értékének és költségárának különbsége, egy meghatározott munkamennyiség pótolja, amely az új áru egyik érték-alkotórészét képezi, akár egyenlően fejeződött ki árában ez az érték, akár felette vagy alatta. Ezzel szemben a költségárnak az értéktől való különbségét mint már előfeltételezett elemet viszik át az új áru értékébe, amennyiben ez – függetlenül saját termelési folyamatától – belekerül az árába. Az áru költségára és értéke közti különbség így kettősen jön létre: az új áru termelési folyamatának előfeltételeit alkotó áruk költségára és értéke közti különbség révén; a termelési feltételekhez valóban hozzátett értéktöbblet és a számított profit közti különbség révén. Minden áru azonban, amely állandó tőkeként belekerül egy áruba, maga is eredményként, termékként kerül ki egy másik termelési folyamatból. És ilymódon az áru kölcsönösen más áruk termelésének előfeltételeként és egy olyan folyamat eredményeként jelenik meg, amelyben más áruk létezése a saját termelésének előfeltétele. A mezőgazdaságban (állattenyésztésben) ugyanaz az áru egyszer termékként, másszor termelési feltételként jelenik meg.

A költségáraknak az értékektől való eme jelentős eltérése – amelyet a tőkés termelés szab meg – mit sem változtat azon, hogy a költségárakat továbbra is az értékek határozzák meg.

4. McCulloch

[a) A ricardoi rendszer eklektikus vulgarizálása. A tőkés termelés apológiája]

A ricardoi gazdaságtan vulgarizátora és egyszersmind felbomlásának legsiralmasabb képe.

Nemcsak Ricardónak, hanem James Millnek is vulgarizátora.

Egyébként mindenben vulgáris közgazdász; a fennállónak az apologétája. Egyetlen aggodalma, a komikumig hajtva, a profit süllyedő tendenciája; a munkások helyzetével teljesen elégedett, egyáltalában a polgári gazdaság minden ellentmondásával, amely a munkásosztályra nehezedik. Itt minden zöldell. Itt még arról is tud, hogy

„gépeknek bármely alkalmaztatásba való bevezetése szükségképp ugyanakkora vagy nagyobb keresletet támaszt *az elbocsátott munkások iránt* vala-

mely más alkalmaztatásban" [„Principles", Edinburgh 1825, 181–182. old.[78]].

Itt eltér Ricardótól, mint ahogy későbbi írásaiban igen lágyszavúvá is válik a földtulajdonosok vonatkozásában. De egész gyöngéd aggódása a szegény tőkéseké, tekintve a profitráta süllyedő tendenciáját!

McCulloch úr, úgy látszik, nem *jellegzetes különbségeket* keres, mint egy tudomány más kifejtői, hanem csak *„hasonlatosságokat*, és e szerint az elv szerint eljárva oda jut, hogy összezavarja az anyagi tárgyakat a nem-anyagiakkal; a termelő munkát a nem-termelővel; a tőkét a jövedelemmel; a munkás táplálékát magával a munkással; a termelést a fogyasztással; és a munkát a profittal". (*Malthus*: „Definitions in Political Economy etc.", London 1827, 69–70. old.)

„McCulloch úr *»Principles of Political Economy«-jában", Edinburgh 1825,*[79] „az értéket *reális* és *csereértékre** osztja fel; az előbbi, azt mondja (225. old.), függ a bármely áru termeléséhez szükséges** munka mennyiségétől, az utóbbi pedig a *munkának v a g y bármely más árunak* attól *a mennyiségétől*, amelyért kicserélődik; és ez a két érték, mondja (215. old.), *azonos* a dolgok rendes állapotában, azaz ha az áruk piaci kínálata pontosan arányos az irántuk való hatékony kereslettel. Mármost, ha azonosak, akkor azonosnak kell lennie a munka két mennyiségének is, amelyre ő utal; de a 221. oldalon azt mondja nekünk, hogy nem azok, mivel az egyik magába zárja a profitot, míg a másik kizárja azt." („Outlines of Political Economy etc.", London 1832, 25. old.)

McCulloch ugyanis azt mondja, i. m. („Principles of Political Economy") 221. old.:

„Valójában ez" (egy áru) „mindig többért fog kicserélődni" {több munkáért, mint amellyel megtermelték}; *„és ez a többlet az, ami a profitot alkotja."*

Itt ragyogó példát látunk az eljárási módjára ennek a skót főszélhámosnak.

Malthus, Bailey stb. vitái rákényszerítik őt, hogy különbséget tegyen *reális érték* és *csere-* vagy *relatív érték* között. De úgy teszi ezt – elvben –, ahogy a különbséget Ricardónál találja. *Reális* érték – az áru arra a munká-

* *Marxnál*: és *relatív* vagy *csereértékre* – *Szerk.*

** *Marxnál*: az elsajátítására vagy termelésére fordított – *Szerk.*

ra vonatkozólag tekintve, amely *ennek* termeléséhez szükséges; *relatív* érték – *különböző áruknak* az arányát tekintve, amelyeket ugyanaz alatt az idő alatt lehet megtermelni, amelyek *ezért* egyenértékek, és amelyek egyikének az értékét ezért *ki* lehet *fejezni* a másik áru használati értékének abban a mennyiségében, amely ugyanabba a munkaidőbe kerül. Az áru *relatív értéke*, ebben a ricardoi értelemben, csak más kifejezése *reális értékének* és nem jelent mást, mint hogy az áruk a bennük foglalt munkaidő arányában cserélődnek ki, tehát a *kettőben foglalt munkaidő egyenlő*. Ha egy áru piaci ára ennélfogva egyenlő csereértékével (ahogy ez az eset, ha a kereslet és a kínálat fedi egymást), akkor a vásárolt áru annyi munkát foglal magában, mint az eladott. Pusztán csereértékét realizálja, vagyis csak *csereértékén* kel el, ha cserébe érte *ugyanazt a munkamennyiséget* kapják vissza, amit benne odaadtak. Mindezt Culloch utánaszajkózva helyesen meg is állapítja hát. Csakhogy túl messzire megy itt, mivel a csereérték malthusi definíciója – az a bérmunka-mennyiség, amely felett egy áru parancsnokol – már belevette magát a gyomrába. A relatív értékről tehát kijelenti, hogy az a „munkának *v a g y* bármely más árunak az a mennyisége, amelyért egy áru kicserélődik". Ricardo, a relatív értéknél, mindig csupán a munka kirekesztésével beszél árukról, mert az áruk cseréjében csak azért realizálnak profitot, mert az áru és a munka közti cserében *nem* cserélnek egyenlő munkamennyiségeket. Ricardo, azáltal hogy mindjárt írása elején arra veti a fő hangsúlyt, hogy az áru értékének a benne foglalt munkaidő által való meghatározása toto coelo* különbözik ennek az értéknek a vele megvásárolható munkamennyiség által való meghatározásától, egyrészt megvonja a különbséget a között a munkamennyiség között, amelyet egy áru magában foglal, és a között a munkamennyiség között, amely felett parancsnokol. Másrészt kizárja az áru és a munka cseréjét az áru relatív értékéből. Mert ha áru áruval cserélődik, akkor egyenlő munkamennyiségeket cserélnek. Ha magával a munkával cserélődik, akkor egyenlőtlen munkamennyiségeket cserélnek, és a tőkés termelés ennek a cserének az egyenlőtlenségén nyugszik. Ricardo nem magyarázza meg, hogyan vág össze ez a *kivétel* az érték fogalmával. Innen erednek a viták követőinél. De helyes ösztönnel megteszi a *kivételt*. (Valójában nem kivétel; az *ő* felfogásában azonban az.) Culloch tehát tovább megy Ricardónál, látszólag következetesebb, mint ő.

Nála nincsen szakadás. Minden egy darabból van. Akár árura cserélődik egy áru, akár munkára, ez a csereviszony egyaránt az áru *relatív*

* – mint ég és föld – *Szerk.*

értéke. És ha a kicserélt árukat értékükön adják el (tehát a kereslet és kínálat fedi egymást), akkor ez a relatív érték mindig a *reális érték* kifejezése. Azaz egyenlő munkamennyiségek vannak meg a csere mindkét pólusán. Tehát „a dolgok rendes állapotában" egy áru csak olyan bérmunka-mennyiségre cserélődik is ki, amely egyenlő azzal a munkamennyiséggel, melyet az az áru magában foglal. A munkás a bérben annyi anyagiasult munkát kap, amennyit a tőkének cserébe közvetlen munkában visszaad. Ezzel elesik a többletérték forrása és az egész ricardoi elmélet halomradől. Először tehát Culloch úr azzal a látszattal dönti meg, hogy a következetességig kiélezi.

És aztán hogyan tovább? Aztán Ricardótól szemérmetlenül Malthushoz menekszik, aki szerint az áru értékét az a munkamennyiség határozza meg, amelyet megvásárol, és amelynek mindig nagyobbnak kell lennie annál, amelyet magában foglal. Csakhogy ezt Malthus annak mondja ki, ami, Ricardóval szembeni *ellentétnek*, Culloch úr pedig ezt az ellentétet magáévá teszi, miután magáévá tette a ricardoi kifejezést egy látszólagos következetességgel (azaz a gondolatnélküliség következetességével), amely felbomlasztja a ricardoi elmélet értelmét. A ricardoi tanítás legbelső magvát – hogyan realizálnak profitot, merthogy az áruk *értékükön* cserélődnek ki – Culloch ennélfogva nem érti és veszni hagyja. Minthogy a csereérték – amely „a piac rendes állapotában" Culloch szerint egyenlő a reális értékkel, *„valójában"* azonban mindig nagyobb, amennyiben ezen a többleten nyugszik a profit (szép ellentét és szép kifejtés, amely egy „valójában"-on nyugszik) – a „munkának *vagy* bármely más árunak az a mennyisége", amelyre az áru kicserélődik, ezért „bármely más árura" érvényes az, ami a „munkára" érvényes. Ez azt jelenti, hogy az áru nemcsak több közvetlen munkára cserélődik ki, mint amennyit tartalmaz, hanem több anyagiasult munkára a többi áruban, mint amennyit maga tartalmaz, azaz a profit „elidegenítésből eredő profit", és ezzel ismét megérkeztünk a merkantilistákhoz. Malthus levonja ezt a következtetést. Cullochnál magától értetődik, csakhogy azzal a pretencióval, hogy ez a ricardoi rendszer kifejtése.

És a ricardoi rendszernek ezt a zagyvalékká történő teljes felbomlasztását – olyan felbomlasztás, amely közben azzal pöffeszkedik, hogy következetes végigvitel – a csőcselék, nevezetesen a kontinentális csőcselék (ahonnan Roscher úr természetesen nem hiányzik) mint a ricardoi rendszer *túlságosan messzire hajtott*, csúcsáig hajtott következményét tette magáévá, elhívén Culloch úrnak, hogy a ricardoi módja annak, „ahogyan krákog és ahogyan köp"[80], ami mögé ügye-, gondolata- és lelkiismeretefogyott

eklekticizmusát elrejti, valójában tudományos kísérlet e rendszer következetes végigvitelére!

McCulloch egész egyszerűen olyan ember, aki a ricardoi gazdaságtannal üzleteket akart csinálni, ami csodálatraméltó módon sikerült is neki. Egészen úgy, ahogy *Say* üzleteket csinált Smithszel, csakhogy neki legalább az az érdeme volt, hogy bizonyos formális rendbe szedte, és hébe-korba – a félreértésein kívül – elméleti aggályokat is megengedett magának. Minthogy Culloch a ricardoi gazdaságtan révén elsőnek kapott professzori széket Londonban,[81] ezért az volt az ő üzlete, hogy eredetileg mint ricardiánus lépjen fel, és nevezetesen az is, hogy részt vegyen a földtulajdonosok elleni harcban. Mihelyt megvetette a lábát és Ricardo vállán pozícióhoz jutott, fő törekvése az volt, hogy a politikai gazdaságtant, sajátlag a ricardoit, a whigizmus határain belül adja elő és minden a whigeknek kellemetlen végkövetkeztetést eltávolítson. Utolsó írásai a pénzről, adókról stb. puszta perbeszédek a mindenkori whig-kabinet mellett. Ezáltal emberünk jövedelmező posztig vitte. Statisztikai írásai puszta vakulj-vevő művek. Az elmélet gondolatnélküli felbomlása és vulgarizálódása itt magában a fickóban is megmutatkozik mint „vulgariánusban", amiről később még egyet-mást, mielőtt végeznénk ezzel a spekuláló skóttal.

1828-ban McCulloch kiadta Smith „Wealth of Nations"-ét, és ennek a kiadásnak IV. kötete saját jegyzeteit és értekezéseit tartalmazza; ezekben részint korábban már közzétett rossz tanulmányait, amelyeknek abszolúte semmi közük nincs a dologhoz, mint pl. a „hitbizományról" stb., újrakinyomatja, hogy a kötetet megtöltse; részben előadásait a politikai gazdaságtan történetéről majdnem szószerint elismétli, ahogy maga mondja, „nagyban merít belőlük", részint pedig az időközben Mill által és Ricardo ellenfelei által felhozott újat a maga módján megpróbálja asszimilálni.

„Principles of Political Economy"-jában[82] McCulloch úr semmi mást nem cselekszik, mint hogy lemásolja „jegyzeteit" és „értekezéseit", amelyeket magukat már korábbi „elegyes írásaiból" másolt le. Csak a „Principles"-ben még romlik valamelyest a helyzet, mert enyhébb dolog „jegyzetekben" következetlenségeket elkövetni, mint egy állítólag módszeres ábrázolásban. Ennélfogva a fenti mondatok {„Principles"-e tartalmaz ezenkívül másolásokat Millből, a legidétlenebb illusztrációkkal bővítve, és új lenyomatait gabonakereskedelemről stb. szóló cikkeknek, amelyeket már talán húsz különböző cím alatt különböző időszaki folyóiratokban, gyakran különböző időpontokban *ugyanabban* a folyóiratban is, szószerint lenyomatott és újralenyomatott}, amelyeket részben szószerint kölcsönzött

ugyan a „jegyzetekből" stb., mégis valamivel kevésbé következetleneknek tűnnek ezekben a „jegyzetekben", mint a „Principles"-ben.

A. Smith-kiadásának idézett *IV. kötetében* (London 1828) azt mondja Mac (ugyanezt szószerint elismétli „Principles of Political Economy"-jában,[83] de azok nélkül a disztinkciók nélkül, amelyeket a „jegyzetekben" még szükségeseknek tartott):

„Szükséges különbséget tenni az áruk vagy termékek *csereértéke* és *reális* vagy *költségértéke* között. Az *elsőn*, vagyis az áru vagy termék csereértékén azt az erejét vagy képességét értjük, hogy más árukra *vagy* munkára kicserélődjék; és a *másodikon*, vagyis reális vagy költségértékén azt a munkamennyiséget értjük, amely termeléséhez vagy elsajátításához szükséges, vagy jobbanmondva azt a mennyiséget, amely egy hasonló áru termeléséhez vagy elsajátításához szükséges volna a vizsgálódás idején." (I. m. 85–86. old.) „Egy bizonyos munkamennyiség által termelt *áru*" {amikor az áruk kínálata egyenlő a hatékony kereslettel} „egyaránt kicserélődik bármely más árura vagy megvásárol bármely más árut, amelyet ugyanazon munkamennyiség termelt. Sohasem cserélődik azonban ki pontosan ugyanazon munkamennyiségre vagy vásárolja meg pontosan ugyanazon munkamennyiséget, mint amely megtermelte; de bár nem teszi meg ezt, *mindig* kicserélődik ugyanazon munkamennyiségre vagy megvásárolja ugyanazon munkamennyiséget, mint bármely más áru, amelyet ugyanazon körülmények közt, illetve ugyanazon munkamennyiség révén termeltek meg, mint ezt magát." (I. m. 96–97. old.) „*Valójában*" (ezt a szólamot szószerint elismétli a „*Principles*"-ben, mivelhogy a „valójában" alkotja valójában egész levezetését) „ez" (az áru) „mindig többért fog kicserélődni" {tudniillik több munkáért, mint amellyel megtermelték}; „és *ez a többlet az, ami a profitot alkotja.* Egyetlen tőkésnek sem lehetne *bármi indítéka*" (mintha az áruk cseréjénél és az értékükről való vizsgálódásnál a vevő „indítékairól" volna szó), „hogy már elvégzett munka egy adott mennyiségének termékét kicserélje *elvégzendő munka* ugyanazon *mennyiségének* termékéért. Ez annyi volna, mint *kölcsönözni*" {„kicserélni" annyi volna, mint „kölcsönözni"} „anélkül, hogy bármilyen kamatot kapnánk a kölcsönre." (I. m. 96. old.)

Kezdjük hátulról.

Ha a tőkés nem kapna vissza több munkát, mint amennyit a bérben előlegezett, akkor „kölcsönözne" „profit" nélkül. Amit meg kell magya-

rázni, az az, hogyan lehetséges profit, ha az áruk (a munka vagy más áruk) értékükön cserélődnek ki. És a magyarázat az, hogy nem volna lehetséges profit, ha egyenértékeket cserélnének ki. Először feltételezi, hogy a tőkés és a munkás „cserélnek". Aztán, hogy a profitot megmagyarázza, feltételezi, hogy „nem" cserélnek, hanem hogy az egyik kölcsönad (tehát árut ad) és a másik kölcsönvesz, tehát csak azután fizet, hogy az árut megkapta. Vagyis, hogy a profitot megmagyarázza, azt mondja, a tőkés nem csinálna „kamatot", ha nem csinálna profitot. Amellett a dolog téves. Az az áru, amelyben a tőkés a bért fizeti, és az az áru, amelyet a munka eredményeként visszakap, különböző *használati értékek*. Tehát nem azt kapja vissza, amit előlegezett, éppoly kevéssé, mint amikor egy árut egy másikra kicserél. Hogy egy másik árut vásárol-e, vagy a sajátos árut, a munkát vásárolja-e meg, amely számára előteremti a másik árut, az ugyanaz. Az általa adott használati érték helyébe egy másik használati értéket kap, mint minden árucserénél. Ha ezzel szemben csupán az áru értékét tekintjük, akkor többé nem ellentmondás, hogy „már elvégzett munka egy adott mennyiségét" kicserélik „elvégzendő munka ugyanazon mennyiségére" (habár a tőkés ténylegesen csak azután fizet, hogy a munka el *van* végezve), sem pedig az, hogy elvégzett munka egy mennyiségét kicserélik elvégzett munka ugyanazon mennyiségére. Az utóbbi idétlen tautológia. Az előbbi magába zárja, hogy „az elvégzendő munka" más használati értékben anyagiasul, mint az elvégzett munka. Ebben az esetben tehát van különbség, ennélfogva magából a viszonyból eredő indítéka a cserének, a másikban nincs, minthogy csak *a*-t cserélnek *a*-ra, amennyiben a cserében a munkamennyiségről van szó. Mac úr ezért az *indítékhoz* menekszik. A tőkés indítéka az, hogy több „munkamennyiséget" kapjon vissza, mint amennyit ad. A profitot abból magyarázza, hogy a tőkésnek az az *indítéka*, hogy „profitot" csináljon. Éppígy azonban azt mondhatnók a kereskedő árueladásánál, minden árueladásnál, amelynek nem fogyasztás a célja, hanem nyereség: Nincs indítéka, hogy elvégzett munka ugyanazon mennyiségét kicserélje elvégzett munka ugyanazon mennyiségére. Indítéka az, hogy több elvégzett munkát kapjon cserébe, mint amennyit odaad. Ennélfogva több elvégzett munkát *kell* kapnia pénz vagy áruk formájában, mint amennyit odaad áru vagy pénz formájában. Olcsóbban kell tehát vásárolnia, mint ahogy elad, és drágábban eladnia, mint ahogy vásárolt. Az *elidegenítésből eredő* profitot magyarázza ilymódon, nem azzal, hogy adekváttá tette az érték törvényével, hanem hogy vevőnek és eladónak nincs „indítéka" az érték törvényéhez mérten vásárolni vagy eladni. Ez Mac első „fennkölt" felfedezése, s ez igen szép a ricardoi rendszerben, amely igyekszik kimutatni,

hogyan szerez magának érvényt az érték törvénye az eladó és a vevő „indítékai" ellenére.

Egyebekben Mac „jegyzetekbeli" ábrázolása csak a következőkben különbözik a „Principles"-beli ábrázolásától:

A „Principles"-ben különbséget tesz „reális érték" és „relatív érték" közt, és azt mondja, hogy a kettő „rendes körülmények közt" egyenlő, „valójában" azonban nem szabad egyenlőknek lenniök, ha profitnak kell kijönnie. Csak azt mondja tehát, hogy a „való" az „elvnek" ellentmond.

A „jegyzetekben" háromfajta értéket különböztet meg. „Reális értéket", egy áru „relatív értékét" más árukkal való cseréjében, és egy áru relatív értékét munkával kicserélve. Az áru „relatív értéke" más áruval való cseréjében nem egyéb, mint *reális* értéke más áruban *kifejezve*. Vagy „egyenértékben". Ezzel szemben relatív értéke a munkával való cserében nem egyéb, mint reális értéke nála magánál nagyobb másik reális értékben kifejezve. Azaz értéke nem egyéb, mint cseréje egy nagyobb értékkel, egy nem-egyenértékkel. Ha egyenértékű munkával cserélnék ki, akkor nincs profit. Egy áru értéke a munkával való cseréjében egy nagyobb érték.

Probléma: Az érték ricardoi meghatározása ellentmond az áru munkával való cseréjének.

Mac-féle megoldás: Az áru munkával való cseréjében az érték törvénye nem létezik, hanem az ellenkezője. Különben a profitot nem lehetne megmagyarázni. Márpedig számára, ricardiánus számára a profitnak az érték törvényéből kellene magyarázódnia.

Megoldás: Az érték törvénye (ebben az esetben) a profit. „Valójában" Mac csak azt mondja ki, amit a ricardoi elmélet ellenfelei mondanak, hogy ha az érték törvénye uralkodnék a tőke és a munka közti cserében, akkor *nem* léteznék *profit*. Ezek azt mondják, hogy emiatt a ricardoi értéktörvény téves. Ő azt mondja, hogy *erre az esetre*, amelyet belőle kellene megmagyarázni, nem létezik; hogy ebben az esetben valami mást „értünk" „értéken".

Hogy mennyire nem ért csak egy szemernyit is a ricardoi törvényből, kitűnik ebből. Azt kellene mondania különben: A profit a munkaidő arányában elcserélt áruk cseréjében abból magyarázódik, hogy az áruk „meg nem fizetett" munkát tartalmaznak. Tehát a tőke és a munka egyenlőtlen cseréje magyarázza az áruk értéken való cseréjét és a profitot, amelyet ebben az árucserében realizálnak. Ehelyett azt mondja: Ugyanannyi munkaidőt magukban foglaló áruk ugyanannyi bennük nem foglalt munka-többlet felett parancsnokolnak. Ilyen módon véli a ricardoi tételeket kibékíteni a malthusival, azáltal, hogy azonosságot hozott be az áruk értékének a munkaidő által való meghatározása és az áruk értékének a munka feletti parancs-

noklás által való meghatározása között. De mit jelent ez: Ugyanannyi munkaidőt magukban foglaló áruk ugyanannyival *több* munka felett parancsnokolnak a bennük foglalt munkánál? Nem jelent semmi egyebet, mint: áru, amely egy meghatározott munkaidőt foglal magában, meghatározott mennyiségű többletmunka felett parancsnokol, több felett, mint amennyit magában foglal. Hogy ez nemcsak az *A* árura érvényes, amely *x* munkaidőt foglal magában, hanem *B* árura is, amely szintúgy *x* munkaidőt foglal magában, ez már a malthusi formula kifejezésében benne rejlik.

Az ellentmondás megoldása Macnél tehát ez: Ha érvényes volna a ricardoi értéktörvény, akkor a profit, ennélfogva a tőke és a tőkés termelés lehetetlen volna. Éppen ez az, amit Ricardo ellenfelei állítottak. És ez az, amivel Mac válaszol nekik; amivel megcáfolja őket. Ezenközben eszébe sem jut, milyen szép a munkával [való cserében] a csereértéknek olyan magyarázata, amely ebben áll: *az érték a nem-értékre való csere.*

[*b*) *A munka fogalmának elferdítése. Csereérték és használati érték azonosítása*]

Miután Mac úr így elejtette a ricardoi gazdaságtan bázisát, amellett még tovább megy és felbomlasztja e bázis bázisát.

Az első nehézség a ricardoi rendszerben a tőke és a munka cseréje volt – úgy, hogy megfeleljen az „*érték törvényének*".

A második nehézség az volt, hogy *egyenlő nagyságú tőkék*, bármilyen is a szerves összetételük, *egyenlő profitokat* hoznak – vagyis a *profit általános rátája*. Valójában tudattalanul az a probléma, hogyan változnak át az értékek költségárakká?

A nehézség onnan eredt, hogy *egyenlő nagyságú*, egyenlőtlen összetételű *tőkék* – akár állandó és változó tőke, akár álló- és forgótőke egyenlőtlen arányai, akár a körforgás egyenlőtlen idői mellett – közvetlen munkának *nem egyenlő* tömegeit hozzák mozgásba, tehát nem is sajátíthatják el meg nem fizetett munka egyenlő tömegeit, tehát egyenlő többletértéket vagy többletterméket sem a termelési folyamatban. Tehát nem sajátíthatnak el egyenlő profitokat, ha a profit nem más, mint a többletérték az egész előlegezett tőke értékéhez képest számítva. *Ha azonban a többletérték valami más volt, mint (meg nem fizetett) munka, akkor a munka egyáltalában-véve nem volt az áruk értékének „alapzata és mértéke".*

A nehézségeket, amelyek itt adódnak, maga Ricardo (ha nem is általános formájukban) megtalálta és mint az érték szabálya alóli *kivételeket* megállapította. Malthus ezekkel a kivételekkel a szabályt halomra döntötte,

minthogy a kivételek alkották a szabályt. Torrens, szintén polemikusan Ricardo ellen, legalább annyiban kimondotta a problémát, hogy azt mondta: *egyenlő nagyságú tőkék egyenlőtlen munkatömegeket hoznak mozgásba, mégis egyenlő „értékű" árukat termelnek, ennélfogva az értéket nem a munka határozza meg. Szintúgy Bailey* stb. *Mill* a maga részéről a Ricardo által megállapított kivételeket kivételeknek fogadta el, anélkül, hogy aggasztották volna, kivéve egyetlenegy formában. A tőkések profitjának egyetlenegy *kiegyenlítési oka* volt az, amit a szabállyal *ellentmondásban* levőnek talált. És az eset ez volt: Bizonyos áruk a termelési folyamatban időznek (pl. a bor a pincében) anélkül, hogy munkát fordítanának rájuk; olyan időszak ez, amelynek folyamán bizonyos természeti folyamatok játékának teszik ki őket. (Így pl. a munka hosszú megszakítása – amelyet nem jegyez meg Mill – a földművelésben, a cserzésben, mielőtt bizonyos új vegyi hatóanyagokat alkalmaztak.) Mégis ezt az időt profithozónak számítják. Azt az időt, amely alatt az áru nincs kitéve a munkának, munkaidőnek számítják. (Ugyanez van egyáltalában, ahol a *hosszabb forgalmi idő* jön számításba.) *Mill úgyszólván „kihazudta" magát a zavarból azáltal, hogy azt mondta, hogy azt az időt, amelynek folyamán a bor* pl. a pincében fekszik, olyan időnek lehetne tekinteni, amelyben munkát szív fel, *habár*, az előfeltételezés szerint, valójában, nem ez az eset. Különben azt kellene mondani, hogy az „idő" teremt profitot, és hogy az idő mint olyan „zengzet és füst"[84]. Millnek ehhez a zagyvaságához kapcsolódik Culloch, vagy még inkább a maga szokásos peckes plagizátormódján olyan általános formában reprodukálja, amelyben a lappangó értelmetlenség szabaddá válik és a ricardoi rendszernek, mint egyáltalában minden gazdaságtani gondolkozásnak, az utolsó maradványa is szerencsésen kiküszöbölődik.

A fent említett nehézségek közelebbi szemügyrevételkor mind megint a következő nehézségben oldódnak fel: A tőkének az a része, amely áruk formájában kerül bele a termelési folyamatba, mint anyag vagy szerszám, soha nem tesz hozzá több értéket a termékhez, mint amennyivel a termelés előtt bírt. Mert csak annyiban van értéke, amennyiben megtestesült munka, és a benne foglalt munkát semmilyen módon nem változtatja meg az, hogy ez a rész belekerül a termelési folyamatba. Annyira független a termelési folyamattól, amelybe belekerül, és annyira függő a társadalmilag meghatározott munkától, amely a saját termeléséhez szükséges, hogy saját értéke megváltozik, ha újratermeléséhez több vagy kevesebb munkaidő szükséges, mint amennyi benne foglaltatik. Mint érték ezért a tőkének ez a része változatlanul kerül bele a termelési folyamatba és változatlanul kerül ki belőle. Amennyiben egyáltalában reálisan belekerül és megváltozik, ez olyan vál-

tozás, amelyen a *használati értéke*, ő maga mint *használati érték* megy keresztül. És mindazok a műveletek, amelyeken vagy a nyersanyag keresztülmegy, vagy amelyeket a munkaszerszám véghezvisz, pusztán olyan folyamatok, amelyeken ezek mint meghatározott nyersanyag stb. és meghatározott szerszámok (orsók stb.) mennek keresztül, használati értékük folyamatai, amelyeknek mint ilyeneknek semmi közük ezeknek a csereértékéhez. A csereérték ebben a változásban fennmarad. Voilà tout.*

Másképp áll a dolog a tőke azon részével, amely munkaképességre cserélődik ki. A munkaképesség használati értéke – *munka*, a csereértéket tételező elem. Mivel az a munka, amelyet a munkaképesség az ipari fogyasztásban szolgáltat, nagyobb, mint az a munka, amely saját újratermeléséhez szükséges, amely egyenértéket szolgáltat a béréért, ezért az az érték, amelyet a tőkés a munkástól cserébe kap, nagyobb, mint az az ár, amelyet ezért a munkáért fizetett. Ebből következik, a munka kizsákmányolásának egyenlő rátáját előfeltételezve, hogy két egyenlő nagyságú tőke közül az, amelyik kevesebb eleven munkát hoz mozgásba, akár eleve kisebb arányban áll ennek változó része az állandóhoz, akár [hosszabb] a forgalmi idő vagy az a termelési idő, amelyben nem cserélődik ki munkára, nem kerül érintkezésbe vele, nem szívja fel – hogy ez a tőke kevesebb értéktöbbletet és egyáltalában csekélyebb értékű árut hoz létre. Hogyan lehetnek akkor mégis a létrehozott *értékek egyenlőek* és állhatnak arányban az értéktöbbletek az előlegezett tőkével? Ricardo erre nem tudott válaszolni, mert a kérdés így felállítva *képtelenség*, mivel a valóságban sem egyenlő értékeket, sem egyenlő értéktöbbleteket nem termelnek. Ricardo azonban nem ismerte fel az általános profitráta genezisét, ennélfogva az értékeknek tőlük sajátosan különböző költségárakká való átváltozását sem.

De Mac kiküszöböli a nehézséget, Mill idétlen „kibúvójára" támaszkodva. A visszásságon úgy segítünk, hogy a jellegzetes különbséget, amelyből e visszásság fakad, egy frázissal semmivéfecsegjük. A jellegzetes különbség ez: A munkaképesség használati értéke munka, ennélfogva csereértéket létrehozó. A többi áru használati értéke – a csereértéktől megkülönböztetett használati érték, emiatt semmi olyan változás, amelyen ez a használati érték átmegy, nem változtatja meg eleve-elrendelt csereértéküket. A visszásságon úgy segítünk, hogy az áruk használati értékeit – csereértéknek nevezzük, és a műveleteket, amelyeken mint használati értékek átmennek, a szolgálatokat, amelyeket mint használati értékek a termelésben tesznek –

* – Ez minden. – *Szerk.*

munkának nevezzük. Hisz ugyanígy a köznapi életben beszélnek munkaállatokról, munkagépekről, sőt poétikusan azt is mondják, hogy az izzó vas dolgozik, vagy hogy dolgozik, mikor a pöröly súlya alatt nyög. Hisz még kiabál is. *És mit sem könnyebb bizonyítani, mint hogy minden „művelet" munka, mert a munka — művelet. Éppígy be lehet bizonyítani, hogy minden testi dolognak érzéklése van, mert minden érzékelő dolog — testi.*

„A *munka helyesen* úgy definiálható, hogy az bármi fajta tevékenység vagy művelet, — akár ember, alsóbbrendű állatok, gépi berendezés, akár természeti erők végzik el —, amely valamely kívánatos eredmény létrehozására irányul." (I. m. 75. old.)

És ez semmiképp sem [csupán] munkaszerszámokra vonatkozik. A dolgot tekintve ez éppannyira érvényes a nyersanyagra. A pamut fizikai tevékenységen vagy műveleten megy keresztül, amikor festékanyagot vesz fel. Egyáltalában nem lehet egy dologra fizikailag, mechanikailag, vegyileg stb. hatni „valamely kívánatos eredmény létrehozására" anélkül, hogy a dolog maga vissza ne hatna. Nem lehet tehát megdolgozni anélkül, hogy maga is ne dolgozna. És ennélfogva a termelési folyamatba belekerülő minden áru nemcsak azáltal gyarapítja az értéket, hogy saját értéke fennmarad, hanem azáltal, hogy új értéket hoznak létre azzal, hogy „dolgoznak", nem pusztán tárgyiasult munkát jelentenek. Ezzel természetesen minden nehézség ki van küszöbölve. Valójában ez pusztán körülírása, átkeresztelése a Say-féle „a tőke termelő szolgálatainak", „a föld termelő szolgálatainak" stb.,[85] ami ellen Ricardo állandóan polemizál; és ami ellen Mac, mirabile dictu*, ugyanabban az „értekezésben" vagy „jegyzetben" polemizál, amelyben a Milltől kölcsönzött és kiszépített találmányát fontoskodva kiteregeti. Say-vel szemben ricardoi reminiszcenciákkal dobálózik és emlékszik arra, hogy ezek a „termelő szolgálatok" valójában csak azok a tulajdonságok, amelyeket a dolgok mint *használati értékek* a termelési folyamatban nyilvánítanak. De természetesen ha ezeket a „termelő szolgálatokat" a szentséges *„munka"* névvel látja el, akkor mindez megváltozik.

Miután Mac szerencsésen árukat munkásokká változtatott, teljesen magától értetődő, hogy ezek a munkások bért is húznak, és hogy értékükön kívül, amellyel „felhalmozott munkaként" bírnak, még munkabért is kell fizetni „műveleteikért" vagy „tevékenységükért". Az áruknak ezt a bérét per procura** a tőkések vágják zsebre, ez a *„felhalmozott munka bére"*,[86]

* — mondani is csodálatos — *Szerk.*

** — meghatalmazás folytán; megbízott helyetteként — *Szerk.*

alias* *profit*. És ezzel ki van mutatva, hogy az egyenlő tőkék egyenlő profitja, akár sok, akár kevés munkát hoznak mozgásba, közvetlenül következik az értéknek *munkaidő* által való meghatározásából.

A legkülönösebb az, mint már megjegyeztem, hogy amikor Mac Millből kiindulva elsajátítja Sayt, ugyanabban a pillanatban Sayre a ricardoi frázisokat dobálja. Hogy milyen szószerint másolja Sayt, csupán ott, ahol Say *tevékenységről* beszél, ő ezt a tevékenységet – *munkának* nevezi, legjobban a Ricardóból való következő passzusokból látható, ahol az utóbbi Say ellen polemizál:

„Say úr . . . hibául tudja be neki" (A. Smithnek), „hogy »*csakis az ember munkájának* tulajdonít értéktermelő erőt. Szabatosabb elemzés megmutatja nekünk, hogy az érték a munka tevékenységének köszönhető vagy jobbanmondva az ember iparkodásának, egyesülten a természet által nyújtott *erők tevékenységével* és a *tőkéével*. Ennek az elvnek a nem-ismerése akadályozta meg őt abban, hogy megalkossa annak igaz elméletét, hogy mi a befolyása a gépi berendezésnek a gazdagság termelésében«[87]. Ellentmondásban A. Smith véleményével Say úr . . . arról az értékről beszél, amelyet természeti erők. . . adnak az áruknak. . .[88] De ezek a természeti erők, bár nagyban hozzátesznek a *használati értékhez*, sohasem *tesznek hozzá csereértéket*, amiről Say úr beszél." („Principles", III. kiad., 334–336. old.) „*Gépek* és természeti erők igen nagyban hozzátehetnek egy ország gazdagságához . . . de nem . . . bármit is e gazdagság értékéhez." (I. m. 335. old., jegyzet)

Ricardo, mint minden említésreméltó közgazdász, mint A. Smith (habár ő egyszer egy humoros pillanatában az ökröt termelő munkásnak nevezi[89]), a munkát *emberi*, még inkább társadalmilag meghatározott *emberi tevékenységként*, az érték egyetlen forrásaként emeli ki. Ricardo éppen abban a következetességben különbözik a többi közgazdásztól, amellyel az áruk értékét a társadalmilag meghatározott munka puszta „képviseleteként" fogja fel. Mindezek a közgazdászok annyiban többé vagy kevésbé világosak, Ricardo inkább, mint a többi, hogy a *dolgok* csereértékét az emberek termelő tevékenységének puszta kifejezéseként, egy sajátos társadalmi formájaként fogják fel, mint a dolgoktól és dologként való használatuktól – akár az ipari, akár a nem-ipari fogyasztásban – *toto genere*** különböző valamit.

* – másképpen; más néven – *Szerk.*
** – *egész nemében ; teljességgel – Szerk.*

Az érték számukra valójában pusztán dologilag kifejezett viszonya az emberek termelő tevékenységeinek, a munkáknak egymáshoz. Ricardo Say ellen kifejezetten mint az ő véleményét kifejezőket idézi Destutt de Tracy szavait:

„Mivel bizonyos, hogy csakis a fizikai és morális képességeink a mi eredeti gazdagságunk, ezért csak *ezeknek a képességeknek*" (az emberi képességeknek) „az *alkalmazása, valamilyen fajta munka*" (tehát munka mint az *emberi* tehetségek realizálása), „a mi eredeti kincsünk, és hogy mindig ez az alkalmazás teremti meg mindazokat a dolgokat, amelyeket gazdagságnak nevezünk... Az is bizonyos, hogy *mindezek a dolgok csak az őket megteremtő munkát képviselik*, és ha *értékük* van, vagy éppen két különböző értékük, ezt csak a munkából származtathatják, amelyből eredtek."[90] (Ricardo, i. m. 334. old.)

Tehát értékük az áruknak csak, egyáltalában a dolgoknak csak emberi munka *megtestesüléseiként* van; nem amennyiben mint dolgok magukértvalóan valamik, hanem amennyiben társadalmi munka testtéválásai.

És azt merték mondani, hogy a nyomorúságos Mac a csúcsáig vitte Ricardót, ő, aki gondolatnélküli törekvésében, hogy a ricardoi elméletet eklektikusan ellentéteivel elegyítve „hasznosítsa", ennek és minden gazdaságtannak *elvét, magát a munkát* mint emberi tevékenységet és társadalmilag meghatározott emberi tevékenységet *azonosítja* a fizikai stb. tevékenységgel, amellyel az áruk mint *használati értékek*, mint dolgok bírnak! Ő, aki magának a munkának a fogalmát elveszti!

Mill „kibúvóján" nekiduhajodva McCulloch lemásolja Sayt, miközben ricardoi frázisokkal polemizál ellene, és Saynek éppen azokat a frázisait, amelyek ellen Ricardo a XX. fejezetben, „Érték és gazdagság", mint a maga és Smith nézeteivel alapvetően ellenkezők ellen harcol. (Roscher természetesen elismétli, hogy Mac a végletig vitt Ricardo.[91]) Csak bárgyúbb Saynél, aki a tűz, a gépi berendezés stb. „tevékenységét" nem nevezi *munkának*. És következetlenebb. Míg Say széllel, tűzzel stb. hozat létre „értéket", Mac csak azokkal a használati értékekkel, dolgokkal hozat létre, amelyeket monopolizálni lehet, mintha a szelet vagy a gőzt vagy a vizet hajtóerőkként alkalmazni lehetne szélmalom, gőzgép, vízikerék birtoklása nélkül! Mintha akik azokat a dolgokat birtokolják, monopolizálják, amelyeket birtokolva lehet csak alkalmazni a természeti erőket, nem monopolizálnák ezeket a természeti erőket is! Annyi levegőt, vizet stb. kaphatok, amennyit akarok. De mint termelő hatóerőket csak úgy kapom meg ezeket, ha meg-

vannak nekem azok az áruk, dolgok, amelyeknek használatával ezek ilyen hatóerőkként működnek! Így tehát Mac még Say alatt van.

Ricardónak ebben a vulgarizálásában tehát elméletének a legteljesebb, leggondolatnélkülibb felbomlasztását látjuk.

„Amennyiben azonban ezt az eredményt" (bármely dolog tevékenysége vagy művelete által termelt eredményt) „olyan természeti erők munkája *vagy* művelete viszi végbe, amelyeket sem nem monopolizálhat, sem el nem sajátíthat egyéneknek egy nagyobb vagy kisebb száma mások kizárásával, akkor *nincs értéke*. Amit ezek az erők tesznek, *ingyenesen* van megtéve." (Mac, i. m. 75. old.)

Mintha az, amit a gyapot, gyapjú, vas vagy gépi berendezés tesz, nem volna szintén „ingyenesen" megtéve. A gép kerül valamibe, a gép műveletét nem fizetik. Semmilyen áru használati értéke nem kerül semmibe, miután csereértékét megfizették.

„Az ember, aki olajat ad el, nem számítja fel annak természetes minőségeit. Költségének becslésekor számba veszi a munka értékét, amelyet fellelésében alkalmaztak, és ekkora az értéke." (*Carey*: „Principles of Political Economy", I. rész, Philadelphia 1837, 47. old.)

Ricardo Sayvel szemben éppen azt emelte ki, hogy pl. a gép tevékenysége éppen olyan kevésbe kerül, mint a szélé és a vízé.

„A szolgálatok, amelyeket ... a természeti erők *és a gépi berendezés* végeznek el számunkra ... szolgálatunkra vannak ... azzal, hogy hozzátesznek a használati értékhez; de mivel *ezek ingyenesen* végzik el munkájukat ... ezért a segítség, amelyet nekünk nyújtanak, semmit sem tesz hozzá a *csereértékhez*." (*Ricardo*, 336–337. old.)

Mac tehát nem értette Ricardo legegyszerűbb tételeit sem. De a ravaszdi azt gondolja: Ha a gyapot, gépi berendezés stb. használati értéke *semmibe* sem kerül, nem fizetik meg csereértékükön kívül, akkor ezzel szemben ezt a használati értéket *eladják* azok, akik a gyapotot, gépi berendezést stb. alkalmazzák. Eladják azt, ami nekik semmibe sem kerül.

A brutális gondolatnélkülisége ennek a fickónak látható abból, hogy miután Say „elvét" elfogadta, ezek után a földjáradékot Ricardóról igen terjengősen lemásolva nagy nyomatékkal fejti ki.

Minthogy a föld olyan „természeti erő ... amelyet egyéneknek egy nagyobb vagy kisebb száma monopolizált vagy elsajátított mások kizárásá-

val", ezért természetes vegetatív tevékenységének *vagy* „munkájának", termelőerejének *értéke* van, és ilymódon a járadék a talaj termelőerejéből magyarázódik, mint a fiziokratáknál. Ez a példa csattanóan mutatja, milyen modorban vulgarizálja Mac Ricardót. Egyrészt lemásolja Ricardo kifejtéseit, amelyeknek csak a ricardoi előfeltételezések alapzatán van értelmük, másrészt elfogadja másoktól (magának csak a „nomenklatúrát" tartva fenn, vagy enyhe változtatást a dologban) ezeknek az előfeltételezéseknek az egyenes tagadását. Azt kellett volna mondania: „A járadék a föld munkabére", amelyet a földtulajdonos zsebel be.

„Ha egy tőkés ugyanazt az összeget adja ki, amikor megfizeti a munkások bérét, lovakat tart vagy gépet bérel, és ha az emberek, a lovak és a gép mind *ugyanazt a darab munkát* tudja elvégezni, akkor *ennek* értéke *nyilvánvalóan* ugyanaz lesz, bármelyikük végezte is el." (I. m. 77. old.)

Ez más szavakkal: A termék értéke a ráfordított tőke értékéhez igazodik. Ez a megoldandó probléma. A probléma kimondása Mac szerint *„nyilvánvalóan"* megoldása annak. Minthogy azonban pl. a gép nagyobb darab munkát végez el, mint az általa kiszorított emberek, ezért még inkább „nyilvánvaló", hogy a gép termékei értékének ahelyett, hogy esne, emelkednie kellene, összehasonlítva az emberekkel, akik „ugyanazt a munkát végzik el". Minthogy a gép talán 10 000 darab munkát végez el ott, ahol az ember egyet, és mindegyik darabnak *ugyanaz az értéke*, ezért a gép terméke 10 000-szer drágább, mint „az emberé".

Abbeli törekvésében egyébként, hogy Saytől különbözzék, azáltal hogy szerinte nem a természeti hatóerők tevékenysége, hanem csak a monopolizált vagy munka által termelt hatóerők tevékenysége hoz létre *értéket*, Mac képtelen vizét megtartóztatni, és visszaesik a ricardoi frázisba. Pl. a szél *munkája* a kívánt hatást termeli a hajóra. (Változást termel benne.)

„De ennek a változásnak az *értéke* nem növekszik és semmilyen fokban nem függ a tekintett természeti erők műveletétől vagy munkájától, hanem attól a *tőkeösszegtől*, vagyis *előző munka termékétől*, amely e hatás termelésében közreműködött; éppúgy, ahogy a gabona *őrlésének költsége* nem függ a malmot hajtó szél vagy víz tevékenységétől, hanem attól a tőkeösszegtől, amelyet a műveletben *elhasználtak*." (I. m. 79. old.)

Itt egyszerre az őrlés csak annyiban tesz hozzá a gabonához értéket, amennyiben tőkét, „előző munka termékét" „elhasználtak" az őrlés műveletében. Tehát nem azáltal, hogy a malomkő „dolgozik", hanem azáltal, hogy a malomkő „elhasználásával" a benne foglalt értéket, a benne megtestesült munkát is *„elhasználták"*.

Ezek után a szép fejtegetések után Mac a Milltől és Saytől elsajátított bölcsességet, amivel az érték fogalmát összhangba hozza az összes ellentmondó jelenségekkel, így foglalja össze:

„A *munka* szó jelentése ... az *értékre* vonatkozó minden vitában ... vagy az ember közvetlen munkája, vagy az ember által termelt *tőke munkája*, vagy mindkettő." (I. m. 84. old.)

Munkán tehát az ember munkáját kell érteni, aztán a felhalmozott munkáját és végül a *hasznosításokat* – azaz az (ipari) fogyasztásban kifejlődött fizikai stb. tulajdonságait a használati értékeknek. Ezektől a tulajdonságoktól elválasztva a használati érték semmi. A használati érték csak a fogyasztásban tevékenykedik. Tehát: A munka termékeinek csereértékén ezeknek a termékeknek a használati értékét értjük, mert ez a használati érték csak a fogyasztáskor végzett *tevékenységében*, vagy ahogy Mac nevezi, *„munkájában"* áll, akár ipari mármost ez a fogyasztás, akár nem. A használati értékek „műveleteinek", „tevékenységeinek" vagy „munkáinak" fajtái azonban éppúgy, mint ezek természetes mértékei, éppen olyan különbözőek, mint maguk ezek a használati értékek. Mi tehát ezek egysége, mértéke, amelyek révén összehasonlítjuk őket? Ezt a közös „munka" szóval állítja elő, amelyet a használati értékek e teljesen különböző tevékenységeire ráhúz, miután magát a munkát a „művelet" vagy „tevékenység" szóra redukálta. A használati érték és a csereérték azonosságával végződik tehát Ricardónak ez a vulgarizálása, amelyet ezért az iskola mint iskola felbomlásának legvégső és legmocskosabb kifejezéseként kell tekintenünk.

„A *tőke profitja* csak más név a *felhalmozott munka bérére*" (Mac: „Principles etc.", 1825, 291. old.),

azaz arra a munkabérre, amelyet az áruknak azokért a szolgálatokért fizetnek, amelyeket mint *használati értékek* a termelésben teljesítenek.

Ezzel a felhalmozott munka bérével kapcsolatban egyébként McCulloch úrnál még egy külön titokzatosság van. Már említettük, hogy – nem számítva Ricardóból, Millből, Malthusból és Sayből történt másolásait, amelyek írásainak tulajdonképpeni alapkészletét alkotják – ő maga a „felhalmozott munkáját" különböző címek alatt állandóan újranyomatja

és eladja, mindig „nagyban merítve" abból, amit már megfizettek neki korábban. Ezt az eljárást arra, hogy hogyan lehet a „felhalmozott munka béréből" meríteni, már *1826-ban* egy külön írás aprólékosan fejtegette, és mit nem vitt még véghez 1826-tól 1862-ig[92] McCulloch ebben a felhalmozott munka béréből való merítésben! (Ezt a nyomorúságos frázist is elsajátítja Roscher, úgy is, mint Thuküdidész.[93])

Az írás címe: *Mordecai Mullion*: „Some Illustrations of Mr. McCulloch's Principles of Political Economy", Edinburgh 1826.[94] Itt ki van mutatva, hogyan szerzett magának nevet a mi iparlovagunk. $^{9}/_{10}$-ét lemásolja A. Smithről és Ricardóról stb., a többi $^{1}/_{10}$-ét állandóan a saját felhalmozott munkájáról, „amelyet a legszemérmetlenebbül és a legundorítóbban ismételget". Mullion pl. kimutatja, hogyan adja el McCulloch *ugyanazokat a cikkeket* nemcsak felváltva az „Edinburgh Review"-ban[95], a „Scotsman"-ben[96], az „Encyclopaedia Britannica"-ban[97] mint külön „értekezéseket", mint új munkákat, hanem pl. hogyan nyomatja ki az „Edinburgh Review" különböző évfolyamaiban *ugyanazokat* a cikkeket *szószerint*, csak néhány átcsoportosítással és új cégér alatt újból. Erre vonatkozólag Mullion azt mondja erről a „hihetetlen foldozóvargáról" [31. old.], „minden közgazdászok leggazdálkodóbbjáról" [66. old.]:

„McCulloch úr cikkei a lehető legkevésbé hasonlítanak az égitestekhez, – [. . .] de egy tekintetben emlékeztetnek ezekre a fényességekre – megállapított visszatérési idők vannak." (I. m. 21. old.)

Nem csoda, hogy hisz a „felhalmozott munka bérében"!

Mac úr hírneve mutatja az iparlovagi aljasság hatalmát.

Hogy hogyan aknázza ki McCulloch Ricardo néhány tételét fontoskodásra, lásd többek közt *„Edinburgh Review", 1824 március*, ahol a felhalmozott munka bérének ez a barátja (a firkálmány címe „Considerations on the Accumulation of Capital") valóságos jeremiádára fakad a profitráta süllyedésén.

„A szerző . . . így nyilvánítja ki az aggodalmakat, amelyeket a *profit süllyedése* kelt benne: »A virágzás látszata, amelyet Anglia nyújt [. . .] csalóka; a szegénység csapása titkon elérte az állampolgárok tömegét, és a nemzet hatalmának és nagyságának alapzatai megrendültek. . . Ott, ahol a kamatráta alacsony, mint Angliában, a profitráta szintén alacsony és a nemzet virágzása túljutott tetőpontján.« Ezek az állítások feltétlenül meglepik mindazokat, akik ismerik Anglia ragyogó állapotát." (Prévost, i. m. 197. old.)

Mac úrnak nem kellett volna amiatt nyugtalankodnia, hogy a „föld" jobb „munkabért" kap, mint a „vas, tégla stb.". Bizonyára az volt az ok, hogy keményebben „dolgozik".

*

{Vak tyúk is talál olykor szemet, és így McCulloch a következőben; de még ez is, ahogy megfogalmazza, csak következetlenség, minthogy az értéktöbbletet nem választja el a profittól. Másodszor: megint gondolatnélküli eklektikus plágiumainak egyike. Az olyan fickók szerint, mint Torrens stb., akiknél az értéket a tőke határozza meg, éppígy Bailey szerint, a profit az (előlegezett) tőkével van arányban. Nem azonosítják a profitot az értéktöbblettel, mint Ricardo, de csak mert egyáltalában nem szükségletük, hogy a profitot az érték bázisán magyarázzák; mert azt a formát, amelyben az értéktöbblet megjelenik – a *profitot* mint az értéktöbblet viszonyát az előlegezett tőkéhez –, az eredeti formának veszik; valójában a megjelenő formát csak szavakra lefordítják. Mac passzusai, aki 1. ricardiánus és 2. Ricardo ellenfeleit másolja – közvetítés nélkül –, így szólnak:

> Ricardo szabálya[98] csak „azokban az esetekben" igaz, „amelyekben az *ipar termelékenysége* [...] *állandó marad*". (*McCulloch*: „Principles of Political Economy", Edinburgh 1825, 373. old.)

Azaz az állandó tőkét szolgáltató iparban.

> „A profit attól az aránytól függ, amelyben azzal a tőkével áll, amely megtermelte, nem pedig [...] a bérhez való arányától." Ha az ipar termelékenysége *általánosan* megkétszereződött, és ha az így kapott felesleget a tőkés és a munkás közt megosztják, akkor a tőkés és a munkás közti arány ugyanaz marad, habár a *profit rátája* a ráfordított tőke tekintetében emelkedett. (I. m. 373–374. old.)

Még ebben az esetben is, mint Mac meg is jegyzi, azt lehetne mondani, hogy a *bér* relatíve esett a termékhez viszonyítva, mert a *profit* emelkedett. (Ebben az esetben azonban a profit emelkedése a bér esésének oka.) Ez a számítás azonban azon a téves eljáráson nyugszik, hogy a bért a termékben való részesedésként veszik számításba, és J. St. Mill úr, mint korábban láttuk,[99] ezen a szofisztikus úton igyekszik a ricardoi törvényt általánosítani.}[100]

5. *Wakefield*
[*Ellenvetések Ricardónak a munka értékéről és a földjáradékról szóló elmélete ellen*]

Wakefield tulajdonképpeni érdemeit a tőke felfogásában megvilágítottuk korábban „*Az értéktöbblet átváltozása tőkévé*" c. szakaszban[101]. Itt csak közvetlenül a „tárgyra" vonatkozókat.

„Ha a munkát egy áruként és a tőkét, a munka termékét, egy másik áruként kezeljük, akkor, ha e két áru értékét egyenlő munkamennyiségek szabályoznák, egy adott tömegű munka minden körülmények között olyan tőkemennyiségre cserélődnék ki, amelyet ugyanakkora tömegű munka termelt volt; a *múltbeli munka* [. . .] mindig ugyanakkora tömegű *jelenlegi munkára* cserélődnék ki." De „a munka értékét, más árukhoz viszonyítva, legalábbis amennyiben a bérek a termékben való részesedéstől függnek, nem egyenlő munkamennyiségek határozzák meg, hanem a kínálat és kereslet aránya". (*Wakefield* jegyzete Smith „Wealth of Nations"-ének kiadásában, London 1835, I. köt. 230—231. old.)

Wakefield szerint tehát a profit megmagyarázhatatlan volna, ha a munka *értékét* megfizetnék.

Idézett A. Smith-kiadásának II. kötetében Wakefield megjegyzi:

„A többlettermék[102] [. . .] mindig járadékot alkot: *mégis fizethetnek járadékot, amely nem többlettermékből áll.*" (I. m. 216. old.)

„Ha", mint Írországban, „a nép zömét oda juttatják, hogy krumplin, kalyibában és rongyokban éljen, és hogy az engedélyért, hogy így élhessen, fizetségül adja mindazt, amit a kalyibákon, rongyokon és krumplin kívül termelni tud, akkor abban az arányban, ahogy kevesebbel beérik, a földnek, melyen élnek, tulajdonosa többet kap, még ha a tőke vagy munka hozama változatlan maradna is. *Amit a nyomorúságos bérlők feladnak, a földtulajdonos takarítja be.*" *Így „az életszínvonal esése a föld művelői között egy másik oka a többlettermeknek*. . . Ha a bér esik, a többlettermékre gyakorolt hatás ugyanaz, mint ha az életszínvonal esik: mivel az össztermék ugyanaz marad, a többletrész nagyobb; a termelőknek kevesebb van és a földtulajdonosnak több." (I. m. 220—221. old.)

Ez esetben a profitot *járadéknak* hívják, éppúgy, ahogy *kamatnak* hívják, ha a munkás, mint pl. Indiában, a tőkés előlegeivel (habár maga névlegesen függetlenül) dolgozik, és az egész többletterméket neki kell szolgáltatnia.

6. Stirling
[*A profitnak a keresletből és a kínálatból való magyarázása*]

Stirling (Patrick James): „The Philosophy of Trade etc.", Edinburgh 1846.

„Minden áru mennyiségét [. . .] úgy kell szabályozni, hogy az ilyen áru kínálata csekélyebb arányban álljon keresletével, mint a munka kínálata a munka keresletével. Az áru ára vagy értéke és a benne feldolgozott munka ára vagy értéke közti különbözet [. . .] alkotja a [. . .] *profitot*" vagy *többletet*, amelyet Ricardo a maga elmélete szerint nem tud megmagyarázni. (I. m. 72–73. old.)

Ugyanez az ember azt mondja nekünk:

„Ha az áruk értékei termelési költségeiknek megfelelően aránylanak egymáshoz, akkor ezt *értékparitásnak* lehet nevezni." (I. m. 18. old.)

Ha tehát a munkának a kereslete és a kínálata megfelel egymásnak, akkor a munkát *értékén* adnák el (akármit gondol is Stirling magának ezen az értéken). És ha az árunak, amelyben a munkát feldolgozták, a kereslete és a kínálata megfelel egymásnak, akkor az árut *termelési költségén* adnák el, amin Stirling a *munka értékét* érti. Az áru ára akkor egyenlő a benne feldolgozott munka értékével. És a munka ára egyenlő a saját *értékével*. Ennélfogva az áru ára parin áll a benne feldolgozott munka árával. Ennélfogva nem volna profit vagy többlet. Stirling tehát a profitot vagy a többletet ebből magyarázza:

A munka kínálata a munka keresletéhez viszonyítva nagyobb kell hogy legyen, mint az áru kínálata, amelyben a munkát feldolgozták, az áru keresletéhez viszonyítva. A dolgot úgy kell berendezni, hogy az árut drágábban adják el, mint ahogy a benne foglalt munkát megfizetik. Ezt nevezi Stirling úr úgy, hogy a többlet jelenségének megmagyarázása, holott ez csak körülírása a megmagyarázandónak. Tovább tekintve csak három eset lehetséges: A munka ára „parin áll az értékkel", azaz a munka kereslete és kínálata megfelel [egymásnak], a munka ára egyenlő az értékével. Akkor az árut értéke *felett* kell eladni, vagyis a dolgot úgy kell berendezni, hogy az áru kínálata a kereslete *alatt* álljon. Tisztára *„elidegenítésből eredő profit"*, csak megtoldva a feltétellel, amely mellett lehetséges. Vagy a munka iránti kereslet a munka kínálata felett áll és az ára az értéke felett. Akkor a tőkés többet fizetett a munkásnak, mint amennyit az áru ér, és a vevő kétszeres többletet kell hogy fizessen a tőkésnek, először azt, amit a tőkés el-

sőbb a munkásnak fizetett, és aztán a profitját. Vagy a munka ára az értéke *alatt* áll; a munka kínálata a munka iránti kereslet felett. Akkor a többlet onnan ered, hogy a munkát értéke *alatt* fizették meg és *értékén*, vagy legalábbis *ára* felett kel el.

Ha minden értelmetlenséget lehántunk, akkor a többlet Stirlingnél abból ered, hogy a tőkés a munkát értéke *alatt* vásárolja meg és ára *felett* adja el megint az áru formájában.

A többi eset, kivetkőztetve a nevetséges formából, amely szerint a termelőnek úgy kell „berendeznie" a dolgot, hogy áruját az értéke felett adja el, vagy „értékparitása" felett, mi mást sem jelent, mint: Ha egy áru kereslete nagyobb, mint kínálata, akkor a *piaci ár* az érték *fölé* emelkedik. Ami bizonyára nem új felfedezés, és olyan fajta „többletet" magyaráz meg, amely sem Ricardónak, sem senki másnak nem okozta soha a legcsekélyebb nehézséget sem.

7. *John Stuart Mill*: „*Some Unsettled Questions etc.*", *London 1844*

Egy korábbi füzetben részletesen kimutattam azokat az erőszakos kísérleteket, amelyeket Mill tesz, hogy Ricardo törvényét a *profitrátáról* (hogy fordított arányban van a munkabérrel) közvetlenül az érték-elméletből levezesse, anélkül, hogy *értéktöbblet* és *profit* között különbséget tenne.[103]

[*a) Értéktöbbletráta és profitráta összecserélése. Zűrzavar a profit forrása tekintetében*]

A fent idézett írásocskában[104], amely valójában tartalmazza J. St. Mill úr minden eredeti eszméjét a politikai gazdaságtanról (eltérően testes kompendiumától[105]), ez olvasható a *IV. tanulmányban „A profitról és a kamatról"*:

„A szerszámok és a nyersanyagok, akárcsak más dolgok, eredetileg csakis munkába kerültek... A szerszámok és nyersanyagok készítésében alkalmazott munka, hozzátéve ahhoz a munkához, amelyet később alkalmaztak, hogy a nyersanyagokat a szerszámok* segítségével feldolgozzák, megadja a teljes összegét a kész áru termelésében alkalmazott

* *Marxnál*: gépek – *Szerk.*

munkának... *A tőkét pótolni ezért csakis annyit jelent, mint az alkalmazott munka bérét pótolni.*" ([„Essays on some Unsettled Questions", London 1844] 94. old.)

Ez önmagában téves, mert az alkalmazott munka és a megfizetett bér egyáltalán nem azonos. Ellenkezőleg, az alkalmazott munka egyenlő a bér és profit összegével. A tőkét pótolni annyit jelent, mint a megfizetett munkát (a bért) és a tőkés által meg nem fizetett, de eladott munkát (a profitot) pótolni. Mill úr itt összecseréli az „alkalmazott munkát" és az alkalmazott munkának azt az adagját, amelyért a tőkés, aki alkalmazza, megfizet. Ez az összecserélés önmagában nemigen szól amellett, hogy nagyon megértette a ricardoi elméletet, amelyet állítása szerint tanít.

Az állandó tőkére vonatkozólag még mellékesen meg kell jegyezni, hogy ha annak minden része előző munkára oldódik is fel, tehát ha azt lehet is képzelni, hogy valamikor profitot vagy bért vagy mindkettőt képviselt, mihelyt egyszer létrejött, egy része többé sem profitra, sem bérre nem oldódhat fel, mint pl. a vetőmag stb.

Mill nem különbözteti meg az értéktöbbletet a profittól. Kijelenti tehát, hogy a *profitráta* (ami a profittá már átváltozott értéktöbbletre helyes) egyenlő a termék árának termelési eszközei árához (a munkát beleszámítva) való arányával. (Lásd 92–93. old.) És ugyanakkor a *profitráta* törvényeit közvetlenül le akarja vezetni a ricardoi törvényből, ahol Ricardo összezavarja az értéktöbbletet és a profitot; mondván, hogy „a profit a bértől függ; emelkedik, ahogy a bér esik, és esik, ahogy a bér emelkedik" [94. old.].

Mill úr maga sincs egészen tisztában magával a *kérdéssel*, amelyet megoldani igyekszik. Ezért röviden megformulázzuk az *ő* kérdését, mielőtt meghallgatjuk feleletét. A profitráta az értéktöbblet aránya az előlegezett tőke *teljes összegéhez* (állandó tőkét és változó tőkét egybeszámítva), míg maga az értéktöbblet annak a munkamennyiségnek a többlete, amelyet a munkás dolgozik, azon munkamennyiség felett, amelyet a bérben előlegeztek neki; tehát az értéktöbbletet csak a változó, vagyis bérre fordított tőkére, nem az egész tőkére vonatkoztatva veszik szemügyre. Az értéktöbblet rátája és a profit rátája ezért két különböző ráta, habár maga a profit csak egy sub certa specie* tekintett értéktöbblet. Az értéktöbblet rátájáról helyes azt mondani, hogy kizárólag „a bértől függ; emelkedik, ahogy a bér esik, és esik, ahogy a bér emelkedik". (A bruttó-értéktöbbletről ez téves volna;

* – bizonyos nézőpontból – *Szerk.*

mivelhogy ez nemcsak attól a rátától függ, amelyben az egyes munkás többletmunkáját elsajátítják, hanem ugyanakkor az egyidejűleg kizsákmányolt munkások tömegétől (számától) is. A profit rátáját – minthogy ez az értéktöbblet aránya az előlegezett tőke összértékéhez – természetesen érinti és meghatározza az értéktöbblet esése vagy emelkedése, tehát a bér emelkedése vagy esése; de ezen a meghatározáson kívül a profit rátája magába zár még ettől független és reá nem közvetlenül visszavezethető meghatározásokat. J. St. Mill úr – aki egyrészt Ricardóval együtt a profitot és az értéktöbbletet *közvetlenül* azonosítja, másrészt a *profitrátát* (az antiricardiánusokra való polemikus tekintettől indíttatva) nem a ricardoi értelemben fogja fel, hanem valóságos értelmében, mint az értéktöbblet *arányát* az előlegezett tőke összértékéhez (változó tőke + állandó tőke) fogja fel – azon töri magát, hogy bebizonyítsa: a profitrátát *közvetlenül* meghatározza az a törvény, amely az értéktöbbletet határozza meg, és amely egyszerűen abban oldódik fel, hogy minél csekélyebb munkanapjának az a része, amelyet a munkás önmagának elsajátít, annál nagyobb az a rész, amely a tőkésnek jut, és vice versa*. Mármost lássuk gyötrődését, amiben az a legrosszabb, hogy nincs tisztában vele, mi is az a probléma tulajdonképpen, amelyet meg akar oldani. Ha magát a problémát helyesen formulázta volna meg, nem oldhatta volna meg *ezen* a módon tévesen. Azt mondja tehát:

„Habár [. . .] a szerszámok, nyersanyagok és épületek [. . .] maguk is munka termékei [. . .] mégsem lehet értékük *egészét* az őket megtermelő munkások bérére feloldani." {Fent azt mondta, hogy a tőkét pótolni annyi, mint a bért pótolni.} A profitot, amelyet a tőkések e bér után csináltak, be kell számítani. Az utolsó termelő tőkésnek nem csupán az általa és a szerszámkészítő által fizetett *béreket* kell pótolnia a termékből, hanem a szerszámkészítő profitját is, amelyet a saját tőkéjéből maga előlegezett. (I. m. 98. old.) „A *profit*" tehát „nem tisztán a kiadás pótlása utáni *többlet*; belekerül magába a kiadásba [. . .] A tőkét részben a bér fizetésére vagy visszatérítésére fordítják, és részben más tőkések profitjának megfizetésére, akiknek közreműködése szükséges volt a termelési eszközök összehozásához." (I. m. 98–99. old.) „Egy cikk lehet ennélfogva *ugyanazon munkamennyiség terméke, mint azelőtt*, és mégis, ha a *profit* valamely *adagját*, amelyet az utolsó termelő kell hogy megtérítsen előző termelőknek, meg lehet takarítani" (economize), „*a cikk termelési*

* – megfordítva – *Szerk.*

költsége csökken . . . Mindamellett [. . .] igaz marad, hogy a profitráta fordítottan változik, mint a bér termelési költsége." (I. m. 102–103. old.)

Itt természetesen mindig abból az előfeltételezésből indulunk ki, hogy egy áru ára egyenlő értékével. Ezen a bázison folytatja maga Mill úr is a vizsgálódást.

Először is az imént idézett ábrázolásmódban a profit igen erősen elidegenítésből eredő profitnak fest; de hagyjuk ezt. Mi sem tévesebb, mint hogy egy cikk (ha *értékén* kel el) „ugyanazon munkamennyiség terméke, mint azelőtt", és ugyanakkor valamilyen körülmény révén „a cikk termelési költsége csökkenhetett". {Hacsak nem az általam először felállított értelemben, ahol a cikk termelési költségét megkülönböztetem a tőkés termelési költségétől, mivelhogy az e termelési költségek egy részét nem fizeti meg.[106] Ebben az esetben valójában helyes is, hogy profitját éppannyira megcsinálja saját munkásainak meg nem fizetett többletmunkájából, mint ahogy megcsinálhatja azáltal is, hogy az állandó tőkéjét szolgáltató tőkést *alulfizeti*, azaz ennek a tőkésnek az árujában foglalt és e tőkés által meg nem fizetett többletmunka egy részét (amely éppen ezáltal az ő profitját alkotja) nem fizeti meg. Ez mindig arra lyukad ki, hogy az árut értéke *alatt* fizeti. A profit rátája (tehát az értéktöbblet aránya az előlegezett tőke összértékéhez) éppannyira emelkedhet azáltal, hogy az előlegezett tőkének ugyanazon mennyisége objektíve olcsóbbá válik (annak következtében, hogy a munka termelékenysége az állandó tőkét termelő termelési területeken megnagyobbodott), mint azáltal, hogy szubjektíve válik olcsóbbá a vevő számára, minthogy ez értéke *alatt* fizeti meg. *Számára* akkor ez mindig csekélyebb munkamennyiség eredménye.}

Amit Mill először is mond, az az, hogy az utolsó árut készítő tőkés *állandó tőkéje* nemcsak bérre oldódik fel, hanem profitra is. A gondolatmenet ezenközben ez: Ha csak bérre oldódnék fel, akkor tehát a profit az utolsó tőkés többlete volna, miután pótolták az összes béreket {és a termék egész (megfizetett) ráfordítása bérekre oldódott volna fel} – amiből az előlegezett tőke összessége állna. Az előlegezett tőke összértéke egyenlő volna a termékben foglalt bérek összértékével. A profit az efeletti többlet volna. És minthogy a profitráta egyenlő e többlet arányával az előlegezett tőke összértékéhez, ezért ez a ráta nyilvánvalóan az előlegezett tőke összértékének arányában emelkednék vagy esnék, azaz a bérek *értékének* arányában, amelyeknek összessége az előlegezett tőkét alkotja. {Maga ez az ellenvetés valójában bárgyú, ha a profit és a bér *általános* arányát tekintjük. Hiszen Mill úrnak az egész termékből csak az egyik oldalra kellett volna

állítania azt a részt, amelyik profitra oldódik fel (közömbös, hogy *az utolsó* tőkésnek fizették-e meg vagy a korábbiaknak, a társfunkcionáriusoknak az áru termelésében), és azt, amely bérre oldódik fel, a másikra, és akkor a profitok összege továbbra is egyenlő maradna a bérek összegének értéke feletti többlettel és a ricardoi „fordított arányt" közvetlenül lehetne állítani a profitrátáról. Csakhogy nem igaz, hogy az előlegezett tőke összessége profitra és bérre oldódik fel.} De az előlegezett tőke nemcsak bérre oldódik fel, hanem előlegezett profitokra is. A profit tehát nemcsak az előlegezett bérek feletti, hanem egyben az előlegezett profitok feletti többletként marad meg. Tehát a *profitrátát* nemcsak a bér feletti többlet, hanem az utolsó tőkésnek a bérek + profitok összege feletti többlete határozza meg, s ezek összege alkotja az előfeltételezés szerint az egész előlegezett tőkét. Ez a ráta tehát nyilvánvalóan megváltozhat nemcsak a bérek emelkedése vagy esése révén, hanem a profit emelkedése vagy esése révén is. És ha eltekintenénk a ráta változásától, amennyiben ez a bérek emelkedéséből vagy eséséből származik, ha feltennők, ami *x*-szer bekövetkezik a gyakorlatban, hogy a bérek értéke, azaz termelési költségük, a bennük foglalt munkaidő változatlan maradna, állandó volna – akkor a Mill úr által mutatott úton ahhoz a szép törvényhez jutunk, hogy a profitráta emelkedése és esése a profit emelkedésétől *és esésétől* függ.

„Ha a profit valamely adagját, amelyet az utolsó termelő kell hogy megtérítsen előző termelőknek, meg lehet takarítani, akkor a cikk termelési költsége csökkent."

Ez valóban igen helyes. Tegyük fel, hogy az *előző termelők* profitjának semmilyen adagja sem volt puszta megtetézés – elidegenítésből eredő profit, mint James Steuart mondja –, akkor „a profit valamely adagjának" minden megtakarítása {amennyiben nem azáltal érik el, hogy a későbbi termelő rászedi a korábbit, azaz nem fizeti meg neki egészen az árujában foglalt értéket} az áru termeléséhez szükséges munka mennyiségében történt megtakarítás. {Eltekintünk itt attól a profittól, amelyet pl. azért az időért fizetnek, amikor a tőke a termelési idő alatt parlagon hever stb.} Ha pl. két napra volt szükség ahhoz, hogy a nyersanyagot, pl. a szenet, a bányából a gyárig juttassák, és most már csak egy napra van szükség, akkor egy munkanapot „megtakarítanak"; de ez ugyanannyira érvényes a bérre feloldódó részére, mint a profitra feloldódó részére.

Miután Mill úr tisztázta önmaga előtt, hogy az utolsó tőkés *többlet*rátája, illetve egyáltalában a profitráta nemcsak a bérek és a profitok közvetlen

arányától függ, hanem az utolsó profitnak, illetve mindegyik meghatározott tőke profitjának az előlegezett tőke összértékéhez (= a változó (bérekre fordított) tőke összegéhez + az állandó tőkéhez) való arányától, hogy más szavakkal a profitrátát nem csupán a profitnak a tőke bérre fordított részéhez való aránya határozza meg, tehát nem csupán a bér termelési költsége vagy értéke, így folytatja:

„Mindamellett igaz marad, hogy a profitráta fordítottan változik, mint a bér termelési költsége."

Habár téves, mégis igaz. Az illusztráció, amelyet mármost megad, klasszikus példa számba mehet a közgazdászok illusztrációs modorára, annál csattanóbban, mert szerzője egyszersmind egy Logika Tudományá-t[107] is írt.

„Tegyük fel például, hogy 60 mezőgazdasági munkás 60 quarter gabonát kap bérképpen", továbbá „állótőkét és vetőmagot fogyasztanak további 60 quarter értékben, és hogy műveleteik eredménye 180 quarternyi termék." A profitot 50 %-osnak előfeltételezve, a vetőmagnak és a szerszámoknak 40 ember munkájának termékére kell feloldódniok; „mert e 40-nek a bére, a profittal együtt, 60 quarterra rúg. *Ezért ha a termék 180 quarterból áll, akkor 100 ember* [. . .] *eredménye.*" Tegyük fel mármost, hogy a munkák ugyanazok maradnak, de *valamilyen találmány révén az állótőke és a vetőmag segédkezése elesik.* 180 quarternyi hozamot korábban nem lehetett 120 quarter ráfordítás nélkül elérni, most elérhető nem több, mint 100 ráfordítással. A 180 quarter „még ugyanazon munkamennyiség eredménye, mint azelőtt [. . .] 100 ember munkájáé. Egy quarter gabona ezért még [. . .] egy ember munkája $^{10}/_{18}$-ának terméke." Mert „*egy quarter gabona*, amely az egyes munkás díjazása, valójában *ugyanazon munka* [. . .] *terméke, mint azelőtt*, de termelési költsége mindazonáltal csökkent; most egy ember munkája $^{10}/_{18}$-ának terméke és semmi egyébnek; míg korábban termeléséhez szükség volt ennek a munkamennyiségnek az összekapcsolására egy kiadással, a profit visszatérítésének formájában, ami $^{1}/_{5}$-del többre rúgott. Ha a bér termelési költsége ugyanaz maradt volna, mint azelőtt, akkor a profit nem emelkedhetett volna. Mindegyik munkás 1 quarter gabonát kapott volna; de 1 quarter gabona abban az időben ugyanazon termelési költség eredménye volt, mint $1^{1}/_{5}$ quarter most. Ezért avégett, hogy mindegyik munkás ugyanazt a termelési költséget kaphassa, mindegyiknek [. . .] 1 quarter gabonát kell kapnia plusz $^{1}/_{5}$-öt." (I. m. 99–103. old.) „Feltéve ezért, hogy a munkást ugyanazon cikkben fizetik, amelyet termel, nyilvánvaló, hogy

amikor költség valamilyen megtakarítása megy végbe ennek a cikknek a termelésében, ha a munkás továbbra is ugyanazt a termelési költséget kapja, mint korábban, akkor megnövekedett mennyiséget kell kapnia, ugyanabban az arányban, amelyben a tőke termelőereje megnövekedett. De ha ez így van, akkor a tőkés ráfordításának pontosan ugyanaz lesz az aránya a hozamához, mint korábban, és a profit nem fog emelkedni. A profitrátának és a bér termelési költségének a változásai ennélfogva karöltve járnak és elválaszthatatlanok." Ricardo véleménye ennélfogva „pontosan helyes, ha alacsony béren *nemcsak olyan bért ért, amely kisebb mennyiségű munka terméke, hanem olyan bért, amelyet csekélyebb költséggel termeltek, a munkát és az előző profitokat egybeszámítva*". (I. m. 104. old.)

Jegyezzük meg ennél a szép illusztrációnál először is, hogy feltételezi, hogy a gabonát valamilyen találmány révén vetőmag (nyersanyag) nélkül és állótőke nélkül termelik; nyersanyag nélkül és munkaszerszám nélkül, tehát levegőből, vízből és földből gyártják, puszta kézi munkával. Ez az idétlen előfeltételezés csupán azt az előfeltételezést rejti, hogy egy terméket *állandó tőke nélkül* termelnek, tehát pusztán újonnan hozzátett munkával. Ebben az esetben természetesen be van bizonyítva, amit be kellett bizonyítani, tudniillik hogy a profit és az értéktöbblet azonos, tehát a profitráta is *csak* a többletmunkának a szükséges munkához való arányától függ. A nehézség éppen abból eredt, hogy azáltal hogy az értéktöbbletet a tőke állandó részéhez [is] arányítják – és ezt az arányt nevezzük profitrátának –, az értéktöbblet rátája és a profit rátája megkülönböződik. Ha tehát az állandó tőkét nullával egyenlővé tesszük, akkor a nehézséget, amely az állandó tőke létezése miatt támadt, azzal oldottuk meg, hogy elvonatkoztatunk ennek az állandó tőkének a létezésétől. Vagyis a nehézséget azzal oldottuk meg, hogy *feltételezzük*, hogy *nem létezik*. Probatum est.*

Rendezzük el mármost a problémát, illetve a probléma Mill-féle illusztrációját helyesen.

Az első előfeltételezésben ezt kapjuk:

Állando tőke (allotoke es vetomag)	*Valtozo tőke* (berre forditott toke)	*Összermek*	*Profit*
60 qr	60 qr (60 munkás)	180 qr	60 qr

* – Bebizonyított. – *Szerk.*

Ebben a példában előfeltételeztük, hogy az állandó tőkéhez hozzátett munka = 120 quarter, és minthogy mindegyik quarter egy munkanap munkabére (vagy az évi munkáé, ami csak egy 365 munkanapból álló munkanap), így a 180 quarter csak 60 munkanapot tartalmaz, amelyből 30 a munkások bérét pótolja és 30 a profitot alkotja. Valójában tehát feltételezzük azt, hogy 1 munkanap 2 quarterban realizálódik, miért is a 60 munkás a 60 munkanapját 120 quarterban realizálja, amiből 60 a bérüket, 60 a profitot alkotja. Más szavakkal: hogy a munkás a munkanap felét a maga számára dolgozza, a bér pótlására, és felét a tőkés számára, ezzel a tőkés értéktöbbletét hozva létre. Az értéktöbblet rátája ezért = 100 %, nem pedig = 50 %. Ezzel szemben a profit rátája, minthogy a változó tőke az egész előlegezett tőkének csak felét alkotja, nem 60 quarter a 60-hoz, tehát nem 100 %, hanem 60 quarter 120-hoz, tehát csak 50 %. Ha a tőke állandó része = 0 volna, akkor az egész előlegezett tőke csak 60 quarterból állna, csak a munkabérre előlegezett tőkéből = 30 munkanapból; a profit és az értéktöbblet, tehát a rátájuk is azonos volna. A profit akkor 100-ra, nem pedig 50 %-ra rúgna; 2 quarter gabona volna a terméke 1 munkanapnak, 120 quarter gabona volna a terméke 60-nak, habár csak 1 quarter gabona volna 1 munkanap bére és csak 60 quarter gabona volna 60 munkanap bére. Más szavakkal: a munkás csak a felét, 50 %-ot kapna terméke után, míg a tőkés a kétszeresét, 100 %-ot kapna ráfordítása után.

Hogyan állna mármost a dolog a 60 quarter *állandó tőkével*? Szintén 30 munkanap terméke volna, és előfeltételezve, hogy ebben az állandó tőkében termelésének elemei ugyancsak így aránylanak — hogy $^1/_3$-a állandó tőkéből áll, $^2/_3$-a újonnan hozzátett munkából, hogy úgyszintén az értéktöbblet és a profitráta ugyanaz —, akkor a következő számításunk volna:

Állandó tőke	*Változó tőke*	*Össztermék*	*Profit*
20 qr	20 qr (Bér 20 munkás számára)	60 qr	20 qr

A profitráta megint 50 %-ra rúgna, az értéktöbblet rátája 100 %-ra. Az össztermék 30 munkanap terméke volna, amiből azonban 10 munkanap (= 20 quarter) az előre-létezett munka (állandó tőke), 20 munkanap pedig 20 munkás újonnan hozzátett munkája, akiknek mindegyike azonban termékének csak a felét kapta meg bérként. 2 quarter továbbra is 1 ember munkájának terméke volna, habár továbbra is 1 quarter volna a bére 1 ember

munkájának és 1 quarter a profitja a tőkésnek, aki az ember munkájának felét sajátította el.

A 60 quarter, ami értéktöbbletet az utoljára termelő tőkés csinált, 50 %-os profitrátát alkotott, mert ezt a 60 quarter értéktöbbletet nemcsak a munkabérben előlegezett 60 quarterra, hanem a vetőmagban és állótőkében előlegezett 60 quarterra is számították, tehát összesen 120 quarterra.

Ha tehát Mill annál a tőkésnél, aki a vetőmagot és az állótőkét, összesen = 60 quartert termelte, ugyancsak 50 % profitot számít, ha továbbá felteszi, hogy az állandó és a változó tőke itt ugyanabban az arányban kerül bele, mint a 180 quarter termelőjénél, akkor joggal mondhatja azt, hogy a profit = 20 quarter, a bér = 20 quarter és az állandó tőke = 20 quarter. Minthogy a bér = 1 quarter, ezért 60 quarter 30 munkanapot tartalmaz, éppúgy, ahogy 120 quarter 60-at tartalmaz.

Mit mond azonban Mill?

> A profitot 50 %-osnak előfeltételezve, a vetőmagnak és a szerszámoknak 40 ember munkájának termékére kell feloldódniok; „mert e 40-nek a bére, a profittal együtt, 60 quarterra rúg".

Az első tőkésnél, aki 60 munkást alkalmazott – mindegyiküknek napi 1 quarter bért fizetett (tehát 60 quartert adott ki munkabérre) –, továbbá 60 quartert állandó tőkére, a 60 munkanap 120 quarterban valósult meg, ebből a munkások azonban csak 60-at kapnak bérként. Vagyis a munkabér csak a fele 60 ember munkája termékének. A 60 quarter állandó tőke tehát már csak = 30 ember munkájának terméke; ha teljesen profitra és bérre oldódnék fel, akkor a bér 30 quarterra és a profit 30 quarterra rúgna, tehát a bér = 15 ember munkája és a profit szintúgy. Ha azonban a profit csak 50 %-ra rúg, ez azért van, mert feltettük, hogy a 60 quarterban tartalmazott 30 napból 10 = előre-létezett munka (állandó tőke) és csak 10 oldódott fel bérre. Tehát 10 nap van tartalmazva állandó tőkében, 20 újonnan hozzátett munkanapokban, amiből azonban a munkások csak 10-et dolgoznak a maguk számára, 10-et a tőkés számára. Mill úr azonban azt állítja, hogy ez a 60 quarter 40 ember terméke, míg előzőleg 120 volt 60-nak a terméke. Az utóbbi esetben 1 quarter $^1/_2$ munkanapot tartalmaz (habár egy egész munkanap bére); az előbbiben $^3/_4$ quarter volna egyenlő $^1/_2$ munkanappal; holott pedig a termék állandó tőkére fordított harmadának (a 60 quarternak) ugyanannyi értéke van, tehát annyi munkaidőt tartalmaz, mint a termék mindegyik másik harmada. Ha Mill úr a 60 quarternyi állandó tőkét telje-

sen fel akarná oldani munkabérben és profitban, ez *semmit* sem változtatna azon a munkaidőmennyiségen, amelyet ez tartalmazott. Továbbra is 30 munkanap maradt; csakhogy mivel itt nem kellett állandó tőkét pótolni, ezért profit és értéktöbblet egybeesett. A profit tehát 100 %-ra rúgott, nem, mint előzőleg, 50 %-ra. Előzőleg az értéktöbblet szintén 100 %-ra rúgott, de a profit csak 50 %-ra; éppen mivel az állandó tőke bekerült a számításba.

Itt tehát Mill úr manővere kétszeresen hibás.

Az első 180 quarternál a nehézség abban állt, hogy az értéktöbblet és a profit nem esett egybe, mert a 60 quarter értéktöbbletet nemcsak 60 quarterra kellett számítani (az össztermék azon részére, amely egyenlő a bérrel), hanem 120 quarterra, azaz a 60 quarter állandó tőkére plusz a 60 quarter munkabérre. Az értéktöbblet ezért 100 %-ra rúgott, a profit csak 50 %-ra. Mill úr ezt a nehézséget a 60 quarternál, amelyből az állandó tőke áll, azzal küszöböli ki, hogy felteszi, hogy itt az egész termék tőkés és munkás közt oszlik el, azaz hogy nem kerül bele állandó tőke az állandó tőke, a 60 quarter vetőmag és szerszámok, képzésébe. Arról a körülményről, amelyet az I. tőkénél meg kellett magyarázni, a III. tőkénél *feltételezi*, hogy elesett, amivel vége van a problémának.

Másodszor azonban, miután feltételezte, hogy az I. állandó tőkéjét alkotó 60 quarter értékébe pusztán munka kerül bele, semmi *előre-létezett munka*, semmi állandó tőke, hogy tehát profit és értéktöbblet egybeesik, tehát a profit és az értéktöbblet rátája is — hogy nem áll fenn különbség köztük —, most megint fordítva azt feltételezi, hogy, mint I. alatt, *különbség áll fenn köztük*, és ezért a profit, mint I. alatt, csak = 50 %. Ha I. alatt a termék harmada nem állandó tőkéből állt volna, akkor a profit egyenlő lett volna az értéktöbblettel; az össztermék csak 120 quarterból = 60 munkanapból állt volna, amiből 30-at a munkások (= 60 quarter) és 30-at a tőkés (= 60 quarter) sajátítottak el. A profitráta akkora lett volna, mint az értéktöbbletráta, = 100 %. Azért volt = 50 %, mert a 60 quarter értéktöbbletet nem 60 quarterra (munkabér), hanem 120 quarterra (munkabér, vetőmag és állótőke) számították. II. alatt felteszi, hogy nem kerül bele állandó tőke. Azt is felteszi, hogy a munkabér ugyanaz, = 1 quarter. És mégis felteszi, hogy a profit és az értéktöbblet különbözik, azaz hogy a profit csak 50 %-ra rúg, bár az értéktöbblet 100 %-ra rúg. Valójában felteszi, hogy a 60 quarter, az össztermék harmada, több munkaidőt tartalmaz, mint az össztermék egy másik harmada; hogy ez a 60 quarter 40 munkanap terméke, míg a többi 120 quarter csak 60-nak a terméke volt.

Valójában azonban kikandikál az elidegenítésből eredő profit régi tévhite, aminek semmi köze sincs a termékben foglalt munkaidőhöz, sem

pedig a ricardoi értékmeghatározáshoz. Felteszi ugyanis, hogy a bér, amelyet egy ember egy munkanapért kap, egyenlő munkanapjának termékével, vagyis annyi munkaidőt tartalmaz, mint amennyit dolgozik. Ha 40 quartert fizetnek bérként, és ha a profit egyenlő 20 quarterral, akkor a 40 quarter 40 munkanapot tartalmaz. A 40 munkanap fizetése egyenlő a 40 munkanap termékével. Ha 60 quarterra 50 %, vagyis 20 quarter profit jut, ebből következik, hogy 40 quarter egyenlő 40 ember munkájának termékével, minthogy az előfeltételezés szerint 40 quarter alkotja a bért és 1 ember 1 quartert kap naponta. Honnan van akkor a másik 20 quarter? A 40 ember 40 munkanapot dolgozik, mert 40 quartert kap. Tehát 1 quarter 1 munkanap terméke. 40 munkanap ezért csak 40 quartert termel és egy bushellal sem többet. Honnan származik akkor a profitot alkotó 20 quarter? Az elidegenítésből eredő profitról, a terméknek értékén felüli pusztán névleges áremeléséről való régi tévhit szolgál itt alapul. Itt azonban *teljességgel idétlenül* és lehetetlenül jelenik meg, mert az értéket nem pénzben, hanem magának a terméknek egy hányadrészében képzeli el. Mi sem könnyebb, mint elképzelni magunknak, hogy ha 40 quarter gabona 40 munkás terméke, akiknek mindegyike 1 quarter munkabért kap naponta vagy évente, tehát *egész termékük*et megkapják munkabérül, – és hogy ha 1 quarter gabona pénzben kifejezve = = 3 £, tehát 40 quarter = 120 £, akkor a tőkés ezt a 40 quartert 180 £-ért adja el és így 60 £, 50 % = 20 quarter profitot csinál. De maga ez az elképzelés ad absurdum* visz, ha a tőkés a 40 quarterból, amelyet 40 munkanap termel, és amelyért 40 quartert fizet, 60 quartert ad el. Csak 40 quarter van a kezében, és 60-at *ad el*, 20-szal többet, mint amennyi eladnivalója van.

Első fokon tehát Mill a ricardoi törvényt, tudniillik a téves ricardoi törvényt, amely az értéktöbbletet és a profitot összecseréli, a következő kellemes feltételezések révén bizonyítja:

1. hogy az állandó tőkét termelő tőkésnél feltételezi, hogy ő maga, a maga részéről, nem használ állandó tőkét, tehát ezzel az egész nehézséget is, amelyet az állandó tőke hoz be, *semmivéfeltételezi*;

2. hogy bár nem használ állandó tőkét, a különbség értéktöbblet és profit közt, amelyet az állandó tőke hoz be, mégis tovább létezik, habár állandó tőke nem létezik;

3. hogy valaki, aki 40 quarter búzát termel, 60-at adhat el, mert összterméket állandó tőkeként egy másik tőkésnek adja el, akinek állandó tőkéje

* képtelenséghez; abszurdumra *Szerk.*

egyenlő 60 quarterral, és mert a II. sz. tőkés erre a 60 quarterra 50 %-os profitot csinál.

Az utóbbi idétlenség az elidegenítésből eredő profit elképzelésében oldódik fel, amely itt csak azért jelenik meg annyira képtelennek, mert nem a pénzben kifejezett névleges érték, hanem magának az eladott terméknek egy része kell hogy a profitot alkossa. Ezzel Mill úr tehát, hogy Ricardót igazolja, feladta ennek alapszemléletét és messzire visszaesett A. Smith és a fiziokraták mögé.

A ricardoi tan első igazolása nála tehát abban áll, hogy eleve elejti, tudniillik elejti azt az alapelvet, hogy a profit csak az áru értékének egy része, tehát csak a benne foglalt munkaidőnek az a része, amelyet a tőkés elad ugyan a termékével, a munkásnak *azonban nem fizetett meg*. Mill szerint az egész munkanapját megfizeti a munkásnak, és mégis profitot csinál.

Lássuk, mit művel tovább.

Mármost egy találmány révén elejti annak szükségességét, hogy vetőmagot és földművelési szerszámokat alkalmazzanak a gabona megtermeléséhez; azaz, mint ahogy azt már az első 60 quarter vetőmag és állótőke termelőjénél megtette, elejti az állandó tőke szükségességét az utolsó tőkés számára. Mármost így kellett volna okoskodnia: Az I. tőkésnek most nem kell 60 quartert vetőmagra és állótőkére fordítania, minthogy állandó tőkéjét nullával egyenlőnek jelentettük ki. Csak 60 quartert kell tehát ráfordítania 60 munkás bérére, akik 60 munkanapot dolgoznak. E 60 munkanap terméke egyenlő 120 quarterral. A munkások csak 60 quartert kapnak. Tehát a tőkés 60 quarter profitot csinál, 100 %-ot. Profitrátája pontosan egyenlő az értéktöbblet rátájával, vagyis pontosan egyenlő annak a munkaidőnek a rátájával, amely alatt a munkások nem a maguk számára, hanem az ő számára dolgoztak. 60 napot dolgoztak. 120 quartert termelnek; 60 quartert kapnak bérként. Bérként tehát 30 munkanap termékét kapják, habár 60-at dolgoznak. Az a munkaidőmennyiség, amelybe 2 quarter kerül, továbbra is egyenlő 1 munkanappal. A tőkés által *megfizetett* munkanap továbbra is egyenlő 1 quarterral, azaz egyenlő a ledolgozott munkanap felével. A termék egyharmaddal esett, 180 quarterről 120-ra; és mégis a profit 50 %-kal emelkedett, tudniillik 50-ről 100-ra. És miért? A 180 quarterből az egyharmad csak az állandó tőke ráfordítását pótolta, tehát nem került bele sem a profitba, sem a bérbe. Másrészt a 60 quartert, illetve a 30 munkanapot, amelyet a munkások a tőkés számára termeltek, illetve dolgoztak, nem a munkabérre fordított 60 quarterra, illetve az önmaguk számára dolgozott 30 munkanapra *számítják*, hanem a munkabérre, vetőmagra és állótőkére fordított 120 quarterra, illetve 60 munkanapra. Habár

ezért a 60 napból 30-at a maguk számára és 30-at a tőkés számára dolgoznak, habár a tőke 60 quarternyi munkabérráfordítása 120-at hoz neki, mégis profitrátája nem 100 %, hanem csak 50 % volt, mert *másképp* számították, az egyik esetben 2×60-ra és a másikban 60-ra. Az értéktöbblet ugyanaz volt, de a profitráta különböző.

De hogy kezd hozzá Mill?

Feltételezi, nem azt, hogy a tőkés [nulla állandó tőke mellett] 60 quarterral 120-at kap (60 munkanapból 30-at), hanem azt, hogy most 100 embert alkalmaz, akik 180 quartert szolgáltatnak neki, mindig előfeltételezve, hogy 1 munkanap munkabére egyenlő 1 quarterral. A számítás tehát ez lesz:

Ráfordított tőke (csupán változó, csupán munkabérre fordított)	*Össztermék*	*Profit*
100 qr (100 munkanap bére)	180 qr	80 qr

Azaz a tőkés 80 % profitot nyer. A profit itt egyenlő az értéktöbblettel. Tehát az értéktöbblet rátája is csak 80 %-kal egyenlő; korábban 100-zal volt egyenlő, tehát 20 %-kal magasabb. Itt tehát azt a jelenséget látjuk, hogy a profitráta 30 %-kal emelkedett és az értéktöbblet rátája 20 %-kal esett. Ha a tőkés továbbra is csak 60 quartert fordított volna munkabérre, akkor a következő számításunk lett volna:

100 qr 80 qr értéktöbbletet ad
10 » 8 » » »
60 » 48 » » »

Korábban azonban 60 quarter 60-at adott (azaz 20 %-kal esett).

Vagy másképp, korábban

	Össztermék	*Értéktöbblet*
60 qr adott	120 qr-t	60 qr-t
10 » »	20 »	10 »
100 » »	200 »	100 »

Az értéktöbblet tehát esett (mindkét esetben 100 quarterra kell számolnunk) 100-ról 80-ra, 20 %-kal. (60 : 48 = 100 : 80. 60 : 48 = 10 : 8. 60 : 48 = 5 : 4. 4×60 = 240 és 48×5 = 240.)

Vegyük szemügyre továbbá a munkaidőt, illetve a quarter értékét. Korábban 2 quarter = 1 munkanap, vagyis 1 quarter = $^1/_2$ munkanap, vagyis egy ember munkájának $^9/_{18}$-a. Most ezzel szemben 180 quarter 100 munkanap terméke; tehát 1 quarter $^{100}/_{180}$ munkanap terméke, = $^{10}/_{18}$ munkanap. Vagyis a termék drágább lett $^1/_{18}$ munkanappal, vagyis a munka kevésbé termelékennyé vált, mivel az embernek korábban csak $^9/_{18}$ munkanapra volt szüksége, hogy 1 quartert termeljen, míg most $^{10}/_{18}$-ra volt szüksége. A profitráta emelkedett, habár az értéktöbblet esett és következésképp a munka termelékenysége esett, vagyis a bér reális értéke, termelési költsége emelkedett $^1/_{18}$-dal vagyis $11\,^1/_9$ %-kal. A 180 quarter korábban 90 munkanap terméke volt (1 quarter = $^{90}/_{180} = ^1/_2$ munkanap = $^9/_{18}$ munkanap). Most 100 munkanap terméke (1 quarter = $^{100}/_{180} = ^{10}/_{18}$ munkanap). Tegyük fel, hogy a munkanap egyenlő 12 órával, = 60 × 12 perc, = 720'. Egy munkanap 18-ad része tehát = $^{720}/_{18}$, = 40'. Ebből a 720 percből a munkás az első esetben a tőkésnek ad $^9/_{18}$-ot, = a 720' $^1/_2$-ét = 360'-et. Tehát 60 munkás = 360 × 60-at. Ebből a 720 percből a munkás a második esetben $^8/_{18}$-ot, tehát csak 320'-et ad. De az első tőkés 60 munkást alkalmaz, tehát 360' × 60-at nyer. A második 100-at alkalmaz, tehát 100 × 320' = 32 000'-et nyer. Az első 360 × 60 = 21 600'-et. A második tehát többet nyer, mint az első, mert 100 munkás napi 320 perc alatt többet csinál, mint 60 munkás 360 alatt. Tehát csak mert 40 munkással többet alkalmaz; de kevesebbet nyer viszonylag egy-egy munkáson. Nyer, habár az értéktöbblet rátája, tehát a munka termelékenysége esett, tehát a reálbér termelési költsége, azaz a benne foglalt munkamennyiség emelkedett. Mármost *Mill úr azonban éppen a pontos ellenkezőjét akarta bizonyítani.*

Feltesszük, hogy az I. sz. tőkés, aki nem fedezte fel azt a „találmányt", amely révén vetőmag és állótőke nélkül lehet gabonát termelni, szintén 100 munkanapot alkalmaz (mint a II. sz. tőkés), míg a fenti számításban csak 90 munkanapot alkalmaz. 10 munkanappal többet kellene tehát alkalmaznia, amiből 3 $^1/_3$ az állandó tőkéjére (vetőmag és állótőke), 3 $^1/_3$ munkabérre megy. E 10 munkanap terméke a régi termelési szintjén = 20 quarter, amiből azonban 6 $^2/_3$ quarter állandó tőkére megy, 13 $^1/_3$ pedig 6 $^2/_3$ munkanapnak a terméke. Ebből bér 6 $^2/_3$ és értéktöbblet 6 $^2/_3$. Tehát a következő számításunk volna:

Állandó tőke	*Munkabér*	*Össztermék*	*Értéktöbblet*	*Értéktöbbletráta*
66 $^2/_3$ qr (33 $^1/_3$ munkanap)	66 $^2/_3$ qr (66 $^2/_3$ munkanap bére)	200 qr (100 munkanap)	66 $^2/_3$ qr (33 $^1/_3$ munkanap)	100 %

100 munkanapnyi össztermékre $33\,^1/_3$ munkanapnyi profitja volna. Vagyis 200 quarterra $66\,^2/_3$. Vagy ha ráfordított tőkéjét quarterokban számítjuk, $133\,^1/_3$ quarterra ($66\,^2/_3$ munkanap terméke) $66\,^2/_3$ profitja volna; míg a II. tőkésnek 100 quarter ráfordításra 80 profitja volna. A II. profit így nagyobb, mint I.-é. Minthogy azonban I. ugyanazzal a munkaidővel 200 quartert szolgáltat, amelyben a másik 180-at – I.-nek 1 quarterja = $= {}^1/_2$ munkanap, II.-nek 1 quarterja = $^{10}/_{18}$, vagyis $^5/_9$ munkanap, tehát $^1/_2$ kilenceddel, vagyis $^1/_{18}$-dal több munkaidőt tartalmazna, tehát drágább volna –, I. kiütné a nyeregből II.-t. Ennek fel kellene hagynia találmányával és továbbra is ráfanyalodnia, hogy a gabonatermeléshez vetőmagot és állótőkét alkalmazzon.

I. profitja 120 quarterra 60, vagyis 50 % volna (ez ugyanaz, mint $133\,^1/_3$ quarterra $66\,^2/_3$).

II. profitja 100 quarterra 80, vagyis 80 % volna.

II. profitja: I. profitja = 80 : 50 = 8 : 5 = 1 : $^5/_8$.

Ezzel szemben II. értéktöbblete: I. értéktöbblete = 80 : 100 = 8 : 10 = $= 1 : {}^{10}/_8 = 1 : 1\,^2/_8 = 1 : 1\,^1/_4$.

II. profitrátája 30 %-kal több, mint I.-é.

II. értéktöbblete 20 %-kal kisebb, mint I.-é.

II. $66\,^2/_3$ %-kal több munkást alkalmaz, míg a másik az 1 munkanap után csak $^1/_8$-dal, vagyis $12\,^1/_2$ %-kal több munkát sajátít el.

Mill úr tehát bebizonyította, hogy az I. tőkés, aki egészében 90 munkanapot alkalmaz, amiből $^1/_3$-ot az állandó tőkében (vetőmag és gépi berendezés stb.), 60 munkást alkalmaz, akiknek azonban csak 30 napot fizet, hogy ez a tőkés a gabona quarterját $^1/_2$ napjával termeli, vagyis $^9/_{18}$ nap alatt; tehát a 90 munkanappal 180 quartert, amiből 60 quarter a 30 munkanapot fedezi, amelyet az állandó tőke tartalmaz, 60 quarter 60 munkanapnak a bérét, vagyis 30 munkanapnak a termékét és 60 quarter az értéktöbbletet (vagyis 30 munkanap termékét). Ennek az I. tőkésnek az értéktöbblete = = 100 %. Profitja = 50; mert a 60 quarter értéktöbblet nem 60 quarterra számítódik, a tőke bérre fordított részére, hanem 120 quarterra, azaz a kétszeres tőkére (= változó + állandó tőke).

Bebizonyította továbbá, hogy a II. tőkés, aki 100 munkanapot alkalmaz, amiből nullát fordít állandó tőkére (találmányánál fogva), 180 quarternyi terméket szolgáltat; tehát quarterja = $^{10}/_{18}$ nap, vagyis $^1/_{18}$ nappal (40'-cel) drágább, mint az I. sz.-nál. Munkája kevésbé termelékeny $^1/_{19}$-del. Minthogy a munkás továbbra is 1 quarter bért kap naponta, munkabérének reális értéke, azaz a termeléséhez szükséges munkaidő $^1/_{18}$-dal emelkedett. Habár most a bér termelési költsége $^1/_{18}$-dal emelkedett, és össztermék a

munkaidőhöz viszonyítva csekélyebb, s az általa termelt értéktöbblet is csak 80 %-ra rúg, míg I.-é 100-ra rúgott, profitrátája mégis 80, míg a másiké 50 volt. Miért? Mert, habár a bér költsége II.-nél emelkedett, több munkást alkalmaz, és mert II.-nél az értéktöbblet rátája egyenlő a profit rátájával, mivel ezt a rátát csak a munkabérre fordított tőkére vonatkoztatják és az állandó tőke = 0. Mill azonban fordítva, azt akarta bizonyítani, hogy a profit rátájának emelkedése a *munkabér termelési költségének csökkenéséből* eredt a ricardoi törvénynek megfelelően. Láttuk, hogy ez az emelkedés végbement a *munkabér termelési költségének növekedése ellenére*, hogy tehát a ricardoi törvény téves, ha a profitot és az értéktöbbletet *közvetlenül* azonosítják, s ugyanakkor profitrátán az értéktöbbletnek vagy a bruttóprofitnak (amely egyenlő az értéktöbblettel) az előlegezett tőke összértékéhez való arányát értik.

Mill úr így folytatja:

> 180 quarternyi hozamot korábban nem lehetett 120 quarter ráfordítás nélkül elérni, most elérhető nem több, mint 100 ráfordítással.

Mill úr elfelejti, hogy az első esetben a 120 quarter ráfordítás egyenlő 60 munkanap ráfordítással. És hogy a második esetben a 100 quarter ráfordítás egyenlő $55\,^5/_9$ munkanap ráfordítással. (Tehát az első esetben 1 quarter = $= {}^9/_{18}$ munkanap; a másodikban ${}^{10}/_{18}$.)

> A 180 quarter „még ugyanazon munkamennyiség eredménye, mint azelőtt, 100 ember munkájáé".

Bocsánat! A 180 quarter korábban 90 munkanap eredménye volt és most 100-é.)

„Egy quarter gabona ezért még egy ember munkája ${}^{10}/_{18}$-ának terméke."

(Bocsánat! Korábban egy ember munkája ${}^9/_{18}$-ának volt a terméke.)

> Mert „*egy quarter gabona*, amely az egyes munkás *díjazása, valójában ugyanazon munka terméke*, mint azelőtt"

(Bocsánat! Először is 1 quarter gabona most „valójában" ${}^{10}/_{18}$ nap „terméke", míg azelőtt ${}^9/_{18}$-nak volt a terméke, tehát ${}^1/_{18}$ nappal több munkába kerül, másodszor pedig az egyes munkás *díjazása*, akár napjának ${}^9/_{18}$-ába, akár ${}^{10}/_{18}$-ába kerül a quarter, soha nem cserélendő össze *munkájának termékével*, hanem mindig csak egy része ennek a terméknek);

„most egy ember munkája $^{10}/_{18}$-ának terméke és *semmi egyébnek*" (ez helyes), „míg korábban termeléséhez szükség volt ennek a munkamennyiségnek az összekapcsolására egy kiadással a profit visszatérítésének formájában, ami $^{1}/_{5}$-del többre rúgott." [102–103. old.]

Állj! Először is, mint ismételten mondtuk, téves, hogy 1 quarter korábban a munkanap $^{10}/_{18}$-ába került; csak $^{9}/_{18}$-ába került. Még tévesebb (ha lehetséges volna fokozás az abszolút tévesben), hogy ehhez a $^{9}/_{18}$ munkanaphoz még hozzájárult „az összekapcsolás a profit visszatérítésével, ami $^{1}/_{5}$-del többre rúgott". 90 nap alatt (állandó tőkét és változó tőkét egybeszámítva) 180 quartert termelnek. 180 quarter = 90 munkanap. 1 quarter = $^{90}/_{180}$ = $^{1}/_{2}$ munkanap = $^{9}/_{18}$. Tehát semmiképp sem járul „összekapcsolás" ehhez a $^{9}/_{18}$ munkanaphoz, illetve $^{1}/_{2}$ munkanaphoz, amelybe 1 quarter az I. sz. esetben került.

Itt azonban felfedezzük a tulajdonképpeni tévhitet, amely körül, rejtve, az egész ostobaság mozog. Mill először bolondot csinált magából, feltételezve, hogy ha 120 quarter 60 munkanap terméke, amelynek terméke egyenlő részekre oszlott el a 60 munkás és a tőkés közt, akkor az állandó tőkét képviselő 60 quarter 40 munkanap terméke lehetne. Csak 30 nap terméke lehetne, bármilyen arányban osztoztak is meg rajta történetesen a tőkés és a munkások, akik ezt a 60 quartert termelték.

De hagyjuk ezt. Hogy a tévhitet egészen világossá tegyük, feltételezzük, hogy a 60 quarternak, az állandó tőkének nem egyharmada, vagyis 20 quarter oldódik fel profitra, hanem a 60 quarter egész összege. Megkockáztathatjuk ezt a feltételezést, minthogy nem a mi érdekünkben, hanem Mill érdekében áll, annál is inkább, mivel leegyszerűsíti a problémát. Azonkívül attól a tőkéstől, aki a 60 quarter állandó tőkét termeli, *még inkább kitelik a találmány*, hogy 30 munkást 30 munkanapon át, amely 60 quartert vagy annak értékét termeli, *ingyen* dolgoztat, anélkül, hogy bármi bért fizetne (ahogy ez elvégre a robotmunka formájában elő is fordul), mint a Mill-féle tőkéstől, aki a 180 quarter gabonát vetőmag és állótőke nélkül egy „találmány" révén termeli. Tehát tegyük fel, a 60 quarterban csak a II. tőkének, az I. tőke állandó tőkéje termelőjének profitja foglaltatik, mivel a II. tőkének 30 munkanap terméke volna eladni való, anélkül, hogy egyetlen fityinget fizetett volna a 30 munkásnak, akiknek mindegyike egy napot dolgozott. Helyes volna-e mármost azt mondani, hogy ez a 60 quarter, amely puszta profitban oldódik fel, az I. tőkés *munkabérének termelési költségeibe* belekerül és „összekapcsolásba" jut az ezek által a munkások által dolgozott idővel?

Persze az I. sz. tőkés és munkások nem termelhetnének 120 quartert, egyáltalában egy quartert sem e 60 quarter nélkül, mely állandó tőkéjüket alkotja és puszta profitra oldódik fel. Ezek szükséges termelési feltételek számukra és olyan termelési feltételek, amelyeket ráadásul meg is kell fizetni. De azért volt szükségük a 60 quarterra, hogy 180-at termeljenek. Ebből a 180-ból 60 a 60-at pótolja. Az ő 120 quarterjuk, 60 munkanapjuknak a terméke ettől érintetlen marad. Ha a 120-at meg tudták volna termelni a 60 nélkül, akkor az *ő* termékük, a 60 munkanap terméke ugyanaz volna; de az össztermék kisebb volna, éppen mert a 60 előre-létezett quartert nem termelték volna újra. A tőkés profitrátája nagyobb volna, mert termelési költségeibe nem került volna bele a ráfordítás, a költség azokra a termelési feltételekre, amelyek képessé teszik 60 quarter értéktöbblet csinálására. Az abszolút profit ugyanaz volna, = 60 quarter. Ez a 60 quarter azonban neki csak 60 quarter ráfordításba került volna. Most 120 ráfordításba kerülnek neki. Ez az állandó tőkére való ráfordítás tehát belekerül a tőkés termelési költségeibe, de nem a bér termelési költségeibe.

Tegyük fel, valamilyen „találmány" révén a III. tőkés, szintén anélkül, hogy munkásait megfizetné, 60 quartert 15 munkanappal tudna termelni, részben mert jobb gépeket alkalmaz stb. Ez a III. tőkés kikergetné a piacról a II. tőkést és megszerezné magának az I. tőkést vevőül. Most tehát az I. tőkés ráfordításai 60-ról 45 munkanapra estek volna. A munkásoknak továbbra is 60 munkanapra volna szükségük, hogy a 60 quarterból 180-at csináljanak. És 30 munkanapra volna szükségük, hogy bérüket megtermeljék. Számukra 1 quarter = $^1/_2$ munkanap. De a 180 quarter a tőkésnek már csak 45 munkanap ráfordításába kerül, 60 helyett. Minthogy azonban idétlen volna azt feltételezni, hogy a gabona vetőmag néven kevesebb munkaidőbe kerül, mint egyszerűen gabona néven, ezért azt kellene feltételeznünk, hogy az első 60 quarter gabonában a vetőmag annyiba kerül, mint korábban, de kevesebb vetőmag szükséges, illetve az állótőkeként a 60 quarterban foglalt érték-alkotórész olcsóbb lett.

Mindenekelőtt rögzítsük azt, ami a Mill-féle „illusztráció" eddigi elemzéséből adódott.

Először is megmutatkozott: Tegyük fel, hogy a 120 quartert minden állandó tőke nélkül állították elő és továbbra is 60 munkanap terméke, míg korábban a 180 quarter, amiből 60 quarter = állandó tőke, egyenlő volt 90 munkanap termékével. Ebben az esetben a munkabérre fordított 60 quarter tőke, = 30 munkanap, amely azonban 60 munkanap felett parancsnokol, továbbra is ugyanazt a terméket szolgáltatná, 120 quartert.

Úgyszintén változatlan maradt volna ennek a terméknek az értéke, tudniillik 1 quarter = $^1/_2$ munkanap. Korábban ugyan a termék = 180 quarter volt, ahelyett, hogy mint most, = 120; de a 60 quarterral több csak az állandó tőkében foglalt munkaidőt képviselte. Tehát a bér termelési költsége változatlan maradt és maga a bér mind használati értéke, mind csereértéke szerint változatlan maradt, 1 quarter = $^1/_2$ munkanap. Szintúgy változatlan maradt volna az értéktöbblet, tudniillik 60 quarter 60 quarterra, vagyis $^1/_2$ munkanap $^1/_2$ munkanapra. Rátája szerint kifejezve az értéktöbblet mindkét esetben = 100 % volt. Mindazonáltal a profitráta az első esetben csak 50 %-ra rúgott, míg most 100 %-ra rúg. Pusztán mivel 60 : 60 = 100 % és 60 : 120 = 50 %. A profitrátának ez a növekedése itt nem a bér termelési költségeinek változásából ered, hanem egyszerűen abból, hogy az állandó tőkét nullával egyenlővé tettük; közelítőleg ugyanaz, mint ha az állandó tőke értéke, tehát ezzel az előlegezett tőke összértéke csökken, tehát az értéktöbbletnek a tőkéhez való aránya növekszik, és ez az arány *nem egyéb, mint* a profitráta.

Az értéktöbbletet mint profitrátát nemcsak a tőkének arra a részére számítják, amely valóban gyarapszik és értéktöbbletet hoz létre, tudniillik a tőkének munkabérre fordított részére, hanem a nyersanyag és a gépi berendezés értékére is, amelyeknek értéke csak újramegjelenik a termékben. Azonkívül az egész gépi berendezés értékére, nemcsak azon részére, amely az értékesítési folyamatba valóságosan belekerül, amelynek kopását tehát pótolni kell, hanem azon részére is, amely csak a munkafolyamatba kerül bele.

Másodszor: A második példánál feltettük, hogy míg az I. tőke 180 quartert szolgáltat, = 90 munkanap, úgyhogy 60 quarter (30 munkanap) = állandó tőke, 60 quarter (60 munkanapért, amiből a munkásoknak 30-at fizetnek meg) = változó tőke, a bér = 60 quarter (30 munkanap), az értéktöbblet = 60 quarter (30 munkanap), ezzel szemben a II. tőke szintúgy 180 quartert szolgáltat, de ez 100 munkanappal egyenlő, amiből 100 quarter = munkabér, 80 = értéktöbblet. Az egész előlegezett tőkét itt munkabérre fordították. Itt az állandó tőke = 0; a munkabér reális értéke emelkedett, habár a használati érték, amelyet a munkás kap, ugyanaz maradt = 1 quarter; de 1 quarter most = $^{10}/_{18}$ munkanap, míg korábban csak = $^9/_{18}$. Az értéktöbblet 100 %-ról 80-ra esett, tehát $^1/_5$-del = 20 %-kal. A profitráta 50-ről 80-ra emelkedett, tehát $^3/_5$-del = 60 %-kal. Ebben az esetben tehát a bér reális termelési költsége nemcsak hogy nem maradt változatlan, hanem emelkedett. A munka kevésbé termelékennyé vált, a többletmunka ezért esett. És mégis emelkedett a profitráta. Miért? *Először*,

mert itt nincs állandó tőke, tehát a profit rátája egyenlő az értéktöbblet rátájával. Mindazon esetekben, amikor a tőkét nem kizárólag munkabérre fordítják – ami tőkés termelés mellett majdnem lehetetlen –, máskülönben a profit rátájának kisebbnek kell lennie az értéktöbblet rátájánál, és ugyanabban az arányban kell kisebbnek lennie, ahányszor az előlegezett tőke összértéke nagyobb a munkabérre fordított tőke-alkotórész értékénél. *Másodszor*: II. egyenlőtlenül nagyobb arányban alkalmaz több munkást, mint I., egyenlőtlenül nagyobb arányban, mint amennyire az általuk alkalmazott munkák termelékenységének különbsége rúg.

Harmadszor: Az egyik irányban az *Először* és *Másodszor* alatt felhozott esetek kimerítik annak bizonyítását, hogy a profitráta változása a bér termelési költségétől teljesen függetlenül végbemehet. Mert *Először* alatt megmutattuk, hogy a profitráta emelkedhet, habár a munka termelési költségei ugyanazok maradnak. *Másodszor* alatt megmutattuk, hogy a II. tőke számára, I.-gyel összehasonlítva, a profitráta emelkedik, habár a munka termelékenysége esik, tehát a bér termelési költségei emelkednek. Tehát ugyanazon[108] eset révén bizonyítottuk, hogy ha fordítva, az I. tőkét a II. tőkével hasonlítjuk össze, akkor a profitráta esik, habár az értéktöbbletráta emelkedik, a munka termelékenysége növekszik, tehát a bér termelési költségei esnek. I. számára csak $^{9}/_{18}$ munkanapra rúgnak, II. számára azonban $^{10}/_{18}$ munkanapra, és mégis a profitráta II. esetében 60 %-kal magasabb, mint I. esetében. *Mindezekben az esetekben a profitráta változásait nemcsak hogy nem határozzák meg a bér termelési költségeinek változásai, hanem ugyanazon arányokban mennek végbe.* Mármost meg kell ugyan jegyezni, hogy ebből nem következik, hogy az egyik mozgás az *oka* a másiknak (tehát pl. a profitráta nem azért esik, mert a bér termelési költségei esnek, vagy nem azért emelkedik, mert a bér termelési költségei emelkednek), hanem csak az, hogy más körülmények az ellenkező hatásokat közömbösítik. Mindenesetre azonban téves a ricardoi törvény, hogy a profitráta változásai ellenkező irányban mennek végbe, mint a munkabér változásai, és hogy az egyik emelkedik, mert a másik esik, és megfordítva. Ez a törvény csak az *értéktöbblet rátájára* igaz. Mindamellett van még szükségszerű összefüggés is abban (nem mindig), hogy a profitráta és a munkabér értéke ellenkező helyett ugyanazon irányban emelkedik és esik. Több kézi munkát alkalmaznak ott, ahol a munka kevésbé termelékeny. Több állandó tőkét alkalmaznak ott, ahol a munka termelékenyebb. Itt ugyanazok a körülmények, amelyek az értéktöbbletráta emelkedését vagy ennek esését váltják ki, ezért ellenkező irányban a profitráta esését stb. kell hogy előidézzék.

[b) A profitráta látszólagos emelkedése, amikor az állandó tőkét ugyanaz a tőkés termeli és használja fel]

De most úgy akarjuk az esetet feltenni, ahogy Mill tulajdonképpen gondolta magának, habár nem helyesen formulázta meg. Ez egyúttal meg fogja magyarázni a tőkés előlegezett profitjáról való fecsegésének tulajdonképpeni értelmét.

Ahogy Mill a példát feltette, úgy minden „találmány" és minden lehető „összekapcsolás" dacára sem maradhat, mert abszolút ellentmondást és értelmetlenséget zár magába, saját előfeltételezései megszüntetik magukat.

A 180 quarterból 60 quarter (a vetőmag és állótőke) legyen egyenlő 20 quarterral a profitra és 40 quarterral 40 munkanapra, úgyhogy ha a 20 quarter a profitra elesik, mégis megmarad a 40 munkanap, amely előfeltételezés szerint tehát a munkások az egész terméket megkapják munkájukért, tehát abszolúte nem látható, honnan ered a 20 quarternyi profit és a 20 quarter értéke. Ha ezt az ár pusztán névleges megtetézéseként előfeltételezzük, s nem képvisel munkaidőt, amelyet a tőkés elsajátít, akkor elesése éppannyira hasznothajtó kell hogy legyen, mint ha a 60 quarterban 20 quarter munkabér volna beleszámítva olyan munkások számára, akik nem dolgoztak. Továbbá: 60 quarter itt csak kifejezés az állandó tőke értékére. A 60 quarter azonban állítólag 40 munkanap terméke. Másrészt előfeltételeztük, hogy a többi 120 quarter 60 munkanap terméke. Munkanapon azonban itt egyenlő átlagmunkát kell érteni. Tehát az előfeltételezés képtelen.

Tehát először fel kell tenni, hogy a 180 quarterban csak 90 és a 60 quarterban, = az állandó tőke értéke, csak 30 munkanap foglaltatik. Az előfeltételezés, hogy a profit, = 20 quarter, vagyis 10 munkanap, eleshet, megint idétlen; hacsak azt nem előfeltételezzük, hogy a 30 munkás, akiket az állandó tőke termeléséhez használnak, bár nem dolgoznak tőkés alatt, de másrészt vannak olyan szívesek, hogy maguknak csak a munkabért fizetik ki, munkaidejük felét, a fennmaradó felét pedig nem számítják fel árujukban. Egyszóval, hogy munkanapjaikat 50 %-kal érték alatt adják el. Tehát ez az előfeltételezés is idétlen.

De tegyük fel, hogy az I. tőkés ahelyett, hogy állandó tőkéjét a II. tőkéstől vásárolná, hogy azután feldolgozza, összeköti saját termelésében az állandó tőke termelését annak feldolgozásával. Maga szállít tehát magának vetőmagot, mezőgazdasági felszereléseket stb. Hagyjuk el a találmányt is, amelynek révén a vetőmag és az állótőke feleslegessé válik. Tehát adjon ki 20 quartert (=10 munkanapot) állandó tőkére (állandó tőkéje termelé-

séhez), és 20 quartert (bérként 20 munkanapra, amiből a munkások 10-et ingyen dolgoznak), akkor a számítás most ez:

Állandó tőke	*Változó tőke 80 munkásra*	*Értéktöbblet*	*Össztermék*
20 qr (10 munkanap)	60+20 = 80 qr (bér 80 munkanapra) (40 munkanap)	60+20 = 80 qr (40 munkanap)	180 qr (90 munkanap)

A munkabér reális termelési költsége ugyanaz maradt; tehát a munka termelékenysége is. Az össztermék ugyanaz maradt, = 180 quarter, és továbbra is ugyanaz a 180 quarternyi értéke van. Az értéktöbblet rátája ugyanaz maradt, 80 quarter 80 quarterra. Az értéktöbblet abszolút összege, vagyis nagysága 60-ról 80 quarterra emelkedett, tehát 20 quarterral. Az előlegezett tőke 120-ról 100 quarterra esett. Korábban 120 quarterra 60 quarterunk volt, vagyis 50 %-os profitrátánk. Most 80 quarterunk van 100 quarterra, vagyis 80 %-os profitrátánk. Az előlegezett tőke összértéke 120-ról 100 quarterra esett és a profitráta 50-ről 80 %-ra emelkedett. Maga a profit, eltekintve a rátától, most 80 quarterra rúg, míg korábban 60-ra rúgott, tehát 20 quarterral emelkedett, azaz úgy mint az értéktöbblet összege (nem rátája).

Itt tehát nem ment végbe változás, nincs változás a reálbér termelési költségeiben. A profitráta emelkedése itt *először* abból származik, hogy bár az értéktöbblet rátája nem, ámde az értéktöbblet abszolút összege emelkedett 60 quarterről 80-ra, tehát $^1/_3$-dal; és ez azért emelkedett $^1/_3$-ával, vagyis $33^1/_3$ %-kal, mert a tőkés a korábbi 60 helyett most 80 munkást foglalkoztat közvetlenül, tehát $^1/_3$-dal, vagyis $33^1/_3$ %-kal több eleven munkát zsákmányol ki, mégpedig ugyanazon értéktöbbletráta mellett foglalkoztat most 80 munkást, amilyen mellett korábban csak 60-at foglalkoztatott.

Másodszor. Míg így az értéktöbblet abszolút nagysága (tehát a bruttóprofit) $33^1/_3$ %-kal emelkedett, 60 quarterről 80 quarterra, a profitráta 50 %-ról 80 %-ra emelkedett, 30-cal, tehát $^3/_5$-del (minthogy 50 $^1/_5$-e = 10, és $^3/_5$-e = 30), azaz 60 %-kal. Ugyanis a ráfordított tőke értéke 120-ról 100-ra esett, habár a tőke munkabérre fordított alkotórészének értéke 60-ról 80 quarterra emelkedett (30-ról 40 munkanapra). A tőkének ez a része 10 munkanappal (= 20 quarter) emelkedett. Ezzel szemben a tőke állandó alkotórésze 60-ról 20 quarterra esett (30 munkanapról 10-re); 20 munkanappal. Ha tehát leszámítjuk a 10 munkanapot, amellyel a tőke

munkabérre fordított része emelkedett, akkor az egész ráfordított tőke 10 munkanappal (= 20 quarter) esett. Korábban 120 quarterra (= 60 munkanap) rúgott. Most már csak 100 quarterra (= 50 munkanap) rúg. Tehát $^1/_6$-dal esett, azaz $16^2/_3$ %-kal.

Egyébként a profitrátának ez az egész változása csak látszólagos és csak átvitel az egyik számlakönyvből a másikba. Az I. tőkésnek 60 quarter helyett 80 profitja van, azaz 20 profittal több; ez azonban pontosan az a profit, amelyet korábban az állandó tőke termelője csinált, és amelyet most elvesztett, mert az I. tőkés, ahelyett, hogy megvásárolná állandó tőkéjét, maga termeli meg azt, tehát ahelyett, hogy megfizetné neki a 20 quarter (10 munkanap) értéktöbbletet, amelyet ez a termelő az általa foglalkoztatott 20 munkásból húzott, maga dugja azt zsebre.

A 180 quarterra továbbra is 80 quarter profit volt és van, csakhogy korábban 2 személy közt oszlott el. A profitráta azért látszik nagyobbnak, mert az I. tőkés korábban a 60 quartert csak állandó tőkének tekintette, ami az az ő számára volt, tehát nem tekintette a profitot, amelyet az állandó tőke termelője húzott. A profitráta éppoly kevéssé változott, mint az értéktöbblet vagy bármely termelési feltétel, a munka termelékenységét beleértve. Korábban az [állandó tőke] termelője által ráfordított tőke = 40 quarter (20 munkanap) volt, az I. tőke által ráfordított [változó tőke] = 60 quarter (30 munkanap), összesen = 100 quarter (50 munkanap), és a profit 20 quarter az egyik, 60 a másik számára, tehát = 80 quarter (40 munkanap). Az egész termék = 90 munkanap (180 quarter), 80 profit 100 munkabérre és állandó tőkére fordított érték után. A társadalom számára itt továbbra is állandó maradt a profitból származó jövedelem; szintúgy az értéktöbbletnek a munkabérhez való aránya.

A különbség onnan ered, hogy ha a tőkés vásárlóként az árupiacra lép, akkor egyszerű árubirtokos; az áru egész értékét, az egész benne foglalt munkaidőt meg kell fizetnie, közömbös, hogy tőkés és munkások milyen arányokban vettek vagy vesznek részt ennek a munkaidőnek a gyümölcseiből. Ha ezzel szemben a munkapiacra lép vásárlóként, akkor valójában több munkát vásárol, mint amennyit megfizet. Ha tehát ahelyett, hogy nyersanyagát és gépi berendezését megvásárolná, ezeket szintén maga termeli, akkor önmagának sajátítja el azt a többletmunkát, amelyet különben meg kellene fizetnie a nyersanyag és gépi berendezés eladójának.

Az egyes tőkés számára – nem a profitráta számára – ez persze különbség, hogy maga csinál-e profitot, vagy egy másiknak fizeti-e meg. (Ezért amikor a profitrátának az állandó tőke növekedése miatti csökkenését kiszámítják, mindig a társadalom átlagát veszik; azaz az össztömeget, ame-

lyet a társadalom egy adott pillanatban állandó tőkeként alkalmaz, és ennek a tömegnek az arányát a közvetlenül munkabérre fordított tőke tömegéhez.) Mindamellett ez a nézőpont ritkán határozza és határozhatja meg még az egyes tőkést is olyan kombinációk esetében, amilyenek pl. akkor fordulnak elő, amikor a tőkés egyszerre fon és sző, maga égetteti a tégláit stb. Ami itt meghatározó, az a termelési költségek valóságos megtakarítása szállítási időmegtakarítás révén, építmény, fűtés, mozgatóerő stb. megtakarítása révén, nagyobb ellenőrzés a nyersanyag minősége felett stb. Ha maga akarná gépeit megépíteni, amelyekre magának van szüksége, akkor kis szinten gyártana, mint a kistermelő, aki saját szükségletre vagy néhány vevő személyes szükségletére dolgozik, és a gép többe kerülne neki, mint ha megveszi azt a gépépítőnél, aki a piac számára dolgozik. Vagy ha egyidejűleg akarna fonni, szőni és – nemcsak a maga, hanem a piac számára – gépeket építeni, akkor nagyobb tőkére volna szüksége, amelyet valószínűleg előnyösebben (munkamegosztás) helyezne el saját üzletében. Ez csak ott lehet nézőpont, ahol a tőkés elegendő piacot alkot önmaga számára, hogy állandó tőkéjét maga előnyös szinten termelhesse. Saját keresletének eziránt elég nagynak kell lennie. Ebben az esetben, még ha munkája kevésbé termelékeny is, mint az állandó tőke tulajdonképpeni termelőjéé, elsajátítja a többletmunka egy részét, amelyet különben egy másik tőkésnek kellene megfizetnie.

Látjuk, ennek semmi köze a profitrátához. Ha tehát, mint Mill példájában, korábban 90 munkanapot alkalmaztak és 80 munkást, akkor mit sem takarítanak meg a termelési költségeken azzal, hogy a termékben foglalt 40 nap (= 80 quarter) többletmunkát korábban két, most pedig egy tőkés zsebeli be. A 20 quarter profit (10 munkanap) csak azért tűnik el az egyik számlakönyvből, hogy a másikban ismét megjelenjék.

Ez a korábbi profitokon való megtakarítás, ha nem esik egybe munkaidő megtakarításával, tehát munkabér megtakarításával is, ezért puszta tévhit.[109]

[c) *Az állandó tőke értékváltozásának hatása az értéktöbbletre, a profitra és a munkabérre*]

Negyedszer megmarad azonban most az az eset, amikor az állandó tőke értéke a munka megnagyobbodott termelékenysége következtében esik, és erre az esetre nézve még meg kell vizsgálni, hogy van-e és mennyiben van ennek köze a bér reális termelési költségéhez, illetve a munka értékéhez. Ez tehát az a kérdés, hogy mennyiben idéz elő az állandó tőke reális

értékváltozása egyidejűleg változást a profit és a munkabér arányában. Az állandó tőke értéke, termelési költsége állandó maradhat, és mégis több vagy kevesebb kerülhet bele belőle a termékbe. Még ha állandónak előfeltételezzük is értékét, növekedni fog abban a mértékben, ahogy a munka termelékenysége, a nagy szinten való termelés fejlődik. Az *alkalmazott állandó tőke viszonylagos tömegének* változásai annak *változatlan vagy éppen emelkedő termelési költségei mellett* – olyan változások, amelyek mind megváltoztatják a profitrátát – tehát eleve ki vannak zárva ebből a vizsgálódásból.

Továbbá ki vannak zárva a kérdésből mindazok a termelési ágak, amelyeknek termékei sem közvetlenül, sem közvetve nem kerülnek bele a munkás fogyasztásába. Az e termelési ágak valóságos profitrátájában (azaz az ezekben a termelési ágakban valóban termelt értéktöbbletnek a ráfordított tőkéhez való arányában) bekövetkező változások azonban éppannyira kihatnak a profitok kiegyenlítődéséből keletkező általános profitrátára, mint az azon iparágak profitrátájában bekövetkező változások, amelyeknek termékei közvetlenül vagy közvetve belekerülnek a munkás fogyasztásába.

A kérdést továbbá arra kell visszavezetni: Hogyan befolyásolhatja visszahatóan az állandó tőke értékváltozása magát az értéktöbbletet? Mert az értéktöbbletet egyszer adottnak előfeltételezve, előfeltételeztük a többletmunka arányát a szükséges munkához, tehát a munkabér értékét, azaz termelési költségét. Ilyen körülmények közt az állandó tőke valamilyen értékváltozása a munkabér értékét semmiképp sem érintheti, éppoly kevéssé, mint a többletmunka arányát a szükségeshez, habár minden körülmények közt befolyásolnia kell a profitrátát, az értéktöbblet termelési költségét a tőkés számára; és bizonyos körülmények közt – tudniillik ha a termék a munkás fogyasztásába belekerül – befolyásolja a használati értékek mennyiségét, amelyekre a bér feloldódik, habár a bér csereértékét nem.

Legyen adott a munkabér, tehát pl. a pamutgyárban a munkabér = 10 munkaóra, a többletérték = 2 munkaóra. A nyersgyapot ára egy kedvező szüret következtében essék felére. Ugyanaz a gyapotmennyiség, amely a gyárosnak korábban 100 £-be került, most csak 50-be kerül. Ugyanaz a gyapotmennyiség továbbra is ugyanazt a fonómunkát és szövőmunkát szívja fel. 50 £ *ráfordítással gyapotra a tőkés tehát most* ugyanannyi többletmunkát szívhat fel, mint korábban 100 £ ráfordítással, vagy ha továbbra is 100 £-et fordít gyapotra, akkor ugyanazért az árért, mint korábban, most olyan gyapotmennyiséget kap, amellyel a kétszeres többletmunkát szívhatja fel. Mindkét esetben az értéktöbblet rátája, tehát a munkabérhez való aránya ugyanaz maradna; de a második esetben az érték-

többlet összege emelkednék, minthogy kétszerannyi munkát alkalmaztak a többletmunka ugyanazon rátájával. Mindkét esetben a profitráta emelkednék, habár nem ment végbe változás a bér termelési költségében. Emelkednék, mert a profitrátában a többletértéket a tőkés *termelési költségeire* számítják, az általa ráfordított tőke *összértékére*, és mert ez esett. Most kevesebb ráfordításába kerül ugyanannak a többletértéknek a megtermelése, mint korábban. A második esetben nemcsak a profitráta emelkednék, hanem a profit összege is, mert maga az értéktöbblet emelkedett munka többlet-alkalmazása következtében, anélkül, hogy ez a többlet-alkalmazás többletköltséget okozott volna a nyersanyag tekintetében. Ebben az esetben is bekövetkeznék a profit rátájának és összegének emelkedése anélkül, hogy a munka értéke bármit is változnék.

Másrészt emelkedjék egy rossz szüret következtében a gyapot értéke a kétszeresére, úgyhogy ugyanaz a gyapotmennyiség, amely korábban 100 £-be került, most 200 £-be kerüljön. Ebben az esetben a profitráta minden körülmények közt süllyed, de bizonyos körülmények közt a profit tömege, vagyis abszolút nagysága is eshet. Ha a tőkés továbbra is ugyanazt a munkástömeget alkalmazza, akik ugyanannyit dolgoznak, mint korábban – egészen a régi viszonyok közt – akkor esik a profit rátája, habár a többletmunkának a szükséges munkához való aránya és ezért az értéktöbblet rátája és összege *ugyanaz* maradt. A profitráta azért esik, mert a tőkés számára emelkedtek az értéktöbblet termelési költségei, azaz 100 £ nyersanyag-ráfordítással többre volt szükség, hogy ugyanannyi idegen munkaidőt sajátítson el, mint korábban. De ha a tőkés arra kényszerül, hogy a pénznek, amelyet korábban munkabérre fordított, egy részét most gyapotra fordítsa, pl. hogy 150 £-ért vegyen gyapotot, amiből 50 £ korábban munkabérre ment, akkor esik a profit rátája és összege, az utóbbi azért, mert kevesebb munkát alkalmaztak, még ha az értéktöbblet ugyanazon rátája mellett is. Ugyanez következnék be, ha a rossz szüret következtében nem volna elég gyapot, hogy az eleven munka ugyanazon mennyiségét szívja fel, mint korábban. Mindkét esetben esnék a profit összege és rátája, habár a munka értéke ugyanaz maradt, tehát az értéktöbblet rátája is, vagyis a meg nem fizetett munka azon mennyisége, amelyet a tőkés a munkabérrel megfizetett munka arányában kap.

Az *értéktöbblet* változatlan *rátája*, azaz a *munka* változatlan *értéke* mellett tehát az állandó tőke értékváltozásának változást kell okoznia a profitrátában, és a profit bruttótömegének változása kísérheti.

Ami mármost másrészt a munkást illeti: Ha esik a gyapot értéke, tehát a terméké, amelybe a gyapot belekerül, akkor továbbra is olyan munkabért

kap, amely egyenlő 10 munkaórával. De a pamutárunak azt a részét, amelyet ő maga fogyaszt el, olcsóbban kapja meg, tehát annak, amit korábban pamutra költött, egy részét most másképp költheti el. Csak ebben az arányban növekszik a számára hozzáférhető létfenntartási eszközök mennyisége; abban az arányban, amennyit a pamutáru árán megtakarít. Mert egyebekben most nagyobb mennyiségű pamutáruért nem kap többet, mint korábban csekélyebbért. Ugyanabban az arányban, ahogy a pamutáru esett, emelkedtek a többi áruk. Röviden, a pamutáru egy nagyobb mennyiségének most nincs nagyobb értéke, mint korábban a kisebbnek. *Ebben az esetben tehát a munkabér értéke ugyanaz maradna, de más áruknak* (használati értékeknek) *nagyobb mennyiségét testesíthetné meg. Mégis a profitráta emelkedett volna, habár az értéktöbblet rátája ugyanezen előfeltételezés mellett nem emelkedhetne.* Fordítva a gyapot drágulása esetében. Ha a munkás ugyanazon időn át maradna foglalkoztatva és továbbra is 10 órával egyenlő munkabért kapna, akkor munkájának értéke ugyanaz volna, de használati értéke esett volna, amennyiben maga a munkás pamutot fogyaszt. Ebben az esetben a *bér használati értéke esett, értéke ugyanaz*, habár a profitráta esett. Ha tehát az értéktöbblet és a (reális) munkabér mindig ellentett arányokban esik és emelkedik (annak az esetnek kivételével, amikor a munkás részesedik munkaidejének abszolút meghosszabbításából; ebben az esetben azonban munkaképessége annál gyorsabban elhasználódik), akkor a profitráta emelkedhet vagy eshet, az első esetben habár a munkabér értéke ugyanaz marad és használati értéke növekszik, a második esetben habár a *munkabér értéke* ugyanaz marad, használati értéke azonban esik.

A profitráta olyan emelkedésének, amely az állandó tőke *értéke* esésének következménye, ezért közvetlenül semmi köze sincs a munkabér reális értékének (a munkabérben foglalt munkaidőnek) valamilyen változásához.

Ha tehát, mint fentebb feltételeztük, a gyapot értéke 50%-kal esik, akkor mi sem volna tévesebb, mint azt mondani, hogy vagy a bér termelési költségei estek, vagy hogy ha a munkás pamutáruban fizetve továbbra is ugyanazt az értéket kapná, tehát nagyobb *mennyiségű* pamutárut kapna, mint korábban (mivel 10 munkaóra továbbra is pl. = 10 sh., a 10 sh.-ért azonban több pamutárut vásárolhatok, mint korábban, mert a nyersgyapot ára esett), akkor a profitráta ugyanaz maradna. Az értéktöbblet rátája ugyanaz marad, de a profitráta emelkedik. A *termék termelési költségei* estek volna, mert a termék egyik alkotórésze – a nyersanyaga – kevesebb munkaidőbe kerül, mint korábban. A munkabér termelési költségei ugyanazok maradtak volna, mint korábban, minthogy a munkás továbbra is

ugyanazon munkaidőmennyiséget dolgozik a *maga számára* és ugyanazon munkaidőmennyiséget a *tőkés számára*. (A bér termelési költségei azonban nem attól a munkaidőtől függnek, amelybe azok a termelési eszközök kerülnek, amelyekkel a munkás dolgozik, hanem attól a munkaidőtől, amelyet ő dolgozik, hogy bérét pótolja. Mill úrnál egy munkás bérének termelési költségei drágábbak volnának amiatt, mert pl. rezet dolgoz fel vas helyett vagy lent gyapot helyett; vagy drágábbak volnának, ha lenmagot, mint ha gyapotmagot vet; vagy ha drága géppel, mint ha semmilyen géppel, hanem puszta kéziszerszámmal dolgozik.) A *profit termelési költségei* süllyedtek volna, mert az értéktöbblet megtermelése végett előlegezett tőke összessége, teljes összege süllyedt volna. Az értéktöbblet költségei soha nem nagyobbak, mint a tőke azon részének költségei, amelyet bérre fordítottak. A profit költségei ezzel szemben egyenlők az ennek az értéktöbbletnek a létrehozása végett előlegezett tőkének az összköltségeivel. Ezeket tehát nemcsak annak a tőke-alkotórésznek az értéke határozza meg, amelyet a bérre fordítottak és az értéktöbbletet hozza létre, hanem azoknak a tőke-alkotórészeknek az értéke is, amelyek arra szükségesek, hogy ezt az eleven munkára kicserélődő tőke-alkotórészt működésbe lehessen hozni. Mill úr összecseréli a profit termelési költségeit az értéktöbblet termelési költségeivel, vagyis összecseréli a profitot és az értéktöbbletet.

A kifejtettből adódik a nyersanyag olcsóságának vagy drágulásának fontossága az ipar számára, amely ezeket a nyersanyagokat feldolgozza (a gépi berendezés relatív olcsóbbodásáról nem is beszélve. A gépi berendezés *relatív* olcsóbbodásán azt értem, hogy az alkalmazott gépi berendezés tömegének abszolút értéke emelkedik, de nem emelkedik ennek tömegével és nagyobb hatékonyságával arányban); még ha előfeltételezzük is, hogy a piaci ár egyenlő az áru értékével, azaz hogy az áru piaci ára pontosan ugyanabban az arányban esik, mint a benne foglalt nyersanyag. Torrens ezredes ezért joggal jegyzi meg Angliára vonatkozólag:

„Egy Anglia helyzetében levő ország szempontjából a külföldi piac fontosságát nem a kész áruk mennyiségével kell mérni, amelyeket felvesz, hanem az újratermelés elemeinek mennyiségével, amelyeket viszonzásul ad." (*R. Torrens*: „A Letter to Sir R. Peel etc. on the Condition of England etc.", II. kiad., London 1843, 275. old.)

{A mód viszont, ahogy Torrens ezt bizonyítja, rossz. A szokásos szóbeszéd kínálatról és keresletről. A dolog nála arra lyukad ki, hogy ha pl. a pamutot gyártó angol tőke gyorsabban növekszik, mint a gyapotot termesztő tőke,

például az Egyesült Államokban, akkor a gyapot ára emelkedik, és akkor, azt mondja:

„a pamutgyártmányok értéke csökkenni fog termelésük elemi költségéhez viszonyítva". [I. m. 240. old.]

Tudniillik míg a nyersanyag ára Anglia növekvő kereslete miatt emelkedik, addig a pamutgyártmányok ára, amelyeket a nyersanyag emelkedő ára megdrágított, esni fog; mint ahogy valóban pl. azt látjuk, hogy most (1862 tavaszán) a fonal alig drágább, mint a nyersgyapot, és a szövet alig drágább, mint a fonal. Mindamellett Torrens feltételezi, hogy van elég, habár drágább gyapot az angol ipari fogyasztás számára. A gyapot ára értéke fölé emelkedik. Ezért ha a pamutgyártmányokat értékükön adják el, ez csak úgy lehetséges, hogy amikor a gyapottermesztő több értéktöbbletet húz az egész termékből, mint amennyi megilleti, akkor valójában a pamutgyárost megillető értéktöbblet egy részéből részesül. Az utóbbi nem pótolhatja ezt a részt az ár emelésével, minthogy a kereslet az emelkedő ár következtében esnék. Ellenkezőleg. A csökkenő kereslet következtében profitja még mélyebbre süllyedhet, mint ahogy a gyapottermesztő megtetézése miatt süllyed. A nyersanyag, pl. gyapot iránti keresletet minden évben nemcsak a hatékony, pillanatnyilag meglevő kereslet szabályozza, hanem az év átlagkereslete is, tehát nemcsak a működő gyárak kereslete, hanem az a kereslet, amelyet gyarapít az év folyamán azoknak a gyáraknak a száma, amelyek tapasztalatszerűen meg fognak nyílni, azaz *a gyárak viszonylagos szaporulata az év folyamán*; vagyis a többletkereslet, amely ennek a viszonylagos szaporulatnak meg fog felelni. Megfordítva. Ha a gyapot stb. ára esik, pl. különösen termékeny szüret következtében, akkor ez az ár legtöbbször értéke alá esik; megintcsak a kereslet és kínálat törvényénél fogva. A profitráta és esetleg, mint fent megmutattuk, a profit bruttóösszege ezért nemcsak abban az arányban növekszik, amelyben akkor növekednék, ha az olcsóbbá vált gyapot ára egyenlő volna értékével; hanem növekszik azért, mert a kész termék nem olcsóbbodik abban az *egész* arányban, amelyben a gyapottermesztő a gyapotját értéke alatt adta el, mert ennélfogva a gyáros a gyapottermesztőt megillető értéktöbbletet egy részét zsebre vágja. Ez nem csökkenti terméke keresletét, minthogy ára különben is süllyed, mert a gyapot értéke süllyedt. Ára nem süllyed azonban olyan mélyre, mint amennyire a nyersgyapot ára saját értéke alá esett. Ehhez járul, hogy ilyen időkben növekszik a kereslet, mert a munkásokat bőségesen foglalkoztatják és megfizetik, tehát maguk is fogyasztókként jelentősen beavatkoznak, mint saját termékük fogyasztói. Ilyen esetek-

ben, amikor a nyersanyag ára süllyed, nem átlagos termelési költségeinek tartós és folyamatosan ható esése miatt, hanem különösen jó vagy rossz év (időjárás) miatt, a munkások bére nem esik, sőt az iránt uk való kereslet emelkedik. *Ennek* a keresletnek a hatása nemcsak abban az arányban hat, mint amilyenben emelkedik. Megfordítva. A termék hirtelen megdrágulásakor részint sok munkást elbocsátanak, részint a gyáros igyekszik magát kártalanítani a munkabérnek normális színvonala alá való leszorításával. A munkások normális kereslete tehát esik és még fokozza tehát a kereslet már általános süllyedését és azt a hatást, amelyet ez a piaci árra gyakorol.}

Ami Millt főként arra az ötletre csábítja, hogy az állandó tőke értékváltozása révén a munka értéke vagy a munka termelési költségei módosulnak, tehát pl. az előlegezett állandó tőke értékének csökkenése a munka értékét, termelési költségeit, tehát a bért is csökkenti, az az ő (ricardoi) elképzelése a termék munkás és tőkés közti megoszlásáról. A nyersanyag, pl. a nyersgyapot értékének esése révén esik a fonal értéke. *Ennek* termelési költségei csökkennek; a benne foglalt munkaidő mennyisége kevesbedett. Ha pl. egy font fonal egy ember (tizenkétórás) napi munkájának terméke volna, és ha esnék az ebben a font fonalban foglalt gyapot értéke, akkor a font fonal értéke pontosan annyival esett, mint ahogy a fonáshoz felhasznált gyapot értéke esett. Pl. 1 font 40-es sz. 2. minőségű mule-fonal ára 1861 május 22-én 12 d. (1 sh.) volt. 1858 május 22-én 11 d. volt (valójában 11 $^{6}/_{8}$, minthogy ára nem egészen annyira esett, mint a nyersgyapoté). De az első esetben a kereskedelmi nyersgyapot fontjának ára 8 d. (valójában 8 $^{1}/_{8}$) volt, a másodikban 7 d. (valójában 7 $^{3}/_{8}$). Itt tehát a fonalak értéke pontosan annyira esett, mint a nyersgyapot értéke, nyersanyaguk értéke. Tehát, mondja Mill, a munka továbbra is ugyanaz; ha 12 óra volt, akkor a termék továbbra is ugyanazon 12 óra eredménye. A második esetben azonban még 1 d.-vel kevesebb előre-létezett munka járult hozzá, mint az elsőben. A munka ugyanaz, de a munka termelési költségei csökkentek (tudniillik 1 d.-vel). Mármost bár a font fonal mint fonal, mint használati érték továbbra is a tizenkétórás munka terméke, de a font fonal *értéke* sem most, sem azelőtt nem volt a fonó tizenkétórás munkájának terméke. Az első esetben a 12 d. $^{2}/_{3}$-a, = 8 d., = a nyersgyapot értéke, nem az ő terméke; a második esetben 11 d. $^{2}/_{3}$-a nem az ő terméke; tehát 7 d. nem. Az első esetben a tizenkétórás munka termékeként 4 d. marad és a második esetben egészen ugyanígy 4 d. A munka mindkét esetben csak $^{1}/_{3}$-ot tett hozzá a fonal értékéhez. Tehát az első esetben az 1 font fonalból csak $^{1}/_{3}$ font fonal volt a fonó terméke (elvonatkoztatva a géptől) és éppígy a második esetben. Munkás és tőkés továbbra is csak 4 d. = $^{1}/_{3}$ font fonalon osztoz-

hatnak. Ha a munkás fonalat vásárol a 4 d. [rá jutó részé]-vel, akkor a második esetben több fonalat kap, mint az elsőben, de a több fonal most éppen annyit ér, mint korábban kevesebb fonal. A 4 d. megoszlása munkás és tőkés közt azonban ugyanaz marad. Ha az az idő, amelyet a munkás bére újratermelésére vagy megtermelésére dolgozik, egyenlő 10 órával, akkor többletmunkája egyenlő 2-vel. Akárcsak azelőtt. Akárcsak azelőtt, 4 d. illetve $^1/_3$ font fonal $^5/_6$-át kapja, a tőkés pedig $^1/_6$-át. Nem ment végbe tehát változás a termék, a fonal elosztásában. Mindazonáltal emelkedett a profitráta, mert esett a nyersanyag értéke, és ezért emelkedett az értéktöbblet aránya az előlegezett össztőkéhez, vagyis a tőkés termelési költségeihez. Vonatkoztassunk el a példa egyszerűsítése végett a gépektől stb., akkor a két eset így áll:

	1 font fonal ára	*Állandó tőke*	*Hozzátett munka*	*Munkabér*	*A tőkés összráfordítása*	*Többlet-nyereség*	*Profitráta*
I. eset	12 d.	8 d.	4 d.	13 $^1/_3$ f.	11 d. $^4/_3$ f.	2 $^2/_3$ f.	$5^{15}/_{17}$%
II. eset	11 d.	7 d.	4 d.	13 $^1/_3$ f.	10 d. $^4/_3$ f.	2 $^2/_3$ f.	$6^{14}/_{31}$%

A profitráta itt tehát emelkedett, habár a munka *értéke* ugyanaz maradt és a munka használati értéke fonalban kifejezve emelkedett. A profitráta *pusztán azért* emelkedett, a munkás által elsajátított munkaidő bármilyen változása nélkül, mert a gyapot értéke és ezzel a tőkés termelési költségeinek összértéke esett. 11 d. $^4/_3$ f. ráfordításra 2 $^2/_3$ f. természetesen kevesebbet tesz, mint 10 d. $^4/_3$ f. ráfordításra 2 $^2/_3$ f.

Az eddig kifejtettből adódik a következő mondatok téves volta, amelyekkel Mill az illusztrációját befejezi:

„Ha a bér termelési költsége ugyanaz maradt volna, mint azelőtt, akkor a profit nem *emelkedhetett* volna. Mindegyik munkás 1 quarter gabonát kapott volna; de 1 quarter gabona abban az időben ugyanazon termelési költség eredménye volt, mint 1 $^1/_5$ quarter most. Ezért avégett, hogy mindegyik munkás ugyanazt a termelési költséget kaphassa, mindegyiknek [. . .] 1 quarter gabonát kell kapnia plusz $^1/_5$-öt." (I. m. 103. old.) „Feltéve ezért, hogy a munkást ugyanazon cikkben fizetik, amelyet termel, nyilvánvaló, hogy amikor költségek valamilyen megtakarítása megy végbe ennek a cikknek a termelésében, ha a munkás továbbra is ugyanazt a termelési költséget kapja, mint korábban, akkor megnövekedett mennyiséget kell kapnia, ugyanabban az arányban, amelyben a tőke termelőereje megnövekedett. De ha ez így van, akkor a tőkés ráfordítá-

sának pontosan ugyanaz lesz az aránya a hozamához, mint korábban, és a profit nem fog emelkedni" (ez éppen a téves). „A profitrátának és a bér termelési költségének a változásai ennélfogva karöltve járnak és elválaszthatatlanok." Ricardo véleménye ennélfogva „pontosan helyes, ha alacsony béren nemcsak olyan bért ért, amely kisebb mennyiségű munka terméke, hanem olyan bért, amelyet csekélyebb költséggel termeltek, a munkát és az előző profitokat egybeszámítva". (I. m. 104. old.)

Ricardo nézete tehát, Mill illusztrációja szerint, pontosan helyes, ha alacsony béren (vagy egyáltalában a bér termelési költségén) nemcsak az ellenkezőjét értik annak, amit mond, hanem abszolút értelmetlenséget értenek rajta; tudniillik a bér termelési költségén nem a munkás munkanapjának azt a részét értik, amelyet bére pótlására dolgozik, hanem az általa feldolgozott nyersanyag és az általa használt gépi berendezés termelési költségét is, tehát azt a munkaidőt is, amelyet *nem* dolgozott, sem a maga számára, sem a tőkés számára.

Ötödször: Mármost a tulajdonképpeni kérdés. Mennyiben hathat ki az állandó tőke értékváltozása az értéktöbbletre?

Ha azt mondjuk, a napi átlagmunkabér értéke egyenlő 10 órával, vagy ami ugyanaz, hogy a teljes munkanapból, pl. 12 órából, amelyet a munkás dolgozik, 10 óra szükséges a bére megtermelésére és pótlására, és csak amit ezenfelül dolgozik, az meg nem fizetett munkaidő, az alkot olyan értéket, amelyet a tőkés megkap anélkül, hogy ezért fizetett volna, — akkor ez semmi mást nem jelent, mint hogy a munkás által elfogyasztott létfenntartási eszközök teljes összege 10 óra munkaidőt tartalmaz. Ez a 10 munkaóra egy bizonyos pénzösszegben fejeződik ki, amellyel ezeket a létfenntartási eszközöket megvásárolja.

Mármost azonban az áruk értékét a bennük foglalt munkaidő határozza meg, közömbös, hogy ez a munkaidő nyersanyagban, elhasznált gépi berendezésben vagy a nyersanyaghoz a gépi berendezés segítségével a munkás által újonnan hozzátett munkában foglaltatik-e. Ha tehát állandó (több mint múlékony) változás lépne fel az ebbe az áruba belekerülő nyersanyag vagy gépi berendezés értékében azon munka termelékenységének változása miatt, amely ezt a nyersanyagot és ezt a gépi berendezést, röviden az áruban foglalt állandó tőkét termeli, ha e változás következtében több vagy kevesebb munkaidőre lenne szükség, hogy az árunak ezt az alkotórészét megtermeljék, akkor ennek következtében maga is drágábbá vagy olcsóbbá válnék (azon munka változatlan termelékenysége mellett, amely

a nyersanyagot termékké változtatja, és a munkanap változatlan nagysága mellett). Ezáltal a munkaképesség termelési költsége, azaz értéke emelkednék vagy esnék; azaz ha a munkás korábban a 12 órából 10 órát dolgozott önmaga számára, akkor most 11 vagy a fordított esetben már csak 9 órát kellene önmaga számára dolgoznia. Az első esetben a tőkés számára végzett munkája, azaz az értéktöbblet, felével esett volna, 2 óráról 1-re; a második esetben a felével emelkedett volna, 2 óráról 3-ra. Az utóbbi esetben a tőkés profitrátája és a bruttóprofitja emelkednék, az első *már azért, mert* az állandó tőke értéke esett, és mindkettő azért, mert az értéktöbblet rátája (és abszolút összege) növekedett volna.

Ez az egyetlen mód, ahogy az állandó tőke értékváltozása befolyásolhatja a munka értékét, a bér termelési költségét, vagyis a munkanap megoszlását tőkés és munkás közt, tehát az értéktöbbletet is.

Mindamellett ez csak azt jelenti, hogy a tőkés számára, aki pl. pamutot fon, saját munkásainak szükséges munkaidejét nemcsak a fonóipari munka termelékenysége határozza meg, hanem a gyapottermelésbeli, a gépi berendezés stb. termelésebeli termelékenység is, mint ahogy meghatározza mindazon iparágak termelékenysége is, amelyek termékei bár nem kerülnek bele állandó tőkeként – sem nyersanyagként, sem gépi berendezésként – az ő termékébe (amely termékről feltettük, hogy belekerül a munkás fogyasztásába), a fonalba, de a munkabérre fordított forgótőke egy részét alkotják, tehát az élelmiszereket előállító ipar stb. termelékenysége. Ami termékként jelenik meg az egyik iparban, az munkaanyagként vagy munkaeszközként jelenik meg a többiben; az egyik ipar állandó tőkéje tehát a többinek a termékéből áll; egy másik iparágban nem állandó tőkeként, hanem az ezen az iparágon belüli termelés eredményeként jelenik meg. Az egyes tőkés számára különbözőnek jelenik meg, hogy a munka emelkedett termelékenysége (tehát a munkaképesség értékének esése is) saját iparágán belül következik-e be, vagy azokon belül, amelyek az ő iparának állandó tőkéjét szolgáltatják. A tőkésosztály számára – a tőke egésze számára ez ugyanaz.

Tehát ez az eset {ahol az állandó tőke értékének esése (vagy fordítva) nem abból ered, hogy nagy szinten dolgoznak abban az iparban, amely ezt az állandó tőkét alkalmazza, hanem abból, hogy maga az állandó tőke termelési költségei változtak} egybeesik az értéktöbbletre vonatkozólag kifejtett törvényekkel.

Ha egyáltalában profitról beszélünk és a profitrátáról, akkor az *értéktöbbletet adottnak* előfeltételezzük. Azok a befolyások, amelyek az értéktöbbletet meghatározzák, tehát mind *már* hatottak *volt*. Ezt előfeltételezzük.

Hatodszor: Most még itt ki lehetne fejteni, hogyan változtatja meg az állandó tőkének a változó tőkéhez való arányát és *ezért* a profitrátát az értéktöbblet egy sajátlagos formája. Tudniillik a munkaidő meghosszabbítása a normális munkanap határain túl. Ez az állandó tőke viszonylagos értékét kisebbíti, vagyis azt az arányos értékrészt, amelyet ez a termék összértékében alkot. De hagyjuk ezt a III. fejezetre[110], ahova egyáltalában az itt kifejtettek legnagyobb része tartozik.

Mill úr, ragyogó illusztrációjára támaszkodva, felállítja az általános (ricardoi) tételt:

„A profit törvényének *egyetlen* kifejezése . . . az, hogy a profit **a** bér termelési költségétől függ." (I. m. 104–105. old.)

Mármost éppen fordítva azt kell mondani: A profitráta {és Mill erről beszél} csak *egyetlen* esetben függ *kizárólag* a bér termelési költségétől. És ez az az eset, amikor az értéktöbblet rátája és a profit rátája *azonos*. Ez azonban csak abban, a tőkés termelésben majdnem lehetetlen, esetben lehetséges, ha az egész előlegezett tőkét közvetlenül munkabérre előlegezték, ha a termékbe nem kerül bele állandó tőke, akár nyersanyagként, akár gépi berendezésként, akár építményként stb., vagy ha a nyersanyag stb., amennyiben belekerül, maga nem munka terméke, nem kerül semmibe. *Csak* ebben az esetben azonosak a profitráta változásai az értéktöbblet rátájának változásaival, vagy ami ugyanaz, a bér termelési költségének változásaival.

Általában azonban (és ez magába zárja az imént idézett kivételes esetet is) a profitráta egyenlő az értéktöbbletnek az előlegezett tőke összértékéhez való arányával.

Nevezzük az értéktöbbletet m-nek, az előlegezett tőke értékét C-nek, akkor a profit $= m:C$ vagyis $\frac{m}{C}$. Ezt az arányt mind m nagysága {és m meghatározásába belekerülnek mindazok a körülmények, amelyek meghatározzák a bér termelési költségeit}, mind C nagysága meghatározza. C, az előlegezett tőke összértéke azonban a c állandó tőkéből és a v változó (munkabérre fordított) tőkéből áll. Tehát a profitráta $= m:(v+c) = m:C$. Magát m-et, az értéktöbbletet azonban nem saját rátája határozza meg, azaz a többletmunka aránya a szükségeshez, vagyis a munkanap megoszlása tőke és munka közt, megoszlása megfizetett és meg nem fizetett munkaidőre. Az értéktöbblet tömegét, azaz az értéktöbblet abszolút nagyságát úgyszintén meghatározza a tőke által egyidejűleg kizsákmányolt munkanapok száma. És a meg nem fizetett munka meghatározott rátája mellett

alkalmazott munkaidő e tömege egy meghatározott tőke számára függ attól az időtől, amely alatt a termék a tulajdonképpeni *termelési folyamatban* időzik, anélkül, hogy munkát, vagy anélkül, hogy ugyanazt a munkamennyiséget követelné meg, mint korábban (pl. a bor, míg ki nem érlelődik, a gabona, amelyet már elvetettek, bőrök vagy más anyagok, amelyeket bizonyos ideig vegyi erők hatásának tesznek ki stb.), úgyszintén az áru forgalmi idejének tartamától, az áru átalakulásának tartamától, vagyis a termékkénti befejezésük és árukénti újratermelésük közti időköztől. Hogy hány munkanapot lehet egyidejűleg alkalmazni {a bér értékét, tehát az értéktöbbletrátát előfeltételezve}, ez általában a munkabérre fordított *tőke nagyságától* függ. De az imént említett körülmények egyáltalában módosítják az eleven munkaidő össztömegét, amelyet egy valamilyen nagyságú tőke egy meghatározott *időszak* alatt, pl. egy év folyamán alkalmazhat. Ezek olyan körülmények, amelyek egy adott tőke által alkalmazható munkaidőtömeg abszolút mennyiségét meghatározzák. Ez azonban mit sem változtat azon, hogy az értéktöbbletet kizárólag saját rátájának és az egyidejűleg alkalmazott munkanapok számának szorzata határozza meg. Ezek csak olyan körülmények, amelyek az utóbbi tényezőt, az alkalmazott munkaidő mérőszámát meghatározzák. Az értéktöbblet rátája egyenlő a többletmunka arányával *egy* munkanapban, tehát egyenlő azzal az értéktöbblettel, amelyet egy egyes munkanap termel. Pl.: ha a munkanap = 12 óra, a többletmunka = 2 óra, akkor ez a 2 óra = 12 óra $^1/_6$-a, jobbanmondva a szükséges munkára kell ezt számítanunk (vagyis az érte kifizetett bérre, ami *ugyanaz* a munkaidőmennyiség tárgyiasult formában) = $^1/_5$. 10 óra $^1/_5$-e = 2 óra. ($^1/_5 = 20\,^0/_0$.) Itt az értéktöbblet nagyságát (az egyes munkanapra) abszolúte meghatározza a ráta. Ha a tőkés mármost 100 ilyen munkanapot alkalmaz, akkor az értéktöbblet (az abszolút nagysága) = 200 munkaóra. A ráta ugyanaz maradt; 200 óra 1000 óra szükséges munkára = $^1/_5 = 20\,^0/_0$. Ha az értéktöbblet rátája adott, akkor nagysága teljesen az alkalmazott munkások számától, tehát a munkabérre fordított tőke, a változó tőke abszolút nagyságától függ. Ha az alkalmazott munkásoknak a száma, azaz a munkabérre fordított tőkének, a változó tőkének a *nagysága* adott, akkor az értéktöbblet nagysága abszolúte a rátájától függ, azaz a többletmunkának a szükségeshez való arányától, a bér termelési költségeitől, a munkanapnak a tőkés és a munkás közti megoszlásától. Ha 100 munkás (akik 12 órát dolgoznak) 200 munkaórát ad nekem, akkor az értéktöbblet abszolút nagysága = 200, a ráta = egy [(megfizetett)] munkanap $^1/_5$-e, vagyis 2 óra. És az értéktöbblet = 2 óra × 100 [= 200]. Ha 50 munkás ad nekem 200 munkaórát, akkor az értéktöbblet abszolút

nagysága 200 munkaóra; a ráta = egy (megfizetett) munkanap $^2/_5$-e, = 4 óra. És az értéktöbblet = 4 óra × 50 = 200. Minthogy az értéktöbblet abszolút nagysága egyenlő rátájának és a munkanapok számának szorzatával, ezért ugyanaz maradhat, habár e tényezők fordított arányban változnak.

Az értéktöbblet rátáját mindig az értéktöbbletnek a változó tőkéhez való aránya fejezi ki. Mert a változó tőke egyenlő a megfizetett munkaidő abszolút nagyságával; az értéktöbblet egyenlő a meg nem fizetett munkaidő abszolút nagyságával. Az értéktöbbletnek a változó tőkéhez való aránya tehát mindenkor a munkanap meg nem fizetett részének a megfizetetthez való arányát fejezi ki. Pl. az előző példában legyen 10 óra munkabére = 1 tallér, ahol 1 tallér olyan ezüstmennyiség, amely 10 munkaórát foglal magában. Tehát 100 munkanapot 100 tallérral fizetnek meg. Ha mármost az értéktöbblet = 20 tallér, akkor a ráta $^{20}/_{100} = {}^1/_5 = 20\,{}^0/_0$. Vagy ami ugyanaz, 10 munkaórára (= 1 tallér) a tőkés 2-t, 100 × 10 munkaórára, vagyis 1000-re pedig 200 munkaórát = 20 tallért kap.

Habár tehát az értéktöbblet rátáját kizárólag a többletmunkaidőnek a szükségeshez való aránya határozza meg, más szavakkal a munkanapnak az a hányadrésze, amelyre a munkásnak bére megtermeléséhez van szüksége, a bér termelési költségei, — az értéktöbblet nagyságát ezenkívül meghatározza a munkanapok száma, a munkaidő abszolút mennyisége, amelyet az értéktöbblet e meghatározott rátája mellett alkalmaznak, tehát a munkabérre fordított tőke abszolút nagysága (ha az értéktöbbletráta adott). Minthogy azonban a profit nem az értéktöbblet rátájának, hanem az értéktöbblet abszolút nagyságának aránya az előlegezett tőke összértékéhez, ezért rátáját nyilvánvalóan nemcsak az értéktöbblet rátája, hanem úgyszintén abszolút nagysága határozza meg, amely nagyság a rátának és a munkanapok számának összetett arányától, a bérre fordított tőke nagyságától és a bér termelési költségeitől függ.

Ha az értéktöbblet rátája adott, nagysága kizárólag az előlegezett (munkabérre fordított) tőke nagyságától függ. Mármost az átlagmunkabér ugyanaz, azaz előfeltételeztük, hogy minden iparágban a munkás pl. 10 órai munkabért kap. (Azokban az ágakban, ahol a munkabér magasabb, mint az átlagmunkabér, a mi nézőpontunk és a dolog számára ez ugyanaz, mintha a tőkés *több* egyszerű munkást alkalmazna.) Előfeltételezve tehát, hogy a többletmunka, azaz a teljes normális munkanap egyenlő (az egyenlőtlenségek kiegyenlítődnek részben azáltal, hogy 1 óra bonyolult munka pl. = 2 óra egyszerű munka), akkor az értéktöbblet nagysága kizárólag a [munkabérre] előlegezett tőke nagyságától függ. Így azt mondhattuk, hogy

az értéktöbblet tömegei úgy aránylanak, mint a (munkabérre) előlegezett tőkék nagyságai. Ez azonban nem érvényes a profitra, minthogy ez az értéktöbbletnek az előlegezett tőke összértékéhez való arányát jelenti, és egyenlő nagyságú tőkéknél ezek munkabérre fordított alkotórészei, illetve a változó tőke aránya az össztőkéhez igen különbözők lehetnek és igen különbözők. A profit nagyságai itt inkább attól függnek, hogy mekkora – a különböző tőkékben – a változó tőkének az össztőkéhez való aránya, tehát $\frac{v}{c+v}$-től. Ha tehát az értéktöbblet rátája adott, és ezt mindig $\frac{m}{v}$, az értéktöbbletnek a változó tőkéhez való aránya fejezi ki, akkor a profitrátát kizárólag a változó tőkének az össztőkéhez való aránya határozza meg.[111] A profitrátát tehát *először az értéktöbblet rátája határozza meg*, vagyis a meg nem fizetett munka aránya a megfizetetthez; és együtt változik, emelkedik vagy esik (amennyiben ezt a hatást nem közömbösítik a többi meghatározó mozzanat mozgásai) az értéktöbblet rátájának változásával. Ez azonban *egyenes arányban* emelkedik vagy esik a munka termelékenységével és *fordított arányban* a bér termelési költségeivel, vagyis a szükséges munka mennyiségével, a munka értékével.

Másodszor azonban a profitrátát a változó tőkének az össztőkéhez való aránya határozza meg, $\frac{v}{c+v}$. Az értéktöbblet abszolút nagysága, ennek adott rátája mellett, pusztán a változó tőke nagyságától függ ugyanis, amelyet, a megtett előfeltételezés mellett, meghatároz az egyidejűleg alkalmazott munkanapok száma, az alkalmazott munkaidő abszolút nagysága, illetve amely csak kifejezi ezeket. A profitráta azonban az értéktöbblet ezen – a változó tőkében adott – abszolút nagyságának az össztőkéhez való arányától, ilymódon a változó tőkének az össztőkéhez való arányától, $\frac{v}{c+v}$-től függ. Minthogy az m értéktöbbletet a profitráta kiszámításánál adottnak előfeltételezzük, tehát v is adottnak van előfeltételezve, ezért $\frac{v}{c+v}$ összes változásai csak c, azaz az állandó tőke változásaiból származhatnak. Mert ha v adott, a $c+v=C$ összeg csak akkor változhat, ha c változik, és ennek az összegnek a változásával változik a $\frac{v}{c+v}$ vagyis $\frac{v}{C}$ arány. Ha $v=100$, c 400, akkor $v+c=500$, és $\frac{v}{c+v}=\frac{100}{500}=\frac{1}{5}=20\%$. Ha tehát az értéktöbblet rátája $=\frac{5}{10}=\frac{1}{2}$ volt, akkor az értéktöbblet $=50$. Minthogy azonban a változó tőke csak $=\frac{1}{5}$-e az össztőkének, ezért a profit $=\frac{1}{5}$-nek $\frac{1}{2}$-e $=\frac{1}{10}$, és valóban 500-nak $\frac{1}{10}$-e $=50=10\%$. A $\frac{v}{v+c}$ arány c minden változásával változik, de természetesen nem ugyanazon

számszerűséggel. Tegyük fel, hogy v és c eredetileg mindkettő = 10, azaz hogy az össztőke felében változó és felében állandó tőkéből áll, akkor $\frac{v}{v+c} = \frac{10}{10+10} = {}^{10}/_{20} = {}^{1}/_{2}$. Ha tehát a többletráta ${}^{1}/_{2}$ v volt, akkor = C-nek ${}^{1}/_{4}$-e. Vagy ha az értéktöbblet = 50 %, akkor ebben az esetben, ahol a változó tőke $\frac{C}{2}$, a profitráta = 25 %. Tegyük fel mármost, hogy az állandó tőke megkétszereződik, 10-ről 20-ra növekszik, akkor $\frac{v}{c+v} =$ $= \frac{10}{20+10} = {}^{10}/_{30} = {}^{1}/_{3}$. (A 10 utáni ${}^{1}/_{2}$ többletráta most C ${}^{1}/_{3}$-ának ${}^{1}/_{2}$-e volna, azaz = 30-nak ${}^{1}/_{6}$-a = 5. És így 10 fele = 5. 5 a 10-re, az 50 %. 5 a 30-ra, az $16^{2}/_{3}$ %, 5 a 20-ra ezzel szemben = ${}^{1}/_{4} = 25$ % volt.) Az állandó tőke megkétszereződött, azaz 10-ről 20-ra; de a $c+v$ összeg csak felével növekedett, tudniillik 20-ról 30-ra. Az állandó tőke 100 %-kal, c és v összege csak 50-nel. A $\frac{v}{c+v}$ arány, amely eredetileg = ${}^{10}/_{20}$, csak ${}^{10}/_{30}$-ra esett, azaz ${}^{1}/_{2}$-ről ${}^{1}/_{3}$-ra, azaz ${}^{3}/_{6}$-ról ${}^{2}/_{6}$-ra, csak ${}^{1}/_{6}$-dal esett, míg az állandó tőke megkétszereződött. Hogy hogyan érinti az állandó tőke növekedése vagy csökkenése a $\frac{v}{c+v}$ arányt, az nyilvánvalóan attól az aránytól függ, amelyben c és v eredetileg részeit alkotják az egész C $(= c+v)$ tőkének.

Az *állandó* tőke (azaz értéke) mármost, először, növekedhet (vagy eshet), habár az alkalmazott nyersanyag, gépi berendezés stb. tömegei ugyanazok maradnak. Ebben az esetben az állandó tőke változásai tehát nincsenek annak az ipari folyamatnak a termelési feltételeitől megszabva, amelybe állandó tőkeként belekerül, hanem függetlenek ezektől. De bármelyek legyenek is az *okok*, amelyek ezt az értékváltozást előidézik, mindenkor befolyásolják a profitrátát. Ebben az esetben ugyanazon tömeg nyersanyagnak, gépi berendezésnek stb. több vagy kevesebb értéke van, mint korábban, mert több vagy kevesebb munkaidő volt szükséges, mint korábban, hogy megtermeljék. A változásokat akkor azoknak a folyamatoknak a termelési feltételei szabják meg, amelyekből az állandó tőke alkotórészei termékekként kikerülnek. Előzőleg vizsgáltuk, hogyan hat ez a profitrátára.

Hogy azonban ugyanabban az iparban az állandó tőke, pl. a nyersanyag értéke azért emelkedik vagy esik, mert saját termelése drágább stb. lett, ez a profitráta vonatkozásában teljesen ugyanaz, mintha egy iparágban (vagy akár ugyanabban) ehhez az áruhoz értékesebb nyersanyagot alkalmaznak, mint a többihez, a bérmunkára való ugyanakkora ráfordítás mellett. Ahol a bérmunkára való egyenlő ráfordítás mellett a nyersanyag, amelyet egy tőke feldolgoz (pl. búza), drágább, mint az a nyersanyag, ame-

lyet egy másik tőke dolgoz fel (pl. zab) (vagy ezüst és réz stb., vagy gyapjú és gyapot stb.), ott a profitrátának a két tőkében fordított arányban kell állnia a nyersanyag drágaságával. Ha tehát átlagosan ugyanazt a profitot csinálják a két iparágban, akkor ez csak azáltal lehetséges, hogy az értéktöbbletet közösen osztják el a tőkések közt, nem azon értéktöbblet aránya szerint, amelyet mindegyik tőke a maga különös termelési területén termel, hanem azon tőkék nagyságainak arányában, amelyeket alkalmaznak. Ez kétféleképp történhet. *A*, aki az olcsóbb anyagot dolgozza fel, valóságos értékén adja el áruját, be is hajtja tehát a sajátmaga által termelt értéktöbbletet. Árujának ára egyenlő értékével. *B*, aki a drágább anyagot dolgozza fel, értéke felett adja el áruját, annyit számít rá az árban, [hogy ugyanannyi profitot hozzon] mintha olcsóbb anyagot dolgozott volna fel. Ha aztán *A* és *B* kicserélik áruikat, akkor ez ugyanaz *A* szempontjából, mintha kevesebb értéktöbbletet számított volna fel áruja árában, mint amennyit az valóságosan magában foglal. Vagy mintha mindketten, *A* és *B*, eleve a ráfordított tőke nagyságának arányában számítottak volna rá profitrátát, azaz a közös értéktöbbletet egymás közt az általuk ráfordított tőkék nagyságának arányában osztották volna el. És ez az, amit az általános profitráta jelent.

Ez a kiegyenlítődés természetesen nem következik be, ha egy meghatározott tőke állandó tőkéje, mint pl. a nyersanyag, múlékonyan esik vagy emelkedik, az időjárás stb. befolyására. Habár egyáltalán nem vonható kétségbe, hogy a rendkívüli profitok, amelyeket pl. a pamutfonók különösen termékeny gyapotszüretek éveiben csinálnak, egy tömeg új tőkét vonzanak ebbe az iparágba, és ezek alkalmat adnak egy tömeg új gyár és gyapotfeldolgozó gép építésére. Ha tehát aztán rossz gyapotév jön, akkor a veszteség annál nagyobb.

Másodszor azonban, ha a gépi berendezés, nyersanyag, röviden az állandó tőke termelési költségei ugyanazok maradnak, akkor ezekből nagyobb tömegre lehet szükség, tehát értékük növekedhet, mint ahogy az alkalmazott tömeg növekszik azon folyamatok megváltozott termelési feltételei következtében, amelyekbe ezek az alkotórészek termelési eszközökként belekerülnek. Ebben az esetben természetesen, mint az előzőben is, az állandó tőke értékének növekedése csökkenti a profitrátát; másrészt azonban maguknak a termelési feltételeknek ezek a változásai mutatják, hogy a munka termelékenyebbé vált, tehát az értéktöbblet rátája emelkedett. Mert csak azért fogyaszt el több nyersanyagot ugyanaz az eleven munka, mert ugyanazt kevesebb idő alatt dolgozza fel, és csak azért alkalmaznak több gépi berendezést, mert a gépi berendezés költsége kisebb, mint a munka költsége, amelyet pótol. Itt tehát a profitráta esése többé-

kevésbé behozható az értéktöbblet rátájának és ezért egyben az értéktöbblet abszolút nagyságának emelkedése révén.

Végül az értékváltozás mindkét körülménye igen különböző kombinációkban együtthathat. Pl. a nyersgyapot átlagértéke esett, de egyúttal az egy meghatározott idő alatt feldolgozott tömeg értéke még nagyobb mértékben emelkedett. A gyapjú értéke emelkedett, és a meghatározott idő alatt feldolgozott gyapjútömeg értéke is. Tömegesebb gépi berendezés abszolúte drágábbá vált, de hatékonyságához viszonyítva olcsóbbá vált stb.

Eddig feltettük, hogy a változó tőke olyan, hogy ugyanaz marad. A változó tőke azonban nemcsak relatíve, hanem abszolúte is csökkenhet, mint pl. a földművelésben. Azaz nemcsak relatíve, az állandó tőke nagyságához viszonyítva csökkenhet. Vagy a változó tőke abszolúte növekedhet. Akkor azonban ez ugyanaz, mintha változatlan maradna, amennyiben az állandó tőke a fent megadott okokból nagyobb arányban vagy ugyanabban az arányban növekszik.

Ha az állandó tőke ugyanaz marad, akkor ennek a változó tőkéhez viszonyított minden növekedése vagy esése csak azzal magyarázható, hogy az állandó tőke azért növekszik vagy esik relatíve, mert a változó tőke abszolúte esik vagy növekszik.

Ha a változó tőke ugyanaz marad, akkor az állandó tőke minden növekedése vagy esése csak saját abszolút növekedéséből vagy eséséből magyarázható.

Ha mindkettőben egyidejűleg változások következnek be, akkor azon változás levonása után, amely mindkettőben egyenlő, ez ugyanaz, mintha az egyik ugyanaz maradt és a másik növekedett vagy esett volna.

Ha azonban már a *profitráta* adott, akkor a profit tömege az alkalmazott tőkék nagyságától függ. Nagy tőke kis profitrátával nagyobb profitot szolgáltat, mint kis tőke nagy profitrátával.

Eddig ez a kitérő.

Különben J. St. Mill írásában már csak a következő két tételt kell megjegyezni:

„A *tőkének*, szigorúan véve, nincs *termelő ereje*. Az egyetlen termelő erő a munkáé, amelyet kétségtelenül szerszámok segítenek és gépi berendezésen* dolgozik." (I. m. 90. old.)

Szigorúan véve itt összecseréli a tőkét azokkal az anyagi alkotórészekkel, amelyekből áll. A tétel azonban jó azok számára, akik ugyanezt teszik és

* *J. St. Millnél*: anyagokon — *Szerk.*

mégis állítják a tőke termelő erejét. Itt is természetesen a dolog csak annyiban helyes, amennyiben érték termeléséről beszélünk. Egyebekben a természet is termel; amennyiben puszta használati értékről van szó.

„*A tőke termelő ereje*" nem egyéb, mint „annak a reális termelő erőnek a mennyisége, amelyet a tőkés tőkéje révén parancsnokolhat." (I. m. 91. old.)

Itt a tőke helyesen termelési viszonyként van felfogva.

[*8. Befejezés*]

A ricardoi iskola egész ábrázolása megmutatja, hogyan bomlik fel két pontban:

1. tőke és munka közti csere, az érték törvényének megfelelően;

2. az általános profitráta képződése. Értéktöbblet és profit azonosítása. Értékek és költségárak meg nem értett viszonya.

[HUSZONEGYEDIK FEJEZET]

A közgazdászokkal szembeni ellentét (a ricardoi elmélet bázisán)

A politikai gazdaságtan ricardoi periódusában egyszersmind ott van az ellentét, kommunizmus (Owen) és szocializmus (Fourier, Saint-Simon. Az utóbbi még csak a kezdet kezdetén). Tervünknek megfelelően itt mégis azzal az ellentéttel van csak dolgunk, amely maga is a közgazdászok előfeltevéseiből indul ki.

A következő általunk idézett írásokban azt fogjuk találni, hogy valójában mind a ricardoi formából indulnak ki.

1. „The Source and Remedy of the National Difficulties etc. A Letter to Lord John Russell", London 1821 (névtelenül)

[a) Profit, járadék és kamat mint a munkás többletmunkája. A tőkefelhalmozás és a „munkaalap" kölcsönhatása]

Ez az alig ismert röpirat (mintegy 40 oldal) – oly időben, amikor „ez a hihetetlen foldozóvarga"[112] McCulloch elkezdett magáról beszéltetni – lényeges haladást tartalmaz Ricardón túl. A többletértéket vagy „profitot", ahogy Ricardo nevezi (sokszor „többlettermék" is), vagy *„kamatot"*, ahogy a röpirat szerzője hívja, közvetlenül *„többletmunkának"* jellemzi, annak a munkának, amelyet a munkás ingyen végez el; amelyet azon munkamennyiségen túl végez el, mellyel munkaképessége értékét pótolja, vagyis bére egyenértékét megtermeli. Amilyen fontos volt az *értéket* feloldani munkára, éppolyan fontos a *többletértéket*, amely *többlettermékben* ábrázolódik, mint *többletmunkát* ábrázolni. Ezt valójában A. Smith már megmondta, és Ricardo kifejtésének egyik fő mozzanatát alkotja. De nála ez sehol nincs az *abszolút formában* kimondva és rögzítve.

Míg Ricardónál stb. csak az az érdek forog fenn, hogy a tőkés termelés viszonyait megértse és ezeket a termelés abszolút formáiként érvényesítse, a röpirat és a többi e kategória alatt megemlítendő írás azért keríti hatalmába a tőkés termelés feltárt rejtelmeit, hogy az utóbbiak ellen az ipari proletariátus álláspontjáról harcoljon.

„Bármi *járjon* is a tőkésnek" (a tőke álláspontjáról), „*csak* a munkás *többletmunkáját kaphatja meg*; minthogy a munkásnak *élnie* kell." (I. m. 23. old.)

Persze az életnek ezek a feltételei, a minimum, amiből a munkás megélhet, és ezért a többletmunka mennyisége, amely belőle kipréselhető, relatívak

„Ha a tőke értéke nem csökken, ahogy tömege növekszik, akkor a tőkések ki fogják csikarni a munkásokból minden óra munkájának termékét azonfelül, amiből a munkásnak *lehetséges* megélnie; és bármilyen utálatosnak és undorítónak tűnjék is, a tőkés végül arra az élelmiszerre spekulálhat, amelynek megtermelése a legkevesebb munkába kerül, és végül azt mondhatja a munkásnak: »Ne egyél kenyeret, mert az árpakása olcsóbb; ne egyél húst, mert lehetséges megélni vörösrépán és krumplin.« És elérkeztünk erre a pontra." (I. m. 23–24. old.) „Ha a munkást oda lehet juttatni, hogy kenyér helyett krumplival táplálkozzék, akkor elvitathatatlanul igaz, hogy többet lehet munkájából kicsikarni; azaz ha, amikor kenyérrel táplálkozott, kénytelen volt *önmaga és családja fenntartására megtartani a hétfő és a kedd munkáját*, akkor krumplival csak a hétfő felére lesz szüksége; és a *hétfő megmaradó fele és az egész kedd* felhasználható *az állam vagy a tőkés szolgálatára*." (I. m. 26. old.)

Itt a profit stb. közvetlenül fel van oldva azon munkaidő elsajátítás ára, amelyért a munkás nem kap egyenértéket.

„Elismert dolog, hogy a tőkéseknek fizetett kamatot, akár járadék, pénzkamat vagy ipari profit természetében, *mások munkájából* fizetik." (I. m. 23. old.)

Tehát a járadék, pénzkamat, ipari profit csak különböző formái a „tőke*kamatnak*", amely megint feloldódik a „munkás *többletmunkájára*". Ez a többletmunka többlettermékben testesül meg. A tőkés a többletmunka vagy a többlettermék birtokosa. A többlettermék a tőke.

„Tegyük fel . . . hogy *nincs többletmunka*, következésképp semmi nincs, ami tőkeként való felhalmozásra mehet." (I. m. 4. old.)

És rögtön utána azt mondja:

„a többlettermék, *vagyis* tőke birtokosai". (I. h.)

Egészen más értelemben, mint a siránkozó ricardiánusok, mondja a szerző:

„A megnövekedett tőke természetes és szükségszerű következménye csökkenő értéke." (I. m. 21–22. old.)

Ricardóra vonatkozólag:

„Miért kezdi azt mondani nekünk, hogy semmilyen tőkefelhalmozás nem csökkenti a profitot, mivelhogy semmi sem csökkenti a profitot, csak a megnövekedett bér, amikor látható, hogy ha a népesség nem növekszik együtt a tőkével, akkor a bér növekednék a tőke és a munka közti aránytalanság miatt; és ha a népesség növekszik, akkor a bér növekednék az élelem megszerzésének nehézsége miatt." (I. m. 23. old.)

Ha a tőke értéke – azaz a tőke kamata, azaz a többletmunka, amely felett parancsnokol, amelyet elsajátít – nem csökkenne, amikor a tőke összege gyarapszik, akkor kamatos kamat – mértani haladvány lépne fel; és éppúgy, ahogy ez pénzben számítva (lásd *Price*) *lehetetlen* felhalmozást (akkumulációs rátát) előfeltételez, ugyanúgy igazi elemére, munkára feloldva, nemcsak a többletmunkát, hanem a szükséges munkát is elnyelné, mint ami a tőkének „jár". (A price-i fantáziára vissza kell térni a jövedelemről és forrásairól szóló szakaszban[113].)

„Ha lehetséges volna folytonosan növelni a tőkét és fenntartani a tőke értékét, amit az igazol, ha a pénzkamat folytonosan ugyanaz, akkor a tőkének fizetendő kamat hamarosan felülmúlná a munka egész termékét . . . a tőkének az a tendenciája, hogy több mint számtani haladványban növelje a tőkét. Elismert dolog, hogy a tőkéseknek fizetett *kamatot*, akár járadék, pénz*kamat* vagy ipari *profit* természetében, *mások munkájából* fizetik." Következésképp ha „a tőke továbbra is felhalmozódik [. . .] a tőke használatáért adandó munkának továbbra is növekednie kell, lévén, hogy a tőkének fizetett kamat folytonosan ugyanaz, mígnem a társadalom összes munkásainak összes munkáját a tőkés foglalja le". De ez „lehetetlen, hogy bekövetkezzék; mivelhogy bármi *járjon* is a tőkésnek, *csak* a munkás *többletmunkáját kaphatja meg*, minthogy a munkásnak élnie kell". (I. m. 23. old.)

Hogyan csökken azonban a tőke értéke, az nem világos számára. Maga mondja, Ricardónál annak révén csökken, hogy a munkabér emelkedik, ha a tőke gyorsabban halmozódik fel, mint ahogy a népesség növekszik; vagy hogy a bér *értéke* növekszik (mennyisége nélkül), ha a népesség gyorsabban növekszik, mint ahogy a tőke felhalmozódik (vagy ha csak *egyidejűleg növekszik* is) a mezőgazdaság növekvő terméketlensége miatt. De hogyan magyarázza ezt? Az utóbbit nem teszi fel; a bér nála mindinkább a lehetséges minimumra redukálódik. Csak azáltal lehetséges ez, mondja, hogy habár a munkást jobban vagy ugyanannyira kizsákmányolják, a tőkének eleven munkára kicserélődő része relatíve csökken.

Mindenesetre érdeme, hogy a mértani kamathaladvány értelmetlenségét visszavezeti igazi értelmére, azaz értelmetlenségére.

A többletértéknek a többletmunkával való azonossága révén *minőségi* határ van szabva a tőke felhalmozásának – az *összmunkanap* (az az idő, amely alatt a munkaképesség 24 órán belül tevékeny lehet), a termelőerők fejlődésének mindenkor meglevő foka és a *népesség*, amely korlátozza az egyidejűleg kizsákmányolható munkanapok *számát*. Ha ezzel szemben a többletnyereséget a *kamat* fogalomnélküli formájában fogjuk fel – azaz mint azt az arányt, amelyben a tőke egy misztikus bűvészfogás révén gyarapszik, akkor a határ csak *mennyiségi*, és abszolúte nem lehet átlátni, hogy a tőke minden másnap reggel miért nem csapja megint magához mint tőkéhez a kamatokat és hoz így létre kamatos kamatot végtelen haladványban.[114]

Egyébként két útja van annak, hogy a többlettermék vagy többletmunka megnövekedésével – a röpiratíró szerint – megakadályozzák, nehogy a tőke kénytelen legyen zsákmányának mind nagyobb részét a munkásoknak visszaadni.

Az első a többlettermék átváltoztatása állótőkévé, ami megakadályozza, hogy a munkaalapnak – vagyis a termék azon részének, amelyet a munkás fogyaszt el – növekednie kelljen a tőke felhalmozásával.

A második a külkereskedelem, amely módot ad a tőkésnek arra, hogy a többletterméket külföldi luxuscikkekre kicserélje és így maga fogyassza el. Ezáltal a terméknek az a része, amely maga *létfenntartási eszközökben* létezik, nagyon is megnövekedhet anélkül, hogy a bér formájában, valamilyen arányban a növekedésével, vissza kellene folynia a munkásokhoz.

Meg kell jegyezni, hogy az első út, amely csak periodikusan hat,

aztán azonban közömbösíti a maga hatását (legalábbis amennyiben az állótőke olyan gépi berendezésben stb. áll, amely maga is bekerül a létfenntartási eszközök termelésébe), megszabja, hogy a többletterméket átváltoztatják tőkévé, míg a második út megszabja, hogy a tőkések elfogyasztják a többlettermék egyre növekvő részét, hogy a tőkések fogyasztása növekvő – és hogy *nem változtatják vissza* a többletterméket tőkévé. Ha ugyanez a többlettermék megmaradna abban a formában, amelyben közvetlenül létezik, akkor nagy részét mint változó tőkét a munkásokkal kellene kicserélni. Ennek következménye a munkabér emelkedése és az abszolút vagy relatív többletérték csökkenése volna. Itt van a tulajdonképpeni titka a „gazdagok" növekvő fogyasztása Malthus-féle szükségességének, *hogy a terméknek az a része, amelyet munkára cserélnek ki, amely tőkévé változik, magas értékű legyen, nagy profitot hozzon, sok többletmunkát szívjon fel.* Csakhogy Malthus nem engedi az ipari tőkéseknek, hogy maguk fogyasszanak, hanem e *funkciókra földtulajdonosokat,* szinekúrásokat [rendeltet], mert a felhalmozás és a költekezés törekvése, ha ugyanabban a személyben egyesül, kölcsönösen megtréfálná egymást. Itt azután előtűnik az is, ami hibás Barton, Ricardo stb. nézetében. A munkabért az össztermék tömegének nem az a része határozza meg, amelyet *változó* tőkeként el lehet fogyasztani vagy ilyenné lehet átváltoztatni, hanem a tömegnek az a része, amelyet ezzé átváltoztatnak. Egy részét akár természeti állapotában is felehetik csatlósok; egy másikat a külkereskedelem stb. révén luxustermékként lehet elfogyasztani.

Amit a mi röpiratírónk nem vesz észre, az kettő:

A gépi berendezés bevezetése állandóan egy tömeg munkást kivet a foglalkoztatásából; ezáltal a népességet fölössé teszi; a többlettermék tehát készen talál új munkát, amelyre kicserélődhet, anélkül, hogy a népesség megnövekedett volna, és anélkül, hogy szükséges volna az abszolút munkaidőt meghosszabbítani. Korábban mondjuk 500 munkást foglalkoztattak, most 300-at, akik relatíve több többletmunkát szolgáltatnak. A 200-at a többlettermékből foglalkoztatni lehet, mihelyt ez elegendően megnövekedett. A régi [változó] tőke egy részét állótőkévé változtatták át, a másik kevesebb munkást foglalkoztat, de számukhoz viszonyítva több többletértéket húz belőlük és nevezetesen több többletterméket is. A többi 200 munkás: új többlettermék tőkésítése számára teremtett anyag.

A *létfenntartási cikkek* átváltoztatása *luxuscikkekké* a külkereskedelem révén, ahogy azt a röpirat felfogja, önmagában fontos.

1. mert véget vet annak az értelmetlenségnek, mintha a munkabér a termelt létfenntartási cikkek tömegétől függne – mintha ezeket a létfenn-

tartási cikkeket a termelőnek vagy akár a termelő népnek tömegében ebben a formában el kellene fogyasztania, tehát változó tőkévé, illetve „forgótőkévé", ahogy Barton és Ricardo mondja,[115] kellene visszaváltoztatni;

2. mert elmaradt nemzeteknek az egész társadalmi formáját, pl. a rabszolgatartó államokét az Észak-Amerikai Államokban (lásd *Cairnes*[116]) vagy *Lengyelországét* stb. (amit már az öreg *Büsch* megértett, ha nem lopta ezt is Steuartból) ez határozza meg, azokét, amelyek kapcsolatban állnak egy a tőkés termelésen nyugvó világpiaccal. Bármekkora legyen is a többlettermék, amelyet egyszerű formában mint gyapotot vagy gabonát kihúznak rabszolgák többletmunkájából, megállhatnak ennél az egyszerű, differenciálatlan munkánál, minthogy a külkereskedelem révén módjuk van ennek az egyszerű terméknek a használati érték bármely tetszőleges formáját [adni].

Az az állítás, hogy a „forgótőke" nagyságától függ az évi terméknek az a része, amelyet bérként rá kell fordítani, al pari* lenne azzal az állítással, hogy ha a termék nagy része „építményekben" áll, akkor a munkásnépességhez viszonyítva nagy tömegekben munkáslakásokat kell hogy építsenek, tehát a munkás jól és olcsón kell hogy lakjék, mert a lakások kínálata gyorsabban gyarapszik, mint a kereslet iránt uk.

Helyes ezzel szemben: Ha a többlettermék nagy és ha nagy részét alkalmaznák tőkeként, akkor (előfeltételezve, hogy a többletterméknek ezt a nagyságát magát már nem olyan úton hozták létre, amely munkások tömegét az utcára dobta) a munka iránti keresletnek növekednie kell és ezért a többlettermék azon részének is, amelyet bérként cserélnek ki. Minden körülmények közt nem a többlettermék *abszolút nagysága* az (bármely formában létezzék, akár létfenntartási cikkekében is), ami arra kényszerít, hogy változó tőkeként fordítsák rá ezt és ezért növeli a munkabért. Hanem a tőkésítés hajszolása az, ami a többlettermék egy nagy részét változó tőkére adatja ki és *ezért* növelné a munkabért a tőke felhalmozásával, ha a gépi berendezés nem tenné állandóan fölössé a népességet, és ha (sajátlag még a külkereskedelem által is támogatva) a tőke egyre nagyobb része nem tőkére cserélődnék ki, ahelyett, hogy munkára. *A többletterméknek az a része, amelyet már közvetlenül olyan formában termelnek, amelyben csak tőkeként szolgálhat, és az a része, amely a külfölddel való csere által kapja ezt a formát, gyorsabban növekszik, mint az a rész, amelyet közvetlen munkára kell kicserélni.*

* — egy szinten — *Szerk.*

A frázis, hogy a munkabér a létező tőkétől függ és a tőke gyors felhalmozása ezért az egyetlen eszköz a munkabér emelésére, erre lyukad ki:

Egyrészt, ha lehántjuk a formát, amelyben a munkafeltételek tőkét alkotnak, erre a *tautológiára*: Egy meghatározott számú munkás által végzett *munka termelékenységétől* függ, hogy milyen gyorsan szaporodhat a munkásoknak ez a száma, életfeltételeinek rosszabbodása nélkül. Minél több nyersanyagot, szerszámot és létfenntartási eszközt termelnek, annál több eszközük van nemcsak gyermekeik felnevelésére, ameddig azok maguk nem tudnak dolgozni, hanem az újonnan felnövő nemzedék munkájának realizálására is, és ezért arra, hogy a népesség gyarapodását azonossá tegyék a termelés gyarapodásával; sőt, hogy felülmúlják, minthogy a népesség növekedésével növekszik az ügyesség, növekszik a munka megosztása, növekszik a gépi berendezés lehetősége, növekszik az állandó tőke, röviden, növekszik a munka termelékenysége.

Ha a népesség növekedése a munka termelékenységétől függ, akkor a munka termelékenysége a népesség növekedésétől függ. Ez kölcsönhatás. Ez, tőkés módon kifejezve, azt jelenti azonban, hogy a munkásnépesség létfenntartási eszközei a tőke termelékenységétől függenek, attól, hogy termékük lehető legnagyobb része lépjen szembe velük munkájuk parancsnoklójaként. Ricardo maga *helyesen* fejezi ki a dolgot – úgy értem, a tautológiát –, amikor a bért a tőke termelékenységétől, ezt pedig a munka termelékenységétől teszi függővé.

Hogy a munka a tőke növekedésétől függ, ez semmi mást nem jelent, mint egyrészt a tautológiát, hogy valamely népesség létfenntartási és foglalkoztatási eszközeinek gyarapodása saját munkája termelékenységétől függ, és másodszor, tőkés módon kifejezve, hogy *attól függ*, hogy saját terméke *idegen tulajdonként* és saját termelékenysége ezért az általa létrehozott dolog *termelékenységeként* lép vele szembe.

A munkásnak – gyakorlatilag ez azt jelenti – terméke lehető legcsekélyebb részét kell elsajátítania, hogy terméke lehető legnagyobb része lépjen vele szembe *tőkeként*, a lehető legtöbbet kell *ingyen* a tőkésnek átengednie, hogy lehetőleg növekedjenek ennek eszközei arra, hogy újból megvásárolja munkáját azzal, amit tőle ingyen elvett. Ebben az esetben bekövetkezhet az, hogy ha a tőkés nagyon sokat dolgoztatta ingyen, akkor most, ezért az ingyen kapottért cserében, valamivel kevesebbet dolgoztatja ingyen. Mindamellett mivel ez az eredmény épp azt akadályozza meg, ami a cél, *a tőke lehető leggyorsabb felhalmozását*, ezért a munkásnak olyan körülmények közt kell élnie, hogy ingyenmunkájának ez a csökkenése a munkás-

népesség szaporodása folytán — akár relatív ez, a gépi berendezés révén, akár abszolút, korai házasságok révén — megint megszűnjék. (Ez ugyanaz a viszony, amelyet a ricardiánusok kinevetnek, amikor a malthusiánusok azt a földtulajdonosok és tőkések közt prédikálják.) A munkásoknak termékük lehető legnagyobb részét ingyen át kell engedniök a tőkének, hogy *kedvezőbb* feltételek között vásárolják vissza új munkával az így átengedett termék egy részét. Minthogy azonban ez a kedvező fordulat ugyanakkor megszünteti a kedvező fordulat feltételét, ezért csak időleges lehet és megint át kell csapnia saját ellenkezőjébe.

3. Ami érvényes a létfenntartási cikkek átváltoztatására luxuscikkekké a külkereskedelem révén, az egyáltalában érvényes a luxustermelésre, amelynek határtalan sokszorosításához és kiterjesztéséhez azonban feltétel a külkereskedelem. A luxustermelésben foglalkoztatott munkások alkalmazójuk számára tőkét termelnek ugyan, de termékük nem változhat át in natura megint tőkévé, sem állandó, sem változó tőkévé.

A luxustermékek, azt a részüket leszámítva, amelyet külföldre küldenek, hogy ott létfenntartási cikkekre cseréljék, amelyek egészen vagy részben belekerülnek a változó tőkébe, puszta *többletmunkát* képviselnek és a többletmunkát magát rögtön a *többlettermék azon alakjában*, amelyben jövedelemként fogyasztják el a gazdagok. Igaz, nem pusztán az őket termelő munkások többletmunkáját képviselik. Sőt ezek átlagban ugyanazt a többletmunkát dolgozzák, mint a többi iparágakbeli munkások. De ahogy a termék egyharmadát, amelyben egyharmad többletmunka foglaltatik, e többletmunka megtestesülésének tekinthetem, és a többi kétharmadot az előlegezett tőke újratermelésének, úgy a létfenntartási cikkek termelőinek azt a többletmunkáját, amely a luxuscikkek termelőinek bérét alkotja, az összmunkásosztály szükséges munkájá[hoz tartozó]ként lehet ábrázolni. Többletmunkájuk megtestesül 1. a létfenntartási cikkek azon részében, amelyet a tőkések és csatlósaik fogyasztanak el; 2. a luxuscikkek összességében. Az egyes tőkésre vagy a különböző szakmákra vonatkoztatva ez másként testesül meg. Számára az általa létrehozott luxuscikkek egy része pusztán az előlegezett tőke egyenértékét képviseli.

Ha a többletmunka túl nagy része testesül meg közvetlenül luxuscikkek formájában, akkor nyilvánvalóan akadoznia kell a felhalmozásnak és az újratermelés fokának, minthogy túl csekély részt változtatnak vissza tőkévé. Ha túl csekély rész testesül meg így, akkor a tőke felhalmozása (azaz a többlettermék azon részéé, amely in natura megint tőkeként szolgálhat) gyorsabban menne végbe, mint a népesedés, és a profitráta esnék, hacsak nem létezik külföldi piac a létfenntartási cikkek számára.

[b) A tőke és a jövedelem cseréje egyszerű és bővített újratermelés esetén]

A tőke és a jövedelem közti cserénél[117] a munkabért is jövedelemnek tekintettem és egyáltalában pusztán az állandó tőkének a jövedelemhez való viszonyát tekintettem. Annak a körülménynek, hogy a munkások jövedelme egyúttal változó tőkeként jelenik meg, csak annyiban van fontossága, hogy a felhalmozásnál – tőke újonnan alkotásánál – a létfenntartási eszközöket gyártó tőkés létfenntartási eszközökben (necessaries) álló többlete közvetlenül kicserélődhet az állandó tőkét termelő tőkés nyersanyagban vagy szerszámokban álló többletére. Itt a jövedelem egyik formája cserélődik ki a másikra, és ha a csere végbement, akkor *A* jövedelme *B* állandó tőkéjévé és *B* jövedelme *A* változó tőkéjévé változik.

Amikor ezt a forgalmat, újratermelést és a tőkék egymás közti pótlásának módját stb. szemügyre vesszük, először el kell tekintenünk a külkereskedelemtől.

Másodszor különbséget kell tenni a kettős jelenség között,

1. újratermelés az adott szinten;

2. újratermelés bővített szinten, vagyis felhalmozás; jövedelem átváltoztatása tőkévé.

ad 1.

Megmutattam:

Amit a *létfenntartási eszközök termelőinek* pótolniok kell, az 1. állandó tőkéjük, 2. változó tőkéjük. Termékük azon értékrésze, amely az e két rész feletti többletet testesíti meg, alkotja a *többlettermeket*, a *többletérték* anyagi létezését, amely a maga részéről csak a *többletmunka* képviselője.

A változó tőke – termékük azon része, amely ezt testesíti meg – alkotja a bért, a munkás jövedelmét. Ez a rész itt már *természeti formájában* létezik, amelyben újból változó tőkéül szolgál. Ezzel a résszel, az egyenértékkel, amelyet újratermelt a munkás, újból megvásárolják munkáját. Ez a csere a tőke és a közvetlen munka közt. A munkás ezt a részt pénzben kapja meg, amellyel visszavásárolja saját termékét vagy ugyanennek a kategóriának más termékeit. Ez a *tőke változó részei különböző alkotórészeinek egymásra* való cseréje, miután a munkás a pénzben utalványt kapott a maga hányadára. Ez az újonnan hozzátett munka egy részének a másikra való cseréje ugyanazon kategórián belül. (Létfenntartási eszközök.)

A többlettermék (újonnan hozzátett munka) azon részét, amelyet a tőkések (akik létfenntartási eszközöket termelnek) maguk fogyasztanak el, vagy in natura fogyasztják el, vagy pedig a fogyasztható formában létező

többlettermék egyik fajtáját kicserélik ennek egy másik fajtájára. Ez jövedelem cseréje jövedelemre, és mindkettő újonnan hozzátett munkára oldódik fel.

Az előbbi ügyletnél tulajdonképpen nem beszélhetünk jövedelem és tőke cseréjéről. Tőkét (létfenntartási eszközöket) cserélnek ki munkára (munkaképességre). Itt tehát nem jövedelmet és tőkét cserélnek ki. Mihelyt persze a munkás megkapta a bért, elfogyasztja azt. De amit kicserél tőkére, az nem a jövedelme, hanem a munkája.

A harmadik részt, az állandó tőkét azon termelők termékeinek egy részére cserélik ki, akik az állandó tőkét termelik. Tudniillik arra a részre, amely újonnan hozzátett munkát képvisel. És ez a bér egyenértékében (tehát változó tőkében) és a többlettermékben, többletértékben, a tőkések övedelmében áll, amely olyan formában létezik, melyben csak iparilag, nem pedig egyénileg fogyasztható el. Ez tehát egyrészt *e termelők változó tőkéjének* cseréje a létfenntartási eszközök egy részére, amely állandó tőkét képvisel. Valójában termékük egy részét, amely változó tőkét képvisel, de állandó tőke formájában létezik, kicserélik a létfenntartási eszköz-gyártó termékének egy részére, amely állandó tőkét képvisel, de változó tőke formájában létezik. Itt újonnan hozzátett munka cserélődik ki állandó tőkére.

Másrészt a terméknek azt a részét, amely többletterméket képvisel, de állandó tőke formájában létezik, kicserélik a létfenntartási eszközök egy részére, amely termelői számára állandó tőkét képvisel. Itt jövedelmet cserélnek ki tőkére. Az állandó tőkét termelő tőkések jövedelme kicserélődik létfenntartási eszközökre és pótolja a létfenntartási eszközöket termelő tőkések állandó tőkéjét.

Végül az állandó tőkét termelő tőkések termékének az a része, amely maga állandó tőkét képvisel, részint in natura, részint az állandó tőke termelői közti természetbeni csere révén (amelyet a pénz eltakar) pótlódik.

Mindez előfeltételezve, hogy az újratermelés foka egyenlő a termelés eredeti fokával.

Mármost azt kérdezzük, hogy az évi össztermék melyik része képvisel újonnan hozzátett munkát. Akkor a számítás igen egyszerű:

A) Fogyasztási cikkek. Szétesik három részre.

[Először] a tőkések jövedelme, egyenlő a többletmunkával, amelyet az év folyamán tettek hozzá.

Másodszor munkabér, változó tőke, egyenlő az újonnan hozzátett munkával, miáltal a munkások bérüket újratermelték.

Végül harmadik rész, nyersanyagok, gépi berendezés stb. Ez állandó tőke; a termék azon értékrésze, amelyet csak fenntartottak, nem termeltek. Tehát nem az év folyamán újonnan hozzátett munka.

Ha az állandó tőkét c^{I}, a változó tőkét v^{I} és a többletterméket, a jövedelmet r^{I} jelöli, akkor ez a kategória a következőkből áll:

c^{I}. Pusztán fenntartott érték, nem újonnan hozzátett munka. (Ez a termék egyik részét képviseli.) Ezzel szemben $v^{I}+r^{I}$ az év folyamán hozzátett munka.

Az össztermék (vagy értéke), T^{A} tehát újonnan hozzátett munkát képvisel c^{I} levonása után.

Tehát az A kategória terméke,

$T^{A} - c^{I}$ = az év folyamán újonnan hozzátett munka.

B) Ipari fogyasztási cikkek.

$v^{II}+r^{II}$ itt is újonnan hozzátett munkát képvisel. Ezzel szemben c^{II}, az állandó tőke, amely ezen a területen funkcionál, nem.

De $v^{II}+r^{II} = c^{I}$, amelyre kicserélődnek. c^{I}-et átváltoztatják változó tőkévé és jövedelemmé B számára. Másrészről v^{II} és r^{II} átváltozik c^{I}-gyé, A állandó tőkéjévé.

E kategória terméke, T^{B},

$T^{B} - c^{II}$ = az év folyamán újonnan hozzátett munka.

De $T^{B} - c^{II} = c^{I}$; mert az egész T^{B} terméket c^{II}-nek, az ebben a kategóriában alkalmazott állandó tőkének levonása után kicserélik c^{I}-re.

Miután $v^{II}+r^{II}$ elcserélődött c^{I}-re, a dolgot így lehet ábrázolni: T^{A} csak újonnan hozzátett munkából áll, amelynek terméke profitra és bérre oszlik el, a szükséges munka egyenértékére és a többletmunka egyenértékére. Mert a $v^{II}+r^{II}$, amely most pótolja c^{I}-et, egyenlő a B kategóriában újonnan hozzátett munkával.

Tehát az egész T^{A} termék, mind többletterméke, mind változó tőkéje, mind állandó tőkéje az év folyamán újonnan hozzátett munka termékeiből áll.

Ezzel szemben T^{B} úgy tekinthető, hogy újonnan hozzátett munka semmilyen részét sem képviseli, hanem pusztán réginek a fenntartását. Mert ennek c^{II} része nem ábrázol újonnan hozzátett munkát. Éppígy nem ennek c^{I} része, amelyet $v^{II}+r^{II}$-re kicserélt, és amely c^{I} előlegezett állandó tőkét, nem újonnan hozzátett munkát ábrázolt A-ban.

Az évi terméknek az az egész része tehát, amely mint változó tőke a munkások jövedelmét és mint többlettermék a tőkések fogyasztási alapját alkotja, újonnan hozzátett munkára oldódik fel, míg a termék egész fenn-

maradó része, amely állandó tőkét képvisel, pusztán fenntartott régi munkára oldódik fel, és pusztán állandó tőkét pótol.

Amilyen helyes tehát azt mondani, hogy az évi termék egész része, amelyet mint jövedelmet, bért és profitot (a profit ágaival, járadékkal, kamattal stb., éppígy a nem-termelő munkások bérével együtt) fogyasztanak el, újonnan hozzátett munkára oldódik fel, olyan téves azt mondani, hogy az egész évi termék jövedelemre, bérre és profitra oldódik fel, és ennélfogva pusztán az újonnan hozzátett munkában való részesedésekre. Részben állandó tőkére oldódik fel, amely értékét tekintve *nem* újonnan hozzátett munkát testesít meg és használatát tekintve sem a bérbe, sem a profitba nem kerül bele. Ez a tulajdonképpeni értelemben felhalmozott munkát képvisel (értékét tekintve), használati értékét tekintve pedig ennek a felhalmozott előző munkának a használatát.

Másrészt éppilyen helyes, hogy az *év folyamán hozzátett munkát* nem egészen a terméknek az a része testesíti meg, amely bérre és profitra oldódik fel. Mert ezzel a bérrel és profittal szolgálatokat vásárolnak, tehát olyan munkát, amely nem került bele a termékbe, amelynek [egy részét] a bér és a profit testesíti meg. Ezek szolgálatok, olyan munka, amelyet a termék fogyasztásában használnak el, nem kerül bele közvetlen termelésébe.

ad 2.

Másképp áll a dolog a felhalmozással, a jövedelem átváltoztatásával tőkévé, a *bővített szinten való újratermeléssel*, amennyiben az utóbbi nem pusztán azáltal jön létre, hogy a régi tőkét *termelékenyebben alkalmazzák*. Itt az egész új tőke újonnan hozzátett munkából áll, mégpedig profit stb. formájában levő többletmunkából. De habár helyes, hogy itt az új termelés egész eleme újonnan hozzátett munkából – a munkások többletmunkájának részéből – áll és jön létre, mégis téves – mint ahogy megint a közgazdászok előfeltételezik –, hogy tőkévé átváltozásakor csak változó tőkére vagy bérre oldódik fel. Pl. a bérlő cserélje ki többlettermékének egy részét a gépgyáros többlettermékének egy részére. Akkor lehetséges, hogy az utóbbi a gabonát változó tőkévé változtatja át, több munkást foglalkoztat, közvetlenül vagy közvetve. A bérlő ezzel szemben többlettermékének egy részét állandó tőkévé változtatta át, és lehetséges, hogy ennek az átváltoztatásnak következtében ahelyett, hogy új munkásokat alkalmazna, régieket elbocsát. A bérlő bevethet még több földet. Akkor a gabona egy részét nem bérré, hanem állandó tőkévé változtatja át stb.

Pusztán ennél a felhalmozásnál előtűnik, hogy minden, mind a jövedelem, a változó tőke, mind az állandó tőke *elsajátított idegen* munka. És hogy mind a munkafeltételek, amelyekkel dolgozik, mind az egyen-

érték, amelyet munkájáért kap, a munkás munkája, amelyet a tőkés *egyenérték nélkül* kapott meg.

Még az eredeti felhalmozásnál is. Tegyük fel, 500 £-et megtakarítottam *béren*. Ez tehát valójában nemcsak *felhalmozott munkát* képvisel, hanem – a tőkés „felhalmozott munkájától" megkülönböztetve – az *én* saját, általam és a magam számára felhalmozott munkámat. Átváltoztatom tőkévé, nyersanyagot stb. és munkásokat vásárolok. A profit legyen 20 %. Tehát 100 £ évente. Öt év alatt (ha nem halmozok fel mindig újonnan, hanem a 100 £-et feleszem) tőkémet „felettem" jövedelem formájában. A hatodik évben maga az 500 £ tőkém egyenérték nélkül elsajátított idegen munkát ábrázol. Ha ezzel szemben a profit felét mindig újból felhalmoztam volna, akkor a folyamat [a tőke felevését illetően] lassabban, mert nem eszek fel annyit, és [idegen munka elsajátítását illetően] gyorsabban menne.

	Tőke	Profit	Felettem
Első év	500	100	50
Második év	550	110	55
Harmadik év	605	121	61
Negyedik év	665	133	67
Ötödik év	731	146	73
Hatodik év	804	161	81
Hetedik év	884	177	89
Nyolcadik év	972	194	97
			573

A nyolcadik évben tőkém közel megkétszereződött, habár többet ettem fel, mint az eredeti tőkét. A 972 tőkében már egy farthing megfizetett munka sincs képviselve, vagyis olyan munka, amelyért egyenértéket adtam. Egész eredeti tőkémet elfogyasztottam jövedelem formájában. Tehát egyenértéket kaptam érte és az egyenértéket elfogyasztottam. Az új tőke csak elsajátított idegen munkából áll.

Az értéktöbbletnek mint olyannak a vizsgálatakor a termék, ennélfogva a többlettermék természeti formája közömbös. A valóságos újratermelési folyamat vizsgálatakor válik ez fontossá, részint hogy ennek formáit magukat megértsük, részint azt a befolyást, amelyet a luxustermelés stb. az újratermelésre gyakorol. Ez ismét egy példa arra, hogyan tesz szert a *használati érték* mint olyan gazdaságtani fontosságra.

[c) *A röpirat viszonya a ricardoi elmélethez. A külkereskedelem szerepéről; a „szabad idő" mint az igazi gazdagság*]

Most térjünk vissza röpiratunkhoz:

„Tegyük fel, hogy az ország egész munkája éppen elegendőt hoz létre az egész népesség fenntartására; nyilvánvaló, hogy nincs többletmunka, következésképp semmi nincs, ami tőkeként való felhalmozásra mehet. Tegyük fel, hogy az ország egész munkája annyit hoz létre *egy* évben, amennyi két évig tartaná fenn; nyilvánvaló, hogy egy év fogyasztásának el kell vesznie vagy az embereknek egy évre fel kell hagyniok a termelő munkával. De a *többlettermék, vagyis tőke birtokosai* sem a népességet nem fogják a következő évben fenntartani henyélésben, sem a terméket nem engedik elveszni; ezt valami nem egyenesen és közvetlenül termelőre fogják alkalmazni, például gépi berendezés felállítására stb. A harmadik évben azonban az egész népesség ismét visszatérhet a termelő munkához, és mivel az utolsó évben felállított gépi berendezés most működésbe lép, nyilvánvaló, hogy a termék [...] nagyobb [...] *mint* az első évé", mert „hozzátevődik a gépi berendezés terméke [...] Ennek a többlettermeknek" tehát még inkább „el kell vesznie vagy használatba kell venni, mint az előbb; és ez a használat ismét hozzátesz a társadalom [...] termelőerejéhez [...] mígnem az embereknek fel *kell* hagyniok a termelő munkával egy időre vagy munkájuk termékének el kell vesznie. Ez a kézzelfogható következmény a társadalom legegyszerűbb állapotában." (I. m. 4–5. old.)

„Más országok kereslete korlátozott, nemcsak a *mi* termelési erőnk miatt, hanem az *ő* termelési erejük miatt"

{Ez válasz Sayre, hogy nem mi termelünk túl sokat, hanem a többiek túl keveset. Az ő termelési erejük nem szükségképp egyenlő a mi termelési erőnkkel},

„mert tegyetek, amit akartok, évek során át az egész világ kevéssel vehet át tőlünk többet, mint amennyit mi veszünk át a világtól [...] úgyhogy egész külkereskedelmetek, amelyről oly sokat beszélnek, soha nem adott, soha nem adhatott, sem soha nem adhat hozzá egyetlen shillinget, egyetlen fityinget az ország gazdagságához, mivelhogy minden bála selyemért, láda teáért, hordó borért, amelyet valaha behoztunk, valami egyenlő értékűt kivittünk; és még a profitot is, amelyet kereskedőink a külkereskedelmükben csináltak, a viszonzásul kapott javak itteni fogyasztója

fizeti meg." (I. m. 17–18. old.) „A külkereskedelem merőben a tőkés kényelmét és élvezetét szolgáló kereskedés és csere: neki nincs sem száz teste, sem száz lába; nem tudja elfogyasztani posztóban és pamutharisnyában mindazt a posztót és pamutharisnyát, amit gyártanak; ennélfogva elcserélik ezeket borokért és selymekért; de ezek a *borok és selymek saját népességünk többletmunkáját képviselik*, éppannyira, mint a posztó- és a pamutcikkek, és ezen a módon a *tőkés romboló ereje minden határon túl megnő*: – a külkereskedelem révén a tőkések módot lelnek arra, hogy kifogjanak a természeten, amely ezernyi természetes korlátot állított kizsákmányolásuk és kizsákmányoló óhajaik elé; most már nincs korlátja sem erejüknek, sem vágyaiknak." (I. m. 18. old.)

Látjuk: elfogadja Ricardo tanítását a külkereskedelemről. Ricardónál e tanításnak csak az az érdeke, hogy *érték-elméletét* kimutassa, vagy hogy megmutassa, hogy nem mond ellent ennek. Itt azonban ki van emelve, hogy nemcsak a nemzeti munka, hanem úgyszintén a *nemzeti többletmunka az, amely a külkereskedelem eredményeiben is megtestesül.*

Ha a többletmunka vagy -érték pusztán nemzeti többlettermékben testesülne meg, akkor az értéknek az érték kedvéért való gyarapítása és ezért a többletmunka kizsákmányolása határt találna a használati értékek korlátoltságában, szűk körében, amelyekben a munka értéke megtestesülne. De csak a külkereskedelem fejleszti ki a többlettermék értékként való igazi természetét, azáltal hogy a benne foglalt munkát társadalmi munkaként fejleszti ki, amely különböző használati értékek határtalan sorában testesül meg, és valójában értelmet ad az elvont gazdagságnak.

„Egyedül *a szükségleteknek* és a *kielégítésükhöz szükséges árufajtáknak a végtelen változatossága*" {tehát a reális munkának a végtelen változatossága is, amely ezeket a különböző árufajtákat termeli} „teszi a gazdagság iránti szenvedélyt" {és ennélfogva a más emberek munkájának elsajátítása iránti szenvedélyt} „véghetetlenné és telhetetlenné." (*Wakefield*, jegyzet az A. Smith-kiadásban, London 1836, I. köt. 64. old.)

De csak a külkereskedelem, a piacnak világpiaccá fejlődése fejleszti a pénzt világpénzzé és az *elvont munkát* társadalmi munkává. Az elvont gazdagság, érték, pénz – ennélfogva az *elvont munka* abban a mértékben fejlődik, ahogy a konkrét munka különböző munkamódoknak a világpiacot átfogó totalitásává fejlődik. A tőkés termelés az *értéken* nyugszik, vagyis a termékben foglalt munkának társadalmi munkaként való kifejlődésén.

Ez azonban csak a külkereskedelem és a világpiac bázisán [megy végbe]. Ez tehát előfeltétele is, eredménye is a tőkés termelésnek.

A röpirat nem elméleti értekezés. Tiltakozás a hamis okok ellen, amelyeknek a közgazdászok az akkori ínséget és a „nemzeti nehézségeket" tulajdonították. Itt tehát sem azt az igényt nem támasztják, sem megkívánni nem lehet, hogy a többletértéknek *többletmunkaként* való felfogása maga után vonja a gazdaságtani kategóriák összrendszerének általános bírálatát. A szerző ellenkezőleg, ricardoi talajon áll és csak következetesen kimond egy következtetést, amely magában ebben a rendszerben foglaltatik, és a munkásosztály érdekében érvényesíti a tőke ellen.

Egyebekben a szerző foglya a készentalált gazdaságtani kategóriáknak. Ahogy Ricardónál az értéktöbblet és a profit összecserélése kellemetlen ellentmondásokhoz vezet, ugyanúgy nála is az, hogy az értéktöbbletet *tőkekamatnak* kereszteli.

Bár Ricardo felett áll abban, hogy először minden többletértéket többletmunkára vezet vissza, és amikor az értéktöbbletet *tőkekamatnak* nevezi, ugyanakkor kiemeli, hogy tőkekamaton a többletmunka általános formáját érti, megkülönböztetve különös formáitól, a járadéktól, a pénzkamattól és az ipari profittól.

„A tőkéseknek fizetett *kamat*, akár *járadék*, *pénzkamat vagy ipari profit természetében*" (helyesebben alakjában, formájában). (I. m. 23. old.)

Megkülönbözteti tehát a többletmunka vagy többletérték általános formáját különös formáitól, amit Ricardo nem és A. Smith nem, legalábbis nem tudatosan és következetesen. De e különös formák egyikének nevét, a kamatot, veszi megint az általános formának. És ez elegendő, hogy a gazdaságtani tolvajnyelvbe visszaessék.

„A tőkenövekedés előrehaladását megállapodott társadalmakban a csökkenő pénzkamat jelezné, vagy ami ugyanaz, mások munkájának csökkenő mennyisége, amelyet használatáért adnának." (I. m. 6. old.)

Ez amolyan Carey-féle frázis. De nála nem a munkás használja a tőkét, hanem a tőke használja a munkást. Minthogy *kamaton* többletmunkát ért bármely formában, ezért a dolog – „nemzeti nehézségeink" orvossága – arra lyukad ki, hogy a *munkabért* emeljék; mert a kamat csökkenése annyit jelent, mint a többletmunka csökkenése. Amit azonban ért ezen, az az, hogy a tőkére való cserében az idegen munka elsajátítása csökkenjen, vagyis a munkás sajátítson el többet a saját munkájából, a tőke pedig kevesebbet.

A többletmunka csökkenése kétfélét jelenthet:

Kevesebb munkát dolgozzanak azon az időn túl, amely a munkaképesség újratermeléséhez, a bér egyenértékének létrehozásához szükséges; vagy: *a munka teljes mennyiségéből* kevesebb öltse a *többletmunka formáját*, azaz a tőkés számára ingyen dolgozott időét; tehát a termékből is, amelyben a munka megtestesül, kevesebb a *többlettermék* formáját; azaz a munkás többet kapjon a saját termékéből, kevesebb áramoljon belőle a tőkéshez.

A szerző maga sem tisztázta ezt magában, ahogy ez a következőből is – ez tulajdonképp írásának végső szava – megjelenik.

> Igazában csak akkor gazdag egy nemzet, ha nem fizetnek semmi kamatot a tőkéért; ha tizenkét óra helyett csak hatot dolgoznak. A „gazdagság [. . .] *rendelkezésre álló idő* és semmi több". (I. m. 6. old.)

Minthogy itt kamaton profitot, járadékot, pénzkamatot – röviden az értéktöbblet minden formáját érti, és minthogy maga a szerző szerint a tőke semmi más, mint munka terméke, felhalmozott munka, amely magamagáért cserébe nemcsak egyenlő mennyiségű munkát képes kicsikarni, hanem többletmunkát is; ezért őnála az, hogy a tőke nem hoz kamatot, azt jelenti: nem létezik tőke. A termék nem változik tőkévé. Nem létezik *többlettermék* és *többletmunka*. Csak akkor valóban gazdag a nemzet.

Ez azonban jelentheti azt: Nem létezik termék, munka azon a terméken és munkán *felül*, amely a munkások újratermeléséhez szükséges. Vagy azt: *önmaguknak* sajátítják el akár a terméknek, akár a munkának ezt a többletét.

Hogy a szerző azonban *nem csupán* az utóbbit érti, kitűnik abból, hogy ezt: „semmi kamatot a tőkéért", ezzel állítja egyenlővé: „egy nemzet akkor valóban gazdag, ha hat órát dolgoznak tizenkettő helyett". „*A gazdagság rendelkezésre álló idő és semmi több.*"

Ez mármost ezt jelentheti:

Ha mindenkinek dolgoznia kell, ha elesik a túldolgoztatottak és henyélők ellentéte – és ez mindenesetre a következménye volna annak, hogy a tőke nem léteznék többé, hogy a termék nem adna többé jogcímet idegen *többletmunkára* –, és ha ezenkívül tekintetbe vesszük a termelőerők fejlődését, ahogy azt a tőke előidézte, akkor a társadalom a szükséges bőséget hat óra alatt fogja megtermelni, többet, mint most tizenkettő alatt, és ugyanakkor mindenkinek lesz hat óra „rendelkezésre álló ideje", igazi gazdagsága; ideje, amelyet nem szív fel közvetlen termelő munka, hanem

élvezetre, pihenőre [marad], hogy teret adjon a szabad tevékenységnek és fejlődésnek. Az idő a képességek stb. kifejlődésének *tere*. Tudjuk, hogy maguk a közgazdászok a bérmunkások rabszolgamunkáját azzal igazolják, hogy pihenőt, szabad időt hoz létre *másoknak*, a társadalom egy másik része számára – és ezzel a bérmunkások társadalma számára.

Vagy ezt is jelentheti:

A munkások most 6 óra időt dolgoznak azonfelül, amire saját újratermelésükhöz (*most*) szükségük van. (Ez azonban aligha lehet a szerző nézete, minthogy azt, amire *most* van szükségük, embertelen minimumnak ábrázolja.) Ha a tőke nincs többé, akkor már csak hat órát dolgoznak és a henyélőknek éppannyit kell dolgozniok. Mindnyájuk anyagi gazdagságát ezáltal a munkások színvonalára nyomnák le. De mindannyiuknak volna *rendelkezésre álló idejük*, szabad idejük fejlődésükhöz.

A szerző nyilvánvalóan maga sem tisztázta magában. Mindenképpen megmarad azonban a szép mondat: „Egy nemzet akkor valóban gazdag, ha hat órát dolgoznak tizenkettő helyett. *A gazdagság rendelkezésre álló idő és semmi több.*"

Ricardo is azt mondja az *„Érték és gazdagság, megkülönböztető tulajdonságaik"* fejezetben, hogy a tulajdonképpeni gazdagság abban áll, hogy lehető legtöbb használati értéket hozzanak létre lehető legkevesebb értékben; azaz más szavakkal, hogy lehető legrövidebb munkaidő alatt anyagi gazdagságnak lehető legnagyobb bőségét hozzák létre. Itt is az igazi gazdagság a „rendelkezésre álló idő" és az élvezete annak, amit a mások munkaidejében létrehoztak, de – mint minden a tőkés termelésben és ezért ennek tolmácsolóinál – ellentétként. A gazdagság és az érték ellentéte Ricardónál később abban a formában van meg, hogy a nettótermék lehető legnagyobb legyen a bruttótermékhez viszonyítva, ami ebben az ellentétes formában megint azt jelenti, hogy a társadalomnak azok az osztályai, amelyeknek idejét az anyagi termelés csak részben vagy egyáltalán nem szívja fel, habár ennek gyümölcseit élvezik, lehető legszámosabban legyenek azokhoz az osztályokhoz képest, amelyeknek idejét az anyagi termelés egészen felszívja, és amelyeknek fogyasztása ezért a termelési költségek puszta tételét alkotja, puszta feltétele annak, hogy ilyen igásállatok legyenek számukra. Ez mindig az az óhaj, hogy a társadalom lehető legkisebb részét kárhoztassák a munka rabszolgaságára, kényszermunkára. Ez a legmagasabb, amire a tőkés álláspontón viszik.

Ezt a szerző megszünteti. A *munkaidő*, még ha a csereértéket megszüntetik is, mindig a gazdagság létrehozó szubsztanciája és a termelése-megkívánta *költség* mértéke marad. De a szabad idő, a *rendelkezésre álló idő*

maga a gazdaság – részben a termékek élvezetére, részben a szabad tevékenységre, amelyet nem határoz meg, mint a munkát, egy külső cél kényszere, melyet be kell tölteni, melynek betöltése természeti szükségszerűség vagy társadalmi kötelesség, ahogy akarjuk.

Magától értetődik, hogy maga a munkaidő, azáltal, hogy normális mértékre van korlátozva, továbbá hogy immár nem valaki más számára, hanem önmagam számára történik, a gazda és az emberei közti stb. társadalmi ellentétek megszüntetésével együtt, mint valóban társadalmi munka, végül mint a *rendelkezésre álló idő* bázisa egészen más, szabadabb jelleget kap, és hogy az ember *munkaideje*, akinek egyszersmind rendelkezésre álló ideje is van, sokkal magasabb minőségű kell hogy legyen, mint a munkaállat munkaideje.

2. Piercy Ravenstone, M. A.: „Thoughts on the Funding System and its Effects", London 1824
[A tőke mint a munkás többlettermék. A tőkés fejlődés ellentmondásos formájának összecserélése a tartalmával; e fejlődés eredményeinek elvetése]

Fölöttébb figyelemreméltó írás.

Az előbbi röpirat szerzője az értéktöbbletet ősformájában, a *többletmunkában* fogja fel. A munkaidő hossza alkotja ezért fő nézőpontját. Nevezetesen a *többletmunka* vagy -érték felfogása abszolút formájában; a munkaidő meghosszabbítása a magának a munkásnak az újratermeléséhez szükségesen túl; nem a szükséges munka megrövidítése a munka termelőerőinek fejlődése révén.

Ennek a szükséges munkának a megrövidítése a fő nézőpont Ricardónál, de, ahogyan ez a tőkés termelésben van, a tőkének jutó munkaidő meghosszabbításának eszközeként. Ezzel szemben a röpirat végső célként a termelők *munkaidejének megrövidítését* mondja ki és a *többlettermék birtokosa* számára dolgozás elesését.

Ravenstone, úgy látszik, adottnak előfeltételezi a munkanapot. Amit tehát különösen szem előtt tart – ugyanúgy, mint a korábbi röpirat, úgyhogy az elméleti vonatkozások csak közbevegyülnek –, az a relatív többlet-érték, vagyis a munka termelőerejének fejlődése következtében létrejövő – a tőkének jutó – többlettermék. Mint ezen az állásponton egyáltalában, a többletmunkát inkább a többlettermék formájában, míg a korábbi röpiratban a többletterméket inkább a többletmunka formájában fogják fel.

„Azt tanítani, hogy egy nemzet gazdagsága és ereje *tőkéjétől* függ, annyi, mint az iparkodást a gazdagság szolgálójává tenni, mint az embereket a tulajdon alávetettjévé tenni." (I. m. 7. old.)

Az ellentétnél — amelyet a ricardoi elmélet hívott létre — saját előfeltevésein —, ez a jellegzetes:

Ugyanabban a mértékben, ahogy a politikai gazdaságtan kifejlődött — és ez a fejlődés, amennyiben az alapelveket illeti, a legélesebb kifejezést Ricardóban kapta —, a munkát úgy ábrázolta, mint az érték egyetlen elemét és a használati érték egyetlen teremtőjét; s a termelőerők fejlődését mint az egyetlen eszközt a gazdagság valóságos gyarapítására; a munka termelőerőinek lehető legnagyobb fejlődését mint a társadalom gazdasági bázisát. Ez ténylegesen a *tőkés termelés* bázisa. Ricardo írása nevezetesen, mivel az érték törvényét úgy ábrázolja, mint amit sem a földtulajdon, sem a tőkés felhalmozás stb. nem tör meg, tulajdonképpen csak azzal foglalkozik, hogy kiküszöböljön minden ellentmondást vagy jelenséget, amely ennek a felfogásnak ellentmondani látszik. De ugyanabban a mértékben, ahogy a munkát mint a csereértéknek *egyetlen* forrását és mint a használati értéknek az aktív forrását értették meg, ugyanabban a mértékben a *„tőkét"* ugyanazok a közgazdászok és nevezetesen Ricardo is (még inkább Torrens, Malthus, Bailey stb. utána) mint a termelés szabályozóját, a gazdagság forrását és a termelés célját fogják fel, a munkát ezzel szemben mint bérmunkát, s ennek hordozóját, valóságos szerszámát mint szükségképpeni paupert (amihez ezenkívül még Malthus népesedési elmélete járult), puszta termelési költséget és termelési szerszámot, aki a bér minimumára van utalva, s ez alá kell esnie, mihelyt a tőke számára „felesleges" tömegben létezik. Ebben az ellentmondásban a politikai gazdaságtan pusztán a tőkés termelés, vagy ha akarjuk, a bérmunka lényegét mondta ki; az önmagától elidegenült munkáét, amellyel az általa létrehozott gazdagság mint idegen gazdagság, saját termelőereje mint termékének termelőereje, gazdagodása mint önelszegényedése, társadalmi hatalma mint a társadalom felette való hatalma lép szembe. De a társadalmi munkának ezt a meghatározott *sajátos*, történelmi formáját, ahogy ez a tőkés termelésben megjelenik, ezek a közgazdászok mint általános, örök formát, mint természeti igazságokat mondják ki, és *ezeket* a termelési viszonyokat mint a társadalmi munkának abszolúte (nem történelmileg) szükségszerű, természetszerű és ésszerű viszonyait. Teljességgel a tőkés termelés látókörének foglyaiként az *ellentétes* formát, amelyben a társadalmi munka itt megjelenik, éppolyan szükségesnek jelentik ki, mint magát ezt a munkát, megszabadítva ettől az

ellentéttől. Azáltal, hogy így az egyik oldalon abszolút módon a *munkát* (mert számukra a bérmunka azonos a munkával) és a másik oldalon éppily abszolút módon a *tőkét*, a munkás szegénységét és a nem-munkás gazdagságát egy lélegzetre mondják ki a gazdagság egyetlen forrásának, állandóan abszolút ellentmondásokban mozognak, anélkül, hogy a legcsekélyebb sejtelmük volna róla. (*Sismondi* azzal, hogy sejti ezt az ellentmondást, korszakot alkot a politikai gazdaságtanban.) „Munka, *vagyis* tőke" – Ricardónak ebben a fordulatában[118] csattanósan előtűnik az ellentmondás és az a naivitás, amellyel ezt az ellentmondást mint azonosat mondja ki.

Világos volt azonban, hogy mivel ugyanaz a reális fejlődés, amely a polgári gazdaságtannak ezt az elméletileg kíméletlen kifejezést megadta, kifejleszti az abban foglalt reális ellentmondásokat, nevezetesen az ellentétet Angliában a „nemzet" növekvő gazdagsága és a munkások növekvő nyomorúsága közt, mivel továbbá ezek az ellentmondások a ricardoi elméletben stb. *elméletileg* csattanós, habár tudattalan kifejezést kapnak – természetes volt, hogy azok a[119] szellemek, akik a proletariátus oldalára álltak, az elméletileg számukra már előkészített ellentmondást felkapták. A munka a csereérték egyetlen forrása, és a használati érték egyetlen aktív teremtője. Így mondjátok. Másrészt azt mondjátok, hogy a *tőke* minden, a munkás semmi vagy a tőke puszta termelési költsége. Sajátmagatokat cáfoltátok meg. A tőke *semmi* más, mint a munkás becsapása. A *munka minden.*

Ez valójában a végső szava mindazon írásoknak, amelyek a proletár érdeket képviselik a ricardoi álláspontról, annak saját előfeltevései talaján. Amilyen kevéssé érti meg Ricardo a *tőke* és a *munka* azonosságát a rendszerében, éppoly kevéssé *értik meg* ezek az ellentmondást, amelyet ábrázolnak, amiért is a legjelentősebbek közöttük, mint pl. Hodgskin, magának a tőkés termelésnek az összes gazdasági előfeltételeit örök formáknak fogadják el és csak a tőkét akarják törölni; a bázist és egyszersmind a szükségszerű következményt.

A fő gondolat *Ravenstone-nál* ez: A munka termelőerőinek fejlődése *tőkét*, vagyis *tulajdont* hoz létre, azaz többletterméket „henyélők", semmittevők, nem-munkások számára, mégpedig a munka ezt a maga élősködő burjánját, amely őt velejéig kiszívja, annál nagyobb fokban állítja elő, minél fejlettebb a termelőereje. Hogy a jogcím erre a többlettermékre vagyis a hatalom idegen munka termékének elsajátítására azáltal jut-e ki a nem-munkásnak, hogy ő már gazdagság, illetve föld, földtulajdon birtokában van, ez mit sem változtat a dolgon. Mindkettő *tőke*, azaz idegen munka terméke feletti uralom. Tulajdon, property, Ravenstone-nál csak idegen munka termékeinek *elsajátítását* jelenti, és ez csak akkor lehetséges

és csak olyan fokban lehetséges, ahogy a *termelő ipar* kifejlődik. Termelő iparon Ravenstone a létfenntartási cikkeket termelő ipart érti. A tőke vagy tulajdon kifejlődésének egyik következménye a nem-termelő ipar, a *fogyasztási ipar.* Akárcsak a fenti röpirat szerzője, Ravenstone is aszkétikusnak jelenik meg. Ebben megint maga is foglya a közgazdászok elképzelésének. A *tőke* nélkül, a *tulajdon* nélkül a munkások létfenntartási cikkeit feleslegben termelnék, de nem volna luxusipar. Vagy azt is mondhatjuk, hogy Ravenstone éppúgy, mint a fenti röpirat szerzője, annyiban megérti vagy legalábbis ténylegesen elismeri a tőke *történelmi szükségszerűségét*, hogy az első szerint a tőke *többletmunkát* termel a szoros megélhetéshez szükséges munkán felül és egyúttal magával hozza gépi berendezés (nála állótőke) és külkereskedelem, világpiac megteremtését, avégett, hogy a munkásoktól elragadott többletterméket részint a termelőerő gyarapítására használja fel, részint hogy ennek a többletterméknek a használati érték legváltozatosabb, a szűkösségen felül álló formáit adja. Így Ravenstone-nál *tőke és tulajdon* nélkül sem „kényelmi cikkeket" nem hoznának létre, sem gépi berendezést, sem luxustermelést, sem a természettudományok fejlődését, sem azokat a szellemi termékeket, amelyek a pihenőidőnek köszönhetők, vagy a gazdagok törekvésének, hogy „többlettermékükért" nem-munkásoktól egyenértéket kapjanak.

Ezt a röpiratíró és Ravenstone nem a tőke igazolásaként mondják, hanem támadási ponttá teszik, mert mindez pusztán a munkásokkal *ellentétben* és nem *értük* történik. De így ténylegesen elismerik, hogy ez a tőkés termelés eredménye, hogy az ilymódon egy történelmi formája a társadalmi fejlődésnek, habár ellentétben a népességnek azzal a részével, amely ennek az egész fejlődésnek a bázisát alkotja. Erre vonatkozólag osztoznak – habár az ellenkező pólusról – a közgazdászokkal abban a korlátoltságban, hogy e fejlődés *ellentétes formáját* összetévesztik magával a tartalmával. Az egyik fél megörökíteni akarja az ellentétet gyümölcse kedvéért. A másik eltökélte, hogy avégett, hogy az ellentéttől megszabaduljon, feláldozza az ebben az antagonisztikus formában sarjadt gyümölcsöket. Ez különbözteti meg ezt a gazdaságtannal szembeni ellentétet Owen stb. egyidejű ellentététől. Másrészt Sismondiétól is, aki az ellentétnek elavult formáihoz menekül vissza, hogy heveny formájában megszabaduljon tőle.

A szegények „szükségletei" „alkotják az ő" (a gazdag) „gazdagságát... Ha mindenki egyenlő volna, senki sem dolgoznék más számára. Az élet szükségleti cikkei több mint bőségesek volnának, míg kényelmi cikkei teljesen hiányoznának." (I. m. 10. old.) „Az az iparkodás, amelyik termel,

a tulajdon szülője; az, amelyik a fogyasztást segíti, a gyermeke." (I. m. 12. old.) „A tulajdon növekedése, ez a henyélő emberek és nem-termelő iparkodás fenntartására való nagyobb képesség, ez az, amit a politikai gazdaságtanban tőkének hívnak." (I. m. 13. old.) „Mivel a tulajdon rendeltetése a költekezés, mivel enélkül teljesen haszontalan tulajdonosa számára, ezért létezése bensőségesen kapcsolatos a fogyasztási ipar létezésével." (I. h.)

„Ha mindegyik ember *munkája csak arra volna elég, hogy saját táplálékát megszerezze*, akkor *nem lehetne tulajdon*, és egy nép iparkodásának semmilyen részét nem fordíthatnák arra, hogy a képzelet szükségletei számára dolgozzék." (I. m. 14–15. old.)

„A társadalom minden [. . .] fokán, ahogy a megnövekedett létszám és a jobb találmányok hozzájárulnak mindegyik ember termelőerejéhez, *azoknak a száma, akik dolgoznak, fokozatosan csökken*. . . A tulajdon a termelési eszközök tökéletesítéséből keletkezik; egyetlen dolga a henyélés buzdítása. Amikor mindegyik ember munkája épp hogy elegendő saját létfenntartására, mivel nem lehet tulajdon, nincs henyélő ember sem. Amikor egy ember munkája fenntarthat ötöt, négy henyélő ember lesz a termelésben alkalmazott egyre: semmi más úton a terméket nem lehet elfogyasztani. . . a társadalom célja, hogy naggyá tegye a henyélőt az iparkodó rovására, hogy hatalmat hozzon létre a bőségből." (I. m. 11. old.)

{A járadékra vonatkozólag (nem egészen helyesen; minthogy éppen itt azt kellene megmagyarázni, miért kerül a földtulajdonoshoz és nem a bérlőhöz, az ipari tőkéshez) azt mondja, ami érvényes az értéktöbbletről egyáltalában, amennyiben ez a munka termelőerejének gyarapodása révén fejlődik ki:

„A társadalom korai fokain, amikor az embereknek iparkodásuk erőihez nincs mesterséges segítségük, jövedelmeiknek az a hányada, amely járadékra adható, rendkívül csekély: mert a földnek [. . .] nincs természetes értéke, minden termékét az iparkodásnak köszönheti. De az ügyesség minden növekedése hozzájárul ahhoz a hányadhoz, amelyet járadékra lehet visszatartani. Ahol kilenc ember munkája szükséges tíz fenntartására, ott a bruttóterméknek csak egytizede mehet járadékra. Ahol egy ember munkája elegendő öt [. . .] számára, négyötöd fog járadékra menni vagy a többi állami teherre, amelyről csak az iparkodás többlettermékéből lehet gondoskodni. Az első volt az eset, úgy látszik, Angliában a hódítás idején, a második most [. . .] amikor csak [. . .] egyötöd

[. . .] van alkalmazva a földművelésben." (I. m. 45–46. old.) „Amennyire igaz, hogy a társadalom minden tökéletesítést csak a henyélés növelésére fordít." (I. m. 48. old.)}

Megjegyzés. Az írás eredeti. Tulajdonképpeni tárgya, mint a cím mondja: a modern államadóssági rendszer. Többek közt azt mondja:

Az egész háború a francia forradalom ellen „nem ért el nagyobb vívmányt, mint hogy néhány zsidóból nemesembert csinált és néhány tőkefejből politikai gazdászt". (I. m. 66–67. old.) Jó oldala az adóssági rendszernek, habár „elrabolja a régi vidéki nemességtől tulajdonának egy nagy adagját [. . .] hogy átadja ezeknek az újsütetű hidalgóknak a csalás és sikkasztás művészetében elért ügyességük jutalmaképpen – . . . ha bátorítja a csalást és hitványságot; ha a szédelgést és követelődzést a bölcsesség palástjába öltözteti; ha egy egész népet tőzsdeügynökök nemzetévé tesz . . . ha a rang és születés minden előítéletét lerombolja, hogy a pénzt tegye az egyetlen megkülönböztetéssé az emberek között . . . szétrombolja a tulajdon örökkévalóságát." (I. m. 51–52. old.)

3. Hodgskin
„Labour defended against the Claims of Capital; or the Unproductiveness of Capital proved. By a Labourer", London 1825 (With Reference to the Present Combinations amongst Journeymen); Thomas Hodgskin: „Popular Political Economy. Four Lectures delivered at the London Mechanias' Institution", London 1827

Az első névtelen írás is Hodgskintól van. Míg a korábban említett röpiratok és egy sor más, hasonló, nyomtalanul múltak el, ezek az írások, kivált az előbbi, jelentős feltűnést keltett és még mindig (*v. ö. John Lalor*: „Money and Morals", London 1852 [XXIV. és 319–322. old.]) az angol politikai gazdaságtan jelentős termékei közé számítják. Itt a két íráson sorra végig akarunk menni.

[a) A tőke nem-termelő volta mint Ricardo elméletének következménye]

„Labour defended etc.". Amit a szerző bizonyítani akar, az a *„tőke nem-termelő volta"*, ahogy a cím mondja.

Ricardo nem állítja, hogy a tőke *értéket termel*. A termékhez csak saját

értékét teszi hozzá, és saját értéke az újratermeléséhez szükséges munkaidőtől függ. Értéke csak mint felhalmozott munkának (jobbanmondva realizált munkának) van és csak ezt a maga értékét teszi hozzá a termékhez, amelybe belekerül. Igaz, hogy következetlenségbe bonyolódik az általános profitrátánál. Ámde ez éppen az ellentmondás, amelynél ellenfelei megragadták.

Ami mármost a tőke termelő voltát a *használati értékre* vonatkozóan illeti, ez Smithnél, Ricardónál stb., egyáltalában a közgazdászoknál semmi mást nem jelent, mint hogy korábbi hasznos munkák termékei újból mint termelési eszközök szolgálnak; mint a munkás munkatárgya, munkaszerszáma és létfenntartási eszközei. A munka objektív feltételei nem puszta természeti dolgokként lépnek szembe, mint a nyers állapotban (mint ilyenek ezek sohasem tőke), hanem az emberi tevékenység által már átformált természeti dolgokként. De ebben az értelemben a tőke szó teljesen felesleges és semmitmondó. A búza nem azért táplál, mert tőke, hanem mert búza. A gyapjú használati értéke nem tőkeként, hanem gyapjúként illeti meg azt. Úgyszintén a gőzgép műveletének nincs semmi köze tőkeként való létezéséhez. Egészen ugyanazt a szolgálatot teljesítené, ha nem lenne „tőke" és a gyártulajdonos helyett a gyári munkásoké lenne. A valóságos munkafolyamatban mindezek a dolgok nem mint csereértékek, és még kevésbé mint tőke szolgálnak, hanem azon viszony révén, amellyel mint *használati értékek* bírnak a bennük tevékenykedő munkához. Az a tulajdonságuk, hogy a valóságos munka objektív feltételei – nem pedig a munkással *önállóan szembelépő, elidegenült feltételekként*, az eleven munka feletti, a tőkésben megtestesült *gazdaként* való *társadalmi létezésük* – teszi, hogy itt termelőek, vagy jobbanmondva, hogy a munka termelékenysége megvalósul bennük mint a munka anyagában. Mint *gazdagságot*, ahogy *Hopkins* (nem a mi Hodgskinunk) helyesen mondja,[120] és nem mint *„nettó"*-gazdagságot, mint terméket és nem mint „nettó"-terméket használják el és használják fel itt ezeket. Persze a közgazdász fejében e dolgoknak a munkával szembeni meghatározott társadalmi formája és a munkafolyamat mozzanataiként való reális meghatározottságuk annyira összekavarodik és oly oldhatatlanul egymásba nő, mint a tőkés fejében. Mindazonáltal mihelyt a munkafolyamatot elemzik, kénytelenek a tőke kifejezést teljesen elejteni és *munkaanyagról, munkaeszközökről és létfenntartási eszközökről* beszélni. A terméknek ebben a munkás anyagaként, szerszámaként és létfenntartási eszközeként való meghatározottságában azonban nincs kimondva semmi más, mint *tárgyi* feltételekként való viszonyuk a munkához; maga a munka az ezeken uralkodó tevékenységként jelenik meg. Ebben abszolúte semmi nincs a munkából és tőkéből; csak az emberi célszerű tevékenység viszonyá-

ból saját termékeihez az újratermelési folyamatban. Nem szűnnek meg a munka termékei vagy puszta tárgyak lenni, amelyek felett és amelyekkel a munka rendelkezik. Csak azt a viszonyt mondják ki, amelyben a munka elsajátítja a tárgyi és önmaga által létrehozott, legalábbis ebben a formában létrehozott, tárgyi világot; semmiképp sem szólnak azonban *e dolgok más uralmáról a munka felett*, azonkívül, hogy a tevékenységnek hozzámértnek kell lennie anyagához; máskülönben nem volna célszerű tevékenység, munka.

A tőke *termelő voltáról* csak akkor lehet beszélni, mikor egy meghatározott társadalmi termelési viszony megtestesüléseként fogjuk fel. Ha azonban így fogjuk fel, akkor azonnal előtűnik e viszony történelmileg átmeneti jellege, amelynek általános megismerése összeegyeztethetetlen fennmaradásával, és amely maga hozza létre eltörlésének eszközeit.

De a közgazdászok nem fogják fel ilyen viszonyként, mert *relatív* jellegét nem ismerhetik el, s nem is értik; hanem éppenséggel csak a tőkés termelés foglyává lett, annak uralma alatt álló és abban érdekelt gyakorlati ember elképzelési módját fejezik ki elméletileg.

A gazdaságtani korlátolt elképzelési módból indul ki maga Hodgskin is a polémiájában. Amennyiben a közgazdászok a tőkét örök termelési viszonyként ábrázolják, feloldják a munkának az anyagi feltételeihez való általános viszonyaira, amelyek minden termelési módban közösek és semmit sem tartalmaznak a tőke sajátos jellegéből. Amennyiben a tőkével „értéket" hozatnak létre, a legjobbak, így Ricardo, elismerik, hogy nem hoz létre olyat, amit nem előzőleg a munkától kapott és kap állandóan, minthogy az egy termékben foglalt értéket az újratermeléséhez szükséges munkaidő, tehát az eleven, jelenlegi, nem múltbeli munka eredményeként való viszonya határozza meg. És a munka termelékenysége, mint Ricardo kiemeli, éppen a múltbeli munka termékének állandó elértéktelenedése révén mutatja meg előrehaladását. Másrészt a közgazdászok állandóan összekeverik a meghatározott sajátos formát, amelyben ezek a dolgok tőkét jelentenek, dolgokként és minden munkafolyamat egyszerű mozzanataiként való tulajdonságukkal. A misztifikációt, amelyet a tőke tartalmaz — mint *munka alkalmazója* —, nem magyarázzák meg, hanem állandóan csak tudattalanul kimondják, mint ami dologi jellegétől elválaszthatatlan.[121]

Az első röpirat [„The Source and Remedy of the National Difficulties"], levonva a helyes következtetést Ricardóból, feloldja az értéktöbbletet *többletmunkára*. Ez ellentét Ricardo ellenfeleivel és követőivel szemben, akik belekapaszkodnak abba, hogy összecseréli az értéktöbbletet és a profitot.

A második röpirat [Ravenstone, „Thoughts on the Funding System"], ellentétben ugyanővelük, közelebbről meghatározza a relatív értéktöbbletet,

amely a munka termelőereje fejlődésének fokától függ. Ricardo ugyanezt mondja, de kikerüli a következtetést, amelyet II. sz. levon: A munka termelőerőinek gyarapodása csak az idegen, rajta uralkodó gazdagságot, a tőkét gyarapítja.

A harmadik röpirat [Hodgskin, „Labour defended"] végül kitör az általános tételben, amely a ricardoi ábrázolás szükségszerű következménye: A *tőke nem-termelő*. Ez Torrensszal, Malthusszal stb. szemben, akiknél Ricardo tétele: a munka az érték teremtője, – a ricardoi ábrázolás egyik oldalán továbbépítve – átcsap a fordított tételbe: a tőke az érték teremtője. Ugyanakkor polémia a Smithtől Malthusig végighúzódó, az utóbbinál nevezetesen (úgyszintén James Millnél) abszolút dogmává felcsigázott tétel ellen: a munkának a *meglevő tőketömegtől* mint létfeltételétől való abszolút függősége.

I. sz. ezzel végzi: „A gazdagság semmi más, csak rendelkezésre álló idő."

[b) A tőkéről mint felhalmozott munkáról szóló ricardoi tanítás kritikája. Együtt-létező munka. A tárgyiasult múltbeli munka alábecsülése]

Hodgskin úgy véli: a forgótőke semmi más, mint a különböző társadalmi munkák *egymásmellettje* (együtt-létező munka); a felhalmozás semmi más, mint a társadalmi munka termelőerőinek felhalmozódása, úgyhogy a munkások ügyességének és ismeretének (tudományos erejének) felhalmozása maga a fő felhalmozás, és aránytalanul fontosabb, mint a vele karöltve járó és ezt csak megtestesítő *meglevő objektív*, folyton újonnan termelt és elfogyasztott, csak neve szerint felhalmozott objektív feltételei ennek a felhalmozott tevékenységnek:

„Termelő tőke és tanult munka [. . .] egy." „Tőke és dolgozó népesség pontosan egyértelmű." (I. m. 33. old.]

Ez mind csak további kifejezés Galiani kijelentésére:

„Az igazi gazdagság . . . az ember." („Della Moneta", Custodi, Parte Moderna, III. köt. 229. old.)

Az egész objektív világ, a „javak világa" elsüllyed itt mint puszta mozzanat, mint a társadalmilag termelő emberek pusztán eltűnő, mindegyre újonnan létrehozott tevékenysége. Mármost hasonlítsuk össze ezt az „idealizmust" azzal a durván materiális fetisizmussal, amelyre a ricardoi elmélet „ebben a hihetetlen foldozóvargában"[112], McCullochban kilyukad, ahol nemcsak az

ember és az állat, hanem még az eleven és a dolog közti különbség is eltűnik. És azután mondják, hogy a proletár ellentét a polgári gazdaságtan fennkölt spiritualizmusával szemben nyers, kizárólag a brutális szükségletre irányuló materializmust prédikált!

Hodgskin abban hibázik, hogy a tőke termelő voltáról való vizsgálódásakor nem különbözteti meg, mennyiben használati érték vagy menynyiben csereérték termeléséről van szó.

Továbbá – de ez történelmileg jogosult: úgy veszi a tőkét, ahogy a közgazdászoknál készentalálja. Az egyik oldalon (amennyiben a valóságos munkafolyamatban hat) mint a munka puszta dologi feltételeit, vagyis mint aminek pusztán a munka anyagi elemeként van jelentése; és (az értékesítési folyamatban) semmi az időben mért munkamennyiségen kívül, tehát semmi, ami magától ettől a munkamennyiségtől különbözik. A másik oldalon – habár így ténylegesen, amennyiben a valóságos termelési folyamatban jelenik meg, puszta *neve*, *átkeresztelése* magának a munkának – mint a munka felett uralkodó és azt megszabó hatalmat, mint termelő voltának alapját és mint a munkától idegen gazdagságot ábrázolják. És ezt minden közvetítés nélkül. Így találja készen a dolgot. És szembeállítja a gazdaságtani kifejtés reális oldalát azzal, ami polgári humbug benne.

„A tőke afféle *kabbalisztikus szó*, mint egyház vagy állam, vagy bármely másik azon *általános kifejezések* közül, amelyeket azok, akik az emberiség többi részét kifosztják, azért találtak ki, hogy elrejtsék a kezet, mely megkopasztja őket." („Labour defended", 17. old.)

Azután a hagyománynak megfelelően, ahogy azt a közgazdászoknál készentalálja, megkülönböztet forgó- és állótőkét, ahol forgótőkén főként azt a részt értik, amely a munkások létfenntartási eszközeiből áll vagy amelyet mint ilyent használnak fel.

A munka megosztása, mondják, lehetetlen *tőke előzetes felhalmozása* nélkül. De „azokat a hatásokat, amelyeket az *áruk egy készletének* tulajdonítanak *forgótőke néven*, az *együtt-létező munka* okozza". (I. m. 8–9. old.)

A közgazdászok brutális felfogásával szemben rendjén való azt mondani, hogy a „forgótőke" csak „neve" különös „áruk" egy „készletének". Minthogy a közgazdászok nem fejtették ki a sajátos társadalmi vonatkozást, amely az *áruk átalakulásában* testesül meg, ezért a „forgó"-tőkét is *csak* dologilag tudják felfogni. Valójában a tőkének a forgalmi folyamatból eredő minden különbsége – valójában maga a forgalmi folyamata – semmi

más, mint az (a bérmunkához való viszonyuk által tőkeként meghatározott) áruk átalakulása, mint az újratermelési folyamat mozzanata.

A *munka megosztása* az egyik értelemben semmi más, mint *együttlétező munka*, azaz *különböző* munkamódok együtt-létezése, amely a termékek, vagy jobbanmondva áruk *különféle fajtáiban* testesül meg. A *munka megosztása*, tőkés értelemben, mint az egy meghatározott árut termelő különös munkának különböző munkások közt elosztott és összeműködő egyszerű műveletek összegére való feloldása előfeltételezi a munka megosztását a társadalmon belül, a műhelyen kívül, mint a *foglalatosság elkülönülését*. Másrészt megnöveli ezt. A terméket annál kiemelkedőbb értelemben termelhetik áruként, csereértéke annál függetlenebbé válik használati értékként való közvetlen létezésétől, illetve termelése annál függetlenebbé a termelők általi fogyasztásától, a termelők számára használati értékként való létezésétől, minél egyoldalúbb a termék maga, és minél nagyobb azon áruk változatossága, amelyekre kicserélődik, minél nagyobb azon használati értékek sora, amelyekben csereértéke kifejeződik, minél nagyobb a piaca. Minél inkább ez az eset, annál inkább termelhetik a terméket áruként. Tehát annál *tömegesebben* is. Használati értékének a termelő számára való közömbössége *mennyiségileg* kifejeződik a tömegben, amelyben termelik; ez semmilyen viszonyban nem áll a termelő fogyasztási szükségletéhez, még ha egyszersmind fogyasztója is termékének. E *tömegtermelésnek* és ezért a termék [áruként való] termelésének egyik módszere azonban a *munka* műhelyen belüli *megosztása*. Így a munka műhelyen belüli megosztása a foglalatosságok társadalmon belüli megosztásán nyugszik.

A piac nagyságának kétféle értelme van: Először a fogyasztók tömege, számuk. De másodszor az egymással szemben önállósult foglalatosságok száma is. Az utóbbi lehetséges az előbbi nélkül. Pl. amikor a fonás és szövés elválik a háziipartól és mezőgazdaságtól, akkor minden mezőgazdálkodó piac lesz a fonó és a szövő számára. Úgyszintén ezek egymás számára, foglalatossági módjaik elválása által. Amit a munka társadalmon belüli megosztása mindenekelőtt előfeltételez, az a munkák olyan önállósulása egymással szemben, hogy termékeiknek árukként kell egymással szembelépniök és átmenniök a cserén, elvégezniök az áruk átalakulását, *árukként* kell viszonyulniok egymáshoz. (Ezért tiltják meg a városok a falunak a középkorban a lehető legtöbb foglalkozást. Nemcsak hogy a konkurrenciát kizárják, ez az egyetlen, amit A. Smith lát,[122] hanem hogy piacot szerezzenek maguknak.) Másrészt ez a népesség bizonyos sűrűségét előfeltételezi ahhoz, hogy rendesen kifejlődjék. Még inkább feltételezi a népességnek ezt a sűrűségét a munka műhelyen belüli megosztása. Az utóbbi megosztás,

amely az első fejlődésének bizonyos fokig előfeltétele, a maga részéről ezt kölcsönhatásban megint fokozza azáltal, hogy korábban összetartozó foglalatossági módokat egymástól függetlenekké hasít szét; úgyszintén azáltal, hogy a közvetve szükséges előmunkálatokat gyarapítja és differenciálja; úgyszintén azáltal, hogy a termelés, a népesség gyarapításával, tőke és munka szabaddátételével új szükségleteket és kielégítésük új módjait hozza létre.

Amikor Hodgskin ezért azt mondja: „A munka megosztása" nem az *áruk egy készletének*, amelyet forgótőkének neveznek, hanem az *„együttlétező munkának"* a hatása, akkor ez tautológia volna, ha itt a munka megosztásán a szakmák elkülönülését értené. Csak annyit jelentene: a munka megosztása az oka vagy a hatása a munka megosztásának. Csak azt gondolhatja tehát: a munka műhelyen belüli megosztását megszabja a foglalatosságok elkülönülése, a munka társadalmi megosztása, és az, bizonyos értelemben, ennek hatása.

Nem az „áruk egy készlete" hozza létre a foglalatosságoknak ezt az elkülönülését, s ezzel a munka műhelyen belüli megosztását, hanem a *foglalatosságoknak ez az elkülönülése* (és a munka megosztása) fejeződik ki az áruk készletében vagy még inkább abban, hogy a *termékek* készlete az *áruk készletévé* válik. {A közgazdászoknál azonban szükségképp mindig a dolog tulajdonságaként mondják ki, ami a *tőkés termelési mód* tulajdonsága, jellegzetessége, tehát magáé a tőkéé, amennyiben ez a termelőknek egymás közti és termékükhöz való meghatározott viszonyát fejezi ki.}

Ha azonban gazdaságtanilag (lásd Turgot, Smith stb.[123]) *„tőke előzetes felhalmozásáról"* mint a munka megosztásának egy feltételéről beszélnek, akkor ezen *áruk egy készletének tőkeként* való előzetes koncentrációját értik a munkavásárló kezében, minthogy az a fajta kooperáció, amely a munka megosztását jellemzi, előfeltételezi *munkások összetömörülését* – tehát létfenntartási eszközök felhalmozását számukra munkájuk tartamára, a munka meggyarapodott termelékenységét –, tehát a nyersanyagok, szerszámok és segédanyagok gyarapodását, amelyeknek meg kell lenniök, hogy a munka folytonosan menjen, minthogy állandóan nagy tömegekre van ezekből szüksége, röviden előfeltételezi a nagy szinten való termelés objektív feltételeit.

A tőke felhalmozása itt nem jelentheti létfenntartási eszközök, nyersanyagok és munkaszerszámok gyarapodását mint a *munka megosztásának feltételét*, hiszen amennyiben ezt értik tőke felhalmozásán, a munka megosztása következményének kellene lennie, nem előfeltételének.

A *tőke felhalmozása* itt azt sem jelentheti, hogy egyáltalában létfenntartási eszközöknek kell létezniök a munkás számára, mielőtt az újakat

újratermelték, vagy hogy munkája termékeinek kell alkotnia új termelése számára a nyersanyagot és a munkaeszközöket. Hiszen ez egyáltalában a munka feltétele, és éppolyan igaz volt a munka megosztásának *kifejlődése előtt*, mint utána.

Egyrészt, anyagi eleme szerint tekintve, a *felhalmozás* itt nem jelent mást, mint: a munka megosztása szükségessé teszi, hogy koncentrálják, egyes pontokra, a létfenntartási eszközöket és a munkaeszközöket, amelyek korábban szétszórtak és szétforgácsoltak voltak, amíg a munkás az egyes szakmákban – amelyek ezen előfeltevés mellett nem lehetnek nagyon számosak – a különböző műveleteket, amelyeket egy vagy több termék előállítása megkíván, sorjában mind maga végezte el. Nem *abszolút* gyarapodás van előfeltételezve, hanem *koncentráció*, az, hogy több van egy ponton felhalmozva és *relatíve* több van a felhalmozott munkások számához képest. Több len a manufaktúrában foglalkoztatott munkások számára (számukhoz arányítva), mint amennyire ugyanez a len rúgott pl. mindazokhoz a parasztokhoz és parasztlányokhoz viszonyítva, akik mellékesen lent fontak. Tehát munkások *összetömörülése*, nyersanyagok, szerszámok és létfenntartási eszközök *koncentrációja*.

Másrészt: a történelmi alapzatról, amelyből ez a folyamat kiindul – amelyről a manufaktúra kifejlődik, az ipari termelési mód, amelyre a munka megosztása a jellegzetes –, ez a koncentráció csak abban a formában mehet végbe, hogy ezek a munkások bérmunkásokként tömörülnek össze, azaz mint olyanok, akiknek el kell adniok munkaképességüket, mert munkafeltételeik velük idegen tulajdonként, idegen hatalomként önállóan szembelépnek, ami tehát magába zárja, hogy ezek a munkafeltételek *tőkeként* lépnek szembe velük, tehát egyszersmind úgy ábrázolódik, hogy ezek a létfenntartási eszközök és munkaeszközök, vagy ami ugyanaz, a felettük való rendelkezés a pénz révén, egyes pénz- vagy árubirtokosok kezén van, akik ezáltal *tőkésekké* válnak. A munkások munkafeltételeinek elvesztése úgy ábrázolódik, mint e munkafeltételek tőkeként való önállósulása, vagy mint az ezek feletti rendelkezés a tőkések által.

Az eredeti felhalmozás tehát nem más, ahogy kifejtettem,[124] mint a munkafeltételek különválása önálló hatalmakként a munkával és munkásokkal szemben. Történelmi folyamatok ezt a különválást a társadalmi fejlődés mozzanataként ábrázolják. Ha a tőke egyszer létezik, akkor magából a tőkés termelés módjából fejlődik ki ennek a különválásnak a fenntartása és egyre nagyobb szinten való újratermelése, amíg a történelmi fordulat be nem következik.

Nem a pénzbirtok az, ami a tőkést tőkéssé teszi. Hogy a pénzt átvál-

toztassák tőkévé, meg kell lenniök a tőkés termelés előfeltételeinek, amelynek első történelmi feltételezése ez a különválás. Magán a tőkés termelésen belül a különválás s ezért a munkafeltételek tőkeként való megléte adva van; magának a termelésnek folyvást újratermelődő és kibővülő alapzata.

A *felhalmozás* lesz most a folytonos folyamattá, a profit vagy többlettermék tőkévé való visszaváltoztatása révén, amely által a munka megszaporodott termékei, amelyek egyszersmind a munka objektív feltételei, az újratermelés feltételei, állandóan tőkeként, a munkától elidegenült, azon uralkodó és a tőkésben egyéniesült hatalmakként lépnek vele szembe. Ezzel azonban a tőkés sajátos funkciójává is válik, hogy felhalmozzon, azaz hogy a többlettermék egy részét munkafeltételekké visszaváltoztassa. És ebből a közgazdász birka arra következtet, hogy ez a művelet, ha nem menne végbe ezen az ellenségesen kettéhasadt, sajátos módon, akkor egyáltalában nem mehetne végbe. A bővített szinten való újratermelés a fejében elválaszthatatlan lesz ennek az újratermelésnek tőkés formájától – a *felhalmozástól.*

A felhalmozás csak *folytatólagos folyamatként* ábrázolja azt, ami az *eredeti felhalmozásban* különös történelmi folyamatként, a tőke keletkezési folyamataként és az egyik termelési módból a másikba való átmenetként jelenik meg.

A közgazdászok, lévén foglyai azoknak a képzeteknek, amelyekben a tőkés termelési mód szereplői mozognak, kettős, de egymást kölcsönösen megszabó quidproquót* követnek el.

Egyfelől a tőkét viszonyból dologgá változtatják; az áruk egy készletévé (már feledve, hogy maguk az áruk *sem* dolgok), amelyeket, amennyiben termelési feltételekként szolgálnak új munkához, tőkének hívnak, és újratermelésük módját illetően forgótőkének.

Másfelől a dolgokat tőkévé változtatják; azaz a társadalmi viszonyt, amely bennük és általuk ábrázolódik, olyan tulajdonságnak tekintik, amely a dolgot mint olyant illeti meg, mihelyt az elemként belekerül a munkafolyamatba, vagyis technológiai folyamatba.

A nyersanyagnak és a létfenntartási eszközök feletti rendelkezésnek koncentrációja a nem-munkások kezében mint a munkán uralkodó hatalmak, mint a munka megosztásának *előzetes* feltétele (később ez nemcsak a koncentrációt gyarapítja, hanem azáltal, hogy a munka termelőerejét gyarapítja, a koncentráció tömegét is), azaz a *tőke előzetes felhalmozása* mint a munka megosztásának feltétele – ez a közgazdászok számára tehát

* — felcserélést; összecserélést — *Szerk.*

létfenntartási eszközök és munkaeszközök gyarapítását vagy koncentrációját (ezt nem különböztetik meg) jelenti.

Másrészt ezek a létfenntartási eszközök és munkaeszközök nem hatnának a termelés objektív feltételeiként, ha ezeknek a dolgoknak nem volna az a tulajdonságuk, hogy tőkét alkotnak, ha a munka terméke, a munkafeltétel nem fogyasztaná el magát a munkát, a múltbeli munka az eleven munkát, és ha ezek a dolgok nem volnának önmagukéi vagy per procura* a tőkéséi, a munkás helyett.

Mintha a munka megosztása nem volna éppannyira lehetséges (habár történelmileg eleinte nem jelenhetett meg így, hanem csak a tőkés termelés következményeként jelenhet meg így), ha feltételei a társult munkásokéi volnának és ők úgy viszonyulnának ezekhez, mint ahhoz, amik ezek natura**, mint saját termékeikhez és saját tevékenységük tárgyi elemeihez.

Minthogy továbbá a tőkés termelésben a tőke elsajátítja a munkások többlettermékét, tehát minthogy *elsajátította* a munka termékeit és ezek most a tőke formájában szembenállnak a munkással, világos, hogy többlettermék munkafeltételekké változtatása csak a tőkéstől indulhat ki és csak abban a formában, hogy a munka termékét, amelyet egyenérték nélkül elsajátított, egyenérték nélküli új munka termelési eszközévé teszi. Az újratermelés bővítése ezért úgy ábrázolódik, mint profit tőkévé változtatása és mint a tőkés *megtakarítása*, aki ahelyett, hogy felenné az ingyen kapott többlettermékét, újból a munkakizsákmányolás eszközévé teszi, ezt azonban csak úgy teheti, ha újból termelő tőkévé változtatja, ami magába zárja a többlettermék munkaeszközökké változtatását. Ebből azt következteti a közgazdász, hogy a többlettermék nem szolgálhatna új termelés elemeként, ha előbb nem változnék a munkás termékéből alkalmazója tulajdonává, hogy aztán újból tőkeként szolgáljon és megismételje a régi kizsákmányolási folyamatot. Ehhez járul a felraktározás és kincsképzés elképzelése a roszszabb közgazdászoknál. A jobbak is, mint Ricardo, átvitték a lemondás elképzelését a kincsképzőről a tőkésre.

A közgazdászok a tőkét nem viszonyként fogják fel. Nem tehetik ezt anélkül, hogy egyszersmind ne a termelés történelmileg átmeneti, relatív, nem abszolút formájának fognák fel. Magában Hodgskinban ez a szemlélet nincs meg. Amennyiben ez a szemlélet igazolja a tőkét, nem igazolja a közgazdászok részéről való igazolását, sőt cáfolja azt. Hodgskinnak tehát ehhez semmi köze.

---

* — meghatalmazás folytán; megbízott helyetteként — *Szerk.*
** — természettől — *Szerk.*

Ahogy mármost a dolog közte és a közgazdászok közt állt, polémiájának módja előírtnak és igen egyszerűnek látszik. Egyszerűen azt kell mondania, a közgazdászok által „tudományosan" kifejtett egyik oldalt érvényesítve a tőkés elképzelési módból sans raison*, tudattalan naivitással átvett fetisisztikus elképzelés ellen: Korábbi munka, egyáltalában a munka termékeinek anyagként, szerszámokként és létfenntartási eszközökként való felhasználása szükséges, ha a munkás a termékeit új termeléshez akarja használni. Termékének ez a meghatározott fogyasztási módja termelő. De ennek a felhasználásnak, terméke e fogyasztási módjának az égvilágon mi köze e termék felette való uralmához, tőkeként való létezéséhez, a nyersanyag, létfenntartási eszköz feletti rendelkezés egyes tőkések kezében való koncentrációjához és a munkásoknak termékük tulajdonából való kizárásához? Mi köze van ahhoz, hogy terméküket előbb egy harmadiknak kell adniok ingyen, hogy aztán tőle saját munkájukkal visszavásárolják, mégpedig cserébe érte több munkát kell neki visszaadniok, mint amennyi benne foglaltatik, és ennélfogva új többletterméket kell létrehozniok számára?

A *múltbeli munka* itt két formában fordul elő. Vagy mint *termék, használati érték*. A termelési folyamat megkívánja, hogy a munkások e termék egy részét [létfenntartási eszközként], egy másik részét nyersanyagként és munkaszerszámként fogyasszák el. Ez a technológiai folyamatra vonatkozik és pusztán azt mutatja, hogyan kell viszonyulniok az *ipari termelésben* saját munkájuk termékeihez, saját termékeikhez, hogy termelési eszközökké tegyék őket.

Vagy mint az *érték*. Ez csak azt mutatja, hogy új termékük értéke nemcsak jelenlegi, hanem múltbeli munkájukat is képviseli, és hogy a régi értéket fenntartják, amikor gyarapítják, azáltal, hogy gyarapítják.

A tőkés igényének ehhez a folyamathoz mint olyanhoz semmi köze. Persze, ha elsajátította a munka, a múltbeli munka termékeit, akkor ezáltal eszközzel bír arra, hogy új termékeket és eleven munkát sajátítson el. Ez azonban épp olyan eljárási mód, amely ellen tiltakoznak. A „munka megosztásához" előzetesen szükséges koncentráció és felhalmozás éppen ne jelenjék meg *tőkefelhalmozásként*. Merthogy ezek szükségesek, ebből nem következik annak szükségessége, hogy övé legyen a rendelkezés a tegnapi munka által a mai munka részére létrehozott feltételek felett. Ha a tőkefelhalmozás nem más, mint felhalmozott munka, akkor ez egyáltalán nem zárja magába, hogy ennek más emberek munkája felhalmozásának kell lennie.

* — oktalanul — *Szerk.*

Hodgskin mégis – az első pillantásra különös módon – nem ezen az egyszerű úton halad. A tőke – először a forgó- és még inkább az állótőke – termelő volta elleni polémiájában elvitatni vagy tagadni látszik magának a *múltbeli munkának* vagy *termékének* fontosságát az újratermelés számára, mint új munka feltételét. Tehát a múltbeli, termékekben realizált munka fontosságát a munka mint jelenlevő *ἐνέργεια** számára. Honnan ez a fordulat?

Minthogy a közgazdászok a múltbeli munkát azonosítják a *tőkével* – a múltbeli munka itt mind a konkrét, a termékekben realizált munka értelmében, mind a társadalmi munka, anyagiasult munkaidő értelmében –, ezért magától értetődik náluk, mint a tőke Pindaroszainál, hogy a termelés *tárgyi* elemeit érvényesítik és jelentőségüket túlbecsülik a *szubjektív elemmel*, az eleven, közvetlen munkával szemben. A munka csak akkor lesz adekvátá számukra, mihelyt *tőkévé* lesz, önmagával szembelép, a munka passzívuma az aktívumával. A termék ezért rendelkezik a termelő felett, a tárgy a szubjektum felett, a realizált munka a magát realizáló felett stb. Mindezekben a felfogásokban a múltbeli munka nem az eleven munka pusztán tárgyi mozzanataként és alá besoroltként lép fel, hanem fordítva; nem az eleven munka hatalmának elemeként, hanem e munka feletti hatalomként. Hogy a *sajátos társadalmi formát* – azaz a *tőkés formát*, amelyben a munka és a munkafeltételek viszonya visszájára fordul, úgyhogy nem a munkás alkalmazza a feltételeket, hanem a feltételek a munkást – *technológiailag* is igazolják, a közgazdászok a munka tárgyi mozzanatának hamis fontosságot adnak magával a munkával szemben. És *emiatt* Hodgskin fordítva azt érvényesíti, hogy ez a tárgyi mozzanat – tehát az egész realizált gazdagság – rendkívül jelentéktelen az eleven termelési folyamathoz képest és valójában csak ennek mozzanataként van értéke, magáért-valóan tehát nincs értéke. Ezenközben megtörténik vele az, hogy valamelyest alábecsüli – ez azonban rendben van a gazdaságtani fetisizmussal szemben – azt az értéket, amellyel a munka múltja bír a jelene számára. Ha a tőkés termelésben – ennélfogva elméleti kifejezésében, a politikai gazdaságtanban – a múltbeli munka csak úgy lépne fel, mint a maga a munka által magának létrehozott talapzat stb., akkor ilyen vitakérdés nem létezhetne. Csak azért van, mert a tőkés termelés realitásában éppúgy, mint elméletében a *realizált munka* önmagával, az *eleven munkával* szembeni ellentétként lép fel. Egészen úgy, ahogy a vallásosan elfogult gondolkodási folyamatban a gondolkodás terméke a maga a gondolkodás feletti uralmat nemcsak igényli, hanem gyakorolja.

* — energia — *Szerk.*

A tétel:

„Azokat a hatásokat, amelyeket az *áruk egy készletének* tulajdonítanak forgótőke néven, az *együtt-létező munka* okozza" (i. m. 9. old.),

tehát először is ezt jelenti:

Az eleven munka egyidejű együtt-létezése idézi elő azoknak a hatásoknak nagy részét, amelyeket korábbi munka termékének tulajdonítanak, forgótőke néven.

A forgótőke egy része pl. létfenntartási eszközök azon készletéből áll, amelyet, azt mondják, a tőkés raktározott fel, hogy fenntartsa a munkást, mialatt dolgozik.

A *készletképzés* egyáltalában nem a tőkés termelés sajátossága; habár minthogy ebben a legnagyobb a termelés és a fogyasztás, ezért az áruknak a piacon levő tömege – a forgalom területén levő tömege is a legnagyobb. Itt még mindig kísért az emlékezés a *kincsképző felhalmozására*, a felraktározásra.

Itt először is figyelmen kívül kell hagyni a fogyasztási alapot, minthogy itt tőkéről van szó és az ipari termelésről. Ami az egyéni fogyasztás területére esett, akár gyorsabban, akár lassabban fogy el, többé nem tőke. {Habár részben vissza lehet változtatni tőkévé, mint pl. házakat, parkokat, edényeket stb.}

„Birtokolnak-e ebben a pillanatban Európa összes tőkései egyheti táplálékot és ruházatot az általuk alkalmazott összes munkások számára? Vizsgáljuk meg a kérdést először a táplálék tekintetében. A nép táplálékának egyik része *kenyér*, amelyet mindig csak néhány órával azelőtt készítenek el, hogy megeszik... A pék [...] termékét nem lehet felraktározni. Semmilyen esetben sem lehet a kenyér anyagát, akár gabonaként, akár lisztként létezik, *megőrizni folytonos munka nélkül.*" A pamutfonó munkásának „meggyőződése, hogy kap kenyeret, amikor szüksége van rá, és gazdája meggyőződése, hogy a pénz, amelyet fizet neki, módot ad neki arra, hogy kapjon, egyszerűen abból a tényből ered, hogy a kenyeret mindig megkapták, amikor szükség volt rá". (I. m. 10. old.) „A munkás táplálékának egy másik cikke a tej, és a tejet ... naponta kétszer készítik. Ha azt mondják, hogy a marha, amely szolgáltatja, már itt van; nos, a felelet az, hogy *állandó figyelmet és állandó munkát* kíván meg *és tápláléka az év nagyobb részében napról napra nő.* A mezők, amelyeken legel, megkívánják az ember kezét." Éppígy a hússal; „nem lehet felraktározni, mert azonnal romlani kezd, miután a piacra

vitték". (I. m. 10. old.) Még a ruhadarabokból is a molyok miatt: „csak *igen kis készletet készítenek mindig*, az általános fogyasztáshoz viszonyítva". (I. m. 11. old.) „Mill [. . .] joggal mondja: »amit évente termelnek, azt évente elfogyasztják«[125], úgyhogy valójában ahhoz, *hogy az embereknek módot adjanak mindazon műveletek elvégzésére, amelyek egy éven túl terjednek, áruk semmilyen készletét* nem lehet *felraktározni*. Azoknak, akik erre vállalkoznak, ennélfogva nem *valamely már létrehozott árukra* kell építeniök, hanem arra, hogy más emberek dolgozni fognak és megtermelik azt, amiből fenntartják magukat, míg saját termékeiket be nem fejezték. Ilymódon, ha a munkás megengedné is, hogy forgótőke valamilyen felhalmozása szükséges az éven belül bevégződő műveletekhez . . . világos, hogy minden műveletben, amely egy éven túl terjed, a munkás nem épít és nem építhet *felhalmozott* tőkére." (I. m. 12. old.) „Ha kellőképpen tekintetbe vesszük eme gazdagság-termelő műveletek számát és fontosságát, amelyeket nem fejeznek be az éven belül, és a napi munka számtalan termékét, amelyek a létfenntartáshoz szükségesek, amelyeket elfogyasztanak, mihelyt megtermelték őket, akkor [. . .] érzékelni fogjuk, hogy *minden különböző munkafajta sikere és termelőereje mindenkor inkább függ más emberek együtt-létező termelő munkájától, mint* a forgótőke *bármely* felhalmozásától." (I. m. 13. old.)

„Az a *parancsnoklás*, amellyel a tőkés *néhány ember munkája felett* rendelkezik, nem pedig az, hogy *áruk egy készletével* rendelkezik, *ad módot* neki arra, hogy fenntartson és következőleg alkalmazzon *más munkásokat*." (I. m. 14. old.)

„Az egyetlen dolog, amelyről azt lehetne mondani, hogy felraktározzák vagy előzetesen előkészítik, az a *munkás tanultsága*." (I. m. 12. old.) „Mindazok a hatások, amelyeket a forgótőke felhalmozásának szokás tulajdonítani, a *tanult munka felhalmozásából és felraktározásából* erednek, és [. . .] ezt a legfontosabb műveletet véghezviszik, ami a munkások nagy tömegét illeti, *mindenféle forgótőke nélkül*." (I. m. 13. old.)

„A munkások száma mindenkor a *forgótőke mennyiségétől* kell hogy függjön; *vagy*, úgy kellene mondanom, az *együtt-létező munka termékeinek* azon mennyiségétől, amelyet a munkásoknak el szabad fogyasztaniok." (I. m. 20. old.)

„A forgótőkét . . . csak a fogyasztás számára hozzák létre; míg az állótőkét . . . nem azért csinálják, hogy elfogyasszák, hanem hogy segítse a munkást azoknak a dolgoknak a megtermelésében, amelyek elfogyasztandók." (I. m. 19. old.)

Először is tehát:

Minden különös munkaág „sikere és termelőereje mindenkor inkább függ más emberek *együtt-létező* termelő munkájától, mint a forgótőke", azaz a „már létrehozott áruk" „bármely felhalmozásától".

Ezek a „már létrehozott áruk" ellentétben állnak „az együtt-létező munka termékeivel".

{Magán minden *egyes* szakmán belül a tőkének azt a részét, amely munkaszerszámokra és munkaanyagra oldódik fel, mindenkor mint „már létrehozott árukat" előfeltételezik. Nem fonhatunk pamutot, amelyet még nem „hoztak létre", nem hozhatunk mozgásba orsókat, amelyeket csak ezután kell elkészíteni, és nem égethetünk el szenet, amelyet még nem bányásztak ki az aknából. Tehát mindig mint *előzetes munka* létezési formái lépnek a folyamatba. És így a létező munka függ a megelőző munkától, nemcsak az együtt-létező munkától, habár ennek a megelőző munkának, akár munkaeszközök, akár munkaanyag formájában, mindig csak az eleven munkával érintkezésben, mint az eleven munka tárgyi mozzanatának van haszna (termelő haszna). Csak mint az ipari fogyasztás, azaz a munka általi fogyasztás mozzanatának.

De a forgalom és az újratermelési folyamat szemügyrevételénél egyúttal azt láttuk,[126] hogy az árut csak azért lehet újratermelni, miután készen van és pénzzé változott, mert *egyidejűleg* – az együtt-létező munka révén – összes elemeit megtermelték és újratermelték.

Kettős menet áll fenn a termelésben. Pl. a pamut egyik termelési fázisból a másikba kerül. Először megtermelik ezt, a nyersanyagot, és azután alávetik egy tömeg műveletnek, míg elszállíthatóvá nem válik vagy – ha a további feldolgozás ugyanabban az országban történik – át nem megy a fonó kezébe. Azután a fonótól a szövőhöz kerül, a szövőtől a fehérítőhöz, festőhöz, kikészítőhöz, innen a különböző műhelyekbe, amelyek különös használatokra, ruhadaraboknak, ágyneműnek stb. dolgozzák fel. Végül átmegy az utolsó termelő kezéből a fogyasztóéba, az egyéni fogyasztásba, ha nem megy át munkaeszközként (nem anyagként) az ipari fogyasztásba. De mint használati érték megkapta utolsó formáját, akár azért, hogy ipari-lag, akár hogy egyénileg elfogyasszák. Ami itt az egyik termelési területről termékként kikerül, belekerül a másikba termelési feltételként és így egymásra következő fázisokat fut be használati értékként való végső elkészültéig. Itt az előzetes munka állandóan a létező munka feltételeként jelenik meg.

Egyidejűleg azonban, mialatt a termék így egyik fázisból a másikba kerül, mialatt ezt a reális átalakulást befutja, mindegyik fázisban termelik. Mialatt a szövő felszövi a fonalat, a fonó egyidejűleg fonja a gyapotot és új gyapot van a termelési folyamatban.

Minthogy a folytatólagos, megújuló termelési folyamat újratermelési folyamat, ezt tehát éppígy megszabja az *együtt-létező munka*, amely a termék különböző fázisait egyidejűleg termeli, mialatt az befutja átalakulásait, egyik fázisból a másikba kerül. A gyapotot, a fonalat és a szövetet nemcsak egyiket a másik után és a másikból termelik, hanem *egyidejűleg* egymás mellett termelik és újratermelik. Ami a megelőző munka hatásaként ábrázolódik, ha az egyes áru termelési folyamatát tekintem, egyszersmind az együttlétező munka hatásaként ábrázolódik, ha *újratermelési folyamatát* tekintem, tehát termelési folyamatát a maga folytonosságában és feltételeinek szélességében, nemcsak egy elszigetelt aktusban vagy korlátozott térben tekintem. Ez nemcsak körforgás különböző fázisokon át, hanem az áru párhuzamos termelése annak a termelés különös területeihez tartozó, különböző munkaágakat alkotó összes fázisaiban. Amikor ugyanaz a paraszt először megtermeszti a lent, aztán megfonja, aztán megszövi, akkor megvan e műveletek egymásrakövetkezése, de nem egyidejűsége, ahogy ezt a munka társadalmon belüli megosztására alapozott termelési mód előfeltételezi.

Az egyes áru termelési folyamatát tekintve valamelyik fázisban, a megelőző munka csak az eleven munka révén kap ugyan értelmet, amelynek termelési feltételeit szolgáltatja. Másrészt azonban ezek a termelési feltételek, amelyek nélkül az eleven munka nem realizálódhat, megelőző munka létrejött eredményeiként lépnek mindig a folyamatba. Az összeműködő munkaágak kooperáló munkája tehát mindig passzívumban jelenik meg, és mint ilyen passzívum előfeltétel. Ezt a mozzanatot emelik ki a közgazdászok. Ezzel szemben az újratermelésben és a forgalomban a társadalmilag közvetítő munka, amelyre az áru folyamata mindegyik különös területen támaszkodik, amely által meg van szabva, mint együtt-létező, egyidejű munka, jelenidőben jelenik meg. Az árut egyidejűleg termelik kezdő formáiban és kész formáiban, vagyis egymásra következő formáiban. Enélkül nem lehet az árut, miután reális alakulásait befutotta, pénzből létfeltételeibe visszaváltoztatni. Ilymódon az áru csak annyiban a megelőző munka terméke, amennyiben egyidejűleg az egyidejű, eleven munka termékeként ábrázolódik. Az egész tárgyi gazdagság, amelyet a tőkés szemlélet rögzít, így csak szétfolyó mozzanatként jelenik meg az össztermelés áramában, amely magába zárja a forgalmi folyamatot.}

[c)] *Az úgynevezett felhalmozás mint puszta f o r g a l m i jelenség (készlet stb. – forgalmi tartályok)*

Hodgskin a forgótőkét csupán alkotórészei egyikében veszi szemügyre. A forgótőke egy része azonban állandóan állótőkévé és segédanyaggá változik, és csak a másik rész fogyasztási tárgyakká. Mi több. A forgótőkének még az a része is, amely végül olyan árukká változik, melyek az egyéni fogyasztásnak jutnak ki, folytonosan – az utolsó forma kivételével, amelyben végtermékként kerül ki a befejező fázisból – a korábbi fázisokban egyidejűleg kezdő formáiban áll, amelyekben még nem kerülhet bele a fogyasztásba; nyersanyag vagy félgyártmány, amely különböző fokokban távol áll a termék utolsó formájától.

Amiről Hodgskinnál szó van: mi a jelenlegi munkának, amelyet a munkás a tőkésnek szolgáltat, a viszonya ahhoz a munkához, amelyet {fogyasztási tárgyai tartalmaznak} azok a cikkek tartalmaznak, amelyekre a bér feloldódik, amelyek tehát valójában azok a használati értékek, melyekből a változó tőke áll? Elismerik, hogy a munkás nem dolgozhat, ha nem találja készen ezeket a cikkeket a fogyasztásra. És emiatt mondják a közgazdászok, hogy a forgótőke – az előzetes munka, a már létrehozott áruk, amelyeket a tőkés felhalmozott – a feltétele a munkának, többek közt a munka megosztásának is.

Amikor a termelési feltételekről és sajátlag a forgótőkéről a Hodgskin-féle értelemben beszélnek, akkor közönségesen azt mondják, hogy a tőkésnek fel kellett halmoznia a létfenntartási eszközöket, amelyeket a munkásnak el kell fogyasztania, mielőtt új áruja elkészült, tehát munkája alatt, mialatt az ő maga által termelt áru még csak in statu nascente* van. Ezzel közbevegyül akár az az elképzelés, hogy a tőkés úgy halmoz fel, mint a kincsképző, akár az, hogy *ő* úgy raktározza fel létfenntartási eszközök egy készletét, mint méhek a mézet.

Ámde ez csak modus loquendi**.

Először is itt nem a boltosokról beszélünk, akik létfenntartási eszközöket árulnak. Ezeknek természetesen mindig teljes árukészlettel kell bírniok. Raktáraik, boltjaik stb. pusztán a tartályok, amelyekbe az áruk, miután forgalomképesek lettek, eloszlanak. Ez a felhalmozás pusztán az *intervallum*, amelyben az áru van, mielőtt a forgalomból átmegy a fogyasz-

* — születő, létrejövő állapotban — *Szerk.*
** — kifejezésmód; beszédfordulat — *Szerk.*

tásba. Ez *árukként* való létezése a piacon. Mint ilyen tulajdonképpen csak ebben a formában létezik. Hogy ahelyett, hogy első eladója (termelője) kezében lenne, a harmadiknak vagy a negyediknek a kezében van-e, s végül átment-e annak az eladónak a kezébe, aki a tulajdonképpeni fogyasztónak adja el, ez mit sem változtat a dolgon. Ez csak azt érinti, hogy a közbenső állomásokon tőkének tőkére való cseréjét ábrázolja (tulajdonképpen tőke + profitét, mert a termelő az áruban nemcsak a tőkét, hanem a tőkére csinált profitot is eladja), az utolsó állomáson tőkének jövedelemre való cseréjét. (Ha ugyanis az áru, ahogy itt feltételezzük, arra van rendeltetve, hogy ne az ipari, hanem az egyéni fogyasztásba menjen át.) Az áru, amely mint használati érték készen van, eladható állapotában, mint áru a piacon, a forgalmi fázisban van; minden áru ebben van, ameddig első átalakulásán, a pénzzé változáson kell átmennie. Ha ezt „felhalmozásnak" hívják, akkor a felhalmozás semmi mást nem jelent, mint az áruk „forgását", vagyis árukként való létezését. Ez a fajta „felhalmozás" tehát éppen a fordítottja volna a kincsképzésnek, amely az árut örökké ebben a forgalomképes állapotban akarja fenntartani és ezt csak úgy éri el, hogy az árut a pénz formájában kivonja a forgalomból. Ha a termelés változatos és tömeges, tehát a fogyasztás is, akkor a legkülönbözőbb áruk nagyobb tömege lesz folytonosan ezen a *megállóhelyen*, ezen a *közbenső állomáson*, egyszóval forgalomban vagy a piacon. *Mennyisége* szerint tekintve tehát itt nagy felhalmozás csak nagy termelést és fogyasztást jelent.

Az *áruk megállása* – a folyamat e mozzanatában való elidőzésük, létezésük a piacon, a gyár vagy a magánháztartás helyett (mint fogyasztási cikk), és a boltban, a boltos raktárában – csak rövid mozzanata életfolyamatuknak. E „javak világának", „dolgok világának" rögzített önálló létezése csak látszat. A váróterem mindig teli van, de mindig más utasokkal. Ugyanazokat az árukat (fajtájuk szerint) állandóan megújítják a termelés területén, megtaláljuk a piacon és megragadja a fogyasztás. Nem az azonos áruk, de ugyanazon fajtájú áruk *egyidejűleg* mindig ezen a három állomáson tartózkodnak. Ha meghosszabbodik az intervallum, úgyhogy a termelési területekről újonnan jövő áruk a piacot még a régiek által megszállva találják, akkor szorultság, fennakadás keletkezik; a piac túl van terhelve; az áruk elértéktelenednek; *túltermelés*. Ahol tehát a forgalom intervalluma önállósul, s nem az áramnak a mozgásán belüli puszta elidőzése, ahol az áruknak a forgalmi fázisban való létezése *felhalmozásként* jelenik meg, ott ez nem szabad aktusa a termelőnek, nem célja vagy immanens életmozzanata a termelésnek, éppoly kevéssé, ahogy a vérnek a fejbe tolulása, amely gutaütéshez vezet, nem immanens mozzanata a vérkeringésnek. A tőkének

mint *árutőkének* (így jelenik meg ebben a forgalmi fázisban, a piacon) nem szabad megszilárdulnia, csak a mozgáson belüli megállásnak szabad lennie. Különben az újratermelési folyamat zavart szenved. Az egész mechanizmus rendetlenségbe jut. Ilyen kicsi és ilyen kicsi is lehet ez az egyes pontokon koncentráltan megjelenő, tárgyi gazdagság a termelés és fogyasztás állandó áramához viszonyítva. A gazdagság ezért Smith szerint is „az *évi*" újratermelés.[127] Tehát nem régi keltezésű. Mindig tegnapról való. Ha másrészt az újratermelés valamilyen zavarok miatt megakadna, akkor kiürülnek a raktárak stb., hiány lép fel és nyomban megmutatkozik, hogy a folytonosság, amellyel a meglevő gazdagság bírni látszik, csak pótoltatásának, újratermelésének folytonossága, a társadalmi munka állandó tárgyiasulása.

A boltosnál végbemegy *Á–P–Á* is. Amennyiben „profitot" csinál, ez olyan dolog, ami itt nem érdekel bennünket. Eladja az árut és megint megveszi ugyanazt az árut (fajtája szerint). Eladja a fogyasztónak és megint megveszi a termelőtől. Ugyanaz a (fajta) áru itt folytonosan átváltozik pénzzé és a pénz állandóan vissza ugyanazon áruvá. Ez a mozgás azonban csak az állandó újratermelést, az állandó termelést és fogyasztást képviseli; mert az újratermelés magába zárja a fogyasztást. (Az árunak el kell kelnie, a fogyasztásba kell kerülnie, hogy újratermelhessék.) Használati értéknek kell bizonyulnia. (Mert ami *Á–P* az eladó számára, az *P–Á* a vevő számára, tehát pénz átváltozása áruvá mint használati értékké.) Az újratermelési folyamat, minthogy a forgalom és a termelés egysége, magába zárja a fogyasztást, amely maga is mozzanata a forgalomnak. A fogyasztás maga is mozzanata és feltétele az újratermelési folyamatnak. Valójában, egészében tekintve, a boltos a termelőnek ugyanazzal a pénzzel fizeti meg az árut, amellyel azt a fogyasztó tőle megveszi. A termelővel szemben a boltos a fogyasztót és a fogyasztóval szemben a termelőt testesíti meg; vevője és eladója ugyanannak az árunak. A pénz, amennyiben ezzel vásárol, valójában, pusztán formálisan tekintve, a fogyasztó árujának záróátalakulása. A fogyasztó a pénzét átváltoztatja az áruvá mint használati értékké. Ilymódon a pénznek a boltos kezébe való átmenése az áru fogyasztását jelenti vagy, formálisan tekintve, az árunak a forgalomból a fogyasztásba való átmenését. Amennyiben a pénzzel megint vásárol a termelőtől, ez a termelő árujának első átalakulása, és az árunak abba az *intervallumba* való átmenését jelenti, amelyben a forgalomban *áruként* időzik. *Á–P–Á*, amennyiben ez az árunak az átváltozása a fogyasztó pénzévé és a pénznek, amelynek birtokosa most a boltos, a visszaváltozása ugyanazon áruvá (fajtája szerint), nem fejez ki mást, mint az áru *állandó* átmenését a fogyasztásba, mert

ehhez a fogyasztásba kerülő áru által üresen hagyott helyet pótolni kell a termelési folyamatból jövő és most ezt a stádiumot felvevő áruval.

Az *áru tartózkodása* a forgalomban és új áruval való pótoltatása természetesen egyszersmind függ attól a hosszúságtól, ameddig az áruk a termelési területen vannak, tehát újratermelési idejük hosszától, és különböző ennek különbözősége szerint. Pl. a gabona újratermelése egy évet kíván meg. Pl. az idén, 1862 őszén aratott gabonának (amennyiben nem szolgál megint vetőmagul) az egész jövő év fogyasztása számára — 1863 őszéig — elégnek kell lennie. Egyszerre dobják forgalomba (már a bérlők csűrjeiben is forgalomban van) és itt a forgalom különféle tartályai, raktárak, gabonakereskedők, molnárok stb. szívják fel. Ezek a tartályok éppúgy levezetőcsatornái a termelésnek, mint tápcsatornái a fogyasztásnak. Amíg az áru bennük van, addig *áru*, és ezért a piacon, forgalomban van. Innen az évi fogyasztás csak darabonként, csöppenként vonja ki. Az utánpótlás, az utánanyomuló áruknak az árama, amelyek kiszorítják, csak egy év múlva vonul be. Ezek a tartályok ezért csak lassanként ürülnek ki, abban a mértékben, ahogy utánpótlásuk közeledik. Ha többlet marad és az új termés átlagon felüli, akkor fennakadás áll be. Az a tér, amelyet e meghatározott áru a piacon elfoglalhat, túl van terhelve. Hogy mindnyájan helyet találjanak benne, az áruk összehúzzák piaci áraikat, ami megint folyásba hozza őket. Ha tömegük mint használati értékeké túl nagy, akkor igazodnak a térhez, amelyet elfoglalhatnak, *áraik* összehúzása révén. Ha a tömeg túl kicsi, akkor kiterjednek *áraik* kitágítása révén.

Másrészt az olyan áruk, amelyek mint használati értékek gyors múlékonyságúak, csak pillanatnyilag is időznek a forgalom tartályaiban. Az az idő, amely alatt pénzzé kellett átváltozniok és újra kell termelni őket, elő van írva használati értékük természete által, amely ha nem fogyasztják el naponta vagy majdnem naponta, megromlik és ezáltal nem áru többé. Mert hordozójával, a használati értékkel, eltűnik a csereérték, ha a használati érték eltűnése maga nem a termelés aktusa.

Máskülönben világos, hogy bár a forgalmi tartályokban felgyülemlett áruk *abszolút tömege* növekszik az ipar fejlődésével, mert a termelés és a fogyasztás növekszik, ugyanez a tömeg az évi össztermeléssel és fogyasztással összehasonlítva csökken. Az áruknak a forgalomból a fogyasztásba való *átmenése* megrövidül. Mégpedig a következő okokból. Az újratermelés sebessége nő, 1. mihelyt az áru gyorsan futja be különböző termelési fázisait, s a termelési folyamat mindegyik termelési fázisban megrövidül; ezt megszabja az, hogy az áru termeléséhez — mindegyik formájában — szükséges munkaidő csökken; tehát a munka megosztásának, gépi beren-

dezésnek, vegyi folyamatok alkalmazásának stb. fejlődésével {a kémia fejlődésével mesterségesen meggyorsítják az áruk átvivését egyik halmazállapotból a másikba, összekapcsolásukat más testekkel, mint a festéskor, elválasztásukat anyagoktól, mint a fehérítéskor, röviden mind ugyanazon anyagok formájának (halmazállapotuknak) [megváltoztatását], mind az eszközlendő anyagcserét, teljesen eltekintve attól, hogy vegetatív és szerves újratermelés számára olcsóbb anyagokat, azaz olyan anyagokat, amelyek kevés munkaidőbe kerülnek, juttatnak a növényeknek és állatoknak stb.}; 2. részben különböző üzletágak kombinációja révén, termelési központok révén, amelyek meghatározott üzletágak számára alakulnak, a *közlekedési eszközök fejlődése* révén az áru gyorsan megy át egyik fázisból a másikba; vagy megrövidítik a közbenső időt, amelyet az az intervallum foglal el, mely alatt az áru az egyik termelési **fázis** és a másik közti közbenső állomáson tartózkodik, vagy megrövidítik a termelés egyik fázisából a másikba való *átmenetet*; 3. ez az egész fejlődés – mind a termelési fázisoknak, mind az egyik fázisból a másikba való átmenetnek a lerövidítése – előfeltételezi a nagy szinten való termelést, a tömeges termelést és egyszersmind a sok állandó, kivált állótőke alapzatán történő termelést; ezért a termelés folytonos folyását. Tudniillik nem abban az értelemben, ahogy ezt a folyást az imént tekintettük, a különös termelési fázisok egymáshozközeledése és egymásbanyúlása révén. Hanem abban az értelemben, hogy nem következnek be *szándékos* szünetek a termelésben. Ez az eset addig, amíg rendelésre dolgoznak, mint a kézművességben, s még a tulajdonképpeni manufaktúrában is (amíg ezt magát nem formálta már át a nagyipar). Hanem itt a szerint a szint szerint dolgoznak, amelyet a tőke megenged. Ez a folyamat nem vár a keresletre, hanem a tőke funkciója. A tőke állandóan ugyanazon a szinten dolgozik tovább (eltekintve a felhalmozástól vagy bővítéstől), a termelőerők folytonos fejlesztésével és bővítésével. A termelés tehát nemcsak *gyors*, úgyhogy az áru gyorsan megkapja azt az alakot, amelyben forgalomképes, hanem állandó. A termelés itt csak mint állandó újratermelés jelenik meg, és egyszersmind tömeges.

Ha tehát az áruk hosszasan időznek a forgalmi tartályokban – ha itt felgyülemlenek –, akkor hamarosan túlterhelik ezeket a gyorsaság révén, amellyel a termelés hullámai követik egymást, és az anyag tömegessége miatt, amelyet szakadatlanul a tartályokba zúdítanak. Ebben az értelemben mondja pl. *Corbet*: A piac *mindig* túl van terhelve[128]. De ugyanazok a körülmények, amelyek az újratermelésnek ezt a sebességét és tömegességét létrehozzák, meg is rövidítik az áruk e tartályokban való felgyülemlésének szükségességét. Részben – ami az *ipari fogyasztást* illeti – ez már benne

foglaltatik a termelési fázisok egymáshozközeledésében, amelyeket magának az árunak vagy összetevőinek be kell futnia. Ha a szenet naponta tömegesen állítják elő és vasúton, gőzhajókon stb. a gyáros ajtaja elé viszik, akkor nem kell szénkészletet tartania, vagy csak csekélyet, vagy ami ugyanaz, ha boltos van közbül, akkor ennek csak kevés készletre van szüksége azon kívül, amit naponta elad és újonnan megkap. Ugyanúgy a fonallal, vassal stb. Eltekintve azonban az *ipari fogyasztástól*, amelyben az árukészleteknek (azaz az áruösszetevők készleteinek) ilymódon csökkenniök kell, a boltos először is szintén rendelkezik a közlekedés sebességével, másodszor az állandó gyors megújítás és kínálat biztonságával. Habár árukészlete ezáltal tömegét tekintve növekedhet, ennek mindegyik eleme rövidebb ideig van tartályában, ebben az átmeneti állapotban. Az egész árutömeghez viszonyítva, amelyet elad, azaz mind a termelés, mind a fogyasztás nagyságához viszonyítva a mindenkor készletében *feltartott, felgyülemlett* árukészlet kicsi. Másképp a termelés fejletlenebb fokain, ahol az újratermelés lassú – tehát több árunak kell a forgalmi tartályokban tartózkodnia –, a közlekedési eszközök lassúak, az összeköttetések nehézkesek, a *készlet megújításai* ezért megszakításosak és ezért sok a közbenső idő a tartály kiürítése és újramegtöltése – az árukészlet *megújítása* közt. Akkor analóg dolog történik, mint az olyan termékeknél, amelyeknek újratermelése használati értékük természete következtében csak éves vagy féléves, röviden többé-kevésbé távoleső terminusokban történik.

{Hogyan hat a közlekedés pl. a gyapot-tartályok kiürülésére: Minthogy állandóak a hajók Liverpool és az Egyesült Államok közt – a közlekedés sebessége az egyik mozzanat, az állandóság egy másik –, ezért nem hajóznak be egyszerre az összes gyapotot. Lassanként kerül a piacra. (A termelő nem is akarja a piacot egyszerre elárasztani.) Liverpoolban a dokkokban fekszik, mindenesetre már egy forgalmi tartályban, de nem abban a tömegben – a cikk összfogyasztásához viszonyítva –, mint hogyha csak egy- vagy kétszer jönne a hajó Amerikából félévi utazás után. A manchesteri ember stb. a tárlóit úgy körülbelül a maga közvetlen fogyasztása arányában tölti meg, minthogy az elektromos távíró és a vasút a Liverpoolból Manchesterbe való szállítást minden pillanatban lehetővé teszi.}

A tartályok különös feltöltése – amennyiben nem a piac túlterhelésének következménye, amely e körülmények közt végtelenül könnyebb, mint a patriarchálisan lassúak közt – csak spekulációból, kivételesen, az árak valóságos vagy gyanított esésére vagy emelkedésére való tekintettel fordul elő. A készleteknek – azaz a forgalomban levő áruknak – erről a *relatív csökkenéséről* a termelés és fogyasztás tömegével összehasonlítva, lásd

Lalor, *„Economist"*[129], *Corbet* (Hodgskin után elhelyezni a megfelelő idézeteket). *Sismondi* ebben tévesen (neki is utánanézni[130]) valami sajnálatost látott.

(Persze másrészt a *piac* folyton *kiterjed*; és ugyanabban a mértékben, ahogy csökken az *időintervallum*, amely alatt az áru piacon van, növekszik a *térbeli kiözönlés*, vagyis a piac térbelileg kiterjed és a kerületet a központhoz, az áru termelési területéhez viszonyítva folyton hosszabbodó sugár írja le.)

Az újratermelés sebességével függ össze, illetve csak más kifejezés erre, hogy a fogyasztás máról holnapra megy, fehérneműjét és szoknyáit éppoly gyorsan váltogatja, mint a véleményeit, és nem hordja tíz évig ugyanazt a szoknyát stb. A fogyasztás, azokban a cikkekben is, ahol ezt a használati érték természete nem szabja meg, egyre inkább egyidejűvé válik a termeléssel, tehát egyre jobban függ a jelenlegi, együtt-létező munkától. (Minthogy valójában együtt-létező munka cseréje.) És ezt ugyanabban a mértékben, amelyben a múltbeli munka egyre fontosabb mozzanatává válik a termelésnek, habár maga ez a múlt mindig újkeletű és csak relatív.

(Hogy mennyire összefügg a készlettartás a termelés hiányosságával: Amíg az állat csak nehezen telelt át, nem volt friss hús télen. Mihelyt az állattenyésztés ezt leküzdötte, magától megszűnik a *készlet*, amely a friss húsnak sózottal vagy füstölttel való pótlásából eredt.)

Csak ahol a termék forgalomba lép, ott lesz áruvá. A termékek áruként való termelése, ennélfogva a forgalom a tőkés termeléssel rendkívüli módon kibővül a következő okokból:

1. *Tömegtermelés*, *mennyiség*, *tömegesség*, tehát mennyiségileg semmilyen arányban a termelő szükségletével; valójában *tiszta véletlen*, hogy valamilyen igen csekély fokban fogyasztója-e saját termékének. Ahol tömegesen az, ez csak ott történik, ahol saját tőkéje összetevőinek egy részét termeli. Ezzel szemben korábbi fokon: A terméknek csak – vagy pedig főként – a saját szükségleten felüli többlete lesz áruvá.

2. A termék *minőségi egyoldalúsága*, fordított arányban a szükségletek megnövekedett változatosságával. Ez magával hozza korábban összekapcsolt termelési ágak nagyobb elválását és önállósulását – röviden a munka társadalmon belüli megosztásának növekedését, amihez még hozzájárul új termelési ágak megteremtése és az áruk fajtáinak változatossá tétele. (A végén, Hodgskin után, *Wakefieldet* is erről.) Az áruknak ez a tarkítása, differenciálódása kettős: *Egy és ugyanazon termék* különböző *fázisai*, ugyanígy az ehhez való közvetítő munkák (tehát összetevőkre stb. vonat-

kozó munkák) szétesnek különböző egymástól független munkaágakra. Vagy *ugyanaz* a termék a különböző fázisaiban *különböző árufajtákká* válik. Másodszor pedig azáltal történik ez meg, hogy munka és tőke szabaddá válik (vagy munka és többlettermék), másrészt ugyanazon használati érték új hasznosításait fedezik fel, akár mert az 1. sz. alatti változtatás következtében új szükségletek keletkeznek (pl. gyors és mindenoldalú közlekedési eszközök szükséglete a gőznek az iparban való alkalmazásával) és ezért kielégítésük új fajtái, akár mert azért fedezik fel ugyanazon használati érték új hasznosításait, vagy új anyagokat, vagy új eljárási fajtákat (mint pl. a galvanoplasztikát), hogy a régi anyagot másképp ragadják meg stb. Mindez ebben oldódik fel: *Egy terméket, egymásra következő fázisaiban* vagy *feltételeiben, különböző árukká* változtatnak. *Új termékeket* hoznak létre, vagyis *új használati értékeket* mint árukat.

3. *A népesség többségének bérmunkásokká változása*, akik korábban egy tömeg terméket in naturalibus* fogyasztottak el.

4. *A bérlő ipari tőkéssé változása* {ezzel a járadék pénzjáradékká változása; egyáltalában minden természetbeni szolgáltatásé (adók stb., földjáradék) pénzszolgáltatássá}. Egyáltalában: a föld ipari kiaknázása, amelylyel a bérlő mind vegyi, mind mechanikai termelési feltételeit, még a vetőmagot stb., trágyát stb., állatot stb. is aláveti az anyagcserének, nem korlátozza saját szemétdombjára, mint korábban.

5. *Egy tömeg korábban „elidegeníthetetlen" jószág áruvá mozgósítása* és olyan tulajdonformák teremtése, amelyek pusztán forgalmi papírokban állnak. Egyrészt a földtulajdon elidegenítése. {A tömegek tulajdonnélküliségével az is adva van, hogy pl. lakásukhoz mint áruhoz viszonyulnak.} Vasúti részvények, röviden minden lehetséges részvény.

[*d*) *A létfenntartási eszközök tőkés „felhalmozása" elleni polémia. A tőke fétisjellegének meg nem értése*]

Mármost vissza Hodgskinhoz.

A tőkésnek a munkás *számára* való *„felhalmozásán"* természetesen nem érthetjük azt, hogy az áruk a termelésből a fogyasztásba való átmenetük során a forgalmi tartályokban, forgalomban, a piacon vannak. Ez azt jelentené, hogy a munkás kedvéért forognak a termékek és az ő kedvéért válnak *árukká*; egyáltalában az ő kedvéért történik a termékek árukként való termelése.

* — természeti állapotukban — *Szerk.*

A munkás osztozik mindenki mással abban, hogy az árut, amelyet elad, ténylegesen, habár nem formája szerint, munkáját, előbb pénzzé kell átváltoztatnia, hogy ezt a pénzt fogyasztásra szolgáló árukká visszaváltoztassa. Napnál világosabb, hogy a munka megosztása (amennyiben árutermelésre van alapozva), a bérmunka, egyáltalában a tőkés termelés nem állhat fenn anélkül, hogy akár a fogyasztási eszközöket, akár a termelési eszközöket *árukként* a piacon készen ne találnák, hogy ez a fajta termelés áruforgalom — az áruknak a forgalmi tartályokban való tartózkodása — *nélkül* lehetetlen. Mert a termék κατ' ἐξοχήν* csak a forgalmon belül áru. Hogy a munkásnak létfenntartási eszközeit *áruk* formájában készen kell találnia, ez éppolyan helyes őrá, mint mindenki másra nézve.

Egyébként a munkás a boltossal nem úgy lép szembe, mint munkás a tőkéssel, hanem mint pénz az áruval, mint vevő az eladóval. A bérmunka és tőke viszonya itt nem áll fenn, hacsak nem amennyiben a boltos *saját* munkásairól van szó. De még akkor is, amennyiben ezek tőle vásárolnak, nem munkásokként állnak vele szemben. Azt csak akkor teszik, amennyiben ő vásárol tőlük. Hagyjuk tehát ezt a *forgalmi szereplőt*.

Ami azonban az ipari tőkést illeti, az ő *készlete* — az ő felhalmozása áll: Az állótőkéjéből — építmények, gépi berendezés stb., amelyeket a munkás nem fogyaszt, vagy amennyiben fogyasztja, a munka révén, iparilag, a tőkés *számára* fogyasztja, amelyek bár munkaeszközt, de nem létfenntartási eszközt alkotnak a munkás számára. *Másodszor* a nyersanyagából, segédanyagaiból, amelyeknek a készlete, mint láttuk, amennyiben nem kerül bele közvetlenül a termelésbe, csökken. Ez sem létfenntartási eszköz a munkás számára. A tőkésnek ez a munkás számára való „*felhalmozása*" nem jelent egyebet, mint hogy megteszi a munkásnak azt a szívességet, hogy a munkafeltételeit tőle tulajdonként elvonja és munkájának ezeket az eszközeit (amelyek maguk is csupán munkájának átváltozott termékei) a munka kizsákmányolási eszközeivé teszi. Mindenesetre a munkás, mialatt a gépet és a nyersanyagot munkaeszközként használja, nem ezekből él. *Harmadszor*: a tárlóban, az áruraktárban levő áruiból, mielőtt forgalomba lépnek. Ezek a munka termékei; nem létfenntartási eszközök, amelyeket azért halmoztak fel, hogy ezt magát, a munkát, a termelés alatt fenntartsák.

Tehát a létfenntartási eszközöknek a tőkés részéről a munkás számára való „felhalmozása" nem jelent egyebet, mint hogy elég pénzzel kell bírnia, hogy a munkabért megfizesse, amely pénzzel a munkás kivonja fogyasztási eszközeit a forgalmi tartályokból (és, ha az egész osztályt tekintjük,

* kiváltképpen; sajátképpen — *Szerk.*

saját termékének egy részét visszavásárolja). Ez a pénz azonban csupán az átváltozott formája annak az árunak, amelyet a munkás eladott és szolgáltatott. Ebben az értelemben vannak „felhalmozva" számára létfenntartási eszközök, ahogy a tőkése számára fel vannak halmozva, aki szintén pénzzel (ugyanazon áru átváltozott formájával) vásárol fogyasztási eszközöket stb.

Ez a pénz lehet puszta értékjel; korántsem kell tehát „előzetes munka" képviselőjének lennie, hanem mindenki kezében csak a realizált árát fejezi ki nem múltbeli munkának (vagy korábbi árunak), hanem az egyidejű munkának vagy árunak, amelyet elad. Puszta formai létezés. Illetve a „felhalmozás" – minthogy korábbi termelési módokban is a munkásnak ennie kell és a termelés alatt, függetlenül az idő hosszától, amelyet termékének megtermelése megkíván, fogyasztania kell – azt jelenti, hogy a munkásnak munkája termékét előbb a tőkés termékévé kell átváltoztatnia, tőkévé, hogy azután ennek egy részét, pénz formájában, fizetés gyanánt visszakapja.

Ami Hodgskint mármost ennél a folyamatnál érdekli (amelynél mint olyannál valójában igen közömbös, hogy az, amit a munkás kap, egyidejű vagy előzetes munka terméke-e; hogy párhuzamos munka termékét kapja-e vagy saját korábbi termékét), az a következő:

A munkás által naponta elfogyasztott termékek nagy része, legnagyobb része, amelyeket el kell fogyasztania, akár készen van saját terméke, akár nem, semmiképp sem múlt idők *felraktározott munkája.* Hanem nagy fokig olyan munkatermékek, amelyeket ugyanazon a napon, ugyanazon a héten termeltek, amikor a munkás a maga áruját termeli. Így a kenyér, a hús, a sör, a tej, az újságok stb. Hozzáfűzhette volna, hogy részben csak *jövőbeli* munka termékei, mert a hat hónap alatt gyűjtött bérrel a munkás egy kabátot vásárol, amelyet csak e hat hónap végén csináltak meg stb. (Láttuk, hogy az egész termelés előfeltételezi a belé kerülő összetevők és a termékek *egyidejű* újratermelését a különböző formákban, mint nyersanyag, félgyártmány stb. De minden állótőke az újratermelése számára *jövőbeli* munkát előfeltételez, éppúgy egyenértéke számára, amely nélkül nem termelhető újra.) Az év folyamán, mondja Hodgskin, (a gabona-újratermelés, a vegetatív nyersanyagtermelés stb. fajtája miatt) a munkás számára bizonyos fokig szükséges előzetes munkára hagyatkozni. {Pl. háznál ezt nem lehet mondani. Ahol a használati értéknek az a természete, hogy csak fokozatosan használódik el, hogy nem elfogyasztják, hanem elhasználják, ott nem különös, a munkások számára kitalált aktus az, hogy a korábbi munkának ezek a termékei a „piacon" készentalálhatók. A munkás korábban is „lakott", mielőtt a tőkés dögletes bűz-odúkat „halmozott fel"

számára. (Lásd erről: *Laing*[131].)} (Eltekintve e töméntelen napi szükséglettől, amely nevezetesen a *munkás* számára döntő, aki szinte csakis napi szükségleteket tud kielégíteni, láttuk, hogy egyáltalában *a termelés és a fogyasztás* egyre inkább egyidejűvé válik, tehát, az egész társadalmat tekintve, mindenkinek a fogyasztása egyre inkább *egyidejű* termelésére, vagy jobbanmondva *egyidejű* termelés termékeire támaszkodik.) De ha a műveletek több évre kiterjednek, akkor a munkásnak rá kell „hagyatkoznia" saját termelésére, más áruk egyidejű és jövőbeli munkásaira.

A munkásnak a létfenntartási eszközöket mindig készen kell találnia mint árukat a piacon (a „szolgálatokat", amelyeket megvásárol, eo ipso* csupán abban a pillanatban hozzák létre, amikor megvásárolják őket); tehát relatíve, mint megelőző munka termékét, tudniillik olyan munkáét, amely termékként való létezését megelőzte; de semmiképp sem előzi meg saját munkáját, amelynek árával megveszi ezeket a termékeket. Egyidejű termékek lehetnek, és legtöbbnyire azok annak számára, ki máról holnapra él.

Mindent egybevéve tehát a létfenntartási eszközöknek a tőkés által a munkás számára való „felhalmozása" erre lyukad ki:

1. hogy az árutermelés előfeltételezi, hogy a fogyasztási cikkeket, amelyeket nem magunk termelünk, árukként a piacon készentaláljuk; vagyis hogy az *árukat egyáltalában árukként* termelik;

2. hogy a munkás által elfogyasztott áruk legnagyobb része legutolsó formájukban, amelyben árukként szembelépnek vele, valójában *egyidejű* munka terméke (tehát semmiképpen sem tőkések halmozták fel);

3. hogy a tőkés termelésben a maga a munkás által előállított munkaeszközök és létfenntartási eszközök, az előbbiek állandó, az utóbbiak változó tőkeként szembelépnek vele; hogy ezek az ő termelési feltételei a tőkés tulajdonaként jelennek meg; hogy ezeknek őtőle a tőkésre való átvitelét és termékének vagy terméke értékének őhozzá való részbeni visszaáramlását úgy hívják, hogy forgótőkének az ő számára való „felhalmozása". Ezek a létfenntartási eszközök, amelyeket a munkásnak mindig el kell fogyasztania, mielőtt terméke készen van, azáltal lesznek „forgótőkévé", hogy ő, ahelyett, hogy maga közvetlenül *megvenné* vagy *megfizetné* ezeket akár múltbeli termékének értékével, akár jövendő termékének számlájára, először a tőkéstől *utalványt* kell hogy kapjon erre – pénzt –; olyan utalványt, amelyre az ő múltbeli, jövendő vagy jelenlegi terméke adja csak a jogcímet a tőkésnek.

Hodgskint itt az foglalkoztatja, hogy kimutassa a munkás függőségét

* — már ezáltal; éppen ezért — *Szerk.*

más munkások együtt-létező munkájától, előzetes munkától való függőségével szemben, azért,

1. hogy a „felhalmozási frázist" kiküszöbölje;

2. mert a „jelenlegi munka" áll a tőkével szemben, az „előzetes munkát" viszont már a közgazdászok mindig mint eo ipso tőkét, *elidegenült*, a munkának magával a munkával szemben ellenséges és független formáját fogják fel.

De önmagában igen fontos mozzanat, hogy az *egyidejű munkát* mindenütt az előzetes munkával szembeni jelentésében fogja fel.

Hodgskin tehát ehhez jut el:

A tőke vagy puszta név és ürügy, vagy nem *dolgot* fejez ki; az egyik munkájának a másik *együtt-létező munkájához* való társadalmi vonatkozását – és e vonatkozás következményeit, *hatásait* azoknak a dolgoknak tulajdonítják, amelyekből az úgynevezett forgótőke áll. Bármennyire pénzként létezik is az áru, használati értékekben való realizálása az egyidejű munkától függ. (Egy egész év [munkája] maga is egyidejű.) A közvetlen fogyasztásba belekerülő áruknak csak csekély része a terméke egy évnél többnek, és ha azok, mint az állat stb., akkor minden évben megújított munkára van szükségük. Mindazon műveletek, amelyeknek egy évnél hosszabb időre van szükségük, szakadatlan évi termelésen nyugszanak.

> „Az a parancsnoklás, amellyel a tőkés *néhány ember munkája* felett rendelkezik, nem pedig az, hogy az áruk egy készletével rendelkezik, ad módot neki arra, hogy *fenntartson* és következőleg alkalmazzon *más* munkásokat." (I. m. 14. old.)

Ámde a pénz mindenkinek „parancsnoklást" ad „néhány ember munkája" felett; az áruikban realizált munka felett, valamint e munka újratermelése felett, tehát ennyiben maga a munka felett.

Amit valóban „felhalmoznak", de nem mint holt tömeget, hanem mint elevent, az a munkás *ügyessége*, a munka fejlődési foka. {Persze (amit Hodgskin nem emel ki, mert számára a közgazdászok nyers felfogásával szemben az a fontos, hogy a hangsúlyt a *szubjektumra*, hogy úgy mondjuk, a szubjektumban a szubjektívumra helyezze, ellentétben a dologgal) a munka termelőereje fejlődésének mindenkori foka, amelyről kiindulnak, nemcsak mint a munkás adottsága, képessége van meg, hanem egyszersmind a tárgyi szervekben is, amelyet ez a munka magának létrehozott és naponta megújít.} Ez az igazi prius*, amely a kiindulópontot alkotja, és ez a prius

* – előzmény; előzetesen meglevő — *Szerk.*

egy fejlődésmenet eredménye. A *felhalmozás* itt *asszimiláció*, szakadatlan fenntartása és egyszersmind átformálása a már hagyományozottnak, realizáltnak. Ezen a módon teszi Darwin minden szervesnél, növényeknél és állatoknál, alakulásuk hajtó elvévé a „felhalmozást" az öröklődés révén, úgyhogy maguk a különböző szervezetek „halmozódás" révén képződnek, és csak „találmányai", fokozatosan halmozott találmányai az eleven szubjektumoknak. De ez nem az egyetlen prius a termelés számára. Az állatnál és a növénynél a számára külső természet a prius, tehát mind a szervetlen természet, mind az ő vonatkozása más állatokhoz és növényekhez. Az ember, aki a társadalomban termel, éppígy már egy módosított természetet talál készen (sajátlag a saját tevékenységének szervévé átváltozott természetit is) és a termelők egymás közti meghatározott vonatkozásait. Ez a felhalmozás részben a történelmi folyamatnak eredménye, részben, az egyes munkásnál, ügyesség hagyományozása. Ennél a felhalmozásnál, mondja Hodgskin, a munkások nagy tömege számára nem hat közre forgótőke.

Megmutatta, hogy „az áruk" (létfenntartási eszközök) „előkészített készlete" mindig kicsi az összfogyasztáshoz és termeléshez hasonlítva. Ezzel szemben a készentalált népesség ügyességi foka az össztermelés mindenkori előfeltétele, tehát a gazdagság fő felhalmozása; a megelőző munka legfontosabb fenntartott eredménye, amely azonban magában az eleven munkában létezik.

„Mindazok a hatások, amelyeket a forgótőke felhalmozásának szokás tulajdonítani, az *ügyes munka felhalmozásából és felraktározásából* erednek, és [. . .] ezt a legfontosabb műveletet véghezviszik, ami a munkások nagy tömegét illeti, mindenféle forgótőke nélkül." (I. m. 13. old.)

A közgazdászok frázisát, hogy a munkások száma (ezért a meglevő munkásnépesség jólléte vagy nyomora) a forgótőke meglevő tömegétől függ, Hodgskin helyesen ekként kommentálja:

„A munkások száma mindenkor a *forgótőke mennyiségétől* kell hogy függjön, *vagy*, úgy kellene mondanom, az *együtt-létező munka termékeinek azon mennyiségétől*, amelyet a munkásoknak el *szabad* fogyasztaniok." (I. m. 20. old.)

Amit a *forgótőkének*, áruk egy készletének tulajdonítanak, az az „együttlétező munka" hatása. Hodgskin tehát más szavakkal azt mondja: A munka egy meghatározott társadalmi formájának hatásait a dolognak, e munka termékeinek tulajdonítják; magát a viszonyt *dologi* alakban fantasztikusan

képzelik el. Láttuk,[132] hogy ez sajátos jellegzetessége az árutermelésen, csereértéken nyugvó munkának, hogy ez a quidproquo megmutatkozik az áruban, a pénzben (amit Hodgskin nem lát), és még hatványozottabban a tőkében. Azokat a hatásokat, amelyekkel a dolgok a munkafolyamat tárgyi mozzanataiként bírnak, a tőkében tulajdonítják ezeknek, mint olyan hatásokat, amelyekkel a munkával szembeni megszemélyesítésükben, önállóságukban bírnak. Többé nem lennének ezek a hatásaik, ha a dolgok többé nem ebben az *elidegenült formában* viszonyulnának a munkával szemben. A *tőkés* mint tőkés pusztán a tőke megszemélyesítése; a munka saját akarattal, személyiséggel felruházott teremtménye a munkával ellentétben. Hodgskin ezt tisztán szubjektív csalatkozásnak fogja fel, amely mögött a kizsákmányoló osztályok csalása és érdeke búvik meg. Nem látja, hogy ez az elképzelési mód magából a reális viszonyból fakad, hogy nem az utóbbi kifejezése az előbbinek, hanem megfordítva. Ugyanebben az értelemben mondják angol szocialisták: „A tőkére van szükségünk, nem a tőkésre." De ha elveszik a tőkést, megfosztják a munkafeltételeket *tőke* jellegüktől.

*

{A „Verbal Observer", Bailey stb. megjegyzik, hogy „value*, valeur*" a dolgokat megillető tulajdonságot fejeznek ki. Valójában eredetileg semmi mást nem fejeznek ki, mint a dolgok használati értékét az ember számára; ezeknek azokat a tulajdonságait, amelyek az ember számára hasznossá vagy kellemessé teszik őket stb. A dolog természetében rejlik, hogy „value, valeur, Wert" etimológiailag nem lehetnek más eredetűek. A használati érték a dolgok és emberek közti természeti vonatkozást fejezi ki, ténylegesen a dolgok létezését az ember számára. A *csereérték* olyan jelentés, melyet később – a társadalmi fejlődéssel, amely létrehozta – az érték = használati érték szóra ojtottak. Ez a dolog *társadalmi* létezése.

Szanszkrit: „*wer* – fed, véd, ezért tisztel, becsül, és szeret, becsben tart. Ebből levezetett melléknév *wertas* – kiváló, tiszteletreméltó; *gót*: wairths; *ónémet*: wert; *angolszász*: weorth, vordh, wurth; *angol*: worth, worthy; *holland*: waard, waardig; *alemann*: werth; *litván*: vertas - tiszteletreméltó, értékes, drága, becses.

Szanszkrit wertis. *Latin* virtus. *Gót* wairthi. *Germán* Werth."

A dolog Wert-je valójában saját *virtusa*, míg csereértéke egészen független dologi minőségeitől.

* — érték — *Szerk.*

Szanszkrit: „*wal* – fed, megerősít; [*latin*:] *vallo**, *valeo***; *vallus****: ami fed és megerősít; *valor*° maga az erő." Innen *valeur*, *value*. „Vesd összse val-lal germánul: *walle*, *walte*°°; *angol*: *wall*°°°, *wield*+."[133] }

*

Hodgskin mármost rátér az *állótőkére*. Ez termelt termelőerő és, nagyiparbeli kifejlődésében, olyan szerv, amelyet a *társadalmi* munka hozott létre magának.

Ami az állótőkét illeti:

„Minden szerszám és gép munka terméke." (I. m. 14. old.) „Ameddig pusztán *előzetes* munkának az eredményei, és munkások által nem alkalmaztatnak, mindegyik a maga használatára, addig nem fizetik vissza készítésük kiadását . . . legtöbbjük értéke csökken a tartástól. . . *Az állótőke nem előzetes, hanem jelenlegi munkából származtatja hasznosságát*; és nem azért *hoz tulajdonosának profitot*, mert felraktározták, hanem mert *munka feletti parancsnoklás megszerzésének eszköze*." (I. m. 14–15. old.)

Itt végre helyesen van felfogva a tőke természete.

„Miután valamely szerszámokat elkészítettek, mi *ezeknek* a hatása? Semmi. Ellenkezőleg, elkezdenek rozsdásodni vagy romlani, hacsak munka nem használja vagy alkalmazza őket." (I. m. 15. old.) „Hogy egy szerszámot termelő tőkének kell-e tekinteni vagy nem, az teljesen attól függ, hogy *használja-e* vagy nem valamilyen termelő munkás." (I. m. 15–16. old.) „Könnyen megérthető, hogy miért . . . kapjon az útkészítő valamit az előnyökből, amelyeket csak az úthasználó élvez; de nem értem meg, *miért járjanak mindezek az előnyök magának az útnak*, és miért *sajátítsa el* ezeket a tőkéjük profitja néven olyan személyek csoportja, akik sem nem készítik, sem nem használják." (I. m. 16. old.) A gőzgép „roppant hasznossága nem a felraktározott vastól és fától függ, hanem a *természeti erők ama gyakorlati és eleven ismeretétől*, amely néhány embert

* — *körülsáncolok; védek* — Szerk.
** — *erős vagyok; képes vagyok; érek* — Szerk.
*** — *sánc; palánk* — Szerk.
° — *erő; érték* — Szerk.
°° — *sánc; fal* — Szerk.
°°° — *fal* — Szerk.
+ — *kezel; kézben tart; irányít* — Szerk.

képessé tesz arra, hogy megszerkesszék, és másokat arra, hogy vezessék". (I. m. 17. old.) „Tudás nélkül ezeket" (a gépeket) „nem lehetne feltalálni; kézügyesség és jártasság nélkül nem lehetne elkészíteni és ügyesség és munka nélkül nem lehetne termelően használni. De nincs semmi a szükséges tudáson, ügyességen és munkán kívül, aminél fogva a tőkés igényt alapozhat a termékben való bármilyen részesedésre." (I. m. 18. old.) „Miután" (az ember) *„örökölte néhány nemzedék tudását,* és *amikor nagy tömegekbe összegyűlve él,* szellemi képességei módot adnak neki arra, hogy beteljesítse [. . .] a természet művét." (I. m. 18. old.) „Az állótőkének nem [. . .] a *mennyisége,* hanem a *minősége* az, amitől egy ország termelő ipara függ . . . az állótőke, mint emberek táplálásának és fenntartásának eszköze, hatékonysága tekintetében teljesen a munkás ügyességétől függ, és következésképp egy ország termelő ipara, amennyiben az állótőkét tekintjük, *arányban* van *a nép tudásával és ügyességével.*" (I. m. 19–20. old.)

[e)] *Kamatos kamat; az erre alapozott profitráta-csökkenés*

Kamatos kamat.

„Egyetlen pillantásnak is elégnek kell lennie minden elme számára atekintetben, hogy az *egyszerű profit* nem csökken, hanem növekszik a társadalom előrehaladásával, – azaz ugyanaz a munkamennyiség, amely bármely korábbi időszakban 100 quarter búzát és 100 gőzgépet termelt, most valamivel többet fog termelni. . . Ténylegesen egyben azt találjuk, hogy most személyek sokkal nagyobb száma él bőségben profitból ebben az országban, mint korábban. Világos azonban, hogy *semmilyen munka, semmilyen termelőerő,* semmilyen leleményesség és semmilyen művészet *nem tehet eleget a kamatos kamat lehengerlő igényeinek.* De minden megtakarítást *a tőkés jövedelméből eszközölnek*" (tehát az egyszerű profitból), „úgyhogy valójában ezek az igények állandóan felmerülnek és ugyanilyen állandóan a munka termelőereje visszautasítja kielégítésüket. Ezért állandóan egyfajta egyenleget vonnak."[134] (I. m. 23. old.)

Pl. 100 tőke 10%-ra 20 év alatt, ha a profitot mindig újra felhalmozzák, mintegy 673-at adna, mondjunk – minthogy itt egy többön vagy kevesebben nem múlik – 700-at. A tőke tehát 20 év alatt meghétszereződött volna. E mérce szerint, ha pusztán egyszerű a kamat, 30%-ot kellene adnia 1 évre, 10 helyett, háromszor akkora profitot, és minél messzebb mennénk az évek sorában, 1 évi egyszerű kamatra átszámítva, ez még nagyobb mér-

tékben emelné a kamatlábat vagy a profitrátát, és mindig annál gyorsabban, minél nagyobbá válik a tőke.

Valójában azonban a tőkés felhalmozás semmiképp sem más, mint kamat visszaváltoztatása tőkévé (minthogy itt a mi célunkra, azaz e számítás céljára kamat és profit azonos). Tehát kamatos kamat. Ma egy tőke 100; termel 10 profitot (vagy kamatot). Ezt a tőkéhez hozzácsapva 110, ez most a tőke. Ennek kamata tehát nemcsak 100 tőke kamata, hanem $100\,T + 10\,K$ kamata. Tehát kamatos kamat. Tehát a második év végén $(100\,T + 10\,K) + 10\,K + 1\,K = (100\,T + 10\,K) + 11\,K = 121$. Ez most a *tőke* a harmadik év elején. A harmadik év $(100\,T + 10\,K) + 11\,K + 12\,^1/_{10}\,K$. Úgyhogy a tőke a harmadik év végén 133,1.

Ezt kapjuk:

		Tőke	Kamat		Összeg
1. év		100	10		110
2. év	100 + 10	= 110	10 + 1'	(a vonással a kamat kamatát jelöljük)	121
3. év	100 + 20 + 1	= 121	10+2,1'		133,1
4. év	100+30 + 3,1	= 133,1	10 + 3,31'		146,41
5. év	100 + 40 + 6,41	= 146,41	[10 + 4,641']		[161,051] stb.

A *2. évben* a tőkében *10* *kamat* van (egyszerű).
A *3. évben* a tőkében 21 kamat van.
A *4. évben* a tőkében 33,1 kamat van.
Az *5. évben* a tőkében 46,41 kamat van.
A *6. évben* a tőkében 61,051 kamat van.
A *7. évben* a tőkében 77,1561 kamat van.
A *8. évben* a tőkében 94,87171 kamat van.

Vagyis a kilencedik évben a tőkének már több mint fele kamatból áll, és így nő a tőkének az a része, amely kamatból áll, mértani haladványban.

Láttuk, hogy 20 év alatt a tőke meghétszereződött volna, míg még Malthus „legszélső" feltételezései szerint is a népesség csak 25 év alatt tud megkétszereződni. De mondjuk azt, hogy 20 év alatt megkétszereződik a népesség, tehát a munkásnépesség is. Az évek átlagát számítva a kamatnak 30 %-nak kellene lennie, háromszor akkorának, mint amekkora. De a kizsákmányolás rátáját egyenlőnek véve, a megkétszereződött népesség 20 év alatt (és e 20 év egy nagy részében elvégre nem munkaképes, alig

a felében az, a gyermekek foglalkoztatása ellenére) csak kétszer annyi munkát szolgáltathatna, mint azelőtt, tehát csak még egyszer annyi többletmunkát is, kétszer annyit, de nem háromszor annyit.

A profitrátát (és ezért a kamatrátát is) meghatározza:

1. A kizsákmányolás változatlan rátáját előfeltételezve: a foglalkoztatott munkások száma, az alkalmazott munkások abszolút tömege; tehát a népesség növekedése. Habár ez a tömeg gyarapszik, az alkalmazott tőke teljes összegéhez való aránya csökken a tőke felhalmozásával és az ipari fejlődéssel (tehát a profit rátája is csökken a kizsákmányolás változatlan rátája mellett). Éppígy a népességnek eszébe sem jut, hogy ugyanazon mértani haladványban növekedjék, mint a kamatos kamat-számítás. A népesség növekedése, az ipari fejlődés bizonyos fokán, megmagyarázza az értéktöbblet és a profit tömegének gyarapodását, de egyúttal a profitráta esését is.

2. A normálnap abszolút nagysága, azaz az értéktöbblet rátájának megnagyobbodása. Tehát növekedhet a munkaidőnek a normálmunkanapon túl való kiterjesztése révén. Mégis ennek megvannak a *fizikai* és – előbb-utóbb – a társadalmi korlátai. Hogy ugyanabban a mértékben, ahogy a munkások több tőkét hoznak mozgásba, ugyanaz a tőke több abszolút munkaidő felett parancsnokol, az nem is kérdés.

3. Ha a normálnap ugyanaz marad, a többletmunka relatíve szaporítható a szükséges munkaidő megrövidítése és a munkás fogyasztásába belekerülő létfenntartási eszközök olcsóbbítása révén, a munka termelőerejének fejlődése arányában. De a termelőerőnek ugyanez a fejlődése csökkenti a változó tőkét az állandóhoz viszonyítva. Fizikailag lehetetlen, hogy pl. 2 ember többletmunkaideje, akik 20-at pótolnak, az abszolút vagy relatív [többlet]munkaidő valamilyen megnagyobbítása révén egyenlő legyen 20-éval. Ha a 20 ember csak 2 óra többletmunkát dolgozik naponta, akkor 40 többletmunkaórát szolgáltat, míg a 2 ember egynapi egész életideje csak 48 órára rúg.

A munkaképesség értéke nem esik ugyanabban az arányban, ahogy a munka vagy a tőke termelőereje emelkedik. A termelőerőnek ez az emelkedése minden olyan ágban is, amelyek nem létfenntartási eszközt termelnek (közvetlenül vagy közvetve), megnöveli az állandó tőkének a változóhoz való arányát, anélkül, hogy bármilyen változást idézne elő a munka értékében. A termelőerő fejlődése nem egyenletes. A tőkés termelés természetében rejlik, hogy az ipart gyorsabban fejleszti, mint a mezőgazdaságot. Ez nem a talaj természetéből ered, hanem abból, hogy a talajnak más társadalmi viszonyokra van szüksége, hogy valóban természetéhez

mérten aknázzák ki. A tőkés termelés csak azután veti magát a földre, hogy befolyása azt kimerítette és természeti adományait elpusztította. Ehhez járul, hogy – a többi áruhoz viszonyítva – a földtulajdon következtében a mezőgazdasági termékeket drágábban fizetik meg, mert a *maguk* értékére és nem a költségárakra szorítják le őket. E termékek azonban a létfenntartási eszközök fő alkotórészét képezik. Továbbá ehhez járul, hogy a konkurrencia törvénye következtében, ha a talaj egytizedét drágábban kell kiaknázni, akkor a többi kilenctizedet ugyancsak sújtja „mesterségesen" ez a relatív terméketlenség.

Hogy a profitráta a tőke felhalmozásával változatlan maradjon, valójában növekednie kellene. *Ugyanannak a munkásnak*, amíg a tőke 10 többletmunkát adott, mihelyt kamat kamatra halmozódik fel és ilymódon nagyobb az alkalmazott tőke, a 3-, 4-, 5-szöröset kellene szolgáltatnia, a kamatos kamat haladványában, ami képtelenség.

A *tőketömeg*, amelyet a munkás mozgásba hoz, és amelynek értékét munkája révén fenntartja és újratermeli, teljességgel különbözik attól az *értéktől*, amelyet a munkás hozzátesz, és ezért a többletértéktől. Ha a tőke tömege = 1000 és a hozzátett munka = 100, akkor az újratermelt tőke = 1100. Ha a tömeg = 100 és a hozzátett munka = 20, akkor az újratermelt tőke = 120. A profitráta az első esetben = 10 % és a másodikban = 20 %. Mégis 100-ból többet lehet felhalmozni, mint 20-ból. És így hömpölyög tova a tőke árama {eltekintve a termelőerő emelkedése általi elértéktelenedésétől} – vagyis „felhalmozása" –, ahhoz a nyomatékhoz viszonyítva, amellyel már bír, nem a profitráta magasságához viszonyítva. Ez magyarázza a felhalmozás gyarapodását – tömegét tekintve – a süllyedő profitráta ellenére, eltekintve attól, hogy a jövedelem nagyobb részét lehet, még ha esik is, emelkedő termelékenység mellett felhalmozni, mint a profit nagy rátája mellett kisebb termelékenység esetén. Magas profitráta – amennyiben az értéktöbblet magas rátáján nyugszik – lehetséges: ha igen sokáig dolgoznak, habár a munka nem-termelékeny. Lehetséges, mert a munkás szükséglete, *ezért* a bér minimuma igen kicsi, habár a munka nem-termelékeny. A minimum szűkösségének meg fog felelni a munka energiátlansága. Mindkét esetben a tőke lassan halmoz fel, a magas profitráta ellenére. A népesség stagnál, és a munkaidő, amibe a termék kerül, nagy, habár a bér, amelyet a munkásnak fizetnek, kicsi.

A profitráta esését – az értéktöbblet változatlan, sőt emelkedő rátája ellenére való esését – abból magyaráztam,[135] hogy csökken a változó tőke az állandóhoz viszonyítva, azaz az eleven jelenlegi munka az alkalmazott és újratermelt múltbeli munkához viszonyítva. Hodgskin és a „Source

and Remedy of the National Difficulties" embere annak lehetetlenségéből magyarázza, hogy a munkás a *kamatos kamat* = tőkefelhalmozás igényeinek meg tudjon felelni:

„Semmilyen munka, semmilyen termelőerő, semmilyen leleményesség és semmilyen művészet nem tehet eleget a kamatos kamat lehengerlő igényeinek. De minden megtakarítást a tőkés jövedelméből eszközölnek" (tehát az egyszerű profitból), „úgyhogy valójában ezek az igények állandóan felmerülnek és ugyanilyen állandóan a munka termelőereje visszautasítja kielégülésüket. Ezért állandóan egyfajta egyenleget vonnak." (I. m. 23. old.)

Általános értelme szerint ez ugyanarra lyukad ki. Ha azt mondom, a profitráta csökken a felhalmozással, mert az állandó tőke növekszik a változóhoz viszonyítva, ez azt jelenti, a tőke részeinek meghatározott formájától eltekintve: az alkalmazott tőke növekszik az alkalmazott munkához viszonyítva. A profit nem azért esik, mert a munkást kevésbé zsákmányolják ki, hanem mert az alkalmazott tőkéhez viszonyítva egyáltalában kevesebb munkát alkalmaznak.

Pl. Tegyük fel, hogy a változó és az állandó tőke aránya = 1 : 1. Így ha az össztőke = 1000, akkor $c = 500$ és $v = 500$. Ha az értéktöbblet rátája = 50 %, akkor 50 % 500-ra = $50 \times 5 = 250$. Tehát a profitráta 1000-re: profit = 250; $= {}^{250}/_{1000} = {}^{25}/_{100} = {}^{1}/_{4} = 25\,\%$.

Ha az össztőke = 1000 és $c = 750$; $v = 250$; akkor 50 %-kal 250 = 125-öt ad. De ${}^{125}/_{1000} = {}^{25}/_{200} = {}^{5}/_{40} = {}^{1}/_{8} = 12\,{}^{1}/_{2}\,\%$.

De a második esetben az alkalmazott eleven munkát összehasonlítva az első esettel: – ha feltesszük, hogy egy munkás munkabére – 25 £ évente – az első esetben 500 £ = 20 munkást alkalmaztak, a második esetben bér = 250 £ = 10 munkást. Ugyanazon [1000 £] tőke 20 munkást alkalmaz az egyik esetben és csak 10-et a másikban. Az első esetben a tőke tömege úgy aránylik a munkanapok tömegéhez, mint 1000 : 20, a másodikban mint 1000 : 10. A 20 munkás mindegyikére az első esetben 50 £ alkalmazott (állandó és változó) tőke jut (mert $20 \times 50 = 500 \times 2 = 1000$). A második esetben minden munkásra 100 £ alkalmazott tőke (mert $100 \times 10 = 1000$). Eszerint mindkét esetben a tőkének az a hányada, amely az egyes munkás bérére oldódik fel, ugyanaz.

A formula, amelyet én megadok, újabb okát tartalmazza annak, hogy miért jut a felhalmozással kevesebb munkás ugyanarra a tőketömegre, vagy ami ugyanaz, nagyobb tőketömeg *ugyanarra a* munkára. Hogy azt mondom-e, 1 munkás jut 50 alkalmazott tőkére az egyik esetben és 1 mun-

kás 100 tőkére a másikban, tehát csak $^1/_2$ munkás 50 tőkére; hogy tehát azt mondom-e, az egyik esetben 1 munkás jut 50 tőkére, a másikban $^1/_2$ munkás 50 tőkére, vagy hogy azt mondom, az egyik esetben 50 tőke jut 1 munkásra és a másikban 50×2 tőke 1 munkásra, ez ugyanaz.

Ez az utóbbi formula mármost az, amelyet Hodgskin és mások alkalmaznak. A felhalmozás – szerintük – egyáltalában kamatos kamat megkívánását jelenti, azaz hogy több tőke jut *ugyanarra* a munkásra és neki a tőke reá jutó nagyságának arányában mármost több többletmunkát kell szolgáltatnia. Minthogy a reá eső tőke a kamatos kamat arányában gyarapszik, az ő munkaidejének ezzel szemben igen meghatározott határa van, relatíve sem nyomható le „semmilyen termelőerők" révén e kamatos kamat igényeinek megfelelően, ezért „állandóan egyfajta egyenleget vonnak". Az „egyszerű profit" ugyanaz marad, vagy éppenséggel növekszik. (Ez valójában a többletmunka vagy többletérték.) De a kamatos kamat az, ami a tőke felhalmozásával az egyszerű kamat alakja mögött megbúvik.

Világos továbbá: ha kamatos kamat = felhalmozás, akkor – eltekintve a felhalmozás abszolút határától – ez a kamatképződés magának a felhalmozási folyamatnak a terjedelmétől, intenzitásától stb. függ, tehát a *termelési módtól*. A kamatos kamat egyébként nem egyéb, mint *idegen tőke* (tulajdon) elsajátítása a kamat formájában, mint Rómában és máskülönben az uzsoránál.

Hodgskin elképzelése ez. Eredetileg arányosan pl. 50 £ tőke jut egy munkásra, amelyre az pl. 25 profitot szolgáltat. Később, a kamat egy részének tőkévé változtatása következtében, és ezt egymás után ismételve, 200 £ tőke jut a munkásra. Ha az évi 50% kamatot mindig egészen tőkésítenék, akkor ez a folyamat kevesebb, mint 4 év alatt menne végbe. Ahogy a munkás 50-ért 25-öt szolgáltatott, most 200 tőkéért szolgáltasson 100-at, vagyis a 4-szeresét. Ez azonban lehetetlen. Ehhez vagy a 4-szeres időt kellene dolgoznia, tehát 48 órát naponta, ha eredetileg 12-t dolgozott, vagy a munka termelőerejének fejlődése következtében a munka értékének negyedrészére kellene esnie.

Ha a munkanap = 12 óra, ami legyen 25 £ munkabér, és a munkás 25 £ profitot szolgáltat, akkor éppenannyit kell a tőkés számára dolgoznia, mint a maga számára. Tehát 6 órát. A fél munkanapot. Ha 100-at kell szolgáltatnia, akkor 4×6 órát kell a tőkés számára dolgoznia 12 óra alatt, ami képtelens[ég] Tegyük fel, a munkanapot meghosszabbítják 15 órára. Akkor még mi[ndig] em tud 24 órát szolgáltatni 15-tel. És még kevésbé 30-at, amire szük[ség] olna, minthogy 24 óra kell a tőkés számára, 6 a maga számára. Ha egé[sz] unkaidejét a tőkés számára dolgozná, csak 50-et

szolgáltathatna, csak megkétszerezhetné a kamatot, tehát 200 tőkére 50-et, míg 50-re 25-öt szolgáltatott. Az utóbbi esetben a profitráta = 50%. Az elsőben 25%. De ez lehetetlen, mivelhogy a munkásnak élnie kell. Bárhogyan növekedjék is a termelőerő, ha 12 óra értéke, mint a fenti példában, = 75,[136] akkor 24 óráé = 2×75 = 150. És mivelhogy a munkásnak élnie kell, ezért soha nem szolgáltathat 150 profitot, még kevésbé 200-at. Többletmunkája mindig egy *része* munkanapjának, amiből azonban semmiképp sem következik, mint ahogy Rodbertus úr véli,[137] hogy a profit soha nem lehet = 100%. Soha nem lehet 100% az egész munkanapra számítva (mivel ebbe *maga* is bele van számolva), de lehet 100% a munkanap megfizetett részére vonatkoztatva. Pl. a fenti példában 50%:

Állando tőke	Valtozo	Értéktobblet	Az ertektobblet rataja	A profit rataja
25	25	25	100%	50%

Itt a fél munkanap profit = az egész termék $^1/_3$-a.

Ha a munkás a nap $^3/_4$-ét adná, akkor:

Állandó toke	Valtozo	Értektobblet	Az ertektobblet rataja	A profit ratája
25	$12\,^1/_2$			
Össztőke $37\,^1/_2$		$37\,^1/_2$	300%	100%

100-ra:

Állando tőke	Valtozo	Értéktobblet	Az értektobblet ratája	A profit rataja
$66\,^2/_3$	$33\,^1/_3$			
100		100	300%	100%

Nézzük mármost közelebbről, mi lehetséges e felfogás mögött, tudniillik hogy a *profit* azért *esik*, mert a felhalmozás folyamán nem *egyszerű profitot* képvisel (tehát a munkás kizsákmányolásának rátája nem csökken, hanem, mint Hodgskin mondja, növekszik), hanem *profitos profitot*, és a munka nem érhetné utol a kamatos kamat követelményeit.

Először is meg kell jegyezni, hogy ezt jobban meg kell határoznunk,

hogy egyáltalában értelme legyen. A felhalmozásnak (azaz többletmunka elsajátításának) termékeként felfogva – és ez a felfogás szükséges az újratermelés egészére vonatkoztatva –, minden tőke profitból van összetéve. (Kamatból, ha ezt a szót profittal és nem pénzkamattal vesszük azonosnak.) Ha tehát a profitráta = 10%, akkor ez „kamatos kamat", profitos profit. És nem lehetne átlátni, hogy – gazdaságtanilag – miáltal különbözzék valahogyan a 100-ra 10 a 110-re 11-től. Így tehát az derülne ki, hogy nem lehetséges „egyszerű profit" sem, vagy legalábbis hogy az egyszerű profitnak is esnie kell, mert ez az egyszerű profit valójában éppen olyan összetett, mint az összetett profit. Ha a dolgot szűkebben fogjuk fel, azaz pusztán a kamatozó tőkére vonatkoztatva, akkor a kamatos kamat elnyelné a profitot és többet a profitnál; és az, hogy a termelő (akár tőkés, akár nem) a kölcsönzőnek kamatos kamatot fizet, ez egybeesik azzal, hogy a profiton kívül előbb-utóbb tőkéje egy részét is ki kell fizetnie.

Előbb tehát meg kell jegyezni, hogy a Hodgskin-féle felfogásnak csak akkor van értelme, ha feltételezzük, hogy a tőke gyorsabban növekszik, mint a népesség, azaz a munkásnépesség. (Maga ez az utóbbi növekedés is relatív. A tőke természetében rejlik, hogy a munkásnépesség egyik részét túldolgoztassa és egy másikát pauperizálja.) Ha a népesség egyenlő mértékben szaporodik a tőkével, akkor nincs meg semmilyen ok arra, hogy a többletmunkát, amelyet 100 £-gel x munkásból húzhatok, miért ne húzhassam 800 £-gel 8 x munkásból. $8 \times 100\ T$ nem támaszt nagyobb igényt 8 x munkással szemben, mint 100 T támaszt x munkással szemben. Itt tehát a „hodgskini" *ok* elesik. (Valójában a dolog másképpen áll. Ha a népesség egyenlő mértékben növekszik a tőkével, akkor a tőkés fejlődés mégis magával hozza, hogy a népesség egy része fölössé válik, mivel az állandó tőke a változó tőke rovására fejlődik.)

{„Igen fontos a *munkát* illetően, hogy ezeket" (a *javakat*, árukat) „úgy osztjuk-e el, hogy ez *nagyobb munkakínálatot* váltson ki vagy kisebbet; hogy oda osztjuk-e el, ahol munka feltételeivé lesznek, vagy ahol henyélésre való alkalmakká lesznek." („An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.", London 1821, 57. old.) „Ezt a megnövekedett munkakínálatot az emberiség megnövekedett *létszáma* mozdítja elő." (I. m. 58. old.) „Az is, hogy nincs mód *annyi munka* felett *parancsnokolni*, mint azelőtt, csak ott fontos, ahol [. . .] a munka nem termelne többet, mint azelőtt. Ha a munkát termelékenyebbé tették, a termelés nem fog gátakba ütközni, habár a *létező árutömeg kevesebb munka felett parancsnokolna, mint azelőtt.*" (I. m. 60. old.)

(Ez Malthus ellen. Igaz, a termelés nem fog gátakba ütközni, de a profitráta igen. Ezek a cinikus kifejezések, amelyekben „az árutömeg munkát *parancsnokol*", ugyanaz a cinizmus, amely Malthus értékmagyarázatában* megtalálható, *az árunak a munka feletti parancsnoklása*, igen jó és teljességgel jellemző a tőke természetére.)

Ugyanaz a szerző helyesen jegyzi meg West ellen:

Az „Essay on the Application of Capital to Land" szerzője azt mondja, „hogy többet fognak adni a munkáért, amikor legnagyobb a tőkenövekedés, és hogy . . . *ez* akkor lesz, amikor a tőkeprofit a legmagasabb. »Minél nagyobb a tőkeprofit«, teszi hozzá, »annál magasabb lesz a munkabér.« Ennek az a hibája, hogy egy vagy két szó kimaradt. »Minél nagyobb *volt* a tőkeprofit ... annál magasabb *lesz* a munkabér.« . . . A magas profit és a magas bér nem *egyidejű*; nem ugyanabban az *alkuban* fordulnak elő; az egyik ellene hat a másiknak és redukálja egy színvonalra. Ugyanúgy így is lehetne érvelni: »Egy áru kínálata akkor a leggyorsabb, amikor az ár a legmagasabb, ezért a nagy kínálat és a magas ár együtt jár.« Ez összekeverése oknak és okozatnak." (I. m. 100–101. old.)}

Hodgskin tételének ezért csak akkor van értelme, ha *több tőkét* kell – a felhalmozás folyamata révén – ugyanannak a munkásnak mozgásba hoznia, vagyis a tőke a munka hányadában növekszik. Tehát ha a tőke pl. 100 volt, és felhalmozás révén 110 lett, és ugyanannak a munkásnak, aki 10 értéktöbbletet hozott, 11 értéktöbbletet kell szolgáltatnia, a tőke növekedésének arányában, kamatos kamattal. Úgyhogy ugyanannak a tőkének, amelyet a munkás korábban mozgásba hozott, miután újratermelték, nem egyszerűen ugyanazt a profitot (egyszerű profitot) kell hoznia; hanem ezt a tőkét többletmunkájával megszaporítva, a munkásnak többletmunkát kell szolgáltatnia először az eredeti tőkéért (vagy értékéért), plusz a saját felhalmozott, azaz tőkésített többletmunkájáért. És minthogy ez a tőke minden évben növekszik, ugyanannak a munkásnak szüntelenül több munkát kellene szolgáltatnia.

Hogy azonban egyáltalában több tőke esik ugyanarra a munkásra, az csak akkor lehetséges:

Először: Ha a munka termelőereje ugyanaz marad, akkor csak úgy lehetséges, ha a munkás meghosszabbítja abszolút munkaidejét, pl. 15 órát dolgozik 12 helyett, vagy ha intenzívebben dolgozik, 12 munkaóra alatt végzi el 15 munkáját; 4 óra alatt 5-ét, vagyis $^4/_5$ óra alatt $^5/_5$-ét. Minthogy

* *V. o. 8–9., 22. old. - Szerk.*

meghatározott óraszám alatt termeli újra létfenntartási eszközeit, ezért itt a tőkés ugyanúgy nyer 3 órát, mint ha a munka termelőereje gyarapszik, holott valójában a munka, nem pedig a termelőereje gyarapodott. Ha a munkának ez az intenzívebbé tétele általános volna, akkor az áru értékének esnie kellene a csekélyebb munkaidőnek megfelelően, amelybe kerül. Az intenzitás foka a munka átlagfokává, természetes minőségévé válnék. Ha ezzel szemben ez az intenzitás csak meghatározott területeken következnék be, akkor = összetett, hatványozott egyszerű munka. Az intenzívebb óra [egy része] akkor annyit fizet, mint az extenzívebb óra, és ugyanazt az értéket nyújtja. Tehát pl. a fenti esetben $^4/_5$ óra annyi, mint $^5/_5$, vagyis egy óra.

Mindkettőnek, a munkaidő extenziójának és a munka – nagyobb intenzitás révén, mintegy a munkapórusok összepréselése révén való – gyarapodásának megvannak a határai (habár a londoni pékek pl. rendszeresen 17, ha nem több órát dolgoznak), igen meghatározott korlátai, fizikaiak, és ezekhez elérkezve megszűnik a kamatos kamat – az összetett profit.

A *korlátokon belül* a következő érvényes:

Ha a tőkés nem fizet a munka extenziójáért vagy intenzívebbé tételéért, akkor növekszik *értéktöbblete* (a profit is, ha nincs változás az állandó tőke *értékében*, minthogy előfeltételezzük, hogy a termelési mód ugyanaz marad), e kikötés mellett profitja gyorsabban gyarapodott, mint tőkéje. A hozzátett tőkéért nem fizet szükséges munkát.

Ha ugyanabban az arányban fizet a többletmunkáért, mint korábban, akkor a többletérték abban az arányban növekszik, ahogy a tőke gyarapodott. A profit gyorsabban növekszik. Mert gyorsabb az állótőke megtérülése; ugyanakkor a gépi berendezés nem használódik el ugyanabban az arányban gyorsabban, amennyivel gyorsabban használják. Csökken a ráfordítás állótőkére, mert 200 munkás számára, akik egyszerre dolgoznak, több gépi berendezés, építmény stb. szükséges, mint 100 számára, akik hosszabb időt dolgoznak. Éppígy kevesebb felügyelő stb. (A tőkés számára ez feltétlen kellemes viszony, hogy termelését minden további zavar nélkül a piac viszonyaihoz mérten kiterjessze vagy összevonja. Ezenkívül növekszik hatalma, mivel a munka túlfoglalkoztatott részének megfelel egy nemfoglalkoztatott vagy félig foglalkoztatott tartaléksereg, úgyhogy növekszik a munkások közti konkurrencia.)

Habár ebben az esetben a szükséges munka és többletmunka közti tiszta számaránytnem zavarják meg, sőt ez az egyetlen eset, amikor mindkettő egyaránt növekedhet, a munka kizsákmányolása ekkor mindazonáltal növekedett; mind a munkanap kiterjesztése, mind ennek intenzívebbé

tétele (sűrítése) esetén, ha ugyanakkor nem rövidítik meg (mint a tízórás törvénnyel[138]). A munkás megrövidíti munkaképessége tartamát, sokkal nagyobb arányban meríti ki, mint ahogy bére növekszik, és még inkább puszta munkagéppé válik. De az utóbbitól eltekintve, ha normális munkanap mellett talán 20 évig él, a másik mellett csak 15-ig, akkor munkaképessége értékét az egyik esetben 15 év alatt adja el, a másikban 20 alatt. Az egyik ízben 15 év alatt kell pótolni, a másikban 20 alatt.

Egy 100-nyi érték, amely 20 évig tart, akkor van pótolva, ha évente 5 %-ot fizetnek, mert $5 \times 20 = 100$. Egy 100-nyi érték, amely 15 évig tart, akkor van pótolva, ha évente $6\,{}^{10}/_{15} = 6\,{}^{2}/_{3}$ %-ot fizetnek. A munkás azonban az adott esetben a 3 többletórából csak annyit kap, mint amennyi a napi értéke az ő munkaképességének, 20 évre számítva. Feltéve, hogy 8 óra szükséges munkát és 4 óra többletmunkát dolgozik, akkor minden órából ${}^{2}/_{3}$-ot kap, mert $\frac{12 \times 2}{3} = 8$. Ugyanabban a mértékben a 3 óra túlidőből 2 órát. Vagyis minden órából ${}^{2}/_{3}$-ot. De ez csak azon előfeltevés mellett az értéke az ő egyórai munkaképességének, hogy ez 20 évig tart el. Ha 15 év alatt adja el, akkor értéke emelkedik.

A jövő *anticipálása* – valóságos anticipálás – egyáltalában a gazdagság termelésében csak a munkásra és a földre vonatkozólag történik meg. Mindkettő esetében időelőtti túlerőltetés és kimerítés által, a kiadás és bevétel közti egyensúly megzavarása által a jövőt *realiter* anticipálni lehet és el lehet pusztítani. Mindkettő esetében megtörténik ez a tőkés termelésben. Ami az úgynevezett anticipálást illeti, pl. államadósságok esetében, Ravenstone ezekre vonatkozólag joggal jegyzi meg:

> „Amikor azzal lépnek fel, hogy a jelen óra kiadásait egy jövendő napra tolják el, amikor azt bizonygatják, hogy megterhelhetjük az utókort a létező nemzedék szükségleteinek ellátására [. . .] azt a képtelenséget [. . .] állítják, hogy elfogyaszthatjuk azt, ami még nem létezik, hogy táplálkozhatunk élelmiszerekből, mielőtt magjukat elvetették volna a földbe." (*Ravenstone*, i. m. 8. old.) „Államférfiaink egész bölcsessége bevégződik abban, hogy a tulajdont nagyban átviszik személyek egyik osztályáról egy másikra, abban, hogy létrehoznak egy roppant alapot az üzérkedés és sikkasztás jutalmazására." (I. m. 9. old.)

Másképp van ez a munkás és a föld esetében. Amit itt ráfordítanak, az mint *δύναμις** létezik, és a ráfordítás erőltetett módja megrövidíti ennek a *δύναμις*-nak az élettartamát.

---

* = erő; képesség – *Szerk.*

Végül, ha a tőkés kénytelen többet fizetni a túlidőért, mint a normális munkaidőért, ez, a fent mondottak szerint, korántsem növelése a munkabérnek, hanem csak – és ritkán rúg a többletfizetés ennyire – kiegyenlítés a túlidő megnövekedett értékéért. Valójában, ha túlidőt dolgoznak, minden munkaórát jobban kellene megfizetni, nemcsak a túlidőt, hogy akár csak a munkaképesség gyorsabb kopását is megfizessék. Tehát ez minden körülmények közt a munka nagyobb kizsákmányolása. Egyúttal minden körülmények között az értéktöbblet csökkenése a tőke felhalmozásával, és a profitráta csökkenése is, amennyiben ezt nem közömbösíti állandó tőke megtakarítása.[74]

Ez tehát olyan eset, amikor a tőke felhalmozásával – az összetett profit felléptével – a profitrátának csökkennie kell. Ha a 300 tőke (az első adag) számára = 10 % volt (tehát = 30), és ha a 100 pótlás számára = 6, akkor 400 számára = 36. Tehát egyáltalában 100 számára = 9. És 10 %-ról 9-re csökkent.

De, mint mondtuk, egy bizonyos ponton túl ezen a bázison (a munka változatlan termelékenysége mellett) nemcsak hogy a pótlólagos tőke profitjának csökkennie kellene, hanem meg kellene szűnnie, tehát az egész erre az összetett profitra alapozott felhalmozásnak meg kellene szűnnie. Ebben az esetben a profit csökkenése a munka megnagyobbodott kizsákmányolásával kapcsolatos, és hogy a profit egy bizonyos ponton megszűnik, az nem azért van, mert a munkás vagy valaki más az egész termékét megkapja, hanem mert fizikailag lehetetlen egy bizonyos munkaidőmennyiségen túl dolgozni vagy a munka intenzitását egy bizonyos fokon túl növelni.

Másodszor: Az egyetlen egyéb eset, amelyben változatlan munkáslétszám mellett több tőke jut rá arányosan és ezért többlettőkét használhatnak, kiadhatnak ugyanazon létszám megnövekedett kizsákmányolására, az *a munka termelékenységének növekedése, a termelési mód megváltozása.* Ez megszabja az állandó és változó tőke szerves arányának megváltozását. Vagyis a tőke növekedése a munkához viszonyítva itt azonos az állandó tőke növekedésével a változó tőkéhez és egyáltalában az általa alkalmazott eleven munka tömegéhez képest.

Itt tehát Hodgskin nézete feloldódik az általános, általam kifejtett törvénybe.

Az értéktöbblet, a munkás kizsákmányolása növekszik, de ugyanakkor esik a profitráta, mert a változó tőke esik az állandóhoz képest; mert egyáltalában az eleven munka tömege relatíve csökken a tőkére vonatkoztatva, amely mozgásba hozza. A munka évi termékének nagyobb részét sajátítja el a tőkés tőke címén és kisebb részét profit címén.

{Innen ered *Chalmers pap* fantáziája, hogy az évi terméknek minél kisebb tömegét adják ki a tőkések tőkeként, annál nagyobb profitokat nyelnek;[139] amiben aztán segítségükre jön az „államegyház", hogy gondoskodjék arról, hogy a többlettermék egy nagy részét elfogyasszák, ahelyett, hogy tőkésítenék. Az átkozott pap összecseréli az okot és az okozatot. Egyébként a profit tömege kisebb ráta mellett a ráfordított tőke nagyságával növekszik. Azonkívül növekszik a használati értékek mennyisége, amely ezt a kisebb hányadot képviseli. Ez azonban egyszersmind megszabja a tőke centralizációját, minthogy most a termelési feltételek tömeges tőke alkalmazását parancsolják. Megszabja a kisebb tőkések elnyelését a nagyok által és az előbbiek „tőkétlenítését". Ez megint, csak más formában a munkafeltételek különválása a munkától (mert a kisebb tőkéseknél inkább van még a maguk-dolgozás; a tőkés munkája egyáltalában fordított arányban áll tőkéje nagyságával, azaz azzal a potenciával, amelyben ő tőkés. Ez a folyamat hamarosan dűlőre vinné a tőkés termelést, ha közömbösítő, itt ki nem fejtendő tendenciák – ez a tőkék konkurrenciájáról szóló fejezetbe[110] tartozik – nem hatnának állandóan megint decentralizálólag a centripetális erő mellett), amely a tőke és az *eredeti* felhalmozás fogalmát alkotja, aztán mint állandó folyamat jelenik meg a tőke felhalmozásában és itt végül már meglevő tőkék kevés kézben való centralizációjaként és sokak tőkétlenítéseként fejeződik ki.}

Hogy a munka (arányos) csökkenő mennyiségét a megnagyobbodott termelékenysége nem ugyanabban a mértékben egészíti ki, illetve hogy a többletmunkának a ráfordított tőkéhez való aránya nem *ugyanabban* az arányban emelkedik, hogy az *alkalmazott munka tömege* arányosan csökken, ez részint abból következik, hogy a munka termelékenységének fejlődése csak a tőke meghatározott területein csökkenti a munka értékét, a szükséges munkát; mert még ezeken a területeken is nem egyenletesen fejlődik és közömbösítő okok lépnek fel, pl. maguk a munkások nem akadályozhatják ugyan meg a bér leszorítását (értékét tekintve), de nem hagyják magukat abszolúte a minimumra leszorítani, sőt, kikényszerítenek mennyiségileg némi részvételt az általános gazdagság haladásában.

De a többletmunkának ez a növekedése is relatív, meghatározott határokon belüli. Hogy a kamatos kamat követelményeinek megfeleljen, a szükséges munkaidőt éppúgy nullára kellene redukálni ebben az esetben, mint ahogy [a többletmunkaidőt] a végtelenbe kellett volna kiterjeszteni az előzőleg szemügyre vett esetben.

A profitráta emelkedésének és esésének, amennyiben ezt a munkabér emelkedése vagy esése szabja meg a kereslet és kínálat aránya következtében

vagy a létfenntartási cikkek árának a luxuscikkekkel összehasonlított – a kereslet és kínálat e változása és a munkabér ezáltal megszabott emelkedése vagy esése következtében történő – időleges emelkedése vagy esése következtében, mindennek éppoly kevés köze van a profitráta emelkedésének vagy esésének általános törvényéhez, mint egyáltalában az áruk piaci árai emelkedésének vagy esésének az áruk értékének meghatározásához. Ezt a munkabér reális mozgásáról szóló fejezetben kell szemügyre venni. Ha a kereslet és kínálat aránya kedvező a munkásoknak, ha emelkedik bérük, akkor *lehetséges* (korántsem szükséges), hogy ezzel bizonyos létfenntartási cikkek, különösen az élelmiszerek árai időlegesen emelkednek. Helyesen jegyzi meg erről az „Inquiry into those Principles etc." szerzője:

> Ebben az esetben „növekedni fog a létfenntartási cikkek iránti kereslet a feleslegességek iránti kereslethez arányítottan, összehasonlítva azzal, ami e két fajta kereslet közt akkor lett volna az arány, ha ő arra használta volna ezt a parancsnoklást" (a tőkés az áruk feletti parancsnoklását), „hogy saját fogyasztására szerezzen dolgokat. A létfenntartási cikkek ezáltal több dologért fognak általában kicserélődni . . . És, legalábbis részben, ezek a létfenntartási cikkek élelmiszerek lesznek." (I. m. 22. old.)

Aztán helyesen fejti ki tovább a ricardoi nézetet:

> „Mindenesetre tehát a gabona megnövekedett ára nem az *eredeti* oka volt a profitot csökkentő béremelkedésnek, hanem ellenkezőleg, a béremelkedés volt először az oka a gabona megnövekedett árának, és a földnek a természete, amely mind kevesebb és kevesebb arányos hozamot nyújt a megnövekedett földművelésre, ennek az árnövekedésnek egy részét *tartóssá* tette, megakadályozta, hogy teljes *reakció* következzék be a népesedési elv folytán." (I. m. 23. old.)

Hodgskin és a „Source and Remedy" embere stb., mivel a profit esését annak lehetetlenségéből magyarázzák, hogy az eleven munka eleget tegyen a „kamatos kamat" igényeinek – habár ezt nem elemezték tovább –, sokkal közelebb állnak az igazsághoz, mint Smith és Ricardo, akik a profit esését a bér emelkedéséből magyarázzák; az egyik a reális és névleges bér emelkedésével, a másik a névleges bér emelkedésével, miközben a reálbér inkább csökken. Hodgskin és mindezek a proletár ellenlábasok egészséges emberi értelemmel kiemelik azt a tényt, hogy a profitból élők arányszáma a tőke fejlődésével megnövekedett.

[*f) Hodgskin a munka társadalmi jellegéről és a tőkeviszonyról*]

Most még néhány zárótételt Hodgskin „Labour defended etc."-jéből: *A termék csereértékének kifejlődése, ennélfogva az áruban foglalt munkának társadalmi munkaként való kifejlődése*:

„A művesség és ügyesség majd minden terméke *egyesített és kombinált munka eredménye.*"

(Ez a tőkés termelés eredménye.)

„Annyira függ az ember az embertől, és annyira *növekszik* ez a függőség, ahogy a társadalom halad, hogy aligha van bármely egyes egyén bármely munkájának . . . a legcsekélyebb értéke is, ha nem alkotja részét a nagy társadalmi feladatnak."

{Ez a hely idézendő arról szólva, hogy az *áru*termelés, vagyis a termék áruként való termelése csak a tőke alapzatán lesz átfogó és magának a terméknek a lényegét megragadó.}

„. . . Ahol csak bevezetik a munka megosztását [. . .] más emberek ítélete lép közbe, mielőtt a munkás realizálhatja keresetét, és semmi olyan nincs többé, amit az egyéni munka természetes díjának nevezhetünk. Mindegyik munkás csak egy egésznek valamely részét termeli, és minthogy egyik résznek sincs értéke vagy hasznossága önmagában, nincs semmi, amit a munkás kézbe keríthet, és amiről azt mondhatja »ez az én termékem, ezt én megtartom magamnak«. Bármely egyesített műveletnek, amilyen a posztókészítésé, megkezdése után és termékének azon különböző személyek közti megosztása előtt, akiknek kombinált erőfeszítései termelték azt, emberek ítéletének közbe kell lépnie, és az a kérdés, hogy ebből az egyesített termékből mennyi kell jusson az egyének mindegyikének, akiknek egyesült munkája megtermelte?" (I. m. 25. old.) „Nem tudok más utat ennek eldöntésére, mint hogy maguknak a munkásoknak a béklyóktól megszabadított ítéleteire hagyjuk megállapítását." (I. h.) „Hozzá kell [. . .] tennem, kétséges, vajon a munka egyik fajtája értékesebb-e, mint a másik; bizonnyal nem szükségesebb annál." (I. m. 26. old.)

Végül azt mondja Hodgskin a *tőkeviszonyról*:

„A mesterek [. . .] éppúgy *munkások*, mint a legényeik. E jellegükben érdekük pontosan ugyanaz, mint embereiké. De egyben vagy tőkések,

vagy a tőkés ügynökei, és e tekintetben érdekük határozottan ellentett a munkásaik érdekével." (I. m. 27. old.) „A képzés széles körű elterjedése ez ország gépmunkás legényei közt napról napra csökkenti majdnem minden mester és alkalmazó munkájának és ügyességének értékét, mivel növeli azon személyek számát, akik rendelkeznek az ő szaktudásukkal." (I. m. 30. old.)

„A *tőkés* az *elnyomó közvetítő*" a különböző munkások közt. Ha kizárják, akkor „világos, hogy a *tőke*, vagyis a *hatalom munka alkalmazására*, és az együtt-létező munka egy; és [. . .] a *termelő tőke* és az *ügyes munka* szintén *egy*; következésképp, a tőke és egy dolgozó népesség pontosan egyértelmű. A természet rendszerében a szájak egyesítve vannak a kezekkel és az értelemmel." (I. m. 33. old.)

Az elidegenülés azon formájával együtt, amellyel a társadalmi munka különböző mozzanatai egymással szemben bírnak, és amely a *tőkében* testesül meg, eltűnik a tőkés termelési mód. Ez az eredmény Hodgskinnál.

*

A tőke eredeti felhalmozása. Magába zárja a munkafeltételek centralizációját. Ez a munkafeltételek önállósulása a munkással és magával a munkával szemben. Történelmi aktusa = a tőke történelmi keletkezési aktusa; a *történelmi* szétválási folyamat, amely a munkafeltételeket tőkévé és a munkát bérmunkává változtatja át. Ezzel a tőkés termelés alapzata adott.

A tőke felhalmozása magának a tőkének alapzatán, tehát a tőke és bérmunka viszonyáén is. Újratermeli a tárgyi gazdagságnak a munkával szemben egyre bővebb szinten való szétválását és önállósulását.

A tőke koncentrációja. A nagy tőkék felhalmozása a kicsik megsemmisítése révén. Vonzás. A tőke és munka közbenső kapcsolatainak tőkétlenítése. Ez csak a végső hatványa és formája annak a folyamatnak, amely a munkafeltételeket tőkévé változtatja, aztán a tőkét és a tőkéket bővebb szinten újratermeli, végül a társadalom sok pontján képződött tőkéket elválasztja birtokosaiktól és nagy tőkések kezében centralizálja. Az ellentét és ellentmondás e szélsőséges formájával a termelés, ha elidegenült formában is, társadalmivá változott. Társadalmi munka és a valóságos munkafolyamatban a termelési szerszámok közösségi volta. A tőkések, mint *funkcionáriusai* a folyamatnak, amely ugyanakkor ezt a *társadalmi** termelést és ezzel a

* *Fölé írva*: társult *Szerk.*

termelőerők fejlődését meggyorsítja, ugyanabban a mértékben válnak feleslegessé, ahogy a társadalom képviseletében a haszonélvezetet húzzák és e társadalmi gazdagság *tulajdonosaiként* és a társadalmi munka *parancsnokaiként* felfuvalkodnak. Úgy járnak, mint a feudálisok, akiknek igényei ugyanabban a mértékben, ahogy *szolgálataik* feleslegesekké váltak a polgári társadalmak felemelkedésével, puszta időszerűtlen és célszerűtlen kiváltságokká változtak át és ezzel hanyatlásuknak elébe siettek.[141]

[g)] Th. Hodgskin: „Popular Political Economy. Four Lectures delivered at the London Mechanics' Institution", London 1827

„A könnyed munka csak *hagyományozott ügyesség.*" (I. m. 48. old.)

„Mivel a munka megosztásából levezetett összes előnyök természetesen összpontosulnak a munkásokban és az övéik, ezért ha meg vannak fosztva ezektől, és a társadalom előrehaladásával csak azok gazdagodnak az ő tökéletesedett ügyességük révén, akik sohasem dolgoznak, – akkor ennek jogtalan elsajátításból kell erednie; bitorlásból és fosztogatásból a meggazdagodottak részéről és megadó behódolásból az elszegényedettek részéről." (I. m. 108–109. old.)

A munkások csakugyan túl gyorsan szaporodnak, „ha ezt a sokasodást csak a tőkésnek szolgálataik iránti szükségletével hasonlítjuk össze". (I. m. 120. old.)

„Malthus [. . .] rámutat azokra a hatásokra, amelyekkel a *munkások számának* növekedése jár annak a részesedésnek a csökkenésében, amelyet ki-ki kap az évi termékből, – lévén ennek a köztük *elosztott* adagja lehatárolt és meghatározott mennyiség, amelyet semmilyen fokban nem szabályoz az, amit ők évenként létrehoznak." (I. m. 126. old.)

„A munka [. . .] az érték kizárólagos mércéje", de „a munka, minden gazdagság teremtője, *nem áru*". (I. m. 186. old.)

A pénznek a gazdagság gyarapodására gyakorolt befolyását illetően *Hodgskin* helyesen jegyzi meg:

„Amikor egy ember egy romlandó terméknek kis adagjain túladhat nemromlandóért, nincs kísértésben, hogy eldobja azt; és így a pénz használata hozzátesz a gazdagsághoz azáltal, hogy megakadályozza a pocsékolást." (I. m. 197. old.)

A kiskereskedelem fő előnye: mivelhogy az a mennyiség, amelyben az árukat legjobb megtermelni, nem az, amelyben legjobb elosztani őket. (I. m. 146. old.)

„Mind a tőkére vonatkozó elmélet, mind az a gyakorlat, hogy a munkát azon a ponton hagyják abba, amelyen ez a munkás létfenntartásán felül profitot termelhet a tőkésnek, úgy látszik, ellenkezik a termelést szabályozó természeti törvényekkel." (I. m. 238. old.)

A *tőke felhalmozására* vonatkozólag Hodgskin körülbelül ugyanazt fejti ki, amit első írásában. Mégis a teljesség kedvéért a fő passzusokat ideiktatjuk:

Tekintsük pl. az állótőkét; a legkedvezőbb álláspont „a termelést segítő tőke eszméje számára [. . .] Körülmények három osztályát különböztethetjük meg, amelyek közt a tőke felhalmozása [. . .] igen különböző." 1. „Ha ugyanazok a személyek készítik és használják." Magától értetődik; „az általa készített és használt szerszámoknak az ő birtokában való minden felhalmozása megkönnyíti munkáját. Az *ilyen felhalmozás határa* [. . .] *a munkás ereje a kérdéses szerszámok készítésére és használatára.*" 2. „Ha különböző [. . .] személyek készítik és használják, akik egymás közt igazságos arányban osztoznak kombinált munkájuk termékén [. . .] Az egyik munkás készíti és a másik használja a tőkét [. . .] az árut elosztják [. . .] abban az arányban, ahogy mindegyik hozzájárult munkájával a megtermeléséhez . . . Inkább azonban úgy kellene kifejeznem ezt a tényt, hogy azt mondom: amikor a társadalom egy része szerszámok készítésében van alkalmazva, míg egy másik rész használja ezeket, *ez a munka megosztásának egy ága*, amely segíti a termelőerőt és hozzátesz az általános gazdagsághoz. Ameddig a munkások e két [. . .] osztályának a termékét elosztják köztük, az ilyen szerszámok felhalmozása vagy növekedése, amelyeket ezek készíteni és használni tudnak, éppolyan előnyös, mintha egy személy készítené és használná ezeket." 3. „Ha személyek egy olyan osztályának tulajdonában van, akik sem nem készítik, sem nem használják . . . A tőkés, mivel a puszta *tulajdonosa* a szerszámoknak, mint olyan nem munkás. Semmilyen módon nem segíti a termelést"

{azaz a termelést a *szerszám* segíti, de nem az a jogcím, amelyet *A* támaszt a szerszámra; nem az a körülmény, hogy a szerszámnak a nem-munkás a tulajdonosa}.

„*Birtokba veszi az egyik munkás termékét, ezt átadja egy másiknak*, vagy egy időre, mint az állótőke legtöbb fajtája esetében, vagy örökre, mint a bér esetében, valahányszor azt gondolja, hogy az *ő* előnyére lehet felhasználni vagy elfogyasztani. Soha nem engedi meg, hogy az egyik munkás termékét, ha az ő birtokába kerül, akár felhasználja, akár

elfogyassza egy másik, hacsak nem az ő előnyére. Tulajdonát arra alkalmazza vagy kölcsönzi, hogy *osztozzék a munkások termékén* vagy természetes jövedelmén; és az *ilyen tulajdon* minden *felhalmozása* az ő kezében *puszta kiterjesztése a munka terméke feletti hatalmának* és feltartóztatja a nemzeti gazdagság előrehaladását. Ez [. . .] jelenleg az eset. . . Amikor a tőkés, lévén az összes termékek tulajdonosa, nem engedi meg munkásoknak sem hogy készítsenek, sem hogy használjanak szerszámokat, hacsak *ő* nem kap profitot a munkás létfenntartásán kívül és felül, akkor világos, hogy a termelő munkának korlátokat szabtak, jóval azon belül, amit a természet előír. Abban az *arányban, ahogy tőke egy harmadik fél kezében felhalmozódik, növekszik a tőkés által megkívánt profit teljes összege*, és így mesterséges gátja támad a termelésnek és népesedésnek. . . A társadalom jelen állapotában, mikor a munkások egyetlen esetben sem tulajdonosai tőkének, *ennek minden felhalmozása hozzátesz a tőlük követelt profit összegéhez* és elfojtja mindazt a munkát, amely egyedül biztosítaná a munkásnak kényelmes létfenntartását. . . amikor elismerik, hogy a munka termel minden dolgot, még a tőkét is, *képtelenség termelőerőt tulajdonítani azoknak a szerszámoknak, amelyeket a munka készít és használ. . . a bér nem könnyíti meg a termelést*, mint a szerszámok [. . .] *A munka, nem a tőke, fizet minden bért. . .*"

A tőkés *legtöbb előlege fizetési ígéretekben* áll. . . „A papírpénz feltalálása és alkalmazása" leleplezte, hogy a tőke korántsem *„megtakarított valami* [. . .] Amíg a tőkésnek ahhoz, hogy gazdagságát realizálja vagy más emberek munkája felett parancsnokoljon [. . .] birtokában kellett hogy legyen a nemes fémek vagy áruk egy tényleges felhalmozása, addig [. . .] feltehettük, hogy a tőke felhalmozása tényleges megtakarítás eredménye volt, és hogy tőle függött a társadalom előrehaladása. De mikor feltalálták a papírpénzt és a pergamen-értékpapírokat, – mikor az, aki semmi másnak, csak egy ilyen pergamen-darabnak birtokosa, évi jövedelmet kapott papírdarabokban, amivel mindent megkapott, ami csak szükséges volt saját használatára vagy fogyasztására, és nem adván oda mind a papírdarabokat, az év végén gazdagabb volt, mint az elején, vagyis jogcíme volt arra, hogy a következő évben még nagyobb számú papírdarabot kapjon, a munka terméke feletti még nagyobb parancsnoklásra tévén szert, akkor a nyilvánvalóságig világossá vált [. . .] hogy a tőke nem megtakarított valami volt, és hogy az egyéni tőkés nem tényleges és anyagi megtakarítás révén gazdagodott meg, hanem azáltal, hogy olyasmit csinált, ami módot adott neki arra. . . hogy többet kapjon más emberek munkájának termékéből. . . A gyáros-vállalkozónak vagy

pénze, vagy papírja van, amivel bért fizet; ezt a bért munkásai kicserélik más munkások termékére, akik nem fogják megtartani a bért, akár pénz, akár papír, és visszajuttatják a gyárosnak, aki cserébe érte a posztót adja, amelyet saját munkásai készítettek. Ezzel megint bért fizet, és a pénz vagy papír megint bejárja ugyanazt a kört . . . Pusztán az *ő tulajdonának* számlájára írják" (a tőkésének), „akár *bér fizetésére* alkalmazza, akár hasznos szerszámokban áll, mindazt a roppant segítséget, *amelyet a tudás és az ügyesség, ha gépi berendezésben van realizálva,* ad a munkának . . . A bányász, az olvasztár, a kovács, a gépész, a fűtő és számtalan más személy egyesített munkái és nem az élettelen gépek végzik el mindazt, amit a gőzgépek tesznek . . . *A köznapi beszédmód ennek az ügyességnek a termelőerejét ez ügyesség látható termékeinek,* a szerszámoknak *tulajdonítja, s ezek puszta tulajdonosai,* akik sem nem készítik, sem nem használják ezeket, igen termelő személyeknek képzelik magukat." (I. m. 243–251. old.)

A polémiáját „a tőke országból való kikényszerítésének veszélye" [i. m. 253. old.] ellen, a tőkekamat mint az ipar szükséges ösztönzője ellen vagy a megtakarítási elméletről lásd IX, 47.[142] Elhelyezendő a vulgáris közgazdászokról szóló fejezetben.

Ahogy a népesség „növekszik, a megnövekedett termelés is, fogyasztás is bekövetkezik; ez minden, ami a felhalmozás vagy a nemzeti gazdagság növekedése kifejezéseken valaha is értődik". (I. m. 257. old.)[143]

*

„The Natural and Artificial Right of Property contrasted etc." (Hodgskin, névtelenül), London 1832. [. . .]

„Jelenleg a társadalom minden gazdagsága elsőbb a *tőkés* birtokába kerül és a tőkés még a föld legnagyobb részét is megvásárolta; *ő fizeti* a földtulajdonosnak a járadékát, a munkásnak a bérét, az adó- és a tizedszedőnek a követeléseiket, és *magának megtartja a munka évi termékének nagy, valójában a legnagyobb, és folytonosan növekvő részét.* A tőkés most, azt lehet mondani, az *első tulajdonosa* a közösség minden gazdagságának, habár semmiféle törvény nem ruházta rá a jogot ehhez a tulajdonhoz." (I. m. 98. old.) „Ezt a változást *a tőke után való kamatszedés* és a kamatos kamat folyamata idézte elő; s nem kevéssé furcsa, hogy Európa összes törvényhozói törekedtek *megakadályozni ezt statútumokkal,* tudniillik

uzsora elleni statútumokkal." (I. m. 98. old., jegyzet.) „A tőkés hatalma az ország minden gazdagsága felett *teljes változás a tulajdonjogban*, és mely törvény vagy sorozata törvényeknek idézte ezt elő?" (I. m. 99. old.)[143]

[4.] *Bray mint a közgazdászokkal szembeni ellentét. Bray (J. F.): „Labour's Wrongs and Labour's Remedy etc.", Leeds 1839*[144]

Minthogy az emberi létezést a munka szabja meg, a munka pedig munkaeszközöket előfeltételez, ezért kell, hogy „minden tevékenység nagy mezeje és minden gazdagság *nyersanyaga* – a föld – az összes lakóinak közös tulajdona" legyen. (I. m. 28. old.) „Az élet a táplálléktól függ [. . .] a táplálék [. . .] a munkától [. . .] Ez a függőség abszolút [. . .] Ha ezért a munkát valamely [. . .] egyén megkerüli, akkor ez [. . .] csak azon feltétel mellett lehet így, hogy a tömeg munkája megnövekszik." (I. m. 31. old.) „Minden igazságtalanság és minden szenvedés, amelyet emberek elkövettek vagy elviseltek, visszavezethető arra, hogy némely egyének és osztályok, más egyének és osztályok kizárásával, bitorolják a földhöz való jogot. . . Miután emberek egyszer a föld tulajdonára formáltak igényt, a következő lépés [. . .] az volt, hogy magának az embernek a tulajdonára formáljanak igényt." (I. m. 34. old.)

Céljaként azt jelöli meg: a közgazdászokat „saját területükön és saját fegyvereikkel támadja" (annak bizonyítására, hogy nem minden társadalmi rendszer alatt kell hogy nyomor legyen a munkás osztályrésze).

„Hogy az ilyen eljárásmóddal elért következtetéseket meg lehessen dönteni, a közgazdászoknak előbb vissza kell vonniok vagy meg kell cáfolniok azokat a megszilárdult igazságokat és elveket, amelyekre saját érveiket alapozták." (I. m. 41. old.)

Maguk a közgazdászok szerint a gazdagság termeléséhez szükséges 1. munka, 2. korábbi munka felhalmozása, vagyis tőke és 3. csere. . . Ezek ők maguk szerint *általános termelési feltételek*. „A társadalomra egészében vannak alkalmazva, és természetüknél fogva sem egyének, sem osztályok nem vonhatók ki működésük alól." (I. m. 42. old.)

„A parancsolat: dolgozz! ugyanaz marad minden teremtett lényre. . . Csak az ember tudja megkerülni ezt a törvényt; és annak természeténél fogva az egyik ember csak a másiknak a rovására kerülheti meg." (I. m. 43. old.)

„Magánál a munka és a csere természeténél fogva a szigorú igazságosság nemcsak azt követeli meg" {Bray itt az áruk csereértékének gazdaságtani meghatározásaira hivatkozik}, „hogy minden cserélő *kölcsönösen*, hanem azt is, hogy *egyenlően* előnyben részesüljön... Ha igazságos csererendszer valósult volna meg, akkor minden cikk értékét a teljes termelési költsége határozná meg; és egyenlő értékek mindig egyenlő értékekre cserélődnének ki"... Eddig „a munkások a tőkésnek egy egész év munkáját adták cserébe [...] egy fél év munkájának értékéért és ebből [...] eredt a gazdagság és a hatalom egyenlőtlensége, amely most körülöttünk létezik. A csere egyenlőtlenségének – az egyik áron való vásárlásnak és a másikon való eladásnak – elkerülhetetlen feltétele, hogy a tőkések továbbra is tőkések és a munkások munkások maradnak – az egyik a zsarnokok osztálya, a másik a rabszolgák osztálya." (I. m. 48–49. old.)

„A jelenlegi [...] rendszer révén a cserék nemcsak hogy nem kölcsönösen előnyösek mindegyik fél számára, ahogy ezt a politikai gazdászok állították, hanem bizonyos [...] hogy a tőkés és a termelő közti legtöbb ügyletben [...] semmiféle csere nincsen... Mit ad a [...] gyáros vagy földtulajdonos [...] a munkások munkájáért?" Munkát? nem, „mert a tőkés nem dolgozik". Tőkét? nem, „mert gazdagságkészlete folyton gyarapodik"... A tőkés ezért „*semmit sem* cserélhet, ami az övé. Az egész ügylet ezért világosan mutatja, hogy a tőkések és a földtulajdonosok semmi mást nem tesznek, mint hogy a munkásnak egy heti munkájáért egy részét adják annak a gazdagságnak, amit tőle", a munkástól „az előző héten kaptak – ami pontosan arra lyukad ki, hogy semmit adnak neki valamiért... A gazdagságot, amelyet a tőkés a munkás munkájáért cserébe látszólag ad, a tőkésnek sem a munkája, sem a gazdagsága nem hozta létre, hanem ő eredetileg a munkás munkája révén kapta, és még naponta elveszi tőle az egyenlőtlen csere csalárd rendszere révén." (I. m. 49. old.) „A termelő és a tőkés közti [...] egész ügylet kézzelfogható csalás, tiszta komédia." (I. m. 50. old.) „A törvényt, amely azt mondja: »Legyen felhalmozás«, csak félig töltik be, és egy különös osztály érdekeinek szolgálatába állítják a közösség egész hátralevő részének kárára." (I. m. 50. old.) „A jelenlegi társadalmi rendszer alatt a munkásosztály egésze a tőkésektől vagy alkalmazóktól függ a munkaeszközök tekintetében; és ahol egy osztály a társadalmi helyzete révén ennyire függ egy másik osztálytól a *munkaeszközök* tekintetében, ott ugyanilyen módon függ a *létfenntartási eszközök* tekintetében; és ez a helyzet annyira ellenkező a társadalom igazi intenciójával, annyira lázító az ész számára...

hogy egy pillanatig sem lehet mentegetni vagy védelmezni. Ez olyan hatalmat juttat az embernek, amellyel semmiféle halandót sem volna szabad felruházni." (I. m. 52. old.)

„Napi tapasztalatunk arra tanít bennünket, hogy ha egy karéjt leszelünk egy cipó kenyérből, a karéj nem nő újra vissza; a cipó csak karéjok felhalmozása, és minél többet megeszünk belőle, annál kevesebb marad megenni. Ez az eset a munkás cipójával; de a tőkésé nem követi ezt a szabályt. Ahelyett, hogy fogyna, folytonosan növekszik a cipója, örökké szeli, és örökké visszanő... Ha a csere egyenlő volna, akkor a jelenlegi tőkések gazdagsága fokozatosan átmenne tőlük a munkásosztályokra; minden shilling, amelyet a gazdag kiad, egy shillinggel kevésbé gazdaggá tenné őt." (I. m. 54–55. old.)

Bray ugyanitt még megmutatja, hogy teljességgel

„lehetetlen, hogy valamely tőkés akár 1000 £-et munkásosztálybeli őseinek valóságosan felhalmozott munkájából származtathasson". (I. h.) Maguknak a közgazdászoknak a tanításaiból az következik, „hogy nem lehet csere felhalmozás nélkül, sem felhalmozás munka nélkül". (I. h.) „A jelenlegi rendszer alatt", ahol „minden munkás egy alkalmazónak legalább hat napi munkát ad csak négy vagy öt napi munkát érő egyenértékért, az utóbbinak nyereségei szükségképp az előbbinek veszteségei". (I. m. 56. old.) „Így bármilyen világításban vizsgáljuk is – [...] mint ajándékot [...] egyéni felhalmozást, cserét, örökséget –, bizonyíték bizonyítékra tornyosul, hogy rés van a gazdag ember jogcímében, s ez egyszerre elveszi jogosságának [...] látszatát és az értékét." (I. m. 56–57. old.) Sőt, „mindez a gazdagság a munkásosztályok csontjaiból és inaiból származott egymásra következő korszakok folyamán, és az egyenlőtlen csere csalárd és rabszolgaság-teremtő rendszere révén vették el tőlük". (I. m. 57. old.) „Hogy egy munkás a jelenlegi rendszer alatt [...] gazdaggá váljék, ahhoz [...] ahelyett, hogy saját munkáját cserélje, tőkéssé kell válnia, vagyis más emberek munkájának cserélőjévé; és így, másokat fosztogatva ugyanolyan módon, mint ahogy őt magát fosztogatták, az egyenlőtlen csere közegén át módot kap más emberek kis veszteségeiből nagy nyereségeket szerezni." (I. m. 57. old.)

„A politikai gazdászok és a tőkések sok könyvet írtak és nyomattak, hogy a munkásba belesulykolják azt a téveszmét, hogy »a tőkés nyeresége *nem* a termelő vesztesége«. Azt mondják nekünk, hogy a munka egyetlen lépést sem tehet a tőke nélkül, hogy a tőke olyan, mint az ásó annak az embernek, aki ás, hogy a tőke éppoly szükséges a termeléshez, mint

maga a munka... Ennek a tőke és a munka közti kölcsönös függőségnek semmi köze nincs a tőkés és a munkás relatív helyzetéhez; sem azt nem mutatja, hogy az előbbit az utóbbinak fenn kell tartania... A tőke és nem a tőkés az, ami a termelő műveletei számára lényeges; és akkora különbség van e kettő közt, mint a [...] hajórakomány és a rakománylevél közt." (I. m. 59. old.)

„A vonatkozásból, amelyben a tőke és a munka egymással áll, nyilvánvaló, hogy minél több tőke vagy felhalmozott termék van egy országban, annál nagyobbak a könnyebbségek a termelés számára, és annál kevesebb munkát fog ez megkívánni egy adott" (meghatározott) „eredmény eléréséhez. Így a brit nép a jelenlegi roppant tőkefelhalmozása – az épületei, gépei, hajói, csatornái és vasutai – segítségével egy hét alatt több ipari gazdagságot termelhet, mint amennyit ezer év előtti ősei egy fél évszázad alatt alkothattak volna. Nem a magasabb fizikai erőink, hanem a tőkénk az, ami bennünket erre képessé tesz; mert mindenütt, ahol hiány van tőkében, a termelés csak lassan és fáradságosan halad előre, és megfordítva. Ezekből a megfontolásokból mármost világos, hogy mindazt, amit a tőke számára megnyernek, ugyanígy megnyerik a munka számára, hogy az előbbi minden növekedésének az a tendenciája, hogy az utóbbi terhét csökkentse, és hogy ezért a tőkének minden vesztesége kell hogy a munkának is vesztesége legyen. Ezt az igazságot, habár régen megfigyelték a politikai gazdászok, mégsem [...] állapították meg tisztességesen."

{Valójában a fickók így okoskodnak: A munka felhalmozott termékei – azaz az el nem fogyasztott termékei – megkönnyítik és megtermékenyítik a munkát. Ezért nem magának a munkának, hanem a felhalmozásnak a javára kell hogy szolgáljon ennek a könnyítésnek stb. gyümölcse. Ezért nem a felhalmozás kell hogy a munka tulajdona, hanem a munka kell hogy a felhalmozás – saját termékei – tulajdona legyen. Ezért a munkásnak nem a maga számára, hanem egy másik számára kell felhalmoznia és a felhalmozásnak tőkeként kell szembelépnie vele. Önáluk a tőke anyagi eleme annyira összenőtt tőkeként való társadalmi formameghatározásával – antagonisztikus jellegével, mint a munkának a munka felett uralkodó terméke –, hogy nem tudnak egy tételt sem kimondani anélkül, hogy önmaguknak ellent ne mondanának.}

„Ők *a tőkét mindig a közösség egyik, és a munkát egy másik osztályával azonosították*, habár e két hatalomnak természettől fogva nincsen és mesterségesen nem kellene hogy legyen ilyen kapcsolata. A közgazdászok mindig megkísérlik, hogy a munkás jólétét, sőt magát a létezését függővé

tegyék a tőkésnek luxusban és semmittevésben való fenntartásától. Nem akarják, hogy a munkás egy étket megegyen, amíg kettőt nem termelt, egyet magának és a másikat a gazdájának, mivel az utóbbi közvetve kapja adagját, az egyenlőtlen csere révén." (I. m. 59–60. old.)

„Ha a munkás egy dolgot megtermelt, az többé nem az övé, hanem a tőkésé, az egyiktől átkerült a másikhoz az egyenlőtlen cserék láthatatlan mágiája révén." (I. m. 61. old.) „A jelenlegi [. . .] rendszer alatt a tőke és a munka – az ásó és az, aki ás – két különválasztott és antagonisztikus hatalom." (I. m. 60. old.)

„De még ha minden föld és ház és gép a tőkéseké volna is, és a munkásosztály nem léteznék, az előbbiek [. . .] nem kerülhetnék meg a nagy feltételt, hogy »legyen munka«. Gazdaságuk csak azt a választást engedné nekik, hogy dolgoznak vagy éhenhalnak. Nem ehetik meg a földet és a házakat; és a föld nem fog létfenntartást hozni, sem a gépek ruhákat készíteni az emberi munka alkalmazása nélkül. Ezért ha a tőkések és földtulajdonosok azt mondják, hogy a munkásosztálynak fenn kell tartania őket, akkor [. . .] a valóságban azt mondják, hogy a termelők éppannyira az övéik, mint a házak és a földek, hogy a munkást csak a gazdag ember használatára teremtették." (I. m. 68. old.)

„A termelő [. . .] cserébe azért, amit a tőkésnek ad, nem a tőkés munkáját, sem nem a tőkés munkájának termékét kapja, hanem – munkát. A pénz közvetítésével a munkásosztályok nemcsak arra kényszerülnek, hogy elvégezzék azt a munkát, amelyet létezésük fenntartása természetesen ró rájuk, hanem ugyanígy meg vannak terhelve a többi osztály számára való munkával. Mit sem tesz, hogy a termelők [. . .] aranyat vagy ezüstöt vagy más árukat kapnak egy nem-termelő osztálytól; mindez erre lyukad ki – hogy a munkásosztály elvégzi a saját munkáját és fenntartja önmagát, s ugyanígy elvégzi a tőkés munkáját és fenntartja őt, ráadásul. Bármik legyenek is a *névleges* díjazások, amelyeket a termelők a tőkésektől kapnak, valóságos díjazásuk – *azon munka átvitele, amelyet a tőkéseknek kellett volna elvégezniök.*" (I. m. 153–154. old.)

„Tegyük fel, hogy az Egyesült Királyság népessége [. . .] 25 millió ember." Tegyük fel, hogy „megélhetésük [. . .] átlagban fejenként legalább 15 £ évente. Ez 375 millió £-et ad mint az Egyesült Királyság egész népe fenntartásának évi értékét. Mi azonban nemcsak [. . .] létfenntartási cikkeket termelünk, mert munkánk ugyanígy sok nemfogyasztási cikket termel. Évente hozzáteszünk a felhalmozási készletünkhöz vagy tőkénkhez, gyarapítva házainknak, hajóinknak, szerszámainknak, gépeinknek, utainknak és a további termelés egyéb segítsé-

geinek számát, azonkívül kijavítva minden elromlottat. Így, habár létfenntartásunk csak évi 375 millió £ értékű lehet, a nép által alkotott gazdagság évi teljes értéke [...] nem lesz kevesebb, mint 500 millió £." (I. m. 81. old.) „A népességnek [...] csak egynegyedével, vagyis körülbelül 6 millió férfival – [...] 14 és 50 év közöttivel – számolhatunk mint hatékony termelővel. Ebből a számból [...] alig 5 millióról mondhatjuk a [...] jelenlegi viszonyok közt, hogy a termelésben segédkeznek" (csak 4 millióan, mondja később, közvetlenül az anyagi termelésben); „mert munkabíró férfiak ezrei [...] kénytelenek henyélni, míg a munkát, amelyet el kellene végezniök, nők és gyermekek végzik; és Írországban férfiak százezrei semmiféle alkalmaztatást nem tudnak kapni. Így [...] 5 millió férfinak kell néhány ezer nő és gyermek segítségével [...] 25 millió számára [...] terméket létrehoznia." (I. m. 81–82. old.) „A munkások jelenlegi száma, ha gépek nem segítenék, nem tudná önmagát és a henyélők és nem-termelő munkások jelenlegi számát fenntartani [...] A mindenfajta mezőgazdasági és ipari gépi berendezés", amelyet most alkalmazásba hoztak, „úgy számítják, elvégzi körülbelül 100 millió hatékony ember munkáját... Ez a gépi berendezés és ennek a jelenlegi rendszer alatti alkalmazása hozta létre a henyélők és profitból élők százezreit, akik most a munkásosztályt a földre nyomják." (I. m. 82. old.) „A társadalom jelenlegi berendezkedését a gépi berendezés termékenyítette meg és a gépi berendezés fogja szétrombolni." (I. m. 82. old.) „A gépi berendezés maga jó, nélkülözhetetlen; de az alkalmazása, az a körülmény, hogy egyének birtokolják a nemzet helyett, ez az, ami rossz." (I. m. 83. old.) „Az 5 millió emberből, akik most [...] a termelésben segédkeznek [...] egyesek csak 5 órát dolgoznak naponta [...] mások 15 órát; és ha ehhez hozzávesszük nagy tömegeknek az üzleti nyomottság ideje alatti kényszerű henyélése folytán elveszett időt, akkor azt találjuk, hogy évi termelésünket a közösségnek kevesebb, mint egyötöde teremti meg és osztja el, átlagban 10 órát dolgozva naponta." (I. m. 83. old.) Ha „feltesszük, hogy a minden fajtájú gazdag nem-termelők, családjaikkal és eltartottaikkal együtt, csak 2 millió személyre rúgnak, ez a létszám egymaga mégis évenként 30 millió £-be kerül a munkásosztályoknak, ha fenntartásukat, mint az utóbbiakét, csak 15 £-re becsülnők fejenként". (I. m. 83–84. old.) De „a legmérsékeltebb becslés szerint is fenntartásuk nem kevesebb, mint 50 £-be kerül fejenként. Ez 100 millió £ összeget ad mint a társadalom puszta heréinek, a teljességgel nem-termelőknek évi költségét." (I. m. 84. old.) Ehhez járul „a kétszeres és négyszeres járandóság, amelyet a kis tulaj-

donosok, gyárosok és kereskedők különféle osztályai kapnak profit és kamat alakjában. A legmérsékeltebb becslés szerint a gazdagságnak a közösség e kiterjedt hányada által élvezett részesedése nem kevesebb, mint 140 millió £-re rúg évenként azon az átlagon *felül*, amit a munkásosztály legjobban fizetettjeinek egyenlő száma kap. Így, kormányukkal egyetemben, a henyélők és profitból élők e két osztálya, amely talán az egész népesség egy negyedét öleli fel, mintegy 300 millió £-et nyel el évenként, több mint a felét az egész megtermelt gazdagságnak." (I. m. 84–85. old.) „Több, mint 50 £ átlagos veszteség fejenként minden munkásnak a birodalomban... Nem marad több, mint egy körülbelül 11 £-nyi átlag évenként és fejenként a nemzet fennmaradó háromnegyede közt való megosztásra. 1815-ben készült számításokból kitűnik, hogy az Egyesült Királyság egész népének évi jövedelme körülbelül 430 millió £-re rúgott, amiből a munkásosztály 99 742 547 £-et kapott, és a járadék-javadalom-profit osztály 330 778 825 £-et. Az országbeli egész tulajdont ugyanabban az időben közel 3000 millió £ értékre számították." (I. m. 85. old.)

V. ö. King listáját[145] stb.

1844: *Anglia. Népesség*: Fő- és köznemesség = 1 181 000. *Üzletemberek, bérlők stb.* = 4 221 000. (Összesen 5 402 000.) Munkások, pauperok stb. = 9 567 000. (*Banfield* (*T. C.*): „The Organisation of Industry", II. kiad., London 1848 [22–23. old.])

[HUSZONKETTEDIK FEJEZET]

Ramsay

Ramsay (*George*), (*of Trinity College*): „An Essay on the Distribution of Wealth", Edinburgh 1836.

Ramsayvel ismét visszatérünk a politikai gazdászok vonalába.

[*1. Kísérlet az állandó és a változó tőke megkülönböztetésére. A tőke mint a termelés „véletlen" feltétele*]

{Hogy a kereskedelmi tőkét elhelyezze, úgy nevezi, hogy „az áruk egyik helyről a másikra való szállítása" (i. m. 19. old.). Összecseréli a kereskedelmet ilymódon a szállítóiparral.}

Ramsay fő érdeme:

Először: hogy valójában megteszi a különbséget *állandó és változó tőke* között. Mindenesetre ez abban a formában történik, hogy az álló- és a forgótőkének a forgalmi folyamatból vett különbségeit *nevük* szerint megtartja mint egyetleneket, de az állótőkét úgy magyarázza, hogy ez az állandó tőke minden elemét magába zárja. *Állótőkén* ezért nemcsak gépi berendezést és szerszámokat ért, építményeket, amelyekben dolgoznak vagy a munka eredményét tárolják, igavonó és tenyészállatot, hanem éppígy minden nyersanyagot (félgyártmányokat stb.), „a mezőgazda vetőmagját és a gyáros nyersanyagát" (i. m. 22–23. old.). Azonkívül állótőke „mindenfajta trágya, mezőgazdasági [. . .] sövény és a gyárakban elfogyasztott fűtőanyag" (i. m. 23. old.).

> „A *forgótőke* kizárólag létfenntartási és egyéb szükségleti cikkekből áll, amelyeket a munkásoknak munkájuk termékének befejezését megelőzően előlegeznek." (I. h.)

Látjuk tehát, hogy „forgótőkén" nem ért egyebet, mint a tőkének azt a részét, amely munkabérre oldódik fel; és állótőkén azt a részét, amely az objektív feltételekre – munkaeszközökre és munkaanyagra – oldódik fel.

A hiba persze az, hogy a tőkének ezt a közvetlen termelési folyamatból vett megoszlását azonosítja a forgalmi folyamatból folyó különbséggel. Ez a gazdaságtani hagyományhoz való ragaszkodás következménye.

Másrészt Ramsay megint összecseréli az így definiált állótőke pusztán anyagi alkotórészét ennek „tőkeként" való létezésével. A valóságos munkafolyamatba a forgótőke (azaz a változó tőke) nem kerül bele, hanem ami ebbe belekerül, az az, amit a forgótőkével vásároltak – ami által ezt pótolják –, az eleven munka. Ami ezenkívül belekerül, az az állandó tőke, azaz munka, amely az objektív munkafeltételekben, a munkaanyagban és munkaeszközökben tárgyiasult. Ezért mondja Ramsay:

„Tulajdonképpen csakis az állótőke, nem a forgó-, forrása a nemzeti gazdagságnak." (I. m. 23. old.) „A munka és az állótőke a termelési ráfordítás egyedüli elemei." (I. m. 28. old.)

Amit valóban kiadnak egy áru termelésében, az nyersanyag, gépi berendezés stb. és az eleven munka, amely ezeket mozgásba hozza.

A „forgó"-tőke felesleges, kívüleső a termelési folyamat számára.

„Ha feltételezhetnők, hogy a munkásokat nem fizetik ki a termék befejezése előtt, akkor nem volna semmi indíték forgótőkére." A termelés ugyanakkora volna. Ez „bizonyítja, hogy a forgótőke nem *közvetlen* szereplő a termelésben, *sőt egyáltalán nem is lényeges hozzá*, hanem pusztán *kényelmi eszköz, amelyet a nép tömegének siralmas szegénysége tesz szükségessé*". (I. m. 24. old.) „Csakis az állótőke [. . .] alkotja a termelési költség elemét nemzeti nézőpontból." (I. m. 26. old.)

Más szavakkal: A munkafeltételekben – anyagban és munkaeszközökben – tárgyiasult munka, amelyet mi „állótőkének" nevezünk, és az eleven munka, még rövidebben a realizált, tárgyiasult munka és az eleven munka, ezek szükséges feltételei a termelésnek, elemei a nemzeti gazdagságnak. Ezzel szemben puszta „kényelmi eszköz", amely a „nép tömege siralmas szegénységének" tulajdonítandó, az, hogy a munkás létfenntartási eszközei egyáltalában „forgótőke" formáját öltik. A munka feltétele a termelésnek, de nem a bérmunka; tehát az sem, hogy a munkás létfenntartási eszközei mint „tőke", mint a „tőkés előlege" lépjenek vele szembe. Amit Ramsay nem vesz észre, az az a körülmény, hogy ha a létfenntartási eszközök a munkással nem mint „tőke" lépnek szembe (mint „forgótőke", ahogy ő nevezi), akkor az objektív munkafeltételek úgyszintén nem mint „tőke", nem mint „állótőke", ahogy ő nevezi, lépnek vele szembe. Ramsay komolyan veszi, amit a többi közgazdász szavakban tesz, hogy a tőkét feloldja

„a nemzeti gazdagság egy adagjára, amelyet az újratermelés előmozdítására alkalmaznak vagy szándékoznak alkalmazni" [i. m. 21. old.]; ezért a bérmunkáról és ezért a tőkéről – *arról a társadalmi formáról, amelyet az újratermelés eszközei a bérmunka bázisán* kapnak – kijelenti, hogy lényegtelen és pusztán a nép tömege szegénységének tulajdonítandó.

Itt tehát elérkeztünk ahhoz a ponthoz, ahol maga a politikai gazdaságtan, elemzésének bázisán, a termelés *tőkés formáját* és ezért a *tőkét* a termelés nem abszolút, hanem pusztán „véletlen" történelmi feltételének jelenti ki.

Ramsay azonban az elemzésben nem ment elég messzire, hogy levonja a helyes következtetéseket premisszáiból, abból az új meghatározásból, amelyet a tőkének a közvetlen termelési folyamatban adott.

[2. *Értéktöbblet és érték. Termelési ár. A profitráta meg nem értése*]

Súrolja ugyan az értéktöbblet helyes felfogását.

„Egy forgótőke mindig több munkát fog fenntartani, mint amennyit korábban ráfordítottak. Mert ha nem tudna többet alkalmazni, mint amennyit előzőleg ráfordítottak, milyen előny származhatnék a tulajdonos számára abból, hogy mint ilyent használja?" (I. m. 49. old.) Vagy azt „állítják, hogy az a *munkamennyiség*, amelyet bármely forgótőke alkalmazni fog, nem több, mint egyenlő a *korábban ráfordítottal*". Ez azt jelentené, „hogy a ráfordított tőke értéke egyenlő a termék értékével". (I. m. 52. old.)

Ez tehát azt jelenti, hogy a tőkés kevesebb tárgyiasult munkát több eleven munkára cserél ki, és a meg nem fizetett eleven munka e többlete alkotja a termék értékének a termelésében elfogyasztott tőke értéke feletti többletét, más szavakkal az *értéktöbbletet* (profitot stb.). Ha az a munkamennyiség, amelyet a tőkés a bérben fizet, egyenlő volna azzal, amelyet a termékben a munkástól visszakap, akkor a termék értéke nem volna nagyobb, mint a tőkéé, és nem léteznék profit. Bármily közel jár is itt Ramsay az értéktöbblet valóságos eredetéhez, mégis túlságosan uralkodik rajta a gazdaságtani hagyomány, semhogy azonnal megint tévutakra ne keveredjék. Mindenekelőtt az a mód, ahogy ezt a változó tőke és munka közti cserét magyarázza, kétértelmű. Ha egészen tisztában volna vele, nem lett volna lehetséges további félreértés. Azt mondja:

A forgótőke, amelyet pl. „100 ember munkája hozott létre [. . .] 150 embert" fog mozgásba hozni. „Ezért az [. . .] év végén a termék ebben az esetben 150 ember munkájának az eredménye lesz." (I. m. 50. old.)

Milyen körülmények közt vásárolhat meg 100 ember terméke 150 embert?

Ha a bér, amelyet egy munkás 12 munkaóráért kap, egyenlő volna 12 munkaóra értékével, akkor munkája termékével csak egy munkanapot lehetne visszavásárolni, és 100 munkanap termékével csak 100-at. Ha azonban az általa adott napi termék értéke egyenlő 12 munkaórával, és az általa kapott napi munkabér értéke egyenlő 8 munkaórával, akkor napi terméke értékével $1\ ^1/_2$ munkanapot, vagyis $1\ ^1/_2$ embert lehet megfizetni, visszavásárolni. És 100 munkanap termékével $100(1 + {}^1/_2$ ember vagy munkanap) $= 100 + 50 = 150$ embert lehet vásárolni. Annak feltétele tehát, hogy 100 ember terméke 150-et hozhasson mozgásba, az, hogy a 100 ember mindegyike és egyáltalában mindegyik munkás a tőkés számára ingyen dolgozik feleannyi időt, mint amennyit a maga számára dolgozik, vagyis hogy a munkanap $^1/_3$-ában ingyen dolgozott. Ramsaynél ez nem tűnik ki világosan. A kétértelműség az utótételben jelenik meg:

„Ezért az év végén a termék ebben az esetben 150 ember munkájának az eredménye lesz."

Persze 150 ember munkájának eredménye lesz, éppúgy, ahogy a 100 ember terméke 100 ember munkájának volt az eredménye. A kétértelműség (és bizonnyal a homályosság, amely többé-kevésbé Malthusra támaszkodik) a következő: Úgy látszik, mintha a profit csupán abból eredne, hogy 100 ember helyett most 150-et alkalmaznak. Éppúgy, mintha a 150 profitja abból eredne, hogy most a 150 termékével 225 embert hoznak mozgásba. $(100 : 150 = 150 : 225\ (20 : 30 = 30 : 45; 4 : 6 = 6 : 9).)$ De nem ez a veleje. A munka, amelyet a 100 ember szolgáltatott, $= x$, ha x az összmunkanapjuk. És a bér, amelyet kapnak, $^2/_3\ x$. Ezért terméküknek értéke $= x$; bérük értéke $= x - {}^1/_3\ x$, és az erre csinált értéktöbblet $^x/_3$. Ha a 100 ember munkájának egész termékét megint munkabérre fordítják, akkor ezzel 150 embert lehet vásárolni, akiknek terméke egyenlő 225 ember munkabérével. A 100 ember munkaideje 100 ember munkaideje. De *megfizetett* munkájuk $66\ ^2/_3$ ember munkájának terméke; vagyis a terméküknek foglalt értéknek csak $^2/_3$-a. A kétértelműség ezért: hogy úgy látszik, mintha a 100 ember vagy 100 munkanap (hogy egy év hosszúságú napokat vagy egyes napokat számítunk, mit sem változtat a dolgon) 150 munkanapot szolgáltatna –

olyan terméket, amelyben 150 munkanap értéke foglaltatik; míg fordítva, 100 munkanap értéke elég 150 munkanap *megfizetésére*. Ha a tőkés továbbra is 100 embert alkalmaz, profitja ugyanaz marad. Továbbra is a 100 embernek 66 $^2/_3$ ember munkaidejével egyenlő terméket fizetne és a maradékot zsebre vágná. Ha ezzel szemben a 100 ember egész termékét megint bérre fordítja, akkor *felhalmoz*, és 50 munkanapnyi új többletmunkát sajátít el a korábbi 33 $^1/_3$ helyett.

Hogy Ramsay nem tisztázta ezt magában, tüstént megmutatkozik, mivel az értéknek a munkaidő által való meghatározása ellen megint a máskülönben „megmagyarázhatatlan" jelenséget hozza fel, hogy a *profitráta* egyenlő olyan tőkék számára, amelyek különböző tömegű munkát zsákmányolnak ki.

„Az állótőke használata tetemes mértékben módosítja azt az elvet, hogy az érték a munkamennyiségtől függ. Mert némely árunak, amelyekre ugyanazt a munkamennyiséget fordították, igen különböző időszakokra van szükségük, mielőtt fogyasztásra alkalmasak lennének. De mivel ez idő alatt a tőkének nincs hozama, *avégett, hogy a kérdéses alkalmaztatás ne legyen kevésbé nyereséges, mint mások*, amelyekben a termék hamarabb kész a használatra, szükséges, hogy az áru *értékét*, mikor végre piacra viszik, *megnöveljék a visszatartott profit egész összegével*. Ez mutatja [. . .] hogyan szabályozhatja a tőke az értéket függetlenül a munkától." (I. m. 43. old.)

Éppenséggel azt mutatja, hogyan szabályozza a tőke az átlagárakat[7] függetlenül a különös termék *értékétől*; hogyan cseréli ki az árukat nem értékük szerint, hanem úgy, hogy a tőke egyik „alkalmaztatása ne legyen kevésbé nyereséges, mint mások". Ramsay azt sem mulasztja el, merthogy a politikai gazdaságtanban a gondolatnélküli hagyomány hatalmasabb, mint bármely más tudományban, hogy reprodukálja a Mill óta hírhedt „bor a pincében"-t*. És így következtet: „a tőke az értéknek a munkától független forrása" (i. m. 55. old.), holott hát legfeljebb így lenne szabad következtetnie: a tőke által egy különös alkalmaztatásban realizált értéktöbblet nem függ attól a munkamennyiségtől, amelyet ez a különös tőke alkalmaz.

Ramsay téves felfogása itt annál megütköztetőbb, minthogy egyrészt az értéktöbbletnek, hogy úgy mondjuk, a *természeti bázisát* megérti,

* *V. ö. 74–76. old. – Szerk.*

másrészt egy eseten megállapítja, hogy az *értéktöbblet elosztása* – kiegyenlítődése általános profitrátává – magát az értéktöbbletet nem gyarapítja.

A profit forrása „az anyagi világ törvénye, amely szerint a természet jótékonysága, ha az ember munkája és ügyessége segíti és irányítja, oly bőséges hozamot ad a nemzet iparkodásának, hogy termékeknek egy *többletét* hagyja azon felül és kívül, ami abszolúte szükséges az elfogyasztott állótőke természetbeni pótlásához és az *alkalmazott munkások fajának megörökítéséhez* . . . "

{Ez is szép eredménye a tőkés termelésnek, hogy „*megörökíti* a munkások faját". Természetesen, ha a munka csak arra volna elegendő, hogy a munkafeltételeket újratermelje és a munkást életben tartsa, akkor nem volna lehetséges *többlet*; ennélfogva sem profit, sem tőke. De hogy a természetnek semmi köze ahhoz, hogy e *többlet* ellenére megörökíti magát a munkások faja és a többlet a profit alakját ölti és ezen a bázison „megörökíti magát" a tőkések faja, ezt maga Ramsay elismerte azáltal, hogy kijelenti, hogy a „forgótőke", azaz nála a munkabér, a bérmunka, nem lényeges feltétele a termelésnek, hanem csak „a népesség tömege siralmas szegénységének" tulajdonítandó. Nem vonta le a következtetést, hogy a tőkés termelés ezt a „siralmas szegénységet" „örökíti meg", habár ezt megint elismeri, amikor azt mondja, hogy „megörökíti a munkások faját", és csak annyit hagy nekik, amennyi e megörökítéshez szükséges. A fent említett értelemben mondható, hogy az értéktöbbletet stb. *természeti törvényen* nyugszik, az emberi munka termelékenységén a természettel való cseréjében. De Ramsay maga is felhozza a *munkaidő abszolút meghosszabbítását* mint a többletérték forrását (102. old.), de a munkának az ipar révén megnövelt termelékenységét is.}

„. . . Legyen a bruttótermék mégoly kicsivel is több, mint ami szigorúan véve elengedhetetlen a fenti célokra, s lehetővé válik, hogy különváljon az általános tömegtől egy megkülönböztetett jövedelem, amelyet profitnak neveznek és emberek egy másik osztályáé." (I. m. 205. old.) *A tőkés vállalkozóknak „mint megkülönböztetett osztálynak maga a létezése az ipar termelékenységétől függ"*. (I. m. 206. old.)

Másodszor a profitráta azon kiegyenlítődésénél, amelyet egyes ágakbeli áraknak a bérek emelkedése következtében történő emelkedése idéz elő, Ramsay megjegyzi:

Az árak emelkedése egyes iparágakban a bérek emelkedésekor „semmiképp sem mentesítette a tőkés vállalkozókat attól, hogy profitjuk ezt

megszenvedje, sőt *egyáltalán nem csökkentette teljes veszteségüket* sem, hanem csak arra szolgált, hogy *egyenlőbben elossza ezt a különböző rendek közt, amelyek ezt a testületet alkotják*". (I. m. 163. old.)

És ha a tőkés, akinek bora 100 ember terméke (Ramsay példája), ezt éppoly drágán adja el, mint egy másik, akinek áruja 150 ember terméke, hogy „a kérdéses alkalmaztatás ne legyen kevésbé nyereséges, mint mások", akkor világos, hogy ezzel a borban és a másik áruban foglalt értéktöbblet nem gyarapodott, hanem csak egyenlően eloszlott a tőkések különböző rendjei közt.[146]

Megint előjön Ricardo kivételeivel is. Ez utóbbiakat a *mi* szövegünkben ott kell felvennünk, ahol az érték *termelési árrá* való átváltozásáról beszélünk.[147] Éspedig egész röviden így. Változás az értéktöbblet rátájában csak akkor lehetséges — a munkanap hosszát a különböző szakmákban (amennyiben ez nem egyenlítődik ki a munkaintenzitás, a munka kényelmetlensége stb. révén) egyenlőnek előfeltételezve, vagy jobbanmondva a többletmunkát, a kizsákmányolás rátáját egyenlőnek előfeltételezve —, csak akkor következhet be, ha a munkabér emelkedik vagy esik. Az értéktöbblet rátájának ilyen változása, amely egyenlő a munkabér emelkedésével vagy esésével, az áruk *termelési árait* különbözőképpen érintené, aszerint, hogy milyen a tőke szerves összetétele. Az a tőke, amelyben a változó rész nagy az állandóhoz viszonyítva, a munkabér esése következtében több többletmunkát nyerne, a munkabér emelkedése következtében csekélyebb többletmunkát sajátítana el, mint azok a tőkék, amelyekben az állandó rész nagyobb a változóhoz viszonyítva. A munkabér emelkedése vagy esése tehát fordítottan hatna a profitrátára a két ágban, vagyis megzavarná az általános profitrátát. Hogy ezt fenntartsák, ezért az első árufajta ára emelkedni, a másodiké esni fog, ha a munkabér emelkedik. (Mindegyik fajta tőkét természetesen csak abban az arányban érintik *közvetlenül* a munkabér ingadozásai, ahogy sok vagy kevés eleven munkát alkalmaz a ráfordított tőke egészéhez viszonyítva.) Fordítva, az elsőé esni és a másodiké emelkedni fog, ha a munkabér esik. Tulajdonképpen ez alig tartozik az értékek termelési árakká való eredeti átváltozásának és az általános profitráta eredeti létrehozásának vizsgálatához, minthogy ez inkább annak kérdése, hogyan hatna a *munkabér általános emelkedése vagy esése* az általános profitráta által szabályozott termelési árakra. Még kevésbé van ennek az esetnek bármi köze az állóés forgótőke különbségéhez. A bankár, kereskedő szinte csak forgótőkét alkalmaz, de igen kevés változót, azaz kevés tőkét fordítanak eleven munkára,

viszonylagosan. Megfordítva. A bányabirtokos végtelenszer több állótőkét alkalmaz, mint a tőkés szabó. De igen kérdéses, hogy viszonylagosan éppannyi eleven munkát alkalmaz-e. Csak mert Ricardo ezt a sajátlagos, relatíve jelentéktelen esetet állította fel mint a termelési ár és az érték közti *egyetlen különbséget* (vagy ahogy tévesen mondja: mint az értéknek a munkaidő által való meghatározása alóli kivételt), és ezt az álló- és forgótőke különbségének formájában állította fel, csak ezért került át ez a baklövés mint fontos dogma — mégpedig a téves formában — minden későbbi politikai gazdaságtanba. (A bányabirtokost nem a szabóval, hanem a bankárral és kereskedővel kell szembeállítani.)

„A bér emelkedését [. . .] korlátozza az ipar termelékenysége. Más szavakkal. . . egy ember soha nem kaphat többet egy napi vagy évi munkáért, mint amennyit a gazdagság minden más forrásának segítségével ugyanezen idő alatt meg tud termelni. . . Fizetségének kevesebbnek kell lennie ennél, mert a *bruttótermék egy adagja* mindig arra megy, hogy pótolja az állótőkét" (Ramsay szerint, azaz az *állandó tőkét*, nyersanyagot és gépi berendezést stb.) „ennek profitjával együtt." (I. m. 119. old.)

Itt kétféle van összedobálva. A napi termékben foglalt „állótőke"-mennyiség nem a munkás napi munkájának terméke, vagyis a termék *értékének* ez a része, amelyet in natura a termék egy része képvisel, nem a napi munka terméke. Ezzel szemben a profit igenis a munkás e napi termékéből vagy e napi termék értékéből való levonás.

Ha Ramsay az értéktöbblet természetét nem dolgozta ki tisztán, ha sajátlag teljesen megreked a régi elfogultságban az érték és a termelési ár viszonyát és az értéktöbbletnek az átlagprofittá való átváltozását illetően, ezzel szemben levont más helyes következtetést az álló- és forgótőkére vonatkozó felfogásából.

Előbb még:

„Az *értéknek* nem csupán az igazán elfogyasztott tőkével kell arányban lennie, hanem azzal is, amely változatlan marad, egyszóval a teljes alkalmazott tőkével." (I. m. 74. old.)

Ez azt akarja jelenteni, hogy a profitnak kell arányban lennie, s ezért a termelési árnak, míg az értéken nyilvánvalóan nem változtathat a tőkének az a része, amely nem kerül bele a termék értékébe. A társadalom (azaz a tőkés termelés) előrehaladásával a tőke álló része gyarapszik a forgó, azaz a munkára fordított rész rovására. A munka iránti kereslet ezért *viszonylag*

csökken a gazdagság növekedésével, illetve a tőke felhalmozásával. A manufaktúrában a „bajok", amelyeket a termelőerő fejlődése előidéz a munkásnak, időlegesek, de állandóan megújulnak. A mezőgazdaságban, sajátlag a szántóföld legelőkké változtatásakor, állandóak. Általános eredmény: A társadalom előrehaladásával, azaz a tőke, ennélfogva a nemzeti gazdagság fejlődésével ez a fejlődés mind kevesebb és kevesebb befolyást gyakorol a munkás helyzetére, alias*, az utóbbi relatíve *rosszabbodik* ugyanabban az arányban, ahogy az általános gazdagság növekszik, azaz ahogy a tőke felhalmozódik, vagy ami ugyanaz, ahogy az újratermelés szintje növekszik. Látjuk, ezek az eredmények messze vannak A. Smith naiv felfogásától vagy a vulgáris gazdaságtan apologetikus felfogásától. A. Smithnél a tőke felhalmozása azonos a munka iránti emelkedő kereslettel, a bér folytonos emelkedésével és *ezért* a profit esésével. Az ő idejében a munka iránti kereslet növekedett, legalábbis ugyanabban az arányban, ahogy a tőke felhalmozódott, mert akkoriban a manufaktúra még uralkodó volt és a nagyipar még gyermekcipőben járt.

„A munka iránti kereslet" (egyenesen, közvetlenül) „csak a forgótőke összegétől függ." (I. m. 87. old.)

(Ez tautológia Ramsaynél, minthogy forgótőke nála = munkabérre fordított tőke.)

A civilizáció előrehaladásával „az ország állótőkéjét megnövelik a forgó rovására". (I. m. 89. old.) A munka iránti kereslet ezért általában nem úgy növekszik, ahogy a tőke gyarapszik, legalábbis nem ugyanabban az arányban. (I. m. 88. old.) „Csak ha [. . .] az új találmányok következtében a forgótőke megnövekedett afölé, amennyi korábban volt"

{itt megint közbecsúszik az a téves valami, mintha a létfenntartási eszközök növekedése egyáltalában és a létfenntartási eszközök munkások számára rendeltetett részének növekedése azonos volna},

„fog a munka iránti nagyobb kereslet támadni. A kereslet akkor növekedni fog, de nem arányban az általános tőke felhalmozásával. Olyan országokban, ahol az ipar igen előrehaladt, az állótőke fokozatosan mind nagyobb és nagyobb arányú lesz a forgóhoz képest. *Ezért az újratermelésre rendeltetett nemzeti készlet minden gyarapodása a társadalom előrehaladásával mind kevesebb és kevesebb befolyással lesz a munkás helyzetére.*" (I. m. 90–91. old.) „Minden hozzátevést az állótőkéhez [. . .] a forgótőke

* – másképpen; más néven – *Szerk.*

rovására eszközölnek", azaz a munka iránti kereslet rovására. (I. m. 91. old.) „A gépi berendezés feltalálásából eredő bajok a gyárakban alkalmazott munkásnépességre nézve valószínűleg csak időlegesek lesznek, *hajlamosak azonban arra, hogy örökösen megújuljanak*, ahogy friss tökéletesítések járulnak hozzá állandóan munka megtakarításához." Éspedig a következő okokból. A tőkések, akik a bevezetett *új gépi berendezést* használják, rendkívüli profitokat élveznek; tehát növekszik képességük a megtakarításra és tőkéjük megnagyobbítására. Ennek egy részét forgótőkeként is felhasználják. Másodszor: a gyártott áru ára a csökkent termelési költség arányában esik; így a fogyasztók megtakarítanak, így növekszik a tőkefelhalmozás könnyűsége, amelynek egy része megtalálhatja útját a kérdéses gyártóiparba. Harmadszor: e termékek árának esése megnöveli a keresletet irántuk. (I. m. 91–92. old.)

Tehát, habár a gépi berendezés „személyek jelentős tömegét kivetheti az alkalmaztatásból, mégis ezt valószínűleg, egy hosszabb vagy rövidebb időszak után, ugyanazon vagy még nagyobb számú munkás újrafelvétele követi". (I. m. 92–93. old.)„A mezőgazdaságban az eset teljesen különböző. A nyerstermék iránti kereslet nem [. . .] növekszik olyan gyorsan [. . .] mint az ipari javak iránti. . . A legvégzetesebb a falusi népre nézve a szántóföld legelővé változtatása. . . Szinte az összes alapokat, amelyek korábban embereket tartottak fenn, most marhába, birkába és az állótőke más elemeibe ruházzák." (I. m. 93. old.)[146]

Ramsay helyesen jegyzi meg:

„A *bért* [. . .] éppúgy, mint a *profitot*, mindegyiket úgy kell tekinteni, mint valóban a *befejezett termék egy adagját*, amely teljesen különbözik nemzeti nézőpontból előállításának költségétől." (I. m. 142. old.) „Az állótőke. . . függetlenül eredményeitől. . . tiszta veszteség". . . Csak a munka, eltekintve a bértől, „attól, amit fizetnek érte [. . .] eleme emellett a termelési költségnek. A munka [. . .] áldozat [. . .] Minél többet fordítanak rá belőle az egyik alkalmaztatásban, annál kevesebbet [. . .] a másikra, és ezért ha nem-hasznothajtó vállalkozásokra alkalmazzák [. . .] akkor a nemzet megszenvedi a gazdagság fő forrásának pazarlását. . . A *munka díjazása* nem [. . .] alkotja a költség elemét." (I. m. 142–143. old.)

(Ez igen helyes, hogy a *munkát*, nem a *megfizetett* munkát vagy a munkabért, ábrázolja értékelemnek.)

A *reális* újratermelési folyamatot Ramsay helyesen írja le.

„Hogyan [. . .] hasonlítható össze a termék és a reá fordított tőke? . . . Az egész nemzetre vonatkozólag . . . nyilvánvaló, hogy a *ráfordított tőke valamennyi különféle elemét újra kell termelni* egyik vagy másik foglalkozásban, különben az ország ipara nem folytatható úgy, mint azelőtt. A manufaktúrák nyersanyaga, a bennük, valamint a mezőgazdaságban is használt szerszámok, az előbbiekben alkalmazott kiterjedt gépi berendezés, a termék gyártásához vagy raktározásához szükséges épületek, mindezek részei kell hogy legyenek egy ország összhozadékának, ugyanúgy, mint az ország összes tőkés vállalkozói előlegeinek. Ezért az összhozadék mennyisége összehasonlítható az előlegek mennyiségével, mivel feltettük, hogy mindegyik cikk mondhatni egy hasonló fajta mellett áll." (I. m. 137–139. old.)

Ami mármost az egyéni tőkést illeti

{ez hamis elvonatkoztatás. A nemzet nem létezik, vagy csak mint tőkésosztály; és az egész osztály pontosan úgy ténykedik, mint az egyéni tőkés. A két szemléleti módot csak az különbözteti meg, hogy az egyik a használati értéket, a másik a csereértéket rögzíti meg és szigeteli el},

minthogy ez nem „*pótolja* természetben" kiadásait, minthogy „a legnagyobb részt csere útján kell megkapnia, s e célból szükség van a termék bizonyos részére, ezért mindegyik egyéni tőkés vállalkozó végül is sokkal inkább terméke csereértékére ügyel, mintsem mennyiségére". (I. m. 145–146. old.)

„Minél inkább *meghaladja a termék értéke az előlegezett tőke értékét, annál nagyobb lesz a profit.* Így hát a tőkés úgy fogja kiszámítani a profitot, hogy értéket hasonlít össze értékkel, nem pedig mennyiséget mennyiséggel. Ez az első különbség, amelyet a profit számítási módját tekintve meg kell jegyezni nemzetek és egyének közt."

{A nemzet is, feltéve, hogy ez valami más, mint a tőkések összege, összehasonlíthat értéket értékkel ennyiben: kiszámíthatja az összmunkaidőt, amelybe neki kerül, hogy pótolja állandó tőkéjének elhasznált részét és a termék minden egyénileg elfogyasztott részét és azt a munkaidőt, amelyet az újratermelés szintjének bővítésére rendeltetett többlet megtermelésére fordítottak.}

„A második az, hogy mivel a tőkés vállalkozó mindig *bér-előleget* ad a munkásoknak, *ahelyett, hogy a befejezett áruból fizetné ki őket,* ezt épp-

annyira, mint az elfogyasztott állótőkét, ráfordításai részének tekinti, habár [. . .] nemzetileg szólva ez nem eleme a költségnek."

{Valójában az újratermelés összfolyamatában ez a különbség is elesik. A tőkés mindig *a befejezett áruból fizet*, azaz a munkás által tegnap befejezett áruból fizeti ki a munkás holnapi bérét, vagyis a bér formájában valójában csak utalványt ad neki *jövőben befejezendő* vagy *majdnem megtermelt* (azaz megvásárlása pillanatában véglegesen megtermelt) termékre. Az *előleg* eltűnik mint puszta látszat az újratermelésben, azaz a termelési folyamat folytonosságában.}

„Profitrátája ezért terméke értékének a tőke [. . .] mind az álló-, mind a forgótőke értékén felüli és kívüli többletétől fog függni." (I. m. 146. old.)

{Ez úgyszintén „nemzeti nézőpontból". Az ő profitja mindig attól függ, hogy ő maga mit fizet a termékért, akár be van fejezve, akár nem, amikor bért fizet.}

Ramsaynek az az érdeme először, hogy ellentmond a téves, A. Smith óta közkeletű elképzelésnek, hogy az egész termék értéke különböző nevek alatt jövedelemre oldódik fel; másodszor, hogy kettősen határozza meg a profitrátát, a munkabér rátája, azaz az értéktöbblet rátája révén, és azután az állandó tőke értéke révén. De a fordított vétket követi el, mint Ricardo. Ricardo erőszakosan egyenlővé akarja tenni az értéktöbblet rátáját a profitrátával. Ramsay ezzel szemben a profitráta kettős meghatározását: 1. az értéktöbblet rátája (ennélfogva a bérráta) révén és 2. ennek az értéktöbbletnek az előlegezett össztőkéhez való aránya révén, tehát valójában azon arány révén meghatározva, amelyet az állandó tőke alkot az össztőkéből, fogalomnélkülien állítja oda mint két párhuzamos körülményt, amelyek a profitrátát meghatározzák. Nem látja az átváltozást, amely az értéktöbblettel végbemegy, mielőtt profittá lesz. Ha ezért Ricardo, hogy az érték-elméletet végigvigye, erőszakosan igyekszik redukálni a profitrátát az értéktöbblet rátájára, Ramsay viszont az értéktöbbletet a profitra. Alább látni fogjuk, hogy az az út és mód, ahogy az állandó tőke értékének a profitrátára való befolyását leírja, igen elégtelen, illetőleg téves.

„A profitnak [. . .] pontosan úgy kell növekednie vagy csökkennie, ahogy a bruttóterméknek vagy *értékének* a szükséges előlegek pótlásához megkívánt *hányada* csökken vagy növekszik. . . Tehát a profitráta [. . .] két körülménytől függ; először az összterméknek attól a hányadától, amely a munkásoknak jut; másodszor attól a hányadtól, amelyet félre

kell tenni az állótőke – *természetben vagy csere által* történő – pótlására." (I. m. 147–148. old.)

Tehát más szavakkal, a termék értékének a forgó- és állótőke összege feletti többletétől, ennélfogva attól a hányadtól, amelyben először a forgótőke és másodszor az állótőke áll az össztermék értékéhez. Ha tudjuk, honnan ered ez a *többlet*, akkor a dolog egyszerű. Ha azonban csak azt tudjuk, hogy a profit a többletnek ezekhez a ráfordításokhoz való *arányától* függ, akkor a legtévesebb elképzeléseink lehetnek e többlet eredete felől, pl. azt képzelhetjük, mint Ramsay, hogy részben az álló- (állandó) tőkéből fakad.

„Bizonyos, hogy az állótőke összetételébe belekerülő különféle tárgyak előállításának megnövekedett könnyűsége azzal a tendenciával bír, hogy, e hányad csökkentése által, emelje a profitrátát, pontosan úgy, mint a korábbi esetben a munka fenntartását szolgáló forgótőke elemeinek megnövelt hozadéka." (I. m. 164. old.) Pl. a bérlőnél: „Akár kicsi, akár nagy a [...] hozadék [...] az a mennyiség, amely belőle az e különböző formákban elfogyasztottak pótlására szükséges, semmiképpen sem változhatik. Ezt a mennyiséget *állandónak* kell tekintenünk *addig, amíg a termelést ugyanazon a szinten folytatják*. Következésképp, *minél nagyobb a teljes hozadék*, annál kisebbnek kell lennie az egész azon hányadának, amelyet a bérlőnek félre kell tennie a fenti célokra." (I. m. 166. old.) Minél könnyebben tudja a bérlő, aki táplálékot és nyersanyagokat, mint lent, kendert, fát stb. termel, ezeket újratermelni, annál jobban fog a profit emelkedni. A bérlő profitja terméke *mennyiségének megnövekedése* révén emelkedik, míg a termék *teljes értéke ugyanaz marad*, de neki e teljes összegnek és következésképp értékének kisebb hányadára van szüksége, hogy helyreállítsa az állótőke különféle elemeit, amelyekkel a *bérlő önmagát el tudja látni*; míg a gyárosnak a terméke által birtokolt nagyobb vásárlóerő válik javára. (I. m. 166–167. old.)

Tegyük fel, a termés legyen = 100 quarter. És a vetőmag 20 quarter, tehát = a termés $^1/_5$-e. Tegyük fel, hogy a következő évben a termés megkétszereződik (ugyanazt a munkát fordítva rá); most = 200 quarter. Ha a termelés szintje a régi marad, akkor a vetőmag továbbra is = 20 quarter, ami most azonban csak $^1/_{10}$-e a termésnek. Ámde fontolóra kell venni, hogy a 100 quarter értéke egyenlő a 200-éval; tehát az előbbi termés 1 quarterja egyenlő az utóbbi 2 quarterjával. Az első esetben megmaradt 80 quarter, a másodikban 180. Mivel itt nem a munkabéren fordul meg a dolog (ebben a kérdésben, hogy milyen befolyást gyakorol az állandó tőke

értékváltozása a profitrátára), tegyük fel, hogy a munkabér, értékét tekintve, ugyanaz marad. Tehát, ha az első esetben 20 quarter, akkor a másodikban 40. Tegyük fel végül, hogy az állandó tőke többi összetevője, amelyet a bérlő nem in natura termel újra, egyenlő 20 quarter értékével az előbbi esetben, ennélfogva egyenlő 40 quarterral az utóbbiban. Számításunk akkor ez:

1. *Termék* = 100 qr. *Vetőmag* = 20 qr. *Egyéb állandó tőke* = 20 qr. *Munkabér* = 20 qr. *Profit* = 40 qr.

2. *Termék* = 200 qr. *Vetőmag* = 20 qr. *Egyéb állandó tőke* = 40 qr. *Munkabér* = 40 qr. *Profit* = 100 qr., = 1.-nek 50 quarterjával.

Ez tehát 10 quarter többletprofit volna. Itt tehát az állandó tőke értékváltozása következtében nem[csak] a profitráta, hanem maga a profit növekedett volna. Habár a munkabér 1.-ben és 2.-ben ugyanaz maradt, a profit aránya a munkabérhez, azaz az értéktöbblet rátája emelkedett volna. Ez azonban csak látszat. A profit egyfelől 80 quarterból állana, = 1.-nek 40 quarterjával, és aránya a munkabérhez ugyanaz; másfelől 20 quarterból, = 1.-nek csak 10 quarterjával, amelyet állandó tőkéből jövedelemmé változtattak volna.

De helyes-e a számítás? Fel kell tennünk, hogy a 2. eredmény olyan aratáshoz tartozik, amely annak ellenére bekövetkezik, hogy 1. feltételeivel dolgoztak. A világosság kedvéért feltesszük, hogy 1.-ben a quarter = 2 £.

Azaz a bérlő a neki 200 quartert szolgáltató aratáshoz ráfordított: 20 quarter vetőmagot (= 40 £), 20 quarter egyéb állandó tőkét (= 40 £), 20 quarter munkabért (= 40 £). *Összesen* 120 £, és a termék = 200 quarter. Mármost az első esetben szintén csak 120 £-et (60 quartert) fordított rá, és a termék = 100 quarter = 200 £. Maradna profit 80 £, vagyis 40 quarter. Minthogy a 200 quarter [2.-ben] ugyanannyi munkának a terméke, ezért szintén csak = 200 £. Tehát szintén csak 80 £ profit marad, amely most azonban = 140 quarter.[148] Tehát a quarter csak $^4/_7$ £ és nem 1 £. Vagyis a quarter értéke 2-ről $^4/_7$-re, tehát 1 $^3/_7$-del süllyedt volna, nem pedig 2-ről 1-re, vagyis csak felével, mint ahogy fent 2.-ben ellentétben 1.-gyel feltettük.

Egész terméke = 200 quarter = 200 £. De ebből 120 £ a 60 quartert pótolja, amelyet kiadott, és amelyek mindegyike 2 £-jébe kerül. Marad tehát 80 £ profit, = a 140 megmaradó quarter. Hogy van ez? A quarter most = 1 £, de a termelésben kiadott 60 quarter 2 £-be került. Tehát annyiba kerültek neki, mintha az új quarterokból 120-at adott volna ki. A megmaradó 140 quarter tehát = 80 £, vagyis nincs több értéke, mint korábban a megmaradó 40-nek volt. Bár a 200 quarter mindegyikét 1 £-jével adja el (ha egész termékét eladja). És bevétele így 200 £. De a 200 quarter-

ból 60 quarter mindegyike 2 £-jébe került, a megmaradó ezért csak $^4/_7$ £-et hoz neki.

Ha mármost újra 20 quartert [vetőmagot] fordít rá (= 20 £), 40 quarter munkabért (= 40 £) és 40 quarter egyéb állandó tőkét (= 40 £), tehát egészében 100 quartert a korábbi 60 helyett, és 180 quartert csinál, akkor ennek a 180-nak nem ugyanaz az értéke, mint amennyi korábban a 100-nak volt. Bár ugyanannyi eleven munkát alkalmazott, mint korábban, és a változó tőke értéke ezért ugyanaz, mint azelőtt, úgyszintén a többlettermék. De kevesebb tárgyiasult munkát adott ki, minthogy ugyanaz a 20 quarter, amely korábban = 40 £ volt, most már csak = 20.

A számítás tehát így áll:

Állandó tőke	Valtozo tóke	Értéktobblet
1. 20 qr = 40 £ vetőmag 20 qr = 40 £ munkaszerszám stb.	20 qr (40 £)	40 qr 80 £
2. 20 qr = 20 £ 40 qr = 40 £	40 qr (40 £)	80 qr (80 £)

Termék az első esetben 100 qr = 200 £.
Termék a második esetben 180 qr = 180 £.

A profit rátája mégis [a termék értékcsökkenése ellenére] emelkedett volna; mert az első esetben 80 £ 120 ráfordításra és a másodikban 80 £ 100 ráfordításra. Az első 66 $^2/_3$ %. A második 80 %.

A *profitráta* emelkedése mindenesetre nem abból ered, hogy az *érték* ugyanaz marad, ahogy Ramsay feltételezi. Minthogy a ráfordított munka egy része csökkent, tudniillik az állandó tőkében (itt a vetőmagban) foglalt része, ezért a termék értéke esik, ha *a termelés ugyanazon szintje tovább tart*, ahogyan 100 font fonal értéke esik, ha a benne foglalt gyapot olcsóbbodik. De a változó tőkének az állandóhoz való aránya emelkedik (anélkül, hogy a változó tőke *értéke* emelkednék). Vagyis csökken a ráfordított tőke teljes összegének aránya a többlethez viszonyítva. Ennélfogva a profitráta emelkedik.

Ha az, amit Ramsay mond, helyes volna, ha az érték ugyanaz maradna, akkor a *profit*, a profit összege emelkednék, és ezért a profitráta. Pusztán a ráta emelkedéséről nem lehetne szó.

A kérdés azonban még nincs elintézve erre a sajátlagos esetre nézve. Ez a sajátlagos eset a mezőgazdaságban így fejeződik ki: Egy meghatározott mennyiségű vetőmag szerepel a termésben a *termék régi árán*, és ez a

rész in natura került bele a termésbe. A többi kiadást a gabonának a régi áron való eladása révén fedezték. Ezekkel a régi kiadásokkal a termék megkétszereződik. Tehát pl. a fenti esetben 20 quarter vetőmagnál (= 40 £) (és az egyéb kiadás = 40 quarter = 80 £) az előző terméskori 100 quarter = 200 £ helyett (amiből 40 quarter = 80 £ a profit 60 quarter = 120 £ összráfordításra) most 200 quarter termést kapnak. A ráfordítás ennél a termésnél abszolúte ugyanaz, mint a réginél, = 60 quarter, amelynek értéke 120 £ volt, de 40 quarter többlet helyett 140 quarter többlet létezik. In natura itt a többlet jelentősen emelkedett. De minthogy a ráfordított munka mindkét esetben ugyanaz, ezért a 200 quarter nem ér többet, mint a 100. Tehát 200 £-et. Vagyis a quarter 2 £-ről 1 £-re esett. Mégis úgy tűnnék, minthogy a többlet = 140 quarter, hogy 140 £-re kell rúgnia, mivel az egyik quarter ugyanannyit ér, mint a másik. A legegyszerűbb lesz a dolog, ha először is az újratermelési folyamattól eltekintve vizsgáljuk, és úgy tekintjük a dolgot, mintha a bérlő visszavonulna az üzlettől és egész termékét eladná. Akkor valójában, hogy 120 £-nyi kiadását fedezze (magának visszafizesse), 120 quartert kell eladnia. Ezzel az előlegezett tőke fedezve van. Marad tehát 80 quarter többlet és nem 140, és minthogy ez a 80 quarter = 80 £, ezért abszolúte annyit ér, mint a többlet az első esetben.

Az *újratermelés* által azonban a dolog valamelyest változik. A bérlő ugyanis saját termékéből in natura pótolja a 20 quarter vetőmagot. A termékben ez 40 quarterral van pótolva számára. Az újratermelésben azonban továbbra is csak 20 quarterral kell in natura megfizetnie. Egyéb kiadásai abban az arányban növekednek, ahogy a quarter értéktelenedik (ha a munkabér nem süllyed). Hogy az állandó tőke egyéb részét pótolja, most 40 quarterra van szüksége a korábbi 20 helyett, és hogy a munkabért pótolja, úgyszintén 40-re 20 helyett. Egészében 100 quartert kell ráfordítania, ahol korábban 60-at fordított rá; de nem kell 120-at ráfordítania, amit a gabona elértéktelenedése megkövetelne, minthogy azt a 20 quartert, amely 40 £-et ért, most olyan 20-szal pótolja (minthogy csak használati értékükön fordul meg a dolog), amely 20 £-et ér. Tehát nyilvánvalóan ezt a 20 quartert, most = 20 £-et megnyerte. És többlete nem = 80 £, hanem = 100 £, nem = 80 quarter, hanem = 100. (A régi értékű quarterokban kifejezve nem = 40, hanem = 50.) Ez kétségbe nem vonható tény, és ha a piaci ár nem süllyed a bőség következtében, akkor 20 quarterral több eladnivalója van az új értéken és 20 £-et nyer. Éspedig az *újratermeléssel* kapcsolatban nyerte ezt a 20 £ többletet ugyanazon ráfordításra, mert a munka termelékenyebbé vált, anélkül, hogy az értéktöbblet rátája emelkedett volna vagy a munkás több többletmunkát szolgáltatott volna,

mint korábban, vagy a termék (eleven munkát megtestesítő) *újratermelt részének* csekélyebb részét kapta volna. Éppenséggel azt feltételezzük, hogy az újratermelésnél a munkás 40 quartert kap, ha korábban csak 20-at kapott. Ez tehát sajátságos jelenség. Az újratermelés nélkül nem következik be, de azzal kapcsolatban bekövetkezik, és azért következik be, mert a bérlő az előlegeinek egy részét in natura pótolja. Itt nemcsak a profitráta, hanem a profit is növekednék. (Ami magát az újratermelési folyamatot illeti, a bérlő mármost vagy folytathatja ezt a régi szinten, és akkor – ha a termés ismét ugyanolyan kedvező – a termék ára süllyed, mert az állandó tőke egy része kevesebbe került; de a profitráta emelkedik; vagy emelheti termelési szintjét, többet vethet ugyanazokkal a ráfordításokkal, és akkor a profit és a profitráta emelkedik.) Vegyük a gyárost. Tegyük fel, 100 £-et fordított fonalra; profit 20. Tehát a termék = 120. A gyapot ebben a 100 £ ráfordításban = 80 volt. Ha a gyapot mármost felével esik, akkor csupán 40-et kell gyapotért ráfordítania és 20 £-et a többire, tehát 60 £-et 100 helyett, és a profit továbbra is = 20. Az össztermék = 80 £ (ha termelésének szintjét nem bővíti). 40 £ tehát a zsebében marad, elköltheti vagy pót-tőkeként befektetheti. Akkor az új mérce szerint [még] 26 $^{2}/_{3}$-ot fordítana gyapotra és 13 $^{1}/_{3}$-ot munkára stb. És a profit 13 $^{1}/_{3}$ £. Az össztermék most = 60 + 40 + 33 $^{1}/_{3}$ = 133 $^{1}/_{3}$.

Nem azon áll tehát a dolog, hogy a bérlő a vetőmagját in natura pótolja, hiszen a gyáros vásárolja a gyapotját és nem saját termékéből pótolja. A jelenség tehát erre lyukad ki: A tőke korábban állandó tőkeként kötött részének egy része szabaddá válik, illetve a tőke egy része jövedelemmé változik. Ha éppen annyi tőkét fordítanak rá az újratermelési folyamatban, mint azelőtt, akkor ez ugyanaz, mintha pótlólagos tőkét alkalmaztak volna – a régi termelési szinten. Ez tehát olyan fajtája a felhalmozásnak, amely azoknak az iparágaknak a megnagyobbodott termelékenységéből származik, melyek a tőke termelő összetevőit szolgáltatják. A nyersanyagok ilyen esését azonban, ha a jó esztendőknek köszönhető, ellensúlyozzák a kedvezőtlen esztendők, amelyekben a nyersanyagok ára növekszik. Az egy jó esztendőben vagy néhányban így szabaddá váló tőke tehát bizonyos mértékig tartaléktőke a többi számára. A gyárosnak pl., akinek fordulója = 12 év, úgy kell berendezkednie, hogy a 12 év alatt legalább *ugyanazon a szinten* tudjon továbbtermelni. Számolni kell tehát azzal, hogy a *pótlási árai* ingadoznak és többé-kevésbé az évek hosszabb sorában egyenlítődnek ki.

Az árak emelkedése fordítva hat, mint az összetevők olcsóbbodása (a változó tőkét itt kihagyjuk a dologból, habár ha a munkabér esik, akkor kevesebb változó tőkét kell ráfordítani, értékét tekintve; ha emelkedik,

többet). Hogy a régi termelési szinten dolgozzanak tovább, ahhoz nagyobb tőkeráfordítás szükséges. Tehát eltekintve a profitráta esésétől, tartaléktőkét kell alkalmazni, illetve a jövedelem egy részét kell tőkévé változtatni, anélkül, hogy pótlólagos tőkeként hatna. Az egyik esetben *felhalmozás*, habár az előlegezett tőke értéke ugyanaz maradt (de anyagi alkotórészei gyarapodtak). Az értékesítés rátája növekszik és az abszolút profit növekszik, mert ez ugyanaz, mintha pótlólagos tőkét tettek volna hozzá a régi szinten. A másik esetben *felhalmozás*, amennyiben az előlegezett tőke értéke, az össztermelés értékének tőkeként funkcionáló része növekedett. De az anyagi alkotórészek *nem* gyarapodtak. A profitráta esik. (A profit tömege csak akkor, ha vagy nem ugyanazt a tömeg munkást foglalkoztatják, vagy munkabérük szintén emelkedett.)

A tőke jövedelemmé változtatásának ezt a jelenségét meg kell jegyezni azért, mert azt a *látszatot* kelti, hogy a profittömeg az értéktöbblet tömegétől függetlenül növekszik (vagy pedig a fordított esetben csökken). Láttuk,[149] hogyan magyarázható bizonyos körülmények közt a járadék egy része ebből a jelenségből.

Az említett módon (ha a 20 többlet-quartert, = 20 £, nem használják fel azonnal megint a termelési szint bővítésére, azaz ha nem halmozzák fel) egy pénztőkét, = 20 £, tesznek szabaddá. És itt egy példa arra, hogyan csapódhat le, habár az áruérték összege ugyanaz maradt, az újratermelésből *többletes pénztőke*. A korábban álló (állandó) formában létezett tőke egy részének pénztőkévé való átváltoztatása által.

Hogy milyen kevéssé van köze a fenti jelenségnek a *profitráta* meghatározásához, az világossá válik, ha olyan bérlőre gondolunk (vagy gyárosra), aki az új termelési feltételek közt kezdi meg az üzletet. Korábban 120 £ tőkére volt szüksége, hogy megkezdje az üzletet, 40 £-re, hogy 20 quarter vetőmagot vásároljon, 40 £-re az állandó tőke egyéb összetevőihez és 40 £-re, hogy bért fizessen. És profitja 80 £ volt. 120-ra 80 = 12-re 8 = 3-ra 2 = $66^2/_3$ %.

Most 20 £-et kell előlegeznie, hogy 20 quarter vetőmagot vásároljon, 40 £-et mint fent, 40 £-et bérre, úgyhogy tőkeráfordítása = 100. És a profit 80, 80 %-ot ad. A profit összege *ugyanaz* maradt, de *rátája* növekedett 20 %-kal. Látjuk tehát, hogy a vetőmag értékében (illetve a *visszatérülési* árban) bekövetkező esésnek önmagában semmi köze a profit gyarapodásához, hanem csak a profit rátájának növekedését zárja magába.

Egyébként a bérlő az egyik esetben, a gyáros a másikban, a dolgot úgy is fogja tekinteni, hogy nem profitja gyarapodott, hanem korábban a termelésben lekötött tőkéjének egy része vált szabaddá. Mégpedig a követ-

kező egyszerű számítás miatt. Korábban a termelésben előlegezett tőke = 120, most = 100, míg 20 szabad tőkeként, bárhogyan befektethető pénzként a bérlő zsebében van. De tőkéje mindkét esetben csak = 120, nagysága tehát nem gyarapodott. A tőke $^1/_6$ részének eloldódása az újratermelési folyamatba beépített formájából mindenesetre úgy *hat*, mint pótlólagos tőke.

Ramsay nem hatolt ennek a dolognak a mélyére, mert egyáltalában nem dolgozta ki világosan az érték, az értéktöbblet és a profit viszonyát.

*

Helyesen fejti ki Ramsay, mennyiben hat a profitra és a profitrátára a gépi berendezés stb., amennyiben ez a változó tőkét érinti. Tudniillik a munkaképesség elértéktelenítése által; a relatív többletmunka gyarapítása által, vagy pedig azáltal, hogy, az egész újratermelési folyamatot tekintve, a bruttóhozam kisebb része megy a bér pótlására.

„Az állótőke összetételébe bele nem kerülő áruk előállításában alkalmazott iparkodás növekedett vagy csökkent termelékenysége nem befolyásolhatja a profitrátát, kivéve azzal, hogy a bruttóösszegnek a munka eltartására jutó hányadát érinti." (I. m. 168. old.) Ha a gyáros a gépi berendezés tökéletesítése révén termékeit megkétszerezi, javainak értéke végül ugyanabban az arányban kell hogy essék, ahogy mennyiségük megnövekedett. . .

{Előfeltételezve, hogy valójában, a gépi berendezés kopását beleszámítva, a megkétszerezett mennyiség nem kerül többe, mint korábban a fele. Különben csökken az érték, de nem *arányosan* a mennyiségével. Megkétszereződhet a mennyisége, miközben értéke, az egyes áru értéke, az összetermék értékéhez képest, 2-ről $1^1/_4$-re stb. süllyedhet csak, ahelyett, hogy 1-re süllyedne}

. . . a gyáros csupán annyiban nyer, amennyiben ezáltal módja van a munkást olcsóbban ruházni . . . s így az összhozadék kisebb hányada jut a munkásra. . . A bérlő {a gyáros iparának megnövekedett termelékenysége következtében} szintén csak annyiban nyer, amennyiben kiadásainak egy része a munkás ruházásában áll és ezt most olcsóbban kaphatja meg, tehát ugyanolyan módon, mint a gyáros. (I. m. 168–169. old.)

Az állandó tőke összetevőinek értéksüllyedése azáltal hat a profitrátára, hogy az *értéktöbbletnek* a ráfordított tőke teljességéhez való *arányát* érinti. Ezzel szemben a munkabér süllyedése (vagy megfordítva) azáltal, hogy az *értéktöbblet rátáját* közvetlenül érinti.

Pl. a fenti esetben tegyük fel, a vetőmagért az ár (pl. a bérlő legyen lentermesztő), = 40 £ (20 quarter), ugyanaz marad, úgyszintén 40 £ (20 quarter) az állandó tőke fennmaradó részéért, de a munkabér – azaz a bér *ugyanazon* számú munkásnak – süllyed 40 £-ről 20-ra (20 quarterről 10-re). Ebben az esetben azon *érték* összege, amely = a munkabér + az értéktöbblet, ugyanaz. Minthogy a munkások száma ugyanaz, munkájuk továbbra is 40+80 = 120 £ értékben realizálódik. De ebből a 120 £-ből most a munkásokra 20 jut és értéktöbbletre 100. {Itt ugyanis előfeltételeztük, hogy ezt nem előzte meg tőkéletesítés, amely érintette volna ebben az ágban az alkalmazott munkások számát.}

Az előlegezett tőke most 120 helyett 100, mint abban az esetben, amikor a vetőmag értéke a felével esett. De a profit most = 100, tehát = 100 %, míg a másik esetben, amikor a ráfordított tőke is 120-ról 100-ra esett, = 80 %. És, mint abban az esetben, 20, vagyis a tőke $^1/_6$-a szabaddá vált. De az egyik esetben az értéktöbblet ugyanaz maradt, = 80. (Tehát, minthogy 40 megy munkabérre, = 200 %.) A másik esetben 100-ra növekszik. (Tehát, minthogy 20 megy munkabérre, 500 %-ra nő.)

Itt nemcsak a profitráta emelkedett, hanem maga a *profit*, mert emelkedett az értéktöbblet rátája és ezért maga az értéktöbblet. Ez különbözteti meg ezt az esetet, amit Ramsay nem lát, a másiktól. Mindig ez kell hogy legyen az eset, ha a profit növekedését nem közömbösíti a profitráta megfelelő csökkenése az állandó tőke értékének egyidejű változása következtében.

Pl. a fenti esetben: ráfordított tőke 120, profit 80 = $66^2/_3$ %. A mi esetünkben ráfordított tőke = 100, profit 100 = 100 %. Ha azonban az állandó tőke árának változása révén a ráfordítás 100-ról 150-re emelkedett volna, akkor a 80-ról 100-ra növekedett profit úgyszintén csak $66^2/_3$ % profitrátát képviselne.

Az olyan áruk, „amelyek sem az álló-, sem a forgótőke létrehozását nem segítik [...] nem [...] változtathatnak a profiton" termelékenységük valamilyen változása révén. „Ilyenek a mindenfajta luxuscikkek." (I. m. 169–170. old.) „A tőkés vállalkozók nyernek" a luxuscikkek „bősége révén, mert profitjuk nagyobb mennyiség felett fog parancsnokolni magánfogyasztásuk számára, de a rátáját ennek a profitnak sem-

milyen fokban nem érinti sem bőségük, sem szűkösségük". (I. m. 171. old.)

Először is a luxuscikkek egy része belekerülhet az állandó tőke összetevőjeként. Mint pl. szőlő a borba, arany a luxuscikkekbe, gyémánt az üvegcsiszolásba stb. De Ramsay kizárja ezt az esetet annyiban, hogy azt mondja: olyan áruk, amelyek nem kerülnek bele az állótőkébe. Csakhogy akkor az utótétel téves. „Ilyenek a mindenfajta luxuscikkek." A luxusiparban a termelékenység azonban csak úgy növekedhet, mint minden más iparágban; akár mert a természeti tartályok, mint a bányák, a föld stb., amelyekből a luxuscikkek nyersanyagait kivonják, termékenyebbé válnak vagy termékenyebb ilyenfajta tartályokat fedeznek fel, akár munka megosztásának alkalmazása révén, vagy pedig és főként gépi berendezés (jobb szerszámok úgyszintén) és természeti erők alkalmazása révén. {A szerszámok tökéletesedése, valamint differenciálódása a munka megosztásához tartozik.} (A *vegyi folyamatokról* ne feledkezzünk meg.)

Tegyük fel mármost, hogy gépi berendezés (vagy vegyi folyamatok) révén megrövidül a luxuscikkek termelési ideje; kevesebb munka szükséges megtermelésükhöz. A munkabérre, a munkaképesség *értékére* ennek a legcsekélyebb befolyása sem lehet, minthogy ezek a cikkek nem kerülnek bele a munkások fogyasztásába. (Legalábbis soha fogyasztásuknak abba a részébe, amely munkaképességük értékét meghatározza.) {A munkások *piaci árára* lehet befolyása, ha munkásokat ezáltal az utcára dobnak és a munkapiac kínálatát ezáltal növelik.}

Nincs tehát befolyása az értéktöbblet rátájára, tehát a profitrátára sem, amennyiben ezt az értéktöbblet rátája határozza meg. Ezzel szemben persze befolyása lehet a profit rátájára, amennyiben vagy az értéktöbblet *tömegét* érinti, vagy a változó tőkének az állandóhoz és az össztőkéhez való arányát. Ha a gépi berendezés módot ad pl. arra, hogy 10 munkást alkalmazzanak ott, ahol korábban 20-at, akkor semmiképpen nem módosul ugyan az értéktöbblet rátája. A luxusáruk olcsóbbodása nem ad módot a munkásnak arra, hogy olcsóbban éljen. Továbbra is ugyanarra a munkaidőre van szüksége, hogy munkaképességét újratermelje. {A gyakorlatban ezért a luxuscikkek gyártója igyekszik a munka bérét értéke alá, minimuma alá leszorítani, ami lehetővé válik számára a *relatív többletnépesség* révén, amelyet a növekvő termelékenység a többi iparágban létrehoz. Pl. a hímzőnők esetében. Vagy ami ugyancsak megvan ezekben az ágakban, igyekszik az *abszolút munkaidőt* meghosszabbítani, amikor aztán valójában *abszolút értéktöbbletet* hoz létre. Az igaz csak az, hogy a luxusiparbeli *termelékenység*

nem szállíthatja le a munkaképesség *értékét*, nem hozhat létre relatív értéktöbbletet, egyáltalában nem hozhatja létre az értéktöbbletnek *azt a formáját*, amely az ipar *mint olyan növekvő termelékenységének* köszönhető.} De az értéktöbblet tömege kettősen van meghatározva: az értéktöbblet rátája, azaz az egyes munkás (abszolút vagy relatív) többletmunkája, másodszor az egyidejűleg alkalmazott munkások tömege által. Amennyiben tehát a luxusiparbeli növekvő termelékenység csökkenti a *munkások tömegét*, amelyet egy meghatározott adag tőke foglalkoztat, csökkenti az *értéktöbblet tömegét*. Ennélfogva, ha az összes többi körülmények ugyanazok maradnak, a *profitrátát*. Ugyanez megy végbe, ha a munkások tömege csökken vagy *ugyanaz* marad, de a gépi berendezésre és nyersanyagra fordított tőke növekszik, tehát a változó tőkének az össztőkéhez való aránya minden olyan csökkenésénél, amelyet itt nem egyenlít ki vagy részben nem közömbösít a munkabér leszállítása. Minthogy ennek a területnek a profitrátája azonban éppannyira belekerül az általános profitráta kiegyenlítődésébe, mint mindegyik másiké, ezért a luxusiparbeli megnövekedett termelékenység itt maga után vonná az általános profitráta esését.

Megfordítva. Ha a luxusipar termelékenysége nem benne magában emelkednék, hanem azokban az ágakban, amelyek állandó tőkéjét szolgáltatják, akkor profitrátája növekednék.

{Az *értéktöbbletet* (azaz nagyságát, tömegét, teljes összegét) meghatározza az értéktöbblet rátája szorozva a foglalkoztatott munkások számával. Körülmények hathatnak vagy ugyanabban az irányban egyidejűleg mindkét tényezőre, vagy ellenkező irányban, vagy csak a tényezők egyikére. A munkanap abszolút meghosszabbításától eltekintve, a luxusipar csak a létszámra hat, ha termelékenysége növekszik. Tehát szükséges következmény az értéktöbblet tömegének és ezért a profitrátának csökkenése, még ha az állandó tőke nem növekednék is. Így azonban a csökkent értéktöbbletet megnagyobbodott össztőkére számítják.}

*

Ramsay közelebb áll a többieknél a profitráta helyes felfogásához. Ezért a fogyatékosságok is világosabban előtűnnek nála. Minden pontot kiemel, de egyoldalúan és ezért hibásan.

Ramsay a következőkben foglalja össze nézetét a profitról:

A profitrátát az egyéni esetekben tehát a következő okok határozzák meg: „1. az azon elsőrendű szükségleti cikkek előállításában foglalkoztatott iparkodás termelékenysége, melyekre a munkásnak szüksége van

táplálékul, ruházatul stb.; 2. az azon tárgyak előállításában alkalmazott iparkodás termelékenysége, melyek belekerülnek az állótőke összetételébe; 3. a *reálbér rátája*" {itt a létfenntartási cikkeknek stb. azt a mennyiségét kell hogy jelentse, amelyet a munkás kap, bármi legyen az ezt alkotó cikkek ára}. „Az első és a harmadik okban történő változás úgy hat a profitra, hogy megváltoztatja a bruttóterméknek azt a hányadát, amely a munkásnak jut; a *másodikban* történő változás ugyanezt érinti, módosítva azt a hányadot, amely szükséges a termelésben elfogyasztott állótőke — *közvetlenül* vagy *csere révén* való — pótlásához; mert [. . .] a profit lényegében hányad kérdése." (I. m. 172. old.)

Joggal veti Ricardo szemére (habár saját ábrázolása is elégtelen):

„*Ricardo* [. . .] elfelejti, hogy az egész termék nemcsak a munkabér és a profit közt oszlik meg, hanem az állótőke pótlásához is szükséges egy rész." (I. m. 174. old., jegyzet.)

*

{A felhalmozásnak, azaz a többletérték tőkévé változtatásának mindjárt az első ábrázolásakor megjegyezhetjük, hogy 〈a formától elvonatkoztatva és csak a tartalmat tekintve〉 az egész többletmunka úgy ábrázolódik, mint (állandó és változó) *tőke* és mint *többletmunka* (profit, kamat, járadék) Mert ebben az átváltoztatásban megmutatkozik, hogy maga a többletmunka hogyan veszi fel a tőke alakját, és a munkás meg nem fizetett munkája hogyan áll szembe vele mint az *objektív munkafeltételek egésze*. Ebben a formában mint idegen tulajdon lép vele szembe, úgyhogy a munkája előfeltételét alkotó tőke mint a munkától független jelenik meg. Mint kész értéknagyság, amelynek értékét csak emelnie kell. Soha nem múltbeli munkájának a terméke (sem bármely körülmény, amely attól a *különös munkafolyamattól függetlenül*, melybe ez a múltbeli munkája belekerül, értékét érinti, emeli) vagy ennek pótlása az, ami kizsákmányolásként jelenik meg, hanem mindig csak az a mód és az a ráta, ahogy jelenlegi munkáját kizsákmányolják. Amíg az egyes tőkés ugyanazon (vagy kiterjedő) termelési szinten dolgozik tovább, addig a tőke pótlása a munkást nem érintő műveletként jelenik meg, minthogy neki magának, ha a munkafeltételek az övéi volnának, úgyszintén pótolnia kellene őket a bruttótermékből, hogy az újratermelést ugyanazon a szinten folytassa vagy kiterjessze (és az utóbbi is szükséges a népesség természetes növekedésével). De érinti ez háromszoros tekintetben: 1. A munkafeltételek tőle idegen tulajdonként, tőkeként való megörökítése megörökíti az ő bérmunkásként való helyzetét és

ezért azt a sorsát, hogy munkaideje egy részében állandóan ingyen dolgozzék egy harmadik személy számára; 2. e termelési feltételek kiterjesztése, alias a tőke felhalmozása gyarapítja azoknak az osztályoknak a tömegét és a terjedelmét, akik az ő többletmunkájából élnek; *relatíve* rosszabbítja helyzetét, növelve a tőkésnek és üzlettársainak relatív gazdagságát; továbbá azáltal, hogy relatív többletmunkáját a munka megosztása stb. révén gyarapítja, a bruttótermék munkabérre feloldott részét csökkenti; végül azáltal, hogy a munkafeltételek mind óriásibb alakban, mindinkább társadalmi hatalmakként tornyosulnak szembe az egyes munkással, ennélfogva elesik az a véletlen, hogy ezeket ő maga hatalmába keríthesse, mint a kisiparban.}

[*3. A „bruttóprofit" felosztása „nettóprofitra" (kamat) és „vállalkozói nyereségre". A „felügyeleti munka", a „kockázat" és a „többletnyereség"*]

Ramsay *bruttóprofitnak* azt nevezi, amit én egyszerűen profitnak nevezek. Ezt a *bruttóprofitot nettóprofitra* (kamat) és *vállalkozói profitra* (vállalkozói nyereség, ipari profit) osztja.

{Hogy miért Senior úr – akinek „Outline"-ja körülbelül egyidejűleg jelent meg *Ramsay* „Essay on the Distribution of Wealth"-jével, amely utóbbiban a profitnak „vállalkozói profitra" és „a tőke nettóprofitjára vagy kamatra" való széthasadása (IV. fej.) terjedelmesen ábrázolva van – lett volna a feltalálója ennek a már 1821–22-ben ismert beosztásnak, ez csak abból magyarázható, hogy Senior – a fennállónak puszta apologétája és ezért vulgáris közgazdász – igen közel áll Roscher úr rokonszenveihez.[150]}[151]

Az *általános profitráta esésére* vonatkozólag Ramsay, akárcsak Ricardo, polemizál A. Smithszel.

Azt mondja A. Smith ellen: A tőkés vállalkozók konkurrenciája egyenlősítheti ugyan a különösképpen a színvonal fölé emelkedő profitot {ez az egyenlősítés semmiképp sem elegendő, hogy megmagyarázza egy általános profitráta kialakulását}, de téves, hogy *magát ezt a rendes színvonalat csökkenti.* (I. m. 179–180. old.)

„Ha lehetséges volna, hogy mindegyik áru ára, mind a nyersé, mind a gyártotté, essék a termelők közti konkurrencia következtében, ez mégsem érinthetné semmiképpen a profitot. Mindegyik tőkés vállalkozó kevesebb

pénzért adná el termékét, de másfelől ráfordításainak minden tétele, akár az álló-, akár a forgótőkéhez tartozik, arányosan kisebb összegbe kerülne neki." (I. m. 180–181. old.)

Úgyszintén Malthus ellen:

„Az a gondolat, hogy a profitot a fogyasztók fizetik, bizonnyal igen képtelen. Kik a fogyasztók? Vagy földtulajdonosoknak, tőkéseknek, vállalkozóknak, munkásoknak kell lenniök, vagy más embereknek, akik fizetést kapnak stb." (I. m. 183. old.) „Az *egyetlen konkurrencia*, amely *érintheti a bruttóprofit általános rátáját*, az a tőkés vállalkozók és a munkások közötti." (I. m. 206. old.)

Ebben az utolsó mondatban Ricardo tételét a helyesre redukálta. A profitráta eshet a tőke és munka közti konkurrenciától függetlenül, de az *egyetlen konkurrencia*, amelynek révén eshet, *ez* a konkurrencia. Ramsay maga azonban *nem* ad meg nekünk okot, amiért az általános profitrátának süllyedő tendenciája van. Az egyetlen, amit mond – és ami helyes –, hogy a *kamatráta* eshet teljesen függetlenül a bruttóprofit rátájától egy országban, éspedig:

„Még ha feltesszük is, hogy tőkét soha nem vettek kölcsön más szándékkal, mint termelő alkalmaztatásra", mégis „lehetséges, hogy a kamat változhat a bruttóprofit rátájának minden változása nélkül. Mert ahogy egy nemzet előrehalad a gazdagság útján, létrejön és mindinkább növekszik emberek egy osztálya, akik elődeik munkái" {kizsákmányolása, rablása} „révén olyan alapok birtokában találják magukat, amelyeknek [...] puszta kamatából [...] megélhetnek [...] Sokan azok közül is, akik ifjúságukban és férfikorukban tevékenyen részt vettek az üzletben, visszavonulnak öreg napjaikban, hogy nyugodtan éljenek azoknak az összegeknek a kamatából, amelyeket maguk halmoztak fel." Ennek a két osztálynak „az a tendenciája, hogy növekedjék az ország növekvő gazdagságával, mert azok, akik meglehetős készlettel kezdik, valószínűleg hamarabb tesznek szert független vagyonra, mint azok, akik kicsivel kezdik el". Ezért „régi és gazdag országokban a nemzeti tőkének az az összege, amely azoké, akik nem akarják [...] azt maguk alkalmazni, nagyobb arányban áll a társadalom egész termelő készletéhez, mint újonnan betelepült és szegényebb vidékeken. Milyen [...] számos [...] a járadékosok osztálya [...] Angliában! [...] Ahogy a *járadékosok* osztálya növekszik, úgy növekszik a tőkekölcsönzők osztálya is: mert

ezek egy és ugyanazok. Már ez okból is a kamatnak régi országokban süllyedő tendenciája kell hogy legyen." (I. m. 201–202. old.)

A *nettóprofit* (kamat) *rátájáról* azt mondja Ramsay, hogy

„részben a bruttóprofit rátájától [...] részben attól az aránytól függ", amelyben ez kamatra és ipari profitra oszlik. „Ez az arány [...] a tőke kölcsönadói és [...] kölcsönvevői [...] közti konkurrenciától függ [...] Ezt a konkurrenciát befolyásolja, habár [...] nem teljesen *szabályozza* a bruttóprofit realizálni remélt rátája. És a [...] konkurrenciát azért nem kizárólag ez az ok szabályozza [...] mert egyfelől sokan termelő alkalmaztatásra való minden szándék nélkül vesznek kölcsön, és" másfelől „mert *az egész nemzeti tőke kölcsönözhető része változik az ország gazdagságával, függetlenül a bruttóprofit bármilyen változásától*". (I. m. 206–207. old.) „A *vállalkozói profit függ a tőke nettóprofitjától*, nem pedig az utóbbi az előbbitől." (I. m. 214. old.)

Eltekintve a korábban említett körülménytől, Ramsay joggal jegyzi még meg:

A kamat csak ott mértéke az ipari profitnak, ahol a kultúra állapota olyan, hogy a visszafizetés bizonyosságának hiánya nem merül fel... „Angliában például jelenleg nem gondolhatunk [...] a kockázatért való kárpótlásra mint olyanra, ami egyáltalán belekerül az – úgy nevezném – jó biztosítékra kölcsönzött alapokból kapott kamatba." (I. m. 199. old., jegyzet.)

Az *ipari tőkésről*, akit tőkés vállalkozónak nevez, Ramsay megjegyzi·

Az ipari tőkés a gazdagság „általános elosztója [...] ő fizeti [...] a munkásoknak a [...] bért, a tőkésnek a [...] kamatot, a földtulajdonosnak a [...] járadékot. Az egyik oldalon vannak a vállalkozók, a másikon a munkások, a tőkések és a földtulajdonosok [...] E két nagy osztály érdekei szögesen ellenkezőek egymással. A vállalkozó az, aki *bérbe veszi* a munkát, a tőkét és a földet, és persze igyekszik a lehető legolcsóbb feltételek mellett megszerezni használatukat; míg a gazdagság e forrásainak tulajdonosai megteszik a tőlük telhetőt, hogy olyan drágán *adják bérbe* ezeket, ahogy csak tudják." (I. m. 218–219. old.)

Ipari profit. (Felügyeleti munka.)

Egészében az, amit Ramsay az *ipari profitról* (sajátlag a felügyeleti munkáról is) mond, a legésszerűbb, amit ebben a fajtában előadtak, habár demonstrációjának egy részét *Storchtól* kölcsönözte.[152]

A munka kizsákmányolása munkába kerül. Amennyiben az ipari tőkés által végzett munkát pusztán a tőke és a munka ellentéte teszi szükségessé, ez belekerül felügyelőinek (az ipari altiszteknek) költségeibe és már fel van számítva a bér kategóriájában, éppúgy, ahogyan azok a költségek, amelyeket a rabszolgafelügyelő és korbácsa okoznak, a rabszolgatartónak a termelési költségei közé vannak számítva. Ezek a költségek, éppúgy, ahogyan a kereskedelmiek legnagyobb része, a tőkés termelés faux fraisjéhez* tartoznak. Ahol a *profit* általános *rátájáról* van szó, éppily kevéssé jön tekintetbe az a munka, amelyet a tőkéseknek saját konkurrenciájuk és kölcsönös rászedési kísérletük okoz; éppily kevéssé az a nagyobb vagy kisebb ügyesség, amellyel az egyik ipari tőkés, a másiktól megkülönböztetve, a legnagyobb összegű többletmunkát a legcsekélyebb mellékköltséggel munkásaiból kihúzni, és e kihúzott többletmunkát a forgalmi folyamatban realizálni képes. E dolgok szemügyrevétele a tőkék konkurrenciájának szemügyrevételébe tartozik. Ez tárgyalja egyáltalában harcukat és munkájukat, hogy a lehető legnagyobb összegű többletmunkát kaparintsák meg, és csupán ennek a különböző magántőkések közti elosztásával van dolga, de sem eredetével, sem általános terjedelmével. A felügyeleti munka számára csak az az általános funkció marad meg, hogy a munka megosztását és a kooperációt bizonyos egyénekre kiossza. Ezt a munkát teljesen képviseli a vezérigazgató bére a nagyobb tőkés vállalkozásokban. Ez már le van vonva az általános profitrátából. A legjobb gyakorlati bizonyítékot az angliai munkások szövetkezeti gyárai szolgáltatják, minthogy ezek a nagyobb kamat ellenére, amit fizetnek, nagyobb profitot szolgáltatnak az átlagosnál, habár a vezérigazgató bérét, amelyet természetesen az effajta munka piaci ára határoz meg, levonták. Azok az ipari tőkések, akik sajátmaguk vezérigazgatói, megtakarítják a termelési költségek egy tételét, bért fizetnek önmaguknak, és ezért az átlagosnál magasabb profitrátát kapnak. Ha holnap szaván fognák az apologétáknak ezt a frázisát és az ipari tőkés profitját az *igazgatás és irányítás bérére* korlátoznák, akkor holnapután vége lenne a tőkés termelésnek, az idegen többletmunka elsajátításának és e többletmunka tőkévé változtatásának.

De még ha ezt a felügyeleti munkát az *általános profitrátában* elrejtett bérnek tekintjük is, akkor itt az a törvény, amelyet többek közt Ramsay kifejt [i. m. 227–231. old.], hogy míg a profit (az ipari, akárcsak a bruttóprofit) a ráfordított tőke nagyságával arányban áll, addig ennek ez a része *fordított* arányban áll a tőke nagyságával, elenyészően kicsi a nagy tőke és

* – improduktív költségeihez; mellékköltségeihez – *Szerk.*

elemésztően nagy a kis tőke esetében, azaz ott, ahol csak névlegesen áll fenn tőkés termelés. Ha a kis tőkés, aki munkáját csaknem maga végzi, igen magas profitrátát látszik élvezni tőkéjéhez viszonyítva, akkor a tény az, hogy valójában, amennyiben nem foglalkoztat néhány munkást, akiknek többletmunkáját elsajátítja, *semmiféle profitot* nem csinál, és csak *névlegesen* termel tőkés módon (akár iparilag, akár kereskedelmileg). Azáltal üt el a bérmunkástól, hogy névleges tőkéjében valójában ura és tulajdonosa saját munkafeltételeinek, ezért nincs vállalkozó felette, és ezért egész munkaidejét elsajátítja önmagának, ahelyett, hogy azt egy harmadik személy sajátítaná el. Ami itt profitként jelenik meg, az pusztán a közönséges béresektől való különbség, amely éppen a saját többletmunka ezen elsajátításából fakad. De ez az alak csak azokhoz a területekhez tartozik, amelyeket a tőkés termelési mód realiter még nem kerített hatalmába.

A vállalkozói profitot felbonthatjuk 1. a vállalkozó bérére, 2. a kockázatára, 3. a *többletnyereségére*. (I. m. 226. old.)

Ami mármost a 2. pontot illeti, annak abszolúte semmi dolga itt. Corbet[153] (és maga Ramsay [222–225. old.]) megmondta, hogy a *biztosítás*, amely a kockázatot fedezi, a tőkések veszteségét csak egyenletesen elosztja, vagyis általánosabban osztja el az egész osztály között. Ebből az egyenletesen elosztott veszteségből le kell vonni a biztosítótársaságok profitját, azokét a tőkékét, amelyek a biztosítási üzletben alkalmazva ezt az elosztást magukra vállalják. Ezek a társaságok részt kapnak az értéktöbbletből, ugyanolyan módon, mint a kereskedelmi vagy pénztőkések, anélkül, hogy közvetlen termelésében részt vennének. Ez olyan kérdés, amely az értéktöbbletnek a különböző fajta tőkések közti elosztását illeti és a levonásokat, amelyek így a különös tőkére esnek. A többletnek sem természetéhez, sem terjedelméhez nincs köze. A munkás természetesen nem szolgáltathat többet, mint többletmunkáját. Nem fizethet a tőkésnek még külön azért, hogy ez *biztosítja* magát e többletmunka gyümölcseinek birtokában. Legfeljebb azt lehetne mondani, hogy még a tőkés termeléstől eltekintve is, a termelőknek bizonyos kiadásaik lennének, tehát munkájuknak vagy munkájuk termékeinek egy részét ki kellene adniok arra, hogy termékeiket, gazdaságukat vagy ennek elemeit biztosítsák véletlenek stb. ellen. Ahelyett, hogy mindegyik tőkés önmagát biztosítja, biztosabban és okosabban kapja meg ezt azáltal, hogy a tőke egy részét bízzák meg ezzel az üzlettel. A biztosítást az értéktöbblet egy részéből fizetik, s az értéktöbblet elosztásának a tőkések közt és biztosításának semmi köze nincs eredetéhez és terjedelméhez.

Marad tehát 1. a bér, és 2. a többletnyereség, ahogy Ramsay itt az értéktöbbletnek azt a részét nevezi, amely az ipari tőkésnek jut a kamatevőtől megkülönböztetve, és amelyet ezért abszolúte is meghatároz az arány a kamat és az ipari profit közt, ama két rész közt, melyekre az értéktöbbletnek az a része, amely a tőkének jut (a földtulajdontól megkülönböztetve), szétesik.

Ami mármost 1.-et, a bért illeti, először is teljesen magától értetődik, hogy a tőkés termeléssel a tőkésnek vagy egy általa megfizetett hivatalnoknak, képviselőnek jutnak a tőkének mint a munka uralkodójának a funkciói. A tőkés termeléssel együtt ez a funkció is megszűnnék, amennyiben nem a kooperatív munka természetéből, hanem a munkafeltételeknek maga a munka feletti uralmából ered. De Ramsay maga is megszünteti ezt az alkotórészt, illetve redukálja annyira, hogy beszélni sem érdemes róla.

> A [vállalkozó] bére, akárcsak a fáradsága, meglehetősen ugyanaz marad, akár nagy, akár kicsi a vállalkozás. (I. m. 227–229. old.) Egy munkás soha nem mondhatja, hogy annyit tud tenni, mint két, három stb. hozzá hasonló. De egy ipari tőkés vagy bérlő tízet-tizenötöt pótolhat. (I. m. 255. old.)

A 3. rész a *többletnyereség* – ebben benne foglaltatnak a kockázatok, amelyek csupán *lehetségesek*, nem egyebek, mint a nyereségből és a tőkéből való lehetséges veszteség; ténylegesen azonban biztosításként ábrázolódnak és ezért maguk is különös területek meghatározott tőkéinek részesedéseként az általános értéktöbbletben.

> „Ez a többletnyereség" – mondja Ramsay – „hűen képviseli [...] azt a jövedelmet, amely *a tőke használata feletti parancsnoklás erejéből* ered, akár magáé a személyé ez a tőke, akár másoktól kölcsönözte ..." {azaz a más emberek munkája feletti parancsnoklás erejéből} „... a nettóprofit" (kamat) „pontosan úgy változik, ahogy a tőke összege [...] ellenkezőleg [...] minél nagyobb a tőke, annál nagyobb a többletnyereség aránya az alkalmazott készlethez." (I. m. 230. old.)

Ez más szavakkal csak ennyit jelent: a vállalkozók bére fordított arányban áll a tőke nagyságával. Minél nagyobb szinten dolgozik a tőke, minél inkább *tőkés* a termelési mód, annál elenyészőbb az ipari profitnak az az alkotórésze, amely bérre redukálható, és annál tisztábban előtérbe lép az ipari profit valóságos jellege – hogy a többletnyereség, azaz a többletérték, azaz a meg nem fizetett többletmunka része. Az ipari profit és a

kamat egész ellentétének csak a járadékos és az ipari tőkés közti ellentétben van értelme, de abszolúte nem érinti sem a munkásnak a tőkéhez való viszonyát, sem a tőke természetét, sem profitja eredetét stb.

A *nem-gabona utáni járadékról* azt mondja Ramsay:

„Ezen a módon az egyik fajta termékért fizetett járadék *más fajták magas értékének* okává válik." (I. m. 279. old.)

A *jövedelem*, mondja Ramsay a zárófejezetben,

„különbözik az évi bruttóterméktől, egyszerűen abban, hogy nincsenek benne mindazok a tárgyak, amelyek az *állótőke*" (azaz tehát nála az *állandó tőke*, nyersanyagok minden fázisban, segédanyagok és gépi berendezés stb.) „fenntartására mennek". (I. m. 471. old.)

Ramsay már mondotta és az utolsó fejezetben megismétli, hogy a „forgótőke", azaz nála a munkabérre fordított tőke, felesleges,

„nem *közvetlen* szereplő a termelésben, sőt nem is *lényeges* hozzá egyáltalában". (I. m. 468. old.)

Csak nem vonja le a magától értetődő következtetést, hogy a bérmunkával és a bérmunkára fordított tőkével együtt tagadva van egyáltalában a tőkés termelés *szükségszerűsége*, és a munkafeltételek ezzel többé nem mint „tőke", vagy ahogy ő nevezi, „állótőke" lépnek szembe a munkásokkal. A munkafeltételek egyik része csak azért jelenik meg mint állótőke, mert a másik mint forgótőke jelenik meg. De a tőkés termelést egyszer mint tényt előfeltételezve, Ramsay a jövedelem szükségszerű formájának jelenti ki a *bért* és a *tőke bruttóprofitját* (az ipari profitot, vagy ahogy ő nevezi, vállalkozói profitot beleértve). (I. m. 478., 475. old.)

Természetesen, ez a jövedelemnek az a két formája, amely valójában a tőkés termelésnek és a két osztálynak, amelyen nyugszik, a lényegét ezek egyszerűségében és általánosságában összefoglalja. Ezzel szemben a *járadékot*, azaz tehát a földtulajdont a tőkés termelés számára felesleges formának jelenti ki (i. m. 472. old.), elfelejti azonban, hogy szükségszerű terméke ennek a termelési módnak. Ugyanez érvényes, amikor a „tőke nettóprofitját", vagyis a kamatot nem-szükségszerű formának jelenti ki.

A járadékosoknak csak át kellene változniok ipari tőkésekké. Ez a nemzeti gazdagság számára közömbös... A bruttóprofitnak bizonnyal nem kell oly magasnak lennie, hogy külön jövedelmeket nyújtson a tulajdonosnak és az alkalmazónak (i. m. 476–477. old.),

miközben ismét elfelejti, amit ő maga mondott, hogy a tőke fejlődésével szükségképp egyre növekvő járadékos-osztály képződik.

A tőkének és a vállalkozásnak a bruttóprofitja ... „lényeges a termelés folytatásához". (I. m. 475. old.)

Természetesen. Profit nélkül nincs tőke és tőke nélkül nincs tőkés termelés.

*

Tehát az eredmény Ramsaynél egyrészt (amit ő maga csak abban a korlátolt formában mond, hogy a „forgótőke" és a „bér" felesleges volna, ha a nép tömege nem lenne olyan szegény, hogy a termékben való részesedését előlegbe kelljen megkapnia, mielőtt kész a termék), hogy a tőkés, a bérmunkán nyugvó termelési mód nem szükségszerű, azaz nem abszolút formája a társadalmi termelésnek; másodszor, hogy a kamat, az ipari profittól megkülönböztetve, éppúgy, mint a földjáradék (tehát a földtulajdonnak maga a tőkés termelés által létrehozott formája) burján, amely nem lényeges számára, és amelyet elhagyhatna. Az esetben, ha ez a polgári eszmény valóban keresztülvihető lenne, a következmény csak az volna, hogy az egész értéktöbblet közvetlenül az ipari tőkéseknek jutna és a társadalom (gazdaságilag) a tőke és a bérmunka egyszerű ellentétére redukálódnék, amely egyszerűsítés mindenesetre meggyorsítaná e termelési mód felbomlását.

*

{A „*Morning Star*"-*ban*,[154] 1862 december 1.,· egy gyáros így jajveszékel:

„*Vonjuk le a bruttótermékből* a munkabért, a földjáradékot, a tőkekamatot, a nyersanyag költségét és az *ügynök, kereskedő vagy üzletember* nyereségét, és ami megmaradt, az volt a *gyáros profitja*, a lancashire-i lakosé, a birtokosé, akire ráhárul *az a teher, hogy fenntartsa a munkásokat a bruttótermék elosztásának oly sok résztvevője számára.*"

Ha az értéket mellőzzük és a bruttóterméket in natura tekintjük, akkor világos, hogy az állandó tőke és a munkabérre fordított tőke pótlása után a terméknek az a része marad meg, amely az értéktöbbletet ábrázolja. Ebből azonban egy rész lemegy mint járadék és az ügynökök, kereskedők vagy üzletemberek nyeresége, akár saját tőkéjét alkalmazza a tőkés, akár

nem – a bruttótermék azon részében való részesedés, amely értéktöbbletet testesít meg. Ez tehát *levonás* a gyáros szempontjából. Maga a profitja, ha tőkét kölcsönvett, megint megoszlik ipari profitra és kamatra.}

{*A különbözeti járadékhoz*: Annak a munkásnak a munkája, aki a termékenyebb talajon dolgozik, termelékenyebb, mint azé, aki a kevésbé termékeny talajon dolgozik. Ha tehát in natura fizetnék, akkor a bruttótermék csekélyebb részét kapná, mint az, aki kevésbé termékeny talajon dolgozik. Vagy ami ugyanaz, relatív többletmunkája, habár ugyanazon számú órát dolgoznék naponta, nagyobb volna, mint a másiké. Mármost azonban munkabére ugyanannyiba kerül, mint a másiké. Amiért is alkalmazójának profitja sem nagyobb. Azt a többletértéket, amely termékének többletében rejlik, munkájának nagyobb relatív termékenységét, vagyis a részéről mutatkozó különbözeti többletmunkát a földtulajdonos zsebeli be.}[155]

[HUSZONHARMADIK FEJEZET]

Cherbuliez

Cherbuliez: „Riche ou pauvre etc.", Párizs 1841 (a genfi kiadás utánnyomása).

(Igen kérdéses, hogy ezt a fickót sajátlag felvegyük-e ebbe a sorba, minthogy a legtöbb belőle sismondis csengésű, vagy pedig azt, ami találó nála, alkalmilag idézetként helyezzük el.[156])[155]

[*1. A tőke felosztása munkaeszközökre és létfenntartási eszközökre*]

A tőke, mondja Cherbuliez, – „a nyersanyagok, a szerszám, az ellátási alap". (I. m. 16. old.) „Nincs semmi különbség egy tőke és a gazdagság bármely más adagja között: csak azáltal, ahogy felhasználják, válik egy dolog tőkévé; azaz amikor egy *termelő műveletben* felhasználják mint nyersanyagot, mint szerszámot vagy mint ellátási alapot." (I. m. 18. old.)

Ez tehát a szokásos eljárás arra, hogy a tőkét redukálják az anyagi elemekre, amelyekben a munkafolyamatban előfordul. Munkaeszközök és létfenntartási eszközök. Mégpedig az utóbbi annyiban nem szabatos, hogy a létfenntartási eszközök bár feltételek a termelők számára ahhoz, hogy ők a termelés alatt létezzenek, előfeltételek, de magába a munkafolyamatba nem kerülnek bele; ebbe nem kerül bele más, mint a munkatárgy, a munkaeszköz és maga a munka. A munkafolyamat objektív mozzanatait – amelyek a termelés minden formája számára közösek – itt tehát *tőkének* keresztelik el, habár az *ellátási alap* (amely már magában rejti a munkabért) hallgatólagosan magában rejti ezeknek a munkafeltételeknek a *tőkés* formáját.

Cherbuliez, egészen úgy, mint Ramsay, [azt mondja,] hogy az *ellátási alap*, amelyet Ramsay forgótőkének nevez, csökken (legalábbis relatíve a tőke teljességéhez képest, és abszolúte, amennyiben a gépi berendezés állandóan kidob munkásokat). De mind ő, mind Ramsay úgy látszik azt gondolják, hogy szükségképpen csökken a létfenntartási eszközök tömege,

a szükségleti cikkeké, amelyeket termelő tőkeként lehet alkalmazni. Korántsem ez az eset. Itt mindig összecserélik a bruttóterméknek azt a részét, amely a tőkét pótolja és tőkeként alkalmazzák, és azt a részét, amely a többletterméket képviseli. Az ellátási alap azért csökken, mert a tőkének, azaz a bruttótermék tőkeként alkalmazott részének nagy részét változó helyett állandó tőkeként termelik újra. Annak a többletterméknek, amely létfenntartási eszközökből áll, nagyobb részét nem-termelő munkások és nemmunkások eszik fel vagy kicserélik luxuscikkekre. Voilà tout.*

Persze azt a tényt, hogy az össztőke egyre csekélyebb részét változtatják át változó tőkévé, másképpen is ki lehet fejezni. A tőkének az a része, amely változó tőkéből áll, egyenlő az össztermléknek azzal a részével, amelyet a munkás önmagának sajátít el, önmagának termel. Minél csekélyebb tehát ez a rész, az összmunkáslétszám annál kisebb hányada elegendő az újratermeléséhez (éppúgy, mint az egyes munkás esetében, aki annál kevesebb munkaidőt dolgozik önmaga számára). Ahogy az összmunka, úgy a munkások össztermléke is két részre esik szét. Az egyiket önmaguk számára termelik, a másikat a tőkés számára. Ahogy az egyes munkás idejét két részre oszthatjuk, úgy az egész munkásosztályét is. Ha a többletmunka = $^1/_2$ nap, akkor ez ugyanaz, mint ha a munkásosztály fele része a munkásosztály fenntartása számára termel és a másik fele nyersanyagot, gépi berendezést és kész termékeket termel a tőkés – részben mint termelő, részben mint fogyasztó – számára.

A nevetséges az, hogy Cherbuliez és Ramsay azt hiszi, hogy a bruttóterméknek az a része, amelyet a munkások elfogyaszthatnának, amely in natura belekerülhetne fogyasztásukba, szükségképp vagy egyáltalában csökkent. Csak az a rész csökkent, amelyet ebben a formában és ezért mint *változó tőkét* fogyasztanak el. Annál nagyobb részét eszik meg ezzel szemben szolgák, katonák stb., vagy exportálják és finomabb létfenntartási eszközökre cserélik ki.

A fontos, ahogy Ramsaynél, úgy Cherbuliez-nél csak az, hogy valójában *változó* és *állandó* tőkét állítanak szembe és nem állnak meg álló- és forgótőkének a forgalomból merített megkülönböztetésénél. Mert Cherbuliez a tőkének azt a részét, amely ellátási alapra oldódik fel, szembeállítja azzal, amely nyersanyagokból, segédanyagokból és munkaeszközökből, szerszámokból, gépekből áll. Holott az állandó tőke e két alkotórésze – nyers- és segédanyagok – forgalmi formáját tekintve a forgótőkéhez tartozik.

{Ami a tőke alkotórészeinek változásánál a fontos: nem az, hogy rela-

* Ez minden. *Szerk.*

tíve több munkást foglalkoztatnak nyersanyag és gépi berendezés termelésével, mint közvetlen létfenntartási eszközökével. Ez csak a munka megosztása. Hanem az az arány, amelyben a terméknek múltbeli munkát kell pótolnia (azaz állandó tőkét pótolnia), és amelyben eleven munkát kell fizetnie. Minél nagyobb szinten van a tőkés termelés – minél nagyobb ezért a felhalmozott tőke –, annál nagyobb részesedése van a termék értékében annak a gépi berendezésnek és annak a nyersanyagnak, amelyre a gépi berendezés és nyersanyag termelésében alkalmazott tőke feloldódik. A termék annál nagyobb részét kell tehát in natura visszaadni a termelésnek vagy úgy, hogy az állandó tőke termelői ennek részeit egymásra kicserélik. A termék azon részének aránya, amely a termelésé, annál nagyobbá válik, és relatíve annál csekélyebbé az a rész, amely az eleven, újonnan hozzátett munkát képviseli. Mindenesetre árukban, használati értékekben kifejezve ez a rész növekszik; hiszen ez a tény egyet jelent a munka megnagyobbodott termelékenységével. De annál inkább esik még relatíve ennek a résznek az a része, amelyet a munkás sajátít el. És ugyanez a folyamat a munkásnépességnek egy állandó relatív túlbőségét idézi elő.}

[2. *A munkások tömegének csökkenése az állandó tőke nagyságához képest*]

{Elvitathatatlan tény, hogy a tőkés termelés fejlődésével a tőke gépi berendezésbe és nyersanyagba fektetett része növekszik és a munkabérre fordított csökken. Ez az egyetlen kérdés, amely Ramsayt és Cherbuliez-t foglalkoztatja. Számunkra azonban a fődolog: megmagyarázza-e ez a tény a profitráta csökkenését? (amely egyébként korántsem akkora, mint ahogy mondják). Itt nemcsak a mennyiségi viszonyról van szó, hanem *értékviszonyról*. Ha 1 munkás annyi pamutot tud fonni, mint 100, akkor a nyersanyagot meg kell százszorozni, és azonkívül a folyamatot csak a fonógép viszi végbe, amikor is egy munkás 100 orsót irányít. Ha azonban egyidejűleg 1 munkás annyi pamutot termel, mint korábban 100, és 1 munkás egy fonógépet készítene ott, ahol korábban csak 1 orsót, akkor az értékviszony ugyanaz maradna; azaz a fonásra, a gyapotra és a fonógépre fordított munka egészen ugyanaz maradna, mint ami korábban volt a munkára, a gyapotra és az orsóra. Ami mármost a *gépi berendezést* illeti, ez nem kerül annyiba, mint a munka, amelyet pótol, habár a fonógép sokkal költségesebb, mint az orsó. Az egyes tőkésnek, akinek fonógépe van, nagyobb tőkéje kell hogy legyen, mint az egyes fonónak, aki rokkát vásárol. De a munkások

számához viszonyítva, amelyet foglalkoztat, a fonógép olcsóbb, mint a rokka. Különben nem szorítaná ki az utóbbit. A fonó helyére tőkés lépett. De a tőke, amelyet az egyik a rokkára fordított, relatíve a termék nagyságához képest *nagyobb*, mint amelyet a másik a fonógépre fordít.}

A munka növekvő termelékenysége (amennyiben ez gépi berendezéssel kapcsolatos) azonos az alkalmazott gépi berendezés számához és terjedelméhez képest relatíve csökkenő munkástömeggel. Egy egyszerű és olcsó szerszám helyébe ezeknek a szerszámoknak egy (habár módosított) kollekcióját teszik, és e kollekción kívül a gépi berendezésnek azt az egész részét, amely a mozgató és átviteli részekből áll; a mozgatóerő (mint a gőz) megtermelésére használt anyagokon (mint a szén stb.) kívül. Végül az építmények. Ha egy munkás 1800 orsóra felügyel, ahelyett, hogy rokkát pörgetne, akkor szerfelett ostoba volna az a kérdés, hogy ez az 1800 orsó miért nem olyan olcsó, mint az egy rokka. A termelékenységet itt éppen a gépi berendezésként alkalmazott tőke tömege idézi elő. A gépi berendezés kopásának aránya csak az árut érinti; a munkás az össz-gépi berendezéssel áll szemben; és ugyanígy a munkára fordított tőke értéke a gépi berendezésre fordítottéval. Nem fér hozzá kétség, hogy a gépi berendezés két okból olcsóbbodik: Gépi berendezés alkalmazása azoknak a nyersanyagoknak a termelésében, amelyekből a gépi berendezés áll. Gépi berendezés alkalmazása ennek az anyagnak gépi berendezéssé változtatásakor. Ámde ezzel kétfélét mondtunk; *először*: hogy ebben a két ágban is, összehasonlítva azokkal a szerszámokkal, amelyeket a manufaktúra-ipar használt, növekszik a gépi berendezésre fordított tőke értéke a munkára fordítottéhoz képest. *Másodszor*: Ami olcsóbbodik, az az egyes gép és alkatrészei, de kifejlődik a gépi berendezésnek egy rendszere; nemcsak egyes gép lép a szerszám helyébe, hanem egy rendszer, és az a szerszám, amely talán korábban a főszerepet játszotta, mint pl. a tű (a harisnyakötő vagy hasonló gépnél), most sokezerszám van összegyűjtve. Minden egyes gép, amely szembenáll a munkással, már roppant kollekciója a szerszámoknak, amelyeket korábban egyesével használt, mint 1800 orsó egy helyett. De ezenkívül tartalmaz olyan elemeket, amelyeket a régi nem tartalmazott stb. Az egyes elem olcsóbbodása ellenére az egész tömeg ára rendkívül emelkedik, és a termelékenység ennek a tömegnek az állandó kiterjedésében áll.

Továbbá: a gépi berendezés olcsóbbodásának egyik eleme, elemeinek olcsóbbodásán kívül, a hajtóerő székhelyének (pl. a gőzkazánnak) és az átviteli gépeknek az olcsóbbodása. Az erővel való gazdálkodás. Ez azonban éppen annak révén történik, hogy növekvő mértékben ugyanaz a mozgató nagyobb rendszert hoz mozgásba. Relatíve olcsóbbodik (vagyis költségei

nem abban az arányban növekednek, mint a rendszer nagysága, amelyre alkalmazva van; ő maga drágábbá válik, ha nagyobb méretben alkalmazzák, de nem abban az arányban, ahogy nagyobbá válik); habár költségei abszolúte növekednek is, relatíve csökkennek. Ez tehát fontos mozzanat, teljesen eltekintve az egyes gép árától, a munkával szembelépő géptőke megnagyobbítására. Egy elem, a gépi berendezés növekvő sebessége, rendkívül gyarapítja a termelőerőt, de magának a gépi berendezésnek az értékéhez semmi köze nincs.

Magától értetődik tehát, vagyis tautologikus tétel, hogy a munka gépi berendezés révén növekvő termelékenységének megfelel a gépi berendezés növekvő értéke, relatíve az alkalmazott munka tömegéhez (ezért a munka értékéhez, a változó tőkéhez) képest.

Mindazok a körülmények, amelyek oda hatnak, hogy a gépi berendezés alkalmazása az áruk árát olcsóbbítja, redukálódnak először az egyes áruban felszívott munkamennyiség redukálására; másodszor pedig a gépi berendezés azon kopásának redukálására, amelynek értéke az egyes áruba belekerül. Minél kevésbé gyors a gépi berendezés kopása, annál kevesebb munka szükséges újratermeléséhez. Ez tehát gyarapítja a gépi berendezésként fennálló tőke mennyiségét és értékét a munkában létezővel szemben.

Csak a nyersanyagot illető kérdés marad tehát. Hogy mennyiségének emelkednie kell a munka termelékenységének az arányában, ez világos; tehát a nyersanyag tömegének emelkednie kell a munkáénak az arányában. Ez az arány nagyobb, mint amilyennek látszik. Mondjuk pl., hogy hetenként 10 000 font gyapotot fogyasztanak el. Az évet 50 héttel számolva, = 10 000 × 50 = 500 000 font. A munkabér az év folyamán legyen = 5000 £. És a gyapot fontja kerüljön 6 d.-be, akkor ez 250 000 sh.-et = 12 500 £-et tesz. Tegyük fel, a tőke évente 5-ször térül meg. Akkor $^1/_5$ évenként 100 000 font gyapotot használnak fel, = 2500 £. És ugyanebben az $^1/_5$ évben 1000 £-et munkabérre. Tehát a gyapotban fekvő tőke értékének több mint $^1/_3$-át. Nem, ez nem változtat a viszonyon. Mondjuk, a gyapot értéke minden $^1/_5$ évben = 10 000, és a munkáé = 1000, akkor ez $^1/_{10}$ volna. (Úgyszintén $^1/_{10}$, ha az egész terméket tekintjük, 50 000 az egyik oldalon, 5000 a másikon.)

{Az áru értékét, ami a gépi berendezést illeti, az áruba belekerülő kopás határozza meg; tehát a gépi berendezés értéke pusztán annyiban, amennyiben maga ez az érték belekerül az értékesítési folyamatba, azaz amennyiben a munkafolyamatban elfogyasztódik. Ezzel szemben a profitot (a nyersanyagtól eltekintve) a munkafolyamatba belekerülő össz-gépi berendezés értéke határozza meg, függetlenül attól, hogy a munkafolyamat

ebből mennyit fogyaszt. A profitnak ezért abban az arányban kell esnie, ahogy az összmunka esik a tőke gépi berendezésre fordított részéhez képest. Nem esik ugyanabban az arányban, mert a többletmunka emelkedik.}

A nyersanyagnál azt kérdezhetjük: Ha pl. a termelőerő a fonodában megtízszereződik, tehát 1 munkás annyit fon, mint korábban tíz, miért ne termelhetne hát 1 néger annyi gyapotot, mint korábban 10, tehát miért ne maradhatna itt az *értékarány* ugyanaz? A fonó ugyanazon idő alatt tízszerte több gyapotot használ el, de a néger ugyanazon idő alatt tízszerte több gyapotot termel. A 10-szerte nagyobb mennyiségű gyapot tehát nem drágább, mint korábban a 10-szerte kisebb. Így a nyersanyag mennyiségének növekedése ellenére a változó tőkéhez való értékaránya ugyanaz maradna. Valójában csak a gyapot nagy olcsóbbodása révén tudott ez az ipar egyáltalában ennyire kifejlődni. Minél drágább az anyag (pl. arany és ezüst), annál kevésbé alkalmaznak luxusáruként való elkészítésében gépi berendezést és munkamegosztást. Mert a tőkeelőleg a nyersanyagra túl nagy és az e termékek iránti kereslet – nyersanyaguk drágasága miatt – korlátozott.

Erre egész egyszerűen azt kell felelni, hogy a nyersanyag egy részét, mint a gyapjút, a selymet, a bőrt, állati *szerves* folyamatok révén, a *gyapotot*, a *lenvásznat* stb. növényi szerves folyamatok révén termelik; és a tőkés termelésnek eleddig nem sikerült és soha nem fog sikerülni ugyanúgy rendelkezni ezek felett a folyamatok felett, mint a tisztán mechanikai vagy szervetlen kémiai folyamatok felett. Részben a nyersanyag, mint a bőrök stb. és más állati alkotórészek, drágul már csak azért is, mert a földjáradék idétlen törvénye a civilizáció előrehaladásával emeli ezeknek a termékeknek az értékét. Ami a szenet és a fémeket illeti (a fát), ezek nagyon olcsóbbodnak a termelés előrehaladásával; mindamellett a bányák kimerülésével ez is nehezebbé válik stb.

{Ha a gabona- és bányajáradék esetében azt mondhatjuk, hogy nem drágítja meg a termék értékét (csak piaci árát), sőt értékének éppen kifejezése (értékének többlete a termelési ár *felett*), ezzel szemben nem fér hozzá kétség, hogy az állatjáradék, házjáradék stb. nem következménye, hanem *oka* e dolgok emelkedő értékének.}

A nyersanyagok, a segédanyagok stb. olcsóbbodása gátolja, de nem akadályozza meg e tőkerész értékének növekedését. Addig a fokig, amelyben működik, közömbösíti a profit esését. {Ezzel ez a vacak el van intézve.} {Ha holnap a gyapot 10-szerte olcsóbbá válnék, akkor holnapután a fonoda még gyorsabbá stb.}[157]

{A profit vizsgálatánál az értéktöbbletet adottnak előfeltételezzük. És pusztán az állandó tőke változásait vizsgáljuk a profitrátára való befo-

lyásukban. Csak egy mód van, amelyen az értéktöbblet közvetlenül hat az állandó tőkére, tudniillik *abszolút többletmunka* révén, a munkanap meghosszabbítása révén, miáltal az állandó tőke értékaránya csökken. A relatív többletmunka – mikor is a munkanap ugyanaz marad – (eltekintve a nagyobb intenzifikálástól) magának a többletnek a növelése révén növeli meg a profit értékarányát az össztőkéhez. Az abszolút többletmunkaidő relatíve csökkenti az állandó tőke költségeit.}

[*3. A profitráta összefüggéséről a tőke szerves összetételével. Az „elsajátítás törvénye"*]

Térjünk vissza Cherbuliez-hez.

A formulák, amelyeket a profitráta számára megad, vagy matematikai kifejezések a profitra ennek közönséges felfogásában, anélkül, hogy bármilyen törvényt foglalnának magukban, vagy ráadásul pozitíve tévesek, habár van *sejtelme* a dologról; közel jár hozzá.

„A kereskedelmi profitot [. . .] a *termékek értéke* határozza meg, összehasonlítva a termelő tőke *különböző elemeivel.*"

{Valójában a profit a termék értéktöbbletének az aránya az előlegezett össztőke értékéhez, tekintet nélkül elemeinek különbözőségére. De magát az értéktöbbletet a változó tőke értékesítésének nagysága és rátája határozza meg; és ennek az értéktöbbletnek az arányát az össztőkéhez megint meghatározza a változó és az állandó tőke aránya; éppígy az állandó tőke értékváltozása.}

„E meghatározás két fő eleme nyilvánvalóan a nyersanyagok ára és a működésbe hozásukhoz szükséges ellátási alap mennyisége [. . .] A társadalom gazdasági haladása *fordított* irányban hat e két elemre [. . .] és az a tendenciája, hogy a nyersanyagokat drágítsa, azáltal, hogy növeli a kitermelő iparok minden termékének értékét, amely iparokat elsajátított és korlátozott kiterjedésű földeken gyakorolnak." (I. m. 70. old.)

Ezzel szemben az ellátási alap (relatíve) csökken, amire később visszatérünk.

„A termékek teljes összege mínusz a megkapásukhoz elfogyasztott tőke teljes összege megadja a profit teljes összegét egy meghatározott időközre [. . .] A termékek teljes összege az *alkalmazott tőke* és nem az elfogyasztott tőke *arányában növekszik.* A *profit rátája*, vagyis a tőkéhez

való aránya ennélfogva két másik arány kombinációjából ered, tudniillik: az *alkalmazott és az elfogyasztott tőke közti arányból* és az *elfogyasztott tőke és a termék közti arányból.*" (I. m. 70. old.)

Cherbuliez először helyesen mondja, hogy a profitot a termék *értéke* határozza meg a termelő tőke „különböző elemeihez" való arányában. Hirtelen magához a termékhez menekül, a terméktömeghez. Mármost azonban a terméktömeg növekedhet anélkül, hogy ennek a tömegnek az értéke növekednék. Másodszor, a termék tömegét azzal a terméktömeggel, amelyből az elfogyasztott és el nem fogyasztott tőke állt, legfeljebb azon a módon lehetne összehasonlítani, ahogy Ramsay teszi ezt, ha a teljes nemzeti terméket összehasonlítanák in natura ráfordított összetevőivel. A tőke esetében azonban a termék alakja mindegyik különös területen különbözik összetevőitől (még azokban az iparágakban is, mint a mezőgazdaságban stb., amelyekben a termék egy része in natura e terméknek egy termelési elemét alkotja). Miért folyamodik Cherbuliez ehhez a kibúvóhoz? Mert – sejtelme ellenére, hogy a profitráta szempontjából döntő a tőke szerves összetétele – abszolúte nem használta fel a változó tőke ellentétét a tőke másik alkotórészéhez, hogy a többletértéket kifejtse, ezt pedig egyáltalában nem fejtette ki, éppoly kevéssé, mint magát az értéket. Nem mutatta meg, honnan ered a többletérték, és ezért a *többlettermékhez, azaz a használati értékhez* menekül.

Habár minden többletérték többlettermékben testesül meg, ezzel szemben a többlettermék önmagában véve nem testesít meg többletértéket. {Ha egy termék nem zárna magába semmilyen többletértéket, pl. ha egy paraszt saját szerszámát birtokolná (és emellett saját földjét) és pontosan csak annyi időt dolgoznék, amennyit minden bérmunkás dolgozik saját bére pótlására, pl. 6 órát. Ha az esztendő termékeny volna, akkor kétszerannyit termelne. De ugyanazt az értéket. Nem volna többletérték, habár volna többlettermék.}

Önmagában véve már téves volt, hogy a változó tőkét az ellátási alap „passzív" és pusztán anyagi formájában ábrázolta; azaz a használati érték formájában, amelyet az a munkás kezében megkap. Ha ezzel szemben abban a formában vette volna, amelyben valóban megtestesül, tudniillik mint pénzt (mint a csereérték, azaz meghatározott mennyiségű társadalmi munkaidő mint olyan létezését), akkor ez feloldódott volna a *tőkés* számára a munkára, amelyet érte kicserél (és a tárgyiasult munkának az eleven munkára való e cseréjében mozgás lépne be a változó tőkébe és ez növekednék); mint munka válik a termelő tőke elemévé, nem mint ellátási alap. Az ellátási

alap inkább a használati érték, annak anyagi létezése, amelyben a változó tőke mint jövedelem a munkás számára megvalósul. Így, mint *ellátási alap*, a változó tőke egészen olyan „*passzív*" elem, mint a tőke két másik része, amelyeket Cherbuliez „passzívnak" nevez.

Az 59. oldalon Cherbuliez a nyersanyagokat és a gépi berendezést stb. „a *tőke* két *passzív elemének*" nevezi, ellentétben az ellátási alappal.[158]

A felfogás ugyanezen ferdesége akadályozza meg abban, hogy ennek az aktív elemnek a passzívhoz való *arányából* fejtse ki a profitrátát és ennek esését a társadalom előrehaladásával. Nála valójában véve nincs más végkövetkeztetés, mint az, hogy az ellátási alap csökken a termelőerő fejlődése következtében, miközben a munkásnépesség növekszik, tehát a fölös népesség révén a bért lenyomják értéke alá. Az értékek cseréjének – tehát úgyszintén a munkaképesség értéken való megfizetésének – bázisán semmit sem fejt ki, és a profit így *valójában* úgy testesül meg (habár Cherbuliez ezt nem mondja meg), mint a *munkabérből való levonás*; amit a tényleges profit hellyel-közzel magába zárhat ugyan, ami azonban soha nem alapozhatja meg a profit kategóriáját.

Redukáljuk először is az első mondatot helyes kifejezésére.

„A termék teljes összegének *értéke* mínusz a megkapásához (termeléséhez) elfogyasztott tőke teljes összegének értéke megadja a profit teljes összegét egy meghatározott időközre."

Ez az első (közönséges) forma, amelyben a profit megtestesül, megjelenik a tőkés tudat számára is. Alias*: A termék érték-többlete, meghatározott idő folyamán; az elfogyasztott tőke értéke felett. Vagyis a termék érték-többlete a termék költségára felett. Még „a meghatározott időköz" is úgy csöppen be Cherbuliez-nél, mivel a tőke forgalmi folyamatát nem ábrázolta. Tehát az első mondat semmi más, mint a profit közönséges definíciója; a közvetlen forma, amelyben megjelenik.

Második mondat. „A *termékek teljes összege* az alkalmazott tőke és nem az elfogyasztott tőke arányában *növekszik*."

Megint más szavakkal. Tehát „a termék teljes összegének *értéke* az előlegezett tőke arányában *növekszik* (akár elfogyasztották, akár nem)".

Ezzel csak *be* akarja *csempészni* azt a teljességgel bizonyítatlan és közvetlen megfogalmazásában téves tételt (hiszen ez már előfeltételezi az általános profitrátává való kiegyenlítődést), hogy a profit nagysága az alkalmazott tőke nagyságától függ. Látszólagos oksági kapcsolatot akar azonban

* – Másképpen; más néven *Szerk.*

behozni azáltal, hogy a „*termékek teljes összege* az *alkalmazott* és nem az elfogyasztott tőke arányában *növekszik*". Vegyük a mondatot mindkét megfogalmazásában, úgy ahogy itt áll, és úgy, ahogy szólnia kellene. Szólnia így kellene ebben az összefüggésben – és a következtetés szerint, amelynek medius terminusául* akar szolgálni –: „A termékek teljes összegének *értéke* az alkalmazott és nem az elfogyasztott tőke arányában *növekszik*." Itt a többletértéket nyilvánvalóan azáltal akarja kifarigcsálni, hogy az alkalmazott tőkének az elfogyasztott feletti többlete teremti meg a *termék érték-többletét*. De az el nem fogyasztott tőke (gépi berendezés stb.) megtartja értékét (mert az el nem fogyasztott éppen azt jelenti, hogy értéke nincs elfogyasztva), ugyanazt az értéket tartja meg a termelési folyamat lezárása után, amellyel ennek kezdete előtt bírt. Ha *értékváltozás* ment végbe, akkor a tőkének csak abban a részében mehetett végbe, amelyet elfogyasztottak és ezért belekerült az értékesítési folyamatba. A dolog valójában így is téves, mivelhogy pl. az olyan tőke, amelynek $^1/_3$-át nem fogyasztották el, és $^2/_3$-át elfogyasztották a termelésben, feltétlenül magasabb profitot ad a *munka kizsákmányolásának egyenlő rátája* mellett (és a profitráta kiegyenlítődésétől eltekintve), mint az olyan, amelynek $^2/_3$-át nem fogyasztották el és $^1/_3$-át elfogyasztották. Mert az utóbbi tőke nyilvánvalóan több gépi berendezést stb. és más állandó tőkét tartalmaz, míg az előbbi kevesebbet tartalmaz ebből az elemből és több eleven munkát hoz mozgásba, tehát több többletmunkát is.

Ha azonban azt a megfogalmazást vesszük, amelyet Cherbuliez maga ad mondatának, akkor ez először is nem használ neki semmit, mert a terméktömeg, vagyis a használati értékek tömege mint olyan egyáltalában nem döntő sem az érték, sem a többletérték, sem pedig a profit szempontjából. Mi rejlik azonban emögött? Az állandó tőke egy része, a gépi berendezésből stb. álló, belekerül a munkafolyamatba, anélkül, hogy az értékesítési folyamatba belekerülne, és ennyiben segít a termékek tömegét gyarapítani, anélkül, hogy értékükhöz valamit is hozzátenne. (Mert amennyiben hozzátesz kopása révén, maga is az *elfogyasztott* tőkéhez tartozik és nem az *alkalmazott* tőkéhez az elfogyasztottól megkülönböztetve.) De az állandó tőkének ez az el nem fogyasztott része önmagában véve nem hozza létre a *terméktömeg növekedését*. Segít adott munkaidő alatt nagyobb terméket létrehozni. Ha tehát csak annyi munkaidőt dolgoznának, amennyi az *ellátási alapban* megvan, akkor a termékek tömege ugyanaz maradna. Tehát olyan változás, amely az *elfogyasztott tőkének* ebben a részében megy

* – középfogalmául – *Szerk.*

végbe, és nem az alkalmazott tőke többlete az elfogyasztott felett, hozza létre a terméktöbbletet (előfeltételezve, hogy nem olyan iparágakról van szó, amelyekben, mint a mezőgazdaságban, a termék *tömege* független vagy független lehet a ráfordított tőke tömegétől; s a munka termelékenysége részben ellenőrizhetetlen természeti körülményektől függ). Ha ezzel szemben az állandó tőkét – akár elfogyasztott ez, akár nem – úgy tekinti, mint ami független a munkaidőtől, független a változástól, amely az értékesítési folyamatban a változó tőkében végbemegy, akkor éppannyira mondhatja: „A termékek teljes összege (legalábbis a manufaktúra-iparban) úgy növekszik, ahogy az elfogyasztott tőke nyersanyagból álló része növekszik." Mert a termék növekedése fizikailag azonos a tőke ezen részének növekedésével. Másrészt a mezőgazdaság-iparban (úgyszintén a kitermelő iparban) termékenyebb talaj esetén a termék tömege ott, ahol kevés el nem fogyasztott tőkét (azaz állandó tőkét) alkalmaztak és relatíve sok elfogyasztott tőkét (pl. munkabért), a terméktömeg sokkal nagyobb lehet, mint haladott országban, ahol az alkalmazott tőke aránya az elfogyasztotthoz végtelenül nagyobb.

A második mondat tehát egy arra tett kísérletben oldódik fel, hogy az értéktöbbletet (a profit szükségszerű bázisát) becsempéssze.

„A *profit rátája*, vagyis a tőkéhez való *aránya* ennélfogva két másik arány kombinációjából ered, tudniillik: az *alkalmazott és az elfogyasztott tőke közti arányból* és *az elfogyasztott tőke és a termék közti arányból*." (I. m. 70. old.)

Az előbb a *profitot* akarta kifejteni. De semmi nem jött ki egyéb, mint ennek ama definíciója, amely pusztán megjelenési módját mondja ki, a tényt: a profit egyenlő az össztermék érték-többletével a termék költségára, vagyis a felemésztett tőke értéke felett; a profit vulgáris definíciója. Most a *profitrátát* akarja kifejteni. De megint semmi nem jön ki egyéb, mint a vulgáris definíció. A profitráta egyenlő a profit arányával az egész tőkéhez, vagy pedig, ami ugyanaz, egyenlő a termék költségár feletti érték-többletének arányával a termelésre előlegezett össztőkéhez. A tőke elemei közti közelítően helyes megkülönböztetés ferde felfogása és gyámoltalan felhasználása és az a sejtés, hogy a profit és a profitráta pontosan ezeknek az elemeknek az arányával függ össze, csak oda juttatja tehát, hogy doktrinérebb formában megismétli az általánosan ismert frázisokat, amivel valójában csak megállapítja a profit és a profitráta létezését, lényegükről azonban semmit sem mond.

A dolog nem válik jobbá attól, hogy Cherbuliez a doktrinér formulákat algebrailag fejezi ki:

„Legyen P a teljes termék valamely" adott „időszak folyamán, π a profit, C az alkalmazott tőke, c az elfogyasztott tőke, r a profit *aránya* a tőkéhez" (ráta). Tehát $P-c=\pi$, $r=\frac{\pi}{C}$; tehát $Cr=\pi$. Tehát $P-c=Cr$; tehát $r=\frac{P-c}{C}$. (I. m. 70. old., 1. jegyzet.)

Ami nem jelent mást, mint hogy a profitráta egyenlő a profit arányával a tőkéhez és a profit egyenlő a termék értékének többletével a költségára felett.

Egyáltalában az, ami Cherbuliez előtt lebeg, amikor elfogyasztott és el nem fogyasztott tőkéről beszél, az az álló- és forgótőke közötti különbség. Ahelyett, hogy kitartana a tőkében ő maga által, ettől megkülönböztetve, megállapított különbség mellett, amely a tőke termelési folyamatából ered. Az értéktöbblet már előfeltétele a forgalomnak; és bármennyire érintik is a forgalomból eredő különbségek a profitrátát, a profit eredetéhez semmi közük.

„A termelő tőke [. . .] elfogyasztható részből és [. . .] el nem fogyasztható részből van összetéve." Minél inkább növekszik „a gazdagság és a népesség, annál inkább az a tendenciája a fogyasztható résznek, hogy növekedjék, mivelhogy a kitermelő iparok a munka egyre tetemesebb részét követelik meg [. . .] Másfelől ugyanez az előrehaladás [. . .] sokkal gyorsabb arányban növeli az alkalmazott tőke *tömegét*, mint az *elfogyasztott* tőkéét. Habár ilymódon az elfogyasztott tőke teljes tömegének az a tendenciája, hogy növekedjék, az első hatás semlegesül, mivel a termékek tömege még gyorsabb haladvány szerint növekszik, és a *profit teljes összegét* úgy kell tekinteni, mint ami legalább olyan erős arányban növekszik, mint az *alkalmazott tőke teljes összege*." (I. m. 71. old.)

„A profit tömege növekszik, nem a rátája, amely ennek a tömegnek az aránya az alkalmazott tőkéhez, r [. . .] $=\frac{P-c}{C}$; világos, hogy $P-c$, vagyis" a profit, minthogy $P-c=\pi$, „növeked*het*, habár r csökkent, ha C gyorsabban növekszik, mint $P-c$". (I. m. 71. old., jegyzet.)

Itt még közel jár a profitráta esésének okához; de a megelőző ferdeségek után ez csak zűrzavarhoz és önmagukat megszüntető ellentmondásokhoz vezethet. Először növekszik az elfogyasztott tőke tömege, de a termékek tömege még gyorsabban növekszik (azaz itt a termékek értékének többlete a költségáruk felett), mert növekszik az alkalmazott tőkéhez képest,

és ez gyorsabban növekszik, mint az elfogyasztott. Hogy *miért* növekszik gyorsabban az állótőke, mint pl. a nyersanyagok tömege, ezt sehol sem mondja meg. De nem tesz semmit. A profittömeg növekszik az *alkalmazott* tőke, az össztőke *arányában*, és mégis a profitrátának esnie kell, mert az össztőke gyorsabban növekszik, mint a termékek tömege, vagy jobbanmondva a profit tömege. Először a *profittömeg* legalább éppolyan erős arányban *növekszik*, mint „az alkalmazott tőke teljes összege", és aztán a profitráta *esik*, mert az alkalmazott tőke teljes összege gyorsabban növekszik, mint a profittömeg. Először $P - c$ „legalább" abban az arányban növekszik, mint C, és azután $\frac{P-c}{C}$ esik, mert C még gyorsabban növekszik, mint $P - c$, amely legalább éppolyan erősen növekszik, mint C. Ha félreseperjük mindezt a zűrzavart, akkor csak az a tautológia marad, hogy $\frac{P-c}{C}$ *eshet*, habár $P - c$ növekszik, azaz hogy a profit rátája eshet, habár a profit növekszik, ha ugyanis esik a ráta. Rátának $P - c$-nek C-hez való arányát hívják csak. [Ez csökken,] ha a tőke gyorsabban növekszik, mint a profittömeg. Tehát végbölcsesség: A profitráta eshet, azaz egy növekvő profittömeg aránya a tőkéhez eshet, ha a tőke gyorsabban növekszik, mint a profittömeg, illetve ha a profittömeg, abszolút növekedése ellenére, relatíve a tőkéhez viszonyítva csökken. Ez semmiképpen sem egyéb, mint más kifejezés a profitráta esésére. És e jelenség lehetőségében soha nem kételkedtek, sőt létezésében sem. Az egyetlen, amiről szó volt, éppen az volt, hogy e jelenség okát megmagyarázzák, és Cherbuliez a profitráta esését, a profittömegnek az össztőkéhez arányított esését abból magyarázza, hogy a profittömeg legalább olyan arányban növekszik, ahogy a tőke növekszik. Nyilvánvalóan sejlett neki, hogy az alkalmazott eleven munka tömege relatíve csökken a múltbeli munkához arányítva, habár abszolúte növekszik, és hogy *ezért* kell csökkennie a profitrátának. De ez nem jut el addig, hogy keresztültörjön. Minél közelebb van a küszöb, annál nagyobb, ha nem lépik át valóságosan, a kifejezés ferdesége és az illúzió, hogy már átlépték.

Ezzel szemben igen találó, amit az *általános profitráta kiegyenlítődéséről* mond:[159]

„A földjáradék levonása után az, ami megmarad a *profitoknak* ebből az *összegéből*, azaz a termékeknek ebből a többletéből az elfogyasztott tőke felett, megoszlik a tőkés termelők közt *a tőke arányában, amelyet ki-ki alkalmazott*, míg a termékeknek az az adagja, amely az elfogyasztott tőkének felel meg, és amely ennek pótlására van rendeltetve, annak az arányában oszlik meg, amit valóságosan elfogyasztottak. A *megosztás-*

nak ez a *kettős törvénye* a *konkurrencia hatásaként* szilárdul meg [. . .] amelynek az a tendenciája, hogy kiegyenlítse a tőkék minden alkalmazásának előnyeit. A megosztásnak ez a kettős törvénye jelöli ki végső fokon a termékek különböző fajtái mindegyikének az *értékét* és az *árát*." (I. m. 71–72. old.)

Ez igen jó. Csak a záró szavak tévesek, hogy az általános profitráta e kialakulása határozza meg az áruk *értékét* és *árát* (értsd termelési árát). Az értékmeghatározás éppenséggel a prius*, amely előfeltétele a profitrátának és a termelési árak kialakulásának. Hogyan határozhatja meg egyáltalában a „profitok összegének", azaz a többletértéknek, amely maga is csak része az áruk összértékének, valamiféle *elosztása* ezt a „profitok *összegét*", tehát a többletértéket, tehát magát az áruk értékét? A dolog csak annyiban helyes, amennyiben az áruk relatív értékén termelési árukat értjük. Az egész ferdeség onnan ered Cherbuliez-nél, hogy az érték és értéktöbblet eredetét és törvényeit nem vizsgálja önállóan.

A bérmunka és a tőke közti viszonyt máskülönben ennyiben helyesen fogalmazza meg:

Azok a személyek, akik dévolution (törvényes átengedés, örökség stb.) révén semmit sem kapnak, s nincs is semmijük, amit cserébe adjanak, „a szükségeset csak úgy kapják meg, ha *munkájukat* kínálják fel a tőkéseknek [. . .] Csak azokra a dolgokra kapnak jogot, amelyeket mint *munkájuk árát* juttatnak nekik, és nem e munka *termékére*, sem arra az *értékre*, amelyet ehhez hozzátettek." (I. m. 55–56. old.) „A proletár azáltal, hogy munkáját meghatározott ellátási alapért *odaadja* [. . .] teljesen lemond a tőke többi részére való minden jogról [. . .] E termékek továbbra is ugyanazt illetik meg, mint azelőtt; ez semmiféleképpen nem módosul az említett megállapodás révén. A termékek [. . .] továbbra is kizárólag a tőkései, aki a nyersanyagokat és az ellátási alapot szolgáltatta. *Ez az elsajátítás törvényének szigorú következménye*, amely törvény *alapelve*", megfordítva, „az volt, hogy *mindegyik munkást kizárólagosan megilletik munkájának termékei*". (I. m. 58. old.)

Ez az alapelv ugyanis Cherbuliez szerint így szól:

„A munkásnak kizárólagos joga van a munkájából eredő értékre." (I. m. 48. old.)

* – az előzmény; az előzetesen meglevő – *Szerk.*

Hogyan csap át az áruk törvénye, hogy egyenértékeket alkotnak és értékükkel, azaz a bennük foglalt munkaidővel arányban cserélődnek ki, abba, hogy a tőkés termelés – és csak ennek bázisán lényeges a termék számára, hogy áruként termeljék – megfordítva azon nyugszik, hogy a munka egy részét csere nélkül elsajátítják, ezt Cherbuliez nem érti és nem fejti ki. Csak érzi, hogy itt *átcsapás* történik. Ez az alaptörvény tiszta fikció. Az *áruforgalom* egy látszatából fakad. Az áruk értékük, azaz a bennük foglalt munka arányában cserélődnek ki. Az egyének csak mint árubirtokosok lépnek egymással szembe és ezért a többiek áruját csak saját árujuk elidegenítése révén keríthetik hatalmukba. Úgy *látszik* ezért, mintha csak saját munkájukat cserélhetnék ki, mivel *idegen* munkát tartalmazó áruknak a cseréje, amennyiben ezeket magukat nem megint a saját árujuk cseréje révén kapták, más viszonyokat előfeltételez az emberek között, mint árubirtokosok, vevők és eladók viszonyát. A tőkés termelésben eltűnik ez a látszat, amelyet saját felszíne mutat. Ami azonban nem tűnik el, az az az illúzió, hogy eredetileg az emberek csak mint árubirtokosok lépnek egymással szembe és ezért mindegyik csak annyiban tulajdonos, amennyiben munkás. Ez az „eredetileg", mint mondtuk, nem egyéb, mint a tőkés termelés látszatából fakadó tévhit, amely történelmileg soha nem létezett. Egyáltalában az ember (elszigetelten vagy társadalmilag) mindig mint tulajdonos lép fel, mielőtt mint munkás lépne fel, még ha csak az is a tulajdon, amit önmaga számára a szervetlen természetre vonatkozólag támaszt (vagy amit mint család, törzs, közösség részben a természetre, részben a már megtermelt közös termelési eszközökre vonatkozólag támaszt). És mihelyt véget ér az első állati állapot, a természetre való tulajdont mindig már közvetíti egy közösség, család, törzs stb. tagjaként való létezése, más emberekhez való viszonya, amely megszabja a természethez való viszonyát. A „tulajdonnélküli munkás" mint „alapelv" éppenséggel csak a civilizáció teremtménye, éspedig a „tőkés termelés" történelmi szintjén. Ez a „kisajátítás" törvénye, és nem az „elsajátításé", legalábbis nem egyszerűen az elsajátításé, ahogy Cherbuliez képzeli, hanem az elsajátítás azon fajtájáé, amely egy meghatározott, sajátos termelési módnak felel meg.

Cherbuliez azt mondja:

„A termékeket [. . .] elsajátítják, mielőtt tőkévé változtatták őket [. . .] Ez az átváltoztatás nem mentesíti ezeket az elsajátítástól." (I. m. 54. old.)

Ez azonban nemcsak a termékekre, hanem a munkára is érvényes. A nyersanyag stb. és a munkaeszköz a tőkésé; pénzének *átváltoztatott* formája.

Másrészt, ha a munkaképességet – vagy a munkaképesség napi (pl. tizenkétórás) használatát – megvásárolta, olyan pénzösszeggel, amely egyenlő 6 munkaóra termékével, akkor a 12 órai munka az övé, *ő elsajátította*, mielőtt realizálták. Maga a termelési folyamat változtatja ezt tőkévé. Ez az átváltoztatás azonban későbbi aktus, mint az elsajátítása. A „termékeket" átváltoztatják tőkévé, *anyagilag*, amennyiben a munkafolyamatban mint munkafeltételek, termelési feltételek, munkatárgy és munkaeszköz funkcionálnak; *formailag*, amennyiben nemcsak *értékük* örökítődik meg, hanem amennyiben *munka és többletmunka* felszívásának eszközeivé válnak; amennyiben ténylegesen mint munka elnyelői funkcionálnak. Másrészt: a folyamat *előtt elsajátított* munkaképességet a folyamaton *belül* közvetlenül tőkévé változtatják, azáltal, hogy munkafeltételekké változik és többletértékké; a termékben való realizálódása fenntartja az állandó tőkét s egyszersmind pótolja a változót és hozzátesz többletértéket.[160]

[4. *A felhalmozás mint bővített újratermelés*]

„A gazdagság minden felhalmozása eszközöket szolgáltat a további felhalmozás meggyorsítására." (I. m. 29. old.)[158]

{Ricardo (Smithtől hagyományozott) nézete, hogy minden felhalmozás feloldódik bérre való ráfordításra, még akkor is téves volna, ha a felhalmozás egyetlen része sem menne végbe in natura, pl. amikor a bérlő több vetőmagot vet, az állattenyésztő nagyobbítja a tenyész- vagy hízóállományt, a gépgyáros a többletérték egy részét gépgyártó gépben bírja, és ha nem lenne az, hogy minden termelő, aki a tőke valamelyik részének összetevőit termeli, állandóan túltermel, az évi felhalmozás tényére, azaz az általános szint nagyobbodására számítva. Azonkívül a paraszt kicserélheti többletgabonája egy részét az állattenyésztővel, aki ezt a gabonát változó tőkévé változtathatja, míg a paraszt a magáét állandó tőkévé változtatta. A lentermesztő eladja többlettermékének egy részét a fonónak, aki ezt állandó tőkévé változtatja; ugyanazzal a pénzzel a lentermesztő szerszámokat vásárolhat és a szerszámkészítő vasat stb.; úgyhogy mindezek az elemek közvetlenül állandó tőkévé válnak. De eltekintve ettől. Tegyük fel, hogy a gépgyáros 1000 £ pótlólagos tőkét akar termelési elemekké változtatni. Akkor ennek egy részét munkabérre fogja ugyan fordítani, mondjuk 200 £-et. De a 800-zal vasat, szenet stb. vásárol. Tegyük fel, ezt a vasat,

szenet még meg kell gyártani. Akkor ez – ha a vas- vagy széntermelő nem rendelkezik már többletes (felhalmozott) készlettel az árujából, és ha éppúgy nem rendelkezik pótlólagos gépi berendezéssel, sem közvetlenül nem vásárolhat (mert ebben az esetben megint állandó tőkének állandó tőkére való cseréje menne végbe) – csak úgy lehetséges, ha régi gépi berendezését hosszabb ideig dolgoztatja. Ezt akkor gyorsabban pótolják, de értékének egy része belekerül az új termékbe. De eltekintve ettől. A vasasnak mindenesetre több szénre van szüksége, tehát itt a 800 £-ből reá jutónak legalább egy részét közvetlenül állandó tőkévé kell változtatnia. Mindketten azonban, a szenes és a vasas, úgy adják el szenüket és vasukat, hogy meg nem fizetett többletmunka foglaltatik benne. És ha ez $^1/_4$-re rúg, akkor a 800 £-ből már 200 nem oldódik fel munkabérre, nem szólva arról a részről, amely a régi gépek kopására oldódik fel.

A többlet mindenütt természetben a különös tőke által termelt cikkből, szénből, vasból stb. áll. Ha a termelők, akiknek cikkei kölcsönösen termelési összetevőkként szolgálnak egymásnak, kicserélik ezeket egymásra, akkor a többlet egy része közvetlenül átváltozik állandó tőkévé. Az a rész pedig, amelyet azokra a termékekre cserélnek ki, amelyeket a létfenntartási eszközök termelői termelnek, és ezek állandó tőkéjét pótolja, létrehozza a szükséges változó tőkét. Az olyan létfenntartási eszközök termelői, amelyek többé nem kerülhetnek bele termelésükbe elemként (kivéve mint változó tőke), éppen ugyanazon folyamat révén tesznek szert pótlólagos állandó tőkére, amelynek révén a többiek pótlólagos változó tőkére tesznek szert.

Ami az újratermelést – amennyiben ez felhalmozás – megkülönbözteti az egyszerű újratermeléstől, az a következő:

Először a felhalmozott termelési elemek, mind változó, mind állandó részük, újonnan hozzátett munkából állnak; nem oldódnak fel jövedelmekre; de a profitból származnak; a profit vagy a többletmunka oldódik fel bennük; míg az egyszerű újratermelésnél a termék egy része múltbeli munkát képvisel (azaz itt nem a folyó évben elvégzett munkát).

Másodszor: Persze, ha a munkaidőt bizonyos ágakban meghosszabbítják, tehát nem pótlólagos szerszámokkal vagy gépekkel dolgoznak, akkor az új termék megfizeti részben a régiek gyorsabb kopását, és a régi állandó tőke e meggyorsult fogyasztása szintén mozzanata a felhalmozásnak.

⟨*Harmadszor*:⟩ A pótlólagos pénztőke révén, amely az újratermelés folyamatában képződik, részint tőke szabaddáválása révén, részint a termék egy részének pénzzé változtatása által, részint azáltal, hogy a termelő a beváltott pénzzel egyszerűen csökkenti a keresletet mások, pl. luxustermékek eladói

számára, semmiképpen nem szükséges az elemek rendszeres pótlása, mint az egyszerű újratermelésnél.

A pénztöbblettel mindenki vásárolhat termékeket vagy parancsnokolhat termékek felett, habár a termelő, akitől vásárolja őket, sem jövedelmét nem adja ki az előbbinek a termékére, sem tőkéjét nem pótolja belőle.} {Valahányszor a pótlólagos (változó vagy állandó) tőke nem egészíti ki egymást kölcsönösen, az egyik oldalon pénztőkeként le kell csapódnia; ha csak adósságkövetelések formájában létezik is ez.}

[5. *Sismondizmus Cherbuliez-ben. A tőke szerves összetétele és annak változásai. A tőke különböző megtérülése*]

Egyebekben Cherbuliez furcsa elegye sismondis és ricardoi antagonizmusoknak.[160]

Sismondis csengésű:

„A tőke különböző elemei közti *változhatatlan arány* [. . .] hipotézise a társadalom gazdasági előrehaladásának egyetlen fokán sem realizálódik. Ez az arány lényegében *változó*, mégpedig két [. . .] okból": a) „a munka megosztása és" b) „az emberi erő helyettesítése a természeti erőkkel. E két oknak az a tendenciája, hogy csökkentse az ellátási alapnak a tőke másik két eleméhez való *arányát*." (I. m. 61–62. old.) „A *termelő tőke növekedése*" a dolgok ilyetén helyzetében „nem vonja maga után szükségképpen a munka árának alkotására rendeltetett ellátási alap növekedését; lehet, hogy legalábbis időlegesen a tőke ezen elemének abszolút csökkenése kíséri, és következésképp a *munka árának esése*". (I. m. 63. old.)

{Ez – Sismondi módján –, a *bér magasságára* gyakorolt hatás Cherbuliez egyetlen nézőpontja. Ez teljesen elesik egy olyan vizsgálódásban, ahol mindig feltesszük, hogy megfizetik a munka értékét, és nem vesszük tekintetbe a munka *piaci árának* ingadozásait e pont (az érték) fölé vagy alá.}

„A termelő, aki iparában be akarja vezetni a munkák új megosztását vagy hasznot akar húzni egy természetes mozgatóból, nem fog várni, míg elég tőkét fel nem halmozott, hogy ilyen módon alkalmazza *valamennyi* munkást, akikre azelőtt szüksége volt; a munka megosztásának esetében megelégszik talán azzal, hogy öt munkással termelje meg azt,

amit azelőtt tízzel termelt meg; természeti mozgató alkalmazása esetében" talán „csak egyetlen gépet és két munkást fog foglalkoztatni. Az ellátási alap következésképp csökkenni fog, az első esetben 1500-ra, a másodikban 600-ra. De mivel a munkások száma ugyanaz marad, ezért *konkurrenciájuk* a munka árát" rövidesen „eredeti rátája alá fogja nyomni". (I. m. 63–64. old.) „Ez *az elsajátítás törvényének* egyik legcsattanósabb eredménye. A gazdagság, azaz a munkatermékek abszolút gyarapodása nem hoz magával arányos növekedést, sőt csökkenést hozhat magával a munkások ellátási alapjában, abban a részben, amely nekik a termékek minden fajtájából jut." (I. m. 64. old.) „Az okok, amelyek a *munka árát* meghatározzák" {itt mindig csak a munka *piaci áráról* van szó}, „a termelő tőke abszolút mennyisége és az az arány, amely a tőke különböző elemei közt létrejön, két társadalmi tény, amelyre a munkás akarata nem gyakorolhat befolyást." (I. m. 64. old.) „Majdnem minden esély a munkás ellen van." (I. h.)

A termelő tőke különböző elemei közti arány kettősen van meghatározva.

Először: A termelő tőke szerves összetétele. Ezen a technológiai összetételt értjük. A munka *adott termelőereje* mellett – amelyet állandónak tételezhetünk fel, amíg nem következik be változás – a termelés minden területén meg van határozva az a nyersanyag- és munkaeszköz-mennyiség, tehát az az állandó tőke-mennyiség, *anyagi elemeit* tekintve, amely meghatározott *mennyiségű* (megfizetett és meg nem fizetett) *eleven munkára*, tehát a *változó* tőke *anyagi elemeire* jut.

Ha a tárgyiasult munka aránya az alkalmazott eleven munkához kicsi, akkor a terméknek az a mértékhányada, amely eleven munkát testesít meg, nagy, bárhogy oszlik is meg ez a rész tőkés és munkás közt. Ha fordítva, megfordítva. A munka kizsákmányolásának adott rátája mellett a többletmunka is az egyik esetben nagy, a másikban kicsi. Változások itt csak a termelési mód olyan változása következtében állhatnak be, amely megváltoztatja a tőke két részének technológiai arányát. Még ebben az esetben is, ha a tőkék *nagysága* különböző, az alkalmazott eleven munka abszolút mennyisége egyenlő lehet, sőt nagyobb lehet azon tőke számára, amely több állandó tőkét alkalmaz. De *relatíve* kisebbnek kell lennie. Ugyanazon nagyságú tőkék számára, illetve az össztőke meghatározott hányadrészére, pl. 100-ra számítva, abszolúte és relatíve kisebbnek kell lennie. Minden változás, a munka termelőerejének fejlődése (nem csökkenése) következtében, csökkenti a terméknek azt a részét, amely eleven munkát testesít

meg, csökkenti a változó tőkét. Azt mondhatjuk, ha különböző termelési területeken levő tőkéket tekintünk, hogy a *változó* tőkét abszolúte csökkenti azokon a területeken, amelyek magasabb termelési fokon állnak, mert a munkabért egyenlőnek előfeltételeztük.

Ennyit azokról a változásokról, amelyek a termelési mód változásából származnak.

Másodszor azonban, ha adottnak előfeltételezzük a tőkék szerves összetételét és azt a különbséget, amely szerves összetételük különbségéből ered, akkor az *értékarány* változhat, habár a technológiai összetétel ugyanaz marad. Végbemehet: a) az állandó tőke értékének változása, b) a változó tőke értékének változása, c) *mindkettő változása*, egyenlő vagy egyenlőtlen arányokban.

a) Ha a technológiai összetétel ugyanaz marad és az állandó tőke értéke változik, akkor ez az érték esik vagy emelkedik. Ha esik, és ha csak ugyanazon mennyiségű eleven munkát alkalmazzák, mint korábban, azaz ha a *termelési szint* vagy *fok* ugyanaz marad, ha tehát pl. továbbra is 100 embert alkalmaznak, akkor anyagilag továbbra is ugyanazon mennyiségű nyersanyagra és munkaeszközre van szükség. A többletmunkának az egész előlegezett tőkéhez való aránya azonban nagyobb. A profitráta emelkedik. A fordított esetben esik. Az első esetben, az ezen a területen már alkalmazott tőkék számára (nem azok számára, amelyeket újonnan ruháznak be ide, miután az állandó tőke elemeinek értékváltozása végbement) az alkalmazott tőke teljes összege csökken, illetve e tőke egy adagja szabaddá válik, habár a termelést továbbra is ugyanazon szinten folytatják; vagy az így felszabadult tőkét hozzáteszik a termeléshez, és akkor úgy hat, mint tőke felhalmozása. A termelés szintje kibővült, és arányosan megnövekedett a többletmunka abszolút összege. Adott *termelési mód* esetén a tőke minden felhalmozása, bármi is az értéktöbblet rátája, úgy hat, hogy növeli teljes tömegét. Megfordítva. Ha az állandó tőke elemeinek értéke emelkedik, akkor *vagy* növekednie kell a *termelés szintjének* (ennélfogva a teljes előlegezett tőke tömegének), hogy *ugyanazon mennyiségű* munkát alkalmazzák (ugyanazon változó tőkét – értékében változatlanul), mint azelőtt; és akkor, habár az értéktöbblet abszolút tömege és az értéktöbblet rátája ugyanaz marad, aránya az egész előlegezett tőkéhez süllyed, és ennélfogva a profitráta esik. Vagy nem bővítik a termelés szintjét és az előlegezett tőke teljes összegét. Ebben az esetben minden körülmények közt csökkenteni kell a változó tőkét. Ha ugyanazt az összeget fordítják állandó tőkére, mint eddig, akkor maga ez az összeg a tőke anyagi elemeinek kisebb adagját képviseli, és minthogy a *technológiai arány* ugyanaz maradt, kevesebb

munkát kell alkalmazni. Akkor az egész előlegezett tőke csökken az elbocsátott munkával; az előlegezett tőke teljes értéke csökken, de ebben a csökkent tőkében az állandó tőke nagyobb arányú (értékét tekintve). A többletérték csökken, abszolúte, mert kevesebb munkát alkalmaznak; és csökken a megmaradó többletérték aránya a teljes előlegezett tőkéhez, mert a változó tőke kisebb arányban áll az állandó tőkéhez. Másfelől, ha az egész tőkét alkalmazzák, mint azelőtt, akkor – mivel a változó tőke kisebb értékét (amely az alkalmazott munka (eleven munka) egészének kisebb mennyiségét képviseli) elnyeli az állandó tőke nagyobb értéke; mivel az egyik ugyanabban az arányban csökken, mint ahogy a másik növekszik – akkor a többletérték abszolút mennyisége süllyed, mert kevesebb munkát alkalmaznak, és ugyanakkor esik ennek a többletértéknek az aránya az egész előlegezett tőkéhez. Ilymódon a profit rátája süllyed két okból, a többletmunka összegének csökkenése miatt és a csökkenő arány miatt, amelyben ez a többletmunka áll a teljes előlegezett tőkéhez.

Az első esetben (az állandó tőke elemeinek süllyedő értéke mellett), ahol a *profitráta* minden körülmények közt *emelkedik*, a *termelési szintet* bővíteni kell ahhoz, hogy a *profit összege* növekedjék. Tegyük fel, hogy a tőke 600, félig állandó, félig változó. Ha az állandó rész az értéke felével esik, akkor továbbra is 300 változó, de csak 150 állandó. Az összesen alkalmazott tőke csak 450, és 150 szabaddá vált. Ha a 150-et megint hozzáteszik a tőkéhez, akkor a 150-ből most 100-at fordítanak változó tőkére. Itt tehát bővült a *termelés szintje* és az alkalmazott munka tömege, ha továbbra is ugyanazt a tőkét alkalmazzák a termelésben, mint azelőtt.

A fordított esetben, az állandó tőke elemeinek emelkedő értéke mellett, amikor a *profitráta* minden körülmények közt esik, ahhoz, hogy a profit összege ne *csökkenjen* és az alkalmazott munka *tömege* (tehát a többletérték) *ugyanaz* maradjon, a *termelési szintet*, tehát az előlegezett tőkét növelni kell. Ha ezt nem teszik, ha csak a régi tőkét előlegezik vagy a réginél kevesebbet, akkor a profitnak nemcsak a rátája, hanem tömege is süllyed.

Mindkét esetben az értéktöbblet rátája változatlan marad, ezzel szemben változik a tőke *technológiai* összetételének változása esetén: növekszik, ha az állandó tőke nő (mert akkor a munka termelékenyebb), csökken, ha esik (mert akkor a munka kevésbé termelékeny).

b) Ha változás következik be a változó tőke értékében, függetlenül a *szerves összetételtől*, ez csak azért lehetséges, mert esett vagy emelkedett olyan létfenntartási eszközök ára, amelyeket nem ezen a termelési területen termelnek, amelyek áruként kívülről kerülnek bele.

Ha esik a *változó* tőke *értéke*, akkor továbbra is ugyanazon mennyiségű eleven munkát képviseli. Csak ugyanez a mennyiség kevesebbe kerül. Ha a *termelési szint* tehát ugyanaz marad (minthogy az állandó tőke értéke változatlan), akkor csökken a teljes tőkének az a része, amelyet munka vásárlására előlegeztek. Kevesebb tőkét kell ráfordítani, hogy ugyanazon számú munkást fizessenek. Tehát itt *változatlan termelési szint* mellett csökken a ráfordított tőke összege. A profitráta emelkedik, éspedig kettős okból. A *többletérték emelkedett*; az eleven munka aránya a tárgyiasulthoz ugyanaz maradt, de a többletérték nagyobb része kisebb össztőkére van vonatkoztatva. Ha ezzel szemben a szabaddá vált részt hozzáteszik, akkor ez = *felhalmozás.*

Ha emelkedik a *változó tőke értéke*, akkor hogy ugyanazon tömegű munkást alkalmazzanak mint eddig, több össztőkét is kell ráfordítani, mert az állandó tőke értéke ugyanaz marad és a változó tőkéé emelkedett. A munka tömege ugyanaz marad, de ennek kisebb része többletmunka, és ez a kisebb rész nagyobb tőkére van vonatkoztatva. Ez van akkor, ha a *termelési szint ugyanaz marad*, míg a teljes tőke értéke emelkedett. Ha ez az érték nem emelkedik, akkor a *termelési szintet* kell csökkenteni. A munka tömege csökken, és e csökkent tömegnek kisebb része többletmunka, amely kisebb arányban is áll az egész előlegezett tőkéhez.

A szerves változások és az értékváltozás által előidézettek bizonyos körülmények közt ugyanazzal a hatással lehetnek a profitrátára. De különböznek ebben: Ha az utóbbiak nem a piaci árak puszta ingadozásának tulajdoníthatók, tehát időlegesek, akkor mindig azon területekbeli szerves változásnak kell hogy tulajdoníthatók legyenek, amelyek az állandó vagy a változó tőke elemeit szolgáltatják.

A *3. esetre* itt nem kell bővebben kitérnünk.

Egyenlő nagyságú tőkéknél *különböző termelési területeken* – vagy az össztőke egyenlő hányadánál, pl. minden 100-ra – a *szerves összetétel ugyanaz* lehet, de az elemi alkotórészek, az állandó és a változó tőke *értékaránya különbözhet*; az alkalmazott szerszám- és nyersanyagtömeg különböző értéke szerint. Pl. vas helyett réz, ólom helyett vas, gyapot helyett gyapjú stb.

Másrészt, ha az *értékarány* ugyanaz, lehet-e a szerves összetétel különböző? A szerves összetétel egyenlősége esetén a relatív tömegek, amelyek, százalékosan, kapcsolódnak állandó tőkében és eleven munkában, *ugyanazok*. A mennyiségi arányok ugyanazok. Lehetséges, hogy az állandó tőke értéke egyenlő, habár a relatíve mozgásba hozott munkatömegek különbözők. Ha a gépi berendezés vagy a nyersanyag drágább (vagy megfor-

dítva), akkor lehet pl., hogy kevesebb munka szükséges; de akkor a változó tőke értéke is relatíve kisebb, vagy megfordítva.

Vegyük *A*-t és *B*-t. *c'* és *v'* legyenek *A* alkotórészei (az értéket tekintve), és *c* és *v* *B*-éi, az értéket tekintve. Ha mármost $c' : v' = c : v$, akkor $c'v = v'c$. Tehát egyben $\frac{c'}{c} = \frac{v'}{v}$.

Minthogy az *értékarányok* egyenlők, csak a következő lehetséges. Ha a másik területen *több többletmunkát dolgoznak* (pl. éjszakai munka a mezőgazdaságban lehetetlen, úgyszintén az egyes munkás túldolgoztatható ugyan, de a munka összmennyiségét, amelyet a földterület stb. adott nagysága mellett alkalmazni lehet, korlátozza a gyártandó tárgy (a gabona), míg a gyár adott nagysága esetén a gyártás tömege az óraszámtól függ, amelyet dolgoznak (*δυνάμει**) – azaz ha a termelési mód különbözőségében rejlik, hogy az egyik területen több többletmunkát lehet alkalmazni adott termelési fokon, mint a másik területen), akkor az állandó és a változó tőke értékaránya ugyanaz lehet, mégis a relatíve az össztőkéhez képest alkalmazott munkatömeg különböző. Vagy tegyük fel, az anyag drágább és a munka (mint magasabb *fajtához* tartozó) is ugyanabban az arányban. Ebben az esetben *A* 5 munkást alkalmaz, amikor *B* 25-öt, és 100 £-be kerülnek, mint a 25; mert munkájuk drágább (tehát többletmunkájuk is többet ér). Ugyanakkor az 5 munkás 100 font *y* nyersanyagot dolgoz fel, = 500, és *B* munkásai 1000 font *x* nyersanyagot, amely 500, mert *A* esetében az anyag drágább és a munka termelőereje kevésbé fejlett. Itt az *értékarány* mindkét esetben 100 £ *v* 500 *c*-hez, de a *szerves összetétel* különböző.

Az *értékarány* ugyanaz: Az *A*-beli állandó tőke értéke egyenlő a *B*-belivel, és arányban *A* ugyanannyi tőkét fordít munkabérre, mint *B*. De termékeinek tömege csekélyebb. Abszolúte ugyanazon tömegű munkára van ugyan szüksége, mint *B*-nek, de relatíve többre, mert állandó tőkéje drágább. Kevesebb nyersanyagot stb. dolgoz fel ugyanazon idő alatt, de az ő kevesebbje ugyanannyiba kerül, mint *B* többje. Ebben az esetben az *értékarány* ugyanaz; a szerves összetétel különböző. A másik esetben ez egyenlő értékarány mellett csak különböző többletmunka esetében, illetve a különböző munkák különböző értéke esetében lehetséges.

A szerves összetételt így foghatjuk fel: Különböző arány, amelyben állandó tőke ráfordítása szükséges a különböző termelési területeken, hogy ugyanazon tömegű munkát felszívják. *Ugyanazon tömegű munka össze-*

* – potenciálisan; lehetőség szerint – *Szerk.*

kapcsolása a munkatárggyal vagy több nyersanyagot és gépi berendezést kíván meg az egyik esetben, mint a másikban, vagy pusztán egyiket a kettő közül.

{Az álló- és forgótőke igen különböző arányai mellett az *állandó* és a *változó* tőke aránya *ugyanaz* lehet, ezért a többletérték ugyanaz lehet, habár az évente termelt *értékeknek* különbözőknek kell lenniök. Tegyük fel, hogy a széniparban, ahol nem alkalmaznak nyersanyagot (eltekintve a segédanyagoktól), az állótőke az egész tőke fele, a változó a másik fele. Tegyük fel, hogy a szabóságban az állótőke = 0 (mint az előbb, eltekintve a segédanyagoktól), de a nyersanyag = $^1/_2$, a változó úgyszintén = $^1/_2$. Akkor mindkettő (a munka egyenlő kizsákmányolása esetén), minthogy relatíve a tőkéhez képest, százalékosan, ugyanazon tömegű munkát alkalmazza, ugyanazt a *többletértéket* fogja realizálni. De tegyük fel, hogy az állótőke a széntermelésben tíz évben egyszer térül meg, míg a forgótőke megtérülésében nincs különbség a két esetben. A szabó által az év végén (feltesszük, hogy a változó tőke mindkét esetben egyszer térül meg) termelt érték = 150, ha a többletérték = 50. Ezzel szemben az első év végén a széntermelő által termelt érték = 105 (tudniillik 5 az állótőkére, 50 a változóra, 50 a többletmunkára). (Termékének teljes értéke + az állótőke = 150, tudniillik a termék = 105 + 45 a megmaradó állótőkére, mint a szabónál.) Különböző értéknagyságok termelése tehát nem zárja ki *ugyanazon* többletértékek termelését.

A második évben a széntermelő állótőkéje = 45, a változó = 50, a többlet = 50. Tehát az előlegezett tőke = 95 és a profit = 50. A profitráta *emelkedett* volna, mert az állótőke értéke csökkent az első évbeli $^1/_{10}$ kopás következtében. Semmi kétség sem fér tehát hozzá, hogy minden tőkében, ahol sok állótőkét alkalmaznak – változatlan termelési fok mellett –, a profitrátának *emelkednie* kell abban a mértékben, ahogy évente esik a gépek, az állótőke értéke, a már pótolt kopás következtében. Ha a széntermelő a tíz év alatt folyvást ugyanazon az áron ad el, akkor a második évben magasabb profitrátát kell csinálnia, mint az elsőben, és így tovább. Vagy fel kellene tenni, hogy a javítási munkák stb. egyenes arányban állanak a kopással, úgyhogy az évente az állótőke rovata alatt előlegezett rész teljes összege egyenlő marad. Ez az extraprofit ki is egyenlítődhet azáltal, hogy az idő folyamán – a kopástól eltekintve – süllyed az állótőke értéke, mert jobb, utólag felfedezett új gépi berendezéssel kell konkurrálni. Másrészt azonban ez az emelkedő profitráta, amely természetesen sarjad a kopásból, az állótőke csökkenő értékéből, megengedi a jobb új gépi berendezéssel való konkurrálást, amelynél még az egész értéket fel kell számítani. Végül

a széntermelő olcsóbban adott el, tehát így számolva: 50 a 100-ra az 50% profit volt; 50% a 95-re az 47 1/2; ha ugyanezt a terméktömeget [105 helyett] 102 1/2-ért adja el, akkor olcsóbban ad el, mint az, akinek gépi berendezése pl. még a munka első évében van. Nagy állótőkebefektetések nagy tőke birtoklását előfeltételezik. És minthogy ezek a nagy tőkebirtokosok uralkodnak a piacon, úgy látszik csak, hogy a mondott okból eleinte többletprofittal (járadékkal) dolgoznak. Ez a járadék a mezőgazdaságban abból származik, hogy relatíve termékenyebb talajjal dolgoznak, itt azonban abból, hogy relatíve olcsóbb gépi berendezéssel dolgoznak.}

{Egy csomó história, amelyet az álló- és forgótőke arányának tudnak be, a változó és állandó tőke különbségéhez tartozik. Először, ezek az arányok, az állandóéi és a változóéi, ugyanazok lehetnek, habár az állóéi és a forgóéi különbözők. Másodszor, az állandó és a változó tőkénél a tőke eredeti megoszlásáról van szó eleven munka és *tárgyiasult* munka között, *nem* ennek az aránynak a módosításáról a forgalmi folyamat által vagy az utóbbi befolyásáról az újratermelésre.

Először is világos, hogy az álló- és forgótőke különbsége csak annyiban érintheti az értéktöbbletet (eltekintve az alkalmazott eleven munka tömegében mutatkozó különbségektől, amelyek a változó és az állandó tőke arányára vonatkoznak), amennyiben az össztőke *megtérülését* érinti. Tehát meg kell vizsgálni, hogyan hat a *megtérülés* az értéktöbbletre. Nyilvánvalóan szorosan összefügg ezzel két körülmény: 1. a többletértéket nem lehet olyan gyorsan (olyan gyakran) felhalmozni, tőkévé visszaváltoztatni; 2. az *előlegezett tőkének* növekednie kell, mind azért, hogy ugyanazt a munkástömeget működésben tartsa stb., mind a hosszabb előlegek miatt, amelyeket a tőkés önmagának kell hogy nyújtson, saját fogyasztási költségei miatt. Ezek a körülmények a *profitnál* fontosak. Itt azonban csak azt kell megnézni mindenekelőtt, hogyan hatnak a többletértékre. És ezt a két körülményt mindig külön kell tartani.}

{Mindaz, ami az *előlegeket* megnagyobbítja anélkül, hogy az értéktöbbletet arányosan megnagyobbítaná, csökkenti a profitrátát, még ha az értéktöbblet ugyanaz marad is; mindaz, ami csökkenti, megfordítva. Amennyiben tehát a forgótőkéhez képest nagy állótőke – vagy a tőke különböző megtérülése – érinti az előlegek nagyságát, annyiban érinti a profitrátát, még ha egyáltalán nem érinti is az értéktöbbletet.}

{A profitráta nem egyszerűen az előlegezett tőkére számított értéktöbblet. Hanem az az értéktöbblettömeg, amelyet egy adott időszak alatt, azaz egy meghatározott forgalmi szakasz alatt realizálnak. Amennyiben

tehát az álló- és a forgótőke különbsége érinti az értéktöbblettömeget, amelyet egy meghatározott tőke *egy adott időszak alatt* realizál, annyiban érinti a profitrátát. Közrejátszik a kettős mozzanat: az *előlegek* nagyságának különbsége (relatíve a realizált értéktöbblethez képest), és másodszor az *időtartamok* különbsége, amelyekre ezeket az előlegeket eszközölni kell, mielőtt többlettel együtt megtérülnek.}

{Az újratermelési időt, vagy jobbanmondva az egy meghatározott időköz alatti újratermelések számát lényegileg két körülmény érinti:

1. *A termék meghosszabbodott tartózkodása a tulajdonképpeni termelési területen.*

Először, lehetséges, hogy az egyik termék termeléséhez több időre van szükség, mint a másikéhoz, akár az év hosszabb szakaszaira, akár egy egész évre, akár többre, mint egy év. (Az utóbbi pl. építkezéseknél, az állattenyésztésnél és némely luxusterméknél.) Ebben az esetben a termék – a termelő tőke állandó és változó tőkéből való összetétele szerint – folyvást munkát szív fel, gyakran igen sok munkát (mint a luxustermékek, építkezések esetében) az állandó tőkéhez képest. Tehát abban az arányban, ahogy termelése hosszabb ideig tart; de egyben megvan a munkafolyamat egyenletes továbbtartása, munka és többletmunka folytonos felszívása. Pl. állatok vagy építkezések esetében, pl. az utóbbiakat véve, amelyek többet követelnek meg egy évnél. A termék csak akkor foroghat, azaz kelhet el, dobható a piacra, ha már készen van. Az első év többletmunkája a többi munkával együtt az első év nem-kész termékében tárgyiasodott. Sem nem kisebb, sem nem nagyobb, mint más iparágakban, ahol az állandó és változó tőke ugyanazon aránya uralkodik. De a termék értékét nem lehet *realizálni*, azaz nem lehet abban az értelemben, hogy az értéket nem lehet pénzzé változtatni, tehát az értéktöbbletet sem. Az utóbbit ezért nem lehet tőkeként felhalmozni, sem fogyasztásra felhasználni. Az előlegezett tőke, éppúgy mint az értéktöbblet, hogy úgy mondjuk, a továbbtermelés talapzatául szolgál. Előfeltételei ennek, és bizonyos mértékig mint félgyártmány, ilyen vagy olyan módon mint nyersanyag belekerülnek a második év termelésébe. Tegyük fel, hogy a tőke 500, a munka = 100, az értéktöbblet = 50, úgyhogy a termelésre előlegezett tőke = 550 + 500, amelyet a második évben előlegeznek. Az értéktöbblet ismét = 50. Így a termék értéke = 1100 £. Amiből 100 értéktöbblet. Ebben az esetben az értéktöbblet ugyanaz, mintha a tőkét az első évben újratermelték volna és a másodikban ismét 500 £-et fektetnének be. A változó tőke mindig 100 és az értéktöbblet mindig 50. De a *profitráta* különböző. Az első évben 50, vagyis 10%. A második évben azonban 550 + 500 = 1050-et előlegeztek, és

ennek $^1/_{10}$-e = 105. Ha tehát a profit ugyanazon rátáját számítjuk, akkor a termék értéke egyenlő: 1. év 550, 2. év 550 + 500 + 55 + 50=1155. És a termék értéke a második év végén = 1155. Különben csak = 1100 volna. A profit itt nagyobb, mint a termelt értéktöbblet, mert az csak 100. Ha hozzászámítjuk a tőkés fogyasztási költségeit, amelyeket két év alatt előlegeznie kell magának, akkor a ráfordított tőke még nagyobb az értéktöbblethez viszonyítva. Mindenesetre ennek fejében az első év *egész* értéktöbbletét tőkévé is változtatták a másodikban. Továbbá a munkabérre fordított tőke nagyobb, mert a 100-at az első év végén nem termelték újra, a második év folyamán tehát 200-at kell előlegezni ugyanerre a munkára, amelyhez különben 100 elegendő, ha az első évben újratermelődik.

Másodszor. Miután a munkafolyamat befejeződött, a terméknek még a termelési területen kell maradnia, hogy természeti folyamatokon menjen át, amelyek nem követelnek vagy relatíve csak egészen jelentéktelen munkát követelnek meg, mint a bor a pincében. Csak ennek az időtartamnak a letelése után termelhető újra a tőke. Nyilvánvaló, hogy itt bármi is különben a változó és az állandó tőke aránya, ez ugyanaz, mintha több állandó és kevesebb változó tőkét fordítottak volna rá. A többletmunka, mint egyáltalában a munka, amelyet itt meghatározott időszak alatt alkalmaztak, kisebb. Ha a *profitráta* ugyanaz, akkor ez a kiegyenlítődésnek tulajdonítható, nem az ezen a területen létrehozott értéktöbbletnek. Előzetesen több tőkét kell előlegezni, hogy az újratermelési folyamatot – a termelés folytonosságát – fenntartsák. És megint ebből az okból süllyed az értéktöbblet *aránya* az előlegezett tőkéhez.

Harmadszor. *A munkafolyamat megszakításai*, miközben a termék a termelési folyamatban tartózkodik, mint a mezőgazdaság esetében, olyan folyamatok esetében, mint a cserzés stb., ahol vegyi folyamatok intervallumot alkotnak, mielőtt a termék egyik fázisból a következő magasabba átmehet. Ha ilyen esetekben vegyi felfedezések megrövidítik az intervallumot, akkor a munka termelékenysége növekszik; növekszik az értéktöbblet, és rövidebb ideig előlegeznek tárgyiasult munkát a folyamatnak. Mindezekben az esetekben az értéktöbblet kisebb, az előlegezett tőke nagyobb.

2. Ugyanez megy végbe, ha a forgótőke megtérülései a piac távolsága miatt tovább tartanak, mint az átlag. Itt is a tőkeelőleg nagyobb, az értéktöbblet és *aránya* az előlegezett tőkéhez kisebb.} {Az utóbbi esetben hosszabb ideig rögződik a forgalmi területen, a másikban a termelési területen.}

{Tegyük fel, hogy a szállító ipar valamelyik ágában az előlegezett tőke = 1000, az állótőke = 500, ez 5 év alatt használódik el. A változó tőke = 500, ez négyszer fordul meg évente. Akkor a termék évi értéke = 100 +

$+ 4 \times 500 + 100$, ha az értéktöbblet [évi] rátája 20%. Összesen = 2200. Másrészt a szabóság egyik ágában legyen a forgó állandó tőke = 500 (az álló = 0) és a változó = 500, az értéktöbblet = 100. Térüljön meg négyszer évente. Akkor a termék értéke (évente) = $4(500 + 500) + 100 = 4100$. Az értéktöbblet mindkét esetben ugyanaz. Az utóbbi tőke egészen megtérül négyszer egy évben, vagyis egyszer egy negyedévben. A másikból 600 térül meg egy évben [és ebből 500 négyszer], tehát egy negyedévben $500 + {}^{100}/_{4} = 525$. Tehát egy hónap alatt 175, két hónap alatt 350 és nyolc hónap alatt 1400. Az egész tőkének a megtérüléshez $5^{5}/_{7}$ hónapra, vagyis majdnem fél évre van szüksége. Egy évben csak $2^{1}/_{10}$-e térül meg. Mármost azt fogják mondani, az első ahhoz, hogy 10% profitot csináljon, 1000 értéket negyedévenként kevesebbel tetézi meg, mint a másik. De itt nem megtetézésről van szó. Az egyik több értéktöbbletet csinál az elfogyasztott tőkéjére, de nem az alkalmazott tőkéjére. Itt a különbség az értéktöbbletből származik, nem a profit hozzácsapásából. A különbség itt az értékben rejlik, nem az értéktöbbletben. Mindkettő négyszer forgatja meg egy évben az 500 változó tőkét. Egy évben 100 értéktöbbletet csinálnak, az értéktöbblet [évi] rátája = 20%. De egy negyedévben 25, tehát több százalék? 500-ra 25 minden negyedévben = 5% negyedévenként, tehát 20 egy évben. Az első a tőkéje felét négyszer térülteti meg egy évben és a másik felét csak ${}^{1}/_{5}$-ször. ${}^{1}/_{2}$ négyszer = 1 *kétszer*. Egy évben tehát $2^{1}/_{10}$-szer térülteti meg tőkéjét. A másik egészen megtérülteti négyszer. De ez abszolúte semmit sem változtat az értéktöbbleten. Ha az utóbbi folytatólagosan továbbviszi az újratermelési folyamatot, akkor állandóan 500-at kell nyersanyaggá stb. változtatnia, és mindig csak 500-a van munkára, míg a másiknak úgyszintén 500-a van munkára és a másik 500-at egyszer s mindenkorra (azaz 5 évre) olyan alakban birtokolja, amelyben nem kell visszaváltoztatnia. Ez azonban csak akkor érvényes, ha az álló- és forgótőke különbsége ellenére a változó és állandó tőke aránya egyenlő. Ha fele állandó és fele változó tőkéből áll mindkettőnél, akkor [az egyiknél] a fele csak állóból állhat, ha a forgó állandó tőke = 0, és [a másiknál] a fele forgó állandó tőkéből, ha az álló = 0. Habár mármost a forgó állandó tőke = 0 lehet, mint a kitermelő iparban és a szállító iparban, ahol azonban a segédanyagok alkotnak forgó állandó tőkét a nyersanyag helyett, de az állótőke (a bankároké stb. kivételével) soha nem = 0. Mindamellett ez egyre megy, ha az állandó tőke mindkét esetben ugyanabban az arányban áll a változóhoz, habár az egyik esetben több álló és kevesebb forgó állandó tőkét tartalmaz, a másik esetben megfordítva, kevesebb álló és több forgó állandó tőkét. Itt csak a tőke egyik felének és az össztőkének az újratermelési idejében

forog fenn különbség. Az egyiknek az 500 £-et öt évre kell előlegeznie, mielőtt megtérülne, a másiknak egy negyedévre vagy egy évre. A tőke feletti rendelkezési képesség különböző. Nem az előleg különböző, hanem az idő, amelyre előlegeznek. Ezzel a különbséggel itt semmi dolgunk. Az értéktöbblet és a profit itt, ha az egész előlegezett tőkét tekintjük, ugyanaz; 100 £ az első évben az előlegezett 1000-re. A második évben a magasabb profitráta inkább az állótőke oldalán van, mert a változó tőke ugyanaz maradt, az állótőke értéke csökkent. A második évben csak 400 állót és 500 változót előlegez, és továbbra is 100-at csinál. De 900-ra $100 = 11^1/_9\,\%$, míg a másik, ha folytatja az újratermelést, továbbra is 1000-et előlegez és 100-at csinál, $= 10\,\%$.

Másképp áll a dolog természetesen, ha az állótőkével az állandó tőke egyáltalában növekszik a változóhoz képest, vagy ha egyáltalában több tőkét kell előlegezni, hogy ugyanazt a munkamennyiséget mozgásba hozzák. A fenti esetben nem az a kérdés, hogy hányszor térül meg az össztőke, vagy hogy mekkora az előleg, hanem hogy hányszor térül meg az a rész, amely elegendő ahhoz, hogy ugyanazon tömegű termelő munkát mozgásba hozzák, mint a másik esetben, azért, hogy az újratermelési folyamatot megújítsák. Ha azonban a fenti példában az állótőke = 1000 volna, a forgó csak = 500, akkor megváltoznék a dolog. Ez azonban nem onnan eredne, hogy ez állótőke. Mert ha a forgó állandó tőke a második esetben (pl. az anyag drágasága miatt) 1000-be kerülne, akkor az eset ugyanaz volna, mint azelőtt. Minthogy az első esetekben minél nagyobb az állótőke, annál nagyobb egyáltalában az előlegezett tőke relatív nagysága a változóhoz képest, ezért ezt összezavarják. Máskülönben az egész megtérülési históriát tulajdonképpen eredetileg a kereskedelmi tőkétől kölcsönözték, ahol más törvények szabják meg: ahol, mint megmutattam,[161] a profitrátát valójában a megtérülések átlagos száma határozza meg, függetlenül ennek a tőkének az összetételétől, amely egyébként főképp forgótőkéből áll. Mert a kereskedelmi tőke profitját az általános profitráta határozza meg.}

{A dolog veleje ez. Az állótőke legyen = x. Ha csak 15 évben egyszer térül meg, akkor egy évben $^1/_{15}$-ször, de csak $^1/_{15}$-öt kell is pótolni. Mit sem segítene a dolgon, ha évente 15-ször pótolnák. Továbbra is ugyanazt a tömeget foglalná el. A terméket csak megdrágítaná ez. Persze a rendelkezési képesség kisebb és az elértéktelenedés kockázata nagyobb, mint ha ugyanezen tömegű tőkét forgó formában előlegezik. De ez mit sem változtat a *többleten*; habár a *profitrátának* a tőkés urak közti elszámolásába belekerül, mivel a kopás elszámolásába beszámítják ezt a kockázatot. Ami azonban a tőke másik részét illeti, legyen az állandó tőke forgó része (nyersanyagok és

segédanyagok) = 25 000 egy évre, és a munkabér = 5000. Akkor, ha csak évente egyszer térülne meg, 30 000 £-et kellene az egész év folyamán előlegezni, és ha az értéktöbblet = 100 % = 5000, akkor a profit az év végén 30 000-re 5000 = $16^2/_3$ % ($^1/_6$). Ha azonban minden $^1/_5$ évben megtérülne, akkor csak 5000 tőkeelőleg szükséges forgó állandó tőkére és 1000 munkabérre. A profit 1000, és az $^5/_5$ évben 5000. Ezt az értéktöbbletet azonban 6000 tőkére csinálták, minthogy többet soha nem előlegeznek. A profit tehát 5000 volt 6000-re, vagyis $^5/_6$, 5-ször annyi, = $83^1/_3$ %. (Eltekintve az állótőkétől.) Tehát igen jelentős különbség a profitrátában, mert valójában 5000 munkát 1000 tőkével és 25 000 nyersanyagot stb. 5000 tőkével vásárolnak meg. Ha a tőkék egyenlők volnának, a megtérülés e különböző rátája mellett, akkor az első esetben csak 6000-et lehetne előlegezni. Vagyis havonta csak 500-at, amiből $^5/_6$-ot állandó tőkében és $^1/_6$-ot változó tőkében. Ez az $^1/_6 = 83^1/_3$, amire 100 % értéktöbblet $83^1/_3$, és ez egy évre $(83 + {}^1/_3)12 = {}^{12}/_3$ (vagyis 4) + 996 = 1000-et adna. De 6000-re 1000 = $16^2/_3$ %.}

[6. *Sismondiánus és ricardiánus nézetek eklektikus egyesítése Cherbuliez-nél*]

Vissza Cherbuliez-hez.
Sismondis:

„A társadalmak gazdasági előrehaladása, amennyiben ezt a termelő tőke abszolút növekedése és e tőke különböző elemei közti *arány változása* jellemzi, nyújt némely előnyöket a munkásoknak." 1. a munka nagyobb termelékenysége, „főként a gépek alkalmazása révén, a termelő tőke olyan gyors növekedését idézi elő, hogy ama változás ellenére, amely az *ellátási alapnak* a tőke többi eleméhez való arányában bekövetkezett, ez az elem" mégis „abszolút növekedésre tesz szert, amely megengedi, hogy ne csak ugyanazt a munkáslétszámot alkalmazzák, mint azelőtt, hanem még egy pótlólagos létszámot is foglalkoztassanak, úgyhogy [...] *néhány megszakítást leszámítva* [...] a haladás eredménye a munkások számára a termelő tőkének és a munka iránti keresletnek a megnövekedésében összegeződik", 2. „a tőke nagyobb termelékenységének az a tendenciája, hogy tetemesen csökkentse egy sereg termék értékét, s ezeket következésképp *elérhetővé* tegye a *munkás számára*, akinek élvezeti cikkei ezáltal megnövekednek". (I. m. 65. old.)

Ezzel szemben:

1. „Bármily kevéssé tartós, bármily részleges legyen is a munka [...] árát alkotó ellátási alap időleges csökkenése, nem kevésbé vészes hatásokat termel." 2. „Azok a körülmények, amelyek egy társadalom gazdasági haladását meghatározzák*, nagyrészt esetlegesek, függetlenek a tőkés termelők akaratától. Ezeknek az okoknak a hatása nem állandó stb." (I. m. 66. old.) 3. „Nem annyira a munkás *abszolút* fogyasztása, mint inkább *relatív* fogyasztása teszi helyzetét szerencséssé vagy szerencsétlenné. Mit számít a munkásnak az, hogy néhány, a hozzá hasonlók számára azelőtt elérhetetlen terméket megszerezhet, *ha a számára hozzáférhetetlen termékek száma még nagyobb arányban megnövekedett, ha a távolság, amely őt a tőkésektől elválasztja,* csak növekedett, ha társadalmi helyzete alacsonyabb és előnytelenebb lett? Az [...] erők [...] fenntartásához szorosan szükséges fogyasztási cikkeken kívül, *élvezeti cikkeink értéke lényegileg relatív.*" (I. m. 67. old.)

„Elfelejtik [...] hogy a bérmunkás gondolkodó ember, aki ugyanazon képességekkel van felruházva, akit ugyanazon hajtórugók mozgatnak [...], mint a tőkés-dolgozót." (I. m. 67. old.)

„Akármi előnyt nyújt a bérmunkásoknak a társadalmi gazdagság gyors növekedése, *nem orvosolja nyomoruk okát* ... továbbra is *meg vannak fosztva a tőkére való minden jogtól, következésképp kénytelenek munkájukat eladni és lemondani minden igényről e munka termékeire.*" (I. m. 68. old.) „Ez az elsajátítás törvényének fő hibája ... a *baj* a bérmunkás és az iparkodása által működésbe hozott tőke közti *köteléknek* ebben az abszolút *hiányában rejlik.*" (I. m. 69. old.)

Ez az utolsó mondat a „*kötelékkel*" hamisítatlanul sismondis és egyszersmind ostoba.

A normál-emberről = tőkésről stb. lásd uo. 74–76. old.

A *tőkék koncentrációjáról* és a kis tőkések kiüszöböléséről. (I. m. 85–88. old.)

„Ha a mostani állapotban [...] a reális profit [...] a tőkések megtakarításából származik, akkor éppúgy származhatna a bérmunkásokéból." (I. m. 89. old.)

Cherbuliez osztozik

1. Mill nézetében, hogy minden adót a földjáradékra kell kivetni[162] (128. old.), de minthogy lehetetlen

* *Cherbuliez-nél*: elősegítik – *Szerk.*

„egy adót olyan módon kivetni, hogy valóban a járadékból szedjék és csak a járadékot sújtsa" [(I. m. 129. old.)],

minthogy nehéz a profitot a járadéktól megkülönböztetni, lehetetlen, ha a tulajdonos maga művelő, ezért

2. Cherbuliez továbbmegy Ricardo igazi konzekvenciáiáig.

„Miért ne tennénk egy lépéssel többet, *eltörölve a föld magán-elsajátítását*?" (I. m. 129. old.) „A földtulajdonosok henyélők, akiket a közösség költségére kitartanak, anélkül, hogy ebből az iparnak vagy a társadalom általános jólétének bármi előnye lenne." „A művelésre alkalmazott tőkék teszik termelővé a földet; a tulajdonos ehhez semmivel nem járul hozzá; csak azért van ott, hogy járadékot kapjon, amely nem része tőkéi profitjának, és amely nem a munkának vagy a föld termelőerőinek az eredménye, hanem azon ár hatása, amelyre a fogyasztók konkurrenciája emeli a mezőgazdasági termékeket stb." (I. m. 129. old.)

„Mivel a föld magántulajdonának eltörlése nem változtatna semmit azokon az okokon, amelyek a járadékot szülik, ez a járadék továbbra is léteznék; de az állam szedné be, amelyé lenne az egész terület, és amely ennek művelhető adagjait bérbe adná azoknak a magánosoknak, akiknek elegendő tőkéik vannak a kiaknázáshoz." (I. m. 130. old.)

A járadék lépne minden állami jövedelem helyére.

„Végül az ipar emancipálva, minden béklyótól megszabadítva, hallatlan lendületbe jönne stb." (I. m. 130. old.)

Hogyan illik azonban össze ez a ricardoi konzekvencia a sismondis jámbor óhajjal, hogy a tőkét és a tőkés termelést „kötelékek" közé tegyék? Hogyan a siránkozással:

„A tőke fogja végül kormányozni a világot, ha semmilyen felfordulás nem állítja meg azt a menetet, amelyet társadalmaink fejlődése követ az elsajátítás törvényének uralma alatt." (I. m. 152. old.) „A tőke mindenütt ki fogja majd oltani a régi társadalmi megkülönböztetéseket, hogy helyükbe az embereknek ezt az egyszerű osztályozását tegye gazdagokra és szegényekre, gazdagokra, akik élveznek és kormányoznak, és szegényekre, akik dolgoznak és engedelmeskednek." (I. m. 153. old.) „*A termelő alapok és a termékek* általános elsajátítása a proletárok népes osztályát minden időkben az alávetettség és a politikai jogképtelenség állapotára korlátozta; de ez az elsajátítás egykor össze volt kapcsolva megszorító törvények rendszerével, amelyek *béklyózva az ipar fejlődését*

és *a tőkék felhalmozódását*, korlátokat szabtak a kisemmizett osztály növekedésének, szűk határok közé szorították polgári szabadságát és így többféle módon hozzájárultak ahhoz, hogy ezt az osztályt ártalmatlanná tegyék. Ma a tőke széttörte egy részét ezeknek a béklyóknak, s készül széttörni mindet." (I. m. 155–156. old.) „A proletárok demoralizálódása [. . .] a gazdagság elosztásának második hatása."[163] (I. m. 156. old.)

[HUSZONNEGYEDIK FEJEZET]

Richard Jones

1. Rev. R. Jones: „An Essay on the Distribution of Wealth and on the Sources of Taxation", London 1831, I. rész: Járadék [Haladás Ricardón túl a járadék történelmi magyarázatában]

Már ez a *járadékról* szóló első írás is kitűnik azzal, ami valamennyi angol közgazdászból Sir James Steuart óta hiányzik, a termelési módok *történelmi* különbsége iránti érzékkel. (A történelmi formák ilyen nagyjában és egészében helyes megkülönböztetésének nem mondanak ellent az igen jelentős régészeti, nyelvészeti és történeti baklövések, amelyeket Jonesnak kimutattak. Lásd pl. *„Edinburgh Review"*, LIV. kötet IV. cikk.[161])

Jones a modern közgazdászoknál Ricardo nyomán a járadékot mint *többletprofitot* találta meghatározva, amely meghatározás előfeltételezi, hogy a bérlő tőkés (vagyis hogy tőkés bérlő aknázza ki a földet), aki a tőke e különös alkalmazására átlagprofitot vár, és hogy maga a mezőgazdaság be van sorolva a tőkés termelési mód alá. Röviden, a földtulajdont itt csak abban az átváltozott alakban fogják fel, amelyet ennek a tőke mint a társadalom uralkodó termelési viszonya adott; modern polgári formájában. Jones korántsem osztozik ebben az illúzióban, hogy a tőke a világ kezdetétől fogva létesülve volt.

Nézetei egyáltalában a járadék eredetéről a következő mondatokban vannak összefoglalva:

„A föld ereje, amely még az emberiség legnyersebb munkájára is többet hoz, mint amennyi [...] a művelő létfenntartásához szükséges, és így képessé teszi őt arra, hogy [...] sarcot fizessen: ez a járadék eredete." (I. m. 14. old.)

A járadéknak tehát a *„föld elsajátításában* van az eredete oly időben, amikor a nép tömegének olyan feltételek mellett kell művelnie azt, amilyeneket elérhet, vagy éhen kell halnia; és amikor kellékekből, vetőmag-

ból stb. álló szűkös tőkéjét, mivel teljességgel elégtelen arra, hogy fenntartását bármely más foglalatosságban, mint a mezőgazdaságéban biztosítsa, vele együtt a földhöz láncolja egy túlerejű szükségszerűség". [I. m. 11. old.]

Jones nyomonköveti a járadékot minden változásán át, legnyersebb alakjától, a robotmunkától, a modern bérlő-járadékig. Mindenütt azt találja, hogy a munka és feltételei egy meghatározott formájának a járadék, azaz a földtulajdon egy meghatározott formája felel meg. Így sorra szemügyre veszi a munkajáradékokat vagy robotjáradékokat, a munkajáradékoktól a termékjáradékokhoz átvezető változást, a felesbérleti járadékokat, a ryot-járadékokat[165] stb. – olyan kifejtés ez, amellyel nekünk itt részleteiben nincs dolgunk. Minden korábbi formában a földtulajdonos, nem a tőkés jelenik meg mint idegen *többletmunka* közvetlen elsajátítója. A *járadék* (ahogy azt a fiziokraták fogják fel *reminiszcenciásan*) történelmileg (s még most is a legnagyobb szinten így van az ázsiai népeknél) mint a *többletmunka*, az ingyenesen végzendő munka általános formája jelenik meg. Itt nem közvetíti csere, mint a tőkénél, ennek a többletmunkának az elsajátítását, hanem bázisa a társadalom egyik részének erőszakos uralma a másik felett. (Ezért egyben közvetlen rabszolgaság, jobbágyság, vagy politikai függőségi viszony.)

Minthogy itt a földtulajdont csak annyiban kell szemügyre vennünk, amennyiben felfogása megszabja a tőke felfogását, átsiklunk Jones fejtegetésein, rögtön az eredményre térve, amely igen előnyösen különbözteti meg őt minden elődjétől:

Előbb még néhány mellékes megjegyzést.

A *robotmunkánál* – és a jobbágyság (ill. rabszolgaság) ennek többékevésbé megfelelő formáinál – Jones *tudattalanul* kiemeli a két formát, amelyre minden többletérték (többletmunka) feloldódik. Egyáltalában jellegzetes, hogy a tulajdonképpeni robotmunka *a legbrutálisabb formában a legvilágosabban mutatja meg azt, ami a bérmunkában lényegi.*

> A *járadék* (ahol robotmunka) csak úgy gyarapítható e körülmények közt, hogy vagy a telkesjobbágyok munkáját ügyesebben és hatékonyabban alkalmazzák {relatív többletmunka} – de mint akadály jelentkezik a tulajdonosok alkalmatlansága arra, ahogy a mezőgazdaság tudományát előrevigyék –, *vagy* úgy, hogy gyarapítják a kicsikart munka *mennyiségét*, és akkor – ha a tulajdonosok földjeit jobban – a jobbágyokéit, amelyektől munkát elvontak, annál rosszabbul művelik. (I. m. II. fej. [61. old.])

Ami Jones e *járadékról* szóló könyvét a *2. alatt* megemlítendő „*Syllabus*"-*tól* megkülönbözteti, az a következő: Az első írásban a földtulajdon különböző formáiból indul ki mint adottakból, a másodikban a munka különböző formáiból, amelyeknek ezek megfelelnek.

Jones azt is megmutatja, hogy ezeknek a különböző termelési viszonyoknak a munka társadalmi termelőereje fejlődésének különböző fokai felelnek meg.

A robotmunkában (éppúgy, mint a rabszolgamunkában) az a közös a bérmunkával – ami a járadékot illeti –, hogy az utóbbit *munkában* fizetik, nem *termékekben*, még kevésbé *pénzben*.

A „felesbérleti járadéknál" „a *készlet előlegezése* a tulajdonos részéről és a *művelés irányításának átengedése a tényleges munkásoknak* egy közbenső tőkés-osztálynak folyamatos hiányára mutat". (I. m. 74. old.)

A „ryot-járadékok" „*termékjáradékok, amelyeket valamely munkás, aki saját bérét megtermeszti a földből, az uralkodónak fizet mint a föld tulajdonosának*". (IV. fej. [109. old.]) (Különösen *Ázsia.*) „A ryot-járadékokat [...] olykor összekeverik a [...] munkajáradékokkal és a felesbérleti járadékokkal." (I. m. 136. sk. old.) Az uralkodó a fő földtulajdonos. „Az ázsiai *városok* virágzása, sőt *létezése*" teljesen „a *kormányzat helyi költekezéséből* ered". (I. m. 138. old.)

„Zsellér-járadékok... mindazok a járadékok, amelyeket *szerződés szerint pénzben fizetnek* paraszti bérlők, akik saját fenntartásukat a földből termelik ki." (I. m. 143. old.) (*Írország.*) A földfelszín legnagyobb részén nincsenek pénzjáradékok.

„Mindezek a formák" (a robot-, ryot-, felesbérleti, zsellér- stb., röviden a paraszti járadékok) „akadályozzák a föld termelőerőinek teljes kifejlődését [...] *Az ipar termelékenységének* [...] *különbsége* [...] *először* a kézi munka alkalmazásánál használt lelemények *mennyiségében* áll, és *másodszor* abban a terjedelemben, amelyben a puszta *fizikai erőfeszítéseket* [...] *múltbeli munka felhalmozott eredményei segítik*, másszóval különböző mennyiségű ügyességben, tudásban és tőkében, amelyet a termelés feladatához felhasználnak." (I. m. 157–158. old.) „*A nem-mezőgazdasági osztályok kis létszáma.*" „Nyilvánvaló, hogy azon személyek viszonylagos számát, akik mezőgazdasági munka nélkül fenntarthatók, *teljességgel a földművelők termelőerőin kell mérni...*" (VI. fej. [159–160. old.]) „Angliában a telkesbérlők, akik miután a telkesjobbágyok munkája kiment a szokásból, felvállalták a tulajdonosok birtokainak művelését, a falun voltak találhatók; *yeomanek* voltak." (I. m. 166. old.)

Végül ahhoz a ponthoz érünk, amely bennünket itt döntően érdekel, a *bérlő-járadékokhoz*. Ez az a pont, ahol Jones fölénye csattanósan előtűnik azáltal, hogy azt, amit Ricardo stb. a földtulajdon örök formájának fognak fel, mint ennek polgári formáját mutatja ki, amely egyáltalában csak akkor lép fel, 1. mihelyt a földtulajdon többé nem a termelés felett és ezért a társadalom felett uralkodó viszony; 2. mihelyt magát a földművelést tőkés módon űzik, ami előfeltételezi a nagyipar (legalábbis a manufaktúra) kifejlődését a városi iparban. Jones kimutatja, hogy járadék a ricardoi értelemben csak olyan társadalomban létezik, amelynek bázisa a tőkés termelési mód. A földjáradék többletprofittá változásával véget ér a földtulajdonnak a bérre való *közvetlen* befolyása is; ami más szavakkal nem jelent egyebet, mint hogy a földtulajdonos többé nem *a többletmunka közvetlen elsajátítója*, ami most a tőkés. A járadék relatív nagysága már csak a *többletértéknek* a tőkés és a tulajdonos közti megosztását érinti, nem magának ennek a többletmunkának a kicsikarását. Ez a csattanó tárgyilag kidomborodik Jonesnál, anélkül, hogy világosan kimondaná.

Jones, mind a történelmi magyarázat révén, mind gazdaságtani részletekben, lényeges haladás Ricardón túl. Elméletét lépésről lépésre fogjuk követni. Amellett természetesen közbevegyülnek baklövések is.

A következő mondatokban Jones helyesen fejti ki azokat a történelmi és gazdasági feltételeket, amelyek között a földjáradék = többletprofit, vagyis a *modern* földtulajdon kifejezése:

„*Bérlő-járadékok* [. . .] csak akkor létezhetnek, ha a *társadalom különböző osztályainak legfontosabb viszonyai többé már nem a föld tulajdonából és birtoklásából erednek.*" (I. m. 185. old.)

A tőkés termelési mód a manufaktúrában kezdődik és csak később veti alá magának a mezőgazdaságot.

„Az iparosok és kézművesek azok, akik először sorakoznak fel a *tőkések irányítása* alatt." (I. m. 187. old.)

„Ennek a rendszernek* közvetlen folyománya a mezőgazdaságban alkalmazott munka és tőke más foglalatosságokba való" *tetszésszerinti mozgatásának képessége.*

{És csak e képességgel lehet szó a mezőgazdasági és ipari profitok közti kiegyenlítődésről.}

„Amíg a bérlő maga is dolgozó paraszt volt, aki fenntartásának más alap-

* *Jonesnál*: változásnak - *Szerk.*

jai hiányában kénytelen ezt magának a földből kitermelni, a szükség ehhez a földhöz láncolja [. . .] a kis készlet, amelyet talán birtokol, mivelhogy nem volt elegendő, hogy fenntartást biztosítson számára, hacsak nem kizárólag a művelés céljára használják fel, virtuálisan hozzá volt láncolva a földhöz gazdájával együtt." A tőkés vállalkozóval „ez a földtől való függőség megtörik; és hacsak ugyanannyit *nem lehet nyerni azzal, hogy a munkásosztályt a földön foglalkoztatják, mint erőfeszítéseiből különféle más foglalatosságokban,* amelyek a társadalom ilyen állapotában bőségesen vannak, a művelés üzletét ott fogják hagyni. A járadék ilyen esetben szükségképpen csakis *többletprofitból* áll." (I. m. 188. old.) A járadék befolyása a bérre véget ér. „Amikor a munkást egy tőkés szegődteti, ez a *földesúrtól való függőség szertefoszlik.*" (I. m. 189. old.)

Hogy hogyan ered a *többletprofit,* ezt Jones, mint alább látni fogjuk, tulajdonképpen nem magyarázza meg, vagy jobbanmondva csak Ricardo módjára, azaz a különböző talajok természetes termékenységi fokainak különbségével.

„*Amikor* a járadékok *többletprofitból állnak,* egy különös földdarab járadéka három okból növekedhet:

először, a termék megnövekedése nagyobb tőkemennyiségek felhalmozódása folytán a termék művelésében;

másodszor, a már alkalmazott tőke hatékonyabb felhasználása;

harmadszor, (ha a tőke és a termék ugyanakkora marad) a termelő osztályok e termékben való részesedésének csökkenése és a földtulajdonos részesedésének megfelelő növekedése. Ezek az okok különböző arányokban kombinálódhatnak is. . ." (I. m. 189. old.)

Látni fogjuk, hogy hogyan áll a dolog ezekkel a különböző okokkal. Először is mind előfeltételezi a többletprofitból álló járadék létezését; azután meg a legcsekélyebb kétség sem fér hozzá, hogy az első ok, amelyre Ricardo csak egyszer, mellékesen céloz,[166] teljességgel helyes. Ha a mezőgazdaságban alkalmazott tőke gyarapszik, akkor a járadék tömege is, habár a *gabona* stb. *árai* nem emelkednek, egyáltalában különben semmilyen változás nem megy végbe. Világos, hogy ebben az esetben a *föld ára* is *emelkedik,* habár a gabonaárak nem emelkednek, egyáltalában semmilyen változás nem történik ezekben.

A *legrosszabb talaj* járadékát Jones mint *monopolárat* magyarázza. A járadék valóságos eredete nála tehát erre korlátozódik: vagy *monopolár*

(mint Buchanannál, Sismondinál, Hopkinsnál stb.), ha *abszolút járadék* (amely nem a talajfajták termékenységének különbségéből fakad), vagy *különbözeti járadék* (Ricardo módjára).

{*Ad vocem* abszolút járadék*: Vegyünk egy *aranybányát*. Az alkalmazott tőke legyen = 100 £, az átlagprofit = 10 £, a járadék = 10 £. Tegyük fel, hogy a tőke félig állandó tőkéből áll (ez esetben gépi berendezés és segédanyag) és félig változó tőkéből. Az 50 £ állandó tőke nem jelent egyebet, mint hogy annyi munkaidőt foglal magában, amennyi 50 £ aranyban foglaltatik. A terméknek az a része, amely = 50 £, pótolja tehát ezt az állandó tőkét. Ha mármost a termék hátralevő része = 70 £, és ha az 50 £ változó tőkével 50 munkást hoznak mozgásba, akkor 50 munkásnak (tegyük fel, a munkanap = 12 óra) 70 £ aranyban kell kifejeződnie, amiből 50 £ a munkabért fizeti meg, 20 £ meg nem fizetett munkát realizál. Minden ezzel egyenlő összetételű tőke termékének értéke akkor = 120; akkor a termék = 50_c+70; a 70 = 50 munkanap, = 50_v+20_m. Az olyan 100 tőke, amely több állandó tőkét és csekélyebb számú munkást alkalmazna, csekélyebb értékű terméket termelne. Minden közönséges ipari tőke azonban, habár termékének értéke ilyetén körülmények közt = 120, csak termelési árán, 110-en adná el. Ez azonban az aranybánya esetében, eltekintve a föld tulajdonától, lehetetlen, mert az érték itt a termék természeti formájában fejeződik ki. Szükségképpen 10 £ járadék keletkeznék tehát.}

„A gabona elkelhet [...] *monopoláron*, azaz olyan áron, amely több mint megfizeti *azoknak költségét és profitját, akik a legkevésbé kedvező körülmények közt termesztik*, vagy pedig olyan áron, amely csak *közönséges profitjukat fizeti vissza.*" Ha az első esetet tesszük fel, „akkor, elvonatkoztatva a megművelt talajok termékenységének minden különbségétől [...] *a megnövekedett tőke révén kapott megnövekedett termék* (ha az árak ugyanakkorák maradnak) megnövelheti a járadékokat, a megnövekedett tőkeráfordítás arányában." Pl. „10% a rendes profitráta. Ha a 100 £-gel [...] termelt gabonát 115 £-ért lehet eladni, akkor a járadék 5 £ lenne. Ha a javítás előrehaladásával az ugyanazon a földön alkalmazott tőkét megkétszereznék és a termék megkétszereződnék, akkor a 200 £ 230 £-et hozna és [...] 10 £ lenne a járadék, és a járadék megkétszereződik." (I. m. 191. old.)

{Ez ugyanúgy érvényes az abszolút járadékra, mint a különbözeti járadékra.}

* – ... *szóhoz: ami ... illeti – Szerk.*

„Kis közösségekben a gabona állandóan *monopoláron* lehet. . . Nagyobb országokban is" lehetséges ez, ha „a népesség növekedése állandóan előtte jár a művelés növekedésének [. . .] De [. . .] a gabona monopolára [. . .] szokatlan olyan országokban, ahol a talaj jelentős kiterjedésű és nagy változatosságú." Ha az árak nagyon emelkednek, akkor több „földet művelnek meg vagy több tőkét fordítanak rá a régi földekre", mígnem az ár már alig hozza meg „a rendes profitot a [. . .] ráfordításra. Akkor [. . .] megáll a művelés, és az ilyen országokban [. . .] a gabona szokás szerint olyan áron kel el, amely nem több, mint elegendő a legkevésbé kedvező körülmények közt alkalmazott tőkének és rendes profitrátájának pótlására; és a jobb talajokon fizetett járadékot akkor terméküknek a hasonló tőkék által művelt legszegényebb talaj terméke feletti többlete méri." (I. m. 191–192. old.)

„Mindaz [. . .] ami szükséges, hogy előidézze a járadékok emelkedését valamely egyenlőtlen jóságú talajokkal bíró ország felszínén, az ez: hogy a jobb talajok a rajtuk alkalmazott pótlólagos tőke számára a művelés előrehaladásával valamivel többet hozzanak, mint a náluk bevallottan rosszabb talajok; mert akkor mígcsak eszközöket lehet találni friss tőkének az *A* és *Z* szélsőségek közötti bármely talajon való alkalmazására a rendes profitráta mellett, a járadék emelkedni fog mindazokon a talajokon, amelyek jobbak, mint ez a különös talaj." (I. m. 195. old.)

„Ha a 100 £-gel művelt *A* évente 110 £-et hoz, s 10 £ a rendes profit [. . .] és *B* 100 £-gel 115 £-et és *C* 100 £-gel 120 £-et és így tovább *Z*-ig [. . .] akkor *B* járadéka 5 £ volna és *C*-é 10 £." Mármost „e talajminőségek mindegyikét 200 £-gel [. . .] művelik meg". Tehát „*A* 220, *B* 230, *C* 240 stb. [. . .] *B* járadéka tehát most 10 £ és *C*-é 20 £ stb." (I. m. 193. old.)

„A művelésben alkalmazott tőke *általános felhalmozódásának*, mígcsak növeli az összes talajfokozatok termékét, mintegy arányban ezek eredeti jóságával, *önmagától emelnie kell a járadékokat, tekintet nélkül az alkalmazott munka és tőke hozamának bármilyen előrehaladó csökkenésére*, és valójában *teljesen függetlenül bármiféle más októl*." (I. m. 195. old.)

Ez Jones egyik érdeme, hogy elsőként emeli ki világosan, ha egyszer feltételeztük a járadékot, akkor növekedése egészében {mindig feltételezve, hogy nincs forradalom a termelési módban} a mezőgazdasági tőke, a földre alkalmazott tőke növekedéséből ered. Ez lehet az eset nemcsak akkor, ha az árak ugyanazok maradnak, hanem akkor is, ha korábbi színvonaluk alá *esnek*.

A termelés fokozatos csökkenése ellen Jones megjegyzi:

„Anglia átlagos gabonaterméke valamikor nem haladta meg a 12 bushelt acre-enként; most a kétszerese körül van." (I. m. 199. old.)

„Lehet, hogy a földre koncentrált tőke és munka minden rákövetkező adagját gazdaságosabban és hatékonyabban alkalmazzák, mint a megelőzőt." (I. m. 199–200. old.)

A járadék megkétszereződik, -háromszorozódik, -négyszereződik stb., ha a régi földbe fektetett tőkét megkétszerezik, -háromszorozzák, -négyszerezik, „anélkül, hogy a hozam csökkenne, és anélkül, hogy a megművelt talajok relatív termékenységén változtatna". (I. m. 204. old.)

Ez tehát az első pont, amelyben Jones előtte jár Ricardónak. Ha a járadékot egyszer feltételeztük, akkor ez növekedhet a földre alkalmazott tőkeösszeg puszta növekedésével minden tekintet nélkül akár a talajok relatív termékenységének, akár az alkalmazott tőke egymásra következő adagjai hozamának változására vagy a mezőgazdasági termék *árának* bármiféle megváltozására.

A következő pont Jonesnál ez:

„Nem lényeges az emelkedés szempontjából, hogy a *talajok termékenysége közti arány* pontosan *stacionárius* legyen." (I. m. 205. old.)

{Jones itt nem veszi észre, hogy fordítva, az *aránytalanság nagyobbodásának*, még ha az egész mezőgazdasági tőkét termelékenyebben alkalmazzák is, növelnie kell és növelni fogja a különbözeti járadék összegét. A különféle talajok termékenységének különbségeiben bekövetkező *csökkenésnek*, ellenkezőleg, csökkentenie kell a különbözeti járadékot, azaz az *ezekből a különbségekből* folyó járadékot. Kiküszöbölve az okot, kiküszöböljük az okozatot is. A járadék (eltekintve az abszolút járadéktól) mégis növekedhet, de akkor csak az alkalmazott mezőgazdasági tőke növekedése következtében.}

„Ricardo [...] nem vette észre a *pótlólagos tőkének egyenlőtlen termékenységű talajokra* gyakorolt szükségképp *egyenlőtlen hatásait*." (I. h.)

(Ez tehát semmi egyebet nem jelentene, mint hogy a pótlólagos tőke alkalmazása hozzátesz a relatív termékenység különbségeihez, és ilyen módon a különbözeti járadékhoz.)

„Ha [...] számokat, amelyek bizonyos arányban állnak egymással, ugyanazon számmal megszorzunk [...] az arány [...] ugyanaz lesz,

mint az eredeti számoké, de a különböző szorzatok *nagyságainak különbsége* a folyamat minden lépésével növekedni fog. Ha 10, 15, 20-at megszorozzuk 2-vel vagy 4-gyel, és 20, 30, 40 vagy 40, 60, 80 lesz, relatív arányaikat ez nem zavarja meg: 80 és 60 ugyanabban az arányban áll a 40-nel, mint 20 és 15 a 10-zel, de *szorzataik nagyságainak különbsége* növekedni fog mindegyik művelettel, és 5- és 10-ből 10 és 20 lesz és azután 20 és 40." (I. m. 206–207. old.)

Ez a törvény egyszerűen a következő:

1.	10	5	15	10	20.	*Különbség*	5. *A különbségek összege*	15.
2.	20	10	30	20	40.	*Különbség*	10. *A különbségek összege*	30.
3.	40	20	60	40	80.	*Különbség*	20. A *különbségek összege*	60.
4.	80	40	120	80	160.	[*Különbség*	40. *A különbségek összege*	120.]

A tagok közti különbség megkétszereződött 2-ben, megnégyszereződött 3-ban. A különbségek összege úgyszintén megkétszereződött 2-ben, megnégyszereződött 3-ban.

Ez tehát a második törvény.

Az *első törvény* ez volt (Jones pusztán a különbözeti járadékra alkalmazta): A járadék tömege az alkalmazott tőke tömegével növekszik. Ha 100-ra = 5, akkor 200-ra = 10.

Második törvény: Ha minden más körülmény ugyanaz marad, ha a különböző talajokon alkalmazott tőkék közti különbség aránya ugyanaz marad, akkor *ennek a különbségnek a tömege* és ennélfogva az összesített járadék tömege, vagyis e különbözetek összege növekszik e különbség abszolút mennyiségével, az alkalmazott tőkék növekedéséből eredőleg. A *második törvény* tehát: A különbözeti járadék tömege abban az arányban növekszik, ahogy a termék különbsége növekszik, a termékenység változatlan aránya mellett, de a különböző talajokon alkalmazott tőke egyforma növekedése következtében.

Továbbá.

„Ha 100 £-et alkalmaznának az *A*, *B* és *C* osztályokon és a termék 110 £, 115 £ és 120 £, és azután 200 £-et és a hozam 220 £, 228 £ és 235 £, akkor a termékek relatív különbsége csökkent és a talajok *termékenysége közelebb került*; *mégis termékeik tömegeinek különbsége* megnövekedett 5 £- és 10 £-ről 8 £- és 15 £-re, és a járadékok megfelelően emelkedtek. Az olyan javítások ennélfogva, amelyeknek az a tendenciájuk, hogy a megművelt talajok termékenységi fokait közelebb hozzák egymáshoz,

nagyon is emelhetik a járadékokat, mégpedig bármi más ok közreműködése nélkül." (I. m. 208. old.)

„A répa- és birka-gazdálkodás és a friss tőke, melyet folytatására alkalmaztak, jobban megváltoztatta a szegény talajok termékenységét, mint a jobbakét; mindamellett növelte *mindegyiknek az abszolút termékét*, és ennélfogva emelte a járadékokat, miközben csökkentette a megművelt talajok termékenységének különbségeit." (I. h.)

Ricardo véleményével kapcsolatban, hogy a javítások csökkenthetik a járadékot, „emlékeztetni kell arra a lassan előrehaladó módra, ahogyan a mezőgazdasági javításokat gyakorlatilag feltalálják, teljessé teszik és elterjesztik". (I. m. 211. old.)

{Ez az utóbbi mondat csak gyakorlati érdekű, a dologhoz magában véve nincs köze; és csak arra vonatkozik, hogy ezek a javítások nem mennek olyan gyorsan végbe, hogy jelentősen növelnék a kínálatot a kereslethez képest és hogy ilymódon csökkentenék a piaci árakat.}

Eredetileg volt:

$\underset{\smile}{a}\ \underset{\smile}{b}\ \underset{\smile}{c}$

1. 10, 15, 20. Az alkalmazott tőke mindegyik osztályban = 100. A termék = 110, 115, 120. *A különbség* = 5 + 10 = 15.

A javítás miatt kétszeres tőkét alkalmaznak, 100 helyett 200-at az *a*, *b* és c osztály mindegyikében, de ez a tőke különbözőképpen hat a különböző osztályokra, és a termékek = 220 (tehát *a* terméke megkétszereződött), 228 és 235. Tehát:

$\underset{\smile}{a}\ \underset{\smile}{b}\ \underset{\smile}{c}$

2. 20, 28, 35. Az alkalmazott tőke mindegyik osztályban = 200. A termék = 220, 228 és 235. *A különbség* = 8 + 15 = 23. De a különbség rátája csökkent. 5 : 10 (azaz $(b-a) : a$ az 1. alatt) = $^1/_2$ és 10 a 10-hez = 1, míg 8 : 20 csak = $^8/_{20} = {}^4/_{10} = {}^2/_5$ és 15 : 20 = $^{15}/_{20} = {}^3/_4$. A különbség rátája csökkent, de tömege növekedett. Ez azonban nem alkot új törvényt, hanem csak azt mutatja, hogy a járadék növekedik az alkalmazott tőke növekedésével, mint az első törvényben, habár az *a*, *b*, *c*-re jutó növekedés nem arányos termékenységük eredeti különbségeivel. Ha e megnövekedett termékenység következtében (amely azonban csökkent termékenység *b* és *c* számára, minthogy különben termékük = 230 és 240 kellene hogy legyen) az árak csökkennének, korántsem szükséges, hogy a járadék emelkedjék vagy akár csak stacionárius maradjon.

Mint a második törvény alkalmazása – következménye – ennek további felhasználása:

Harmadik törvény: Ha javítások, „a művelésben alkalmazott tőke hatékonyságának [. . .] javításai" [(i. m. 244. old.)] növelik a különös földdarabokon realizált *többletprofitot*, akkor növelik a járadékot.

Jones erre vonatkozó mondatai (a korábbiakkal együtt) a következők:

Tehát „a bérlő-járadékok emelkedésének első forrása az [. . .] *előrehaladó felhalmozás*, és a *tőke egyenlőtlen hatásai minden talajfokozatra*". (I. m. 234. old.)

{Ez azonban csak azokra a javításokra vonatkozhat, amelyek közvetlenül a talaj termékenységével kapcsolatosak, mint pl. trágyázások, vetésforgó stb.}

„A művelésben alkalmazott tőke hatékonyságának [. . .] javításai emelik a járadékot, azáltal, hogy növelik a *különös földdarabokon realizált többletprofitot*. Ezek változhatatlanul a többletprofit e növekedését termelik, *hacsak a nyerstermék tömegét oly gyorsan nem növelik, hogy ez felülmúlja a kereslet előrehaladását* [. . .] Az alkalmazott tőke hatékonyságának ilyen javításai rendszerint a mezőgazdasági jártasságnak és a *segédtőke*" (állandó tőke) *„nagyobb tömegei* felhalmozódásának előrehaladásával fordulnak elő. A járadékok ez okból való emelkedését általában követi *a művelés kiterjesztése rosszabb talajokra*, anélkül, hogy a művelés alá vont legrosszabb földdarabokon a mezőgazdasági tőke hozamai csökkennének." (I. m. 244. old.)

{Jones igen helyesen jegyzi meg, hogy a profit esése *nem bizonyít* mezőgazdasági javítást (alias* a mezőgazdasági termék árának esését).[167] De ő maga igen fogyatékosan magyarázza ennek az esésnek a lehetőségét. Vagy a termék változhat, vagy a munkások és tőkések közti megosztása változhat. A profitráta esésének valóságos törvényéről itt még sejtelem sincs.

„A profit esése nem bizonyítéka a mezőgazdasági ipar növekvő** hatékonyságának." (I. m. 257. old.) „A profit részben a munkatermék *tömegétől* függ, részben ennek a terméknek a munkások és tőkések közti *megosztásától*; és [. . .] tömege ennélfogva e tényezők bármelyikének változása miatt megváltozhat." (I. m. 260. old.)

---

* – másképpen; más néven *Szerk.*

** *Jonesnál*: csökkenő - *Szerk.*

Innen a téves törvény is, amelyet felállít:

„Ha elvonatkoztatva az adózás hatásaitól, szembetűnő csökkenés következik be a termelő osztályok jövedelmében együttesen tekintve" {itt nem mondta meg, mi a jövedelem. Használati érték vagy csereérték, a profit tömege vagy rátája}, „ha *esik a profitráta, s ezt nem egyenlíti ki béremelkedés*" és megfordítva {ez éppen a ricardoi törvény, téves}, „akkor arra következtethetünk, hogy valamiképpen csökkent a munka és tőke termelőereje". (I. m. 273. old.)}

Azt Jones helyesen érti meg, hogy a mezőgazdasági termék *relatív emelkedése* következhet be az ipari termékkel összehasonlítva, a társadalom előrehaladásával, habár valójában a mezőgazdaság előrehalad, abszolúte.

„A nemzetek előrehaladásával rendszerint az történik, hogy az ipari erő és jártasság növekedése *nagyobb*, mint az, ami a mezőgazdaságban várható a növekvő népességtől. Ez kétségbevonhatatlan [. . .] igazság. Ezért a nemzetek *haladásával a nyerstermék relatív értékének emelkedése* várható [. . .] a mezőgazdaság hatékonyságának *minden pozitív csökkenése nélkül.*" (I. m. 265. old.)

Ez azonban nem magyarázza meg a nyerstermék *pénzárainak pozitív* emelkedését, hacsak nem következik be olyan esés az arany értékében, amelyet kiegyensúlyoz és felülmúl az iparban a termelt áruk még nagyobb esése, míg a mezőgazdaságban nem egyensúlyozza így ki. Ez megtörténhet akkor is, ha nem következik be általános esés az arany (pénz) értékében, de ha egy különös nemzet pl. több pénzt vásárol egynapi munkával, mint a konkurráló nemzetek.

Jones megmagyarázza az okokat, amiért *nem* hiszi, hogy Angliában hat a ricardoi törvény, amelynek elvont lehetőségét mindamellett elismeri.

Ha a járadék a Ricardo-féle okból növekszik: „»pótlólagos munkamennyiség alkalmazása aránylagosan kisebb hozammal«[168], és a jobb talajokon kapott [. . .] termék egy részének ebből következő átvitele a földtulajdonosokra; akkor a *bruttóterméknek* az az *átlagos hányada*, amelyet a földtulajdonosok járadékként szednek, szükségképpen növekedni fog". Másodszor „a népesség nagyobb hányadának iparkodását kell a mezőgazdaságnak szentelni". (I. m. 280–281. old.)

(Az utóbbi nem szabatos. Lehetséges, hogy nagyobb adag másodlagos munkát alkalmaznak – több, az ipar és a kereskedelem révén megszerzett

áru kerül bele a mezőgazdasági folyamatba, anélkül, hogy a bruttótermék arányosan növekednék, és anélkül, hogy több közvetlen munkát alkalmaznának. Sőt kevesebbet is alkalmazhatnak.)

Mármost az angol statisztikában „három tényt találunk [. . .] A művelés kiterjesztését, amelyet az ország általános járadékjövedelmének emelkedése kísér [. . .] A mezőgazdaságban alkalmazott népesség arányának csökkenését [. . .] A termék földtulajdonosi hányadának csökkenését." (I. m. 282. old.)

(Az utóbbinak teljesen az a magyarázata, mint a profitráta csökkenésének: növekedik a termék azon része, amely állandó tőkét pótol. Emellett a járadék tömege és értéke növekedhet.)

„Adam Smith [. . .] azt mondja [. . .] »A javítás előrehaladásával a járadék, habár növekszik a föld kiterjedéséhez arányítva, csökken a föld termékéhez arányítva.«[169]" (I. m. 284. old.)

Jones az állandó tőkét „segédtőkének" nevezi.

„Különféle jelentésekből, amelyeket különböző időkben a Board of Agriculture-nak* tettek, kitűnik, hogy az Angliában mezőgazdaságilag alkalmazott egész tőke úgy aránylik a munkások eltartására alkalmazotthoz, mint 5 az 1-hez; azaz négyszerannyi segédtőkét használnak, mint amennyi tőkét a közvetlenül a művelésben használt munka fenntartására alkalmaznak." Franciaországban ez az arány = 2 : 1. (I. m. 223. old.)

„Ha pótlólagos tőke egy adott mennyiségét *múltbeli munka eredményeinek alakjában* alkalmazzák, hogy a ténylegesen alkalmazott munkásokat segítse, akkor *kisebb évi hozam* elegendő ahhoz, hogy az ilyen tőke alkalmazását hasznothajtóvá és ennélfogva tartósan gyakorolhatóvá tegye, mint ha ugyanazon mennyiségű friss tőkét pótlólagos munkások fenntartására fordítanának." (I. m. 224. old.)

„Tegyük fel, hogy 100 £-et alkalmaznak a földön három ember fenntartására, akik megtermelik saját bérüket és 10 % profitot rá, vagyis 110 £-et. Tegyük fel, hogy az alkalmazott tőke [. . .] megkétszereződik." Először 3 új munkást alkalmaznak. A megnövekedett terméknek = 110 £-nek kell lennie, = a három pótlólagos ember bére + 10 £ profit. Mármost tegyük fel, hogy a pótlólagos 100 £-et „kellékeknek, trágyának

* – földművelésügyi minisztériumnak – *Szerk.*

vagy múltbeli munka bármely eredményeinek alakjában alkalmazzák, miközben a tényleges munkások száma ugyanaz marad [. . .] Ez a segédtőke eltart átlagban öt évig; a tőkés [. . .] évi hozama [. . .] 10% profit kell hogy legyen, és 20 £ tőkéje évi kopásáért, vagyis 30 £ lesz a [. . .] hozam, amely szükséges, hogy a második 100 £ folytatólagos alkalmazását hasznothajtóvá tegye, 110 £ helyett, amely összeg akkor volt szükséges, amikor közvetlen munkát alkalmaztak vele. Nyilvánvaló ennélfogva, hogy segédtőke felhalmozása a művelésben gyakorolható lesz akkor is, amikor ugyanazon tőkeösszegnek pótlólagos munka eltartására való alkalmazása már nem gyakorolható többé; és hogy az ilyen tőke felhalmozása [. . .] meghatározatlan időszakon át folytatható." (I. m. 224–225. old.)

Így a segédtőke növelése „egyfelől növeli az embernek a talaj erői feletti parancsnoklását a közvetlenül vagy közvetve rajta alkalmazott munka összegéhez viszonyítva, másfelől *csökkenti azt az évi hozamot*, amely szükséges ahhoz, hogy friss tőke adott mennyiségeinek előrehaladó alkalmazását hasznothajtóvá tegye." (I. m. 227. old.)

„Ha feltesszük, hogy valamely (pl. 100 £-nyi) tőkét alkalmaznak a talajon teljesen a munkabér fizetésére, és ez 10% profitot hoz, akkor a bérlő jövedelme [. . .] egytizede a munkásokénak." Ha a tőkét megháromstb. -szorozzák, „akkor a bérlő jövedelme továbbra is ugyanabban az arányban fog állni a munkásokéval. De ha a munkások száma ugyanaz marad és a tőke összegét megkétszerezik, akkor a profit [. . .] 20 £, vagyis a [. . .] jövedelem egyötöde lesz. Ha a tőkét megnégyszerezik, akkor a profit 40 £, vagyis a munkások jövedelmének kétötöde lesz; ha a tőke 500 £-re növekszik, akkor a profit 50 £, vagyis a munkások jövedelmének fele lenne. És a tőkések gazdagsága, befolyása és valószínűleg bizonyos fokig számuk is a közösségben *arányosan* megnövekednék. . . A [. . .] *tőke* [. . .] *növekedése* rendszerint *valamelyes pótlólagos közvetlen munka alkalmazását* is szükségessé teszi. Ez a körülmény azonban nem fogja megakadályozni a *segédtőke relatív növekedésének állandó előrehaladását*." (I. m. 231–232. old.)

Először is fontos ebben a passzusban, hogy a tőke növekedésével növekszik a segédtőke a változóhoz viszonyítva, vagyis az utóbbi *relatíve* csökken az állandóval összehasonlítva.

Hogy az *évi hozamok* csökkennek az előlegezett tőkéhez viszonyítva, ha a segédtőkének az a része növekszik, amely állótőkéből áll, vagy amelynek megtérülése több évre terjed – amelynek értéke évente csak a kopás

formájában kerül bele a termékbe –, ez egyáltalában megtörténik, nemcsak a mezőgazdaságban. Persze az iparban az év folyamán feldolgozott nyersanyag még sokkal gyorsabban gyarapszik, mint ahogy az állótőke nagysága megnövekedett. Hasonlítsuk össze pl. azt a gyapottömeget, amelyet egy mule-jenny hetente – tehát évente is – felhasznál, azzal, amelyre egy rokkának van szüksége. Tegyük azonban fel, hogy pl. a (nagy méretekben dolgozó) szabóságban ugyanannyi *értéket* dolgoznak fel nyersanyagban (habár nem akkora tömeget, de a nyersanyag drágább, mint a fonodában), akkor az évi hozamnak a szabóságban jelentősen nagyobbnak kell lennie, mint a fonodában, mert a ráfordított (álló-) tőkének egy nagyobb része az utóbbiban csak évi törlesztésként kerül bele a termékbe.

Az évi hozam *értéke* a mezőgazdaságban (ahol az, amit nyersanyagnak tekinthetünk, a vetőmag, nem növekszik abban az arányban, mint az állandó tőke egyéb részei, nevezetesen az álló) természetesen kisebb, ha a tőke növekszik, de ahelyett, hogy a változó növekednék, csak az állandó növekszik. Mert a változót teljesen pótolni kell a termékben, a másikat csak mint évi törlesztést, amennyire évente elfogyasztják. A *gabonaárat* adottnak előfeltételezve, ha quarterja = $^1/_2$ £, akkor 220 quarter szükséges, hogy 100 változó tőkét 10 % profit mellett pótoljon, míg csak 60 quarter (= 30 £) szükséges, hogy 20 £ kopást és 10 £ profitot pótoljon. Csekélyebb abszolút hozam (itt, akárcsak hasonló viszonyok közt az iparban) ugyanazt a profitot adja. Mindamellett itt Jonesnál különböző tévedések csúsznak be.

Először is nem lehet azt mondani (a *tett* előfeltevések mellett), hogy a talaj termelőerői növekedtek. Növekedtek a közvetlenül alkalmazott munkát illetően, de nem az alkalmazott általános tőke tekintetében. Csak azt lehet mondani, hogy csekélyebb *bruttótermék* szükséges ahhoz, hogy továbbra is ugyanazt a *nettótermék*et, azaz ugyanazt a profitot szolgáltassa.

Továbbá a bérlő jövedelmének növekedése a *munkások jövedelméhez* viszonyítva ezen a *különös* területen fontos ugyan annyiban, hogy itt az összterméknek az a része, amely profitra megy, megnövekszik és továbbnövekszik ahhoz a részhez viszonyítva, amely a munkásoknak jut. Ezzel feltétlenül növekszik és kiterjed a bérlő tőkés gazdagsága és befolyása, munkásaival összehasonlítva. De Jones úgy látszik így számol: 10 a 100-ra az $^1/_{10}$; 20 £ a 120-ra (tudniillik 100 munkára fordítva, 20 kopás) = $^1/_6$, és a 20 £ az $^1/_5$-e annak, amit a munkásoknak fizettek. De mi sem tévesebb, mint az, hogy, általánosan szólva, a profitráta emelkedhet, míg a munkára

fordított tőke csökken. Éppen megfordítva. Arányosan kevesebb értéktöbbletet realizálnak. A profitráta azonban süllyed. A bérlő vonatkozásában sajátlag (mint mindegyik különös üzlet számára elszigetelten) a profitráta ugyanaz maradhat, akár 3, akár 6 munkást alkalmaz 200 tőkével.

Azzal, hogy a járadék = többletprofit, azaz többlet az átlagprofit felett, nemcsak azt tettük fel, hogy a mezőgazdaság *formálisan* alá van vetve a tőkés termelésnek, hanem azt is, hogy végbemegy a profitráták kiegyenlítődése a különböző termelési területeken, sajátlag a mezőgazdaság és az ipar közt is. Különben a járadék egyenlő lehet a *többletbérrel* (mint ahogy a profit is az). Sőt a profit egy részét képviselheti. Még a bérből való levonás is lehet.

2. R. Jones: „An Introductory Lecture on Political Economy, delivered at King's College, London, 27th February 1833. To which is added a Syllabus of Course of Lectures on the Wages of Labour", London 1833
[*A „munkaalap"; kísérlet a különböző gazdasági társadalomszerkezetek megértésére*]

„A földtulajdon valamely nép pályafutásának egy idejében majdnem egyetemesen vagy az általános kormányzaton, vagy érdeküket belőle származtató személyeken nyugszik." (I. m. 14. old.)

„A nemzetek [. . .] gazdasági szerkezetén a különböző osztályok közti azon viszonyokat értem, amelyeket első fokon a földtulajdon intézménye és a föld többlettermékének elosztása létesít; ezeket később módosítja és megváltoztatja (nagyobb vagy kisebb mértékben) *a tőkéseknek a bevezetése* mint a gazdagság termelésében és cseréjében és a dolgozó népesség táplálásában és alkalmazásában működő szereplőké." (I. m. 21–22. old.)[151]

R. Jones „munkaalapon" érti „a munkások által elfogyasztott jövedelmek összesített tömegét, bármi legyen a forrása ezeknek a jövedelmeknek". (I. m. 44. old.)

A fődolog Jonesnál (a munkaalap szó alkalmasint Malthusé?[170]): A társadalom egész gazdasági szerkezete a *munka formája* körül forog, azaz

a körül a forma körül, amelyben a munkás a létfenntartási eszközeit elsajátítja, vagyis termékének azt a részét, amelyből megél. Ennek a munkaalapnak különböző formái vannak, és a *tőke* csak egyike formáinak, egy történelmileg késői forma. A. Smith lényegi megkülönböztetése – hogy a munkát a tőkéből fizetik-e meg vagy közvetlenül jövedelemből – csak R. Jonesnál tesz szert egész kifejlődésére, amelyre képes, és válik egyik fő kulcsává a különböző gazdasági társadalomszerkezetek megértésének. Egyszersmind eltűnik ezzel az az ostoba elképzelés, mintha azért, mert a tőkében a munkás jövedelme először is valami tőkés által elsajátítottnak, alias *megtakarítottnak* a formájában jelenik meg, ez több lenne, mint formakülönbség.

A nyugat-európai nemzeteknél is megtaláljuk még „a társadalmi alakulat hatásait, amely földjük és munkájuk terméke elosztásának abból a különös módjából ered, mely a mezőgazdasági nemzetek létezésének korai időszakában létesült" (tudniillik mezőgazdasági munkások egy osztályát, másodszor földtulajdonosokat, harmadszor házicselédeket, csatlósokat és kézműveseket, akik közvetlenül vagy közvetve együttfogyasztói a földtulajdonosok jövedelmének). (I. m. 16. old.)

Az ezt a gazdasági alakulatot érintő *változásoknak* nagy hajtóerejük, mozgatóerejük, amelyből eredtek, a *tőke*, tudniillik *felhalmozott gazdagság, amelyet profit céljából alkalmaznak*... Minden nemzetnél „a gazdagság megkülönböztetett megosztása, amelyre itt rámutattunk, játszik igen fontos szerepet azon kötelékek módosításában, amelyek a közösség különböző osztályait összekapcsolják, és termelőerejük meghatározásában"... „Ázsiában és Európa egy részében (korábban [...] egész Európában) a *nem-mezőgazdasági* osztályokat [...] teljesen a többi osztály jövedelméből tartják fenn, főként a földbirtokosokéból. Ha szükséged van egy kézműves munkájára, ellátod anyagokkal: házadhoz jön, táplálod és megfizeted a bérét. Egy idő múltán a tőkés közbelép, *ő látja el anyagokkal, ő előlegezi a munkás bérét, ő válik alkalmazójává* és *ő a termelt cikk tulajdonosa*, amelyet elcserél a pénzedért... Közbenső osztály" így „a földtulajdonosok és a *nem-mezőgazdálkodóknak* egy része közt, amely közbenső osztálytól függnek ezek a nem-mezőgazdálkodók az alkalmaztatásukban és létfenntartásukban. A kötelékek, amelyek azelőtt összetartották a közösséget, elvástak és darabokra hullanak; más kötések, a kohézió más elvei kapcsolják össze különböző osztályait; *új gazdasági viszonyok* kelnek életre stb..." Itt Angliában „nemcsak a nem-mezőgazdálkodók nagy tömege" függ „majdnem tel-

jesen a tőkések fizetségétől, hanem a talaj dolgozó művelői [. . .] is az ő szolgáik." (I. m. 16. skk. old.)

A „Syllabus of a Course of Lectures on the Wages of Labour" ebben különbözik a járadékról szóló könyvtől: Az utóbbiban a földtulajdon különböző formáit veszi szemügyre, amelyeknek a munka különböző társadalmi formái felelnek meg. Az előbbiben a munka e különböző formáiból indul ki és mind a földtulajdon különböző formáit, mind a tőkét mint ezek sarjadékát veszi szemügyre. A formának, amelyet a munkafeltételek a munkással szemben öltenek – tehát nevezetesen a föld (a természet) (minthogy ez a viszony az összes többit magába zárja) –, megfelel munkájának társadalmi meghatározottsága. Valójában azonban az utóbbi az, amely az előbbiben csak objektív kifejezését találja meg.

Ezért látni fogjuk, hogy a munkaalap különböző formái megfelelnek a különböző módoknak, ahogy a munkás a saját termelési feltételeihez viszonyul. Annak módja, ahogy termékét (vagy ennek egy részét) elsajátítja, annak módjától függ, ahogy a termelési feltételeihez viszonyul.

„A munkaalap" – mondja Jones – „három [. . .] osztályra [. . .] osztható:

1. – Jövedelmek, amelyeket azok a munkások termelnek, akik maguk fogyasztják azt el, és amelyek soha nem más személyekéi."

{Ebben az esetben, bármi is a *különös* forma, a munkás ténylegesen birtokosa kell hogy legyen termelési szerszámainak.}

„2. – Jövedelmek, amelyek a munkásoktól megkülönböztetett osztályokéi, és amelyeket ezek az osztályok a munka közvetlen eltartására fordítanak.

3. – Tőke a [. . .] tulajdonképpeni értelemben [. . .] A munkaalapnak ezeket a megkülönböztetett ágait mind megfigyelhetjük saját országunkban; de ha külföldre nézünk, azt látjuk, hogy ennek az alapnak azok a részei, amelyek itt a legkorlátozottabbak, másutt a népesség létfenntartásának fő forrásait alkotják [. . .] és meghatározzák a nép többségének jellegét és helyzetét stb." (I. m. 45–46. old.)

ad 1. „A *dolgozó művelők vagy birtokos parasztok* bére." Ezek a „dolgozó művelők vagy parasztok [. . .] *örökletes birtokosok, tulajdonosok, bérlők*. A [. . .] bérlők [. . .] *jobbágyok, felesbérlők, zsellérek*; az utóbbi Írországra sajátságos. Valami [. . .] járadék vagy profit-féle gyakran keveredik minden osztálybeli paraszt-művelők jövedelmével, de *ha létfenntartásuk lényegében kézi munkájuk díjazásától függ*", akkor bérmunkásoknak tekintendők.

A dolgozó parasztok közül tehát:

α) „*Örökletes birtokosok, akik dolgozó művelők* [. . .] Ókori Görögország, modern Ázsia, különösképpen India."

β) „*Tulajdonosok* [. . .] Franciaország, Németország, Amerika, Ausztrália [. . .] Ókori Palesztina."

γ) „Zsellérek." (I. m. 46–48. old.)

Ami itt a jellegzetes: A munkás önmaga számára termeli újra a munkaalapot. Ez *nem változik tőkévé.* Ahogy közvetlenül termeli, úgy közvetlenül elsajátítja, habár többletmunkáját, a szerint a különös forma szerint, amelyben termelési feltételeihez viszonyul, egészben vagy részben ő maga, vagy egészben más osztályok sajátítják el. Teljesen gazdaságtani előítélet, hogy Jones ezt a fajtát bérmunkásoknak nevezi. Abból, ami a bérmunkást jellemzi, semmi nem létezik náluk. Szép polgári gazdaságtani elképzelés, hogy mert a tőke alatt a terméknek az a része, amelyet a munkás önmagának elsajátít, *bér*, ezért annak a résznek, amelyet a munkás maga fogyaszt el termékéből, *bérnek* kell lennie.

ad 2. „Angliában korlátozódik háziselédekre, katonákra [. . .] tengerészekre és *néhány kézművesre, akik saját számlájukra dolgoznak* és *alkalmazójuk jövedelméből* fizetik meg őket. A földkerekség jelentős részén az általános munkaalapnak ez az ága tartja el majdnem az egészét a *nem-mezőgazdasági dolgozóknak* [. . .] Ennek az alapnak korábbi túlnyomó volta Angliában. Warwick, a királycsináló.[171] Az angol kisnemesség. Jelenleg túlnyomó volta Keleten. Kézművesek, háziselédek. Nagy seregtestek, amelyeket így tartanak el. Annak következményei, hogy ez az alap Ázsia-szerte az uralkodó kezében koncentrálódik. Városok hirtelen felemelkedése; hirtelen elnéptelenedésük. Szamarkand; Kandahar és mások." (I. m. 48–49. old.)

Jones nem vesz észre két fő formát: Az ázsiai közösséget, a mezőgazdaság és az ipar egységével. Másodszor a középkor városi céhrendszerét, részint az antik világban is.

ad 3. A *tőkét* „soha nem szabad összezavarni a világ *általános munkaalapjával* – amelynek nagy hányada [. . .] jövedelmekből áll [. . .] Egy nemzet jövedelmeinek minden ága . . . hozzájárul a felhalmozásokhoz, amelyek által a tőke kialakul. Különböző arányokban járulnak hozzá a különböző országokban és a társadalom különböző fokain. Amikor a bérek és a járadékok járulnak hozzá a leginkább." (I. m. 50. old.)

Az, hogy a többletmunka tőkévé változik (ahelyett, hogy közvetlenül mint jövedelem cserélődnék ki munkára), a tőkét úgy jelenteti meg, mint amit jövedelemből *megtakarítottak*. Ez Jones fő nézőpontja. És a társadalom előrehaladásával valójában a tőke tömege így visszaváltoztatott jövedelemből áll. De a tőkés termelésben maga az eredeti munkaalap mint a tőkés *megtakarítása* jelenik meg. Az újratermelt munkaalap, ahelyett, hogy mint 1. esetében a munkásé maradna, maga is mint a tőkés tulajdona jelenik meg, a munkásnak mint *idegen* tulajdon. És ezt a pontot Jones nem fejti ki.

Amit Jones ebben a „Course"-ban a profitrátáról és a felhalmozásra gyakorolt befolyásáról mond, az gyenge:

„*Ha minden egyéb változatlan*, a nemzetnek az a képessége, hogy profitjaiból megtakarítson, *a profitrátával* változik: nagy, ha ez magas, kisebb, ha alacsony; de ahogy a profitráta esik, *minden egyéb nem marad változatlan. Az alkalmazott tőke mennyiségei a népesség számához viszonyítva* lehet hogy *növekednek*."

{Amit Jones nem lát át, mint ahogy ez kiderül a „*lehet*" hogy növekednek-ből, az az, hogy a profitráta *s ü l l y e d*, *mert* „az alkalmazott *tőke mennyiségei a népesség számához viszonyítva megnövekedtek*". De közel kerül a helyeshez.}

„A felhalmozás indítékai és könnyűségei lehet hogy növekednek... Az *alacsony profitrátát* rendesen *gyors felhalmozási ráta* kíséri, a népesség számához viszonyítva, mint Angliában; és a *magas profitrátát* lassúbb felhalmozási ráta, a népesség számához viszonyítva, mint Lengyelországban, Oroszországban, Indiában stb." (I. m. 50–51. old.)

Ahol a profitráta magas (eltekintve olyan esetektől, mint Észak-Amerikában, ahol egyrészt tőkés termelés van, másrészt minden mezőgazdasági termék értéke alacsonyabb), ez *általában* azért van, mert a tőke főként változó tőkéből áll, tehát a közvetlen munka az uralkodó. Vegyünk 100 tőkét, amelynek $^1{}_5$-e változó. És tegyük fel, hogy a többletmunka a munkanap $^1/_3$-a. Ez esetben a profit = 10%. Tegyük fel, hogy $^4/_5$-e változó tőkéből áll, és a többletmunka a munkanap $^1/_6$-a. Ez esetben a profit = 16%.

„Tévedése a tannak, hogy valahányszor a nemzetek előrehaladásával a *profitráta* esik, a növekvő népesség létfenntartását biztosító eszközöknek kevesbedniök kell. E tévedés alapjai: 1. A téves képzet, hogy a profitból történő felhalmozásnak lassúnak kell lennie, ha a profitráta alacsony, és gyorsnak, ha magas. 2. A téves hiedelem, hogy a profit a felhalmozás

egyetlen forrása. 3. A téves hiedelem, hogy a föld minden munkása *jövedelem* felhalmozásaiból és *megtakarításaiból* él és soha *magából a jövedelemből.*" (I. m. 51. old.)

„Változások, amelyek a nemzetek gazdasági szerkezetében végbemennek, amikor a *tőke veszi magára a munkabér előlegezésének feladatát ... a munka fenntartására szánt tőke tömege változhat, a tőke egész tömegének bármely változásaitól függetlenül*" (ez fontos tétel) „... olykor megfigyelhető, hogy az alkalmaztatás tömegének nagy ingadozásai, és nagy szenvedések [...] gyakoribbakká lesznek, *ahogy maga a tőke bőségesebbé válik.*" [I. m. 52. old.]

{Az össztőke *ugyanaz* maradhat, és *változás* (nevezetesen csökkenés) állhat be a változó tőkében. A tőke két alkotórésze közti arány változása nem szükségképpen zárja magába az össztőke nagyságának változásait.

Másrészt az össztőke növekedése kapcsolatos lehet a változó tőke nemcsak relatív, hanem abszolút csökkenésével, és mindig kapcsolatos ennek heves ingadozásaival és ezért az „alkalmaztatás tömegének ingadozásaival". }[172]

„A munkások fokozatos átmenetének időszakai az egyik alaptól való függésből a másik alaptól való függésbe ... a dolgozó művelők átvitele a tőkések általi fizetséghez ... a nem-mezőgazdasági osztályok átvitele a tőkések általi alkalmaztatáshoz." (I. m. 52–53. old.)

Amit Jones itt „átvitelnek" nevez, az az, amit én „eredeti felhalmozásnak" nevezek. Puszta formakülönbség. Éppúgy szembenáll a „megtakarításokról" szóló idétlen nézettel.

*

Rabszolgaság. „A rabszolgákat feloszthatjuk pásztor-, földművelő, házi és vegyes jellegű – földművelők és háziak közt álló – rabszolgákra. Megtaláljuk a rabszolgákat mint földművelő parasztokat – mint házicselédeket vagy kézműveseket, akiket a gazdagok jövedelméből tartanak fenn – mint *munkásokat, akiket tőkéből tartanak fenn.*" (I. m. 58–59. old.)

De amíg rabszolgaság uralkodik, addig a tőkeviszony mindig csak szórványosan, alárendelten jelenhet meg, uralkodóan soha.

3. R. Jones: „Text-Book of Lectures on the Political Economy of Nations", Hertford 1852

[a) *A tőkés termelési mód történeti volta. Termelő és nem-termelő munka*]

„A nemzetek iparkodásának termelékenysége valójában [. . .] két körülménytől függ: Először az általuk termelt gazdagság *eredeti forrásainak*" (föld és víz) *„termékenységétől vagy meddőségétől.* Másodszor azon *munka hatékonyságától,* amelyet e források kezelésében vagy a belőlük nyert áruk megmunkálásában alkalmaznak." (I. m. 4. old.)

„Az *emberi munka hatékonysága* függeni fog –

1. – *A folytonosságtól,* amellyel gyakorolják.

2. – A *tudástól* és *jártasságtól,* amellyel a termelő céljának véghezvitelére alkalmazzák.

3. – A *mechanikai erőtől,* amely segíti." (I. m. 6. old.)

„Az emberi dolgozók által kifejtett gazdagság-termelő *erőt* . . . növelni lehet [. . .]

1. – Azáltal, hogy olyan mozgatóerőket soroznak be szolgálatukba, amelyek nagyobbak, mint a sajátjaik. . .

2. – Azáltal, hogy a parancsnoklásuk alatt álló bármilyen tömegű vagy fajtájú mozgatóerőt *megnövelt mechanikai előnnyel* alkalmazzák." Pl. „40 lóerős gőzgép" másképp hat „vasúton, mint [. . .] országúton". (I. m. 8. old.)

„A legjobb formájú eke [. . .] annyi munkát és olyan jól fog elvégezni két lóval, mint a legrosszabb néggyel." (I. m. 9. old.)

„A gőzgép nem puszta *szerszám,* hanem *pótlólagos mozgatóerőt ad,* nemcsak annak *eszköze,* hogy azokat az *erőket,* amelyek a munkásnak már birtokában vannak, *nagyobb mechanikai előnnyel használják.*" (I. m. 10. old., jegyzet.)

Ez tehát Jones szerint a szerszám és a gépi berendezés különbsége. Az előbbi megadja az eszközöket a munkás birtokában levő erők nagyobb mechanikai előnnyel való alkalmazására; a másik a mozgatóerő megnövekedését szolgáltatja. (?)

„A *tőke* . . . olyan gazdagságból áll, amelyet *jövedelemből megtakarítanak,* és *profit céljából* használnak." (I. m. 16. old.)

„A tőke lehetséges forrásai . . . nyilvánvalóan a közösséget alkotó összes egyének összes jövedelmei, amely jövedelmekből lehetséges valamilyen megtakarítást eszközölni. A jövedelem különös osztályai, amelyek

a legbőségesebben táplálják a nemzeti tőke előrehaladását, *előrehaladásuk különböző fokain változnak*, és ezért találjuk, hogy *teljesen különbözők* az ebben az előrehaladásban különböző helyzetet elfoglaló nemzeteknél." (I. h.)

A *profit* tehát korántsem az egyetlen forrás, amelyből a tőke kialakul vagy növekszik: sőt jelentéktelen forrása a felhalmozásnak, összehasonlítva a bérrel és a járadékkal, a társadalom korábbi fokain. (I. m. 20. old.)

„Ha a nemzeti iparkodás erejében ténylegesen bekövetkezett egy jelentős haladás, akkor a profit mint a felhalmozás forrása aránylagos fontosságra emelkedik." (I. m. 21. old.)

A tőke eszerint annak a gazdagságnak egy része, amelyből a jövedelem áll, olyan része, amelyet nem jövedelemként költenek el, hanem azért, hogy profitot termeljenek. A profit már az értéktöbblet egyik formája, amely sajátlag előfeltételezi a tőkét. A tőkés termelési módot már előfeltételezve – azaz a tőkét –, a magyarázat helyes. Azaz, ha előfeltételezik azt, amit meg kell magyarázni. Jones azonban itt mindazt a jövedelmet érti, amelyet nem jövedelemként, hanem a meggazdagodás céljával, tehát termelően költenek el.

Fontos itt azonban két dolog:

Először: A gazdagság bizonyos felhalmozása a gazdasági fejlődés minden fokán bekövetkezik, azaz részben a termelési szint kibővítése, részben kincsképzés stb. Amíg a bér és járadék az uralkodó – azaz a korábbiak szerint, amíg a nem egyáltalában magának a munkásnak kijutó többletmunka és többlettermék legnagyobb része a földtulajdonosnak (Ázsiában az államnak) jut, másrészt a munkás maga újratermeli munkaalapját, ő maga a bérét nemcsak megtermeli, hanem önmagának fizeti is, amikor is többnyire abban a helyzetben van (a társadalomnak ebben az állapotában majdnem mindig), hogy többletmunkájának és többlettermékének is legalább egy részét maga sajátítsa el –, a társadalom ezen állapotában a bér és a járadék a felhalmozás fő forrása is. (A profit itt kereskedőkre stb. korlátozódik.) Csak mihelyt a tőkés termelés uralkodóvá vált, nemcsak szórványosan létezik, hanem alárendelte magának a társadalom termelési módját, mihelyt a tőkés ténylegesen az egész többletmunkát és többlettermék közvetlenül, első fokon elsajátítja, habár ki kell fizetnie belőle adagokat a földbirtokosnak stb., csak ettől a pillanattól kezdve válik a profit a tőkének, a felhalmozásnak, a jövedelemből megtakarított és profit céljából használt gazdagságnak fő forrásává. Ez ugyanakkor feltételezi (ezt magában foglalja a tőkés termelési mód uralkodó volta), hogy „a nemzeti iparkodás erejében ténylegesen bekövetkezett egy jelentős haladás".

Azoknak a szamaraknak tehát, akik azt képzelik, hogy a tőke profitja nélkül nem mehetne végbe felhalmozás, vagyis akik a profitot azzal igazolják, hogy a tőkés azt az áldozatot hozza, hogy *megtakarít* a jövedelméből termelő célokra, Jones azt válaszolja, hogy a „felhalmozásnak" ez a funkciója ebben a sajátos (a tőkés) termelési módban jut ki kiváltképpen a tőkésre; hogy korábbi termelési módokban maga a munkás és részben a földtulajdonos voltak a fő funkcionáriusok ebben a folyamatban és a profit itt szinte semmilyen szerepet nem játszott.

A funkció természetesen mindig arra száll át, aki 1. bezsebeli a többletértéket, és 2. azok közül, akik a többletértéket bezsebelik, nevezetesen arra, aki egyszersmind cselekvője magának a termelésnek. Ha tehát azt mondják, hogy a profit *azért* jogosult, mert a tőkés „megtakarítja" tőkéjét a profitból, és mert ő tölti be a felhalmozás funkcióját, akkor csak azt mondják, hogy a tőkés termelési mód azért jogosult, mert létezik, ami a korábbiakra és későbbiekre úgyszintén érvényes. Ha azt mondják, hogy alias felhalmozás lehetetlen, akkor elfelejtik, hogy a felhalmozásnak ez a meghatározott eljárása — a tőkés cselekvősége révén — történelmi keletű, és éppígy végetérésének történelmi kelete felé tart.

Másodszor: Ha egyszer per fas és nefas* annyi felhalmozott gazdagság ment át tőkések kezébe, hogy hatalmukba keríthetik a termelést, akkor a létező tőke legnagyobb tömegét — bizonyos idő elteltével — úgy lehet tekinteni, mint ami pusztán profitból (jövedelemből), azaz tőkésített értéktöbbletből ered.

Egy pont, amelyet Jones nem emel ki kellően, tulajdonképpen csak hallgatólagosan beleért, a következő: Ha a dolgozó termelő önmagának fizeti bérét és terméke nem ölti előbb azt az „alakot", hogy „megtakarították" más emberek jövedelméből és aztán visszafizették a munkásnak, akkor szükséges, hogy a munkás birtokában legyen (akár tulajdonosként, bérlőként, örökletes birtokosként stb.) termelési feltételeinek. Hogy bére (és ezzel a munkaalap) idegen tőkeként lépjen vele szembe, ahhoz e termelési feltételeket el kellett veszítenie, azoknak idegen tulajdon alakját kellett ölteniök. Csak miután termelési feltételeivel együtt munkaalapját tőle elszakították, vele szemben mint *tőkét* önállósították, akkor kezdődik azután a további folyamat, amely nem ezeknek az eredeti feltételeknek a puszta újratermelésére vonatkozik, hanem továbbképzésükre, úgyhogy mind a termelési feltételek, mind a munkaalap úgy lépnek a munkással szembe, mint amit más emberek jövedelméből „megtakarítottak" avégett,

* — joggal és jogtalansággal *Szerk.*

hogy tőkévé változtassák. Termelési feltételeinek és ezzel munkaalapjának birtokával együtt a felhalmozás funkcióját is elvesztette, és minden hozzáadás, amelyet a munkás a gazdagsághoz tesz, más emberek jövedelmének alakjában ábrázolódik, amelyet ezeknek az embereknek előbb meg kell „takarítaniok", azaz nem szabad jövedelemként elkölteniök, hogy betöltsék a tőke és a munkaalap funkcióját a munkás számára.

Minthogy Jones maga ábrázolja azokat az állapotokat, amelyekben a dolog még nem így ábrázolódik, ahol az egység létezik, természetesen ezt az „*elválasztást*" a tőke tulajdonképpeni képződési folyamataként kellett volna ábrázolnia. Ha egyszer létezik ez az elválasztás, akkor persze fellép a folyamat, akkor folytatják és kiterjesztik – mivel most a munkás többletmunkája mindig mint idegen jövedelem lép vele szembe, és csakis ennek „megtakarítása" révén lehet gazdagságot felhalmozni és a termelés szintjét kibővíteni.

A jövedelem visszaváltoztatása tőkévé. Ha a *tőke* {azaz a termelési feltételek elválasztása a munkástól} a profitnak a forrása {azaz annak forrása, hogy a többletmunka mint a tőke és nem a munka jövedelme jelenik meg}, akkor most a profit válik a tőkének, tőke újonnan képzésének a forrásává, azaz annak forrásává, hogy a pótlólagos termelési feltételek mint tőke lépnek a munkással szembe, mint eszköz arra, hogy őt munkásként fenntartsák és többletmunkáját újból elsajátítsák. A munkás és a munkafeltételek közti eredeti egységnek {a rabszolgaviszonytól elvonatkoztatva, ahol a munkás maga az objektív munkafeltételek közé tartozik} két fő formája van: az ázsiai közösség (természetadta kommunizmus) és a kis családi mezőgazdaság (amellyel háziipar van összekötve) az egyik vagy a másik formában. Mindkét forma gyermekforma és egyaránt kevéssé alkalmas arra, hogy a munkát *társadalmi* munkaként és a társadalmi munka termelőerejét kifejlesszék. Innen az elválasztásnak, a szétszakításnak, a munka és a tulajdon (amin a termelési feltételek tulajdona értendő) közti ellentétnek a szükségszerűsége. E szétszakítottság legvégső formája, amelyben ugyanakkor a társadalmi munka termelőerői a leghatalmasabban kifejlődnek, a tőke formája. Azon az anyagi bázison, amelyet ez megalkot, és a forradalmak révén, amelyeken ebben az alkotási folyamatban a munkásosztály és az egész társadalom átmegy, lehet csak az eredeti egységet ismét helyreállítani.

Egy pont, amelyet Jones szintén nem emel ki eléggé, a következő:

A jövedelem, amely közvetlenül mint ilyen cserélődik ki munkára, ha ez nem az önmagát fenntartó munkás jövedelme, aki másodlagos munkást foglalkoztat, akkor a földbirtokos jövedelme, amely maga is abból a

járadékból származik, amelyet neki az önmagát fenntartó munkás fizet, és amelyet nem teljesen fogyaszt el in natura – ő maga, házicselédeivel és csatlósaival együtt –, hanem amellyel részben másodlagos munkások termékét vagy szolgálatait vásárolja meg stb. Ez tehát mindig előfeltételezi az első viszonyt.

{Éppúgy, ahogy a profit egy részét kamatként rangsorolják, még akkor is, ha csak saját tőkéjét alkalmazza az ipari tőkés, mert ennek a formának elkülönült létezési módja van, így a tőkés termelési mód alapzatán, még akkor is, ha a munkás a tulajdonosa a termelési eszközeinek, még anélkül is, hogy más munkást alkalmazna, ezeket tőkének tekintik, és saját munkájának az a része, amelyet azonfelül realizál, ami a közönséges bért alkotja, profitként jelenik meg, amely tőkéjének köszönhető. Őt magát akkor különböző gazdasági jellemekre bontják szét. Mint saját munkása kapja a bérét, és mint tőkés kapja a profitját. Ez a megjegyzés A jövedelem és forrásai c. fejezetbe[173] tartozik.}

„A nemzetek termelőerőire gyakorolt befolyás szempontjából különbözik az a *gazdagság, amelyet megtakarítottak és bérként kiosztanak profit céljából*, és az a gazdagság, amelyet a jövedelemből előlegeznek munka fenntartására. E megkülönböztetés végett a *tőke* szót használom arra, hogy a gazdagságnak azt az adagját jelöljem vele kizárólag, amelyet jövedelemből megtakarítottak és profit céljából használnak." (I. m. 36–37. old.)

„A [. . .] tőke kifejezésen . . . érthetjük *mindazt a gazdagságot, amelyet munka eltartására szenteltek*, akár átment valamilyen *előzetes megtakarítási folyamaton, akár nem* . . . tehát nyomonkövetve a dolgozó osztályok és fizető gazdáik helyzetét különböző nemzeteknél és különböző körülmények közt, különbséget kell tennünk olyan *tőke között, amelyet megtakarítottak, és olyan tőke között, amely nem ment át felhalmozási folyamaton*: röviden olyan tőke közt, amely jövedelem, és olyan tőke közt, amely nem jövedelem." (I. m. 36. old.)

„Az Óvilág minden országában, Anglia és Hollandia kivételével, a mezőgazdálkodók *bérét nem előlegezik jövedelmekből megtakarított és felhalmozott alapokból*, hanem *maguk a munkások termelik meg*, és soha nem *létezik semmilyen más alakban, mint saját közvetlen fogyasztásukra szolgáló készlet alakjában*." (I. m. 37. old.)

Ami *Jonest* kitünteti a többi közgazdásszal szemben (talán Sismondi kivételével), az az, hogy a tőke társadalmi formameghatározottságát mint a lényegeset hangsúlyozza, és a tőkés termelési módnak más termelési

módoktól való egész különbségét visszavezeti erre a formameghatározottságra. Ez az, hogy a munka közvetlenül átváltozik tőkévé, és hogy másrészt ez a tőke munkát vásárol, nem használati értéke végett, hanem hogy önmagát értékesítse, értéktöbbletet (magasabb csereértéket) hozzon létre, „profit céljából".

Ugyanakkor azonban itt megmutatkozik, hogy a „jövedelem megtakarítása", hogy azt tőkévé átváltoztassák, és a „felhalmozás" maga csak a *forma* révén különbözik a többi módoktól, amelyekben „gazdagságot munka eltartására szentelnek". A mezőgazdasági munkások Angliában és Hollandiában, akik bérüket a tőkétől „előlegezve" kapják, éppúgy „maguk termelik bérüket", mint a francia paraszt vagy az önmagát fenntartó orosz jobbágy. A termelési folyamatot folytonosságában tekintve, a tőkés ma csak annak a terméknek egy részét előlegezi „bérként" a munkásnak, amelyet a munkás tegnap „termelt". A különbség tehát nem abban áll, hogy az egyik esetben a munkás megtermeli saját bérét, és a másikban nem termeli meg. A különbség abban áll, hogy ez az ő terméke *bérként* jelenik meg, hogy az egyik esetben a munkás terméke (a munkás termékének az a része, amely a munkaalapot alkotja) 1. mint *idegen* jövedelem jelenik meg, azután 2. pedig nem mint jövedelmet költik el, nem is olyan munkára, amelyben a jövedelmet közvetlenül elfogyasztják, hanem 3. mint *tőke* lép a munkással szembe, amely neki a terméknek ezt a részét visszaadja cserébe nemcsak egyenértékért, hanem több munkáért, mint amennyi a termékben tárgyiasul. Így terméke úgy jelenik meg, 1. mint idegen jövedelem, 2. mint amit „megtakarítottak" a jövedelemből avégett, hogy munka vásárlására alkalmazzák profit céljából, azaz mint *tőkét*.

És ez a folyamat, amelyben saját terméke mint *tőke* lép vele szembe, ugyanaz, mint amit úgy neveznek, hogy a munkaalap „átment előzetes megtakarítási folyamaton", „átment felhalmozási folyamaton", hogy mielőtt vissza kell változtatni a munkás létfenntartásának eszközeivé, „más alakban létezik" (itt kifejezetten puszta *formaváltozás*), „mint a munkások közvetlen fogyasztására szolgáló készlet alakjában". Az egész különbség a *formaátváltozásban* áll, amelyen a munkás által termelt munkaalap átmegy, mielőtt a bér formájában megint hozzááramlik. Az önmagukat fenntartó parasztok vagy önálló kézművesek esetében ezért soha nem is ölti a „bér" formáját.

A „megtakarítás" és a „felhalmozás" – ami a munkaalapot illeti – itt puszta *név* a formaátváltozásokra, amelyeken a munkás terméke átmegy. Az önmagát fenntartó munkás éppúgy a maga termékét eszi, mint a bérmunkás, vagy jobbanmondva az utóbbi éppúgy, mint az előbbi. Csakhogy az utóbbinál terméke olyasvalamiként *jelenik meg*, mint amit megtakarított-

tak vagy felhalmoztak, *másoknak*, a tőkésnek a jövedelméből. A tény éppenséggel az, hogy ez a folyamat teszi képessé a tőkést arra, hogy „megtakarítsa" vagy „felhalmozza" a maga számlájára a munkás többletmunkáját, ezért is emeli ki Jones olyannyira, hogy a nem-tőkés termelési módban a felhalmozás nem a profitból ered, hanem a bérből, azaz az önmagát fenntartó földművelő vagy a kézműves jövedelméből, aki közvetlenül cseréli ki munkáját jövedelemre (hogyan is kerülhettek volna ki különben az utóbbiakból a középosztályiak?), és a földtulajdonos járadékából. Hogy azonban a munkaalap átmenjen ezeken az átváltozásokon, ahhoz éppolyan szükséges, hogy termelési feltételei szintén mint tőke lépjenek szembe a munkással, ami a többi formában nincs így. A *gazdagság* bővítése az utóbbi esetben nem úgy jelenik meg, mint ami a munkástól indul ki, hanem mint ami profit megtakarítása – értéktöbblet tőkévé való visszaváltoztatása – révén jön létre, éppúgy, ahogy maga a munkaalap (mielőtt az új felhalmozás kibővíti) mint tőke lép vele szembe.

A „megtakarításnak", szószerint véve, csak arra a tőkésre nézve van értelme, aki jövedelmét tőkésíti, szemben azzal, aki megeszi, jövedelemként elkölti, de nincs semmiféle értelme tőkés és munkás között.

A tőkés termelésnek két fő ténye:

A termelési eszközök kevés kézben való koncentrációja, miáltal többé nem az egyes munkás közvetlen tulajdonaként jelennek meg, hanem a társadalmi termelés potenciáiként, habár még egyelőre a nem dolgozó tőkések tulajdonaként; ezek e termelés megbízottai a polgári társadalomban és e megbízott voltuknak minden gyümölcsét élvezik.

Másodszor magának a munkának társadalmi munkaként való megszervezése kooperáció, a munka megosztása és a munkának a természeti erők feletti társadalmi uralom eredményeivel való összekapcsolása révén. Mindkét irányban a tőkés termelés megszünteti a magántulajdont és a magánmunkát, habár még ellentétes formákban.

Ami A. Smithnél a fő különbség termelő és nem-termelő munka közt, hogy az első közvetlenül tőkére cserélődik, a másik közvetlenül jövedelemre – ennek a különbségnek az értelme teljesen csak Jonesnál tör át. Megmutatkozik itt, hogy az első munka az, amely a tőkés termelési módot jellemzi; a második, ahol uralkodik, korábbi termelési módokhoz tartozik, és ahol pusztán közbefut, ott olyan területekre korlátozódik (vagy kellene korlátozódnia), amelyeken nem a gazdagság közvetlen termeléséről van szó.

„A *tőke* az a szerszám, amelynek révén az emberi munka hatékonyságát és a nemzetek termelőerőit növelő minden ok működésbe lép...

A tőke *múltbeli munkának* a felraktározott eredménye, amelyet arra használnak, hogy valamilyen hatást hozzanak létre a gazdagság-termelés feladatának valamilyen részében."

(Azt mondja a jegyzetben, uo. 35. old.: „Kényelmes lesz és ésszerű, ha a termelés aktusát befejezetlennek tekintjük, amíg a termelt árut nem helyezték el annak a személynek a kezében, akinek el kell fogyasztania; mindaz, amit előzőleg tettek, ezt célozza. A szatócs lova és kocsija, amely felhozza a teánkat Hertfordból a College-ba, éppen olyan lényeges ahhoz, hogy birtokba vehessük azt elfogyasztás céljából, mint a kínainak a munkája, aki leszüretelte és megszárította a leveleket.")

„. . . De . . . *ez a tőke* . . . nem végzi el minden közösségben *mindazokat a feladatokat, amelyeket el képes végezni.* Fokozatosan és egymásután vállalkozik ezekre minden esetben; *s figyelemreméltó és rendkívül fontos tény, hogy az az egy sajátlagos funkció,* amelynek elvégzése *lényeges a tőke erejének komoly haladásához minden egyéb funkciójában, pontosan az,* amelyet az emberiség munkásainak nagyobb része esetében *a tőke még egyáltalában soha nem töltött be.*" (I. m. 35–36. old.)

„*A munkabér előlegezésére* célzok." (I. m. 36. old.)

„A munkabért a földgolyó munkásainak kevesebb mint egynegyede esetében előlegezik tőkések", „ez a tény . . . életfontosságú a nemzetek viszonylagos előrehaladásának számbavételében." (I. h.)

„A tőke vagy a felhalmozott készlet, miután különféle egyéb funkciókat végzett a gazdagság termelésében, csak későn vállalkozik arra a funkcióra, hogy *előlegezze* a munkásnak bérét." (I. m. 79. old.)

Az utóbbi mondatban (79. old.) a tőke valójában „viszonynak" van kimondva, nemcsak mint „felhalmozott készlet", hanem mint egészen meghatározott termelési viszony. A „készlet" nem „vállalkozhat a bér előlegezésének funkciójára". És Jones kiemeli, hogy a *tőke a maga alapformájában* – amelyben a társadalmi termelés egész folyamatának megadja a megkülönböztető jegyét, azon uralkodik és a társadalmi munka termelőerőinek egészen új fejlődését idézi elő, minden társadalmi és politikai viszonyt forradalmasít –, ez az a forma, amelyben a bérmunkával szembelép, bért fizet. Kiemeli, hogy ebben a döntő funkcióban való fellépte előtt a tőke más funkciókat tölt be, más, alárendelt, de történelmileg korábbi formákban jelenik meg, hogy azonban minden funkciójában ereje teljesen csak ipari tőkeként való felléptével fejlődik ki. Másrészt a III. előadásban, „Arról a fokozatos módról, ahogy a tőke *vagy* a tőkések" {itt van a kutya eltemetve, ebben a *vagy*-ban; csak e megszemélyesítés révén válik a felhalmozott készlet tőkévé}

„egymás utáni funkciókra vállalkoznak a gazdagság termelésében", Jones nem mondja meg, mik a korábbi funkciók. Valójában ezek csak a kereskedelmi vagy a pénzkereskedésben levő tőke funkciói lehetnek. De habár Jones ilyen közel súrolja a helyeset, és bizonyos módon még ki is mondja, másrészt mégis mint közgazdász annyira foglya a polgári fetisizmusnak, hogy az ördög sem állhat jót érte, nem különböző olyan funkciókat ért-e ezen, amelyekre a „felhalmozott készlet" mint ilyen szolgálhat.

A mondat:

„A tőke vagy a *felhalmozott készlet*, miután különféle egyéb funkciókat végzett a gazdagság termelésében, csak későn *vállalkozik* arra a funkcióra, hogy *előlegezze* a munkásnak bérét" (i. m. 79. old.),

teljes kifejezése az ellentmondásnak, hogy egyrészt megvan a tőke helyes történelmi felfogása, másrészt beárnyékolja ezt az a gazdaságtani korlátoltság, hogy a „készlet" mint ilyen „tőke". Ezért „a felhalmozott készlet" személlyé válik, aki „vállalkozik arra a funkcióra, hogy előlegezze a bért" embereknek. Még a gazdaságtan foglyaként oldja fel ezt Jones; a feloldás szükséges, mihelyt a tőkés termelési módot meghatározott történelmi termelési módnak fogják fel és többé nem örök természeti viszonya a termelésnek.

Látjuk, mekkora az ugrás Ramsaytől *Jonesig*. Ramsay a tőkének éppen azt a funkcióját, amely ezt tőkévé teszi, a bér előlegezését, esetlegesnek jelenti ki, csak a nagy tömeg szegénysége számlájára írhatónak, és a termelési folyamat mint olyan szempontjából közömbösnek. Ebben a korlátolt formában *tagadja* a tőkés termelési mód szükségszerűségét. Jones ezzel szemben {különös, hogy mindketten az államegyház papjai.[174] Az „egyház" angol papjai, úgy látszik, mégis többet gondolkodnak, mint a kontinentálisak} kimutatja, hogy éppen ez a funkció teszi a tőkét tőkévé és szabja meg a tőkés termelési mód jellegzetességét. Kimutatja, hogy ez a forma a termelőerők fejlődésének csak bizonyos fokán lép fel és akkor egészen új anyagi bázist hoz létre. De emiatt ennek a formának a „megszüntethetőségét", a pusztán történetileg átmeneti szükségszerűségét is egészen másféle mély módon érti meg, mint Ramsay. Semmiképp sem tartja a tőkeviszonyt örök viszonynak.

„Létezhet ezután a dolgoknak olyan állapota, és a *világ egyes részein közeledhetnek ehhez*, amelyben a munkások és a felhalmozott készletnek a tulajdonosai azonosak; de a nemzetek előrehaladása során . . . ez *még soha* nem következett be, és hogy nyomonkövessük és megértsük *ezt az*

előrehaladást, észre kell vennünk, hogy a munkásokat fokozatosan átviszik a fogyasztók testületének kezéből, akik jövedelmükből fizetik őket, az alkalmazók testületének kezébe, akik tőkeelőlegekkel fizetik őket, melyeknek hozamából a tulajdonosok egy megkülönböztetett jövedelmet szándékoznak realizálni. Ez, meglehet, *nem olyan kívánatos állapota a dolgoknak, mint az, amelyben a munkások és a tőkések azonosulnak*, de *mégis el* kell *fogadnunk, mint ami az ipar menetének olyan fokát alkotja*, amely eddig a haladó nemzetek előrehaladását jelölte. Erre a fokra Ázsia népei még nem érkeztek el." (I. m. 73. old.)

Itt *Jones* minden kertelés nélkül kimondja, hogy a tőkét és a tőkés termelési módot csak a társadalmi termelés fejlődésének átmeneti fázisaként „fogadja el", olyan fázisként, amely roppant haladást jelent minden megelőző formához képest, ha a társadalmi munka termelőerőinek fejlődését tekintjük — amely azonban semmiképp nem végső eredmény, hanem inkább a „felhalmozott gazdagság tulajdonosai" és a „tényleges munkások" közti antagonisztikus formájában magába zárja lehanyatlásának szükségszerűségét.

Jones a politikai gazdaságtan professzora volt Haileyburyben, *Malthus utóda*. Látjuk itt, hogyan fejeződik be a politikai gazdaságtan valóságos tudománya azzal, hogy a polgári termelési viszonyokat pusztán *történelmieknek* fogja fel, amelyek magasabbakhoz vezetnek, ahol az antagonizmus, amelyen nyugszanak, fel van oldva. Elemzése révén a politikai gazdaságtan széttöri a látszólag egymással szemben önálló formákat, amelyekben a gazdagság megjelenik. Elemzése (már Ricardónál is) odáig megy, hogy

1. a *gazdagság önálló anyagi alakja* eltűnik, és a gazdagság már csupán az emberek tevékenykedéseként jelenik meg. Mindaz, ami nem emberi tevékenység, munka eredménye, az természet és, mint ilyen, nem társadalmi gazdagság. A javak-világának fantomja szertefoszlik, és ez már csak mint az emberi munka állandóan eltűnő és állandóan újra-létrehozott objektiválódása jelenik meg. Minden anyagilag szilárd gazdagság csak ennek a társadalmi munkának átmeneti tárgyiasulása, a termelési folyamat kikristályosodása, amelynek mértéke az idő, magának a mozgásnak a mértéke.

2. A változatos formák, amelyekben a gazdagság különböző alkotórészei a társadalom különböző részeihez áramlanak, elvesztik látszólagos önállóságukat. A kamat csupán a profit része, a járadék csupán többletprofit. Mindkettő egybeesik ezért a profitban, amely maga feloldódik az *értéktöbbletben*, azaz meg nem fizetett munkában. Magát az áru értékét azonban

pusztán munkaidőre oldják fel. A ricardoi iskola maga eljut odáig, hogy ezen értéktöbblet elsajátítási formáinak egyikét – a földtulajdont (járadék) – mint haszontalant tagadja, amennyiben magánosok szedik be. Tagadja a földtulajdonost mint a tőkés termelés funkcionáriusát. Az ellentét így redukálva van a tőkésre és a bérmunkásra. Ezt a viszonyt azonban a ricardoi gazdaságtan adottnak tekinti, természeti törvénynek, amelyen maga a termelési folyamat nyugszik. A későbbiek nem állnak meg itt, hanem, mint Jones, már csak ennek a viszonynak a *történelmi* jogosultságát ismerik el. Attól a pillanattól kezdve azonban, amikor a polgári termelési módot és az ennek megfelelő termelési és elosztási folyamatokat *történelmieknek* ismerik fel, véget ér a tévhit, hogy ezeket a termelés természeti törvényeinek tekintsék, és feltárul a kilátás egy új társadalomra, gazdasági társadalomformációra, amelyhez ez csak az átmenetet alkotja.[175]

Mármost *Jonesnál* még különböző dolgokat kell szemügyre vennünk: 1. Hogyan másítja meg éppen a tőkés termelési mód – a bér előlegezése a tőke által – a formát és a termelőerőket. 2. A felhalmozásra és a profitrátára vonatkozó dolgait.

Itt azonban először is még egy pontot kell kiemelni.

> A tőkés „csak közvetítő volt arra, hogy odaadja a munkásoknak a környező fogyasztók jövedelem-költéséből fakadó hasznot új formában és új körülmények közt". (I. m. 79. old.)

Ez a nem-mezőgazdasági munkásokra vonatkozik, akik korábban közvetlenül a földbirtokosok stb. jövedelméből éltek. Ahelyett, hogy közvetlenül munkájukat (vagy ennek termékét) cserélnék ki ezekkel a jövedelmekkel, a tőkés cseréli ki munkájuk termékét – a maga kezében összegyűjtve és koncentrálva – ezekre a jövedelmekre, vagyis ezek átváltoznak, kicserélődnek tőkére, azáltal hogy a tőke hozamait alkotják. A munka közvetlen hozamai helyett a munkásokat alkalmazó tőke közvetlen hozamait alkotják.[176]

Miután *Jones* a *tőkét* mint sajátos termelési viszonyt fejtette ki, amelynek lényegi vonása, hogy a felhalmozott gazdagság mint a bér előlegezője jelenik meg, a munkaalap maga mint „gazdagság, amelyet jövedelemből megtakarítottak és profit céljából alkalmaznak", kifejti az erre a termelési módra sajátságos változásokat a termelőerők fejlődésében. Igen jól mondja el, hogyan változnak meg az anyagi termelőerők *változásával* a (gazdasági) viszonyok és ezzel a nemzetek társadalmi és morális politikai állapota.

„Amint a közösségek *megváltoztatják termelőerőiket, szükségképp megváltoztatják szokásaikat is.*" (I. m. 48. old.) „Előrehaladásuk folyamán a közösség összes különböző osztályai azt találják, hogy más osztályokkal *új viszonyok* kapcsolják össze őket, *új helyzeteket* foglalnak el, új morális és társadalmi veszélyek és a társadalmi és politikai kiemelkedés *új feltételei* veszik körül őket." (I. h.)

A termelés tőkés formájának befolyását a termelőerők fejlődésére így fejti ki. De előbb még néhány, az eddig felhozottal összefüggő mondatot.

„Nagy politikai, társadalmi, morális és szellemi változások *kísérik a közösségek gazdasági szervezetének* és ama – bőséges vagy szűkös – tevékenységeknek és eszközöknek *változását*, amelyekkel az ipar feladatait végrehajtják. Ezek a változások szükségképp parancsnokló befolyást gyakorolnak az azokban a népességekben fellelhető különböző politikai és társadalmi elemekre, amelyekben végbemennek: ez a befolyás kiterjed a nemzetek szellemi jellegzetességére, szokásaira, erkölcseire, moráljára és boldogságára." (I. m. 45. old.)

„Anglia az egyetlen nagy ország, amely megtette . . . az első lépést előre a *termelő gépként* való tökéletesség felé; az egyetlen ország, amelyben mind a mezőgazdasági, mind a nem-mezőgazdasági népesség a tőkések igazgatása alá van sorolva, és ahol eszközeiknek és a csak általuk elvégezhető különös funkcióknak a hatásai kiterjedten érezhetők, nemcsak gazdagságának roppant növekedésében, hanem népességének minden gazdasági viszonyában és helyzetében is.

Nos, Angliát – sajnálkozva mondom, de a legcsekélyebb habozás nélkül – nem tekinthetjük biztonságos példának egy olyan nép pályafutására, amely így fejleszti termelőerőit." (I. m. 48–49. old.)

„Az *általános munkaalap* áll: 1. – Bérből, amelyet maguk a dolgozók termelnek. 2. – Más osztályok jövedelméből, amelyet a munka eltartására fordítanak. 3. – Tőkéből, vagyis olyan gazdagság egy adagjából, amelyet jövedelemből megtakarítanak és bér előlegezésére profit céljából alkalmaznak. Azokat, akiket a munkaalap első osztályából tartanak el, *nembérelt dolgozóknak* fogjuk nevezni. Azokat, akiket a másodikból, *megfizetett függőknek*. Azokat, akiket a harmadikból, *bérelt munkásoknak*" (bérmunkások). „Hogy a bért a munkaalap e három osztályának melyikéből kapja, az meghatározza a *dolgozó viszonyait a társadalom többi osztályához*, és így néha közvetlenül, néha többé-kevésbé közvetve meghatározza a folytonosság, jártasság és erő azon fokát, amellyel az ipar feladatait végrehajtják." (I. m. 51–52. old.)

„Az első osztály, *a maga-termelte bér*, a föld dolgozó népességének több mint felét, talán több mint kétharmadát tartja el. Ezek a dolgozók mindenütt parasztokból állanak, akik birtokolják a földet és dolgoznak rajta... A munkaalap második osztálya, *a munka eltartására elköltött jövedelem*, a Kelet *termelő* nem-mezőgazdasági dolgozóinak túlnyomó részét tartja fenn. Némi fontossága van az európai kontinensen, míg Angliában viszont csak néhány alkalmi munkát vállaló kézművest ölel fel, *egy nagyobb testület maradványait*... A munkaalap harmadik osztálya, *a tőke*, Angliában láthatólag a dolgozók nagy többségét alkalmazza, míg Ázsiában csak egyéneknek egy kis testületét tartja el; és a kontinentális Európában csak a nem-mezőgazdasági dolgozókat tartja el: ez valószínűleg egészben nem rúg a termelő népesség egynegyedére." (I. m. 52. old.)

„Nem ... tettem semmilyen megkülönböztetést a *rabszolgamunkát* illetően... A dolgozók *polgári jogai* nem érintik *gazdasági helyzetüket*. Megfigyelhetjük, hogy rabszolgák éppúgy, mint a szabadok, az általános alap valamelyik ágából élnek meg." (I. m. 53. old.)

Ha a dolgozók „polgári jogai" nem érintik „gazdasági helyzetüket", gazdasági helyzetük azonban *érinti* polgári jogaikat. A bérmunka nemzeti méretekben, ezért a tőkés termelési mód is, csak ott lehetséges, ahol a munkás személyileg szabad. A munkások személyi szabadságán nyugszik.

Smith termelő és nem-termelő munkáját Jones helyesen visszavezeti a magjára, a tőkés és nem-tőkés munkára; mivel helyesen végigviszi Smith megkülönböztetését, a munkások tőke általi vagy jövedelemből való fizetését. Ő maga ezzel szemben *termelő* és *nem-termelő* munkán nyilvánvalóan olyan munkát ért, amely belekerül az anyagi [gazdagság] termelésébe, és olyant, amely nem kerül bele. Mint ahogy itt látjuk, ahol a *termelő munkásokról* beszél, akik az elköltött jövedelemtől függnek. Továbbá:

„A közösségnek az a része, amely *nem termel anyagi gazdagságot*, lehet *hasznos* vagy lehet haszontalan." (I. m. 42. old.)

Továbbá:

„Ésszerű, ha a *termelés aktusát* befejezetlennek tekintjük, amíg a *termelt árut* nem helyezték el annak a személynek a kezében, akinek el kell fogyasztania." (I. m. 35. old., jegyzet.)

A tőkéből vagy a jövedelemből élő munkások különbsége a munka formájára vonatkozik. Ez a tőkés és a nem-tőkés termelési mód egész

különbsége. Ezzel szemben termelő és nem-termelő munkások szűkebb értelemben: termelő minden olyan munka, amely *áru* termelésébe (a termelés itt átfogja mindazokat az aktusokat, amelyeken az árunak át kell mennie az első termelőtől a fogyasztóig) kerül bele, bármilyen fajta legyen is, kézi munka vagy sem (tudományos), és nem-termelő az olyan, amely nem kerül bele, amelynek végcélja nem áru termelése. Ezt a megkülönböztetést kell megragadni, és az a körülmény, hogy az összes másfajta tevékenységek visszahatnak az anyagi termelésre és vice versa*, abszolúte nem változtat a megkülönböztetés szükségességén.

[*b) A tőkés termelés befolyásáról a termelőerők fejlődésére. Pótlólagos állótőke alkalmazhatósága*]

Most rátérünk a *termelőerőknek* a tőkés termelési mód általi *fejlesztésére.*

„Itt helyénvaló lehet rámutatni arra, hogyan érinti ez a tény" {hogy a béreket a tőke előlegezi} „*termelőerőiket*, vagyis a *folytonosságot*, a *tudást* és az *erőt*, amellyel a munkát kifejtik... A tőkés, aki egy munkást megfizet, segítheti *munkájának folytonosságát*. Először azzal, hogy *lehetővé teszi az ilyen folytonosságot*; másodszor azzal, hogy *felügyel* rá és *kikényszeríti*. A munkások sok nagy csoportja szerte a világon az utcát rója fogyasztókért, és bére miatt olyan személyek *alkalmi szükségleteitől* függ, akik történetesen abban a pillanatban kívánják meg szolgálataikat vagy szükségük van a cikkekre, amelyeket felkínálhatnak. Az első misszionáriusok ezt a helyzetet találták Kínában... »A kézművesek a városokat járják reggeltől estig, hogy fogyasztókat keressenek. A kínai munkások nagyobb része magánházakban dolgozik. Ruhára van szükség például? A szabó eljön hozzád reggel és este hazamegy. Ugyanígy van az összes többi kézművesekkel. Folytonosan az utcákat járják, munkát keresve, még a kovácsok is, akik kalapácsukat és tűzhelyüket magukkal viszik a rendes munkákhoz. A borbélyok szintén ... az utcákon sétálnak, karosszékkel vállukon, mosdótállal és forróvíz-tárolóval kezükben.«[177] Továbbra is igen általánosan ez a helyzet szerte Keleten és részben a nyugati világban. Mármost ezek a munkások nem *dolgozhatnak bármely idő hosszat folytonosan*. Várakozniok kell, akár egy bérkocsisnak, és ha történetesen nem jelentkezik fogyasztó, henyélni kénytelenek. Ha az idő

* – megfordítva – *Szerk.*

előrehaladásával változás következik be gazdasági helyzetükben, ha egy *tőkés munkásaivá válnak, aki előre előlegezi bérüket*, akkor két dolog következik be. Először, most *lehet* folytonosan dolgozniok, és másodszor, gondoskodás történik egy közvetítőről, *akinek hivatala és érdeke lesz az, hogy ügyeljen arra*, hogy *tényleg* folytonosan dolgozzanak . . . a tőkésnek [. . .] tartalékai vannak [. . .], hogy várjon a fogyasztóra. . . Itt tehát a személyek ezen egész osztályában *megnövekszik a munka folytonossága. Naponta reggeltől estig dolgoznak*, és ezt *nem szakítja meg* az, hogy várják vagy keresik a fogyasztót, aki végül is el fogja fogyasztani a cikket, amelyen dolgoznak. De *munkájuk* – így *lehetővé* vált – *folytonosságát* biztosítja és tökéletesíti a *tőkés felügyelete. Ő előlegezte bérüket; ő fogja munkájuk termékeit megkapni. Az ő érdeke és kiváltsága arra ügyelni, hogy ne megszakításokkal vagy időt húzva dolgozzanak.* A munka folytonossága így biztosítva lévén, ennek a változásnak is igen nagy a hatása a munka termelőerejére. . . *Az erő megkettőződik.* Két munkás, akit *reggeltől estig* és év végétől év végéig egyenletesen foglalkoztatnak, valószínűleg többet fog termelni, mint négy rendszertelen munkás, akinek sok idejét felemészti a fogyasztók utáni szaladgálás és az abbahagyott munka újrakezdése." (I. m. 37–38. old.)

Először. Ezt az átmenetet azoktól a munkásoktól, akik alkalmi szolgálatokat tesznek, kabátot, nadrágot készítenek a földtulajdonos stb. házában, azokhoz, akiket a tőke foglalkoztat, már *Turgot* igen jól ábrázolja.[178] *Másodszor*: Ez a folytonosság a tőkés munkát megkülönbözteti ugyan attól a formától, amelyet Jones leír, de nem a nagybani rabszolgatermeléstől. *Harmadszor*: Helytelen magának a *munkának* – hosszú tartama és megszakítatlansága miatti – *gyarapodását* a termelőerő vagy a munka ereje gyarapodásának nevezni. Csak annyiban az, amennyiben a folytonosság növeli a munkások személyes jártasságát. Az erőn a nagyobb termelő hatékonyságot értjük, amellyel a munka adott mennyiségét alkalmazzák, nem az alkalmazott mennyiség valamilyen változását. Ez éppenséggel a munkának a tőke alá történő formális besorolásához tartozik. Csak az állótőke fejlődésével fejlődik ki teljesen. (Erről mindjárt.)

Helyesen emeli ki Jones: A tőkés a munkát tulajdonának tekinti, amiből semminek sem szabad veszendőbe mennie. A közvetlenül jövedelemtől függő munkánál csak a munka használati értékéről van szó.

Igen helyesen emeli ki továbbá Jones, hogy a nem-mezőgazdasági munkások reggeltől estig egy helyben való munkája korántsem természetadta valami, hanem maga is a gazdasági fejlődés *terméke*. Az ázsiai formával

és (korábban, s részben még most is) a nyugati vidéki formával ellentétben a középkor városi munkája már nagy előrehaladást és előiskolát jelent a tőkés termelési módhoz, a munka folytonosságához és egyenletességéhez.

{A *munka* e *folytonosságáról*:

„A tőkés egyben, hogy úgy mondjuk, *nyilvántartó-hivatalt* tart fenn a munka számára: ő *biztosít* annak bizonytalansága *ellen*, hogy a munka számára felvevőt találjanak, amely bizonytalanság – önélküle – megakadályozná sok esetben a munka elvállalását. A vásárló megkeresésének és a piacra járásnak a gondja így, az ő révén, viszonylag kis terjedelemre redukálódik." („An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption etc.", London 1821, 102. old.)

Ugyanott:

„Ahol a tőke nagy fokban *álló*, vagy ahol a földbe van fektetve . . . ott a vállalkozó sokkalta inkább *kénytelen* (mint ha kevesebb állótőke volna) továbbra is megközelítőleg ugyanazt a forgótőke-tömeget alkalmazni, mint azelőtt, hogy ne szűnjék meg *egyáltalán* profitot kapni az álló részből." (I. m. 73. old.)}

{„A szokások azon állapotáról, amelyet a munkásoknak fogyasztóik jövedelmétől való függése szült Kínában, a legfrappánsabb képet talán a kínai kiállításon kaphatjuk, amelyet amerikai tulajdonosa oly sokáig nyitva tartott Londonban. Ez zsúfolva van kézművesek kis szerszámcsomagokkal felszerelt figuráival, amint fogyasztókat keresnek, és henyélnek, ha egy sem tűnik fel – élénken szemünk elé festve a *munka ama folytonosságának* az ő esetükben szükségszerű hiányát, amely egyike termelékenysége három nagy elemének, és elegendően mutatva bármely jól tájékozott megfigyelő számára *egyben az állótőke és gépi berendezés hiányát*, amelyek aligha kevésbé fontos elemei az ipar gyümölcsözőségének." (*Jones*, i. m. 73. old.)

„Indiában, ott, ahol az európaiak bekeveredése nem változtatta meg a színt, hasonló látvány szemlélhető a városokban. A vidéki kerületek kézműveseiről azonban különös módon gondoskodnak ott. . . Az olyan mesteremberekre és más nem-mezőgazdálkodókat, akikre ténylegesen szükség volt falun, a falusiak együttes jövedelmei egy adagjának juttatásával tartották el, és szerte a vidéken örökletes munkások csoportjai léteztek ebből az alapból, akiknek ipara ellátta az egyszerű szükségletet és ízlést, amelyről a földművelők nem gondoskodtak saját kezükkel. E vidéki kézművesek helyzete és jogai, mint minden jog Keleten, korán

örökletessé váltak. A csoport megtalálta fogyasztóit a többi falusiban. A falusiak stagnálóak és helybenmaradók voltak, s ilyenek voltak mesterembereik is... A *városok kézművesei* igen különböző helyzetben voltak és vannak. Bérüket abból kapták, ami lényegében ugyanaz az alap volt – a földből eredő többletjövedelem –, de elosztási módja és elosztói szerint módosulva, úgyhogy ez szétrombolta *egy helyben maradandóságukat* és gyakori és rendszerint balszerencsés vándorlásokat idézett elő ... az ilyen *kézművesek nincsenek valamely helységre korlátozva az állótőke-tömegektől való függésük révén.*" (Pl. ahogy Európában a pamut- és más manufaktúrák „rögzítve vannak azokban a kerületekben, ahol vízierő van vagy [...] bőséges gőztermelő fűtőanyag és [...] a gazdagság jelentős tömegei vannak épületekké és gépi berendezéssé változtatva" stb.)... „Az eset [...] különböző, ha a munkások egyedüli függése az, hogy *közvetlenül kapják* azon személyek jövedelmeinek egy részét, akik a kézművesek termelte árukat elfogyasztják... *Nincsenek valamely állótőke szomszédságára korlátozva.* Ha fogyasztóik megváltoztatják lakóhelységüket hosszú – vagy akár néha igen rövid – időszakra, a nemmezőgazdasági dolgozóknak követniök kell őket, vagy éhen kell halniok." (*Jones*, i. m. 73–74. old.)

A mesteremberek „ezen [...] alapjának nagyobb részét" Ázsiában „az állam és hivatalnokai osztják el. A *főváros*" (*capital*) „szükségképp az elosztás fő központja volt." (I. m. 75. old.)

„Szamarkandtól délre Bidzsapurig és Szeringapatamig nyomonkövethetjük letűnt fővárosok romjait, amelyeket népességük *hirtelen* elhagyott" (nem hanyatlás, mint más országokban), „*mihelyt a királyi jövedelmeknek*, azaz a talaj teljes többlettermékének* *új elosztási központjai* létesültek." (I. m. 76. old.)

Lásd *dr. Bernier-t*, aki az indiai városokat katonai táborokhoz hasonlítja.[179] Ez tehát az ázsiai földtulajdon formáján nyugszik.}

*

A *folytonosságról* most rátérünk a munka megosztására, a tudományra, a gépi berendezés alkalmazására stb.

„De a *fizető-gazdák változásának hatása a munka folytonosságára* semmiképp sincs még kimerítve. Az *ipar különböző feladatait most*

* *Jonesnál*: többletjövedelmeinek – *Szerk.*

tovább meg lehet osztani... Ha ő" (a tőkés) „több mint egy embert alkalmaz, akkor megoszthatja közöttük a feladatot; mindegyik egyént állandóan a közös feladatnak azon az adagján dolgoztathatja, amelyet a legjobban végez el ... ha a tőkés gazdag, és elegendő számú munkást tart, akkor a feladatot addig lehet *tovább-megosztani*, amíg csak továbbmegosztható. A munka folytonossága akkor teljes... A tőke, azáltal hogy vállalta a munkabér előlegezésének funkcióját, most egymás utáni lépésekkel tökéletesítette a munka *folytonosságát*. Ugyanakkor növeli a *tudást* és *jártasságot*, amellyel az ilyen munkát bármely adott hatás létrehozására alkalmazzák.

A tőkések osztálya eleinte részlegesen, és végül teljesen *mentesül a kézi munka szükségessége alól. Érdekük az, hogy* az általuk alkalmazott *munkások termelőerői* a lehető legnagyobbak legyenek. *Ennek az erőnek az előmozdítására rögződik figyelmük*, mégpedig majdnem kizárólag erre rögződik. Több gondot fordítanak arra, hogy létrehozzák a legjobb eszközöket az emberi iparkodás minden céljának elérésére; a *tudás* kiterjed, megsokszorozza működési mezejét és segíti az iparkodást majd minden ágban...

De tovább, ami a *mechanikai erőt* illeti. A tőkét, amelyet nem munka *fizetésére*, hanem *segítésére* alkalmaznak, *segédtőkének* fogjuk nevezni." {Ezen tehát az állandó tőkének azt a részét érti, amely nem nyersanyagból áll.} „A *segédtőke nemzeti tömege, bizonyos feltételek teljesülése esetén, határtalanul növekedhet, miközben a munkások száma ugyanaz marad.* Az ilyen növekedés minden lépésénél növekszik az emberi munka hatékonyságának harmadik eleme, tudniillik *mechanikai ereje... A segédtőke ilymódon növeli a tömegét a népességhez viszonyítva*... Milyen feltételeknek kell tehát teljesülniök, hogy a segédtőke tömege, amelyet azért alkalmaznak, hogy segítse őket" {a tőkés munkásait}, „növekedhessen? Három dolognak kell összeműködnie:

1. A pótlólagos tőke [...] megtakarítása eszközeinek.

2. A megtakarítás akaratának.

3. Valamilyen találmánynak, amely által lehetővé válhat ilyen tőke használata révén növelni a munka termelőerőit, és olyan terjedelemben növelni, hogy ennek *következtében a korábban termelt gazdagságon felül újratermelje a használt pótlólagos segédtőkét, olyan gyorsan, ahogy elhasználódik, és valamilyen profitot is rá*...

Ha a *segédtőke teljes összegét, amelyet a tudás mindenkori állapotában hasznothajtóan használni lehet, már szolgáltatták*... akkor csakis a *tudás megnövekedett hatóköre* mutathatja meg az eszközöket arra, hogy

többet alkalmazzanak. Továbbá ilyen alkalmazás [. . .] csak akkor gyakorolható, ha a felfedezett eszközök *elegendően megnövelik a munka erejét, hogy újratermelje a pótlólagos tőkét elkopásának ideje alatt.* Ha nem ez az eset, akkor a tőkésnek el kell vesztenie gazdagságát. . . De a munkások megnövekedett hatékonyságának ezenkívül *valamilyen profitot kell termelnie*, vagy a tőkésnek nem volna indítéka, hogy tőkéjét egyáltalában a termelésben alkalmazza. . . Amíg *segédtőke friss tömegeinek alkalmazásával e két célt el lehet érni*, mindaddig nincs határozott és végső határa a tőke ilyen friss tömegei előrehaladó alkalmazásának. Ezek terjedelme a *tudás növekedésével* együtt növekedhet. De a tudás soha nem stagnál; és ahogy óráról órára kiterjed minden irányban, úgy óráról órára valamilyen új készülék, valamilyen új gép, valamilyen új mozgatóerő jelentkezhet, amely módot ad majd a közösségnek, hogy hasznothajtóan hozzátegyen valamit a segédtőke tömegéhez, amivel segíti iparkodását, és *így növelje a különbséget a maga munkájának* és a szegényebb és kevésbé jártas nemzetek munkájának *termelékenysége között.*" (I. m. 38–41. old.)

Mindenekelőtt az a megjegyzés, hogy a találmányoknak vagy szerkezeteknek vagy felfedezéseknek olyanoknak kell lenniök, hogy „a munka termelőerőit olyan terjedelemben növeljék, hogy ennek következtében a korábban termelt gazdagságon felül újratermelje a használt pótlólagos segédtőkét, olyan gyorsan, ahogy elhasználódik", vagy „hogy újratermelje a pótlólagos tőkét *elkopásának ideje alatt*". Ez tehát nem jelent mást, mint hogy a kopást pótolják, annak arányában és mértékében, ahogy bekövetkezik, vagy hogy a pótlólagos tőkét pótolják elfogyasztásának átlagos ideje alatt. A termék értéke egy részének – vagy ami ugyanarra lyukad ki, a termék egy részének – az elfogyasztott segédtőkét kell pótolnia, mégpedig annyi idő alatt, hogy amikorra ezt teljesen elfogyasztották, teljesen újratermelhető legyen vagy ugyanolyan fajta új tőke foglalhassa el az eltűnt tőke helyét. De mi ennek a feltétele? A munka termelékenységének annyira kell emelkednie a pótlólagos segédtőke révén, hogy a termék egy részét le lehessen vonni ennek az alkotórésznek a pótlására, akár in natura, akár csere útján.

Ha a termelékenység, azaz a termékek gyarapodása, amelyeket ugyanaz a munkanap szolgáltat, akkora, hogy az egyes áru *olcsóbb*, mint az egyes áru a korábbi folyamatban, habár az *áruk összege* fedezi összára révén a gépi berendezésnek a (pl.) évi kopását, tehát a kopásnak az egyes árura eső hányada ilymódon eltűnően kicsi, akkor a segédtőkét újratermelik. Ha

levonjuk az össztermékből azt a részt, amely a kopást pótolja, és másodszor azt a részt, amely a nyersanyag értékét pótolja, akkor megmarad egy rész, amely a munkabért fizeti, és egy rész, amely a profitot fedezi és még nagyobb értéktöbbletet is szolgáltat, mint a korábbi eljárásnál.

A *termék gyarapodása* végbemehetne anélkül, hogy teljesítené ezt a feltételt. Ha pl. a fonal fontjainak száma megtízszereződnék (ahelyett, hogy megszázszorozódnék stb.), és ha $^1/_{10}$-re pótlólagos $^1/_6$ érték esnék a gépi berendezés kopása fejében, akkor a géppel font fonal drágább volna, mint az orsóval font. Ha 100 £ pótlólagos tőkét alkalmaznának a mezőgazdaságban guanóra, és ha ezt a guanót 1 év alatt kellene pótolni, és ha 1 quarter értéke (a régi módszer mellett) = 2 £ volna, akkor 50 pótlólagos quartert kellene termelni, csak hogy a kopást pótolja. És enélkül (a profittól el is tekintve) nem lehetne alkalmazni.

Jones megjegyzése, hogy a pótlólagos tőkét „újra kell termelni" (természetesen a termék eladásából vagy in natura) „elkopásának ideje alatt", csak annyit jelent, hogy az árunak pótolnia kell a benne foglalt kopást. Hogy az újratermelést újra megkezdjék, az áruban foglalt valamennyi értékelemet pótolni kell arra az időre, amikor újratermelésének újra meg kell kezdődnie. A mezőgazdaságban ez az újratermelési idő adva van természeti viszonyok által, és az az idő, amely alatt a kopást pótolni kell, itt éppen úgy adva van, sem jobban, sem kevésbé, mint az az idő, amely alatt pl. a gabona valamennyi többi értékelemét kell pótolni. Hogy az újratermelési folyamat megkezdődhessen – azaz a tulajdonképpeni termelési folyamat megújítása végbemehessen –, ahhoz a forgalmi folyamaton át kell menni, azaz az árunak el kell kelnie (amennyiben in natura nem pótolja önmagát, mint a vetőmag), és a pénzt, amelyért elkelt, megint termelési elemekké kell változtatni. A gabona és más mezőgazdasági termékek esetében meghatározott, az évszakok menete által előírt korszakai vannak ennek az újratermelésnek, tehát (szélső) *határai*, pozitív határai vannak a forgalmi folyamat tartamának.

Másodszor: Az áruknak mint használati értékeknek a természetéből egyáltalában a forgalmi folyamatnak ilyen pozitív határai fakadnak. Minden áru megromlik meghatározott idő alatt, habár létezésük ultima Thulé-ja[26] különböző. Ha nem fogyasztják el az emberek (a termelés vagy egyéni fogyasztás számára), akkor elfogyasztják az elemi természeti erők. Romlanak; végül megromlanak. Ha használati értékük odavan, akkor cseréértékük az ördögé, és újratermelésüknek vége. Forgalmi idejük végső határait tehát az újratermelési idők természetes határidői határozzák meg, amelyek mint használati értékeket illetik meg őket.

Harmadszor: Hogy termelési folyamatuk folytonos legyen, tehát a tőke egyik része folyvást a termelési folyamatban és a másik folyvást a forgalmi folyamatban legyen, ahhoz – az újratermelési idők természetes határai vagy a különböző használati értékek határai vagy a tőke különböző hatásterületei szerint – a tőkének igen különböző megosztásai kell hogy végbemenjenek.

Negyedszer: Ez egyidejűleg érvényes az áru valamennyi értékelemére. De azoknak az áruknak az esetében, amelyekbe sok állótőke kerül bele, azokon a határokon kívül, amelyeket saját használati értékeik írnak elő a forgalmi időnek, még az állótőke használati értéke is meghatározóan hozzájárul. Egy bizonyos idő alatt kopik el, és ennélfogva egy adott időszak alatt kell újratermelni. Mondjuk pl. egy hajó 10 év alatt vagy egy fonógép 12 alatt. A 10 év folyamán szállított tehernek vagy a 12 év alatt eladott fonalnak elegendőnek kell lennie ahhoz, hogy 10 év múlva egy új hajó, vagy 12 múlva egy új fonógép pótolja a régit. Ha az állótőkét $^1/_2$ év alatt fogyasztják el, akkor a terméknek a $^1/_2$ év folyamán kell visszatérülnie a forgalomból. Az áruknak mint használati értékeknek a természetes halálozási időin kívül – amely idők a különböző használati értékeknél igen különbözők –, a termelési folyamatok folytonosságának követelményein kívül, ami megint különböző végső határokat szab a forgalmi időnek, aszerint, hogy az áruknak hosszabban vagy rövidebben kell a termelési területen és lehet a forgalmi területen időzniök, ehhez tehát még harmadszorra hozzájárulnak az áruk termelésébe belekerülő segédtőke különböző halálozási idői és ezért újratermelési szükségességei.

Mint második feltételt Jones a „profitot" szabja meg, amelyet a segédtőkének „termelnie" kell és ez conditio sine qua* minden tőkés termelés számára, bármi legyen is az alkalmazott tőke különös formameghatározottsága. Sehol nem fejtette ki, hogyan képzeli el tulajdonképpen ennek a profitnak a genezisét. De minthogy ezt pusztán a „munkából" vezeti le, és azt a profitot, amelyet a segédtőke hoz, pusztán a munkások munkájának fokozott hatékonyságából, ezért a profitnak abszolút vagy relatív többletmunkára kell redukálódnia. Hisz a profit egyáltalában abban áll, hogy a tőkés a *termék azon részének* levonása után, amely in natura vagy csere útján a tőkének azokat az alkotórészeit pótolja, amelyek nyersanyagból vagy munkaeszközökből állnak, – a termék többi maradékából először bért fizet, másodszor egy részt mint *többlettermeket* elsajátít, amely többlettermeket elad vagy in natura fogyaszt el. (Az utóbbi, azon tőkések csekély

* – feltétel, amely nélkül ... ; elengedhetetlen feltétel – *Szerk.*

kivételével, akik közvetlenül szükséges létfenntartási eszközöket termelnek, nem számításba veendő a tőkés termelés esetében.) Ez a többlettermék azonban éppúgy a munkások realizált munkáját testesíti meg, mint a termék többi része, de meg nem fizetett munkát, a tőkés által egyenérték nélkül elsajátított munkaterméket.

Ami új Jones ábrázolásában, az az, hogy a segédtőke bizonyos fokon túli gyarapítása a *tudás növekedésétől* függ. Jones azt mondja, hogy ami szükséges, az: 1. a pótlólagos tőke megtakarításának eszközei; 2. a megtakarítás akarata; 3. valamilyen találmány, ami által ez a munka termelőerőit elegendően megnöveli, hogy a pótlólagos tőkét újratermelje és profitot termeljen rá.

Ami mindenekelőtt szükséges, az az, hogy *többlettermék* létezzék, akár természeti formájában, akár pénzzé átváltoztatva.

Pl. a gyapottermelésben, az ültetvényesek Amerikában (mint most Indiában) nagy területeket ültethettek be, de nem voltak meg az eszközeik, hogy a nyersgyapotot kellő időben tisztítással gyapottá változtassák. Egy része megrothadt a földön. Ennek véget vetettek a cotton gin* feltalálásával. A termék egy része most cotton ginné változik, de a cotton gin nemcsak pótolja a költségeit, hanem gyarapítja a többletterméket. Az új piac ugyanígy hat, pl. bőrök pénzzé változtatására (úgyszintén a tökéletesített szállítóeszközök). Minden új gép, amely szenet fogyaszt, eszköz a szénből álló többletnek tőkévé változtatására. A többlet egy részének segédtőkévé változtatása kettős lehet: A fennálló segédtőke gyarapítása, nagyobb szinten való újratermelése. Új használati értékek felfedezése vagy régi használati értékek új alkalmazása és új gépi berendezés vagy mozgatóerő feltalálása, miáltal a segédtőke új fajtáit hozzák létre. Itt természetesen a tudás kiterjedése az egyik feltétele a segédtőke gyarapodásának, vagy ami ugyanaz, a többlettermék vagy többletpénz (mikor is a külkereskedelem fontos) többlet-segédtőkévé változtatásának. Pl. a távírás egészen új mezejét nyitotta meg a segédtőke befektetésének, így a vasutak stb., így az egész guttapercha- vagy kaucsuk-termelés.

Ez a pont a tudás kiterjedésével fontos.

A felhalmozásnak semmiképp nem szükséges új munkát közvetlenül mozgásba hoznia, hanem csak más irányt kell adnia a réginek. Pl. ugyanaz a mechanikai műhely, amely korábban szövőszéket csinált, most szövőgépeket gyárt, és a szövők egy része áttér erre a megváltozott termelési módra, a többi részét az utcára dobják.

Ha egy gép munkát pótol, akkor mindenesetre kevesebb új munkát

* – gyapotmagtalanító gép – *Szerk.*

hív (saját termelésében) létre, mint amennyit pótol. Talán csak új irányt adnak a régi munkának. Minden esetben szabaddá válik munka, amely több vagy kevesebb tévelygés és gyötrődés után más irányban használható fel. Az emberanyag egy új termelési terület számára így szállítva van. Ami azonban tőkének a *közvetlen* szabaddáválását illeti, nem a gépet megvásárló tőke az, ami szabaddá válik, mert ez bele van fektetve ebbe. És még ha feltesszük is, hogy a gép olcsóbb, mint a pótolt munkabér, akkor is több nyersanyag stb. szükséges. Ha az elbocsátott munkások 500 £-be kerültek és az új gép 500-ba, akkor a tőkésnek évente 500-at kellett ráfordítania, most a gép talán 10 évig tart, és a tőkés évente ténylegesen csak 50-et fordít rá. De ami mindenesetre szabaddá válik (levonva a gépgyártásban és segédanyagai, mint szén stb. termelésében alkalmazott több munkást), az az a tőke, amely a munkások számára a hozamot alkotta, vagy amire a bérüket fordították. Ez továbbra is létezik. Ha a munkásokat mint mozgatóerőt egyszerűen pótolják, anélkül, hogy magát a gépi berendezést nagyon megváltoztatnák, pl. víz vagy szél mozgatja, amit korábban a munkások mozgattak, akkor kétszeres tőke válnék szabaddá, az a tőke, amelyet a fizetésükre alkalmaztak korábban, és az a tőke, amelyre pénzjövedelmüket kicserélték. Ez Ricardo által használt példa.[180]

De mindenkor a termék egy részét, amely korábban munkabérré változott, most mint segédtőkét termelik újra.

Segédtőke termelésére használják fel a munka egy nagy részét, amelyet korábban közvetlenül a létfenntartási eszközök termelésére használtak fel. Ez is szemben áll az A. Smith-féle nézettel, amely szerint minden tőkefelhalmozás = *több* termelő munka alkalmazása.[181] Lehet, hogy – a fent szemügyre vettől eltekintve – pusztán a munka alkalmazása változik és a létfenntartási eszközök közvetlen termelésétől elvonják a munkát termelési eszközök, vasutak, hidak, gépi berendezés, csatornák stb. termelésére.

*

{Hogy mennyire fontos a felhalmozás számára a termelési eszközök meglevő tömege és a termelés meglevő szintje:

„Az a bámulatos gyorsaság, amellyel egy – a fonást és a szövést felölelő – nagy pamut*gyárat* létesíteni lehet Lancashire-ben, a mindenfajta *minták roppant kollekcióiból* ered, az óriási gőzgépektől, a vízikerekektől, az öntöttvas tartóktól és gerendáktól kezdve egészen egy throstle vagy szövőgép legkisebb alkatrészéig, amelyekből a mérnököknek, a gőzgépépítőknek és a gépgyárosoknak hatalmas választékuk van. Az

elmúlt év folyamán Fairbairn úr hétszáz lóerős vízikerekeket és négyszáz lóerős gőzgépeket készített, csupán a mechanikai gyárában, függetlenül nagy gőzgép- és gőzkazán-építő üzemeitől. Valahányszor tőke kínálkozik a javak iránti megnövekedett kereslet kihasználására, gyümölcsöztetésének eszközei olyan gyorsasággal szerezhetők be, hogy saját összegével egyenlő profitot realizálhat, mielőtt egy hasonló *gyárat* működésbe lehetne állítani Franciaországban, Belgiumban vagy Németországban." (*A. Ure*: „Philosophie des manufactures etc.", I. köt., Párizs 1836, 61–62. old.)

A fejlődéssel a gépi berendezés olcsóbbodik, részben relatíve az erejéhez viszonyítva, részben abszolúte, de egyszersmind ezzel össze van kapcsolva a gépi berendezés tömeges felhalmozása egy műhelyben, úgyhogy az alkalmazott eleven munkához viszonyítva értéke növekszik, habár egyes alkotórészeinek értéke csökken.

A hajtóerő – a gép, amely a mozgatóerőt termeli – abban az arányban válik olcsóbbá, ahogy az erőt átvivő gépi berendezést és a munkagépet tökéletesítik, a súrlódást csökkentik stb.

„A könnyebbségek, amelyek az önműködő szerszámok alkalmazásából erednek, nemcsak *tökéletesítették* a gyár *gépi berendezésének pontosságát* és *meggyorsították építését*, hanem figyelemreméltó mértékben *csökkentették költségét és növelték mozgékonyságát* is. Most egy legjobb eljárással készített throstle mindenestől orsónként 9 sh. 6 d.-ért, és egy szelfaktor orsónként mintegy 8 sh.-ért kapható meg, beleértve az utóbbi szabadalmi jogait. A pamutgyárak *orsói olyan kis súrlódással mozognak, hogy egy lóerő* ötszázat hajt a finomfonó kézi mule-on, háromszázat a szelfaktoron és száznyolcvanat a throstle-on; ez az erő felöleli az összes kiegészítő előkészítő gépeket, mint a kártolást, az előfonást stb. Három lóerő elég harminc nagy szövőgép meghajtására a kikészítő géppel együtt." (I. m. 62–63. old.)}

*

„A földgömb túlnyomó részén a dolgozó osztályok többsége mégcsak nem is tőkésektől kapja a bérét; vagy maguk termelik ezt, vagy fogyasztóik jövedelméből kapják. A nagy kezdeti lépést, amely biztosítja munkájuk *folytonosságát*, nem tették meg; *csak akkora tudás* és a *mechanikai erőnek akkora tömege* segíti őket, amely olyan *személyek birtokában* található, *akik saját kezükkel dolgoznak megélhetésükért*. A haladottabb országok jártassága és tudománya, az óriási mozgatóerők, a felhalmozott

szerszámok és gépek, amelyeket ezek az erők mozgásba hozhatnak, hiányoznak az olyan ipar feladatai közül, amelyet csakis ilyen hatóerők folytatnak." ([R. Jones,] i. m. 43. old.)

{Magában Angliában:

„Vegyük a mezőgazdaságot... A jó gazdálkodás tudása gyéren és szórványosan terjedt el az országban. A mezőgazdasági népességnek igen kis részét segíti mindaz a tőke... amely a nemzeti iparnak ebben az ágában elérhető volna ... az ezekben" {a nagy manufaktúrákban} „való dolgozás a mi nem-mezőgazdasági dolgozóink csak kis részének a foglalatossága. A vidéki műhelyekben, minden mesterember és gépész esetében, akik különálló feladatukat kevés segítővel űzik, ott a munka megosztása nem-teljes és folytonossága következésképp tökéletlen ... Hagyjuk el a nagyvárosokat, figyeljük meg a vidék széles felszínét, és látni fogjuk, hogy a nemzeti iparkodás mily nagy része marad el messzi távolságra a tökéletességtől, mind folytonosságban, mind jártasságban és erőben." (I. m. 44. old.)}

A *tudománynak a munkától* való elválása a tőkés termeléssel. Ugyanakkor a tudománynak mint olyannak az alkalmazása az anyagi termelésre.

*

A *földjáradékra* vonatkozólag Jones helyesen jegyzi meg:

A modern értelemben való járadék, amely teljesen a profittól függ, feltételezi:

„a *hatalmat tőke és munka egyik foglalatosságból a másikba való mozgatására... a tőke és munka »mozgékonyságát«*, és azokban az országokban, ahol a mezőgazdasági tőkének és munkának nincs ilyen mozgékonysága... nem várhatjuk, hogy megfigyelhetjük azon eredmények bármelyikét, amelyeket itt kizárólag ebből a mozgékonyságból látunk eredni". (I. m. 59. old.)

Ez a „tőke és munka mozgékonysága" egyáltalában *reális* előfeltétele az általános profitráta kialakulásának. Feltételezi a *meghatározott* munkával szemben való közömbösséget. Itt a valóságban (a munkásosztály rovására) súrlódás lép fel egyrészt az egyoldalú jelleg közt, amelyet a munka megosztása és a gépi berendezés ad a *munkaképességnek*, másrészt aközött, hogy a tőkével {amely ebben különbözik a céhes iparbeli fejletlen formájától} csak mint egyáltalában minden munka eleven lehetősége áll szemben, amelynek

– aszerint, hogy milyen profitot lehet ezen vagy azon a termelési területen csinálni – ezt vagy azt az irányt fogja adni; úgyhogy a munka különböző tömegei egyik területről a másikra dobhatók.

Ázsiában stb.:

„a népesség zöme [. . .] dolgozó [. . .] parasztokból áll; *a művelési rendszerek tökéletlenül fejlettek, a tétlenség hosszú időközeit nyújtják.* Ahogy a paraszt termeli saját táplálékát [. . .] az *általa fogyasztott többi elsődleges szükségleti cikkek legtöbbjét is ő termeli* – a *ruháját, felszereléseit, berendezését, sőt épületeit is*; mert az ő osztályában a foglalatosságoknak csekély a megosztása. Az *ilyen nép viseletei és szokásai nem változnak*; szülőkről gyermekekre hagyományozódnak; nincs semmi, ami megváltoztatná vagy megzavarná őket." (I. m. 97. old.)

Ezzel szemben a tőke és a munka mozgékonyságával és a termelési mód – ezért a termelési viszonyok, érintkezési viszonyok és életmód – állandó forradalmaival, ami a tőkés termelést jellemzi, nagy a mozgékonyság a nép szokásaiban, gondolkodásmódjaiban stb.

Vesd össze az imént idézett passzussal a „tétlenség időközeiről" a „tökéletlenül fejlett művelési rendszerekben":

Ahol gőzgépet alkalmaznak egy bérleten, ott ez egy *rendszer részét* alkotja, amely a legtöbb munkást alkalmazza a mezőgazdaságban, s minden esetben a lovak számának csökkentésével („The Forces used in Agriculture", John C. Morton úr előadása a Society of Artsban, 1859[182]), és:

„A mezőgazdaság termékeinek és a munka más fajtái termékeinek elkészítéséhez szükséges *idő különbsége* a fő oka a mezőgazdálkodók nagy függésének. Nem vihetik áruikat kevesebb idő alatt piacra, mint egy év alatt. Ebben az egész időszakban kénytelenek kölcsönözni a cipésztől, a szabótól, a kovácstól, a kerékgyártótól és a különféle más dolgozóktól, akiknek termékeit nem nélkülözhetik, de amelyeket ezek néhány nap vagy hét alatt készítenek el. E természeti körülmény következtében, és annak következtében, hogy az egyéb munka által termelt gazdagság gyorsabban növekszik, mint a mezőgazdaságé, az egész föld monopolizálói, habár a törvényhozást is monopolizálták, nem voltak képesek arra, hogy megóvják magukat és szolgáikat, a bérlőket attól, hogy az emberek legfüggőbb osztályává ne váljanak a közösségben." (*Hodgskin*: „Popular Political Economy", 147. old., jegyzet.)

A tőkés abban különbözik a tőkétől, hogy élnie kell, tehát az értéktöbblet egy részét óráról órára és napról napra mint jövedelmet el kell fogyasz-

tania. Minél tovább tart tehát a termelési idő, ameddig áruját a piacra tudja vinni vagy az az idő, ameddig eladott áruja a piacról visszatérül, annál inkább vagy kölcsönre kell élnie a közbenső időben, amit itt nem kell szemügyre vennünk, vagy annál nagyobb pénzkészletet kell gyűjtenie, amelyet jövedelemképpen ad ki. Annál tovább kell saját jövedelmét magának *előlegeznie*. Tőkéjének annál nagyobbnak kell lennie. Ennek egy részét fogyasztási alapként állandóan parlagon kell hevertetnie.

{A kicsinybeni mezőgazdaságban ezért háziipar kapcsolatos a mezőgazdasággal; évi készletek stb.}

[c) *A felhalmozásról és a profitrátáról. Az értéktöbblet forrása*]

Most rátérünk Jonesnak a *felhalmozásról* szóló tanára. Eddig pusztán annyi volt ebből saját, hogy a felhalmozásnak semmiképp nem kell a profitból kiindulnia; másodszor, hogy a *segédtőke felhalmozása a tudás haladásától függ*. Ez utóbbit új mechanikai szerkezetek, mozgatóerők stb. feltalálására korlátozza. De egyáltalában érvényes. Pl. Ha gabonát pálinka nyersanyagául használnak; ez új felhalmozási forrás, mert a többletterméket új formákká lehet átváltoztatni, új szükségleteket elégít ki és termelő elemként belekerülhet új termelési területre. Úgyszintén, ha keményítőt készítenek a gabonából stb. Ennek a meghatározott árunak és az összes áruknak a csereterületét gyarapítják ezzel. Így, ha szenet világításra használnak stb.

Természetesen a külkereskedelem is, a használati értékek változatosabbá tétele révén és az áruk tömege révén, nagy hatóerő a felhalmozási folyamatban.

Amit *Jones* mármost először is mond, az a *felhalmozás és profitráta közti összefüggésre* vonatkozik (az utóbbinak a genezisével semmiképp sincs egészen tisztában):

„Egy nemzet ereje, hogy a profitból tőkét halmozzon fel, *nem változik a profitrátával*... ellenkezőleg, a profitból való tőkefelhalmozás ereje *rendszerint fordítva változik, mint a profit rátája*, azaz nagy, ahol a profitráta alacsony, és kicsi, ahol a profitráta magas." ([R. Jones,] i. m. 21. old.)

Így A. Smith azt mondja:

„Bár a lakosok jövedelmének az a része, amely a tőke profitjából származik, mindig sokkal nagyobb gazdag, mint szegény országokban, ez azért van, *mert a tőke sokkal nagyobb*: a *tőkéhez arányítva* a profitok általában sokkal kisebbek." („Wealth of Nations", II. könyv III. fej.[183])

„Angliában és Hollandiában a *profitráta* alacsonyabb, mint Európa bármely más részén." ([R. Jones,] i. m. 21. old.) „Abban az időszakban, amelynek folyamán" (Anglia) „gazdagsága és tőkéje a leggyorsabban növekedett, a *profitráta* fokozatosan süllyedt." (I. m. 21–22. old.)

„A *termelt profit relatív tömegei . . . nem egyedül a profitrátától függnek . . .* hanem *a profitrátától és az alkalmazott tőke relatív mennyiségeitől együttesen.*" (I. m. 22. old.) „A gazdagabb nemzet tőkéjének növekvő mennyiségét . . . is rendszerint a profitráta csökkenése kíséri, vagyis annak az aránynak a csökkenése, amelyben az alkalmazott tőkéből eredő évi jövedelem áll a tőke bruttótömegéhez." (I. m.)

„Ha azt mondják, hogy *ha minden más dolog egyenlő, a profitráta fogja meghatározni a profitból való felhalmozás erejét*, akkor a felelet az, hogy ez az eset, ha ugyan gyakorlatilag lehetséges, túlságosan ritka, semhogy tekintetbe jöhessen. Tudjuk megfigyelésből, hogy a süllyedő profitráta a szokásos kísérője a különböző nemzetek által alkalmazott *tőketömeg növekvő különbségeinek*, és hogy ennélfogva, miközben a gazdagabb nemzeteknél a profitráta süllyed, *minden más dolog nem egyenlő*. Ha azt állítják, hogy a profit süllyedése elég nagy lehet, hogy lehetetlenné tegye egyáltalában a profitból való felhalmozást, akkor a felelet [. . .] az, hogy balga dolog volna ilyen süllyedés feltevésével érvelni, mert jóval mielőtt a profitráta ezt a pontot elérte volna, a tőke külföldre menne, hogy nagyobb profitokat realizáljon másutt, és hogy a kivitel-képesség mindig fog valamilyen határt szabni, amely alá a profit sohasem fog esni valamely országban, *amíg vannak mások, amelyekben a profitráta nagyobb.*" (I. m. 22–23. old.)

A felhalmozás *elsődleges* forrásain kívül . . . vannak *leszármazottak*. Mint pl. a nemzeti adósság tulajdonosai. Hivatalnokok stb. (I. m. 23. old.)

Mindez szép és jó. Teljesen helyes, hogy a *felhalmozott tömegek* semmiképp sem egyedül a profitrátától függenek, hanem a profitrátának az alkalmazott tőkével való szorzatától; tehát éppannyira az alkalmazott tőke nagyságától is. Ha az alkalmazott tőke = C és a profitráta pl. = r, akkor a felhalmozás = Cr, és világos, hogy ez a szorzat növekedhet, ha a C tényező gyorsabban növekszik, mint ahogy az r tényező csökken. És ez valójában megfigyelésből származó tény. Ezzel azonban semmit nem tudunk ennek a ténynek az *okáról*, raison d'être-jéről*. Jones maga egész közel volt az ok-

* – lét-okáról – *Szerk.*

hoz, amikor azt a megfigyelést tette, hogy a segédtőke állandóan növekszik a munkásnépességhez viszonyítva, amely mozgásba hozza.

Amennyiben a profit esése a ricardoi okból ered, a járadék emelkedéséből, annyiban az összértéktöbblet aránya az alkalmazott tőkéhez ugyanaz marad. Csak növekszik az egyik része – a járadék – a másik rész, a profit rovására, ami az összértéktöbblet arányát, amelynek a profit, a kamat és a járadék csak kategóriáit alkotják, változatlanul hagyja. Ricardo tehát valójában magát a jelenséget tagadja.

Másrészt a kamatláb puszta esése nem bizonyít semmit, éppoly kevéssé, mint emelkedése, habár persze mindig mutatója annak a minimális rátának, amely alá a profit *nem* esett. Mert a profitnak mindig nagyobbnak kell lennie, mint az átlagos kamatnak.

Eltekintve a rémülettől, amelyet a profitráta esésének törvénye a közgazdászokban kelt, legfontosabb következménye az, hogy előfeltételezi a tőkék egyre növekvő koncentrációját, tehát a kisebb tőkések egyre növekvő tőkétlenítését. Ez egyáltalában a tőkés termelés összes törvényeinek az eredménye. És ha lehántjuk erről a tényről az ellentétes jelleget, amely a tőkés termelés bázisán jellemzi, mit fejez ki ez a tény, a centralizációnak ez az előrehaladása? Semmi mást, mint hogy a termelés elveszíti magánjellegét és társadalmi folyamattá válik, nem formálisan – mint ahogy a termelés minden cserénél társadalmi a termelők egymástól való abszolút függősége és ama szükségszerűség miatt, hogy munkájukat mint elvont társadalmit (pénzt) jelenítsék meg –, hanem reálisan. Azáltal, hogy a termelési eszközöket mint közösségieket és ezért nem az egyeseknek a tulajdona révén, hanem a termeléshez való viszonyuk révén – mint társadalmi termelési eszközöket alkalmazzák, éppúgy a munkákat társadalmi szinten viszik végbe.

Jonesnál külön szakasz van ezzel a címmel:

„*Okok, amelyek a felhalmozásra való hajlamot meghatározzák*".

„1. – A nép vérmérsékleti és adottságbeli különbségei.

2. – Azon arányok különbségei, amelyekben a nemzeti jövedelmeket megosztják a népesség különböző osztályai közt.

3. – A megtakarított tőke biztos élvezetének különböző biztonsági fokai.

4. – Az egymás utáni megtakarítások hasznothajtó s egyszersmind biztos befektetésének különböző könnyűségi fokai.

5. – Azon lehetőségek különbségei, amelyek a népesség különböző rétegei számára helyzetük megtakarítások révén való megjavítására nyílnak." (I. m. 24. old.)

Ez az öt ok valójában mind arra vezetődik vissza, hogy a felhalmozás a *tőkés termelési mód* azon fokától függ, amelyet egy meghatározott nemzet elért.

Először *2. sz.* Ahol a tőkés termelés fejlett, ott a profit a felhalmozás fő forrása; azaz a tőkések kezében van a nemzeti jövedelem legnagyobb része és még a földtulajdonosok egy része is tőkésíteni igyekszik.

3. sz. A (jogi-rendőri) biztonság abban az arányban növekszik, ahogy a tőkések az állam kormányzását kezükbe kapják.

4. sz. A tőke fejlődésével egyrészt növekszenek a termelési területek. Másrészt a hitel megszervezése, hogy minden farthingot a pénzkölcsönzők (bankárok) kezében gyűjtsenek össze.

5. sz. A tőkés termelésben a javulás pusztán a pénztől függ és mindenki képzelheti azt, hogy Rothschilddá lesz.

Marad *1. sz.* Nem minden népnek egyenlő a hajlama a tőkés termeléshez. Némely ősnépeknek, mint a törököknek, sem vérmérsékletük, sem adottságuk nincs hozzá. De ezek kivételek. A tőkés termelés fejlődésével a legkülönbözőbb népekben létrejön a polgári társadalomnak és ezzel a vérmérsékleteknek és adottságoknak egy átlagos színvonala. A tőkés termelés lényegében kozmopolita, mint a kereszténység. A kereszténység ezért sajátlagos vallása is a tőkének. Mindkettőben csak az ember számít. Magán- és magáért-valóan az egyik ember éppoly keveset és éppoly sokat ér, mint a másik. Az egyikben minden attól függ, hogy hite, és a másikban, hogy hitele van-e. Azonkívül az egyiknél persze hozzájárul a kegyelmi kiválasztás. A másiknál a véletlen, hogy eleitől fogva van-e pénze vagy sem.

*

Az értéktöbblet forrása és az eredeti járadék:

„Amikor a földet már elsajátították és megművelték, az ilyen föld a rajta alkalmazott munka számára majdnem minden esetben *többet* hoz, *mint amennyi szükséges* annak a művelési fajtának a folytatásához, amelyet már bevezettek rajta. *Amit a föld ezenfelül termel, a föld többlettermékének* fogjuk nevezni. Mármost ez a többlettermék *az eredeti járadékok forrása*, és ez korlátozza az ilyen jövedelmek terjedelmét, amelyeket a földből folytonosan húzhatnak *birtokosaitól* megkülönböztetett *tulajdonosai.*" (I. m. 19. old.)

Ezek az *eredeti járadékok* az első társadalmi forma, amelyben az értéktöbblet jelentkezik, és ez az a rejtett szemlélet, amelyen a fiziokratizmus alapul.

A kettőben, az abszolút és a relatív többletértékben az a közös, hogy előfeltételezik a munka termelőerejének egy bizonyos fokát. Ha egy ember (mindegyik ember) egész munkanapja (rendelkezésre álló munkaideje) csak arra volna elegendő, hogy önmagát (és legfeljebb családját) táplálja, akkor többletmunka, többletérték és többlettermék elesnék. A termelőerő egy bizonyos fokának ez az előfeltételezése a gazdagság természeti forrásainak, a földnek és a víznek természetes termékenységén alapszik. Különbözik a különböző országokban stb. Kezdetben a szükségletek egyszerűek és nyersek, tehát kicsi a minimális termék, amely maguknak a termelőknek a fenntartásához szükséges. Így aztán a többlettermék is. Másrészt ilyen viszonyok közt a többlettermékből élők száma szintén igen kicsi, úgyhogy a többlettermékben össze van gyűjtve termelők viszonylag nagy számának kis többletterméke.

Az abszolút többletérték bázisa – azaz létezésének a reális feltétele – a *földnek*, a természetnek a *természetes termékenysége*; míg a relatív többletérték a társadalmi termelőerők fejlődésén nyugszik.

Ezzel készen vagyunk *Jonesszal*.[172]

Kiegészítések

A jövedelem és forrásai. A vulgáris gazdaságtan[184]

[1.] *A kamatozó tőke fejlődése a tőkés termelés bázisán*

A jövedelem formája és a jövedelem forrásai a tőkés termelés viszonyait a *legfétisszerűbb* formában fejezik ki. Létezésük, ahogy az a felszínen látszik, el van választva a rejtett összefüggéstől és a közvetítő közbenső tagoktól. Így lesz a *föld* a *földjáradék* forrásává, a *tőke* a *profit* forrásává és a munka a *munkabér* forrásává. A kiforgatott forma, amelyben a valóságos fonákság fejeződik ki, természetesen újratermelődik e termelési mód szereplőinek elképzeléseiben. Ez fantázia nélküli fikció-mód, a vulgariánusnak a vallása. A vulgáris közgazdászok – nagyon megkülönböztetendők a gazdaságtani kutatóktól, akiket bíráltunk - valójában a tőkés termelés elfogult hordozóinak elképzeléseit, indítékait stb. fordítják le, amelyekben a tőkés termelés csak felszíni látszatában tükröződik. Doktrinér nyelvre fordítják le, de az uralkodó résznek, a tőkéseknek az álláspontjáról, ezért nem naivan és objektíven, hanem apologetikusan. Az e termelési mód hordozóiban szükségképp létrejövő vulgáris elképzelések korlátolt és pedáns kimondása igen különbözik a politikai gazdászok – mint a fiziokraták, A. Smith, Ricardo – törekvésétől, hogy a belső összefüggést megértsék.

Ámde mindezen formák közül a legteljesebb fétis a *kamatozó tőke*. Itt a tőke eredeti kiindulópontja áll előttünk – a pénz – és a *P–Á–P'* formula, redukálva két végpontjára: *P–P'*. Pénz, amely több pénzt hoz létre. Ez a tőke eredeti és általános formulája, egy értelmetlen összefoglalássá összevonva.

A *föld* vagy *természet* mint a *földjáradéknak*, azaz a földtulajdonnak a forrása elég fétisszerű. De a használati érték és a csereérték kellemes összecserélésénél fogva a közönséges elképzelés számára még megmarad a menekvés magának a természetnek a termelőerejéhez, amely valamilyen hókuszpókusz révén megszemélyesül a földtulajdonosban.

A *munka* mint a *munkabérnek* a forrása, azaz a munkás – a munka sajátos társadalmi formája által meghatározott – részesedésének a maga terme-

kében, a munka mint annak forrása, hogy a munkás a terméktől (a tőkétől, anyagilag tekintve) munkájával megvásárolja az engedélyt, hogy termelhessen, és a munka az ő számára annak forrása, hogy termékének egy része fizetségként visszaáramlik hozzá e terméktől mint munkaadótól – ez is elég szép. De a közönséges elképzelés itt annyiban mégis összhangban van magával a dologgal, hogy ha összecseréli is a munkát a bérmunkával, ezért a bérmunka termékét – a munkabért – a munka termékével, mindazonáltal az az egy világos marad az egészséges emberi értelem számára, hogy a munka maga hozza létre a bérét.

A *tőkét* illetően, amennyiben a *termelési folyamatban* veszik szemügyre, mindig többé-kevésbé megmarad az az elképzelés, hogy szerszám idegen munka halászására. Tárgyalják ezt „jogosnak" vagy „jogtalannak", megalapozottnak vagy megalapozatlannak, itt mindig feltételezik és mögéje gondolják a tőkésnek a munkáshoz való viszonyát.

Amennyiben a *tőke a forgalmi folyamatban* jelenik meg, ami a közönséges szemléletnek különösen szembetűnik a *kereskedőtőkében*, mint olyan fajta tőkében, amelyre pusztán ez a művelet van bízva, itt a profitot részint egy általános becsapás tompa elképzelése kíséri, vagy sajátlagosabban az, hogy a kereskedő becsapja az ipari tőkést, mint ahogy az ipari tőkés a munkást, vagy akár hogy a kereskedő becsapja a fogyasztót, mint ahogy a termelők kölcsönösen becsapják egymást. Mindenesetre a profitot itt a cseréből magyarázzák, tehát egy társadalmi viszonyból, nem egy dologból.

Ezzel szemben a *kamatozó tőkében* a fétis kiteljesedik. Ez a kész tőke – miszerint a termelési folyamat és a forgalmi folyamat egysége –, amely ezért meghatározott időszak alatt meghatározott profitot hoz. A kamatozó tőke formájában pusztán ez a meghatározás marad meg, a termelési folyamat és a forgalmi folyamat közvetítése nélkül. A tőkében és a profitban még ott van az emlékezés ennek múltjára, habár a profitnak az értéktöbblettől való különbözőségénél és minden tőke egyforma profitjánál fogva – általános profitráta – a tőke már igen elhomályosodik, homályos dologgá és rejtelemmé válik. A kamatozó tőkében ez az *önműködő fétis* kiteljesedik, az önmagát értékesítő érték, pénzcsináló pénz, és ebben a formában nem viseli már keletkezése hegeit. A társadalmi viszony kiteljesedik mint a dolog (pénz, áru) viszonya önmagához.

A kamatról és a profithoz való viszonyáról való további vizsgálódás nem tartozik ide; éppoly kevéssé, mint az a vizsgálódás, hogy milyen arányban oszlik meg a profit ipari profitra és kamatra. Annyi világos, hogy a tőkében és kamatban kiteljesedik a tőke mint rejtelmes és önteremtő forrása a ka-

matnak, szaporulatának. Ezért is ebben a formában létezik különösen a tőke az elképzelés számára. Ez a *par excellence** tőke.

Minthogy a tőkés termelés alapzatán egy meghatározott értékösszeg, amely pénzben vagy árukban testesül meg – tulajdonképpen pénzben, az áru átváltozott formájában –, hatalmat ad arra, hogy egy meghatározott mennyiségű munkát ingyen kihúzzanak a munkásokból, meghatározott többletértéket, többletmunkát, többletterméket elsajátítsanak, – ennélfogva világos, hogy magát a pénzt el lehet adni mint tőkét, de mint sui generis** árut, vagyis hogy tőkét áru vagy pénz formájában meg lehet vásárolni.

Mint a profit forrását el lehet adni. Pénz stb. révén képessé teszem a másik embert, hogy többletértéket elsajátítson. Tehát rendjén való, hogy én megkapjam ennek a többletértéknek egy részét. Ahogy a földnek értéke van, mert képessé tesz arra, hogy a többletérték egy részét elhalásszam, tehát a földben pusztán ezt a segítségével elhalászott többletértéket fizetem meg, úgy a tőkében a segítségével létrehozott többletértéket. Minthogy a tőkés termelési folyamatban a tőke értéke megörökíti magát, újratermelődik, értéktöbbletén kívül, ennélfogva rendjén való, hogy ha pénzt vagy árut mint tőkét adnak el, akkor ez meghatározott időszak után visszatérüljön az eladóhoz, és ő ezt soha nem idegeníti el, mint az árut; megtartja rá a tulajdonát. A pénzt vagy árut így nem mint pénzt vagy árut adják el, hanem második hatványon, mint *tőkét*, mint magát gyarapító pénzt vagy áruértéket. Nemcsak gyarapítja magát, hanem fenn is tartja magát a termelés összfolyamatában. Megmarad tehát mint tőke az eladó számára, visszatér hozzá. Az eladás abban áll, hogy egy harmadik, aki mint termelő tőkét használja fel, a profitjából, amelyet csak e tőke révén csinál, meghatározott részt a tőke birtokosának kell hogy fizessen. Bérbeadják, mint a földet, értékteremtő dologként, amely ebben az értékteremtésben magát fenntartja, állandóan visszatérül és ezért az eredeti eladónak is visszatéríthető. Csak a hozzá való visszatérülés révén tőke. Máskülönben mint árut eladta volna, vagy mint pénzzel vásárolt volna vele.

Mindenesetre azonban a forma, önmagában tekintve, az (valójában periodikusan elidegenítik, mint munka kizsákmányolásának, értéktöbblet csinálásának eszközét), hogy a dolog most mint tőke és a tőke mint puszta dolog jelenik meg, a tőkés termelési és forgalmi folyamat összes eredménye mint a dolog egy inherens tulajdonsága, és a pénznek, azaz a mindig ki-

* – *kiváltképpeni; sajátképpeni* – *Szerk.*
** – sajátos nemű – *Szerk.*

cserélhető formájában levő árunak a birtokosától függ, hogy mint pénzt el akarja-e költeni, vagy mint tőkét bérbe akarja-e adni.

Ez itt a tőkének mint főösszegnek önmagához mint fructushoz* való viszonya, és saját értékén mérik a profitot, amelyet hoz, anélkül, hogy e folyamat révén veszendőbe menne (ahogy ez a tőke természetének megfelel).

Ezért világos, hogy a felszínes bírálat, éppúgy, ahogy akarja az árut és támadja a pénzt, miért fordul most reformáló bölcsességével a kamatozó tőke ellen, anélkül, hogy a valóságos tőkés termeléshez hozzányúlna, csak eredményei egyikének ront neki. Ez a kamatozó tőke elleni – a tőkés termelés álláspontjáról való – polémia, amely mainapság mint „szocializmus" pöffeszkedik, egyébként mint magának a tőkének fejlődési mozzanata megtalálható, pl. a XVII. században, amikor az ipari tőkésnek előbb a régimódi uzsorással szemben kellett érvényesülnie, aki akkoriban hatalmasabb még nála.

A tőkének kamatozó tőkeként való teljes *eldologiasodása, visszájára fordulása* és *meghibbanása* – amiben azonban csak a tőkés termelés belső természete, meghibbanása jelenik meg a legkézzelfoghatóbb formában – a tőke mint „kamatos kamatot" hozó tőke; amikor is mint Moloch jelenik meg, aki az egész világot kívánja mint neki járó áldozatot, ámde úgy látja, hogy egy rejtelmes végzet folytán a jogos, magából a természetéből származó követeléseit soha nem elégítik ki, mindig keresztezik.

A tőke jellegzetes mozgása, mind a termelési folyamatban, mind a forgalmi folyamatban, a pénz vagy az áru visszatérése kiindulópontjához, a tőkéshez. Ez egyrészt kifejezi azt a reális átalakulást, hogy az árut termelési feltételeivé és a termelési feltételeket megint az áru formájába változtatják át; újratermelés. Másrészt azt a formális átalakulást, hogy az árut pénzzé, a pénzt megint áruvá változtatják át. Végül az érték megsokszorozását, $P–Á–P'$. Az eredeti érték, de a folyamatban megnagyobbodva, mindig megmarad ugyanazon tőkés kezében. Csak a formák változnak, amelyekben a kezében van, mint pénz, mint áru, vagy magának a termelési folyamatnak a formájában. A tőkének ez a *visszatérése* kiindulópontjához a kamatozó tőkében egészen *külsőleges*, a valóságos mozgástól – melynek formája – elválasztott alakra tesz szert. *A* kiadja pénzét, nem mint pénzt, hanem mint tőkét. Itt nem megy végbe változás a pénzzel. Csak gazdát cserél. Valóságos átváltozása tőkévé csak *B* kezében megy végbe. De *A* számára tőkévé vált azáltal, hogy a pénz átment *A* kezéből *B* kezébe.

* – gyümölcshöz – *Szerk.*

A tőke valóságos visszatérülése a termelési és a forgalmi folyamatokból *B* számára következik be. De *A* számára a visszatérülés ugyanazon módon következik be, mint az elidegenítés. *B* kezéből megint visszatér *A* kezébe. *Kölcsönadja* a pénzt, ahelyett, hogy kiadná.

A pénz minden helyváltoztatása a tőke valóságos termelési folyamatában az újratermelés egy mozzanatát fejezi ki, akár a pénz munkává átváltozását, akár a kész áru pénzzé átváltozását (a termelési aktus befejezését), akár a pénz áruvá visszaváltozását (a termelési folyamat megújítását, az újratermelés újrakezdését). A pénz helyváltoztatása, ha mint *tőkét kölcsönadják* – tehát nem tőkévé átváltoztatják, hanem mint tőke belekerül a forgalomba –, nem fejez ki mást, mint hogy ugyanazt a pénzt átviszik egyik kézből a másikba. A tulajdon-jogcím a kölcsönadó kezében marad, de a birtoklás átmegy az ipari tőkés kezébe. A kölcsönadó számára azonban attól a pillanattól kezdődik a pénz tőkévé átváltozása, amikor ahelyett, hogy mint pénzt kiadná, mint tőkét adja ki, azaz az ipari tőkés kezébe adja. (Tőke marad a számára akkor is, ha nem az ipari vállalkozónak, hanem a tékozlónak kölcsönzi, vagy ha egy munkásnak kölcsönöz, aki nem tudja házbérét fizetni. Az egész zálogházi história [ezen nyugszik].) Persze a másik átváltoztatja tőkévé, de ez olyan művelet, amely túl van azon, ami kölcsönadó és kölcsönvevő közt megy végbe. *Benne ez a közvetítés kihunyt*, nem látható, nincs közvetlenül beleértve. A pénz tőkévé való valóságos átváltozása helyett itt ennek csak tartalomnélküli formája mutatkozik meg. Mint a munkaképességnél, *a pénz használati értéke itt az lesz*, hogy csereértéket hoz létre, *nagyobb csereértéket, mint amennyit maga tartalmaz. Mint önmagát értékesítő értéket adják kölcsön*, mint árut, csakhogy mint olyan árut, amely éppen e tulajdonsága révén különbözik az árutól mint olyantól és ezért egyben az *elidegenítés egy sajátságos formájával bír*.

A tőke kiindulópontja az árubirtokos, a pénzbirtokos, röviden a tőkés. Minthogy nála a kiindulópont és a visszatérési pont egybeesik, ezért a tőkéshez tér vissza. Itt azonban a tőkés kettősen létezik, a tőke tulajdonosa és az ipari tőkés, aki valóságosan tőkévé változtatja a pénzt. Ténylegesen a tőke tőle áramlik ki és hozzá tér vissza. De csak mint birtoklóhoz. A tőkés kettősen létezik. Jogilag és gazdaságilag. Mint tulajdon ezért a jogi tőkéshez, a left handed Sam-hez* is visszatér. De a tőke visszatérése, amely értékének fenntartását magába zárja, a tőkét mint magát megtartó és megörökítő értéket tételezi, közvetett ugyan a II. sz. tőkés számára, de nem az az I. sz. tőkés számára. A visszatérés ezért itt nem is mint egy sor

* – házibaráthoz; balkézről részeshez - *Szerk.*

gazdasági folyamat következménye és eredménye fejeződik ki, hanem mint vevő és eladó közti különös jogi ügylet folyománya; hogy *kölcsönadják, ahelyett, hogy eladnák, tehát csak időlegesen idegenítik el.* Amit valójában *eladnak, az használati értéke*, amely *itt az*, hogy *csereértéket* ellik, profitot termel, több értéket termel, mint amennyit maga tartalmaz. Mint pénz nem változik a használat révén. De mint pénzt adják ki és mint pénz áramlik vissza.

A forma, amelyben visszaáramlik, a tőke újratermelésének módjától függ. Ha mint pénzt adják kölcsön, akkor a forgótőke formájában térül vissza, az egész értéke plusz többletérték, itt a többletértéknek vagy profitnak azon része, amely kamatra oldódik fel; a kölcsönzött pénzösszeg plusz a belőle fakadt növekményösszeg.

Ha gépi berendezés, építmény stb. formájában kölcsönzik, röviden olyan anyagi formában, amelyben a termelési folyamatban mint állótőkének kell funkcionálnia, akkor az állótőke formájában térül vissza, mint évi törlesztés, azaz mint ami pl. évente egyenlő a kopás pótlásával, egyenlő az állótőkének azzal az értékrészével, amely forgalomba lépett, plusz az értéktöbbletnek azzal a részével, amelyet mint profitot (itt a profit részét, kamatot) az állótőkére számítanak (nem amennyiben ez állótőke, hanem amennyiben egyáltalában meghatározott nagyságú tőke).

A profitban mint olyanban az értéktöbblet és ezért annak valóságos forrása már elhomályosodott és misztifikálódott,

1. azáltal, hogy formálisan tekintve a profit az egész előlegezett tőkére számított *értéktöbblet*; a tőke mindegyik része, akár álló, akár forgó, akár nyersanyagra, akár gépi berendezésre vagy munkára fordították, egyenlő nagyságú profitot hoz;

2. azáltal, hogy az *általános profitráta* meghatározása révén ahogy egy egyes adott, pl. 500-nyi tőkénél mindegyik ötödrész pl. 10 %-ot hoz, ha az értéktöbblet = 50, *úgy* most minden 500 vagy 100 tőke, bármilyen területen tevékenykedik, bármilyen is benne a változó és az állandó tőke aránya, bármilyen különböző a megtérülési ideje stb., ugyanabban a periódusban ugyanazt az átlagprofitot hozza, pl. 10 %-ot, mint minden más tőke, amelynek szerves feltételei egészen mások. Azáltal tehát, hogy az egyes tőkék *profitja*, elszigetelten tekintve, és a sajátmaguk által, saját termelési területükön létrehozott *értéktöbblet* reálisan különböző nagysággá válik.

A 2.-ben persze csak továbbfejlődött az, ami már az 1.-ben benne volt.

Mármost azonban az értéktöbbletnek ez a már külsőlegessé tett, az első egyszerű alakjától – amelyben még a születés köldökzsinórját mutatja – különböző és semmiképp sem első pillantásra felismerhető formája, a

profitként való létezése az, amin a kamat nyugszik. A kamat közvetlenül a *profitot* előfeltételezi – amelynek ő maga csak egy különös kategória, rovat alá sorolt része –, nem az értéktöbbletet. A kamatban tehát az értéktöbblet megint sokkal felismerhetetlenebb, mint a profitban, minthogy a kamat közvetlenül az értéktöbbletre csak a profit formájában vonatkozik.

A visszatérülés ideje a valóságos termelési folyamattól függ; a kamatozó tőkénél úgy *látszik*, hogy tőkeként való visszatérése a kölcsönadó és a kölcsönvevő közti puszta megegyezéstől függ. Úgyhogy ennek az ügyletnek a vonatkozásában a tőke visszatérülése többé nem a termelési folyamat által meghatározott eredményként jelenik meg, hanem úgy, mintha a tőke pénzformája egyetlen pillanatra sem menne veszendőbe. Persze ezeket az ügyleteket a valóságos visszatérülések határozzák meg. De ez nem *jelenik meg* magában az ügyletben.

A kamat, megkülönböztetve a profittól, – *a tőkére* való *puszta tulajdon értékét* jeleníti meg, azaz a *pénz* (értékösszeg, bármilyen formájú áru) tulajdonát magán-valóan tőke tulajdonává teszi és ezért az árut vagy a pénzt magáért-valóan magát értékesítő értékké. A munkafeltételek persze pusztán annyiban tőke, amennyiben a munkással szemben mint az ő nemtulajdona és ezért mint idegen tulajdon funkcionálnak. Mint ilyen azonban csak a munkával való ellentétben funkcionálnak. E *feltételeknek a munkával szemben ellentétes létezése tulajdonosukat tőkéssé teszi* és ezeket az általa birtokolt feltételeket tőkévé. De az *A* pénztőkés kezében a tőkének nincs meg ez az ellentétes jellege, amely tőkévé teszi, tehát ami a pénztulajdont is tőketulajdonként jeleníti meg. *A reális formameghatározottság, amely által a pénz vagy az áru tőkévé válik, kihunyt.* A pénzes *A* semmilyen módon nem a munkással áll szemben, hanem csak egy másik tőkéssel, *B*-vel. Amit elad neki, az valójában a pénz „használata"; azok a hatások, amelyeket a pénz elő fog idézni, ha termelő tőkévé változtatták. De valójában nem a használat az, amit közvetlenül elad. Ha árut adok el, akkor egy meghatározott használati értéket adok el. Ha pénzt vásárolok áruval, akkor azt a funkcionális használati értéket vásárolom meg, amellyel a pénz mint az áru átváltozott formája bír. Nem adom el az áru használati értékét a csereértékével együtt, sem pedig nem vásárolom meg a pénz különös használati értékét magával a pénzzel együtt. Mint pénznek azonban a pénznek – tőkévé átváltozása és tőkeként való funkciója előtt, amelyet a pénzkölcsönző kezében nem végez – nincs más használati értéke, mint az, amelylyel mint áru bír (arany, ezüst, ennek anyagi szubsztanciája), vagy mint pénz, az áru átváltozott formája. Valójában az, amit a pénz-kölcsönző az ipari tőkésnek elad – ami ebben az ügyletben végbemegy, az csak ez: Áten-

gedi neki a pénz tulajdonát meghatározott időre. Elidegeníti tulajdon-jogcímét bizonyos időre, és ezzel az ipari tőkés a tulajdont bizonyos időre megvásárolta. Pénze ezért tőkeként jelenik meg, még mielőtt elidegenítenék; a pénz vagy áru puszta tulajdona – elválasztva a tőkés termelési folyamattól – tőkeként. Hogy tőkének csak az elidegenítés után bizonyul, ez mit sem változtat a dolgon, mint ahogy nem változtat a gyapot használati értékén, hogy használati értéke csak a fonó számára történő elidegenítése után bizonyul annak; vagy hogy a hús használati értéke csak akkor, amikor már a mészáros boltjából átkerült a fogyasztó asztalára. A pénz, mihelyt nem a fogyasztásra költik el, az áru, mihelyt nem megint a tulajdonos fogyasztását szolgálja, ezért tulajdonosát tőkéssé teszi és magáért-valóan – elválasztva a tőkés termelési folyamattól és „termelő" tőkévé átváltoztatása *előtt* – tőke. Azaz tehát önmagát értékesítő, fenntartó és gyarapító érték. Éppúgy immanens tulajdonságuk, hogy értéket hoznak létre, kamatot hoznak, mint ahogy a körtefa tulajdonsága, hogy körtét terem. És mint ilyen kamatozó dolgot adja el a pénz-kölcsönző a pénzét az ipari tőkésnek. Minthogy a pénz fenntartja magát, magát fenntartó érték, ezért az ipari tőkés tetszőlegesen kikötött határidő múltával visszatérítheti. Minthogy ez évente meghatározott értéktöbbletet, kamatot hoz létre, sőt minden időköz alatt érték nő hozzá, ezért az ipari tőkés ezt az értéktöbbletet is évente vagy bármely más, megegyezéssel meghatározott határidőben fizetheti a kölcsönadónak. Hiszen a pénz mint tőke éppúgy naponta hoz értéktöbbletet, mint a bérmunka. A kamat pusztán a profit *különös név alatt rögzített része*, de *itt* úgy *jelenik meg*, mint ami a tőkének mint olyannak [alkotása], elválasztva a termelési folyamattól, s ezért [mint ami] csak ennek puszta tulajdonával, a pénz és áru tulajdonával [kapcsolatos], elválasztva azoktól a viszonyoktól, amelyek ennek a tulajdonnak a tőkés tulajdon jellegét, mert a munkával szembeni ellentétet adják; [mint] csak a tőke puszta tulajdonára és ezért a tőkére nézve sajátképpen sajátságos *értéktöbbletteremtés*, míg az *ipari profit* fordítva, úgy jelenik meg, mint puszta hozzátevés, amelyet a kölcsönvevő a tőke termelő alkalmazásával (vagy ahogy ezt még kifejezik, tőkésként végzett munkájával; a tőkés-funkciót itt egyenlővé teszik a munkával; sőt a bérmunkával azonosítják; mivel a valóban a termelési folyamatban funkcionáló ipari tőkés ténylegesen mint a termelés tevékeny szereplője, mint munkás jelenik meg, szemben a lusta, tétlen pénz-kölcsönzővel, aki a tulajdon funkcióját a termelési folyamattól elválasztva és azon kívül tölti be), azaz a munkások kizsákmányolásával szerez meg a kölcsönvett tőke révén.

A *kamat*, nem a *profit* jelenik meg ilymódon mint a tőkéből mint olyanból és ezért a tőke puszta tulajdonából folyó *értékteremtése* a tőkének;

ezért mint a tőke által sajátságosan létrehozott jövedelem. Ebben a formában fogják fel ezért a vulgáris közgazdászok is. Ebben a formában minden közvetítés kihunyt, és a tőke *fétisalakja*, valamint a *tőkefétis* elképzelése készen áll. Az alak szükségképp létrejön azáltal, hogy a tőke jogi tulajdona elválik gazdasági tulajdonától és a profit egy részének elsajátítása, kamat néven, egy a termelési folyamattól egészen elválasztott *magán-való tőkéhez* vagy *tőketulajdonoshoz* áramlik.

A vulgáris közgazdász számára, aki a tőkét az érték, az értékteremtés önálló forrásaként akarja ábrázolni, természetesen ez a forma talált csemege, olyan forma, amelyben a profit forrása már nem ismerhető fel és a tőkés folyamat eredménye – elválasztva a folyamattól – önálló létezésre tesz szert. *P–Á–P'* még tartalmaz közvetítést. *P–P'*-ben a tőke fogalomnélküli formáját kapjuk, a termelési viszony visszájára fordulását és eldologiasodását a legmagasabb hatványon.

Az *általános profitrátának* megfelel természetesen egy általános *kamatráta* vagy általános *kamatláb*. Itt nem szándékunk ezt tovább kifejteni, mivel a kamatozó tőke elemzése nem ebbe az általános szakaszba[185], hanem a *hitelről* szóló szakaszba tartozik. Ezzel szemben ahhoz, hogy a tőkének ezt a megjelenési formáját teljesen kidolgozzuk, fontos az a megjegyzés, hogy az általános profitráta sokkal kevésbé jelenik meg kézzelfogható, szilárd tényként, mint a *kamatráta* vagy a *kamatláb*. Bár a kamatláb állandóan ingadozik. Ma (az ipari tőkés pénzpiacán, és csakis erről beszélünk) 2, holnap 3, holnapután 5 %. De 2, 3, 5 % minden kölcsönvevő számára. Általános arány ez, hogy minden 100 £ pénzösszeg 2, 3, 5 %-ot hoz, míg ugyanaz az értékösszeg a valóságos tőke-funkcióban a különös termelési területeken igen különböző valóságos profitokat hoz, amelyeknek az eszményi átlagszínvonaltól való eltéréséből állandóan csak egy folyamat, egy visszahatás révén áll elő a színvonal, éspedig mindig csak a tőkének hosszabb forgalmi korszakaiban. Néhány évig a profitráta magasabban áll meghatározott területeken, a következő években alacsonyabban. Az éveket vagy az ilyen fejlődések egy sorát összefogva, *átlagban* az átlagprofit jön ki. Így azonban soha nem jelenik meg mint közvetlenül adott valami, hanem csak mint ellentmondó ingadozások átlageredménye. Másként van a kamatlábbal. *Általánosságban* ez naponta rögzített tény, olyan tény, amely az ipari tőkés számára éppenséggel előfeltételként és a kalkuláció tételeként szolgál műveleteinél. Az általános profitráta valójában csak eszményi *átlagszámként* létezik, amennyiben a valóságos profitok becslésére szolgál; csak átlagszámként létezik, elvonatkoztatásként, amennyiben mint magáértvalóan készet, meghatározottat, adottat rögzítik; a valóságban azonban csak

a valóságos különböző profitráták kiegyenlítődésének mozgását meghatározó tendenciában van, akár az egyes tőkéében ugyanazon a területen, akár a különböző tőkékében a különböző termelési területeken.

Amit a kölcsönadó a tőkéstől kíván, az az *általános* (átlagos) *profitrátára* van számítva, nem az ő egyéni eltérésére ettől. Az *átlag* itt *előfeltétellé* válik. Maga a kamatláb *változik*, de minden *kölcsönvevő* számára.

Egy meghatározott, egyenlő kamatláb ezzel szemben nemcsak átlagban, hanem ténylegesen létezik (habár változatok vannak minimum és maximum között, aszerint, hogy a kölcsönvevő elsőrendű-e vagy sem), és inkább az eltérések jelennek meg kivételekként, amelyeket különös körülmények indokolnak. Meteorológiai jelentések nem jegyzik fel pontosabban a barométer állását, mint a tőzsdei jelentések a kamatláb állását, nem erre vagy arra a tőkére, hanem a *pénzpiacon levő, azaz kölcsönözhető tőkére* nézve.

Nem itt a helye annak, hogy fejtegessük, honnan van a kölcsönözhető tőke kamatlábának ez a nagyobb rögzítettsége és egyenlősége, ellentétben és megkülönböztetve az általános profitráta kevésbé megfogható formájától. Az ilyen fejtegetés a hitelről szóló szakaszba tartozik. Annyi azonban kézenfekvő: A *profitráta* ingadozásai – teljesen eltekintve a különös előnyöktől, amelyeket egyazon termelési területen belüli egyes tőkések élveznek – mindegyik területen belül a piaci árak mindenkori állásától és a költségárak körüli ingadozásaiktól függnek. A *különböző* területekbeli *profitráták* különbsége csak a különböző területek, tehát a *különböző* áruk piaci árai**nak** a különböző áruk költségáraival való összehasonlítása révén ismerhető fel. A profitrátának egy különös területen az eszményi átlag alá süllyedése, ha huzamos, elegendő ahhoz, hogy erről a területről tőkét vonjanak el vagy új tőke átlagos szinten való bevitelét kizárják. Mert sokkalta inkább az új pótlólagos tőke bevitele, mintsem a befektetettnek az [újra] elosztása az, ami kiegyenlíti a tőke elosztását a különös területek közt. Ezzel szemben a különös területekbeli *többletprofit* csak a piaci áraknak a költségárakkal való összehasonlítása révén ismerhető fel. Mihelyt a különbség az egyik vagy másik módon megmutatkozik, a tőkék ki- és bevándorolnak a különös területekről és -re. Eltekintve attól, hogy ez a kiegyenlítés olyan aktusa, amelynek időre van szüksége, az átlagprofit minden különös területen magán csak azoknak a profitrátáknak az átlagában jelenik meg, amelyeket – aszerint, hogy milyen a tőke természete – pl. egy 7 éves stb. ciklus alatt realizálnak. A puszta *alá* és *fölé* ingadozások tehát – ha nem lépik túl az átlagmértéket, ha nem öltenek rendkívüli formát – nem elegendők arra, hogy tőkeátvitelt idézzenek elő, amihez még hozzájárulnak

azok a nehézségek, amelyeket az állótőke szegez szembe az átvitelekkel. Pillanatnyi konjunktúrák csak korlátozott mértékben hathatnak, és inkább a pótlólagos tőke vonzására vagy taszítására, mint a különböző területeken befektetett tőke újraelosztására.

Látjuk, ez az egész igen bonyolult mozgás, mikor is tekintetbe jön egyrészt mindegyik különös terület piaci ára, a különböző áruk összehasonlító költségára, a kereslet és a kínálat állása mindegyik területen belül, másrészt a különböző területek tőkéseinek konkurrenciája, és mikor is a gyorsabb vagy lassabb kiegyenlítődés azonkívül függ a tőkék különös szerves összetételétől (pl. több álló vagy forgó) és áruik különös természetétől, aszerint, hogy használati érték-természetük a piacról való gyorsabb elvonást, a bevitel csökkentését vagy gyarapítását könnyebben megengedi, a piaci árak állásának megfelelően.

Ezzel szemben a pénztőke esetében – a pénzpiacon – vevőknek és eladóknak, keresletnek és kínálatnak csak két fajtája áll egymással szemben. Az egyik oldalon a kölcsönvevő tőkésosztály, a másikon a kölcsönadó. Az árunak ugyanaz a formája – pénz. Mindazon különös alakok, amelyeket a tőke ölt aszerint, hogy milyen a különös termelési terület vagy forgalmi terület, ahol be van fektetve, itt kihunytak. Itt a tőke az önálló csereérték, a pénz különbségnélküli, önmagával egyenlő alakjában létezik. A különös területek konkurrenciája itt véget ér; mind össze van dobva mint pénzkölcsönvevő, és a tőke is abban a formában áll mindnyájukkal szemben, amelyben még közömbös alkalmaztatásának formái iránt. Mint az, amiként a termelő tőke *csak a különös területek közötti mozgásban [és] konkurrenciában jelenik meg, mint az osztály [magán-valóan] közös tőkéje, úgy lép fel itt valóságosan, súlya szerint, a tőke iránti keresletben.* Másrészt a pénztőke (a tőke a pénzpiacon) valóban azzal az alakkal bír, amelyben mint közös elem, közömbösen különös alkalmaztatása iránt, oszlik el a különböző területek közt, a tőkésosztály közt, mindegyik különös terület termelési szükségletei szerint. Ehhez járul, hogy a nagyipar fejlődésével a pénztőkét, amennyiben a piacon fellép, mindinkább nem az egyes tőkés képviseli, a piacon levő tőke egyik vagy másik részletének tulajdonosa, hanem koncentrálódik, megszerveződik, és egészen másként, mint a reális termelés, [alá van vetve] a tőkét képviselő bankárok ellenőrzésének. Úgyhogy egyrészt, ami a kereslet formáját illeti, egy osztály súlya lép vele szembe; de ami a kínálatot illeti, ez mint kölcsönadható tőke *en masse**, mint a társadalom kölcsönadható tőkéje, kevésszámú tartályban koncentrálódva jelentkezik.

* – tömegesen – *Szerk.*

Ez néhány azok közül az okok közül, amiért az *általános profitráta* elmosódó ködképként jelenik meg a *szilárd kamatláb* mellett, amely nagyságát tekintve ingadozik ugyan, ami azonban éppoly kevéssé akadályozza meg, hogy egyformán ingadozzék minden kölcsönvevő számára és velük ezért mindig mint szilárd, adott valami lépjen szembe, mint ahogy az értékváltozás nem akadályozza a pénzt abban, hogy minden áruval szemben egyenlő értéke legyen. Mint ahogy az áruk piaci árai naponta ingadoznak, ami nem akadályozza azt, hogy naponta *jegyezzék* ezeket, úgy a kamatláb is, amelyet éppolyan rendszeresen jegyeznek a pénz *áraként*. Ez azért van, mert itt a tőkét magát kínálják fel mint különös árut – *pénzt* –; árának rögzítése ezért a *piaci ár* rögzítése, mint minden más áru esetében; a kamatráta ezért mindig mint *általános kamatráta*, mint ennyi meg ennyi pénzért ennyi meg ennyi jelentkezik, míg a profitráta *ugyanazon* területen belül különböző lehet az áruk egyenlő piaci árai mellett (aszerint, hogy milyenek a feltételek, amelyek közt az egyes tőkék ugyanazt az árut termelik; mert a profit különös rátája nem az áru piaci árától, hanem a piaci ár és a költségár közötti különbségtől függ) és a különböző területeken belül csak a folyamat állandó ingadozásai révén egyenlítődik ki. Egyszóval: Csak a pénztőkében, a kölcsönadható pénztőkében vált a tőke *áruvá*, amelynek önmagát értékesítő minősége *szilárd árral* bír, melyet a mindenkori kamatban jegyeznek.

Mint *kamatozó* tőke, mégpedig közvetlen formájában mint *kamatozó pénztőke* (a kamatozó tőke többi formái, amelyekkel itt nem törődünk, megint ebből a formából leszármazottak és feltételezik ezt), a tőke ezért megkapta tiszta fétisformáját. *Először* azáltal, hogy folytonosan *pénzként* létezik, olyan forma ez, amelyben a tőke minden meghatározottsága kihunyt és reális elemei láthatatlanok, mint az önálló csereérték puszta létezése, mint önállósult érték létezik. A tőke reális folyamatában a pénzforma tovatűnő forma. A pénzpiacon a tőke mindig ebben a formában létezik. *Másodszor*, az általa létrehozott értéktöbblet, [itt] megint a pénz formájában, úgy jelenik meg, mint ami a tőkét mint olyant illeti meg, s ezért a pénztőke, a folyamatától elválasztott tőke puszta tulajdonosát. *P–Á–P'* itt *P–P'* lesz, mégpedig ahogy a tőke formája itt a különbségnélküli pénzforma – hisz a pénz éppen az a forma, amelyben az áruk mint használati értékek különbsége, ezért *a termelő tőkék különbsége* is, *amelyek ezeknek az áruknak a létezési feltételeiből állnak, maguknak a termelő tőkéknek a különös formája kihunyt* –, úgy az értéktöbblet, amelyet létrehoz, a többletpénz, amivé válik vagy ami, meghatározott rátában jelenik meg, amelyet magán a pénzösszeg tömegén mérnek, 5 % kamatnál 100 mint tőke = 105. Így a

magát értékesítő érték vagy a pénzteremtő pénz tisztán kézzelfogható formája. Egyszersmind a tisztán gondolatnélküli forma. A megfoghatatlan, misztifikált forma. A tőke kifejtésében *P–Á–P*-ből indultunk ki,[186] aminek *P–P'* csak az eredménye volt. Most *P–P'-vel mint szubjektummal* találkozunk. Ahogy a növekedés a fa sajátja, úgy a pénznemzés (τόκος*) a tőkéé ebben a pénzként való tiszta formájában. A megfoghatatlan formát, amelyet a felszínen készentalálunk, és amelyből az elemzésben ezért kiindultunk, most megint megtaláljuk mint a folyamat eredményét, amelyben a tőke alakja lassanként mind elidegenültebbé válik és mind kevesebb vonatkozása van belső lényegéhez.

A pénz mint az áru átváltozott formája volt az, amiből kiindultunk. *A pénz mint a tőke átváltozott formája* az, amihez elérkezünk, éppúgy, ahogy az árut a tőke termelési folyamata előfeltételének és eredményének ismertük fel.

Ebben a legfurcsább alakjában, amely egyszersmind a legközelebb áll a legnépszerűbb elképzeléshez, a tőke mind a vulgáris közgazdászok „alapformája", mind pedig egy felszínes bírálat legközelebbi támadáspontja; az előbbi részint azért, mert a belső összefüggés itt jelenik meg a legkevésbé és a tőke olyan formában lép fel, amelyben érték önálló forrásának *látszik*, részint azért, mert ebben a formában *ellentétes* jellege teljesen elsikkadt és kihunyt, nincsen ellentét a munkával. Másrészt azért támadják, mert ez az a forma, amelyben a tőke a legirracionálisabban lép fel, a legkönnyebb támadáspontot nyújtja a vulgáris szocialisták számára.

A XVII. századi polgári közgazdászok (Child, Culpeper[187] stb.) polémiája a kamat mint az értéktöbblet önálló formája ellen csak a felemelkedő ipari burzsoázia harca a régimódi uzsorások, a pénzvagyon akkori monopolizálói ellen. A kamatozó tőke itt még özönvízelőtti tőkeforma, amelyet előbb alá kell rendelni az ipari tőkének és ettől abba a függő helyzetbe kell kerülnie, amelyet a tőkés termelés bázisán elméletileg és gyakorlatilag el kell foglalnia. A burzsoázia nem habozott az állami segítséget itt, akárcsak másutt segítségül venni, amikor arról volt szó, hogy a készentalált, hagyományos termelési viszonyokat a sajátjaival adekvátá tegye.

Világos, hogy a profit más elosztása különböző fajta tőkések közt, tehát az ipari profit felemelése a kamatláb leszállítása révén és megfordítva, semmilyen módon nem érinti a tőkés termelés lényegét. A kamatozó tőke mint a tőkének az „alapformája" ellen irányuló szocializmus tehát nemcsak hogy maga szőröstül-bőröstül foglya a polgári látókörnek. Amennyiben

* – ivadék; kamat – *Szerk.*

polémiája nem félreértett, valamilyen homályos törekvéssel maga a tőke ellen irányuló támadás és bírálat – amely azonban azonosítja ezt egyik leszármazott formájával –, ez a szocializmus semmi egyéb, mint szocialistának álcázott törekvés a polgári hitel kifejlesztésére, tehát csak a viszonyok fejletlenségét fejezi ki abban az országban, amelyben az ilyen polémia szocialistának tünteti fel magát; maga is csak a tőkés fejlődés elméleti tünete, habár ez a polgári törekvés igen hajmeresztő formákat ölthet, mint pl. az „ingyen hitel"-ét[188]. Így a saint-simonizmus, amikor dicsőíti a bankárságot. (Később a *Crédit Mobilier*[189].)

[2.] *Kamatozó tőke és kereskedelmi tőke az ipari tőkéhez való viszonyában. Régebbi formák. Leszármazott formák*

Minthogy a kereskedelmi és a kamat-forma régebbi, mint a tőkés termelés formája, az ipari tőke, amely a tőkeviszony *alapformája*, ahogy az a polgári társadalmon uralkodik – és amelyből minden más forma csak leszármazottként vagy másodlagosként jelenik meg, leszármazottként, mint a kamatozó tőke; másodlagosként, azaz mint tőke egy különös funkcióban (amely forgalmi folyamatához tartozik), mint a kereskedelmi tőke –, ezért keletkezése folyamatában az ipari tőkének ezeket a formákat előbb alá kell vetnie magának és önmaga leszármazott vagy különös funkcióivá kell átváltoztatnia. Ezeket a régebbi formákat készentalálja kialakulásának és keletkezésének korszakában. Készentalálja őket mint *előfeltételeket*, de nem önmaga által tételezett előfeltételekként, nem saját életfolyamata formáiként. Ahogy eredetileg az árut készentalálja, de nem saját termékeként, és a pénzforgalmat készentalálja, de nem saját újratermelésének mozzanataként. Ha a tőkés termelés ki van fejlődve formáinak szélességében és ez az uralkodó termelési mód, akkor a kamatozó tőkén uralkodik az ipari tőke, és a kereskedelmi tőke csak egy a forgalmi folyamatból leszármazott alakja magának az ipari tőkének. De mint önálló formát mindkettőt előbb meg kell törni és alá kell vetni az ipari tőkének. A kamatozó tőkével szemben erőszakot alkalmaznak (az államot), a kamatláb erőszakos leszállítása útján, úgyhogy többé nem diktálhatja a feltételeket az ipari tőkének. Ez azonban olyan forma, amely a tőkés termelés legfejletlenebb fokaihoz tartozik. Az ipari tőke igazi eljárása arra, hogy a kamatozó tőkét magának alávesse, egy rá sajátságos forma – a *hitelrendszer* megteremtése. A kamatláb erőszakos leszállítása olyan forma, amelyet maga az ipari tőke még egy korábbi termelési mód módszereiből vesz kölcsön, és amelyet mint haszon-

talant és célszerűtlent félredob, mihelyt megerősödött és terepét meghódította. A *hitelrendszer* az ipari tőke saját teremtése, maga is az ipari tőke egyik formája, amely a manufaktúrával kezdődik, tovább kiképeződik a nagyiparral. A hitelrendszer eredetileg *polemikus forma* a régimódi uzsorások ellen (aranyművesek Angliában, zsidók, lombardok stb.). Az írások, amelyekben első titkait taglalják a XVII. században, mind ebben a polemikus formában vannak tartva.

A *kereskedelmi tőkét* különböző formákban rendelik alá az ipari tőkének, vagy ami ugyanaz, válik ennek funkciójává; a kereskedelmi tőke az ipari tőke egy különös funkcióban. A *kereskedő*, ahelyett, hogy az árut vásárolná meg, bérmunkát vásárol, amellyel megtermeli az árut, melyet a kereskedelemben való eladásra szán. Ezáltal azonban maga a kereskedelmi tőke elveszti azt a szilárd formát, amellyel a termeléssel szemben bírt. A középkori céheket ezáltal legyőzte a manufaktúra, és a kézművesség szűkebb körre szorult. A középkorban a *kereskedő* (a szórványos pontokon kívül, ahol a manufaktúra kifejlődik, Olaszországban, Spanyolországban stb.) pusztán *elhelyezője*[190] az akár a városi céhek, akár a parasztok termelte *áruknak*. A kereskedőnek ez az átváltozása ipari tőkéssé egyszersmind a kereskedelmi tőke átváltozása az ipari tőke egy puszta formájává. Másrészt a *termelő* kereskedővé válik. Ahelyett, hogy pl. a posztókészítő a kereskedőtől kapná anyagát egymás után kis adagokban és ennek dolgoznék, maga vásárolja az anyagot tőkéje arányában stb. A termelési feltételek mint önmaga által vásárolt áruk kerülnek bele a folyamatba. És ahelyett, hogy az egyes kereskedő számára vagy meghatározott vevők számára termelne, a posztókészítő most a kereskedelmi világ számára termel. Az első formában a kereskedő uralkodik a termelésen és a kereskedelmi tőke az általa mozgásba hozott kézművesiparon és paraszti háziiparon. A szakmák az ő alantasai. A másodikban a termelés tőkés termeléssé változik. A termelő maga kereskedő; a kereskedelmi tőke már csak a forgalmi folyamatot közvetíti; meghatározott funkciót végez a tőke újratermelési folyamatában. Ez két forma. A kereskedő mint kereskedő termelővé, ipari vállalkozóvá válik. Az ipari vállalkozó, a termelő kereskedővé válik. Eredetileg a *kereskedelem* az előfeltétele a céhes, a falusi-házi és a feudális mezőgazdasági termelés tőkéssé változtatásának. A kereskedelem fejleszti a terméket áruvá, részint azáltal, hogy piacot teremt számára, részint új áruegyenértékeket, részint a termelés számára új anyagokat visz be és ezzel olyan termelési módokat nyit meg, amelyek eleve a kereskedelemre vannak alapozva, mind a piac számára való termelésre, mind a termelésnek a világpiacról származó elemeire. Mihelyt a manufaktúra valamelyest megerősödik, és még inkább

mint nagyipar, a maga részéről megteremti a piacot, meghódítja azt, részben erőszakosan megnyit magának piacokat, amelyeket azonban magukkal az *áruival* hódít meg. A továbbiakban a kereskedelem már csak szolgája az ipari termelésnek, amelynek számára a folyvást kibővülő piac életfeltétellé vált, mivel a folyvást bővülő tömegtermelés – amelyet nem korlátoznak a kereskedelem meglevő határai (amennyiben a kereskedelem csak létező keresletet fejez ki), hanem egyes-egyedül csak a meglevő tőke nagysága és a munkások kifejlődött termelőereje – folyvást túlárasztja a meglevő piacot és ezért állandóan korlátainak kibővítésén és eltávolításán dolgozik. Itt a kereskedelem szolgája az ipari tőkének; olyan funkciót végez, amely ennek termelési feltételeiből sugárzik ki. *A gyarmati rendszer* révén (egyidejűleg a tilalmi rendszerrel) az ipari tőke, első fejlődési periódusaiban, erőszakosan igyekszik piacot és piacokat biztosítani magának. Az ipari tőkés előtt a világpiac áll; saját költségárait ezért nemcsak a hazai piaci árral, hanem az egész világpiac áraival hasonlítja össze és kell állandóan összehasonlítania. Állandóan erre való tekintettel termel. Ez az összehasonlítás a korábbi periódusban csak a kereskedőrendnek jut és így a kereskedelmi tőkének uralmat biztosít a termelő tőke felett.[191]

*

A *kamat* tehát nem egyéb, mint a profit egy része (amely viszont maga sem egyéb, mint értéktöbblet, meg nem fizetett munka), amelyet az ipari tőkés azon idegen tőke tulajdonosának fizet, mellyel kizárólagosan vagy részben „dolgozik". A kamat a profit – az értéktöbblet – egy része, amelyet különös kategóriaként rögzítve saját név alatt leválasztanak az összprofitról; olyan elválasztás ez, amely korántsem a kamat eredetére vonatkozik, hanem csak *kifizetésének* vagy elsajátításának módjára. Ahelyett, hogy maga az ipari tőkés sajátítaná el – habár ő az a személy, akinek kezében van közvetlenül az egész értéktöbblet, bárhogy oszoljék meg a járadék, ipari profit és kamat néven közötte és más személyek közt –, a profitnak ezt a részét levonja a saját jövedelméből és kifizeti a tőke tulajdonosának.

Ha a profitráta adott, akkor a kamatráta relatív magassága attól az aránytól függ, amelyben a profit eloszlik kamatra és ipari profitra, ha a megosztás aránya adott, akkor a kamatráta abszolút magassága (azaz a kamat aránya a tőkéhez) a profitrátától függ. Hogy hogyan határozódik meg a megosztásnak ez az aránya, azt nem itt kell megvizsgálni. A tőke, azaz a tőkék reális mozgásának vizsgálatába tartozik, míg itt a tőke általános formáival van dolgunk.

A kamatozó tőke kialakulása, elválása az ipari tőkétől *szükségszerű* terméke az ipari tőke, maga a tőkés termelési mód fejlődésének. A pénz (értékösszeg, amely mindig átváltoztatható a termelési feltételekké) vagy a termelési feltételek, amelyekké a pénz minden pillanatban átváltoztatható, és amelyeknek csak átváltozott formája, tőkeként alkalmazva, egy meghatározott mennyiségű idegen munka felett parancsnokol, több munka felett, mint amennyit maga tartalmaz. Nemcsak fenntartja értékét a munkával való cserében, hanem gyarapítja, értéktöbbletet ellik. A pénznek vagy az áruknak mint *tőkének* értékét nem az az érték határozza meg, amellyel mint pénz vagy áruk bírnak, hanem az az értéktöbbletmennyiség, amelyet birtokosuk számára „termelnek". A tőke terméke profit. A tőkés termelés alapzatán csak különböző *alkalmazása* a pénznek az, hogy pénzként vagy tőkeként adják-e ki. A pénz (áru), a tőkés termelés alapzatán, *magán-valóan* tőke (éppúgy, ahogy a *munkaképesség magán-valóan* munka), mert 1. termelési feltételekké változtatható és úgy, ahogy van, pusztán ezek elvont kifejezése, *értékként* való létezésük, és 2. azért bírnak a gazdagság tárgyi elemei magán-valóan azzal a tulajdonsággal, hogy ők tőke, mert ellentétük — a bérmunka —, az, ami tőkévé teszi őket, mint a társadalmi termelés alapzata megvan.

A *járadék* szintén csak az értéktöbblet egy részének neve, amelyet az ipari tőkésnek kell fizetnie, éppúgy, ahogy a *kamat* az értéktöbbletnek egy másik része, amelyet beszed ugyan (mint a járadékot), de egy harmadik személynek ki kell fizetnie. De itt a nagy különbség: A földtulajdon révén a földtulajdonos *akadályozza* a tőkét abban, hogy a mezőgazdasági termékek értékeit költségáraikká kiegyenlítse. Erre módot ad neki a földtulajdon monopóliuma. Módot ad neki arra, hogy az érték és a költségár közti különbséget bezsebelje. Másrészt — amennyiben a különbözeti járadékról van szó — képessé teszi arra, hogy egy meghatározott talaj terméke piaci értékének az egyéni értéke feletti többletét beszedje, ahelyett, hogy ez a különbség, mint a többi szakmákban, többletprofitként azoknak a tőkéseknek a zsebébe kerülne, akik kedvezőbb feltételek közt dolgoznak, mint amilyenek az átlagos feltételek, melyek a kereslet tömegét elégítik ki, a termelés zömét meghatározzák és ezért mindegyik különös termelési terület piaci értékét szabályozzák. A földtulajdon *eszköz* arra, hogy az ipari tőke által termelt értéktöbblet egy részét elkaparintsák. A kölcsönzött *tőke* ezzel szemben *eszköz* arra — annyiban, amennyiben a tőkés kölcsönvett tőkével dolgozik —, hogy az *egész* értéktöbbletet maga megtermelje. Az, hogy a pénzt (árut) tőkeként kölcsönözni lehet, nem jelent egyebet, mint hogy *magán-valóan* tőke. A földtulajdon ricardoi értelemben való

eltörlése, tudniillik átváltoztatása állami tulajdonná, úgyhogy a járadékot az államnak fizetik a földtulajdonos helyett, – ez eszmény, szívbéli kívánság, amely a tőke legbelső lényéből sarjad. A tőke nem törölheti el a földtulajdont. De [állami] járadékká változtatása által mint *osztály* elsajátítja állami kiadásainak fedezésére, tehát kerülőúton sajátítja el, amit közvetlenül nem tud kézbe fogni. A kamat és a kamatozó tőke eltörlése ezzel szemben magának a tőkének és a tőkés termelésnek az eltörlése. Amíg a pénz (áru) tőkeként szolgálhat, addig tőkeként eladható. Ezért teljesen a kispolgári utópistákhoz méltó, hogy ők, akik akarják az árut, de a pénzt nem, ők akarják az ipari tőkét, de a kamatozót nem, akarják a profitot, de a kamatot nem.

Nem két különböző tőke, a kamatozó és a profitot hozó, hanem *ugyanaz* a tőke az, ami a folyamatban tőkeként funkcionál, profitot hoz, amely két különböző tőkés közt oszlik el: aközött, aki a folyamaton kívül áll és mint tulajdonos a *magán-való* tőkét képviseli {e tőkének azonban lényeges feltétele, hogy *magántulajdonos* képviselje; enélkül nem válik tőkévé a bérmunkával ellentétben}, és aközött, aki a funkcionáló tőkét, a folyamatban levő tőkét képviseli.

[*3. Az értéktöbblet elosztása. Kamat és ipari profit viszonya*]

A profit *megosztásának* további „megcsontosodása" vagy önállósodása úgy lép fel, hogy *m i n d e g y i k* tőke *profitja* – tehát hogy a tőkék egymás közti kiegyenlítődésére alapozott *átlagprofit* is – szétesik vagy széttagolják két egymástól független, illetve egymással szemben önálló alkotórészre – kamatra és ipari profitra, melyet most néha egyszerűen *profitnak* is neveznek, vagy új keresztnevet kap: *a felügyeleti munka bére* stb. Ha a profitráta (átlagprofit) = 15%, és a *kamatráta* (amely, mint láttuk, mindig az *általános* formában van rögzítve) = 5% (amelynek általános rátáját mindig jegyzik a pénzpiacon mint a pénz „értékét" vagy „árát"), akkor a tőkés – még ha tulajdonosa is a tőkének és semmilyen részét sem *kölcsönvette*, a profitot tehát nem kell két tőkés közt megosztani – úgy tekinti, hogy ebből a 15%-ból 5% tőkéjének *kamatát* képviseli, ezzel szemben csak 10% a profitot, amelyet a tőke termelő alkalmazása révén csinált. Ezzel az 5% kamattal ő mint „ipari tőkés" tartozik önmagának mint a tőke „tulajdonosának"; ez jár *magán-való tőkéjének*, ennélfogva neki is mint a *magán-való tőke* tulajdonosának (ami egyszersmind a tőke magáért-való léte, vagyis a tőke tőkésként, tulajdonként való léte, amely másokat kizár magából), a tőkének,

elvonatkoztatva a termelési folyamattól, megkülönböztetve a funkcionáló tőkétől, folyamatban levő tőkétől és az „ipari tőkéstől" mint ennek a funkcionáló, „dolgozó" tőkének a képviselőjétől. A „kamat" a tőke gyümölcse, amennyiben ez nem „dolgozik", nem funkcionál, és a profit a „dolgozó", funkcionáló tőke gyümölcse. Ez analóg azzal, ahogy az a bérlő-tőkés, aki egyszersmind földtulajdonos, tulajdonosa a talajnak, amelyet tőkés módon kiaknáz — profitjának a *járadékot* alkotó részét, ezt a többletprofitot nem magának mint tőkésnek, hanem magának mint földtulajdonosnak, nem a tőkének, hanem a földtulajdonnak tulajdonítja; úgyhogy ő, a tőkés magának mint földtulajdonosnak tartozik a „járadékkal". Így a tőke az egyik meghatározottságban ugyanazzal a tőkével a maga másik meghatározottságában éppoly szilárdan lép szembe, mint a földtulajdon és a tőke, amelyek valójában két lényegileg különböző termelési eszközre alapozott jogcímet alkotnak idegen munka elsajátítására.

Ha egyrészt öt részestárs egy pamutgyárat üzemeltet, amely 100 000 £ tőkét képvisel és 10% profitot ad, tehát 10 000 £-et, akkor mindegyik ennek a profitnak $^1/_5$-ét kapja, = 2000 £-et. Ha másrészt egyetlen tőkés ugyanazt a tőkét fektette egy gyárba és ugyanazt a 10 000 £ profitot csinálja, akkor nem úgy számol, hogy 2000 £ részestárs-profitot vételez be és 8000 £ társulati profitot a nem-létező négy részestársra. Magán-valóan a *profit puszta megosztása* különböző tőkések közt, akiknek különböző jogcímük van ugyanarra a tőkére és egyik vagy másik formában társtulajdonosai *ugyanannak* a tőkének, ezért semmiképp nem alapoz meg különböző kategóriákat e részek számára. Miért teszi hát ezt a tőke kölcsönadója és a tőke kölcsönvevője közötti véletlen megosztás?

Prima facie* csak a profit megosztásáról van szó, ahol a tőkének két tulajdonosa, különböző jogcímek alatti tulajdonosa van — prima facie jogi, nem gazdasági mozzanat. Hogy egy tőkés saját tőkével termel-e vagy idegennel, vagy hogy milyen arányban termel sajáttal és idegennel, ez magán- és magáért-valóan teljességgel közömbös. Honnan van tehát, hogy a profitnak ez a profitra és kamatra való megosztása nem véletlen megosztásként jelenik meg, amely attól a véletlentől függ, hogy a tőkésnek *egy másikkal* valóban osztoznia kell-e vagy sem, hogy véletlenül saját vagy idegen tőkével működik-e, hanem hogy éppenséggel még ha pusztán saját tőkével termel is, minden körülmények közt széthasad a tőke puszta tulajdonosára és a tőke alkalmazójára, a termelési folyamaton kívüli tőkére és a termelési

* — Első pillantásra — *Szerk.*

folyamatbeli tőkére, tőkére, amely *magán-valóan* kamatot hoz, és tőkére, amely *folyamatban-levőként* a profitot hozza?

Itt egy reális mozzanat szolgál alapul. A pénz (mint egyáltalában az áru értékkifejezése) a folyamatban pusztán azért sajátít el értéktöbbletet, bárhogy kereszteljék is ezt és bármilyen részekre tagolják is szét, mert már a termelési folyamat *előtt tőkeként* van előfeltételezve. A folyamatban fenntartja, termeli és újratermeli magát tőkeként és egyre bővítettebb szinten. De már a folyamat *előtt* – ha egyszer a tőkés termelési mód adott, ennek bázisán és az ennek megfelelő társadalmi viszonyokon belül dolgoznak, tehát nem a tőke kialakulási folyamatáról van csupán szó – *tőkeként* létezik, magán-valóan, a jellege szerint, amely csak a folyamatban valósul meg ugyan és egyáltalában valóságával csak magában a folyamatban bír. Ha nem tőkeként kerülne bele, akkor nem is kerülne ki belőle tőkeként, azaz profitot hozó pénzként, magát értékesítő értékként, értéktöbbletet nemző értékként. Úgy van ez, mint a pénzzel. Ez a pénzdarab pl. nem egyéb, mint egy darab fém. Csak a forgalmi folyamatbeli funkciója révén pénz. De az áruk forgalmi folyamatát egyszer előfeltételezve, a pénzdarab nemcsak pénzként funkcionál, hanem mint ilyen minden egyes esetben előfeltétele a forgalmi folyamatnak, mielőtt belekerül. A tőke nemcsak eredménye, hanem előfeltétele a tőkés termelésnek. A pénz és az áruk ezért magán-valóan latens tőke, potenciálisan tőke; minden áru ez, amennyiben pénzzé átváltoztatható, a pénz, amennyiben olyan árukká átváltoztatható, amelyek a tőkés termelési folyamat elemeit alkotják. A pénz tehát – mint az áruk és munkafeltételek tiszta értékkifejezése – magán-valóan mint tőke előfeltétele a tőkés termelésnek. Mi a tőke, nem eredményként, hanem a folyamat előfeltételeként tekintve? Mi teszi tőkévé, mielőtt a folyamatba bekerül, úgyhogy ez csak az ő immanens jellegét fejleszti ki? A társadalmi meghatározottság, amelyben létezik. Hogy az eleven munkával a múltbeli munka, a tevékenységgel a termék, az emberrel a dolog, a munkával saját tárgyi feltételei idegen, önálló, magán-valóan rögződő szubjektumokként, megszemélyesedésekként állnak szemben, röviden *idegen tulajdonként*, éspedig ebben az alakban magának a munkának „alkalmazóiként" és „parancsnokló-iként", amelyet elsajátítanak, ahelyett, hogy az sajátítaná el ezeket. Hogy az érték – akár pénzként, akár áruként létezzék –, továbbfejlődve a munkafeltételek – *idegen tulajdonként* állnak szemben a munkással, öntulajdonosokként, ez nem jelent egyebet, mint hogy a nem-munkás *tulajdonaként* állnak vele szemben, vagy legalábbis hogy ő ezekkel, amennyiben tőkés, nem munkásként áll szemben, hanem az érték stb. *tulajdonosaként*, a *szubjektumként*, amelyben ezek a dolgok saját akarattal bírnak, önmagukéi és ön-

álló hatalmakként megszemélyesednek. A *tőke* mint a termelés előfeltétele, a tőke, nem ahogyan kikerül a termelési folyamatból, hanem amilyen, mielőtt belekerül – ez az az ellentét, amelyben a munka mint idegen munka áll vele, és amelyben a tőke maga mint idegen tulajdon áll a munkával. Az ellentétes társadalmi meghatározottság az, ami benne ki van fejezve, és ami, elválasztva magától a folyamattól, a *tőketulajdonban mint olyanban* fejeződik ki.

Ez az egy mozzanat mármost, elválasztva magától a tőkés termelési folyamattól, amelynek állandó eredménye, és amelynek állandó eredményeként ennek állandó előfeltétele, abban fejeződik ki, hogy a pénz, az áru, magán-valóan, *latensen* tőke, hogy ezeket *tőkeként el* lehet *adni*, és hogy ebben a formában a *tőke puszta tulajdonát*, a *tőkést mint puszta tulajdonost* képviselik, eltekintve az ő tőkés funkciójától – ezek magukért-valóan tekintve nem egyebek, mint idegen munka feletti parancsnoklás, és ezért magát értékesítő érték, és igényt adnak idegen munka elsajátítására.

Itt szintén világosan kidomborodik, hogy ez a *viszony* a jogcím és eszköz az idegen munka elsajátítására, nem pedig valamilyen munka vagy ellenérték, amelyet a tőkés oldalán adnak.

A *kamat* ezért úgy jelenik meg, mint a tőkének mint tőkének, a tőke puszta tulajdonának köszönhető *értéktöbblet*, amelyet azért hoz ki a termelési folyamatból, mert tőkeként kerül bele, amely tehát a tőkét *mint olyant* illeti meg, függetlenül a termelési folyamattól, habár csak a termelési folyamat*ban* igazolódik, olyan értéktöbblet, amelyet ennélfogva mint tőke már latensen magában foglal; az *ipari profit* ezzel szemben úgy jelenik meg, mint az értéktöbbletnek az a része, amely a tőkést nem a tőke tulajdonosaként, hanem funkcionáló tulajdonosként, funkcionáló tőkeként illeti meg. Ahogy ebben a termelési módban minden visszájára fordítva ábrázolódik, úgy végül az utolsó visszájárafordítás is kamat és profit viszonyában, úgyhogy a profit különös rovat alatt leválasztott része éppenséggel a legsajátabban a tőkéhez tartozó termékként, az ipari profit pedig pusztán erre ojtott hozzátételként ábrázolódik.

Minthogy a pénztőkés valójában csak a *tőke tulajdonosaként* húzza részét az értéktöbbletből, míg ő megáll magán a termelési folyamaton kívül; minthogy a tőkének – azaz a tőkére való puszta tulajdon-jogcímnek – az árát a pénzpiacon a kamatrátában jegyzik, mint mindegyik más áru piaci árát; minthogy az a részesedés, amelyet a *tőke magán-valóan*, a tőke *puszta tulajdona* az értéktöbbletből ad, ilymódon *adott* nagyság, míg a profitráta ingadozik, minden pillanatban különböző a különböző területeken, mindegyik területen pedig különböző az egyes tőkések közt, mivel ezek

részint különbözően kedvező feltételek közt termelnek, részint különböző fokú körültekintéssel és energiával zsákmányolják ki tőkés módon a munkát, részint különböző fokú szerencsével és furfanggal szedik rá az áruk vásárlóit vagy eladóit (kisajátításból, elidegenítésből eredő profit), ezért számukra természetesen, akár tulajdonosai, akár nem-tulajdonosai a folyamatban levő tőkének, a *kamat* úgy jelenik meg, mint ami a tőkének mint olyannak, a tőkére való tulajdonnak köszönhető; a tőke tulajdonosának, akár ők azok, akár harmadik személyek; ezzel szemben az ipari profit úgy, mint a *maguk* munkájának terméke. Hiszen mint funkcionáló tőkések – a tőkés termelés igazi szereplői – önmagukkal vagy harmadik személyekkel mint a tőke puszta, tétlen létezésével állnak szemben, ezért mint *munkások* önmagukkal vagy másokkal mint *tulajdonosokkal* szemben. És ha már egyszer munkások, akkor valójában bérmunkások és különös kiválóságuk miatt csak jobban megfizetett bérmunkások, amit részben annak a körülménynek is köszönhetnek, hogy maguk fizetik maguknak a bérüket. Míg tehát a *kamat* és a *tőke mint kamatozó tőke* a tárgyi gazdagságnak a munkával szemben való puszta ellentétét és ezért *tőkeként* való létezését fejezi ki, ez az elképzelésben éppen megfordul, azáltal, hogy a jelenség a *pénztőkést* prima facie nem mutatja semmilyen viszonyban a bérmunkáshoz, hanem csak más tőkésekhez való viszonyban, míg ez a másik tőkés, ahelyett, hogy a bérmunkával állna ellentétben, sokkalta inkább maga mint *munkás* áll ellentétben magával vagy másokkal mint a tőke puszta létezésével, puszta tulajdonosával. Hozzájárul ehhez, hogy az egyes tőkés a pénzét vagy *tőkeként* kikölcsönözheti, vagy *maga* értékesítheti tőkeként. Amennyiben *kamatot* húz belőle, csak azt az árat kapja érte, amelyet akkor is megkapna, ha nem „funkcionálna", nem „dolgoznék" tőkésként. Ezért világos, hogy azt, amit tulajdonképpen a termelési folyamattól húz, amennyiben csak kamat, azt csak a tőkének köszönheti, nem magának a termelési folyamatnak és nem magának mint a funkcionáló tőke képviselőjének.

Innen aztán a szép frázis is némely vulgáris közgazdásznál: Ha az ipari tőkés nem húzna profitot a kamaton kívül, akkor kamatoztatná tőkéjét és járadékosként élne. Úgyhogy az összes tőkések abbahagynák a termelést és az egész tőke abbahagyná a tőkeként való funkcionálást, és mégis élni lehetne *kamataiból*. Már Turgot, hasonló módon: Ha a tőkés nem húzna kamatot, akkor földet (tőkésített járadékot) vásárolna és a földjáradékból élne.[192] Itt azonban mégis, minthogy a földjáradék a valóságos értéktöbbletet képviseli a fiziokratáknál, a kamat az értéktöbbletből van levezetve. Míg ebben a vulgáris nézetben visszájára fordul a dolog.

Egy másik megjegyzendő körülmény: Az ipari tőkés számára, aki

pénzt vett kölcsön, a kamat belekerül a *költségekbe*, költségek itt abban az értelemben, hogy az előlegezett értéket jelentik. A pl. 1000 £ tőke nem 1000 £ értékű áruként kerül bele termelésébe, hanem *tőkeként* – tehát ha évi 10 % kamattal számított 1000 £ tőke, akkor 1100 értékként kerül bele az évi termékbe. Itt tehát világosan előtűnik, hogy az *értékösszeg* (és az áruk, amelyekben megtestesül) nem majd csak a termelési folyamatban válik tőkévé, hanem tőkeként előfeltételét alkotja a termelési folyamatnak és ezért az őt puszta tőkeként megillető értéktöbbletet már testében viseli. Az ipari vállalkozó számára, aki kölcsönzött tőkével dolgozik, a kamat, vagyis a tőke mint tőke – és ez csak annyiban ilyen, amennyiben értéktöbbletet ellik (úgyhogy pl. mint áru 1000-et, mint tőke 1100-at ér, azaz = $1000 + \frac{1000}{10}$, $C + \frac{C}{x}$) – belekerül költségeibe. Amennyiben csak a kamat kerülne ki a termékben, akkor ez ugyan többlet volna az előlegezett tőke *értéke* felett, ezt puszta áruként számítva, de nem az áru értéke felett, ezt tőkeként számítva; ezt az értéktöbbletet ki kell fizetnie; ez előlegei közé tartozik; kiadásai közé, amelyeket az áru megtermelése végett eszközölt. Ami azt az ipari vállalkozót illeti, aki saját tőkéjével dolgozik, neki önmagának kell kamatot fizetnie a tőkéért, és ezt a kamatot előlegezettnek tekinti. Valójában, amit előlegezett, elvégre nemcsak pl. 1000 £ értékű tőke, hanem 1000 £ érték mint tőke, és ez az érték = 1050 £, ha a kamat = 5 %. És ez nem is henye reflexió az ő számára. Mert az 1000 £ mint *tőke* 1050-et hozna be neki, ha kikölcsönözné, ahelyett, hogy termelő módon használja fel. Amennyiben tehát az 1000 £-et önmagának előlegezi tőkeként, 1050 £-et előlegez magának. Kárpótolnia kell magát valakin, még ha önmagán is! 1000 £ értékű áruknak az értéke tőkeként 1050 £. Azaz a tőke nem egyszerű szám; nem egyszerű áru, hanem hatványozott áru; nem egyszerű nagyság, hanem nagyságviszony. Viszony mint főösszeg, mint adott érték önmagához mint értéktöbblethez. C értéke $= C(1 + \frac{1}{x})^1$ (1 évre), vagyis $C + \frac{C}{x}$. Ahogy az $a^x = n$ egyenletben nem lehet x-et az egyszerű számításmódokból megérteni vagy kifejteni, éppoly kevéssé lehet a hatványozott árut, a hatványozott pénzt, a tőkét.

Éppúgy, ahogy a *kamatban* a profitnak, a tőke által létrehozott értéktöbbletnek egy része úgy jelenik meg, mint amit a tőkés *előlegez*, éppúgy a mezőgazdasági termelésben egy másik rész, a *földjáradék*. Itt kevésbé feltűnően irracionálisként ábrázolódik, mert a járadék itt mint a talaj évi ára jelenik meg, amely úgy mint áru belekerül a termelésbe. A „talaj árában" nagyobb irracionalitás rejlik ugyan, mint a tőke árában, de nem magában a

formában. Mert a talaj itt mint egy áru használati értéke jelenik meg, és a földjáradék mint ennek az árunak az ára. (Az irracionális abban rejlik, hogy annak, ami nem a munka terméke – a talajnak –, ára, tehát pénzben kifejezett értéke, tehát értéke van, tehát tárgyiasult társadalmi munkának kell tekinteni.) A külsőleges forma szerint, tehát úgy, mint minden árunál, a kifejezés kettős, mint használati érték és mint csereérték, és a csereérték eszmeileg mint ár fejeződik ki, mint valami, ami az áru mint használati érték abszolúte nem. Ezzel szemben abban a kifejezésben, hogy 1000 £ = 1050 £, vagy hogy 1000 £ évi ára 50 £, ugyanazt vonatkoztatják ugyanarra, csereértéket csereértékre, és a csereérték mint magától különböző kell hogy a saját ára legyen, azaz maga a csereérték pénzben kifejezve.

Itt tehát az értéktöbbletnek két formája – a kamat és a járadék – a tőkés termelés eredménye – mint előfeltétel kerül bele a tőkés termelésbe, mint *előleg*, amelyet a tőkés maga eszközöl, amely tehát számára egyáltalán nem értéktöbbletet, nem az eszközölt előleg feletti többletet képvisel. Az értéktöbblet e formáinál maga az egyes tőkés számára úgy *jelenik meg* a dolog, hogy az értéktöbblet termelése a tőkés termelés *termelési költségeihez* tartozik, hogy idegen munkának és a folyamatban elfogyasztott áruk értéke feletti többletnek az elsajátítása (akár az állandó, akár a változó tőkébe kerülnek ezek bele) egy ezen a termelési módon uralkodó feltétel. Persze ez annyiban is előtűnik, hogy az átlagprofit az áru költségárának egyik eleme, ennélfogva egyik feltétele a kínálatnak, magának az áru megteremtésének. De mégis joggal tekinti az ipari tőkés ezt a többletet, az értéktöbbletnek ezt a részét – habár magának a termelésnek egyik eleme – magáért-valóan többletnek az *ő* költségei felett; nem pedig, mint a kamatnál és a járadéknál, az *ő* előlegeihez tartozónak. Kritikus pillanatokban valójában a profit is termelési feltételként lép vele magával szembe annyiban, hogy a termelés összeszűkülése vagy megtorpanása következik be egy olyan áresés következtében, amely a profitot elnyeli vagy feltűnően összeszűkíti. Innen azok ostobasága, akik az értéktöbblet különböző formáit puszta elosztási formáknak tekintik. Ezek éppannyira termelési formák.

*

Úgy látszhatna, hogy a föld–járadék, tőke–profit (kamat), munka–munkabér háromságban az utolsó tag még a legracionálisabb. Legalább ki van mondva a forrás, amelyből a munkabér folyik. De az utolsó forma ellenkezőleg a legirracionálisabb és az alapzata a két másiknak, mint ahogy

a *bérmunka* egyáltalában előfeltételezi a földet mint *földtulajdont* és a terméket mint *tőkét*.

Csak ha a munkával ebben a formában lépnek szembe a feltételei, akkor bérmunka. Mint bérmunka van azonban kimondva a munka—munkabér formulában. Mivel a bér itt mint a munka sajátos terméke jelenik meg, mint ennek egyetlen terméke (és valójában ez a munka egyetlen terméke a bérmunkás *számára*), ezért az érték többi része, *járadék*, *profit* (*kamat*), éppoly szükségszerűen más sajátos forrásokból folyónak jelenik meg; és éppúgy, ahogy a termékérték azon részét, amely munkabérre oldódik fel, a munka *sajátos* termékeként, éppúgy az érték azon részeit, amelyek járadékra és profitra oldódnak fel, azon hatóerők sajátos eredményeként kell felfogni, amelyek *számára* ezek vannak, amelyeknek kijutnak, tehát a föld, illetőleg a tőke sarjadékaként.[193]

[*4. Az értéktöbblet átváltozott formáinak megcsontosodása. A kamatozó tőke mint ennek végletes formája. Az ipari profit mint a „tőkés munkabére"*]

Vegyük szemügyre az utat, amelyet a tőke megtesz, mielőtt a kamatozó tőke formájában megjelenik:

A közvetlen termelési folyamatban a dolog még egyszerű. A többletérték még nem öltött *különös* formát; magának a többletértéknek a formáján kívül, amely csak a termék értékétől különbözteti meg, mely a benne újratermelt érték egyenértékét alkotja. Ahogy az egyáltalában-való érték munkára, úgy a többletérték többletmunkára, meg nem fizetett munkára oldódik fel. Ezért a többletértéket a tőkének csak azzal a részével mérik is, amely valóban megváltoztatja értékét — a változó tőkével, a tőke munkabérre fordított részével. Az állandó tőke csak feltételként jelenik meg arra, hogy a tőke változó részét működtessék. Igen egyszerű, hogy ha 100-zal, 10 ember munkájával, 20-nak a munkáját vásárolják meg (azaz olyan árut, amely 20-nak a munkáját tartalmazza), akkor a termék értéke = 200 és a 100 többletérték = 10 ember meg nem fizetett munkája. Vagy ha 20 ember dolgozik, akkor mindegyik csak félnapot dolgozik a maga számára, felet a tőke számára. 20 félnap = 10. Ez ugyanaz, mintha csak 10 embert fizetnének és 10 ingyen dolgoznék a tőkés számára.

Itt, ebben az embrióállapotban, a viszony még nagyon megérthető, vagy még inkább teljességgel félreismerhetetlen. A nehézség itt csupán abban áll, hogy megtaláljuk, hogyan fakad a munkának ez az egyenérték

nélküli elsajátítása az árucsere törvényéből – hogy az áruk a bennük foglalt munkaidő arányában cserélődnek ki –, először is, hogyan nem mond ellent ennek a törvénynek.

A forgalmi folyamat már elmossa, már elhomályosítja az összefüggést. Azáltal, hogy az értéktöbblet tömegét itt egyszersmind a *tőke forgalmi ideje* határozza meg, úgy látszik, hogy a munkaidőtől idegen elem kerül bele.

A kész tőkében végül, ahogy ez egészként, forgalmi folyamat és termelési folyamat egységeként megjelenik, az újratermelési folyamat kifejezéseként – meghatározott értékösszegként, amely egy meghatározott időköz alatt, meghatározott forgalmi szakasz alatt, meghatározott profitot (értéktöbbletet) termel –, ebben az alakban a termelési folyamat és a forgalmi folyamat már csak emlékként és olyan mozzanatokként létezik, amelyek *egyaránt* meghatározzák az értéktöbbletet, amivel ennek egyszerű természete ellepleződik. Az értéktöbblet most profitként jelenik meg. Ezt a profitot 1. a tőke évi meghatározott forgalmi szakaszára vonatkoztatják, amely különbözik a munkaidőtől; 2. az értéktöbbletet nem a tőke azon részére számítják és vonatkoztatják, amelyből közvetlenül fakad, hanem különbség nélkül az össztőkére. Ezzel ennek forrását teljesen betemetik. 3. Habár a profitnak ebben az első formájában a profit tömege mennyiségileg még azonos a különös tőke által létrehozott értéktöbblet tömegével, a profit rátája eleve különbözik az értéktöbblet rátájától; mivel az értéktöbblet rátája $= \frac{m}{v}$ és a profit rátája $= \frac{m}{c + v}$. 4. Az értéktöbblet rátáját adottnak előfeltételezve, a profitráta emelkedhet vagy eshet, méghozzá ellenkező irányban is, mint az értéktöbblet rátája.

Így az értéktöbbletnek a profit első alakjában már olyan formája van, amely ennek azonosságát az értéktöbblettel, a többletmunkával, nemcsak nem ismerteti fel közvetlenül, hanem közvetlenül ellentmondani látszik neki.

Továbbá, a profit *átlagprofittá* átváltozása, az általános profitráta kialakulása és az értékek költségárakká való ezzel kapcsolatos vagy ezzel tételezett átváltozása révén a különös tőke profitja nemcsak kifejezése szerint, mint a profitráta különbsége az értéktöbblet rátájától, hanem szubsztanciája szerint is, azaz itt mennyisége szerint, *különbözővé* válik magától az értéktöbblettől, amelyet a különös tőke a maga különös termelési területén létrehozott. Az egyes tőkét, de akár egy különös terület össztőkéjét is tekintve, a profit nemcsak különbözőnek *látszik* az értéktöbblettől, hanem most ténylegesen *az*. Egyenlő nagyságú tőkék egyenlő profitokat szolgáltatnak, vagyis a profit arányban áll a tőkék nagyságával. Vagyis a profitot az előlegezett tőke értéke határozza meg. Mindezekben a kifejezésekben a

profit viszonya a tőke szerves összetételéhez teljesen kihunyt, többé fel nem ismerhető. Sőt, ami közvetlenül kézenfekvő, az az, hogy egyenlő nagyságú tőkék, amelyek igen különböző munkamennyiségeket hoznak mozgásba, tehát igen különböző többletmunka-mennyiségek felett parancsnokolnak, tehát igen különböző többletérték-mennyiségeket hoznak létre, egyenlő nagyságú profitot ellenek. Sőt az értékek költségárakká átváltozása révén maga a bázis – az áruk értékének a bennük foglalt munkaidő által való meghatározása – látszik megszűntnek.

És a profitnak ebben az egészen elidegenült formájában – és ugyanabban a fokban, ahogy a profit alakja elrejti ennek belső magját – a tőke mindinkább dologi alakra tesz szert, viszonyból egyre inkább dologgá válik, de olyan dologgá, amely a társadalmi viszonyt testében hordja, magába nyelte, fiktív élettel és önállósággal önnönmagához viszonyuló dologgá – érzéki-érzékfeletti lénnyé –, és a *tőke és profit* eme formájában mint kész előfeltétel jelenik meg a felszínen. Ez valóságának formája vagy jobbanmondva valóságos létezési formája. És ez az a forma, amelyben hordozóinak, a tőkéseknek a tudatában él, elképzeléseikben tükröződik.

A profitnak ez a szilárd és megcsontosodott (átalakult) formája (– és ezzel a tőkéé, mint létrehozójáé, mert a tőke az alap, a profit a következmény, a tőke az ok, a profit az okozat, a tőke a szubsztancia, a profit az akcidencia, a tőke csak mint profitot létrehozó tőke van, mint érték, amely profitot (járulékos értéket) alkot –) és ezzel a tőkéé mint alapjáé, a magát tőkeként fenntartó és a profitban gyarapító tőkéé – még megszilárdul a maga külsőlegességében azáltal, hogy a tőkének ugyanaz a kiegyenlítődési folyamata, amely a profitnak az átlagprofit e formáját adja, ennek egyik részét *járadék* formájában önállóan és mint más talajon, a földön növekedettet leválasztja róla. A járadék eredetileg a profit egy részeként ábrázolódik ugyan, amelyet a bérlő a földtulajdonosnak fizet. Minthogy azonban sem ő, a bérlő ezt a többletprofitot nem zsebeli be, sem a tőke, amelyet alkalmaz, nem különbözik semmiképp sem más tőkétől mint tőkétől (hiszen amiért a többletprofitot nem a tőkének mint tőkének köszöni, azért fizeti a földtulajdonosnak), ezért maga a föld jelenik meg mint az áru értéke (értéktöbblete) e részének forrása, és a földtulajdonos csak a föld mint jogi személyiség. Ha a járadékot az előlegezett tőkére számítják, akkor ez még olyan szál, amely eredetére emlékeztet, a profit, tehát egyáltalában az értéktöbblet egy leválasztott részeként. (Természetesen másképp van olyan társadalmi állapotban, amikor a földtulajdon közvetlenül zsákmányolja ki a munkát. Ennél nem nehéz a többletgazdagság eredetét felismerni.) De a járadékot egy meghatározott földmennyiségért fizetik; a talaj értéké-

ben tőkésítik; ez az érték a járadék emelkedésének vagy esésének arányában emelkedik és esik; a járadék az önmagával egyenlő földterülethez viszonyítva emelkedik vagy esik (míg az ezen dolgozó tőke változó nagyság); a talajfajták különbsége az adott négyzetlábakért fizetendő járadék magasságában mutatkozik; az összjáradékjövedelmet a teljes földterületre számítják, hogy pl. egy négyzetláb átlagjáradékjövedelmét meghatározzák; a járadék, mint a tőkés termelésnek a tőkés termelés által alkotott minden alakja, ugyanakkor mint szilárd, adott, minden pillanatban meglevő, tehát az egyes számára függetlenül meglevő előfeltétel jelenik meg. A bérlőnek járadékot kell fizetnie, mégpedig ennyit meg ennyit talajmértékenként, a talaj fajtája szerint. Ha ez emelkedik vagy esik, akkor emelkedik vagy esik a járadék, amelyet ennyi meg ennyi acre után fizetnie kell; a talajért, függetlenül a tőkétől, amelyet rajta alkalmaz; éppúgy, ahogy a kamatot meg kell fizetnie, függetlenül a profittól, amelyet csinál. A járadéknak az ipari tőkére való számítása olyan kritikai formulája még a politikai gazdaságtannak, amely megrögzíti a járadéknak a belső összefüggését a profittal mint alap-talajával. A valóságban azonban ez az összefüggés nem *jelenik meg*, hanem a járadék itt a valóságos talajon méri magát – és ezzel el van vágva az egész közvetítés és a járadék külsőlegessé vált önálló alakja kiteljesedett. Csak ebben a külsőlegességben önálló alak, közvetítésétől való teljes elválasztottságában. Talaj*-négyzetlábak ennyi meg ennyi járadékot hoznak. Ebben a kifejezésben, amelyben az értéktöbblet egy része – a járadék – *egy különös természeti elemhez való viszonyában, az emberi munkától függetlenül ábrázolódik*, nemcsak az értéktöbbletnek, mert magának az értéknek a természete hunyt ki teljesen, hanem maga a *profit* most úgy jelenik meg, hogy amint a járadék a földnek, úgy ez *a tőkének mint különös dologi termelési szerszámnak* köszönhető. A föld természettől fogva létezik és járadékot hoz. A tőke termékekből áll és ezek profitot hoznak. Hogy egy használati érték, amelyet megtermeltek, profitot hoz, és egy másik, amelyet nem termeltek, járadékot hoz, ez csak két különböző forma, amelyben dolgok *értéket alkotnak*, az egyik éppen annyira megérthető és megérthetetlen, mint a másik.

Világos, hogy mihelyt az értéktöbblet különböző, *különös* [részekre hasad, amelyeket] különböző, csak *anyagilag* különböző termelési elemekre – mint természet, termékek, munka – vonatkoztatnak, hogy mihelyt egyáltalában *különös*, egymással szemben közömbös, egymástól független és különböző törvények által szabályozott alakokra tesz szert, akkor közös

* *Félé írva*: Föld – *Szerk.*

egysége – az értéktöbblet – és ezért ennek a közös egységnek a természete mindinkább felismerhetetlenné válik és a *jelenségben* nem mutatkozik meg, hanem mint rejtett misztériumot előbb fel kell fedezni. A különös részek alakjának ez az önállósodása – és önálló alakokként való szembelépésük – kiteljesedik azáltal, hogy e részek mindegyikét egy különös elemre vezetik vissza mint mértékére és különös forrására; vagyis hogy az értéktöbblet mindegyik része mint egy különös ok okozata, mint egy különös szubsztancia akcidenciája ábrázolódik. Így a profit–tőke, a járadék–föld, a munkabér–munka. És ezek a kész viszonyok és formák azok, amelyek a valóságos termelésben mint előfeltételek jelennek meg, mert a tőkés termelési mód az önmaga által alkotott alakokban mozog, és ezek, eredményei, az újratermelés folyamatában éppannyira mint kész előfeltételek lépnek vele szembe. Mint ilyenek gyakorlatilag meghatározzák az egyes tőkések stb. tevékenykedését, megadják indítékait, ahogy mint ilyenek tükröződnek vissza tudatukban. A vulgáris gazdaságtan nem tesz egyebet, mint hogy ezt az indítékait és elképzeléseit tekintve a tőkés termelési mód jelenségének foglyul esett tudatot doktrinér formában kimondja. És minél laposabban csügg a felszínen és csak visszhangozza ezt egy bizonyos rendben, annál inkább tölti el a tudat, hogy ő „természetszerű" és távol áll minden elvont spekulálgatástól.

Fent a forgalmi folyamatnál még megjegyzendő, hogy a forgalmi folyamatból származó meghatározások mint meghatározott tőkefajták – álló-, forgó- stb. – tulajdonságai kristályosodnak ki és így mint adott tulajdonságok jelennek meg, amelyek meghatározott árukat anyagilag megilletnek.

Ha a végső alakban, amelyben a profit adottként, előfeltételezettként, megjelenik a tőkés termelésben, a sok átváltozás, közvetítés, amelyeken keresztülmegy, s ezért a tőke természete is kihunyt és felismerhetetlen; ha ez az alak még jobban rögződik azáltal, hogy ugyanaz a folyamat, amely neki az utolsó simítást megadja, a profit egy részét *járadékként* szembeállítja vele, tehát a profitot az értéktöbblet egy *különös* formájává teszi, amely éppúgy a tőkére van vonatkoztatva mint anyagilag különös termelési szerszámra, ahogy a járadék a földre – akkor ez a belső lényegétől egy tömeg láthatatlan középtag által elválasztott alak egy még inkább *külsőlegessé vált* formát ér el, vagy jobbanmondva az abszolút *külsőlegesség* formáját a kamatozó tőkében, a profit és a kamat kettéhasadásában, a kamatozó tőkében mint a tőke egyszerű alakjában, abban az alakban, amelyben a tőke a saját újratermelési folyamatának előfeltétele. Egyrészt ebben a tőke abszolút formája fejeződik ki: $P–P'$. Magát értékesítő érték. Másrészt elesett a közép, amely még a tiszta kereskedelmi tőkénél is létezik, az $Á$: $P–Á–P'$. $P–P'$ pusztán P viszonya önmagához és önmagán mérve. Ez a

tőke kifejezetten kivéve, elválasztva, kívül a folyamaton – mint előfeltétele a folyamatnak, amelynek eredménye, és amelyben és amelynek révén kizárólag tőke.

{Eltekintünk attól, hogy a kamat lehet puszta átvitel és nem kell valóságos értéktöbbletet kifejeznie, mint pl. amikor „tékozlónak", azaz amikor fogyasztás számára adnak kölcsön pénzt. De ugyanez az eset bekövetkezhet, ha *fizetés* végett kölcsönzik. Mindkét esetben mint pénzt és nem mint tőkét adják kölcsön, de birtokosa számára *tőkévé* lesz a kölcsönadás puszta aktusa révén. A második esetben, leszámítolás vagy időlegesen el nem adható árukra adott kölcsön, vonatkozhat a tőke forgalmi folyamatára, az árutőke pénztőkévé való szükségszerű átváltoztatására. Amennyiben ennek az átváltoztatási folyamatnak a meggyorsítása – mint a hitelnél ennek általános lényege szerint – az újratermelést, tehát az értéktöbblet termelését meggyorsította, akkor a kölcsönzött pénz tőke. Amennyiben viszont csak *adósságok* fizetésére szolgál, anélkül, hogy az újratermelési folyamatot meggyorsítaná, s talán lehetetlenné teszi vagy leszűkíti azt, akkor puszta *fizetési eszköz*, csak pénz a kölcsönvevő számára, a *kölcsönadó* számára pedig *valójában a tőke folyamatától független tőke*. Ebben az esetben a kamat, mint az elidegenítésből eredő profit, a tőkés termeléstől – az értéktöbblet létrehozásától – mint olyantól független tény. A pénznek ebben a két formájában – mint vásárlóeszköz áruért, annak elfogyasztása végett, és mint fizetési eszköz adósságokért – a kamat, akárcsak az elidegenítésből eredő profit, korábbi termelési módokhoz tartozó, a tőkés termelésben ugyan újratermelődő, de tőle független formája a kamatnak. A tőkés termelés természetében rejlik azonban, hogy a pénz (vagy áru) a termelési folyamaton kívül tőke lehet, mint tőkét eladhatják, hogy ez a régebbi formákban is megtörténhet, amelyekben nem változtatják át tőkévé, hanem csak mint pénz szolgál. A kamatozó tőke harmadik régebbi formája azon nyugszik, hogy a tőkés termelés *még nincs* meg, hanem a profitot még a kamat formájában vágják zsebre, a tőkés puszta uzsorásként jelenik meg. Ez magába zárja: 1. hogy a termelő még önállóan dolgozik termelési eszközeivel, még nem a termelési eszközök dolgoznak vele (még ha ezekhez a termelési eszközökhöz rabszolgák tartoznak is, akik azonban itt éppoly kevéssé alkotnak különös gazdasági kategóriát, mint az igásállat. Vagy legfeljebb anyagbeli különbség. Néma szerszámok; érzők; beszélők[194]); 2. hogy a termelési eszközök csak névleg az övéi, azaz hogy valamiféle véletlenek révén képtelen árui eladásából újratermelni őket. A kamatozó tőkének ezek a formái ezért megvannak minden társadalmi formában – akár rabszolgamunka, akár jobbágymunka, akár szabad munka uralkodik bennük –, amelyben

áruforgalom van és pénz forog. Az utoljára említett formában a termelő a többletmunkáját a kamat formájában fizeti a tőkésnek, amely ezért profitot zár magába. Itt megvan az egész tőkés termelés, ennek előnyei, a munka társadalmi formáinak fejlődése és a munka belőlük sarjadó termelőerői nélkül. Ez a forma igen uralkodó paraszti népeknél, akiknek azonban létfenntartási eszközeik és termelési szerszámaik egy részét már áruként meg kell vásárolniok, akik mellett tehát különváltan már létezik városi ipar, akiknek azonkívül adókat, járadékot stb. kell fizetniök pénzben.)

A kamatozó tőke csak annyiban igazolódik mint ilyen, amennyiben a kölcsönadott pénzt valóságosan tőkévé változtatják és többletet termel, amelynek egy része a kamat. Ámde ez nem szünteti meg azt, hogy a tőkéhez a folyamattól függetlenül tulajdonságként hozzánőtt a kamat és a kamatozás. Mint ahogy nem szünteti meg a gyapot használati értékét mint gyapotét az, hogy meg kell fonni vagy másvalamiképpen fel kell használni, hogy hasznos tulajdonságait igazolja. És így a tőke a kamatalkotó erejét csak azáltal igazolja, hogy átmegy a termelési folyamatba. De hát a munkaképesség is csak úgy igazolja azt az erejét, hogy értéket alkot, ha a folyamatban mint munka működik, realizálódik. Ez nem zárja ki azt, hogy a munkaképesség magán-valóan, mint képesség, az értékalkotó tevékenység legyen, és ilyenként nemcsak a folyamat révén lesz, hanem éppenséggel előfeltétele ennek. Mint ilyet vásárolják meg. Megveheti valaki anélkül is, hogy dolgoztatná (ahogyan pl. egy színigazgató színészt vásárol, nem azért, hogy játszassa, hanem hogy játékát egy konkurrens színháztól elvonja). Hogy az, aki a munkaképességet megvásárolja, felhasználja-e ennek azt a tulajdonságát, amelyet megfizet, azt a tulajdonságát, hogy értéket alkot, ehhez az eladónak semmi köze, és az eladott árunak sem, éppoly kevéssé, mint ahhoz, hogy az, aki tőkét vásárol, tőkeként használja-e el, tehát ennek inherens tulajdonságát, hogy értéket alkot, a folyamatban működteti-e. Amit megfizet, az mindkét esetben a *magán-valóan*, potenciálisan, a megvásárolt áru természete szerint az egyik ízben a munkaképességbe, a másik ízben a tőkébe zárt értéktöbblet és az a képesség, hogy saját értékét fenntartsa. Ezért az a tőkés is, aki saját tőkével dolgozik, az értéktöbblet egy részét kamatnak tekinti, azaz olyan értéktöbbletnek, amely azért kerül ki a termelési folyamatból, mert a tőke, e folyamattól függetlenül, belevitte ezt.

A földjáradék – és a föld–járadék viszony – sokkal rejtelmesebb formaként jelenhet meg, mint a kamat, a tőke–kamat viszony. De a földjáradék formájában az irracionális nincs is úgy kimondva vagy megformálva, hogy *magának a tőkének egy viszonyát* fejezi ki. Minthogy a föld maga termelő (használati érték tekintetében) és maga eleven termelőerő (használati

érték tekintetében vagy használati értékek előállítására), ezért vagy babonás módon összecserélhetik a használati értéket és a csereértéket, a dolgot a termékben foglalt munka egy sajátos társadalmi formájával; az irracionalitás akkor önmagában találja meg okát, mivel a járadéknak sui generis tekintve a tőkés folyamathoz mint olyanhoz semmi köze, vagy pedig a „felvilágosult" gazdaságtan – a járadéknak akár a munkára, akár a tőkére való nem-vonatkozása miatt – tagadhatja, hogy a járadék egyáltalában az értéktöbblet egy formája, és puszta ármegtetézéssel magyarázhatja, amire a földtulajdonost a föld birtoklásának monopóliuma teszi képessé. Másként áll a dolog a kamatozó tőkével.

Itt nem egy a tőkétől idegen viszonyról, hanem magáról a tőkeviszonyról van szó, egy a tőkés termelésből fakadó és rá sajátos, magának a tőkének a lényegét kifejező viszonyról, a tőke egy alakjáról, amelyben *mint tőke* jelenik meg. A *profit* még mindig tartalmaz vonatkozást a folyamatban levő tőkére, a folyamatra, amelyben az értéktöbbletet (őt magát) létrehozzák. A *kamatozó tőkében* nem úgy van, mint a *profitban*, hogy az értéktöbblet alakja elidegenült, idegenszerűvé vált anélkül, hogy közvetlenül felismerni engedné a maga egyszerű alakját és ezzel szubsztanciáját és keletkezési okát; a *kamatban* éppenséggel *kifejezetten* ez az elidegenült forma van a *lényegesként* tételezve, meglevően, kimondva. Az értéktöbblet valóságos természetével *ellentétesként* önállósult, rögződött. A kamatozó tőkében kihunyt a tőke viszonya a munkához. Valójában a kamat feltételezi a profitot, amelynek csak egy része, és hogy hogyan oszlik meg az értéktöbblet a kamat és a profit között, különböző fajta tőkések között, ez valójában a bérmunkás számára egészen közömbös. A *kamatot* kifejezetten mint a tőke sarjadékát tételezik, magától a tőkés folyamattól elválasztva, tőle függetlenül és rajta kívül. A *tőkét mint tőkét* illeti meg. Belekerül a termelési folyamatba és ezért kerül ki belőle. A tőke teherben van vele. A kamatot nem kihozza a termelési folyamatból, hanem beleviszi abba. A profit többlete a kamat felett, az az értéktöbbletmennyiség, amelyet a tőke csak a termelési folyamatnak köszönhet, amelyet csak mint funkcionáló tőke hoz létre, ezért a kamattal szemben – mint a *tőkét magán-valóan*, a *tőkét magáért-valóan*, a *tőkét mint tőkét* megillető értékteremtés – különös alakra tesz szert mint *ipari profit* (vállalkozói profit). (Ipari vagy kereskedelmi, aszerint, hogy a termelési folyamatot vagy a forgalmi folyamatot hangsúlyozzuk.) Ezzel aztán az értéktöbbletnek még ezt az utolsó formáját is, amely valamelyest emlékeztet eredetére, nemcsak elidegenült, hanem vele közvetlen ellentétben megfogott formában különítik el és fogják fel, és ezzel végül a tőkének és az értéktöbbletnek, mint egyáltalában a tőkés ter-

melésnek a természetét teljességgel misztifikálják. Az *ipari profit* ellentétben a *kamattal* a folyamatban levő tőkét ellentétbe állítja a folyamaton kívüli tőkével, a tőkét mint folyamatot ellentétbe állítja a tőkével mint tulajdonnal, ezért a tőkést mint funkcionáló tőkést, mint a *dolgozó tőke* képviselőjét ellentétbe állítja a tőkéssel mint a tőke puszta megszemélyesedésével, a tőke puszta tulajdonosával. Így mint *dolgozó tőkés* jelenik meg önmagával mint *tőkéssel* szemben; ezért továbbá mint *munkás* magával mint puszta *tulajdonossal* szemben. Amennyiben ezért az értéktöbbletnek még megrögzítik valamilyen viszonyát a folyamathoz, ez éppen abban a formában jelenik meg, történik, amelyben magát az értéktöbblet fogalmát tagadják. Az *ipari profitot* feloldják munkára, de nem idegen, *meg nem fizetett* munkára, hanem *bérmunkára*, a tőkés munkabérére, aki ezzel egy kategóriába esik a bérmunkással, és csak jobban fizetett fajta bérmunkás, ahogy hát egyáltalában a munkabér igen különböző.

Valójában nem azáltal változik át a pénz tőkévé, hogy az áru anyagi termelési feltételeire kicserélődik és ezek a feltételek – munkaanyag, munkaeszköz, munka – a munkafolyamatban erjedésbe jutnak, egymásra hatnak, összekapcsolódnak, vegyi folyamatba kerülnek és az árut mint e folyamat kristályát kicsapják. Ebből soha nem kerülne ki tőke, soha értéktöbblet. Sőt, a munkafolyamatnak ez az elvont formája minden termelési módban közös, bármi legyen társadalmi alakjuk vagy történelmi meghatározottságuk. Ez a folyamat csak akkor lesz tőkés folyamattá, a pénz csak akkor változik át tőkévé, ha 1. az *árutermelés*, a termék áruként való termelése a termelés általános formája; 2. ha az áru (pénz) a munkaképességre (tehát ténylegesen munkára) mint árura cserélődik ki, a munka ennélfogva bérmunka; 3. de ez csak akkor van így, ha az objektív feltételek, tehát (az egész termelési folyamatot tekintve) a termékek magával a munkával önálló hatalmakként, nem-tulajdonaként, idegen tulajdonként és így a formát tekintve *tőkeként* állnak szemben. A munka mint bérmunka és a munka feltételei mint tőke – ezért mint a tőkés tulajdona: ezek maguk-tulajdonosai a tőkésben, akiben megszemélyesednek, és akinek rájuk való tulajdonát, az ő önmagukra való tulajdonukat a munkával szemben ábrázolják – ugyanannak a viszonynak a kifejezői, csak különböző pólusairól nézve. A tőkés termelésnek ez a feltétele a tőkés termelés állandó eredménye. Ez *előfeltétele*, mint amit ő maga tételez – önmagának előfeltétele, tehát feltételeivel tételezett, mihelyt kifejlődött és a hozzámért viszonyok közt funkcionál. A *tőkés termelési folyamat* azonban nem is egyszerűen termelési folyamat; elemeinek ez az ellentétes társadalmi meghatározottsága csak magában e folyamatban fejlődik ki, realizálódik, amelyet keresztül-kasul

jellemez és éppen e társadalmilag meghatározott termelési móddá, a *tőkés termelési folyamattá* tesz.

Amennyiben a tőke nem egy meghatározott tőke, hanem egyáltalában a tőke – még csak kialakul, *kialakulási folyamata* az előtte járó társadalmi termelési mód *feloldódási folyamata, szétbomlási terméke*. Tehát *történelmi folyamat* és meghatározott történelmi időszakhoz tartozó folyamat. Ez a *történelmi genezis*-időszaka. (Így az ember létezése egy korábbi folyamat eredménye, amelyen a szerves élet átment. Csak bizonyos ponton válik az ember emberré. De ha már az ember tételezve van, akkor ő, mint az emberi történelem állandó előfeltétele, éppúgy ennek állandó terméke és eredménye is, és csak mint saját terméke és eredménye *előfeltétel*.) Csak itt kell a munkának eloldozódnia a munkafeltételektől, amilyenek ezek korábbi formájukban a munka velük való azonosságában voltak. Így válik csak *szabad* munkává, és így változnak csak át a feltételei vele szemben *tőkévé*. A tőke tőkévé levésének vagy maga a tőkés termelési folyamat *előtti* fejlődésének és ebben a folyamatban való realizálódásának folyamata itt két történelmileg különböző időszakhoz tartozik. Az utóbbiban *fel van tételezve*, létezése mint önmagát működtető előfeltételezve. Az előbbiben egy másik társadalmi forma feloldódási folyamatának kicsapódása. Egy másiknak *terméke*, nem, mint később, saját újratermelésének terméke. A tőkés termelés a bérmunkán mint meglevő, de egyúttal általa állandóan újratermelt bázisán dolgozik. Ezért a *tőkén* is dolgozik, mint a munkafeltételek alakján, mint adott előfeltételén, amely előfeltétel azonban éppúgy, mint a bérmunka, az ő állandó tételezése, az ő állandó terméke.

Ezen a bázison a *pénz* pl. magán-valóan tőke, mert magán-valóan a termelési feltételek az elidegenült formával bírnak a munkával szemben, mint idegen tulajdon jelennek meg vele szemben és mint ilyen uralkodnak rajta. A tőkét akkor el is lehet adni ezzel a tulajdonsággal bíró *árukként*, azaz a tőkét el lehet adni tőkeként, ahogy ez a tőke kamatra való kölcsönzésekor történik.

Mivel azonban így a tőke sajátosan társadalmi meghatározottságának és a tőkés termelésnek a mozzanata – sajátosan társadalmi meghatározottság ez, amely jogilag kifejeződik a tőkében mint tulajdonban, a tőketulajdonban mint a tulajdon egy különös formájában – *rögződik* és a *kamat* ezért úgy jelenik meg, mint az *értéktöbbletnek az a része*, amelyet a tőke ebben a meghatározottságban hoz létre, elválasztva ettől a meghatározottságtól mint egyáltalában a folyamat meghatározottságától, akkor az értéktöbblet másik részének, a profit kamat feletti többletének, az *ipari profitnak* nyilvánvalóan olyan értékként kell ábrázolódnia, amely nem a tőkéből mint

tőkéből származik, hanem a termelési folyamatból, elválasztva társadalmi meghatározottságától, hiszen ez a tőke–kamat kifejezésben már szert tett a maga különös létezési módjára. A tőkétől elválasztva azonban a termelési folyamat egyáltalában *munkafolyamat*; az ipari tőkés, önmagától mint tőkéstől megkülönböztetve, ipari vállalkozó az önmagától mint tőkéstől, mint a tőke tulajdonosától való különbségben – tehát már csak egyszerű funkcionárius a munkafolyamatban; nem funkcionáló tőke, hanem funkcionárius, eltekintve a tőkétől – tehát egy különös hordozója a munkafolyamatnak egyáltalában, *munkás*. Ezzel aztán az ipari profit szerencsésen *munkabérré* változik és egybeesik a közönséges munkabérrel, amelytől már csak mennyiségileg különbözik és a kifizetés különös formája révén, hogy a tőkés önmagának fizeti, ahelyett, hogy neki fizetnék.

A profitnak ebben az utolsó, *kamatra* és *ipari profitra* való széthasadásában nemcsak kihunyt az értéktöbblet (és ezért a tőke) természete, hanem kifejezetten mint valami egészen különböző van ábrázolva.

A *kamat* az értéktöbblet egy részét fejezi ki; pusztán a profit különös név alatt kisorolt hányada; az a hányad, amely a tőke puszta tulajdonosát illeti meg, amelyet ez halászik el. De ez a pusztán *mennyiségi* megosztás átcsap *minőségi megosztásba*, amely mindkét résznek megváltozott alakot ad, melyben eredeti lényük egyetlen ütőere sem látszik többé lüktetni. Ez először abban szilárdul meg, hogy a *kamat* nem a termelés számára közömbös megosztásként lép fel, amely csak akkor következik be „alkalmilag", ha az ipari tőkés idegen tőkével dolgozik. Ha saját tőkével dolgozik, akkor is *kamatra* és *ipari profitra* hasad profitja, amivel tehát a pusztán mennyiségi megosztás már *mint minőségi* szilárdul meg – amely független attól a véletlen körülménytől, hogy tulajdonosa vagy nem-tulajdonosa-e az ipari tőkés a tőkéjének –, mint magából a tőke és a tőkés termelés természetéből fakadó *minőségi* megosztás. Ez nemcsak különböző személyeknek elosztott két hányada a profitnak, hanem ennek két különös *kategóriája*, amely különböző viszonyban áll a tőkéhez, tehát viszonyban áll a tőkének különböző meghatározottságaihoz. Ez az önállósulás, eltekintve a korábban kifejtett okoktól, annál könnyebben szilárdul meg, mert a *kamatozó tőke* mint történelmi forma az ipari tőke előtt megjelenik és mellette régi formájában tovább létezik, és az csak fejlődése folyamán sorolja be a tőkés termelés alá mint önmagának egy *különös formáját*.

A pusztán mennyiségi megosztásból ezért minőségi széthasadás lesz. Maga a tőke széthasad. Amennyiben a tőke a tőkés termelés *előfeltétele*, amennyiben tehát a *munkafeltételek elidegenült formáját*, egy *sajátosan társadalmi viszonyt fejez ki*, a *kamatban* realizálódik. Tőke-jellegét a kamat-

ban realizálja. Másrészt, amennyiben a folyamatban funkcionál, ez a folyamat a maga sajátos tőkés jellegétől, sajátos társadalmi meghatározottságától elválasztottként jelenik meg – puszta *munkafolyamatként* egyáltalában. Amennyiben ezért a tőkés beleavatkozik, nem mint tőkés avatkozik bele, mert ezt a jellegét leszámították a kamatban, hanem mint egyáltalában a munkafolyamatnak a funkcionáriusa, mint *munkás*, és munkabére az *ipari profitban* testesül meg. Ez különös módja a munkának – az igazgatás munkája –, dehát a munkamódok egyáltalában különböznek egymástól.

Az értéktöbblet e két formájában tehát ennek természete, a tőke lénye és a tőkés termelés jellege teljességgel nemcsak hogy kihunyt, hanem ellenkezőjébe fordult. De amennyiben egyben a tőke jellege és alakja kiteljesedett, mint a dolgok szubjektiválódása, a szubjektumok eldologiasodása, ok és okozat visszájárafordulása, a vallási quidproquo*, a tőke tiszta formája: *P–P'*, értelmetlenül, minden közvetítés nélkül ábrázolódik és fejeződik ki. Éppígy a viszonyok megcsontosodása, embereknek meghatározott társadalmi jellegű dolgokhoz való viszonyaként történő ábrázolásuk egészen másképp van kidolgozva, mint az áru egyszerű és a pénz már bonyolultabb misztifikációjában. Az átlényegülés, a fetisizmus kiteljesedett.

A *kamat* magán-valóan tehát éppen a munkafeltételek *tőkeként* való létezését fejezi ki a munkával való társadalmi ellentétükben és a munka feletti személyi hatalmakká való átalakulásukban. Összefoglalja a munkafeltételek *elidegenült* jellegét a szubjektum tevékenységéhez viszonyítva. A tőke tulajdonát, vagyis a puszta tőketulajdont úgy ábrázolja, mint eszközt idegen munka termékeinek elsajátítására, mint idegen munka feletti uralmat. De a tőkének ezt a jellegét úgy ábrázolja, mint valamit, ami a tőkét magán a termelési folyamaton kívül illeti meg és semmiképp sem maga e termelési folyamat sajátos meghatározottságának eredménye. Nem a munkával való ellentétben ábrázolja, hanem megfordítva, a munkához való viszony nélkül és mint pusztán az egyik tőkésnek a másikhoz való viszonyát. Tehát mint a tőkének magához a munkához való viszonya számára külsőleges és közömbös meghatározást. A profitnak a tőkések közti elosztása a munkásnak mint olyannak közömbös. A *kamatban* tehát, a profit azon alakjában, amelyben a tőke *ellentétes jellege* magának különös kifejezést ad, olyan kifejezést ad magának, amelyben ez az ellentét teljesen kihunyt, és amelyben ettől az ellentéttől kifejezetten elvonatkoztat. Amennyiben egyáltalában – azonkívül, hogy a pénznek, az árunak stb. saját értékük értékesítésére való képességét ábrázolja, hogy az értéktöbbletet mint belőlük kinövőt,

* – felcserélés – *Szerk.*

mint természetes gyümölcsüket ábrázolja, tehát hogy puszta kifejezése a tőkemisztifikációnak legszélső formájában – amennyiben egyáltalában társadalmi viszonyt *mint olyant* ábrázol, annyiban pusztán a tőkések közötti, semmiképp sem a tőke és a munka közötti viszonyt fejez ki.

Másrészt a *kamatnak* ez a formája a profit másik részének az *ipari profit minőségi formáját* adja, a munkabér formáját, amelyet az ipari tőkés munkájáért fizetnek, nem mint tőkésnek, hanem mint *munkásnak* (ipari vállalkozónak). A különös funkciókat, amelyeket a tőkésnek mint olyannak a munkafolyamatban végeznie kell, és amelyek éppen a munkástól megkülönböztetve illetik meg, mint puszta munkafunkciókat ábrázolják. A tőkés értéktöbbletet hoz létre, nem azért, mert *mint tőkés* dolgozik, hanem mert ő, a tőkés, *dolgozik* is. Éppúgy, mintha egy királyról, aki mint király névlegesen parancsnokol a hadsereg felett, feltételeznék, hogy nem azért parancsnokol, mert mint a királyi méltóság tulajdonosa *parancsnokol*, a hadvezért játssza, hanem hogy azért király, mert *parancsnokol*, a hadvezér funkcióját gyakorolja. Ha az értéktöbblet egy részét így a kamatban egészen elválasztják a kizsákmányolási folyamattól, akkor a másik részt – az ipari profitban – mint közvetlen ellenkezőjét ábrázolják, nem mint idegen munka elsajátítását, hanem mint saját munka értékteremtését. Az értéktöbbletnek ez a része tehát nem is értéktöbblet többé, hanem az ellenkezője, elvégzett munka egyenértéke. Minthogy a tőke *elidegenült jellege*, a munkával való ellentéte a kizsákmányolási folyamaton, *ennek az elidegenülésnek a valóságos akcióján* túl fekszik, ezért minden ellentétes jelleg el van távolítva magából ebből a folyamatból; ezért a *valóságos* kizsákmányolás, az, amiben az ellentétes jelleg megvalósul és először nyilvánul meg reálisan, éppen ellenkezőjeként jelenik meg, a munka egy anyagilag különös fajtájaként, amely azonban a munka ugyanazon társadalmi meghatározottságához – a bérmunkához – tartozik. A munka ugyanazon *kategóriájához*. A kizsákmányolás munkáját itt azonosítják azzal a munkával, amelyet kizsákmányolnak.

A profit egy részének ez az *ipari profittá* való átváltoztatása, mint látjuk, a másik rész *kamattá* való átváltoztatásából ered. Az egyikre jut a tőke társadalmi formája – hogy tulajdon; a másikra a tőke gazdasági funkciója, a munkafolyamatbeli funkciója, de megszabadítva, elvonatkoztatva a társadalmi formától, az ellentétes formától, amelyben a tőke betölti ezt a funkciót. Hogy ez továbbá hogyan igazolódik bölcsességes okokkal, ez közelebbről látható a profitnak *felügyeleti munkaként* való apologetikus ábrázolásánál. A tőkést itt azonosítják *igazgatójával*, mint ahogy Smith már megjegyezte.[195] Mindenesetre belekerül egy darab bér (ott, ahol nem igazgató húzza ezt a bért). A tőke a termelési folyamatban mint a munka irá-

nyítója jelenik meg, mint ennek parancsnoka (az ipar kapitánya), és ennélfogva tevékeny szerepet játszik magában a munkafolyamatban. Amennyiben azonban ezek a funkciók a tőkés termelés sajátos formájából erednek – tehát a tőkének a munka mint a *maga* munkája feletti és ezért a munkások mint eszközei feletti uralmából, a tőke természetéből, amely tőke mint a *társadalmi egység*, mint a munka társadalmi formájának szubjektuma jelenik meg, és ez benne mint a munka feletti hatalom megszemélyesedik –, annyiban ez a kizsákmányolással összekapcsolt munka (amelyet egy igazgatónak is át lehet adni) olyan munka, amely mindenesetre éppannyira belekerül a termék értékébe, mint a bérmunkásé, ugyanúgy, ahogy a *rabszolgaságnál a rabszolgafelügyelő munkáját* éppannyira meg kell fizetni, mint magáét a munkásét. Ha az ember a saját természetéhez, a külső természethez és a többi emberekhez való viszonyát *vallási formában* önállósította, úgyhogy ezek az elképzelések uralkodnak rajta, akkor szüksége van a *papokra* és az *ő* munkájukra. A tudat és viszonyai vallási formájának eltűnésével azonban a papnak ez a munkája sem kerül többé bele a társadalmi termelési folyamatba. A *pappal* együtt véget ér a pap munkája, és ugyanígy a tőkéssel együtt az a munka, amelyet *qua** tőkés végez vagy mással végeztet. (A rabszolgaságról szóló példát idézetekkel kifejteni.)[196]

Egyébként ez az apológia, hogy a profitot munkabérre vezetik vissza, mint a felügyeleti munka bérét, maga is az apologéták ellen fordul; mivelhogy angol szocialisták mármost joggal válaszolták: Well, húzzátok a jövőben csak a közönséges igazgatók bérét. Ipari profitotok nemcsak a nevet, hanem a dolgot tekintve is redukálódjék a felügyeletnek vagy a munka irányításának bérére. {Természetesen erre a hülyeségre és hólyagságra nem lehet minden ellentmondásával együtt kitérni. Pl. az ipari profit fordítva emelkedik és esik akár a kamathoz, akár a földjáradékhoz képest. De a *munka felügyeletének*, annak a meghatározott munkamennyiségnek, amelyet a tőkés valóban végez, ehhez semmi köze, éppoly kevéssé, mint a *munkabér eséséhez*. Ebben a fajta munkabérben ugyanis az a sajátságos, hogy fordított arányban esik és emelkedik a valóságos munkabérrel (amennyiben a profitrátát az értéktöbblet rátája szabja meg; és amennyiben minden *termelési feltétel* változatlan marad, akkor *kizárólag* ez szabja meg). De az ilyesfajta „ellentétecskék" nem szüntetik meg az ugyanaz-ságot az apologéta vulgariánusnak a fejében. A munka, amelyet a tőkés végez, abszolúte ugyanaz marad, akár kevés, akár sok munkabért fizet, akár magasabban, akár alacsonyabban fizetik a munkásokat. Éppúgy, ahogy a munka-

* – *mint* – *Szerk.*

bér, amelyet egy munkanapért fizetnek, nem változtat magának a munkának a mennyiségén. Sőt. A munkás intenzívebben dolgozik jobb bér mellett. Ezzel szemben a tőkés munkája a meghatározott anyag; minőségileg és mennyiségileg meghatározza a munkamennyiség, amelyet irányítania kell, s nem ennek a mennyiségnek a bére. Munkáját éppoly kevéssé teheti intenzívebbé, mint ahogy a munkás nem dolgozhat fel több gyapotot, mint amennyit a gyárban talál.} És továbbá azt mondják [angol szocialisták]: Az irányítás hivatala, a felügyelet munkája most éppúgy megvehető a piacon és relatíve éppoly olcsón termelhető és ezért vásárolható, mint minden más munkaképesség. Maga a tőkés termelés odáig vitte, hogy az irányítás munkája, egészen elválasztva a tőketulajdontól, akár saját, akár idegen tőke tulajdonától, az utcán szaladgál. Teljességgel haszontalanná vált, hogy ezt az irányítási munkát *tőkések* gyakorolják. Ez a munka realiter megvan, elválasztva a tőkétől, nem az ipari tőkés és a pénztőkés színleges különválásában, hanem az ipari igazgatók stb. különválásában mindenfajta tőkéstől. Legjobb bizonyíték: a maguk a munkások által létrehozott szövetkezeti gyárak. Ezek szolgáltatják a bizonyítékot, hogy a tőkés a termelés funkcionáriusaként éppolyan *feleslegessé vált a munkások számára*, mint ahogy neki magának a földtulajdonosok funkciója mint a polgári termelés szempontjából felesleges jelenik meg. *Másodszor*: Amennyiben a tőkés munkája nem a folyamatból mint tőkés folyamatból ered, tehát a tőkével nem ér véget magától, amennyiben nem név arra a funkcióra, hogy idegen munkát kizsákmányol, amennyiben a munka társadalmi formájából ered, a kooperációból, a munka megosztásából stb., annyiban éppen úgy független a tőkétől, mint maga ez a forma, mihelyt a tőkés burkot levetette. Azt mondani, hogy ez a munka mint *tőkés munka*, mint a tőkés funkciója szükséges, nem jelent egyebet, mint hogy a vulgariánus a munkának a tőke méhében kifejlődött társadalmi termelőerejét és társadalmi jellegét nem tudja *elképzelni* magának erről a tőkés formáról, mozzanatai elidegenülésének, ellentétének és ellentmondásának formájáról leválasztva, visszájára fordításuktól és quidproquójuktól elválasztva. És pontosan ez az, amit állítunk.

*

{A tőkés valóságos profitja nagyrészt elidegenítésből eredő profit, és a tőkések „egyéni munkájának" különösen széles játéktere van e terepen, ahol nem értéktöbblet megalkotásáról van szó, hanem a tőkések egész osztálya összprofitjának elosztásáról egyéni tagjai közt a kereskedelem terepén. Ehhez itt semmi közünk. A profit bizonyos fajtái, pl. a spekulációra

alapozottak, pusztán ezen a terepen mozognak. Vizsgálatukat tehát itt teljesen kirekesztjük. A vulgáris gazdaságtan baromi butaságát mutatja, hogy ezt – nevezetesen azért, hogy a profitot mint „bért" ábrázolja – összekeveri azzal a profittal, amelynek az értéktöbblet megalkotásában van az eredete. Lásd pl. az érdemes *Roschert*.[197] Az ilyen szamaraknál tehát az is egészen természetes, hogy összekeverik a különböző termelési területeken működő tőkéknek – az egész tőkésosztály összprofitjának elosztásakor szereplő – számítási tételeit és kiegyenlítődési okait a munkások tőkések által való kizsákmányolásának okaival, hogy úgy mondjuk, a profitnak mint olyannak keletkezési okaival. }[198]

[5. *Klasszikus és vulgáris gazdaságtan. Munkabér, kamat és járadék mint a piaci ár alkotó eleme*]

A *kamatozó tőkében* – a profitnak kamatra és profitra való széthasadásában – a tőke tehát megkapta legdologibb formáját, tiszta fétisformáját, és az értéktöbblet természete úgy van ábrázolva, mint ami teljességgel elvesztette önmagát. A tőke – mint dolog – itt érték önálló forrásaként jelenik meg; értékteremtően, ugyanazon módon, mint a föld a járadékban és a munka a munkabérben (részint a tulajdonképpeni munkabérben, részint az ipari profitban). Bár még mindig az áru ára az, amelynek meg kell fizetnie a munkabért, a kamatot, a járadékot, de azért fizeti ezeket, mert a föld, amely belekerül az áruba, a járadékot, a tőke, amely belekerül, a kamatot és a munka, amely belekerül, a munkabért alkotja; megalkotják ezeket az értékrészeket, amelyeknek mindegyike a maga tulajdonosaihoz vagy képviselőihez, a földtulajdonoshoz, a tőkéshez és a munkáshoz (a bérmunkáshoz és az ipari vállalkozóhoz) áramlik. Ezen az álláspontón tehát éppoly kevéssé ellentmondás az elmélet számára – vagy ha az, akkor egyszersmind a valóságos mozgás ellentmondása, hibás köre –, hogy egyrészt az áruk ára határozza meg a munkabért, a járadékot és a kamatot, másrészt a kamat, a járadék és a munkabér ára határozza meg az áruk árát.

A kamatláb ingadozik ugyan, de csak úgy, mint minden más áru piaci ára, a kereslet és kínálat aránya szerint. Ez éppoly kevéssé szünteti meg a kamatot, mint ami immanens a tőke számára, mint ahogy az áruárak ingadozásai nem szüntetik meg az árakat mint az árukat megillető meghatározást.

Így a föld, a tőke és a munka egyrészt, amennyiben a járadék, a kamat és a munkabér forrása, ezek pedig az áruárak alkotó elemei, annyiban mint az értéket alkotó elem jelenik meg; másrészt, amennyiben mindezen érték-

termelési szerszámok birtokosához áramlik, a termék általa alkotott értékrészét hozzá juttatja el, annyiban mint jövedelemforrás jelenik meg, a járadék, a kamat és a munkabér formája pedig mint az *elosztás* formája. (Mint később látni fogjuk, a kritikai gazdaságtannal szemben, az ostobaság következetessége rejlik abban, amikor a vulgariánusok az elosztási formákat valójában csak sub alia specie* termelési formáknak fogják fel, míg a kritikai közgazdászok elválasztják ezeket és azonosságukat nem ismerik fel.)

A kamatozó tőkében a tőke mint *érték* vagy értéktöbblet *önálló forrása* jelenik meg, mint amit pénzként vagy áruként birtokol. Mégpedig a tőke magáért-valóan ez a forrás, a maga dologi alakjában. Bele kell ugyan kerülnie a termelési folyamatba, hogy ezt a tulajdonságát realizálja; de a földnek és a munkának is bele kell kerülnie.

Értjük ezért, hogy miért részesíti előnyben a vulgáris gazdaságtan a föld–járadék, tőke–kamat, munka–munkabér formát azzal a formával szemben, amely Smithnél stb. található az ár elemeire (illetőleg széttagolásaira), és amelyben a *tőke–profit* szerepel, mint ahogy egyáltalában a tőkeviszonyt mint olyant minden klasszikus közgazdász így mondja ki. A profitban még benne foglaltatik a zavaró vonatkozás a folyamatra, és még többékevésbé felismerhető az értéktöbbletnek és a tőkés termelésnek az igazi természete, megkülönböztetve *jelenségétől*. Ez véget ér, amikor a kamatot ábrázolják a tőke tulajdonképpeni termékének, és amikor ezzel az értéktöbblet másik része, az ipari profit, egészen eltűnik és a munkabér kategóriája alá esik.

A klasszikus gazdaságtan igyekszik a gazdagság különböző megszilárdult és egymással szemben idegen formáit elemzés révén belső egységükre visszavezetni és lehántani róluk azt az alakot, amelyben közömbösen állnak egymás mellett, meg akarja érteni a belső összefüggést, megkülönböztetve a megjelenési formák változatosságától. A járadékot ezért többletprofitra vezeti vissza, amivel a járadék véget ér mint különös, *önálló* forma és elválik látszólagos forrásától, a földtől. A kamatról úgyszintén lehántja önálló formáját és kimutatja róla, hogy a profit része. Így a jövedelem mindazon formáit és mindazokat az önálló alakokat, címeket, amelyek alatt a nemdolgozó részt kap az áru értékéből, egy formára, a profitra vezette vissza. Ez azonban értéktöbbletre oldódik fel, minthogy az egész áru értéke munkára oldódik fel; a benne foglalt munka megfizetett mennyisége munkabérre, tehát az efeletti többlet meg nem fizetett munkára, különböző címeken

* – más nézőpont alatt; más oldalról nézve – *Szerk.*

ingyenesen elsajátított, de a tőke által létrehívott többletmunkára. A klasszikus gazdaságtan olykor ellentmond magának ebben az elemzésben; gyakran közvetlenül, a középtagok nélkül kísérli meg, hogy elvégezze a visszavezetést és kimutassa a különböző formák forrásának azonosságát. Ez azonban szükségszerűen fakad elemző módszeréből, amivel a bírálatnak és a megértésnek kezdődnie kell. Nem az érdekli, hogy a különböző formákat genetikusan kifejtse, hanem hogy elemzés révén egységükre visszavezesse őket, mert mint adott előfeltételekből indul ki belőlük. De az elemzés a szükségszerű előfeltétele a genetikus ábrázolásnak, a valóságos alakulási folyamat megértésének ennek különböző fázisaiban. A klasszikus gazdaságtan végül hibás, fogyatékos, amikor a *tőke alapformáját*, az idegen munka elsajátítására irányuló termelést nem mint *történeti* formát, hanem mint a társadalmi termelés *természeti formáját* fogja fel, de olyan felfogás ez, melynek kiküszöböléséhez maga tör utat elemzésével.

Egészen másként áll a dolog a *vulgáris gazdaságtannal*, amely csak akkor terpeszkedik el, mihelyt maga a gazdaságtan saját előfeltételeit elemzésével feloldotta, megingatta, tehát a gazdaságtannal szembeni ellentét is létezik már többé-kevésbé gazdaságtani, utópikus, kritikai és forradalmi formában. Hiszen a politikai gazdaságtan és a belőle magából létrehozott ellentét fejlődése lépést tart a tőkés termelésben foglalt társadalmi ellentétek és osztályharcok *reális* fejlődésével. Csak mihelyt a politikai gazdaságtan a fejlődés bizonyos szélességét elérte – tehát A. Smith után – és szilárd formákat adott magának, válik le róla, mint a gazdaságtan különös ábrázolása, az az eleme, amely a jelenségnek a róla alkotott elképzelésként való puszta újratermelése, a gazdaságtan vulgáris eleme. Így *Say* azoknak a vulgáris elképzeléseknek a leválása, amelyek *A. Smithben* mint külön kikristályosodás mellette megszilárdulva végighúzódnak. *Ricardóval* és a gazdaságtan általa tovább-megalapozott kialakulásával a vulgáris közgazdász is új táplálékhoz jut (mivelhogy semmit sem termel maga), és minél inkább eléri a gazdaságtan a maga lezárását, tehát hatol a mélységbe, és fejlődik ki mint az ellentét egy rendszere, annál önállóbban lép szembe vele saját vulgáris eleme, gazdagodva olyan anyaggal, melyet ez a maga módján elrendez, míg végül tudós-szinkrétista és jellegtelen-eklektikus kompilációként meg nem találja legjobb kifejezését. Ugyanabban a mértékben, ahogy a gazdaságtan a mélységbe hatol, nemcsak hogy maga ellentéteket ábrázol, hanem ellentéte mint olyan szembelép vele, egyidejűleg azzal, hogy kifejlődnek a reális ellentétek a társadalom gazdasági életében. Ugyanebben a mértékben a vulgáris gazdaságtan tudatosan *apologetikusabbá* válik és igyekszik a gondolatokat, s bennük az ellentéteket, erőszakolt

módon fecsegéssel eltüntetni. *Say* ennélfogva még kritikusnak és pártatlannak jelenik meg – mert Smithben az ellentmondásokat még relatíve kifejletlenül találja – pl. *Bastiat-hoz*, a hivatásos harmonikushoz és apologétához képest, aki mindenesetre készentalálta az ellentétet egyrészt a ricardoi gazdaságtanban magán a gazdaságtanon belül kidolgozva, másrészt a szocializmusban és a kor harcaiban kidolgozódófélben. Hozzájárul ehhez, hogy a vulgáris gazdaságtan a maga korábbi fokain az anyagot még nem találja teljesen feldolgozva, tehát még maga is többé-kevésbé közreműködik a gazdaságtani problémák megoldásában a gazdaságtan álláspontjáról, mint pl. *Say*; míg egy Bastiat-nak csak plagizálnia kell és a klasszikus gazdaságtan *kellemetlen* oldalát okoskodással eltüntetnie. De Bastiat még nem a végső fokot jelenti. Még kitűnik azzal, hogy hiányzik nála a tudálékosság és egészen felszínes az ismeretsége azzal a tudománnyal, amelyet az uralkodó osztály érdekében kiszépít. Nála az apologetika még szenvedélyes és ez az apologetika az ő tulajdonképpeni munkája, mivelhogy a gazdaságtan tartalmát másoktól veszi, ahogy éppen beleillik a cókmókjába. A végső forma a *professzori forma*, amely „történelmileg" lát munkához és bölcs mérséklettel mindenünnen összekeresi a „legjobbat", mikor is nem néz ellentmondásokra, hanem csak teljességre. Ez minden rendszerek elszellemtelenítése, melyeknek élét mindenütt letöri, és melyek békésen megférnek egymás mellett a kivonat-füzetben. Az apologetika hevét itt mérsékli a tudálékosság, amely jóakaróan néz le a gazdaságtani gondolkodók túlzásaira és őket csak mint kuriózumokat úszkáltatja középszerű kásájában.

Minthogy ilyesfajta munkák csak akkor lépnek fel, mikor a politikai gazdaságtan mint tudomány köre elérkezett a végéhez, ez egyszersmind *sírhelye* ennek a tudománynak. Hogy éppily fennkölten állnak a szocialisták fantáziái felett, azt nem is kell megjegyezni. Még egy Smithnek, Ricardónak stb. valóságos gondolata is – nemcsak saját vulgáris elemük – gondolattalanul jelenik itt meg és vulgarizmusokká van változtatva. Mestere e műfajnak *Roscher* professzor úr, aki szerényen mint a politikai gazdaságtan Thuküdidésze hirdette meg magát.[199] Thuküdidésszel való azonossága talán azon az elképzelésen nyugszik, amelyet ő Thuküdidészről táplál, hogy ez ugyanis állandóan felcserélte az okot és az okozatot.[200]

A *kamatozó tőke* formájában érzékletesen előtűnik ugyan, hogy a tőke munka *nélkül* sajátítja el idegen munka gyümölcseit. Hiszen itt olyan formában jelenik meg, amelyben a termelési folyamattól mint folyamattól el van választva. Ámde ebben a formában szintén csak azért teszi ezt munka *nélkül*, mert valójában önmaga által, munka nélkül, olyan elemként lép a munkafolyamatba, amely magáért-valóan *értéket* alkot, forrása az értéknek.

Ha a termék értékének egy részét munka nélkül sajátítja el, akkor hát ezt munka nélkül is alkotta, önnönmagából, ex proprio sinu*.

Míg a klasszikus és ezért kritikai közgazdászoknak munkát ad az elidegenedés formája, és elemzés révén megkísérlik ezt lehántani, ezzel szemben a vulgáris gazdaságtan éppen az *idegenségben*, amellyel az értékben való különböző részesedések egymással szembelépnek, érzi csak magát teljesen otthon, éppúgy, ahogy a skolasztikus az Atyaistenben, a Fiúistenben és a Szentlélekistenben, úgy a vulgáris közgazdász a föld–járadékban, a tőke–kamatban, a munka–munkabérben. Hiszen ez az a forma, amelyben ezek a viszonyok a jelenségben közvetlenül összefüggeni látszanak, tehát amelyben a tőkés termelés szereplőinek – akik foglyai e termelésnek – elképzeléseiben és tudatában is élnek. A vulgáris gazdaságtan annál egyszerűbbnek, *természetszerűbbnek* és közhasznúbbnak tűnik fel maga előtt – annál távolibbnak minden elméleti szőrszálhasogatástól –, minél inkább nem tesz valójában semmi egyebet, mint hogy a közönséges elképzeléseket doktrinér nyelvre lefordítja. Minél elidegenültebb formában fogja fel ezért a tőkés termelés alakulatait, annál közelebb áll a szokásos elképzelés eleméhez, tehát annál inkább természeti elemében lubickol.

Azonkívül ez igen jó szolgálatokat tesz az apologetikának. Mert pl. a föld–járadék, tőke–kamat, munka–munkabér formában az értéktöbblet különböző formái és a tőkés termelés alakjai nem elidegenülten, hanem idegenül és közömbösen, mint ami pusztán különböző, *ellentét nélkül* állnak egymással szemben. A különböző jövedelmek egészen különböző forrásokból folynak, az egyik a földből, a másik a tőkéből, a harmadik a munkából. Nem állnak tehát ellenséges, mert egyáltalában nem állnak belső összefüggésben. Ha mármost mégis összeműködnek a termelésben, akkor ez harmonikus működés, a harmónia kifejezése, ahogy hát pl. a paraszt, az ökör, az eke és a föld a mezőgazdaságban, a valóságos munkafolyamatban, különbözőségük ellenére *harmonikusan* dolgoznak együtt. Amennyiben ellentét lép fel köztük, ez pusztán a konkurrenciából fakad, hogy melyik szereplő sajátítson el többet a termékből, az értékből, amelyet együtt alkottak meg, és ha eközben alkalmilag ütlegekre kerül sor, ennek a föld, tőke és munka közötti konkurrenciának a végeredményeképpen végül mégis megmutatkozik, hogy mialatt egymás közt marakodtak a megosztáson, versengésük által a termék értékét annyira megnövelték, hogy mindegyik nagyobb darabot kap, úgyhogy konkurrenciájuk maga is csak mint harmóniájuk ösztökélő kifejezése jelenik meg.

* – saját kebeléből; saját öléből – *Szerk.*

Arnd úr pl. azt mondja mint *Rau* bírálója:

„Éppígy a szerző, egynémely elődeitől tévútra vezettetve, a nemzeti gazdagság három eleme (a munkabér, a tőkejáradék és a földjáradék) mellé a vállalkozói nyereségben egy negyedik elemet sorakoztat fel;[201] – ezáltal *a mi tudományunk*" (!) „minden további fejlődésének A. Smith által annyi körültekintéssel kialakított egész alapzatát szétrombolja, amiért is a szóbanforgó műben ilyen fejlődésre gondolni sem lehet." (*Karl Arnd*: „Die *naturgemässe Volkswirtschaft*, gegenüber dem *Monopoliengeiste* und dem *Kommunismus*, mit einem Rückblicke auf die einschlagende Literatur", Hanau 1845, 477. old.)

„Tőkejáradékon" Arnd úr ugyanis a *kamatot* érti. (I. m. 123. old.) S ha mármost nem hinnők el, hogy A. Smith a nemzeti gazdagságot *tőke-kamatra*, földjáradékra és munkabérre oldja fel, holott éppen megfordítva a *profitot* hangsúlyozottan a tőke értékesítésének jellemzi és ismételten hangsúlyozottan megjegyzi, hogy a *kamat* mindig csak a profitból *leszármazott* forma, amennyiben egyáltalában értéktöbbletet jelenít meg? Így olvassa bele a vulgáris közgazdász a forrásaiba a szöges ellenkezőjét. Ahol Smith „profitot" ír, ott Arnd „kamatot" olvas. Vajon mit gondolhatott azon, ahol A. Smithnél „kamat" van?

„*A mi tudományunk*" ugyanezen „körültekintő" fejlesztője a következő érdekes felfedezést teszi:

„A javak létrehozásának természetes menetében csak *egy* jelenség van, amely – teljesen megművelt országokban – hivatottnak látszik arra, hogy a kamatlábat valamelyest szabályozza; – ez az az arány, amelyben az európai erdők fatömegei évi szaporulatuk révén gyarapodnak – ez a szaporulat egészen *függetlenül csereértéküktől*" (milyen fura a fáktól, hogy szaporulatukat a „csereértéktől függetlenül" rendezik be!) „3–4 százalékos arányban következik be. – Eszerint *tehát*" {mivelhogy ugyanis a fák szaporulata „csereértéküktől független", bármennyire függjön csereértékük szaporulatuktól!} „*nem volna várható* lesüllyedés az alá az állapot alá, amellyel ez" (a kamatláb) „jelenleg a pénzben leggazdagabb országokban bír." (I. m. 124–125. old.)

Ez rászolgál az „erdei-őseredeti kamatláb" nevezetre, s felfedezője az dézett műben mint az „ebadó" filozófusa[202] is figyelmet keltett „a mi tudományunkban".

{A profit (az ipari profit is) arányban van az előlegezett tőke nagyságával; ezzel szemben a *bér*, amelyet az ipari tőkés húz, fordított arány-

ban van a tőke nagyságával; jelentős a kis tőke esetében (mert itt a tőkés középlény idegen munka kizsákmányolója és a saját munkából élés közt), eltűnően kicsi a nagy tőke esetében, vagy teljesen el van választva tőle, mint amikor igazgató van. Az irányítás munkájának egy része csupán a tőke és a munka közti ellenséges ellentétből ered, a tőkés termelés antagonisztikus jellegéből, ennek faux frais de production-jához* tartozik, éppúgy, mint a forgalmi folyamat okozta „munka" $^{9}/_{10}$ része. Semmiképpen sem szükséges, hogy a zeneigazgató a zenekar zeneszerzőszámainak tulajdonosa legyen. Az sem tartozik igazgatói funkciójához, hogy a zenekar tagjainak létfenntartási költségére spekuláljon, egyáltalában, hogy bármi köze legyen a „bérükhöz". Igen furcsa, hogy olyan közgazdászok, mint John Stuart Mill, akik ragaszkodnak a „kamat", „ipari profit" formához, hogy az „ipari profitot" a munka felügyeletének bérére változtathassák, Smithszel, Ricardóval és minden említésreméltó közgazdásszal együtt elismerik, hogy az átlagos kamatlábat, az átlagkamatrátát az átlagprofitráta határozza meg, amely Mill szerint fordított arányban áll a bérrátával, tehát semmi más, mint meg nem fizetett munka, többletmunka.

Hogy a felügyelet bére egyáltalában bele sem kerül az átlagprofitrátába, ezt legjobban két tény bizonyítja:

1. hogy a szövetkezeti gyárakban, ahol a vezérigazgatót megfizetik, mint minden más gyárban, és ellátja az irányítás egész munkáját – a felügyelők maguk is puszta munkások –, a profitráta nem az átlagprofitráta alatt, hanem felett áll;

2. hogy ahol a profitok különös, nem monopolizált üzletágakban, mint a kis boltosnál, bérlőnél stb., állandóan magasan az átlagprofitráta felett állnak, a közgazdászok ezt joggal abból magyarázzák, hogy ez az ember sajátmagának fizet bért. Ahol egyedül dolgozik, profitja 1. a maga kis tőkéjének kamataiból, 2. béréből, 3. a többletidő azon részéből áll, amelyben tőkéje módot ad neki arra, hogy önmaga számára dolgozzék, ahelyett, hogy mások számára; abból a részből, amely nem fejeződik ki már a kamatban. Ha azonban munkásokat tart, akkor belekerül ezek többletideje.

Az érdemes *Senior* (Nassau) természetesen szintén a felügyelet bérévé változtatja az *ipari profitot*. De feledi ezeket a dajkameséket, mihelyt nem a doktrinér frázisokról van szó, hanem gyakorlati harcokról munkások és gyárosok között. Itt fellép pl. a *munkaidő korlátozása* ellen, mert pl. $11\,^{1}/_{2}$ óra esetén a munkások csak 1 órát dolgoznának a tőkés számára, ennek

* – improduktív termelési költségeihez; mellékköltségeihez – *Szerk.*

az órának a terméke alkotná profitját (eltekintve a *kamattól*, amelyért számítása szerint szintén 1 órát dolgoznak). Itt tehát hirtelen az ipari profit nem azzal az értékkel egyenlő, amelyet a tőkés munkája tesz hozzá a termelési folyamatban az áruhoz, hanem azzal az értékkel egyenlő, amelyet a munkások meg nem fizetett munkaideje tesz hozzá. Ha az ipari profit a tőkés saját munkájának terméke volna, akkor Seniornak nem azon kellett volna panaszkodnia, hogy a munkások csak 1 órát dolgoznak ingyen, kettő helyett, és még kevésbé azt mondania, hogy ha 11 $^1/_2$ óra helyett csak 10 $^1/_2$ órát dolgoznának, akkor *nincsen semmi* profit. Azt kellett volna mondania, hogy ha a munkások 11 $^1/_2$ óra helyett csak 10 $^1/_2$-et dolgoznak, akkor a tőkés 11 $^1/_2$ órai felügyeleti bér helyett csak 10 $^1/_2$ órai felügyeleti bért kap, tehát elveszti 1 órai felügyeleti bérét. Amire a munkások azt válaszolták volna, hogy ha nekik elég 10 $^1/_2$ órai közönséges bér, akkor a tőkés elégedjék meg 10 $^1/_2$ órai *magasabb bérrel*.

Megfoghatatlan, hogy olyan közgazdászok, mint J. St. Mill, akik ricardiánusok és azt a tételt, hogy a profit pusztán = többletérték, többletmunka, még abban a formában is kimondják, hogy a profitráta és a munkabér fordított arányban állnak és a munkabér rátája meghatározza a profit rátáját (ami ebben a formában téves), hirtelen hogyan változtatják az ipari profitot a munkás többletmunkája helyett a tőkés saját munkájává, hacsak nem úgy, hogy az idegen munka kizsákmányolásának funkcióját – munkának nevezik, mikor is aztán valójában az jön ki, hogy e munka bére pontosan egyenlő az elsajátított idegen munka mennyiségével, vagyis közvetlenül a kizsákmányolás fokától függ, nem pedig az erőkifejtés fokától, amibe ez a kizsákmányolás a tőkésnek kerül. (Amennyiben a munka kizsákmányolásának ez a funkciója valóságos munkát kíván meg a tőkés termelésben, annyiban a vezérigazgatók bérében fejeződik ki.) Azt mondom, megfoghatatlan, hogy miután a profitot valóságos elemévé oldották fel (mint ricardiánusok), megtévesztetik magukat a kamat és az ipari profit ellentététől, amely pusztán a profit *álruhás formája*, és amely ebben az önállóságban felfogva a profit lényegének nem-ismeretén nyugszik. Hiszen a profit egyik része csak azért lép fel mint *ipari* profit, mint ami a folyamatban való tevékenységből fakadt (tulajdonképpen a tevékeny folyamatból, ami azonban egyúttal magába zárja a funkcionáló tőkés tevékenységét), és *azért* lép fel úgy, mint ami a tőkés munkáját illeti meg, mert a másik rész, a *kamat* úgy jelenik meg, mint ami a tőkét mint dolgot illeti meg, mint öntevékeny, önteremtő dolgot, függetlenül a folyamattól. Azért tehát, mert a tőkét és a belőle fakadó értéktöbbletet, kamat néven, *misztériumnak* nyilvánítják. Ez a felfogás – amely tisztára azokból az elképzelésekből folyik, amelyeket a tőke legkül-

sőlegesebb alakja a felszínen mutat – a ricardoi felfogás szöges ellenkezője és mindenestül ellentmond az értékről alkotott felfogásának. Amennyiben a tőke érték, értékét a benne foglalt munka határozza meg, mielőtt a folyamatba lép. Amennyiben dologként lép a folyamatba, használati értékként lép bele, és mint ilyen, bármi legyen a használata, soha nem alkothat csereértéket. Látjuk, milyen szépen értik a ricardiánusok saját mesterüket. A pénztőkéssel szemben az iparinak természetesen teljesen igaza van, hogy ő, aki funkcionáló tőke, tehát valóban többletmunkát csikar ki, e többlet egy részét saját zsebébe dugja. A pénztőkéssel szemben ő munkás, de *tőkésként munkás, azaz idegen munka kizsákmányolójaként*. A munkással szemben azonban *komikus* érv, hogy munkájuk kizsákmányolása munkába kerül a tőkésnek, és hogy emiatt neki még fizetniök kell ezért a kizsákmányolásért; a rabszolgahajcsár érve ez a rabszolgával szemben.}

A társadalmi termelési folyamatnak minden előfeltétele egyszersmind eredménye is, és mindegyik eredménye egyszersmind előfeltételeként jelenik meg. Mindazok a *termelési viszonyok*, amelyekben a folyamat mozog, ezért éppannyira termékei, mint feltételei a folyamatnak. Az utolsó formájában a folyamat – minél inkább a valóságos jelenségében vizsgáljuk alakját – egyre inkább megszilárdul, úgyhogy ezek a feltételek úgy jelennek meg, mint amelyek a folyamattól függetlenül meghatározzák azt, és a folyamatban konkurrálók saját viszonyai számukra úgy jelennek meg, mint dologi feltételek, dologi hatalmak, dolgok meghatározottságai, annál is inkább, mivel a tőkés folyamatban mindegyik elem, még a legegyszerűbb is, mint pl. az áru, már visszájára fordítás és személyek közötti viszonyokat már úgy jelentet meg, mint dolgok tulajdonságait és mint a személyeknek e dolgok társadalmi tulajdonságaihoz való viszonyait.

{A kamat = „a megtakarítások termelő alkalmazásának díjazása, a tulajdonképpeni profit az *e termelő alkalmazás folyamán való felügyelet tevékenységének* díjazása". („Westminster Review"[203], 1826 január, 107. sk. old.)

Itt tehát a kamat annak díjazása, hogy a pénzt stb. tőkeként alkalmazzák; tehát a tőkéből mint olyanból fakad, melyet tőke-minőségéért díjaznak. Ezzel szemben az ipari profit a tőke vagy tőkések „e termelő alkalmazás folyamán" azaz magában a termelési folyamatban betöltött funkciójának díjazása.}[100]

A *kamat* csak a profit egy része, amelyet az ipari, funkcionáló tőkés a tőke tulajdonosának fizet. Minthogy csak tőke (pénz, áru) stb. révén sajátít-

hat el többletmunkát, ezért egy részét annak fizeti le, aki ezt az eszközt neki előteremti. És az utóbbi, aki a pénzt tőkeként akarja élvezni, anélkül, hogy tőkeként funkcionáltatná, csak úgy teheti meg ezt, hogy megelégszik a profit egy részével. Ténylegesen részestársak: az egyik a jogi, a másik a gazdasági tulajdonosa a tőkének, amíg alkalmazza. Minthogy azonban a profit csak a termelési folyamatból ered, csak ennek eredménye és még meg kell termelni, ezért a *kamat* valójában pusztán igény még elvégzendő többletmunkának egy részére, jogcím jövőbeli munkára, igény még nem létező áruk egy *értékrészére*; tehát csak egy olyan termelési folyamat eredménye, amely azon idő folyamán megy végbe, amelynek csak a végén esedékes a kamat.

A tőkét megvásárolták (azaz kamatra kölcsönvették), mielőtt megfizették volna. A pénz itt fizetési eszközként funkcionál, mint a munkaképességnél stb. A tőke ára – a kamat – ezért éppannyira belekerül az ipari vállalkozó előlegébe (és az önmagának nyújtott előlegbe, ha saját tőkével dolgozik), mint a gyapot ára, amelyet pl. szintén ma vásároltak és mondjuk csak hat hét múlva kell megfizetni. A kamatlábnak – a pénz piaci árának – az ingadozásai ezen éppoly keveset változtatnak, mint más áruk piaci árának ingadozásai. Megfordítva. A pénz piaci árát – ez a kamatozó tőke neve mint pénztőkéé – a pénzpiacon, mint minden más áruét, a vevők és eladók konkurrenciája, a kereslet és kínálat határozza meg. Ez a harc a pénztőkések és az ipari tőkések közt csak a profit megosztásáért folyó harc – azért, hogy milyen részesedés jusson a két részleg mindegyikének a megosztásnál. Maga a viszony (a kereslet és kínálat), akárcsak mindkét véglete, maga is a termelési folyamatnak eredménye, vagy hogy közönségesen fejezzük ki magunkat, az üzlet mindenkori állása határozza meg – a mindenkori helyzet, amelyben az újratermelési folyamat és elemei vannak. De a formát tekintve és a jelenséget tekintve ez a harc meghatározza a tőke *árát* (a kamatot), mielőtt a tőke belép az újratermelésbe. Mégpedig ez a meghatározás a tulajdonképpeni termelési folyamaton kívül megy végbe, attól független körülmények határozzák meg, és ez az ármeghatározás éppenséggel úgy jelenik meg, mint azon feltételek egyike, amelyeken belül kell végbemennie a termelési folyamatnak. A harc tehát, úgy látszik, nemcsak a jövőbeli profit egy meghatározott részére való tulajdon-jogcímet rögzíti, hanem ezt a részt magát is nem mint eredményt kihozza a termelési folyamatból, hanem mint előfeltételt, mint a tőke árát, beleviszi abba, éppúgy, ahogy az áru ára vagy a munkabér mint előfeltétel kerül bele, habár valójában állandóan – az újratermelési folyamatban – belőle kerül ki. Az áruár mindegyik eleme, amennyiben előlegként jelenik meg – mint az áru már meglevő ára kerül

bele a termelési árba –, az ipari tőkéssel szemben többé nem értéktöbbletként, többletértékként ábrázolódik. A profitnak azt a részét, amely ezért a tőke áraként kerül bele a folyamatba, az előleg-költségek közé számítják, ilymódon többé nem többletként jelenik meg, és a folyamat *termékéből* a folyamat adott előfeltételeinek egyikévé válik, *termelési feltétellé*, amely mint ilyen, önálló formában kerül bele a folyamatba és meghatározza eredményét. (Ha pl. a kamatláb esik, és ha a piaci viszonyok az áruknak költségáraik alá csökkentését parancsolják, akkor az ipari vállalkozó csökkentheti az áruárat, anélkül, hogy az ipari profit rátáját csökkentené; sőt csökkentheti és magasabb ipari profitot húzhat, ami persze annak, aki csak saját tőkével dolgozik, a profitráta, a bruttóprofit eséseként ábrázolódnék. Mindaz, ami *adott termelési feltételként* ábrázolódik, mint az áruk, a munkabér, a tőke ára – ezeknek az elemeknek a piaci ára –, meghatározóan visszahat az áru mindenkori *piaci árára*, és a különös áru valóságos *költségára* csak a piaci árak ingadozásain keresztül tör át, csak e piaci árak önkiegyenlítődése, éppúgy, ahogy csakis a különböző áruk költségárának kiegyenlítődésében törnek át az áruk *értékei*. Innét a hibás köre a vulgariánusnak, akár teoretikusa a tőkés tudatnak, akár gyakorlati tőkés: Az áruk árai határozzák meg a munkabért, a kamatot, a profitot és a járadékot, és megfordítva, a munka, a kamat, a profit és a járadék árai határozzák meg az áruk árait, – pusztán annak a *körmozgásnak a kifejezése*, amelyben az általános törvények a valóságos mozgásban és a jelenségben ellentmondásosan realizálódnak.) Az értéktöbblet egy része, a *kamat*, ilymódon a folyamatba belekerülő tőke *piaci áraként* jelenik meg, és ezért nem értéktöbbletként, hanem termelési feltételként. Így ez – hogy tőkések két osztálya az értéktöbbletet megosztja, azok, akik kívül vannak a folyamaton, és azok, akik benne vannak – úgy ábrázolódik, hogy az értéktöbblet egy része a folyamaton kívül és a másik benne illeti meg a tőkét. A megosztás előzetes rögzítése mint az egyik résznek a másiktól való függetlensége ábrázolódik; mint az egyik résznek magától a folyamattól való függetlensége. Végül mint egy dolognak, *pénznek*, *árunak*, de e dolgoknak mint *tőkének* immanens tulajdonsága, ami megint nem mint egy viszonynak a kifejezése jelenik meg, hanem úgy, hogy ez a pénz, áru *technológiailag* a munkafolyamat számára van rendeltetve; e rendeltetés révén válnak tőkévé, ilyképpen rendeltetve magának a munkafolyamatnak az egyszerű elemei, ezek tehát *mint ilyenek – tőke*.

Hogy az áru értéke feloldódik részint a benne foglalt áruk értékére, részint a munka értékére, azaz megfizetett munkára, részint meg nem fizetett, de azért nem kevésbé eladható munkára, és hogy értékének az a

része, amely meg nem fizetett munkából áll, értéktöbblete, a maga részéről megint feloldódik kamatra, ipari profitra és járadékra, azaz hogy ennek az összértéktöbbletnek a közvetlen megkaparintója és „termelője" kénytelen részeket leadni belőle, az egyiket a földtulajdonosnak, a másikat a tőke tulajdonosának, és így a harmadikat, amelyet magának megtart, csak a kamattól és járadéktól különböző és magától az értéktöbblettől és profittól különböző néven, mint ipari profitot tartja meg magának – ebben nincs semmi rejtelmes. Az értéktöbbletnek, tehát az áruk értéke egy részének ezekre a különös rovatokra, kategóriákra való szételemzése igen érthető és semmiképp sem ellenkezik magával az érték törvényével. Az önálló forma révén azonban, amelyhez az értéktöbbletnek ezek a különböző részei jutnak, a különböző személyek révén, akikhez áramlanak, a különböző elemek révén, amelyekkel a rájuk való jogcímet megalapozzák, végül az önállóság révén, amellyel e különböző részek a folyamattal feltételekként szembelépnek, az egész misztifikálódik. Részekből, amelyekre az értéket szét lehet elemezni, önálló elemekké válnak, amelyek *alkotják* azt, *alkotóelemekké*. Azok a piaci ár számára. Valóban ennek alkotóelemeivé válnak. Hogy ezt a folyamat feltételeiként mutatott látszólagos függetlenségüket a maguk részéről a belső törvény szabályozza és csak *látszólag* függetlenek, ez a termelési folyamat egyetlen pillanatában sem jelenik meg, sem nem hat meghatározó, tudatos indítékként. Éppen megfordítva. A legnagyobb szilárdság, amelyet az eredménynek ez az önálló feltételekként való látszata felölthet, adva van, mihelyt az *értéktöbbletnek részei* – mint termelési feltételek árai – kerülnek bele az árba. És ez az eset a kamattal és a járadékkal. Az ipari tőkés és a bérlő előlegei közé tartoznak. Itt többé nem meg nem fizetett többletmunka, hanem megfizetett többletmunka kifejezéseként jelennek meg – tehát olyan többletmunka kifejezéseként, amelyért a termelési folyamatban egyenértéket fizetnek, habár nem a munkásnak, akinek a többletmunkája, de más személyeknek – a tőke és a föld tulajdonosainak. A kamat és a járadék többletmunka, ami a munkást illeti, de egyenértékek, ami a tőkést és a földtulajdonost illeti, akinek ezt meg kell fizetni. Ezért nem többletként jelennek meg, és még kevésbé többletmunkaként, hanem a „tőke"- és a „föld"-áru *áraiként*, mert a tőkésnek és a földtulajdonosnak csak mint árubirtokosnak, csak mint ezen áruk birtokosának és eladójának fizetik. Az áruértéknek az a része, amely kamatra oldódik fel, ezért úgy jelenik meg, mint a tőkéért fizetett *ár újratermelése*, és az a rész, amely járadékra oldódik fel, mint a földért fizetett ár *újratermelése*. Ezek az árak tehát az összár *alkotó*részei. Az ipari tőkés számára ez nemcsak így *látszik*; számára valóban előlegei részét alkotják, és ha egyrészt árujának *piaci ára*

meghatározza ezeket – az árunak oly meghatározása ez, piaci árként, melyben egy társadalmi folyamat vagy ennek eredménye mint az árut megillető meghatározottság, ennek a folyamatnak a fel- és leszállása, a mozgása pedig mint az áruárat megillető ingadozás jelenik meg –, ugyanakkor másrészt a *piaci árat* ezek határozzák meg, éppúgy, ahogy a gyapot piaci ára a fonal piaci árát, másrészt a fonal piaci ára a gyapot iránti keresletet, tehát a gyapot piaci árát határozza meg.

Mivel az értéktöbbletnek részei, a kamat és a járadék, mint áruk – a föld-áru és a tőke-áru – *árai* kerülnek be a termelési folyamatba, ezért valóságos eredetüket nemcsak elleplező, hanem eltagadó formában léteznek.

Hogy a többletmunka, *meg nem fizetett* munka éppoly lényegesen belekerül a tőkés termelési folyamatba, mint a *megfizetett* munka, az itt úgy jelenik meg, hogy a munkától különböző termelési elemeket – földet és tőkét – kell megfizetni, vagy hogy az előlegezett áruk árától és a munkabértől különböző *költségek* kerülnek bele az árba. Az értéktöbbletnek részei – a kamat és a járadék – itt úgy jelennek meg, mint a kizsákmányoló tőkés költségei, előlegei.

Az *átlagprofit* meghatározóan belekerül az áruk termelési áraiba, és itt tehát már az értéktöbblet nem mint eredmény, hanem mint feltétel mutatkozik; nem mint olyan rész, amelyre az áru értéke feloldódik, hanem mint *árának* alkotórésze. De az *átlagprofit*, mint maga a *termelési ár* is, inkább eszményileg meghatározó és egyszersmind úgy jelenik meg, mint *többlet* az előlegek felett és mint a tulajdonképpeni költségártól különböző ár. Hogy kap-e vagy sem, hogy többet-e vagy kevesebbet, mint az a *piaci ár mellett* – tehát a folyamat közvetlen eredménye mellett – adódik, ez meghatározza az újratermelést, vagy jobbanmondva az újratermelés szintjét; úgyszintén, hogy a meglevő tőkékből erről vagy arról a területről többet vonnak-e el vagy adnak bele, úgyszintén, hogy milyen arányban áramlanak ezekre a különös területekre az újonnan felhalmozott tőkék, végül hogy milyen fokban lépnek fel ezek a különös területek vásárlóként a pénzpiacon. Ezzel szemben a *kamatban* és a *járadékban* az értéktöbblet részei egyenként, egészen rögzített formában lépnek fel, az egyes termelési ár előfeltételeként, és előlegek formájában anticipálják őket.

{*Költségeknek* nevezhetjük azt, ami *előleg*, tehát amit a tőkés fizet. Eszerint a profit mint e költségek feletti többlet jelenik meg. Ez az egyes termelési árakra vonatkozik. És az előleg által meghatározott árakat így *költségáraknak* nevezhetjük.

Termelési költségeknek nevezhetjük az átlagprofit által, tehát az előlegezett tőke ára plusz az átlagprofit által meghatározott árakat, minthogy ez a

profit az újratermelés feltétele, olyan feltétel, amely a kínálatot és a tőkéknek a különböző területekre való elosztását szabályozza. Ezek az árak a *termelési árak*.

Végül a valóságos munkamennyiség (tárgyiasult és közvetlen), amelybe az áru termelése kerül, az *értéke*. Ez alkotja magának az árunak a reális termelési költségét. Az az ár, amely ennek megfelel, csak a pénzben kifejezett érték. A „termelési költségek" néven felváltva mindhármat értik.}

Ha nem termelnének újra értéktöbbletet, akkor természetesen az értéktöbblettel együtt véget érne ennek az a része is, amelyet kamatnak hívnak, valamint az a rész, amelyet járadéknak hívnak, és éppígy véget érne ezzel ennek az értéktöbbletnek az *anticipálása*, vagyis az, hogy áruk *árakként* belekerül a termelési költségekbe. A meglevő érték, amely belekerül a termelésbe, akkor egyáltalában nem *tőkeként* kerülne ki belőle és ezért nem is kerülhetne bele *tőkeként* az újratermelési folyamatba, illetve nem adhatnák kölcsön *tőkeként*. Ugyanazon viszonyoknak – a tőkés termelést megszabó viszonyoknak – az állandó újratermelése tehát az, ami nemcsak e folyamat társadalmi formáiként és eredményeiként jeleníti meg ezeket, hanem ugyanakkor állandó *előfeltételeiként*. De csak mint általa állandóan *tételezett*, alkotott, *termelt* előfeltételek ilyenek. Ez az újratermelés ezért nem tudatos és éppenséggel csak abban jelenik meg, hogy e viszonyok állandóan mint *előfeltételek* és a termelési folyamaton uralkodó *feltételek* léteznek. Az áruérték feloldásaiból pl. annak *alkotórészei* lesznek, amelyek önállókként lépnek egymással szembe és ezért egyben önállókként *egységükkel* szemben, mely éppenséggel *kombinációjukként* jelenik meg. A polgár látja, hogy a termék állandóan termelési feltétellé válik. De nem látja, hogy maguk a termelési viszonyok, a társadalmi formák, amelyekben termel, és amelyek adott, természetes viszonyokként jelennek meg számára, nem egyebek, mint állandó terméke – s csak ezért állandó előfeltétele – ennek a sajátos társadalmi termelési módnak. Nemcsak önállósodnak a különböző viszonyok, mozzanatok és idegenszerű, egymástól látszólag független létezési módot öltenek, hanem dolgok közvetlen tulajdonságaiként ábrázolódnak; dologi alakot öltenek.

Így a tőkés termelés szereplői elvarázsolt világban élnek, és saját vonatkozásaik a dolgoknak, a termelés anyagi elemeinek a tulajdonságaiként jelennek meg számukra. De a végső, a legközvetettebb formákban, olyan formákban, amelyekben ugyanakkor a közvetítés nemcsak láthatatlanná vált, hanem egyenes ellenkezőjük van kimondva, jelennek meg a tőke alakjai a termelés valóságos ügynökségeiként és közvetlen hordozóiként. A kamatozó tőke megszemélyesedik a pénztőkésben, az ipari az ipari tőkés-

ben, a járadékot hozó tőke a földesúrban mint a föld tulajdonosában, végül a munka a bérmunkásban. Mint ezek a rögzített alakok – önálló személyiségekben megszemélyesedve, akik ugyanakkor megszemélyesedett dolgok puszta képviselőiként jelennek meg – lépnek be a konkurrenciába és a valóságos termelési folyamatba. A konkurrencia előfeltételezi ezt a külsőlegessé válást. Ezek a számára természetszerűen, természettörténetileg meglevő formák, és a felszínen való megjelenésében maga a konkurrencia csak ennek a fordított világnak a mozgása. Amennyiben ebben a mozgásban áttör a belső összefüggés, rejtelmes törvényként jelenik meg. Legjobb bizonyíték maga a politikai gazdaságtan, egy tudomány, amely azzal foglalkozik, hogy a rejtett összefüggést ismét felfedezze. Minden ebben a legkülsőlegesebb, legvégső formában lép a konkurrenciába. Pl. itt a piaci ár jelenik meg az uralkodóként, egészen ahogy a kamatláb, a járadék, a munkabér, az ipari profit az érték alkotóelemeiként, és a föld ára, a tőke ára adott tételekként, amelyekkel gazdálkodnak.

Láttuk,[204] hogy A. Smith előbb feloldja az értéket munkabérre, profitra (kamatra), járadékra; aztán, megfordítva, ezeket az áruárak önálló alkotóelemeiként ábrázolja. Az első fogalmazásban a titkos összefüggést mondja ki, a másodikban a jelenséget. Ha még jobban a jelenség felszínére megyünk, akkor az átlagprofitrátán kívül a kamatot és még a járadékot is mint az áruárak (tudniillik a *piaci árak*) alkotórészeit lehet ábrázolni. A kamatot egészen közvetlenül, mivel belekerül a költségárba. A járadék – mint a talaj ára – meglehet, nem közvetlenül határozza meg a termék árát, de meghatározza a termelési módot, hogy sok tőkét koncentrálnak-e kevés talajra vagy kevés tőkét osztanak-e szét sok talajra, hogy a terméknek ezt vagy azt a fajtáját, állatot vagy gabonát termelnek-e, amelynek piaci ára a legjobban fedezi a járadék árát, mert a járadékot meg kell fizetni, mielőtt letelik a határidő, amelyre kikötötték. Hogy tehát a járadék ne legyen levonás az ipari profitból, szántót legelővé, legelőt szántóvá változtatnak stb. Ezzel nem határozza meg közvetlenül az egyes termék piaci árát, de közvetve igen, azáltal, hogy a termékfajták arányait úgy osztja el, ahogy a kereslet és kínálat mindegyik számára a legjobban hozza létre az árat, hogy járadékot fizethessen. És ha a járadék így nem határozza meg közvetlenül pl. a gabona piaci árát, de közvetlenül meghatározza az állat stb. piaci árát, röviden azokat a területeket, ahol a járadékot nem a saját termék piaci ára határozza meg, hanem a termék piaci árát határozza meg a gabonaföld által hozott járadék rátája. A húst pl. iparilag fejlett országokban mindig túlontúl drágán fizetik meg, azaz messze nemcsak termelési ára, hanem értéke felett. Mert árának meg kell fizetnie nemcsak termelési költségeit,

hanem azt a járadékot is, amelyet a talaj akkor hozna, ha gabonával volna művelve. Máskülönben a hús, a nagybani állattenyésztés mellett, ahol a tőke szerves összetétele sokkal közelebb van [az iparbelihez], ha ugyan nem tartalmaz még nagyobb túlsúlyban állandó tőkét a változóhoz képest, csak egészen sovány vagy semmilyen *abszolút járadékot* nem fizethetne. De a járadékot, amelyet fizet, és amely egyenesen belekerül az árába, az az abszolút plusz különbözeti járadék határozza meg, amelyet a talaj mint szántóföld fizetne. Ez a különbözeti járadék szintén legnagyobbrészt nem létezik itt. Legjobb bizonyíték erre, hogy a hús járadékot fizet ugyanazon a talajon, ahol a gabona nem.

Ha tehát a *profit* meghatározóan belekerül a termelési árba, akkor azt lehet mondani, hogy a munkabér, a kamat és bizonyos fokig a járadék meghatározóan belekerülnek a piaci árba és bizonyosan meghatározóan belekerülnek a termelési árba. Természetesen, ahogy a kamat mozgását egészében a profit határozza meg, másrészt megint a gabonajáradékot részben a profit rátája, részben termékének értéke és a különböző értékeknek különböző talajokon a piaci értékre való kiegyenlítődése, a profitrátát pedig részben a munkabér határozza meg, részben a munka termelékenysége a termelésnek azokon a területein, amelyek az állandó tőkét termelik, tehát végül a munkabér magassága és a munka termelékenysége, a munkabér pedig feloldódik az áru egy részének egyenértékére, azaz egyenlő az áruban foglalt megfizetett munka egy meghatározott részével, a profit egyenlő az áruban foglalt meg nem fizetett munka-résszel, végül is a munka termelékenysége csak két módon hathat az áruk árára, értékükre, azáltal, hogy ezt csökkenti, s többletértékükre, azáltal, hogy ezt növeli, — az egész móka végül feloldódik a munkaidő által meghatározott értékre. A költségár nem egyéb, mint az előlegezett tőkék értéke plusz az általuk létrehozott értéktöbblet, elosztva a különös területek közt azon hányad szerint, amelyet az össztőkéből alkotnak. Így a költségár feloldódik értékre, ha nem az egyes területet, hanem az össztőkét vesszük szemügyre. Másrészt minden területen a piaci árakat a különböző területek tőkéinek konkurrenciája állandóan redukálja a költségárra. A tőkések konkurrenciája minden különös területen igyekszik az áru piaci árát a piaci értékre redukálni. A különböző területek tőkéseinek konkurrenciája a piaci értékeket közös költségárakra redukálja. *Ricardo* fellép azellen, hogy Smith az értéket annak részeiből alkotja meg, amelyek maga az érték által vannak meghatározva.[205] De nem következetesen. Különben nem perlekedhetne Smithszel azon, hogy profit, munkabér és járadék, vagy, amint ő mondja, csupán profit és munkabér kerül-e bele az árba, azaz kerül bele *alkotóan*.[206] Elemzőleg belekerülnek,

mihelyt megfizetik őket. Éppenséggel így kellene mondania: Minden áru ára feloldható profitra és munkabérre, egyes áruk ára (és igen soké *közvetve*) feloldható profitra, járadékra és munkabérre. De *semelyik* áru árát nem alkotják ezek, minthogy nem mint önálló és de propriis fontibus* tevékenykedő meghatározott nagyságú potenciák *alkotják* az áruk árát, hanem ha az érték adva van, akkor igen különböző arányokban felbontható ezekre a részekre. Ezek nem adott potenciák – a profit, munkabér és járadék –, amelyeknek összegezése vagy kombinációja meghatározza az *érték* nagyságát, hanem ugyanaz az *értéknagyság*, az *érték* egy adott *nagysága* az, amely munkabérre, profitra és járadékra oldódik fel és különböző körülmények szerint igen különbözően oszlik el e három kategóriára.

Tegyük fel, hogy a termelési folyamat állandóan ugyanazon feltételek közt ismétlődik meg, azaz az újratermelés ugyanazon feltételek közt megy végbe, mint a termelés, ami a munka változatlan termelékenységét előfeltételezi, vagy legalábbis azt előfeltételezi, hogy a termelékenység változásai nem másítják meg a termelés szereplőinek viszonyait; ha tehát maguk az áruk értékei a termelőerő változásai következtében emelkednének, akkor az áruk értékének eloszlása a termelés szereplői közt ugyanaz maradna; ebben az esetben elméletileg nem lenne ugyan pontos azt mondani, hogy az érték különböző részei az egésznek az értékét vagy árát meghatározzák, de gyakorlatias és helyes lenne azt mondani, hogy alkotják, amennyiben alkotáson az egésznek a részek összegezése útján való képzését értjük. Az érték egyenletesen oszlanék el, tartósan, értékre és értéktöbbletre; és [új] érték egyenletesen oldódnék fel munkabérre és profitra, a profit egyenletesen bomlanék szét kamatra, ipari profitra és járadékra. Azt lehetne tehát mondani: *Á*, az áru ára munkabérre, profitra (kamatra) és járadékra oldódik fel, és másrészt munkabér, profit (kamat), járadék alkotják az értéket, vagy jobbanmondva az árat. Az újratermelésnek ez az egyenletessége vagy egyenlősége – a termelés ismétlése ugyanazon feltételek közt – nem következik be. A termelékenység megváltozik és megváltoztatja a feltételeket. A feltételek a maguk részéről megváltoztatják a termelékenységet. De az eltérések részint felszínes ingadozásokban mutatkoznak meg, amelyek rövid lejáratra kiegyenlítődnek, részint eltérések (divergences) fokozatos halmozódásában, amelyek vagy válsághoz vezetnek, a régi viszonyokra való erőszakos látszólagos redukcióhoz, vagy mégis csak igen fokozatosan elismerik ezeket a feltételek változásaiként és keresztültörnek. A kamat és a

* – a saját forrásaiból – *Szerk.*

járadék formájában, amelyben az értéktöbbletet anticipálják, előfeltételezve van, hogy az újratermelés *általános* jellege ugyanaz marad. És ez így van, ameddig a tőkés termelési mód fennmarad. Másodszor még az is előfeltételezve van, ami többé-kevésbé szintén így van, hogy meghatározott időre e termelési mód *meghatározott viszonyai* ugyanazok maradnak. Így a termelés eredménye mint *ennek szilárd, ezért előfeltételezett feltétele rögződik*, mégpedig mint a *dologi termelési feltételek* szilárd *tulajdonsága*. A *válságok* azok, amelyek véget vetnek ama különböző elemek *önállósága* e látszatának, amelyekre a termelési folyamat állandóan feloldódik, és amelyeket állandóan újra-létrehoz.

{ Ami az *érték* a valóságos közgazdász számára, az a *piaci ár* a gyakorlati tőkés számára, az egész mozgás mindenkori priusa*.}

A kamatozó tőke a tőkés termelésre sajátságos és neki megfelelő formát a *hitelben* kapja meg. Ez maga a tőkés termelési mód által megalkotott forma. (A *kereskedelmi tőkének* a tőkés termelési mód alá történő besorolása valójában nem követel meg ilyen új teremtést, minthogy az áru és a pénz, az áru- és pénzforgalom a tőkés termelés elemi előfeltételei maradnak, és csak abszolút előfeltételekké teszik őket. Kereskedelmi tőkének lenni tehát egyrészt a tőke általános formája, másrészt — amennyiben meghatározott funkcióban levő tőkét ábrázol, olyan tőkét, amely kizárólag a forgalmi folyamatban funkcionál — a termelő tőke által való meghatározása mit sem változtat formáján.)

Az értékek költségárakká való kiegyenlítődése csak azáltal történik meg, hogy az egyes tőke mint az osztály össztőkéjének hányada funkcionál, másrészt az osztály össztőkéje a különböző különös területekre a termelési szükségletek szerint oszlik el. Ez a hitel révén történik meg. Ez nemcsak ezt a kiegyenlítődést teszi lehetővé és könnyíti meg, hanem a tőke egy része — a pénztőke formájában — valójában mint az a közös anyag jelenik meg, amellyel az egész osztály dolgozik. Ez az egyik értelme a hitelnek. A másik a tőke állandó kísérlete arra, hogy az átalakulásokat, amelyeken a forgalmi folyamatban át kell mennie, megrövidítse; a forgalmi időt, a maga pénzzé átváltoztatását stb. anticipálja és saját korlátozottságát így ellensúlyozza. Végül a *felhalmozás* funkcióját, amennyiben ez nem tőkévé átváltoztatás, hanem értéktöbblet kínálata tőke formájában, így részben egy különös osztályra ruházzák, részben a társadalom összes *felhalmozásai* ebben az értelemben tőke felhalmozásává válnak és az ipari tőkések rendelkezésére bocsátják őket. Ezt a társadalom számtalan pontján elszigetelten végbe-

* — előzménye — *Szerk.*

menő műveletet koncentrálják és bizonyos tartályokba gyűjtik. A pénzt, amennyiben ez árunak az átalakulásban való megmerevedése, parlagon hever, ilymódon tőkévé változtatják.

*

Föld–járadék, tőke–kamat irracionális kifejezések, amennyiben a járadék a föld *arakként* és a kamat a tőke *arakként* rögződik. A kamatozó tőke, járadékot hozó tőke, profitot hozó tőke formájában a közös eredet még felismerhető, amennyiben egyáltalában a *tőke* többletmunka elsajátítását zárja magába, tehát ezek a különböző formák csak azt fejezik ki, hogy ez a tőke által létrehozott többletmunka egyáltalában a tőke esetében kétfajta tőkés közt oszlik el, és a mezőgazdasági tőke esetében a tőkés és a földtulajdonos közt oszlik el.

A járadék mint a talaj (évi) *ára* és a kamat mint a tőke *ára* éppolyan irracionálisak, mint $\sqrt{-3}$. Az utóbbi forma ellentmond a számnak a maga egyszerű elemi formáiban éppúgy, mint ahogy azok ellentmondanak a tőkének a maga egyszerű áru- és pénz-formájában. Ezek fordított módon irracionálisak. A föld–járadék, a járadék mint a föld ára a földet mint árut fejezi ki, mint használati értéket, amelynek értéke van, amelynek pénzkifejezése egyenlő az árával. De az olyan használati értéknek, amely nem a munka terméke, nem lehet értéke, azaz nem mondható ki bizonyos mennyiségű munka társadalmi tárgyiasulásaként, meghatározott mennyiségű munka társadalmi kifejezéseként. Nem az. Hogy a használati érték cseréértékként ábrázolódjék – áru legyen –, konkrét munka termékének kell lennie. Csak ezen előfeltétel mellett lehet ezt a konkrét munkát a maga részéről megint *társadalmi munkaként*, értékként ábrázolni. Föld és ár összemérhetetlen nagyságok, amelyeknek mégis arányuk kell hogy legyen egymáshoz. Itt olyan dolognak van ára, amelynek nincs értéke.

Másrészt a kamat mint a tőke ára a fordított irracionalitást fejezi ki. Itt egy árunak kettős értéke van, egyszer értéke, és aztán ettől az értéktől különböző ára, anélkül, hogy *használati értéke* lenne. Mert a tőke először is *nem egyéb*, mint *pénzösszeg* vagy *árumennyiség*, amely egyenlő meghatározott pénzösszeggel. Ha az árut adják kölcsön tőkeként, akkor ez csak áluhás formája egy *pénzösszegnek*. Mert az, amit *tőkeként* kölcsönöznek, az nem ennyi meg ennyi font gyapot, hanem ennyi meg ennyi *pénz*, amelynek értéke gyapotban létezik. A tőke *ára* ezért rá csak mint egy *pénzösszeg* létezésére vonatkozik, azaz mint egy pénzben ábrázolt és formájában

csereértékként létező értékösszeg létezésére. Hogyan legyen egy értékösszegnek ára, azon az áron kívül, amely saját pénzformájában van kifejezve? Hiszen az ár az áru értéke *megkülönböztetve* használati értékétől. Ár megkülönböztetve az áru értékétől, ár mint egy pénzösszeg értéke tehát contradictio in terminis*, mivelhogy az ár pusztán az értéknek pénzben való kifejezése.

A kifejezésnek ezt az irracionalitását – (magának a dolognak az irracionalitása onnan ered, hogy a tőke (a kamatban) mint előfeltétel a saját folyamatától, amelyben tőkévé, ennélfogva magát értékesítő értékké válik, elválasztva jelenik meg, és hogy másrészt a járadékot hozó tőke csak mint mezőgazdasági tőke, csak mint egy különös terület tőkéje hoz járadékot, jelenik meg ebben a formában, amelyet tehát róla *átvisznek arra az elemre, amely megkülönbözteti egyáltalában az ipari tőkétől*) – olyannyira érzi a vulgáriánus, hogy mindkét kifejezést meghamisítja, hogy racionálissá tegye őket. A kamatot szerinte annyiban fizetik a tőkéért, amennyiben az használati érték, és ezért arról a hasznosságról beszél, amellyel a termék vagy a termelési eszközök az újratermelés számára mint olyanok bírnak, amellyel a tőke anyagilag bír mint a munkafolyamat eleme. De hát hasznossága, használati értéke már megvan abban a formájában, hogy áru és ezek nélkül nem volna áru és nem volna értéke. Mint pénz az áruk értékének kifejezése és ezekre átváltoztatható saját értéke arányában. Ha azonban pénzt géppé, gyapottá stb. változtatok, akkor *ugyanazon* értékű használati értékekké változtatom. Az átváltoztatás csak az *értékformára* vonatkozik. Mint pénznek az a használati értéke, hogy mindegyik áru formájává átváltoztatható, de ugyanazon értékű áruvá. E formaváltozás révén a pénz értéke éppoly kevéssé változik, mint az árué, ha pénzzé változtatják. Az áruk használati értéke, amelyekké a pénzt átváltoztathatom, nem ad neki értékén kívül attól különböző árat. Ha azonban előfeltételezem az átváltoztatást és azt mondom, hogy az árat az áruk használati értékéért fizetik, akkor az áruk használati értékét egyáltalában nem fizetik meg vagy csak annyiban fizetik meg, amennyiben csereértéküket megfizetik. Hogy hogyan használják el egy áru használati értékét, hogy az egyéni vagy az ipari fogyasztásba kerül-e bele, az abszolúte semmit nem változtat a csereértékén. Csak azon változtat, hogy ki vásárolja meg, az ipari tőkés vagy a közvetlen fogyasztó. Az áru termelő hasznossága ezért számot adhat arról, hogy egyáltalában van csereértéke, mert hogy az árukban foglalt munkát megfizessék, ahhoz használati értéküknek kell lennie. Különben nem áruk, csak használati érték

* – meghatározásokbeli ellentmondás – *Szerk.*

és csereérték egységeiként azok. De ez a használati érték semmiképp nem adhat számot arról, hogy az árunak mint csereértéknek vagy árnak még egy ettől az ártól különböző ára van. Látjuk, hogyan akar a vulgariánus itt átsiklani a nehézség felett azáltal, hogy a *tőkét*, azaz a pénzt vagy árut, amennyiben ennek magától mint pénztől vagy árutól *sajátosan megkülönböztetett* meghatározottsága van, puszta *áruvá* igyekszik átváltoztatni, azaz eltekint éppen a sajátos különbségtől, amelyet meg kell magyarázni. Nem akarja azt mondani, hogy ez többletmunka s ezért több érték kizsákmányolásának eszköze, mint amennyi érték benne foglaltatik. Ehelyett azt mondja: Több értéke van a maga értékénél, mert közönséges áru, mint bármely másik, azaz használati értéke van. Itt a tőkét azonosítják az áruval, holott éppen azt kell megmagyarázni, hogyan léphet fel az áru mint tőke. A föld esetében a vulgariánus fordítva jár el, amennyiben nem a fiziokratákat szajkózza. Ott a tőkét áruvá változtatja át, hogy a tőke és az áru közti *különbséget*, hogy az áru tőkévé átváltozását megmagyarázza. Itt a földet tőkévé változtatja át, mert a tőkeviszony magán-valóan jobban beleillik elképzeléseibe, mint a föld ára. A járadékot tőke kamataként lehet elgondolni. Pl. ha a járadék 20 és a kamatláb 5, akkor azt lehet mondani, hogy ez a 20, ez 400 tőkének a kamata. És valójában a föld akkor 400-ért kel el, ami pusztán a járadék eladása 20 évre. Az anticipált 20 évi járadék e megfizetése akkor a föld ára. Ezzel a földet tőkévé változtatták át. Az évi 20 már csak 5%-os kamata a tőkének, amelyet érte fizettek. És ezzel a föld–járadékot átváltoztatták tőke–kamattá, amit viszont átfantaziálnak az áruk használati értékéért való fizetséggé, tehát a használati érték–csereérték viszonnyá. A vulgariánusok közül az elemzőbb hajlamúak átlátják, hogy a talaj ára nem egyéb, mint kifejezés a járadék tőkésítésére; valójában ez az ár a járadék vételára egy sor évre, amely a mindenkori kamatlábhoz igazodik. Megértik, hogy a járadék e tőkésítése előfeltételezi a járadékot, hogy tehát a járadékot nem lehet megfordítva a saját tőkésítéséből megmagyarázni. Ezért magát a járadékot tagadják, azáltal, hogy ezt a földbe bekebelezett tőke kamatának nyilvánítják, ami nem akadályozza meg őket annak elismerésében, hogy az a föld is hoz járadékot, amelybe nem kebeleztek be tőkét, és éppoly kevéssé akadályozza meg őket annak elismerésében, hogy *egyenlő adag* tőke különböző termékenységű földeken *különböző* járadékot hoz, vagy hogy *egyenlőtlen adag* tőke egyenlőtlen termékenységű földeken *egyenlő* járadékot hoz. Éppígy, hogy a földbe bekebelezett tőke – ha valóban ennek kell indokolnia az érte fizetett járadékot – talán ötször-akkora kamatokat hoz, azaz ötszörakkora járadékot, mint amekkora *kamatot* hoz ugyanaz a tőke az iparban állótőke formájában.

Látjuk, a nehézséget itt mindig azzal szüntetik meg, hogy *elvonatkoztatnak* tőle és a *sajátos különbség* helyett, amelyet még meg kell magyarázni, éppenséggel olyan viszonyt csempésznek be, amely e különbség ellenkezőjét fejezi ki, tehát azt mindenesetre *nem* fejezi ki.[207]

[6. *Proudhon a kamat ellen. A kamat és a bérmunka-rendszer közti összefüggés meg nem értése*]

Proudhonnak Bastiat-val való polémiája a kamatról jellegzetes mind arra az útra és módra, ahogy a vulgariánus a politikai gazdaságtan kategóriáit védelmezi, mind arra, ahogy a felszínes szocializmus (Proudhon polémiája alig érdemli meg ezt a nevet) támadja ezeket. Visszatérünk erre a vulgariánusokról szóló szakaszban[208]. Itt csak egyet-mást előzetesen.

A visszaáramló mozgás nem lett volna szabad, hogy Proudhont sajátságosságként megütköztesse, ha egyáltalában valamit is értett a tőke mozgásából. Éppily kevéssé a visszaáramlottnak a többletértéke. Ez az, ami a tőkés termelésre jellegzetes. {Nála azonban, mint látni fogjuk, a többlet megtetézés. Egyáltalában iskolás a bírálatában és soha nem sajátította el ama tudomány első elemeit, amelyet bírálni akar. Így pl. soha nem értette meg, hogy a pénz az áru szükségszerű formája. (Lásd első rész.[209]) Itt még a pénzt és a tőkét is összecseréli azért, mert a kikölcsönözhető tőke mint pénztőke, a pénz formájában jelenik meg.} Ami meghökkentette, az nem a többlet volt, amelyért nem fizettek egyenértéket, hiszen a többletérték – és ezen nyugszik a tőkés termelés – olyan érték, amely nem került egyenértékbe. Ez nem olyasmi, ami jellegzetes a kamatozó tőkére. A jellegzetes csak – amennyiben a mozgás formáját szemügyre vesszük – az első mozzanat, éppen a fordítottja annak, amire Proudhon gondol, tudniillik hogy a kölcsönadó odaadja a pénzt anélkül, hogy mindjárt eleve egyenértéket kapna érte, és hogy így a tőkének kamattal való visszatérüléséhez, ameddig az ügylet a kölcsönadó és kölcsönvevő közt terjed, [nincs köze] az átalakulásoknak, amelyeken a tőke átmegy, és amelyek, amennyiben a gazdasági forma puszta átalakulásai, annyiban cserék soraként, áru pénzzé változásaként, pénz áruvá változásaként mutatkoznak; amennyiben ezek reális átalakulások, vagyis termelési folyamat, annyiban egybeesnek az ipari fogyasztással. A fogyasztás itt maga is a gazdasági formamozgás egy mozzanatát alkotja. Amit azonban a pénz nem tesz meg a kölcsönadó kezében, megteszi a kölcsönvevő kezében, aki valóban tőkeként alkalmazza. Tőkeként való reális mozgásán a kölcsönvevő kezében megy át. Hozzá tér vissza

mint pénz + profit, pénz + $\frac{1}{x}$ pénz. A kölcsönadó és kölcsönvevő közti mozgás csak a tőke kezdőpontját és végpontját fejezi ki. Mint pénz megy *A* kezéből *B* kezébe. *B* kezében tőkévé válik, és mint ilyen, bizonyos forgás után, profittal tér vissza. Ennek a közbenső aktusnak, a valóságos folyamatnak, amely mind a forgalmi folyamatot, mind a termelési folyamatot magába zárja, semmi köze a kölcsönvevő és kölcsönadó közti ügylethez. Csak azután kezdődik megint, hogy a pénz tőkeként *már* realizálódott. Most visszatér a pénz a kölcsönadó kezébe, többlettel, de a kölcsönvevő által realizált többletnek csak egy részével együtt. Az egyenérték, amelyet az kapott, az ipari profit – a többletnek az a része, amely megmarad neki, és amelyet csak a kölcsönvett pénz révén sajátított el. Mindez nem látható a közte és a kölcsönadó közti ügyletben. Ez két aktusra korlátozódik. Átmenet *A* kezéből *B* kezébe. Szünet, amelynek folyamán a pénz *B* kezében van. A pénz visszatérése kamattal együtt a szünet után *A* kezébe. Ha tehát csupán ezt a formát vesszük szemügyre – ezt az *A* és *B* közti ügyletet –, akkor a tőke puszta formáját kapjuk ennek közvetítése nélkül: Pénz, amelyet *a* összegként adnak ki és $a + \frac{1}{x} a$ összegként tér vissza egy bizonyos időszak múltán, anélkül, hogy valamilyen közvetítés következett volna be azon időszakon kívül, amely eltelik az *a* összeg eláramlása és $a + \frac{1}{x} a$ összegként való visszaáramlása közt. És ebben a fogalomnélküli formában, ebben a formában, amely persze mint önálló mozgás zajlik le a tőke valóságos mozgása mellett, megnyitja és lezárja azt, tekinti Proudhon úr a dolgot, ahol aztán mindennek felfoghatatlannak kell lennie számára. Ha a kölcsönzésnek ez a formája, vétel és eladás helyett, véget érne, akkor, úgy véli, a többlet elesnék. Csak a többletnek kétfajta tőkés közti megosztása esnék el. De ez a megosztás állandóan újra létre lehet és kell hogy jöjjön, mihelyt áru vagy pénz tőkévé átváltozhat, és ezt mindig megteheti a bérmunka bázisán. Hogy az áru és a pénz ne válhasson tőkévé és ezért *in posse** tőkeként se kölcsönözhessék – nem szabad szembelépnie a bérmunkával. Hogy mint *áru* és *pénz* ne lépjen így vele szembe, és hogy ennélfogva a munka maga is ne váljék áruvá, ez nem jelent mást, mint hogy visszatérünk a tőkés termelést megelőző termelési módokhoz, amelyekben nem változik áruvá, a munka zöme azonban még mint jobbágy- vagy rabszolgamunka jelenik meg. A szabad munka mint bázis esetén ez csak akkor lehetséges, ha a munka

* – *lehetőség szerinti; potenciális – Szerk.*

tulajdonosa a maga termelési feltételeinek. A szabad munka a tőkés termelésen belül mint *társadalmi* munka fejlődik ki. Hogy a munka tulajdonosa a termelési feltételeknek, az tehát annyit jelent, hogy ezek a társadalmasult munkásokéi, és ezek mint ilyenek termelnek, saját termelésüket mint társadalmasított termelést sorolják be maguk alá. De a bérmunkát és ezzel a tőke bázisát akarni, mint Proudhon, és ugyanakkor a „visszásságokat" megszüntetni a tőke *egy* leszármazott formájának tagadása révén, ez iskolás dolog.

„*Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon*", *Párizs 1850*. A kölcsönzést azért látja rossznak, mert nem eladás.

A kamatra kölcsönzés „az arra való képesség, hogy mindig újra *eladják* ugyanazt a *tárgyat* és mindig újra megkapják az *árát*, anélkül, hogy valaha is átengednék a tulajdonát annak, amit eladnak". (I. m. 9. old.; *Első levél*, írta Chevé, a „Voix du Peuple"[210] egyik szerkesztője.)

Ami megzavarja, az az, hogy a „tárgy" (pl. pénz vagy ház) nem változtatja tulajdonosát, mint a vételnél és eladásnál. De nem látja, hogy a pénz odaadásakor nem kaptak vissza egyenértéket, a valóságos folyamatban ezzel szemben a csere formájában és bázisán megkapják nemcsak az egyenértéket, hanem egy meg nem fizetett többletet is; amennyiben változás, tárgyak cseréje lép fel, nem lép fel értékváltozás, ugyanaz továbbra is ugyanazon érték „tulajdonosa" és amennyiben többlet lép fel, nem lép fel csere. Mihelyt az áru és a pénz cseréje ismét megkezdődik, a többlet már fel van szíva az áruban. Proudhon nem érti meg, hogyan származik a profit, tehát egyben a kamat az értékek cseréjének törvényéből. A „házat", a „pénzt" stb. ezért ne cseréljék ki „tőkeként", hanem mint „árut... önköltségi áron" (i. m. 43–44. old.).

„Valójában a kalapos, aki kalapokat ad el ... megkapja értük [...] az értéket, sem többet, sem kevesebbet. De a kölcsönző tőkés nemcsak ... hiánytalanul visszanyeri tőkéjét; többet kap, mint a tőkét, többet, mint amit cserére visz; a tőkén felül kamatot kap." (I. m. 69. old.)

Proudhon úr kalaposai úgy látszik nem *tőkések*, hanem iparosok, kézművesleginyek.

„Mivel a kereskedelemben a *tőke kamata* hozzátevődik a munkás *béréhez*, hogy az *áru árát alkossák*, lehetetlen [...] hogy a munkás visszavásárolhassa azt, amit ő maga termelt. Dolgozva élni, ez olyan elv, amely a kamat uralma alatt ellentmondást zár magába." (I. m. 105. old.)

A IX. levélben (144–152. old.) a derék Proudhon összecseréli a pénzt mint forgalmi eszközt a pénzzel mint tőkével, és ezért arra következtet, hogy a Franciaországban létező „tőke" 160%-ot hoz (ugyanis 1600 millió évi kamat államadósságban, jelzálogban stb. egy milliárd tőkére, „. . . a készpénz összegére . . . amely forog Franciaországban").

Továbbá:

„Abból, hogy a kamatok felhalmozódása révén a *pénztőke* cseréről cserére mindig visszatér forrásához, következik, hogy a kölcsönnyújtás megismétlése, amelyet mindig ugyanaz a kéz végez, mindig ugyanannak a személynek hoz nyereséget." (I. m. 154. old.)

Mivelhogy a tőkét pénz-formában adják kölcsön, azt hiszi, hogy a pénztőke, azaz a készpénz, bír ezzel a sajátos tulajdonsággal. Mindent *adjanak el*, semmit se *kölcsönözzenek*. Más szavakkal: Ahogy az árut akarta, de nem akarta azt, hogy „pénzzé" legyen, úgy itt akarja az árut, a pénzt, de ne fejlődjenek tőkévé. Minden fantasztikus formát lehántva nem jelent ez mást, mint hogy a kis nyárspolgári-paraszti és kézműves termeléstől ne haladjunk tovább a nagyiparhoz.

„Minthogy az érték nem más, *mint arány*, és minthogy valamennyi termék szükségképp *arányban áll egymás közt*, ebből következik, hogy társadalmi nézőpontról a termékek mindig értékek és kialakított értékek: tőke és termék között a különbség a társadalom számára nem létezik. Ez a különbség teljesen szubjektív, az egyének számára van." (I. m. 250. old.)

Micsoda vész, ha ilyen német-filozófiai frázisok, mint „szubjektív", egy Proudhon kezébe tévednek. A társadalmi polgári formák az ő számára „szubjektívek". És a szubjektív és amellett téves elvonatkoztatás, hogy mert az áru csereértéke *arányt* fejez ki áruk közt, ezért bármely tetszőleges arányt fejez ki áruk közt, és nem valami harmadikat, amihez az áruk arányban állnak, – ez a téves „szubjektív" elvonatkoztatás a társadalmi nézőpont, amelyről tekintve ezért nemcsak áru és pénz azonosak, hanem áru, pénz és tőke. Így valójában erről a „társadalmi nézőpontról" minden tehén fekete. Végezetül még a többlet a morál formájában:

„Minden munka *kell* hogy *többletet* hagyjon." (I. m. 200. old.)

Amely morál-parancsolattal természetesen a többlet igen szépen definiálva van.[193]

[7. *Luther az uzsoráról. A kamatról szóló nézetek változása a tőkés termelés kifejlődésével*]

Luther, aki a középkori-polgári társadalomnak a modern társadalom elemeibe való felbomlása idejében élt – olyan folyamat ez, amelyet a világkereskedelem és az aranyfelfedezések meggyorsítottak –, a tőkét természetesen csak két özönvízelőtti formájában, a kamatozó tőkéében és a kereskedelmi tőkéében ismeri. Ha a már megerősödött tőkés termelés igyekszik gyermeki szakaszában a kamatozó tőkét erőszakosan alávetni az iparinak – Hollandiában, ahol a tőkés termelés a manufaktúra és a nagykereskedelem formájában először virágzik fel, ezt ténylegesen legelőször tették meg, Angliában a XVII. században a tőkés termelés első feltételeként proklamálták, részben igen naiv formák közt –, az ebbe való átmenetkor megfordítva, az „uzsorának", a kamatozó tőke régimódi formájának mint termelési feltételnek, mint szükségszerű termelési viszonynak az *elismerése* az első lépés; ahogy később, mihelyt az ipari tőke alávetette magának a kamatozót (XVIII. század) (*Bentham*[211]), maga is elismeri annak jogosultságát, húsából való húsnak ismeri fel. Luther Proudhon *felett* áll. Őt nem zavarja meg a *kölcsönzés* és a *vásárlás* közti különbség; mindkettőben egyaránt felismeri az uzsorát. Ami polémiájában különben a legcsattanóbb, az az, hogy a támadás fő pontjaként azt fogja meg, hogy a *kamat a tőkébe bele van nőve.*

I. „Bücher vom Kaufhandel und Wucher" 1524-ből; Luthers Werke, VI. rész, Wittenberg 1589. (Ezt a parasztháború idején, illetve előestéjén írta.)

Kereskedés. (*Kereskedelmi tőke.*)

„Most a kereskedők igen panaszkodnak a nemesekre vagy rablókra" {Látjuk, miért vannak a kereskedők a parasztok és lovagok ellen, a fejedelmekkel}, „hogy nagy veszedelemmel kell kereskedniök, s ezenközben megfogják, megverik, megsarcolják és megrabolják őket stb. Ha azonban ezt az igazságosságért szenvednék: akkor persze a kereskedőemberek szent emberek volnának . . . De mert oly nagy jogtalanság és keresztyénietlen lopás meg rablás történik szerte az egész világon a kereskedők által, még egymás között is: csoda-e, ha Isten úgy fordítja, hogy a jogtalanul szerzett ily nagy jószág ismét veszendőre vagy rablókézre jusson, s őket magukat ráadásul főbe verjék vagy fogságba vessék? . . . És a fejedelmeknek tartozásuk, hogy az ilyen jogtalan kereskedelmeket közönséges hatalommal megbüntessék és akadályozzák meg, hogy alattva-

lóikat oly gyalázatosan megnyúzzák a kereskedők. Merthogy ezt a fejedelmek nem teszik: ezért kellenek Istennek a lovagok és rablók, és általuk bünteti meg a jogtalanságot a kereskedőkön, és ezeknek kell az ő ördögeivé lenniök: éppen úgy, ahogyan Egyiptom földjét és mind a világot ördögökkel gyötreti vagy ellenségekkel rontja meg. Így seprőzteti egyik fickót a másikkal, anélkül, hogy ezáltal azt adná értésül, hogy a lovagok kisebb rablók, mint a kereskedők: mivelhogy a kereskedők naponta az egész világot rabolják, míg egy lovag évente egyszer vagy kétszer, egyet vagy kettőt rabol meg." (I. m. 296. old.)

„. . . Ésaiás szava szerint megyen:[212] Fejedelmid lopóknak társai lettek. Mivel is felakasztatnak tolvajokat, kik egy guldent vagy egy felet loptak, és cimborálnak azokkal, akik mind a világot megrabolják és biztosabban lopnak, mint mindenki más, hogy igaz maradjon a szólásmondás: A nagy tolvajok felakasztják a kis tolvajokat; és ahogy a római szenátor Cato mondta: Az egyszerű tolvajok tömlöcben és béklyóban senyvednek, de a nyilvános tolvajok aranyban és selyemben járnak. Mit szól azonban végül Isten ehhez? Úgy fog tenni, ahogy Ezékiel által mondja,[213] a fejedelmeket és a kereskedőket, egyik tolvajt a másikkal, össze fogja olvasztani, mint ólmot és rezet, éppen úgy, mint mikor egy város leég, hogy sem fejedelmek, sem kereskedők nem lesznek többé, ami aggódom, hogy már a küszöbön áll." (I. m. 297. old.)

Uzsora. Kamatozó tőke.

„Azt mondják nekem, hogy most évente mindegyik lipcsei vásáron 10 guldent, azaz százra 30-at vesznek;[214] némelyek hozzáteszik ehhez a naumburgi vásárt is, úgyhogy százra 40 lesz: van-e több is, nem tudom. Pfuj neked, hova az ördögbe lyukad ez ki végül? . . . Akinek most Lipcsében 100 forintja van, az évente 40-et vesz, azaz egy parasztot vagy egy polgárt elnyelt egy év alatt. Ha 1000 forintja van, 400-at vesz évente, azaz egy lovagot vagy gazdag nemest zabált fel egy év alatt. Ha 10 000-je van, 4000-et vesz évente, azaz egy gazdag grófot zabált fel egy év alatt. Ha 100 000-je van, ahogy lennie kell a nagy kereskedőknek, 40 000-et vesz évente, azaz egy nagy gazdag fejedelmet zabált fel egy év alatt. Ha 1 000 000-ja van, 400 000-et vesz évente, azaz egy nagy királyt zabált fel egy év alatt. És nem szenved közben veszedelmet, sem testében, sem vagyonában, nem dolgozik semmit, a kemencénél ül és almát süt: ilyképpen egy székbenülő rabló otthon kuksolhatna, és egy egész világot felzabálhatna tíz év alatt." ([Luther: „An die Pfarrherrn, wider den Wucher zu predigen",] uo. 312. sk. old.)

{11. „Ein Sermon auf das Evangelion von dem reichen Mann und armen Lazaro etc.", Wittenberg 1555.

„A gazdag embert nem külső életmódja szerint kell tekintenünk, mert bárányborba öltözött és élete ragyog és takarosnak tűnik, és mesterien leplezi a farkast. Mert az evangélium nem korholja, hogy házasságtörést, gyilkosságot, rablást, káromlást vagy bármit elkövetett, amit a világ vagy az ész gáncsolhatna. Hiszen oly tisztes volt életében, mint az a farizeus, aki kétszer böjtöl hetente és nem olyan, mint egyéb emberek.[215]"}

Luther itt elmondja, honnan keletkezik az uzsoratőke, a polgár (kispolgár és paraszt), a lovag, a nemesség, a fejedelmek romlása által. Az egyik oldalon hozzááramlik a telepes polgárok, parasztok, a céhesek többletmunkája és *tetejébe munkafeltételeik* is, röviden a kis árutermelőé, akinek pénzre van szüksége, hogy pl. fizessen, mielőtt áruját pénzzé változtatta, és bizonyos munkafeltételeit már vásárolja stb. Másrészt áramlik hozzá a járadéknak a birtokosaitól, amelyet elsajátít; tehát a tékozló, élvező gazdagságtól. Amennyiben az uzsora azzal a kettős hatással jár, hogy először egyáltalában önálló pénzvagyont képez, másodszor a munkafeltételeket elsajátítja, azaz a régi munkafeltételek birtokosait tönkreteszi, annyiban hatalmas eszköz az ipari tőke előfeltételeinek kialakításában – hatalmas hatóerő a termelési feltételeknek a termelőtől való különválasztásában. Éppúgy, mint a kereskedő. És a kettőben közös az, hogy önálló pénzvagyont képeznek, azaz mind az évi többletmunkának, mind a munkafeltételeknek, mind az évi munka felhalmozásának egy részét pénzigények formájában a maguk kezében halmozzák fel. A valóban a kezükben levő pénz csak egy kis részét alkotja részben az évi és évente felhalmozott kincsképzésnek, *részben a forgótőkének. Hogy pénzvagyont képeznek, ez azt jelenti*, hogy egy jelentős része részben az évi termelésnek, részben az évi jövedelmeknek nekik jut, mégpedig nem in natura, hanem a pénz átváltozott formájában fizetendő módon. Amennyiben ezért a pénz nem aktívan mint forgalmi eszköz forog, nincs mozgásban, annyiban az ő kezükben van felhalmozva, részben az ő kezükben vannak a forgalomban levő pénz tartályai is, és méginkább az ő kezükben vannak és halmozódnak fel a termelésre való jogcímek, de mint a pénzzé átváltoztatott árura való jogcímek, mint pénzjogcímek. Az uzsora egyrészt mint a feudális gazdagság és tulajdon tönkretevője hat. Másrészt mint a kispolgári, kisparaszti termelés tönkretevője, röviden mindazon formáké, amelyekben a termelő még termelési eszközeinek tulajdonosaként jelenik meg.

A tőkés termelésben a munkás *nem-tulajdonosa* a termelési feltételeknek, sem a szántóföldnek, amelyet megművel, sem a szerszámnak, amellyel dolgozik. A termelési feltételek ezen elidegenülésének itt azonban megfelel magának a termelési módnak valóságos változása. A szerszám géppé válik; a munkás mint műhely dolgozik stb. Maga a termelési mód nem engedi meg többé a termelési szerszámoknak ezt a kis tulajdonnal kapcsolatos szétforgácsolódását, éppoly kevéssé, mint maguknak a munkásoknak a szétforgácsolódását. A tőkés termelésben az uzsora többé nem *választhatja külön* a termelési feltételeket a munkástól, a termelőtől, mert már külön vannak választva.

Az uzsora csak ott *centralizál* vagyont, sajátlag a pénzvagyon formájában, ahol a termelési eszközök szét vannak forgácsolva, ahol tehát a munkás többé-kevésbé önállóan termel, mint kisparaszt, céhes (kiskereskedő) stb. Mint paraszt vagy kézműves, akár jobbágy ez a paraszt, akár sem, akár céhes ez a kézműves, akár nem-céhes. Az uzsora itt nemcsak azt a részét sajátítja el a többletmunkának, amely felett még a földje révén függő paraszt is rendelkezik, vagy az egész többletmunkát, ahol a paraszt szabad stb., hanem elsajátítja a termelési eszközöket, amelyek névleges tulajdonosa a paraszt stb. marad, és amelyekhez magában a termelésben tulajdonosként viszonyul. Ez az uzsora ezen a bázison nyugszik, ezen a *termelési módon*, amelyet nem változtat meg, hanem amelyre mint élősdi rátelepszik és nyomorúságossá teszi. Kiszipolyozza, elernyeszti és azt okozza, hogy az újratermelés egyre ocsmányabb feltételek közt megy végbe. Innét a népi gyűlölet az uzsora ellen, kivált az antik viszonyok között, ahol ez a termelési meghatározottság — a termelőnek a termelési feltételeire való tulajdona — egyszersmind bázisa a politikai viszonyoknak, a citoyen* önállóságának. Ez véget ér, mihelyt a munkásnak nincsenek többé termelési feltételei. Ezzel egyszersmind véget ér az uzsora hatalma. Másrészt, amennyiben rabszolgaság uralkodik vagy a többletmunkát a feudális úr és csatlósai feleszik és ezek az uzsora hatalmába esnek, a termelési mód úgyszintén ugyanaz marad; csak keményebbé válik. Az eladósodott rabszolgatartó vagy feudális úr többet szipolyoz ki, mert őt magát is kiszipolyozzák. Vagy végül átengedi helyét az uzsorásnak, aki maga válik földtulajdonossá stb., mint az eques** stb. a régi Rómában. A régi kizsákmányoló helyébe, akinek kizsákmányolása többé-kevésbé politikai hatalmi eszköz volt, durva, pénzhajhász felkapaszkodott lép. De maga a termelési mód nem változik meg.

* – állampolgár – *Szerk.*
** – lovag – *Szerk.*

Forradalmian az uzsorás minden kapitalizmuselőtti termelési módban csak *politikailag* hat, mivel szétrombolja és tönkreteszi a tulajdonformákat, amelyeknek szilárd bázisán, azaz ugyanazon formában való állandó újratermelésén a politikai tagozódás nyugszik. Centralisztikusan is hat, de csak a régi termelési mód bázisán centralisztikusan, miáltal a társadalom, a rabszolgákon, jobbágyokon stb. és új uraikon kívül, csőcselékre oldódik fel. Ázsiai formáknál az uzsora sokáig fennmaradhat, anélkül, hogy valami mást idézne elő, mint gazdasági lezüllést és politikai romlottságot, anélkül azonban, hogy reálisan feloldana. Csak egy olyan korszakban, ahol megvannak a tőkés termelés egyéb feltételei – szabad munka, világpiac, a régi társadalmi kapcsolat felbomlása, a munka egy bizonyos fokra fejlődése, a tudományok fejlődése stb. –, jelenik meg az uzsora mint az új termelési mód egyik alkotóeszköze; egyúttal mint a feudális uraknak, a polgárellenes elem oszlopainak tönkremenése és a kisipar, mezőgazdaság stb. tönkremenése; röviden a munkafeltételek tőkeként való centralizációjának eszköze.

Hogy az uzsorások, kereskedők stb. birtokában van a „pénzvagyon", ez nem jelent egyebet, mint hogy a nemzet vagyona, amennyiben ez mint áru és pénz jelenik meg, az ő kezükben koncentrálódik.

A tőkés termelésnek eredetileg harcolnia kell az uzsorával, amennyiben az uzsorás maga nem válik termelővé. Ha a tőkés termelés berendezkedett, akkor az uzsorának a többletmunka feletti uralma, amely a régi termelési mód fennmaradásához kapcsolódott, már véget ért. Mint profitot az ipari tőkés közvetlenül szedi be a többletet; már részben hatalmába kerítette a termelési feltételeket is, és az évi felhalmozás egy részét közvetlenül ő sajátítja el. Ettől a pillanattól fogva, nevezetesen mihelyt az ipari és kereskedelmi vagyon kifejlődik, az uzsorás, azaz a kamatra kölcsönző, az ipari tőkéstől a munka megosztása által elválasztott, de az ipari tőkének alávetett személlyé válik csupán.

III. „An die Pfarrherrn, wider den Wucher zu predigen etc.", Wittenberg 1540 (*lapszámozás nélkül*).

Kereskedni (*vásárolni, eladni*) és *kölcsönözni*. (Luther nem engedi magát megtéveszteni ettől a formakülönbségtől, mint Proudhon.)

„Tizenöt esztendővel ezelőtt írtam az uzsora ellen, mivelhogy már oly igen erősen elharapódzott, hogy nem láttam javulásra reményt. Az idő óta annyira felütötte a fejét, hogy *most nem is akar már vétek, bűn vagy szégyen lenni, hanem* merő erénynek és tisztességnek dicsérteti magát, mintha az embereknek nagy szívességet és keresztényi szolgálatot tenne. Hol van hát segítség és tanács, merthogy a szégyen tisztességgé és a vétek erénnyé

lett? Seneca a természetes ész szerint szól. Deest remedii locus, ubi, quae vitia fuerunt, mores fiunt.* Németország azzá lett, amivé lennie kellett, az átkos zsugoriság és uzsora tönkre rontották... Elsőnek a *kölcsönadásról* és *kölcsönvételről*. Ahol pénzt kölcsönöznek és ezért többet vagy jobbat követelnek vagy vesznek el, uzsora az, minden jog szerint megbélyegzett. Ezért mindazok, akik százra ötöt, hatot vagy többet vesznek a kölcsönzött pénz után, uzsorások azok, ehhez igazodjanak, és a zsugoriság vagy a Mammon bálványimádó szolgáinak neveztetnek... Ugyaneképpen a gabonáról, árpáról és más egyéb javakról is azt kell mondani, hogy ahol többet vagy jobbat követelnek érte, uzsora az, lopott és rablott jószág. Mert kölcsönözni annyit tesz, hogyha én valakinek a pénzemet, jószágomat vagy szerszámaimat odaadom, hogy használja, ameddig szükségben van, vagy ameddig tehetem és akarom, és ő azt a maga idején visszadja, oly jól, ahogy én azt neki kölcsönöztem." „Ilyenképpen a *vásárlásból is uzsorát* csinálnak. De ez most túl sok egy falásra. Most az egyik darabról, a kölcsönzésbeli uzsoráról kell beszélnünk, ha ennek véget vetettünk (az ítéletnap után), akkor a *vásárlási uzsorának* is majd a fejére olvassuk a textust."

„Uzsora őurasága imigyen beszél: Kedvesem, amilyenek most a viszonyok, felebarátomnak nagy *szolgálatot* teszek azzal, hogy kölcsönzök neki százat ötre, hatra, tízre. És ő megköszöni nekem az ilyen kölcsönzést, mint különösséges jótéteményt. Szépen megkér érte, sőt ő maga készséggel és kényszerítetlenül ajánlkozik is, hogy nekem öt, hat, tíz guldent ajándékozzon százra. Hát ne vehetném ezt el uzsorásság nélkül jó lelkiismerettel?... Hadd dicsekedjen, díszelkedjen és pompázzon... Valaki pedig többet vagy jobbat vesz el, uzsora az, és *nem* úgy hívják, hogy *szolgálatot, hanem ártalmat* tett felebarátjának, akárcsak a tolvajlásban és a rablásban történik. Nem minden szolgálat és nem minden van jól téve felebarátunknak, amire azt mondják, hogy szolgálat, és hogy jól vagyon téve. Mert a házasságtörő nő és a házasságtörő férfi nagy szolgálatot tesznek egymásnak és egymás tetszésére vannak. A lovag nagy lovagi szolgálatot tesz a gyújtogató gyilkosnak, amidőn segítségére van az országúti rablásban, vidékek és emberek kifosztásában. A pápisták nagy szolgálatot tesznek a mieinknek, hogy nem mindnyájunkat fojtanak vízbe, égetnek el, gyilkolnak meg, rothasztanak el börtönben, hanem egynémelyikünket mégis életben hagyják és elkergetik őt vagy elveszik, amije van. Maga az ördög nagy, mérhetetlen szolgálatot tesz

* – Nincs ott orvoslás, ahol mi bün volt, erkölccsé válik. – *Szerk.*

azoknak, akik szolgálják őt... Summa, a világ telve van nagyszerű, pompás, mindennapos szolgálatokkal és jótéteményekkel... A költők egy Polyphemus nevű cyklopsról írják, hogy ő Ulyssesnek megígérte, megteszi neki azt a barátságot, hogy előbb társait fogja felfalni, őt meg utoljára.[216] Igen, ez is szolgálat és finom jótétemény volt. Ilyen szolgálaton és jótéteményen szorgoskodik és iparkodik most nemes és nem-nemes, parasztok és polgárok; felvásárolnak, visszatartják, drágaságot támasztanak, felhajtják a gabonát, árpát és mindent, ami szükséges, annakutána a pofájukat törlik és mondják: Hja, ami szükséges, az szükséges, én átengedem az embereknek szolgálatképpen, ámbátor jól megtarthatnám és meg is tartanám; imigyen finoman rászedik és bolonddá teszik Istent... Ilyképp szentté lettek az ember gyermekei... Így hát most már senki sem uzsorázhat, zsugoriskodhat, sem nem gonoszkodhat, a világ merő szentté lett, *mindenki szolgál a másiknak*, senki sem tesz a másiknak kárt... Ha azonban ezzel szolgálatot tesz, akkor a fene ördögnek teszi, ámbár a szegény szükséget látó ember rászorul ilyen szolgálatra, és bizony ezt szolgálatnak és jótéteménynek kell vennie, hogy nem szőröstül-bőröstül falják fel... Megteszi és meg kell tegye neked ezt a szolgálatot" {az uzsoráért kamat fizetését}, „hahogy *pénzt* akar kapni."

{Látjuk a fentiekből, hogy az uzsorát, amely igen megnövekedett Luther idején, ugyanakkor már mint „*szolgálatot*" (Say–Bastiat[217]) apologetizálják. Már megvan az összeműködés-fogalmazás vagy harmónia-fogalmazás: „mindenki szolgál a másiknak".

Az *antik* világban, a jobb korszakban, az uzsora tilos (azaz nem volt engedélyezve kamat). Később törvényes. Igen uralkodó. Elméletileg mindig (mint *Arisztotelésznél*[218]) az a nézet, hogy magán- és magáért-valóan rossz.

A *keresztény középkorban* „bűn" és „kánonilag" tilos.

Újkor. Luther. Még a katolikus-pogány fogalmazás. Igen elharapódzik (részben a kormányzat pénzszükséglete következtében, a kereskedelem és manufaktúra fejlődése, a termék pénzzé válásának szükségessége következtében). De már megvédi polgári jogosultságát.

Hollandia. Az uzsora első apológiája. Itt modernizálják is először, vetik alá a termelő vagy kereskedelmi tőkének.

Anglia. XVII. század. A polémia már nem magán-valóan az uzsora ellen irányul, hanem a kamat nagysága ellen; uralkodó viszonya a hitelhez. Törekvés a hitelforma megalkotására. Erőszakos rendelkezések.

XVIII. század. Bentham. A szabad uzsorát elismerik mint a tőkés termelés elemét.}

A kamat mint kárpótlás.

„Nos jó, itt világilag és jogilag kell az ügyről beszélni (a teológiát azutánra kell tartogatnunk), hát így te, Baltzer, eszerint tartozol nekem adni a száz guldenon felül mindazt, amit a károsulás a mindenféle költséggel rásokasított." {Költségen bírósági költségeket stb. ért, amelyek a kölcsönadónál, mert maga nem tudott fizetni, felmerültek.} „. . .Ezért méltányos, az ész és a természetes jog szerint is, hogy te mindent visszatéríts nekem, mindkettőt, a *főösszeget a kárral együtt*. . . Az ilyen károsulást a jogi könyvek latinul interesse-nek* nevezik. . . Ezen a károsuláson felül még egy másik is megeshetik. Ha te, Baltzer, nem adod vissza Szentmihálykor a száz guldent, és kiáll nekem" {kínálkozik} „egy vétel, hogy megvehetnék egy kertet, szántót, házat vagy bármiféle földet, amelyből nagy hasznot vagy tápot húzhatnék, magamnak és gyermekeimnek, akkor ezt el kell szalasztanom, és te azt a kárt és akadályt okozod nekem, a te késlekedéseddel és alvásoddal, hogy soha többé nem juthatok ilyen vételhez stb. Mivelhogy kölcsönöztem neked, ezért ikret csinálsz nekem a károsulásból, hogy *itt ne tudjak fizetni és ott ne tudjak vásárolni*, és ilyképpen mindkét részben kárt kell szenvednem, ezt hívják úgy, hogy *duplex interesse, damni emergentis et lucri cessantis*** . . . Miután meghallották, hogy Hans a kölcsönadott száz guldenjával kárt szenvedett és kárának méltányos megtérítését követeli, nosza, nekilátnak és *minden száz guldenhoz* hozzácsapnak *ilyen kettős károsulást*, ugyanis a megfizetés költségét és az elmulasztott kert vásárlását, *éppen, mintha a száz guldenhoz természetesen nőtt volna hozzá ilyen kettős károsulás, úgyhogy ahol száz gulden van, azt kihelyezik és ilyen kettős károsulást számítanak rá, amit pedig nem szenvedtek el*. . . Ezért uzsorás vagy, *ki magad a költ*" {költött} „*károdat felebarátod pénzéből fedezed*, pedig ezt a kárt neked senki nem okozta, és nem is bizonyíthatod, sem ki nem *számolhatod*. Az ilyen kárt a jogászok úgy hívják, hogy *non verum, sed phantasticum interesse****. *Olyan kár, amelyet ki-ki magának megálmodik*. . . Nem áll tehát azt mondani, megeshettek volna a károk, hogy nem tudtam volna *fizetni, sem venni*. Máskülönben úgy hívják: *ex contingente necessarium*°, abból, ami nincs, azt csinálni, aminek lennie kell; abból, ami bizonytalan, merő bizonyos dolgot csinálni.

* – kamatnak (*eredetileg*: közbüllevőnek; különbözetnek; vagyoni károsulásnak) – *Szerk.*

** – *kettős károsulás, a felmerülő kárból és az elmaradó haszonból – Szerk.*

*** – *nem igazi, hanem képzelt károsulás – Szerk.*

° – *az eshetőből szükségszerűt (csinálni) – Szerk.*

Hát ne falja fel az ilyen uzsora a világot rövid évek alatt... *Véletlen* szerencsétlenség, ami a kölcsönadóval megesik, akarata nélkül, úgyhogy rendbe kell jönnie; de az ügyletekben fordítva van és épp az ellenkezője, itt keresnek és *költenek* kárt, a szükséget látó felebaráton, ezzel akarnak táplálkozni és gazdagodni, lustálkodva és henyélve, *tobzódni és pompázni más emberek munkájából*, gondjából, veszedelméből és kárából; hogy a kemencénél üljek, és hagyjam a *száz guldenomat magam helyett az országban szerezni*, és mégis, mert *kölcsön pénz, biztosan a zsebemben tartsam*, minden veszedelem és gond nélkül, kedvesem, ki ne szeretné ezt? És amit a kölcsön pénzről mondtam, az a kölcsön gabonára, borra és ilyes jószágra is értendő, hogy ilyen kettős kár megeshetik bennük. De, *hogy ezen károk nincsenek természetesen hozzánőve a jószághoz*, hanem *véletlenül* történhetnek, és ezért nem lehet elébb kárba számítani, míg csak meg nemtörténtek és be nem bizonyultak stb... Uzsorának lennie kell, de jaj az uzsorásoknak... Minden bölcs, eszes pogány is az uzsorát szerfelett csúful feddette. Mint Arisztotelész mondja »Politiká«-jában,[218] hogy az uzsora a természet ellen való, ez okból: mindig többet vesz, mint amennyit ad. Ezzel megszűnik minden erény közege és mércéje, amit úgy hívnak, hogy egyenlőt egyenlőért, aequalitas arithmetica* stb... Ez azonban azt teszi, hogy gyalázatosan él, aki más emberektől elvesz, lop vagy rabol, és engedelemmel tolvajoknak és rablóknak hívják őket, akiket bitóra szoktak aggatni, azonközben az uzsorás szép tolvaj és rabló, és széken ül, amiért is *székbenülő rablónak* hívják... A pogányok az észből ki tudták számítani, hogy az uzsorás négyszeres tolvaj és gyilkos. Mi keresztyének pedig olyan becsben tartjuk, hogy jószerivel imádjuk őket pénzük miatt... Aki másnak a táplálékát kiszívja, elrabolja és ellopja, éppenolyan nagy gyilkosságot követ el (amennyire rajta fordul meg), mint aki valakit éhen halat és tönkre ront. Márpedig az uzsorás azt műveli és közben bizton ül a székén, ámbátor inkább lógnia kellene a bitón, és annyi hollónak kellene falnia őt, amennyi guldent lopott, ha ugyan volna rajta annyi hús, hogy annyi holló darabolhatná és osztozhatna rajta... A forgalmazók és uzsorások kiabálni fognak, hogy a pecsétes írásokat be kell tartani. Erre a jogászok hamarost és bőségesen megfeleltek. *In malis promissis.*** Így mondják a teológusok, hogy a pecsétes írások, melyeket némelyek az ördögnek adnak, semmik, még ha vérrel vannak is pecsételve és megírva.

* – számszerű egyenlőség – *Szerk.*
** – *Rossz ígéretekben* (*ti. nincs kötelezettség*) – *Szerk.*

Mert ami Isten, jog és természet ellen van, az semmis. Ezért egy fejedelem, aki megteheti, nyúljon csak bele szaporán, tépje össze a pecsétes írásokat, rá se hederítsen stb... Imigyen nincs a földön nagyobb *ellensége az embernek*, az ördög után, mint a fösvény és uzsorás, mert ez *Isten akar lenni minden ember felett.* A törökök, a háborúskodók, a zsarnokok is gonosz emberek, de mégiscsak kell hogy élni hagyják az embereket és beismerjék, hogy gonoszok és ellenségek, és olykor némelyeken lehet, sőt kell hogy megkönyörüljenek. De az uzsorás és zsugori azt akarja, hogy mind a világ pusztuljon el éhségtől, szomjúságtól, bánattól és ínségtől, amennyire rajta fordul meg, hogy csakis az övé lehessen minden és mindenki *tőle mint egy Istentől kapjon mindent és örökre jobbágya legyen.* Akkor nevet a szíve, ez felpezsdíti a vérét. Amellett fennen vonulni, nyusztos köntösben, aranyos láncokkal, gyűrűkkel, ruhákkal, a pofáját törölni, drágalátos, jámbor embernek tekintetni és dicsértetni, ki sokkalta irgalmasabb is, mint az Isten maga, sokkal barátságosabb, mint Isten Anyja vagy minden szentek...

És amit Hercules nagy tetteiről írnak, hogyan bírt le oly sok monstrumot, rettentő szörnyet, hogy országot és embereket megmentsen. Mert az uzsorás nagy rettentő monstrum, mint a szakállas farkas, amely mindent elpusztít, többet, mint Cacus, Geryon vagy Antaeus[219] stb. És mégis cicomázza magát és jámbor akar lenni, hogy ne lássák, hova lettek az ökrök (amelyeket hátrafelé húz be barlangjába)."

{Igen remek kép, a tőkésre egyáltalában, aki úgy tesz, mintha *tőle indulna ki* az, amit másoktól a barlangjába bevitt, de azáltal, hogy *hátrafele* menetelteti, azt a látszatot adja neki, mintha *onnan jött volna ki.*}

„De Herculesnak meg kell hallania az ökrök és a foglyok kiáltozását és meg kell keresnie Cacust, szirtek és sziklák közepette is, az ökröket megint el kell oldoznia a gaztól. Mert Cacusnak hívják azt a gazt, aki *jámbor uzsorás*, lop, rabol, mindent felfal. És mégis úgy tesz, mintha semmit sem művelt volna, és azt hiszi, senki sem kaphatja rajta, hiszen az ökröket hátrafele húzta barlangjába, a látszat és a lábnyomok úgy mutatják, mintha *kiengedte* volna őket. Így akarja az uzsorás is a világot rászedni, mintha hasznot hajtana és *ökröket adna a világnak, holott csak magamagához ragadja és felfalja azokat...* Ezért az uzsorás és fösvény igazából nem rendes ember, nem is emberien vétkezik, szakállas farkasnak kell lennie minden zsarnokok, gyilkosok és rablók felett, kishíján olyan gonosz, mint maga az ördög, és nem mint ellenség, hanem mint barát és polgár közvédelemben és békében ül, és mégis iszonyúbban rabol és gyilkol,

mint bármi ellenség vagy gyújtogató gyilkos. És ha az útonállókat, gyilkosokat vagy fosztogatókat kerékbetörik és lefejezik, mennyivel inkább kellene minden uzsorást kerékbetörni és kizsigerelni és minden fösvényt elkergetni, kiátkozni és lefejezni . . ."

Szerfelett festői, és ugyanakkor találóan fogalmazza meg egyrészt a régimódi uzsorásnak, másrészt egyáltalában a tőkének a jellegét az „interesse phantasticummal", a pénzhez és áruhoz „természettől hozzánőtt károsulással", az általános hasznossági frázissal, az uzsorás „jámbor" küllemével, aki nem olyan, mint „egyéb emberek", azzal a látszattal, hogy ad, miközben elvesz, és kienged, miközben bevonszol stb.!

*

„Az arany és ezüst birtoklásához fűződő nagy előny, ama hatalom révén, melyet a vásárlás kedvező pillanatainak kiválasztására ad, fokozatosan létrehívta a *bankár* iparát. . . Különbözik a régi *uzsorástól* . . . abban, hogy a gazdagnak kölcsönöz és *ritkán vagy soha a szegénynek*. Ennélfogva kisebb kockázattal kölcsönöz és olcsóbb feltételekkel teheti; és mindkét okból elkerüli a népi gyűlöletet, amely az uzsorást kísérte." (*F. W. Newman*: „Lectures on Political Economy", London 1851, 44. old.)

A feudális földtulajdon kényszerű elidegenítése az uzsorával és pénzzel fejlődik ki.

„A pénz bevezetése, amely minden dolgot megvásárol, és ennélfogva a hitelezőknek való kedvezés, akik [. . .] pénzt kölcsönöztek a földbirtokosnak, létrehozza a törvényes elidegenítés szükségességét" az előlegért. (*John Dalrymple*: „An Essay towards a General History of Feudal Property in Great Britain", IV. kiad., London 1759, 124. old.)

Thomas Culpeper (1641), Josiah Child (1670), Paterson (1694) szerint „a gazdagság az arany és ezüst kamatrátájának akár kikényszerített csökkentésétől függ [. . .] Angliában csaknem két évszázadig követték ezt." (*Ganilh*: [„Systèmes d'économie politique", Párizs 1821, I. köt. 58–59. old.])

Amikor *Hume*, Locke-kal ellentétben, kifejtette a kamatlábnak a profitráta által való meghatározását,[220] a tőkének sokkal magasabb fejlődése volt már a szeme előtt, méginkább Benthamnek, amikor a XVIII. század vége felé megírta az uzsora védelmét.[211] VIII. Henriktől Annáig a kamatláb törvényi leszorítása.

A középkorban egyetlen országban sincs *általános kamatláb*. Először a papok szigora. A kölcsön biztosítására szolgáló bírói intézmények bizonytalan volta. Annál magasabb a kamatláb egyes esetekben. A *csekély pénzforgalom, a legtöbb pénzfizetés készpénzben való teljesítésének szükségessége*; a váltóüzlet pedig még nem alakult ki. Nagy különbözőség ezért a kamatok tekintetében és az uzsora fogalmában. Nagy Károly idején uzsorának számított, ha 100%-ot szedtek. A Boden-tó melletti Lindauban, 1344-ben, odavalósi polgárok 216 $^2/_3$%-ot szedtek. Zürichben a tanács 43 $^1/_3$%-ot határozott meg törvényes kamatként. Itáliában olykor 40%-ot kellett fizetni, habár a XII–XIV. századtól a szokásos kamatláb nem haladta meg a 20%-ot. Verona 12 $^1/_2$%-ot rendelt el törvényes kamatként. II. Frigyes a rendeletében 10%-ot, de ezt csupán a zsidókra nézve. A keresztényekre nézve nem kívánt beszélni. A rajnai Németországban már a XIII. században 10% a szokásos. (*Hüllmann*: „Geschichte des Städtewesens etc.", II. rész, 55–57. old.)

A középkori roppant kamatok (amennyiben nem a feudális nemességre stb. vetik ki) a városokban nagyrészt azon az óriási elidegenítésből eredő profiton nyugodtak, amelyet a kereskedők és a városi művesek csináltak a faluval szemben, melyet becsaptak.

Rómában, akárcsak az egész ókori világban, kivéve az iparilag és kereskedelmileg különösen fejlett kereskedővárosokat, mint Athén stb., az uzsora eszköz a nagy földtulajdonosok számára, hogy ne csak kisajátítsák a kicsiket, a plebejusokat, hanem elsajátítsák magát a személyüket is.

Az uzsora eredetileg szabad Rómában. A Tizenkéttáblás Törvény[221] (303 a. u. c.*) „a pénz kamatát évi 1%-ban rögzítette". (Niebuhr 10-et mond.)[222] „Ezeket a törvényeket [. . .] rögtön megsértették [. . .] Duilius" (398 a. u. c.) „újból csökkentette a pénz kamatát 1%-ra [. . .] unciario foenore** [. . .] $^1/_2$%-ra csökkentették 408-ban; 413-ban a kamatra kölcsönzést teljesen eltiltotta egy népszavazás, amelyet Genucius tribunus kezdeményezett [. . .] Nem meglepő, hogy egy köztársaságban, ahol az ipar, a nagy- és kiskereskedelem meg volt tiltva az állampolgároknak, a *pénz kereskedelmét is eltiltották*." (*Dureau de la Malle*: [„Economie politique des Romains",] II. köt., 259–261. old.) „Ez az állapot háromszáz évig tartott, Karthágó bevételéig." Aztán 12%; „6% az évi kamat rendes rátája". (I. m. 261. old.) „Justinianus a kamatot 4%-ban

* – a város alapításától (i. e. 754-től) számított 303. évben – *Szerk.*
** – tizenkettedes kamatozással – *Szerk.*

rögzíti"; „az usura quincunx* [. . .] Trajanusnál [. . .] 5%-os törvényes kamat". 12% volt a törvényes „kereskedelmi kamat Egyiptomban Kr. e. 146-ban". (I. m. 262–263. old.)[223]

*

A *kamatról* ezt mondja *Gilbart* (*J. W.*): „The History and Principles of Banking", London 1834:

„Hogy az az ember, aki profit csinálása céljából pénzt vesz kölcsön, profitja egy adagját a kölcsönadónak kell hogy adja, ez magától értetődő elve a természetes igazságosságnak. Az ember rendszerint a forgalom révén csinál profitot." De a középkorban a népesség tisztán földművelő. És ott, valamint a feudális kormányzat alatt, „csak kevés forgalom és ennélfogva kevés profit lehet". Ezért az uzsoratörvények a középkorban jogosultak. „Ezenkívül: egy földművelő országban ritkán kíván valaki pénzt kölcsönvenni, kivéve, ha balszerencse folytán szegénységbe vagy ínségbe süllyedt." (I. m. 163. old.)

„VIII. Henrik [. . .] a kamatot 10%-ra korlátozta. I. Jakab 8-ra [. . .] II. Károly 6-ra [. . .] Anna 5%-ra." (I. m. 164–165. old.) „Azokban az időkben a kölcsönzőknek [. . .] bárha törvényileg nem is, de ténylegesen monopóliumuk volt, s ezért szükséges volt, hogy mint más monopolistákat, korlátozás alá helyezzék őket." (I. m. 165. old.) „A mi időnkben a profit rátája szabályozza a kamat rátáját. Azokban az időkben a kamat rátája szabályozta a profit rátáját. Ha a pénzkölcsönző a kereskedőt magas kamatrátával terhelte, a kereskedő kénytelen volt magasabb profitrátát csapni javaihoz. Ennélfogva nagy összegű pénzt vettek ki a vevők zsebéből, hogy a pénzkölcsönzők zsebébe tegyék. Ez a javakhoz csapott *pótlólagos ár* [. . .] a közönséget kevésbé képessé és hajlamossá tette megvásárlásukra." (I. m. 165. old.)

Josiah *Child* . . . a XVII. században, „Traités sur le commerce et sur les avantages qui résultent de la réduction de l'intérêt de l'argent" (íródott 1669-ben, angolból fordítva; Amszterdam és Berlin 1754). Éppígy *Thomas Culpeper*: „Traité contre l'usure", 1621. Harcol *Thomas Manley* ellen (akinek értekezése: „Interest of Money Mistaken"[224]), akit az „uzsorások bajvívójának" nevez. A kiindulópont természetesen, mint a XVII. század angol közgazdászainak minden okoskodásában, Hollandia gazdag-

* – öttizenkettedes kamat – *Szerk.*

sága, ahol alacsony a kamatráta. Child ezt az alacsony kamatrátát a gazdagság okává teszi, Manley azt mondja, hogy csak következménye.

„Hogy megtudjuk, szegény-e egy ország vagy gazdag [...] csak azt kell megkérdeznünk: mi a pénz kamatának ára." (I. m. 74. old.) „Mint az uzsorások sunyi és félénk bandájának bajvívója, nagyágyúját arra az oldalra fordítja, amelyről elismertem, hogy a leggyengébb... Határozottan tagadja, hogy az alacsony kamat az oka" (a gazdagságnak), „és azt állítja, hogy csak az okozata." (I. m. 120. old.) „Amikor a kamatot csökkentik, akkor azok, akik pénzüket visszakövetelik, kénytelenek vagy földeket vásárolni" (amelyek ára növekszik a vásárlók mennyisége miatt), „vagy a kereskedelemben elhelyezni." (I. m. 133. old.) „Ameddig a kamat 6%, senki sem fogja magát kitenni a tengeri kereskedelemmel járó kockázatnak azért, hogy csak 8–9%-ot nyerjen, olyan profitot, amellyel a hollandok, akik a pénzt 4 és 3%-ra kapják, igen elégedettek." (I. m. 134. old.) Az alacsony kamat és a földek magas ára a kereskedőt állandóan arra kényszeríti, hogy megmaradjon a kereskedelemnél. (I. m. 140. old.) A kamat „csökkentése eljuttatja a nemzetet a gazdagsághoz". (I. m. 144. old) „Ha a kereskedelem az, amely gazdaggá tesz egy királyságot, és ha a kamat csökkentése növeli a kereskedelmet [...] akkor a kamat leszállítása vagy az uzsora megszorítása [...] kétségkívül elsődleges és fő oka valamely nemzet gazdagságának. Egyáltalán nem képtelenség azt mondani, hogy ugyanaz a dolog egyidejűleg bizonyos körülmények közt *ok* és mások közt okozat lehet." (I. m. 155. old.) „A tojás az oka a tyúknak és a tyúk az oka a tojásnak. A kamat leszállítása tehát a gazdagság növekedését, a gazdagság növekedése pedig a kamat még nagyobb leszállítását okozhatja." Az elsőt egy törvénnyel meg lehet tenni. (I. m. 156. old.) „Én az iparkodás védője vagyok", és ellenfelem „a restséget és a henyélést védelmezi". (I. m. 179. old.)

Child itt közvetlenül mint az ipari és kereskedelmi tőke előharcosa lép fel.[225]

FÜGGELÉK

Jegyzetek*

[1] Ebben a fejezetben Marx Malthusnak csak a ricardoi elmélet fellépése utáni írásaival foglalkozik; Malthusról általában v. ö. még 2. rész 98–103. old. – *5*

[2] Később megállapították, hogy e névtelen írás szerzője Cazenove volt. – *5 53*

[3] Az „Observations"-hivatkozás helyett a kézirat tévesen az „Inquiry into the Nature and Progress of Rent"-re (1815) hivatkozik (éppígy alább a „Corn Laws" helyett a „Rent"-ről szóló írásra). – *5*

[4] V. ö. 1. rész 40–47., 116. old.; 2. rész 374–375. old. – *5*

[5] Ricardo: „Principles of Political Economy and Taxation" (1817). – *6*

[6] V. ö. 2. rész 367–371., 376–378. old. – *6*

[7] A „költségár" és „átlagár" kifejezésről v. ö. 1. rész 4. jegyz. – *6 299*

[8] Az „elidegenítésből eredő profitról" v. ö. 1. rész 9–11. old. – *7*

[9] Célzás az „Essay on the Principle of Population"-ra, amelyben Malthus a fogyasztási eszközök fokozódó szűkösségét természeti törvényként tünteti fel. – *13*

[10] Horatius: „Epistulae", 1. 2. 27. sor. – *14*

[11] V. ö. Smith: „Wealth of Nations", II. könyv I. fej. – *14*

[12] A „munka értékéről" és a „munka mennyiségéről" v. ö. 2. rész 367–371. old. – *15*

[13] V. ö. Smith: „Wealth of Nations", I. könyv XI. fej. 1. rész. – *20*

[14] Cazenove megfogalmazása Malthus fejtegetései és Smithnek Malthus által átvett nézete alapján. – *22*

[15] A relatív munkabérről v. ö. 2. rész 388–397. old. – *24*

[16] A reálbérről v. ö. 2. rész 373., 376., 387., 395., 523. old. – *24*

---

* Csak azokhoz a nevekhez, művekhez stb. adtunk jegyzetet, amelyekről a mutató egymagában nem adhat kellő tájékoztatást. A jegyzettel nem magyarázott nevek és művek közvetlenül a mutatóban keresendők, ugyanígy a jegyzetekben említett személyek és források részletesebb adatai is.

[17] Malthus itt Smith fejtegetését követi: „Wealth of Nations", II. könyv III. fej. (idézve 1. rész 120. old.). – *25*

[18] Lord Dundreary öntelt fecsegő Tom Taylor „Our American Cousin"-jában. – *28*

[19] Az utolsó két mondatban adott számítás és annak célja nem világos. Talán az értéktöbbletráta megállapítása volt a cél. – *29*

[20] „A politikai gazdaságtan bírálatához. Első füzet", II. fej. 1. (13. kot. 46. old.). – *30*

[21] Malthus: „Principles of Political Economy", II. fej. VI. szakasz. – *31*

[22] Itt végződik a XIII. füzet szövege. A további fejtegetések a XIV. füzetben vannak. – *37*

[23] A „többlettermék" kifejezés itt abban az értelemben szerepel, ahogy Marx a 2. rész 457. oldalán meghatározza: „termékuknek azon rész feletti többlete, amely egyenlő az *ő* állandó tőkéjukkel". Az itteni előfeltevés szerint az állandó tőke = 0; a többlettermék egyenlő az újonnan hozzátett munka termékével. – *38*

[24] Deus ex machina – a görög színjátszásban gépezet segítségével a színen megjelenített isten; átvitt értelemben a cselekménybe való közvetlen isteni beavatkozás. – *39*

[25] Célzás Owen tervére; ez mintegy 1200 főnyi kollektív csoportokat javasolt, melyeknek mindegyikére 1000–1500 acre föld jutna, és melyek egy-egy nagy négyszögű épületben, parallelogrammában laknának, családonként külön lakásokban, de közös termékből való közös ellátással. – *44*

[26] Ultima Thule – a világ (térbeli) vége, a dolgok legvégső határa (v. ö. Vergilius: „Georgicon", I. könyv 30. sor; Thulét a Shetland-szigetekkel azonosítják). – *45 400*

[27] Horatius: „Epistula ad Pisones" (Ars poëtica), 173. sor. – *45*

[28] James Mill: „Elements of Political Economy", IV. fej. III. szakasz (II d. 225. old.). – *47*

[29] Torrens: „Production of Wealth", 348. old. – *48*

[30] A szóbanforgó szakasz megíratlan maradt. – *49*

[31] Spence terve szerint a földmagántulajdont el kell törölni, a földet önigazgatás alapján községi kezelésbe kell venni és a testületi tulajdonban levő földért fizetendő járadékot az egyetlen adónemmé tenni (v. ö. Spence: „The Meridian Sun of Liberty", London 1793). – *50*

[32] Smith: „Wealth of Nations", I. könyv VI. fej. (v. ö. Biblia, Máté 25, 24. 26.). – *50*

[33] A francia kiadás a Malthus-idézet végén szereplő industry (iparkodás) szót a goût du travail (munkára való hajlandóság, kedv, gusztus) kifejezéssel fordítja; ezt idézi Marx. – *51*

[34] Az 51. oldalon levő csillagtól a szakasz végéig terjedő rész a VIII. füzetben van, a J. St. Millről szóló kitérő után (v. ö. 1. rész 65. jegyz.). – *52*

[35] V. ö. még 2. rész 460., 470. old., valamint 2. rész 123. jegyz. – *54*

[36] V. ö. Smith: „Wealth of Nations", I. könyv III. fej. – *55*

[37] V. ö. Ricardo: „Principles of Political Economy", I. fej. 5. szakasz (v. ö. 2. rész 516–517. old.). – *56*

[38] V. ö. MacCulloch: „Principles of Political Economy", I. rész VII. fej. – *57*

[39] V. ö. Smith: „Wealth of Nations", I. könyv VI. fej. (v. ö. I. rész 60–62. old.). – *59*

[40] V. ö. „A politikai gazdaságtan bírálatához. Első füzet", I. fej. A. (13. köt. 39. old.). – *64*

[41] James Mill: „Elements of Political Economy", III. fej. II. szakasz (idézve valószínűleg Bailey: „Critical Dissertation", 202. old., alapján; Bailey a II. kiadást használta – v. ö. alább, 74–76. old. –, ott az idézet a 94. oldalon van (I. kiad.: 74. old., lásd e rész 84. old.). – *65*

[42] V. ö. Ricardo: „Principles of Political Economy", 411. old. (v. ö. 2. rész 438. old.). – *68*

[43] V. ö. 2. rész 14–18., 49–56., 144–215. old. – *70*

[44] Smith: „Wealth of Nations", I. könyv VI. fej. – *71*

[45] Idézve Bailey: „Critical Dissertation", 217. old., alapján. – *74*

[46] F. Lindemann 1882-ben bebizonyította, hogy π, a körmérési szám nem algebrai (addig csak annyi volt bizonyítva, hogy nem racionális). – *75*

[47] Célzás az „Observations on Certain Verbal Disputes" című pamflet címére; v. ö. 97. skk. old. – *76*

[48] V. ö. „A politikai gazdaságtan bírálatához. Első füzet", II. fej. 2. a., ill. II. fej. C. (13. köt. 70–71. és 140–142. old.). – *76*

[49] Malthus: „Measure of Value", 17–18. old. – *81*

[50] Goethe: „Faust", I. rész (Studierzimmer). – *82*

[51] V. ö. 2. rész 370–372. old., valamint 2. rész 99. jegyz. – *82*

[52] V. ö. 2. rész 436. old. – *86*

[53] A címként megadott szók a kéziratban előbb (a 84. old. alulról 3. sorában kezdődő szövegrész előtt) álltak; utána Marx még kitért más kérdésekre. – *87*

[54] V. ö. 2. rész 147–151. old. – *91*

[55] James Mill: „Elements of Political Economy", II. fej. III. szakasz; Prévost-ban így, néhány szó kihagyással idézve. – *92*

[56] Az idézett MacCulloch–Prévost-kötethez adott sajtóhibajegyzék szerint „növelhetné" (élever) helyett „játszhatná ki" (éluder) olvasandó; azaz az utolsó acre-nek a bérlője nem kerülhetné el a bérlet megfizetését. – *92*

[57] V. ö. Ricardo: „Principes de l'économie politique", Say jegyzete a 187. oldalon (itt felhozza azt a példát, hogy az Antillákról behozott cukor Franciaországnak kevesebbe kerül, mint a Franciaországban termelt cukor). – *92*

[58] J. St. Mill: „Essays on some Unsettled Questions", 2–3. old. – *93*

[59] V. ö. Ricardo: „Principles of Political Economy", 18. old.; Marx itt az „Observations on Certain Verbal Disputes", 54. old., alapján idézi. – *99*

[60] „A politikai gazdaságtan bírálatához. Első füzet", II. fej. 3. b. (13. köt. 105–106. old.). – *101*

[61] Idézve az „Observations on Certain Verbal Disputes", 74. old., alapján. – *101*

[62] Smith: „Wealth of Nations", 1. könyv VII. fej. – *103*

[63] V. ö. Say: „Traité d'économie politique", II. köt. 441. old. (v. ö. 2. rész 460., 468. old., valamint 2. rész 122. jegyz.). – *106*

[64] A „Traité"-hivatkozás helyett a kézirat tévesen a „Letters to Malthus"-ra hivatkozik. – *108*

[65] V. ö. Ricardo: „Principles of Political Economy", XIX. fej. (v. ö. 2. rész 464–466. old.). – *109*

[66] Marx 1858 februárjában felfektetett VII. sz. kivonat-füzetére utal; ennek 134. oldalán idézetek vannak az „Inquiry" 110., 112. oldaláról Say ellen. – *109*

[67] Marx a „London, 1851 július" feliratú, XII. sz. kivonat-füzetére utal; ennek 13. oldalán kivonatok vannak az „Inquiry" 97., 99., 103–104., 106–108., 111. oldaláról (a 12. oldalon pedig ugyanennek az írásnak az 54–55. oldaláról a földtulajdonosokra vonatkozólag, akiknek járadéka lenyomja a tőkések profitját). – *110*

[68] A XII. sz. kivonat-füzet 12. oldalán egy idézet van az „Inquiry" 15. oldaláról, amely Say azon nézete ellen irányul, hogy az angol túltermelés oka az olasz alultermelés (v. ö. még 2. rész 496. old.). – *110*

[69] V. ö. Ricardo: „Principles of Political Economy", 15. old. – *113*

[70] V. o. „A politikai gazdaságtan bírálatához. Első füzet". I. fej. (13. köt. 17–18., 30. old.). – *116*

[71] V. ö. uo., II. fej. 1. (13. köt. 45. old.). – *120*

[72] V. ö. Ricardo: „Principles of Political Economy", 41–42. old. (v. ö. 2. rész 182. old.). – *120*

[73] Amennyiben Marx nemcsak azt érti a két idom egyenlőségén, hogy közös mértékük a területegység, annyiban a képlet abban az esetben helyes, ha a parallelogramma alapja $= \frac{a}{2}$ vagy magassága $\frac{m}{2}$. – *129*

[74] A 129. oldalon csillagok között álló kapcsos zárójeles részlet a kézirat szerint a 279. oldalon az üres sor helyén következik. – *129 279*

[75] A fenti példa (137. old.) számaival számolva 12 $^1/_2$, 25 ill. 37 $^1/_2$. – *141*

[76] Ricardo: „Principles of Political Economy", 13. old. – *150*

[77] James Mill: „Elements of Political Economy", III. fej. II. szakasz (II. kiad. 91–92. old.). – *150*

[78] MacCullochot Marx itt és alább az „Outlines of Political Economy" alapján idézi (az első idézet: „Outlines", 119–120. old.). – *153*

[79] Marxnál: London 1830; Marx a kivonat-füzeteiben ezt a II. kiadást idézi, és innen készített kivonatainak oldalszámait helyenként beírta itt az I. kiadást felhasználó „Outlines"-ből vett idézetek mellé is; mi csak az I. kiadás oldalszámait tüntettük fel. – *153*

[80] Schiller: „Wallenstein", I. rész 6. jelenet. – *155*

[81] 1823-ban Ricardo emlékezetének megőrzésére politikai gazdaságtani tanszéket alapítottak és betöltésére MacCullochot választották meg. 1828-ban MacCulloch megkapta a londoni egyetem professzorságát. – *156*

[82] Ti. a II. kiadásban, amely két évvel MacCulloch Smith-kiadása után jelent meg. – *156*

[83] V. ö. MacCulloch: „Principles of Political Economy", II. rész I. fej. – *157*

[84] Goethe: „Faust", I. rész (Marthens Garten). – *161*

[85] V. ö. Say: „Traité d'économie politique", I. köt. 26., 53., 181. old. stb. – *163*

[86] MacCulloch: „Principles of Political Economy", 291. old. – *163*

[87] V. ö. Say: „Traité d'économie politique", I. köt. LI–LII. old. – *164*

[88] V. ö. uo., I. köt. 31. old. (v. ö. 2. rész 518. old., valamint 2. rész 139. jegyz.). – *164*

[89] Smith: „Wealth of Nations", II. könyv V. fej. (v. ö. 1. rész 228. old.). – 164

[90] Destutt de Tracyt Ricardo az 1815-ös párizsi kiadás alapján idézi; IV. köt. 99–100. old. – *165*

[91] Roscher: „Grundlagen der Nationalökonomie", 82., 191. old. – *165*

[92] A kéziratnak ezt a részét Marx – mint a füzet borítólapján is feltüntette – 1862 októberében írta. – *169*

[93] V. ö. Roscher: „Grundlagen der Nationalökonomie", III. könyv 4–5. fej. (Thuküdidész-Roscherről v. ö. 457. old. és 199., 200. jegyz., valamint 2. rész 49. jegyz.) – *169*

[94] Az írás szerzője John Wilson volt. – *169*

[95] „The Edinburgh Review" – angol politikai és irodalmi újság, 1802-től 1929-ig jelent meg; a 20–30-as években a whigek lapja, havonta háromszor adták ki. Fő gazdasági cikkírója MacCulloch volt. – *169*

[96] „The Scotsman" – angol politikai újság, 1817 óta jelenik meg Edinburgh-ban; a XIX. sz. első felében a whigek lapja, 1855-ig hetenként kétszer jelent meg, attól kezdve napilap. 1817 és 1827 között MacCulloch a lap munkatársa volt, 1818-tól 1820-ig a lap szerkesztője. – *169*

[97] „Encyclopaedia Britannica" – 1768 óta megjelenő, kiadásról kiadásra átdolgozott angol enciklopedikus lexikon. A XIX. sz. végéig Edinburgh-ban adták ki. – *169*

[98] Ti. hogy a profit emelkedése a bér esését előfeltételezi és megfordítva. – *170*

[99] V. ö. a J. St. Millről szóló kitérőt a VII–VIII. füzetben; lásd 173–213. old. (v. ö. 103. jegyz. és 1. rész 65. jegyz.). – *170*

[100] A 170. oldalon a csillagtól a szakasz végéig terjedő kapcsos zárójeles részlet a kézirat szerint a 462. oldalon az üres sor helyén következik. – *170 462*

[101] Amikor Marx elkezdte az „Értéktöbblet-elméletek" megírását, ezt a tőke termelési folyamatáról szóló vizsgálódás ötödik részének szánta, amely közvetlenül csatlakoznék az abszolút és a relatív értéktöbblet kombinációjáról szóló részhez (v. ö. az 1. részben az előszót és a 2. jegyzetet). Később azonban úgy tervezte (v. ö. 1. rész 376. old.), hogy az „értéktöbblet-elméletek" elé beiktat még két részt: „Az értéktöbblet visszaváltoztatása tőkévé" és „A termelési folyamat eredménye". Ezek közül az első (1862 októberében még megíratlan) részben akarta tárgyalni Wakefield elméletét, s ezen belül azt a tételét, hogy „a munka teremti a tőkét, mielőtt a tőke alkalmazza a munkát" (Wakefield: „England and America", II. köt. 110. old.). V. ö. „Tőke", I. köt. VII. szakasz 22. jegyz. (23. köt. 544. old.). – *171*

[102] Többletterméken Wakefield a terméknek azt a részét érti, amely a tőkének a rendes profittal együtt való pótlásán felül fennmarad; v. ö. Wakefield jegyzetét Smith-kiadásához, II. köt. 215., 217. old. – *171*

[103] Az alábbiakban következik a J. St. Millről szóló kitérő a VII–VIII. füzetből (v. ö. 1. rész 65. jegyz.). A XIV. füzet szövege a 213. oldalon folytatódik. (A Dietz-kiadás a szakasz élén álló bekezdést a beiktatott kitérő után helyezi el.) – *173*

[104] J. St. Mill: „Essays on some Unsettled Questions" (a hivatkozást lásd 1. rész 147. old.). – *173*

[105] J. St. Mill: „Principles of Political Economy". – *173*

[106] V. ö. az 1861–63-as kézirat II. füzetét, „A pénz átváltozása tőkévé" c. szakasz, ahol Marx ezt írja: „Ez rejlik benne: hogy a termelési költségek a tőkés számára csak az általa előlegezett értékek összegét jelentik; tehát a termék értéke egyenlő az előlegezett tőke értékével. Másrészt a termék valóságos termelési költségei egyenlők a benne foglalt munkaidő összegével. A benne foglalt munkaidő összege azonban nagyobb, mint a tőkés által előlegezett vagy megfizetett munkaidő összege, és a terméknek ez a tőkés által *megfizetett* vagy *előlegezett* érték feletti értéktöbblete alkotja éppen az értéktöbbletet." V. ö. még a Torrensről szóló szakaszban 68–72. old. – *176*

[107] J. St. Mill: „System of Logic". – *178*

[108] Itt végződik a VII. füzet szövege. A további fejtegetések a VIII. füzetben vannak. – *192*

[109] Marx erre a kérdésre visszatér még a VIII. füzetben és később a X. füzetben; v. ö. 1. rész 183–184. old., 2. rész 35–41. old. – *196*

[110] A „III. fejezet" anyagából lett a későbbiekben a „Tőke" III. könyve; 1. rész 376–377. old., valamint v. ö. 1. rész 13. jegyz. – *206*

[111] Számszerűleg persze a $\frac{v}{c+v}$ arány nem egyezik meg az $\frac{m}{c+v}$ aránnyal, a profitrátával (kivéve azt az esetet, ha $v = m$, vagyis az értéktöbbletráta 100%). – *209*

[112] Mullion: „Some Illustrations", 31. old.; v. ö. 169. old., valamint 94. jegyz. – *214 240*

[113] A „Jövedelem és forrásai" szakasz Marx 1863 januári terv-vázlata szerint (v. ö. 1. rész 377. old., valamint 1. rész 8. jegyz.) a III. részbe volt szánva; ugyanakkor szerepel az – 1862 októberében keletkezett – XIV. füzet borítólapján felsorolt tárgykörök között mint „epizód" (v. ö. 1. rész 5. old.). Az – 1862 október–novemberében keletkezett – XV. füzetben van is egy terjedelmes szakasz a „jövedelem és forrásai" kérdéséről (v. ö. 415–492. old.), de a „price-i fantáziáról" ebben nincsen szó. Price-ról v. ö. „Tőke", III. könyv 24. fej. – *216*

[114] A 217. oldalon üres sorok között álló részlet a kéziratban a XV. füzet borítólapjára van írva. – *217*

[115] V. ö. Barton: „Observations", 16–17. old. és Ricardo: „Principles", 480. old. (v. ö. 2. rész 518–519., 524–529., 542–545. old.). – *219*

[116] Cairnes: „Slave Power". – *219*

[117] V. ö. 1. rész 195–214. old. – *222*

[118] V. ö. Ricardo: „Principles of Political Economy", pl. 30–31., 73., 499. old. (v. ö. 2. rész 163–166., 372–373. old.). – *234*

[119] Itt végződik a XIV. füzet szövege. A további fejtegetések a XV. füzetben vannak. – *234*

[120] Hopkins: „Rent of Land", 126. old. (v. ö. 2. rész 120. old.). – *238*

[121] Az ezután következő hat kéziratoldalon a sorrend megbomlik; az egyes kéziratoldalakon Marx utalásokkal jelezte az oldalak kapcsolódását és egymásutánját; a szöveget az utalásoknak megfelelő rendben közöljük. – *239*

[122] V. ö. Smith: „Wealth of Nations", I. könyv X. fej. 2. rész. – *242*

[123] V. ö. Turgot: „Réflexions"; „Oeuvres", I. köt. 32–46. old.; és Smith: „Wealth of Nations", I. könyv III. fej. – *243*

[124] Az eredeti felhalmozás tárgyalását tartalmazó (1862 októberében még megíratlan) szakasz Marx terve szerint (v. ö. 101. jegyz. és 1. rész 376. old.) megelőzte volna az „Értéktöbblet-elméletek"-et. E szakaszhoz anyagot tartalmaz az 1857–58-as kézirat, a „nyersfogalmazvány" (v. ö. Marx: „A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai", 46/I. köt. 344. és kköv. old.). – *244*

[125] James Mill: „Elements of Political Economy", IV. fej. II. szakasz (II. kiad. 220. old.). – *250*

[126] V. o. 1. rész 84. old., 2. rész 441–442., 451–453. old. – *251*

[127] V. o. Smith: „Wealth of Nations", Bevezetés. – *255*

[128] V. o. Corbet: „Wealth of Individuals", 115–117. old. (v. o. 2. rész 465. old.). – *257*

[129] Lalor: „Money and Morals", 43–44. old. (v. ö. 24. köt. 129. old.). „The Economist" – angol gazdasági és politikai hetilap, 1843 óta jelenik meg Londonban; az ipari nagyburzsoázia lapja. – *259*

[130] V. o. Sismondi: „Etudes sur l'économie politique", I. köt. 49. skk. old. – *259*

[131] Laing: „National Distress", 149–154. old. (Lásd még 23. kot. 615. old. 115. jegyz.) – *263*

[132] V. o. „A politikai gazdaságtan bírálatához. Első fuzet", I. fej. és II. fej. 4. (13. kot. 17–18., 30–31., 119. old.). – *266*

[133] V. o. Chavée: „Essai d'étymologie philosophique", 176., 70. old. (V. o. Marx 1864 jún. 16-i levelét Engelsnek, 30. kot. 395. old., amelyben véleményét kérdezi az etimológiai összeállítás helytállóságát illetően; Engelstől nem maradt fenn válasz. – A szanszkrit szógyokok és szók mai átírása rendre: var-, vr-; vartas; vrttis; var-. – A „valeur", „value" szavakra való hivatkozás Marxtól ered.) – *267*

[134] Ezt az „egyenleget" Hodgskin az idézett passzust követő részben úgy magyarázza, hogy „a tőkések megengedik a munkásoknak, hogy meglegyenek a létfenntartási eszközeik, mert a tőkések nem lehetnek el a munka nélkul, s igen nagylelkuen beérik azzal, hogy elveszik minden olyan részecskéjét a terméknek, amely nem szukséges erre a célra". – *268*

[135] V. o. 2. rész 410. old. – *271*

[136] Az újratermelt állandó tőke értékét beleszámítva; a 12 óra tiszta értékterméke a példa adatai alapján = 50. – *274*

[137] Rodbertus: „Dritter Brief", 128. old. (v. o. 2. rész 72–74. old.). – *274*

[138] A tízórás törvényt (Ten Hours' Bill), amely a munkanapot, bizonyos megszorításokkal, tíz órára korlátozta, több mint fél évszázadig folyó harc után 1847 jún. 8-án fogadta el a parlament. A törvényt a gyárosok tetemes része kijátszotta. – *278*

[139] V. o. Chalmers: „Political Economy", 88–89. old. (v. o. még 25. kot. 234. old.) – *280*

[140] A „Tőkék konkurrenciájáról" szóló fejezet az eredeti terv szerint a „Tőkéről általában" szóló vizsgálódás után kovetkezett volna. E tervről v. o. az előszót, 1. rész VI–VII. old. – *280*

[141] Itt végződik a Hodgskinról szóló fejtegetéseknek a XV. fuzetben levő része. A további fejtegetések a XVIII. fuzetben vannak. – *284*

[142] Marx 1851 május–júniusában felfektetett IX. sz. kivonat-fuzetére utal; ennek 47. oldalán idézetek vannak Hodgskin „Popular Political Economy"-jának 252–256. oldaláról. – *287*

[143] A 287. oldalon a csillag előtt véget ér a XVIII. füzetből származó részlet. A csillagtól a szakasz végéig terjedő részlet a XIII. fuzet borítólapjára van írva, a 2. rész 131. oldalán kozolt Hodgskin-idézettel együtt (v. ö. 2. rész 52. és 46. jegyz.). A kovetkező szakasz szovege a X. fuzetből való; v. o. 144. jegyz. – *287 288*

[144] A Brayről szólo szakasz a X fuzetben, kozvetlenul a Linguet-ről szóló szakasz (1. rész 306–312. old.) után van. A szakasz elhelyezésére nézve v. o. 2 rész 1. jegyz. Bray nézeteiről v. o. még Marx: „A filozófia nyomorúsága", I. fej. 2. § (Marx és Engels Művei, 4. kot., 94–101. old.); a „Munkabér"-kézirat (uo., 6. kot., 521. old.); a „nyersfogalmazvány" (46/I. kot. 56., 46/II. kot. 39., 261. old.). – A kövctkező szakasz szovege a XVIII. fuzetből való és csatlakozik a 287. oldalon közolt szoveghez; v. o. 143. jegyz. – *288*

[145] G. King: „Natural and Political Observations" (a listáról v. o. 1. rész 142–143. old., valamint 2. rész 143. jegyz.). – *294*

[146] A 299. és 301. oldalon levő ures sorok kozott álló részlet a kézirat szerint a 304. oldalon levő ures sor helyén kovetkezik, élén Marx jelolésével, amely szerint ide tartozik (a jelolés az első áthelyezett bekezdés elején van; nem tunik ki belőle egyértelműen, mekkora szovegrészt akart Marx áthelyezni). – *301 304*

[147] A „Tőke és profit" szakaszban („III. szakasz"); v. o. 1. rész 376–377. old., valamint 1. rész 13. jegyz. – Ricardo kivételeiről v. ö. 2. rész 155–183. old. – *301*

[148] Az eredeti számításban az volt a feltételezés, hogy a második esetben a munkaszerszámok és a munkaerő termelési koltségeit már a termelés megkétszereződése kovetkeztében felére csökkent quarter-érték szerint számítják, itt viszont arra irányítja figyelmét, hogy a quarter gabona értékének ez a csokkenése csak a második év *őszén* kovetkezik be és a quarter értéke őszig kétszer akkora volt. Ha tehát az eredeti számításban a termelési költségeket a második esetben $20c+40c+40v=100$ quarter fejezte ki, most kiderul, hogy ugyanaz az osszeg fejezi ki, mint az első esetben, azaz $20c+20c+20v=60$ quarter. Minthogy a termelés a második esetben 200 quarter volt, a profitra marad 140 quarter. – *308*

[149] V. o. 2. rész 423–427. old. – *312*

[150] Roscher ezt a tagolást Seniornak tulajdonítja; v. o. „Grundlagen der Nationalokonomie", 385. old. (A célzás, hogy ez már 1821–22-ben ismert volt, valószínúleg az „Inquiry"-brosúrára és Hopkins „Economical Inquiries"-ára vonatkozik, amelyekben az 52–53., ill. 43–44. oldalon ez a felosztás megtalálható.) – *318*

[151] A 318. oldalon ures sorok kozott álló részlet a kézirat szerint a 375. oldalon levő ures sor helyén kovetkezik. – *318 375*

[152] V. o. Storch: „Cours d'économie politique", I. kot. III. konyv XII. fej. – *320*

[153] V. ö. Corbet: „Wealth of Individuals", 100–102. old. – *322*

[154] „The Morning Star" – angol napilap, 1856-tól 1869-ig jelent meg Londonban Cobden és Bright irányítása alatt; szabadkereskedő irányzatú. – *325*

[155] A 325–326. oldalon az utolsó csillagtól a fejezet végéig terjedő kapcsos zárójeles részlet a kézirat szerint a 327. oldalon a fejezetet bevezető sorok után (az első szakasz előtt) kovetkezik. – *326 327*

[156] Mint a XIV. füzet feliratából kitűnik (v. ö. 1. rész 5. old.), a Cherbuliez-vel kapcsolatos anyag eredetileg az „Értéktöbblet-elméletek"-be volt szánva. Sismondi tárgyalását Marx a munkának egy későbbi részébe tervezte, a tőke reális mozgásáról (konkurrencia és hitel) szóló fejtegetésbe; v. ö. 42. old. – *327*

[157] Az utolsó kapcsos zárójeles mondatot a Dietz-kiadás a 332. oldalon a 13. sorban végződő mondathoz kapcsolja lábjegyzetként. – *332*

[158] A 335. oldalon üres sorok között álló részlet a kézirat szerint a 342. oldalon az üres sor helyén következik. – *335 342*

[159] Itt következik a kéziratban a terv a „Tőke" III. részének második fejezetéhez; lásd 1. rész 377. old. – *339*

[160] A 341. oldalon az üres sortól a szakasz végéig terjedő részlet a kézirat szerint a 344. oldalon levő üres sor helyén következik. – *342 344*

[161] Ezek a fejtegetések a kereskedelmi tőkéről szóló vizsgálódásban vannak, a XV. és XVII. füzetben. – *355*

[162] V. ö. James Mill: „Elements of Political Economy", IV. fej. V. szakasz. (Mill szerint a közkiadásokat a földjáradék terhére, ill. földmagántulajdon esetén legalábbis a földjáradék növekedésének terhére kell fedezni.) – *357*

[163] Első hatása Cherbuliez szerint a szegények és gazdagok közti egyenlőtlenség. – *359*

[164] Az „Edinburgh Review" LIV. kötetében (1831 aug.–szept.) névtelen recenzió jelent meg Jones könyvéről. – *360*

[165] Ryotok (raijatok) közvetlenül az államnak adózó egyéni birtokos parasztok Indiában. A ryot-járadék kifejezéssel jelöli Jones általánosságban azt a termékjáradékot, amelyet ázsiai paraszti birtokosok az uralkodónak mint a föld egyedüli tulajdonosának fizetnek; v. ö. „Distribution of Wealth", 109. skk. old. – *361*

[166] Ricardo: „Principles of Political Economy", 59. old. – *364*

[167] Marx tévesen hivatkozik. Jones valójában azt állítja, hogy a profit esése nem bizonyít csökkenő mezőgazdasági hatékonyságot; v. ö. alább az idézetet is. – *370*

[168] Ricardo: „Principles of Political Economy", 58–63. old. – *371*

[169] Smith: „Wealth of Nations", II. könyv III. fej. – *372*

[170] Malthus kifejezését: „a munka fenntartására szolgáló alap", v. ö. „Principle of Population" (V. kiad.) III. könyv V–VI. fej.; használatos Malthus más írásaiban is. – *375*

[171] V. ö. Jones: „Text-Book of Lectures", 71. old.: „Earl of Warwick egymaga naponta 40 000 embert táplált különféle kastélyaiban." – *378*

[172] A 380. oldalon üres sorok között álló részlet a kézirat szerint a 411. oldalon befejeződő szövegrész után következik; megelőzi egy más vonatkozású idézeteket tartalmazó részlet, majd ezzel a megjegyzéssel: „R. Jones helyesen foglalja össze a következő mondatban", Marx újra idézi az üres sor előtt álló két mondatot („a munka fenntartására" szavaktól), és ezután következik a két zárójeles bekezdés. – *380 411*

[173] A „Jövedelem és forrásai" szakaszról v. ö. 113. jegyz. és 1. rész 8. jegyz. – *385*

[174] Kettejük közül csak Jones volt pap; Ramsay nem. – *389*

[175] Itt következik a kéziratban a terv a „Tőke" III. szakaszához; lásd 1. rész 376–377. old. – *391*

[176] Itt következik a kéziratban a terv a „Tőke" I. szakaszához; lásd 1. rész 376. old. Ezután különböző újság- és könyvkivonatok és megjegyzések vannak a kamat magasságáról, a munkásosztály kizsákmányolásáról, állandó és változó tőke arányairól és más kérdésekről. (Ezek között szerepel az a részlet, amelyet a 453–454. oldalon közlünk; v. ö. 198. jegyz.) Ezek után Marx a következő mondattal: „*Vissza R. Joneshoz*", folytatja a félbehagyott fejtegetést. – *391*

[177] Jones az „Ephémérides du citoyen" c. folyóiratot idézi: 1767, III. rész 56. old. „Ephémérides du citoyen" – francia fiziokrata folyóirat, 1765-től jelent meg, előbb hetenként, majd 1767-től havonta; szerkesztője Baudeau abbé, 1768 májusában Dupont de Nemours vette át a lapot; 1772-ben betiltották. (1774-ben, Turgot alatt, Baudeau újra megindította „Nouvelles éphémérides économiques" címmel.) – *394*

[178] Turgot: „Réflexions"; „Oeuvres", I. köt. 38–39. old. – *395*

[179] Bernier: „Voyages". (V. ö. Marx 1853 jún. 2-i levelét Engelsnek, ahol részletesen idézi Bernier könyvét, többek között az itt felhozott passzust is, 28. köt. (238–239. old.) – *397*

[180] Ricardo: „Principles of Political Economy", 335–336. old. (v. ö. 2. rész 518–520. old.). – *403*

[181] V. ö. Smith: „Wealth of Nations", Bevezetés és II. könyv bev. – *403*

[182] V. ö. az előadást a „Journal of the Society of Arts"-ban, 1859 dec. 9., 53–61. old. – „Society of Arts" (Művességek Társasága) – 1754-ben Londonban alapított angol polgári emberbaráti társaság; ennek hetilapja volt az újság. – *406*

[183] Smitht Marx itt Jones: „Text-Book of Lectures", 21. old., alapján idézi. – *407*

[184] A XIV. füzet borítólapján szereplő tárgykör-felsorolás szerint (v. ö. 1. rész 5. old.) az „o) Richard Jones (Az 5. rész vége)" után következik: „Epizód. A jövedelem és forrásai"; a XV. füzet feliratában pedig szerepel: „A vulgáris gazdaságtan". Az ezekről a kérdésekről szóló fejtegetések a XV. füzetben találhatók (megírási idejük 1862 okt.–nov.), a Hodgskinról szóló részlet (v. ö. 141. jegyz.) után. A továbbiak során Marx áttér a kölcsöntőke és a kereskedelmi tőke vizsgálatára, majd a XVI. füzet tartalma: „Harmadik fejezet. Tőke és profit"; ez a vizsgálódás a következő füzet elején végződik. A XVII–XVIII. füzetben Marx visszatér a kereskedelmi tőkére és az arról szóló nézetekre; ezt megint megszakítja egy kitérő: „A pénz visszaáramló mozgása a tőkés termelésben". Végül a XVIII. füzetben folytatódnak a Hodgskinról szóló fejtegetések. Mindezeket az anyagokat Marx nagymértékben felhasználta 1865-ben, a „Tőke" III. könyve I–IV. szakaszának megírásakor. (A szövegben adott szögletes zárójeles szerkesztőségi betoldások a „Tőke" III. könyvének szövegére támaszkodnak.) A felsoroltak közül „A jövedelem és forrásai. A vulgáris gazdaságtan" kérdéséről szóló részt felvettük az „Értéktöbblet-elméletek" anyagába, mert említve van a marxi tárgykör-felsorolásban. (V. ö. még 207. jegyz.) – *415*

[185] Az „általános szakasz" a „tőke általában"; v. o. előszó, I. rész VI–VII. old. (a hitelről szóló vizsgálódások elhelyezésére nézve v. o. uo.). – *423*

[186] V. o. az 1861–63-as kézirat I. füzetét: „A pénz átváltozása tőkévé" c. szakaszban a „*P–Á–P*. A tőke legáltalánosabb formája" c. pont; v. o. még 23. kot. 141–149. old. – *427*

[187] V. o. Josiah Child: „Brief Observations concerning Trade" (1668, majd 1669–70-ben kibővítve); Marx az 1754-es francia kiadást használta. Culpeper értekezése (1621) a későbbiekben Child írásával együttesen, annak mellékleteként került kiadásra (így közli a francia kiadás is). – *427*

[188] Az „ingyen hitel" Proudhon javaslata; v. o. Bastiat és Proudhon vitáját: „Gratuité du crédit", valamint v. o. alább 475–478. old. – *428*

[189] Société générale du crédit mobilier (Általános ingóhitel-társaság) – francia részvénybank, 1852-ben alapították a Péreire fivérek. Szoros kapcsolatban állt III. Napóleon kormányával és nagy spekulációs uzleteket folytatott. A bank 1867-ben csődbe ment és 1871-ben felszámolták. (Marx 1856–57-ben több cikket írt a bank spekulációs uzleteiről a „People's Paper"-be és a „New York Daily Tribune"-ba (v. o. Marx és Engels Művei, 12., 13. kot.). – *428*

[190] Marx a „Tőke" III. könyvében (25. kot. 317. old.) rámutat, hogy ez a megfogalmazás Poppétól származik, v. o. Poppe: „Geschichte der Technologie", I. kot. 70. old. – *429*

[191] A 430. oldalon a csillag helyén a kéziratban egy kitérő kovetkezik „A tőke kulonböző formái" címmel. – *430*

[192] V. o. Turgot: „Réflexions"; „Oeuvres", I. kot. 56–57. old.; v. o. még uo. 39. old. (v. o. I. rész 26–27. old.). – *436*

[193] A 438–439. oldalon a csillagtól a szakasz végéig terjedő részlet a kézirat szerint a 478. oldalon a szakasz végének szovege után kovetkezik. A 439. oldalon kezdődő szakasz szovegét a kéziratban megelőzi egy kitérő a tőke termelési és forgalmi folyamatáról. – *439 478*

[194] Vagyis holt munkaeszkozok, állatok, emberek (rabszolgák); v. o. még „Tőke", I., III. szakasz 17. jegyz. (23. kot. 185. old.). – *444*

[195] V. o. Smith: „Wealth of Nations", I. konyv VI. fej. – *451*

[196] Idézetek a rabszolgaságról v. o. „Tőke", III. konyv 23. fej. (25. kot. 362–364. old.) – *452*

[197] V. o. Roscher: „Grundlagen der Nationalokonomie", III. konyv 4. fej. – *454*

[198] A 453–454. oldalon a csillagtól a szakasz végéig terjedő kapcsos zárójeles részlet a kézirat szerint a 176. jegyzetben említett szovegrészben kovetkezik. – *454*

[199] V. o. Roscher. „Grundlagen der Nationalokonomie", Előszó. – *457*

[200] V. o. Roscher: „Grundlagen der Nationalokonomie", I. fej. [5.], valamint Roscher: „Leben, Werk und Zeitalter des Thukydides", 199. skk. old. – *457*

[201] Rau: „Lehrbuch der politischen Ökonomie", I. rész 237. skk. §§ – *459*

[202] Az ebadóról szóló paragrafust v. o. Arnd· „Naturgemasse Volkswirtschaft", 88. §, 420–421. old. – *459*

[203] „The Westminster Review" – angol negyedévi folyóirat, 1824-tól 1914-ig jelent meg Londonban; liberális irányzatú. – *462*

[204] V. o. 1. rész 62–67 old. – *468*

[205] V. o. 2. rész 196. old – *469*

[206] V. o. Ricardo: „Principles of Political Economy", 391. old. (v. o. 2. rész 305. old.). – *469*

[207] A 475. oldalon a szakasz végének szovege után a kéziratban egy kitérő kovetkezik a pénztőkéről, a tőke termelési és forgalmi folyamatáról és a profitrátáról, ennek anyaga nagyrészt belekerult a „Tőke" III. konyvébe, 21. és 24. fej. – *475*

[208] A „Tőke" III. szakaszához készult (e szakasz megírása után másfél–két hónappal keletkezett) tervben 11. pontként szerepel: „A vulgáris gazdaságtan" („A jovedelem és forrásai" ott 9. pontként van felveve). (V. o. 175., 184. jegyz., valamint 1. resz 377. old.) – *475*

[209] V. ó. „A politikai gazdaságtan bírálatához. Első fuzet" (13. kot. 41., 61–62. old) – *475*

[210] „La Voix du Peuple" – francia napilap, 1849 októberétől 1850 májusáig jelent meg Párizsban, proudhonista irányzatú. – *477*

[211] V. o. Bentham „Defence of Usury". – *479 489*

[212] V. o Biblia, Ésaias 1, 23 - *480*

[213] V. o. Biblia, Ezekiel 22, 18 -22 – *480*

[214] Értsd 100 kolcsonzott guldenra mindegyik lipcsei vásár-napján, Újevkor, Húsvetkor és Szentmihálykor 10–10 gulden, osszesen évi 30 gulden kamat fizetendo – *480*

[215] V. o. Biblia, Lukács 18, 11–12 - *481*

[216] Homérosz „Odusszeia", IX 369 370 sor (Polyphemus cyclops – Poluphemosz kuklópsz; Ulysses – Odusszeusz) – *485*

[217] V. o. 1 rész 367–369 old (valamint uo. 352 -353. old) – *485*

[218] V. o Arisztotelesz „Politika", I konyv 10. fej. (idézve „Toke", I konyv 4 fej. 2. (23 kot 157 old)) – *485 487*

[219] Cacus, Geryon (Geruonesz) es Antaeus (Antaiosz) a római, ill. gorog mitologia hatalmas erejú szornyei es oriasai, valamennyiuket Hercules (Héraklész) győzte le. Az alábbi történetre vonatkozolag v o Vergilius. „Aeneis", VIII 185 skk. sor. – *488*

[220] V. o. Hume: „Essays", I kot II. rész 329 skk. old. (v. o. 1. rész 337–342 old) – *489*

[221] A Tizenkéttáblás Törvény (Lex Duodecim Tabularum) a római jog első írásos összefoglalása, melyet i. e. 451–450-ben fektettek le a plebejusok harcának eredményeképpen és előbb tíz, majd kiegészítve tizenkét táblára vésve közszemlére állítottak a Forumon. Teljes szövege nem maradt fenn; egyes részleteit a történetírók és kommentátorok idézeteiből ismerjük. (A szóbanforgó rendelkezésre pl. v. ö. Tacitus: „Annales", VI. 16.; Dureau de la Malle Gajusra, Martinira és Gothofredusra (Denis Godefroy) hivatkozik; az alábbiakra v. ö. még Livius, VII. könyv, és Appianus, I. könyv.) – *490*

[222] Niebuhr: „Römische Geschichte", III. rész 61. skk. old. (Dureau de la Malle a francia kiadást idézi: V. köt. 73. skk. old. és 105. jegyzet). – Dureau de la Malle értelmezése szerint az unciarium foenus nem a tőke tizenkettedét, hanem a 12%-os évi kamat (as sortis annus) tizenkettedrészét jelenti, tehát évi 1%-ot. – *490*

[223] A 491. oldalon a csillag helyén a kéziratban egy fejtegetés következik a kamatról, a kereskedelmi tőkéről, a pénzről és történetükről és ezzel kapcsolatban a tőke keletkezéséről. – *491*

[224] Manley nem az „Interest of Money Mistaken" szerzője (ennek szerzője ismeretlen), hanem egy másik írásé: „Usury at 6 per cent. Examined and Found Unjustly Charged by Sir Thos. Culpeper and J. C.". – *491*

[225] A kézirat itt áttér a kereskedelmi tőke és a tőkemegtérülés kérdésére; v. ö. 184. jegyz. – *492*

Mutató

*(Nevek – idézett művek; hatóságok közleményei)**

A

ABRAHAM A SANTA CLARA (Hans Ulrich Megerle) (1644–1709) – német hitszónok és író; népies és drasztikus nyelvű erkölcsnemesítő beszédekben és írásokban propagálta a katolikus vallást. – *42*

ANDERSON, James (1739–1808) – angol közgazdász, Ricardo előfutára a járadék-elmélet terén. – *29 42 51*

ANNA, Stuart (1665–1714) – angol királynő 1702–1714. – *489 491*

ARISZTOTELÉSZ, sztageirai (i. e. 384–322) – görög filozófus. – *485 487*
– *Πολιτικά.* (Politika.) – *487* (218)

ARND, Karl (1788–1877) – közgazdász, a szabadkereskedelem képviselője. – *459*
– *Die naturgemässe Volkswirtschaft, gegenüber dem Monopoliengeiste und dem Kommunismus, mit einem Rückblicke auf die einschlagende Literatur.* (A természetszerű népgazdaság, szemben a monopóliumos szellemmel és a kommunizmussal, valamint visszatekintés az idevágó irodalomra.) Hanau 1845. – *459* (202)

B

BAILEY, Samuel (1791–1870) – angol filozófus és közgazdász; antiricardiánus. – *18–19 98 112 119 123 125–151 153 161 170 233 266*
– (Névtelenül:) *A Critical Dissertation on the Nature, Measures and Causes of Value; chiefly in reference to the Writings of Mr. Ricardo and his Followers. By the Author of Essays on the Formation and Publication of Opinions etc. etc.* (Kritikai értekezés az érték természetéről, mértékeiről és okairól; különös tekintettel Ricardo úrnak és követőinek írásaira. A „Tanulmányok a vélemények képződéséről és közléséről" stb. stb. szerzőjétől.) London 1825. – *18 75–76 112 119 123 126 128 130–133 135–140 143–147 149–151* (41 45)
– (Névtelenül:) *A Letter to a Political Economist; occasioned by an Article in the Westminster Review on the Subject of Value. By the Author of the Critical Dissertation on Value therein reviewed.* (Levél egy politikai gazdászhoz, a „Westminster Review"-nak az értékről szóló cikke indíttatására. A „Kritikai értekezés az értékről" – melyet ebben vizsgálnak – szerzőjétől.) London 1826. – *112*

---

* Az idegen nyelvű szövegeket itt és mindenütt – nyelvi sajátszerűségeiket érintetlenül hagyva – mai helyesírásuk szerint adtuk. A művek kiadási adatait csak ott tüntettük fel, ahol Marx az általa használt kiadást megjelöli vagy az kétséget kizáróan megállapítható.

BANFIELD, Thomas Charles (1795–1880) – angol közgazdász és statisztikus; antiricardiánus.
– *The Organisation of Industry, explained in a Course of Lectures, delivered in the University of Cambridge in Easter Term 1844.* (Az ipar szervezete, kifejtve a cambridge-i egyetemen az 1844 húsvéti szemeszteren megtartott előadássorozatban.) (1845), II. kiad., London 1848. – *294*

BARTON, John (XVIII–XIX. sz.) – angol közgazdász. – *218–219*
– *Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society.* (Észrevételek azokról a körülményekről, melyek a társadalom dolgozó osztályainak helyzetét befolyásolják.) London 1817. – *219* (115)

BASTIAT, Frédéric (1801–1850) – francia vulgáris közgazdász; szabadkereskedő. – *80 457 475 477–478 485*
– és Pierre-Joseph PROUDHON: *Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon.* (A hitel ingyenessége. Fr. Bastiat úr és Proudhon úr vitája.) Párizs 1850. – *477–478* (188)

BENTHAM, Jeremy (1748–1832) – angol polgári társadalomfilozófus; a hasznossági elmélet szélsőségesen burzsoá irányzatának (az utilitarizmusnak) hirdetője. – *479 485 489*
– *Defence of Usury, showing the Impolicy of the Present Legal Restraints on the Terms of Pecuniary Bargains.* (Az uzsora védelme, mely megmutatja a pénzügyletek feltételeire szabott jelenlegi törvényi megszorítások oktalanságát.) (1787). – *479 489* (211)

BERNIER, François (1625–1688) – francia orvos és utazó. – *397* (179)
– *Voyages de François Bernier, Docteur en Médecine de la faculté de Montpellier, contenant la description des Etats du Grand Mogol, de l'Indoustan, du royaume de Cachemire etc.* (François Bernier-nek, a montpellier-i fakultás orvosdoktorának utazásai, tartalmazza leírását a Nagymogul államainak, Hindosztánnak, a kasmiri királyságnak stb.) (1699), Párizs 1830. – *397*

Biblia. – 50 480–481 (32 212 213 215)

BRAY, John Francis (1809–1895) – angol-amerikai közgazdász; Owen követője, chartista. – *288–294*
– *Labour's Wrongs and Labour's Remedy; or the Age of Might and the Age of Right.* (A munka bajai és a munka gyógyszere; vagy a hatalom kora és a jog kora.) Leeds 1839. – *288–294*

BUCHANAN, David (1779–1848) – angol közgazdász, a fiziokraták ellenfele; Smith egyik kiadója. – *365*

BÜSCH, Johann Georg (1728–1800) – német közgazdász és matematikatanár. – *219*

C

CAIRNES, John Elliot (1823–1875) – angol közgazdász, ricardiánus. – *219*
– *The Slave Power; its Character, Career and Probable Designs etc.* (A rabszolgaenergia: jellege, pályája és valószínű sorsa stb.) London 1862. – *219* (116)

CAREY, Henry Charles (1793–1879) – amerikai közgazdász, antiricardiánus; kezdetben szabadkereskedő, majd védővámos. – *166 229*
– *Principles of Political Economy. Part the First: of the Laws of the Production and Distribution of Wealth.* (A politikai gazdaság alapelvei. Első rész: a gazdagság termelésének és elosztásának törvényeiről.) Philadelphia 1837. – *166*

CATO, Marcus Porcius sen. (i. e. 234–149) – római politikus. – *480*

CAZENOVE, John (megh. 1850 korul) – angol kozgazdász, Malthus egyik kiadója. – *5–6 9 14–15 20–22 24 26–27 47 53–57 153* (2 14)

– (Névtelenul:) *Outlines of Political Economy; being a Plain and Short View of the Laws relating to the Production, Distribution and Consumption of Wealth etc.* (A politikai gazdaságtan alapvonalai, egyben világos és rovid áttekintése ama torvényeknek, amelyek a gazdagság termelésére, elosztására és fogyasztására vonatkoznak stb.) London 1832. – *5 53–57 153* (2 78 79)

CHALMERS, Thomas (1780–1847) – skót teológus és kozgazdász, fanatikus malthusiánus* – *46 280*

– *On Political Economy in Connection with the Moral State and Moral Prospects of Society.* (A politikai gazdaságtanról, a társadalom erkolcsi állapotával és erkolcsi kilátásaival kapcsolatban.) II. kiad., Glasgow–Edinburgh–Dublin–London 1832. – *46 280* (139)

CHAVÉE, Honoré-Joseph (1815–1877) – belga nyelvész és antropológus.

– *Essai d'étymologie philosophique ou recherches sur l'origine et les variations des mots qui expriment les actes intellectuels et moraux.* (Filozófiai-etimológiai tanulmány, vagy vizsgálódások az intellektuális és erkolcsi tevékenységeket kifejező szók eredetéről és változásairol.) Brusszel 1844. – *266–267* (133)

CHERBULIEZ, Antoine-Elisée (1797–1869) – svájci francia kozgazdász; Sismondi követője. – *327–345 356–359* (156 163)

– *Riche ou pauvre. Exposition succincte des causes et des effets de la distribution actuelle des richesses sociales.* (Gazdag vagy szegeny. Tomor ismertetése a társadalmi gazdagság jelenlegi elosztása okainak és okozatainak.) Párizs–Genf 1840. – *327*

– *Richesse ou pauvreté. Exposition des causes et des effets de la distribution actuelle des richesses sociales etc.* (Gazdagság vagy szegénység. Ismertetése a társadalmi gazdagság jelenlegi elosztása okainak és okozatainak stb.) Párizs 1841. – *327–345 356–359*

CHEVÉ, Charles-François (1813–1875) – francia újságíró; katolikus szocialista; 1848–5 proudhonista, a „Voix du Peuple" kiadója. – *477*

CHILD, Sir Josiah (1630–1699) – angol kereskedő és kozgazdász, merkantilista. – *427 489 491–492* (187)

– *Traités sur le commerce et sur les avantages qui résultent de la réduction de l'intérêt de l'argent. Avec un petit traité contre l'usure, par le Chevalier Thomas Culpeper.* (Értekezések a kereskedelemről és a penzkamat leszállításából származó előnyokről. Egy kis értekezéssel az uzsora ellen; irta Thomas Culpeper lovag.) Amszterdam–Berlin 1754. – *427 491–492*

CONSTANCIO, Francisco Solano (1772–1846) – portugál orvos, politikus és történész; Godwin, Malthus, Ricardo és mások muveinek francia fordítója. – *92*

CORBET, Thomas (XIX. sz.) – angol kozgazdász, ricardiánus. – *257 259 322*

– *An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation explained.* (Vizsgálódás az egyének gazdagságának okairól és modjairól; vagy a kereskedés es a spekuláció alapelveinek magyarázata.) London 1841. – *257 322* (128 153)

CULPEPER, Sir Thomas, Sen. (1578–1662) – angol jogász és kozgazdász, az ipari tőke képviselője az uzsoratőkével szemben. – *489 491* (187); *lásd még* Child

CUSTODI, Pietro (1771–1842) – olasz politikus és történész, a „Scrittori classici italiani di economia politica" (Klasszikus olasz politikai gazdaságtani írók) c. gyujtemény kiadója. – *240*

D

DALRYMPLE Hamilton Magill, Sir John (1726–1810) – skót jogász és történész. – *489*
– *An Essay towards a General History of Feudal Property in Great Britain.* (Tanulmány a nagy-britanniai feudális tulajdon általános történetéhez.) (1757), IV. kiad., London 1759. – *489*

DARWIN, Charles (1809–1882) – angol természettudós, a fejlődéstan megalapítója. – *265*

DE QUINCEY, Thomas (1785–1859) – angol író és közgazdász; ricardiánus. – *111*
– (Névtelenül:) *Dialogues of Three Templars on Political Economy, chiefly in relation to the Principles of Mr. Ricardo.* (Három jogász beszélgetései a politikai gazdaságtanról, különös vonatkozással Ricardo úr „Alapelvei"-re.) „London Magazine", IX. köt., 1824 ápr.–máj. – *111*
– *The Logic of Political Economy.* (A politikai gazdaságtan logikája.) Edinburgh–London 1844. – *111*

DESTUTT DE TRACY, Antoine-Louis-Claude, comte (1754–1836) – francia szenzualista filozófus, liberális politikus és közgazdász. – *165* (90)

DUILIUS, M. (i. e. IV. sz.) – római néptribunus i. e. 357. – 490

DUREAU DE LA MALLE, Adolphe-Jules-César-Auguste (1777–1857) – francia ókortörténész és filológus. – *490–491*
– *Economie politique des Romains.* (A rómaiak politikai gazdasága.) Párizs 1840. – *490–491* (221 222)

E

»*The Economist*« (A Közgazdász), London. – *259* (129)

»*The Edinburgh Review, or Critical Journal*« (Edinburgh-i Szemle vagy Kritikai Újság). – *169 360* (95 164)

Encyclopaedia Britannica. (Brit enciklopédia.) – *169* (97)

»*Ephémérides du citoyen*« (A Polgár Naplója), Párizs. – *394* (177)

Essay on the Application of Capital to Land *lásd* West

F

FAIRBAIRN, Sir William (1789–1874) – skót vállalkozó, mérnök és feltaláló; az elsők egyike, aki vashajókat épített. – *404*

FOURIER, François-Marie-Charles (1772–1837) – francia utópikus szocialista. – *214*

FRIGYES, II. (Hohenstaufen) (1194–1250) – német király 1212–1250, német-római császár 1215–1250. – *490*

G

GALIANI, Ferdinando (1728–1787) – olasz abbé és diplomata, merkantilista közgazdász, a fiziokraták ellenfele. – *240*

– *Della moneta.* (A pénzről.) (1750), „Scrittori classici italiani di economia politica" Modern rész, III. köt., Custodi kiad., Milánó 1803. – *240*

GANILH, Charles (1758–1836) – francia politikus és vulgáris közgazdász; újmerkantilista. – *489*

– *Des systèmes d'économie politique, de la valeur comparative de leurs doctrines etc.* (A politikai gazdaságtani rendszerekről, tanaik viszonylagos értékéről stb.) (1809), II. kiad., Párizs 1821. – *489*

GARNIER, Germain, comte de (1754–1821) – francia közgazdász, bonapartista szenátor; Smith francia kiadója. – *17–18*

GENUCIUS, Lucius (i. e. IV. sz.) – római néptribunus i. e. 342. – *490*

GILBART, James William (1794–1863) – angol bankár és bankügyi író. – *491*

– *The History and Principles of Banking.* (A bankügy története és alapelvei.) London 1834. – *491*

GODWIN, William (1756–1836) – angol író és publicista, Malthus ellenfele, az anarchizmus egyik megalapítója. – *51*

GOETHE, Johann Wolfgang von (1749–1832) – német költő és tudós.

– *Faust.* – *82 161* (50 84)

H

HENRIK, VIII. (1491–1547) – angol király 1509–1547. – *489 491*

HODGSKIN, Thomas (1787–1869) – angol közgazdász, a ricardoi elméletből kiindulva proletár álláspontról bírálta a klasszikus politikai gazdaságtant. – *234 237–241 243 246 248–251 253 259–260 262–268 271–276 279 281–288 406* (141 184)

– (Névtelenül:) *Labour defended against the Claims of Capital; or the Unproductiveness of Capital proved. By a Labourer. With Reference to the Present Combinations amongst Journeymen.* (A munka megvédelmezése a tőke igényeivel szemben; vagy a tőke improduktivitásának bizonyítása. Írta Egy munkás. Vonatkozással a munkáslegények jelenlegi egyesüléseire.) London 1825. – *237 240–241 249–251 264–265 267–268 272 276 282–283* (134)

– *Popular Political Economy. Four Lectures delivered at the London Mechanics' Institution.* (Népszerű politikai gazdaságtan. Négy előadás, megtartva a londoni Gépészek Intézetében.) London 1827. – *237 284–287 406* (142 143)

– (Névtelenül:) *The Natural and Artificial Right of Property contrasted. A Series of Letters, addressed without Permission, to H. Brougham etc. by the Author of „Labour defended against the Claims of Capital".* (A tulajdon természetes és mesterséges jogának szembeállítása. Levélsorozat, címezve engedelem nélkül H. Broughamnak stb. „A munka megvédelmezése a tőke igényeivel szemben" szerzőjétől.) London 1832. – *287–288*

HOMÉROSZ – legendás görög költő, akinek többek közt az Iliasz és az Odüsszeia c. eposzokat tulajdonítják (keletkezési idejük i. e. kb. IX–VII. sz.).

– *Ὀδύσσεια.* (Odüsszeia.) – *485* (216)

HOPKINS, Thomas (XVIII–XIX. sz.) – angol közgazdász, több gazdaságpolitikai és meteorológiai mű szerzője. – *238 365*

– *Economical Inquiries relative to the Laws which regulate Rent, Profit, Wages and the Value of Money.* (Gazdasági vizsgálódások a járadékot, a profitot, a bért és a pénz értékét szabályozó törvényekre vonatkozóan.) London 1822. – (150)

– *On Rent of Land and its Influence on Subsistence and Population: with Observations on the*

Operating Causes of the Condition of Labouring Classes in Various Countries. (A földjáradékról és annak befolyásáról a létfenntartásra és népesedésre, észrevételekkel a különféle országok dolgozó osztályainak helyzetére kiható okokról.) London 1828. – *238* (120)

HORATIUS Flaccus, Quintus (i. e. 65–8) – római költő.
– *Epistulae.* (Levelek.) – *14* (10)
– *Epistula ad Pisones.* (Levél Pisóékhoz.) – *45* (27)

HUME, David (1711–1776) – angol agnosztikus filozófus, közgazdász, a merkantilisták ellenfele. – *489*
– *Of Interest.* (A kamatról.) (1752), „Essays and Treatises on several Subjects" (Tanulmányok és értekezések különféle tárgyakról). I. köt., London 1821. – *489* (220)

HÜLLMANN, Karl Dietrich (1765–1846) – német történész, a bonni egyetem tanára a pénzügy és a kereskedelem történetével foglalkozott. – *490*
– *Städtewesen des Mittelalters.* (A középkor városszervezete.) Bonn 1826–29. – *490*

I

An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus etc. (Vizsgálódás azokról a kereslet természetére és fogyasztás szükségességére vonatkozó alapelvekről, amelyeket nemrég védelmezett Malthus úr stb.) London 1821. – *49–51 104–110 275 281 396* (66 67 68 150)

Interest of Money Mistaken, or a Treatise, proving that the Abatement of Interest is the Effec and not the Cause of the Riches of a Nation, and that six per cent is a Proportionable Interest to the Present Condition of this Kingdom. (A pénzkamat félreértelmezése, vagy tanulmány, amely bizonyítja, hogy a kamat süllyedése okozata és nem oka egy nemzet gazdagságának, és hogy hat százalék e királyság jelen helyzetéhez mérten arányos kamat.) London 1668. – *491* (224)

J

JAKAB, I. (1566–1625) – angol király 1603–1625; VI. Jakab néven skót király 1567–1625. – *491*

JONES, Richard (1790–1855) – angol közgazdász, felismerte a kapitalizmus bukásának szükségességét. – *360–402 404–411* (172 174 176 184)
– *An Essay on the Distribution of Wealth and on the Sources of Taxation.* (Tanulmány a gazdagság elosztásáról és az adózás forrásairól.) London 1831. – *360–373 377* (164 165 167)
– *An Introductory Lecture on Political Economy, delivered at King's College, London, 27th February 1833. To which is added a Syllabus of Course of Lectures on the Wages of Labour.* (Bevezető előadás a politikai gazdaságtanról, megtartva a Királyi Kollégiumban, London, 1833 február 27. Kiegészítve egy munkabérről szóló előadássorozat tanmenetével.) London 1833. – *362 375–380*
– *Text-Book of Lectures on the Political Economy of Nations delivered at the East India College, Haileybury.* (Előadás-gyűjtemény a nemzetek politikai gazdaságtanáról, megtartva a Kelet-Indiai Kollégiumban, Haileybury.) Hertford 1852. – *381–382 385 388–399 404–410* (171 177 183)

»*Journal of the Society of Arts*« (A Művességek Társaságának Lapja), London. – *406* (182)

JUSTINIANUS, I. (kb. 482–565) – bizánci császár 527–565. – *491*

K

KÁROLY, I. (Nagy) (kb. 742–814) – frank király 768–814; római császár 800–814. – *490*

KÁROLY, II. (Stuart) (1630–1685) – angol király 1660–1685. – *491*

KING, Gregory (1648–1712) – angol statisztikus és genealógus. – *294*
– *Natural and Political Observations and Conclusions upon the State and the Condition of England.* (Természeti és politikai észrevételek és következtetések Anglia állapotáról és helyzetéről.) (1696.) – *294* ([145])

L

LAING, Samuel, Jun. (1810–1897) – angol politikus és publicista, a parlament tagja, liberális; vezető tisztségeket viselt angol vasúti társaságoknál. – *263*
– *National Distress; its Causes and Remedies.* (A nemzeti ínség; okai és orvosságai.) London 1844. – *263* ([131])

LALOR, John (1814–1856) – angol publicista és vallási író. – *237 259*
– *Money and Morals; a Book for the Times.* (Pénz és erkölcsök: Egy könyv a jelenkor számára.) London 1852. – *237 259* ([129])

LOCKE, John (1632–1704) – angol szenzualista filozófus, közgazdász. – *489*

LUTHER, Martin (1483–1546) – a német reformáció vezére; a paraszthábor*úval szemben a katolikus ellenforradalom szövetségese; harcolt az uzsoratőke ellen. – *479–481 483–489*
– *Ein Sermon auf das Evangelion von dem reichen Mann und armen Lazaro etc.* (Prédikáció a gazdag emberről és a szegény Lázárról szóló evangéliumra stb.) (1523), Wittenberg 1555. – *481*
– *Von Kaufshandlung und Wucher.* (A kereskedésről és uzsoráról.) (1524), „Werke" (Művei), VI. rész, Wittenberg 1589. – *479–480*
– *An die Pfarrherrn, wider den Wucher zu predigen. Vermahnung.* (A papokhoz, hogy az uzsora ellen prédikáljanak. Intés.) Wittenberg 1540. – *483–489*
– *An die Pfarrherrn, wider den Wucher zu predigen. Vermahnung.* (A papokhoz, hogy az uzsora ellen prédikáljanak. Intés.) „Werke" (Művei), VI. rész, Wittenberg 1589. – *480*

M

MACCULLOCH (McCulloch), John Ramsay (1789–1864) angol közgazdász, Ricardo vulgarizálója; Smith és Ricardo egyik kiadója. – *20 57–58 75–76 80 91 152–170 214 240* ([81 95 96])
– (Névtelenül:) *Considerations on the Accumulation of Capital and its Effects on Exchangeable Value, London 1822.* („Megfontolások a tőkefelhalmozásról és hatásáról a csereértékre", London 1822.) [recenzió], „The Edinburgh Review", XL. köt. 79. sz., 1824 márc. – *169*
– *Discours sur l'origine, les progrès, les objets particuliers et l'importance de l'économie politique etc.* (Értekezés a politikai gazdaságtan eredetéről, előrehaladásairól, különös tárgyairól és fontosságáról stb.) ford. G. Prévost, Genf–Párizs 1825. – *91* ([56])
– *The Principles of Political Economy; with a Sketch of the Rise and Progress of the Science.* (A politikai gazdaságtan alapelvei, a tudomány kialakulásának és előrehaladásának vázlatával.) Edinburgh 1825; II. kiad., London 1830. – *57 152–153 156–157 159 163 166–168 170* ([38 78 82 83 86])

MALTHUS, Thomas Robert (1766–1834) – angol pap es reakciós közgazdász, a dolgozók nyomorát szükségszerűnek feltüntető népesedési elmélet hirdetője. – *5–9 11 13–32*

35–36 38 40–44 46–57 60–61 66–69 71 81 84 96–97 104 107 112 135 139 153–155 159–160 168 218 221 233 240 276 298 319 375 390 (1 14)
– (Névtelenül:) *An Essay on the Principle of Population, as it affects the Future Improvement of Society, with Remarks on the Speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet and other Writers.* (Tanulmány a népesedés elvéről, hogyan érinti az a társadalom jövőbeni tökéletesedését, megjegyzésekkel Godwin úr, Condorcet úr és más írók elmélkedéseire.) London 1798. – *51* (9 170)
– *Essai sur le principe de population etc.* (Tanulmány a népesedés elvéről stb.) ford. P. és G. Prévost, III. kiad., Genf–Párizs 1836. – *51–52* (33)
– *Observations on the Effects of the Corn Laws and of a Rise or Fall in the Price of Corn on the Agriculture and General Wealth of the Country.* (Megjegyzések a gabonatörvényeknek és a gabonaár emelkedésének vagy esésének hatásairól az ország mezőgazdaságára és általános gazdagságára.) London 1814. – *5* (3)
– *An Inquiry into the Nature and Progress of Rent and the Principles by which it is regulated.* (Vizsgálódás a járadék természetéről és előrehaladásáról, valamint azokról az elvekről, amelyek szabályozzák.) London 1815. – *50–51* (3)
– *Principles of Political Economy considered with a View to their Practical Application etc.* (A politikai gazdaságtan alapelvei, gyakorlati alkalmazásukat tekintve stb.) London 1820; II. kiad., London 1836. – *5–6 25–28 31 40 42–43 46–48 51* (21)
– *The Measure of Value stated and illustrated, with an Application of it to the Alterations in the Value of the Englisch Currency since 1790.* (Az értékmérő, kifejtve és megvilágítva, alkalmazással az angol forgalmi eszköz értékében 1790 óta bekövetkezett változásokra.) London 1823. – *5–8 15–18 20 42 81* (49)
– *Definitions in Political Economy etc.* (Politikai gazdaságtani definíciók stb.) (1827), Cazenove kiad., London 1853. – *5–6 8–9 14–15 19–22 24–27 47–48 67 153* (17)

MANLEY, Thomas (1628–1690) – angol jogász, történész és közgazdász. – *491–492* (224

MARX, Karl Heinrich (1818–1883).
– *Zur Kritik der Politischen Ökonomie.* (A politikai gazdaságtan bírálatához.) Első füzet, Berlin 1859. – *30 64 101 116–117* (20 40 48 60 70 132 145 209)

MILL, James (1773–1836) – angol történész, filozófus és közgazdász, Ricardo követője. – *20–21 47–48 54 65 73–92 149–152 156 161–165 168 240 250 299 357*
– *Elements of Political Economy.* (A politikai gazdaságtan elemei.) London 1821; II. kiad., London 1824. – *47 65 73–76 84–86 89–90 92 150 250 357* (28 41 55 77 125 162)
– *Eléments d'économie politique.* (A politikai gazdaságtan elemei.) ford. J.-T. Parisot, Párizs 1823. – *77 81–85 87*

MILL, John Stuart (1806–1873) – az előbbi fia, angol filozófus és közgazdász, szabadkereskedő, a klasszikus gazdaságtan epigonja. – *72 93 170 173–213 460–461* (34 99 103)
– *A System of Logic, Ratiocinative and Inductive etc.* (A következtető és induktív logika rendszere stb.) London 1843. – *178* (107)
– *Essays on some Unsettled Questions of Political Economy.* (Tanulmányok a politikai gazdaságtan néhány eldöntetlen kérdéséről.) London 1844. – *93 173–213* (58 104)
– *Principles of Political Economy with some of their Applications to Social Philosophy.* (A politikai gazdaságtan alapelvei és néhány alkalmazásuk a társadalomfilozófiára.) London 1848. – *173* (105)

»*The Morning Star*« (A Hajnalcsillag), London. – *325* (154)

MORTON, John Chalmers (1821–1888) – angol agronómus. – *406*
– *On the Forces used in Agriculture.* (A mezőgazdaságban felhasznált erőkről.) „Journal of the Society of Arts", VII. köt. 368. sz., 1859 dec. 9. – *406*

Mullion *lásd* Wilson

N

NEWMAN, Francis William (1805–1897) – angol közgazdász, történész, nyelvész és matematikus; radikális. – *489*
– *Lectures on Political Economy.* (Politikai gazdaságtani előadások.) London 1851. – *489*

NIEBUHR, Barthold Georg (1776–1831) – német ókortörténész és diplomata. – *490*
– *Römische Geschichte.* (Római történelem.) II. kiad., Berlin 1827. – *490* (222)

O

Observations on Certain Verbal Disputes in Political Economy, particularly relating to Value and to Demand and Supply. (Megjegyzések néhány szóvitáról a politikai gazdaságtanban, különös tekintettel az értékre, valamint a keresletre és kínálatra.) London 1821. – *30–31 76 97–104 112–113 115–119 123 130–131 147 151 266* (47 59 61)

Outlines of Political Economy *lásd* Cazenove

OWEN, Robert (1771–1858) – angol utópikus szocialista. – *44 214 235* (25)

P

PARISOT, Jacques-Théodore (szül. 1783) – francia tengerésztiszt és katonai író, James Mill és más szerzők francia fordítója. – *81 85 87*

PATERSON, William (1658–1719) – angol kereskedő, az Angol és a Skót Bank alapítója. – *489*

PEEL, Sir Robert, Jun. (1788–1850) – angol államférfi; mérsékelt tory, 1841–46 miniszterelnök; a liberálisok támogatásával 1846-ban keresztülvitte a gabonatörvények eltörlését. – *200*

PINDAROSZ (i. e. kb. 522 – kb. 442) – görög lírikus, dicsőítő ódák költője. – *248*

POPPE, Johann Heinrich Moritz (1776–1854) – német természettudós, a mechanika professzora Tübingenben.
– *Geschichte der Technologie etc.* (A technológia története stb.) Göttingen 1807–11. – *429* (190)

PREVOST, Guillaume (1799–1883) – svájci államtanácsos és közgazdász; Malthus és MacCulloch fordítója. – *51 91–96 169*
– *Réflexions sur le système de Ricardo.* (Észrevételek Ricardo rendszeréről.) „McCulloch Discours sur l'origine etc. de l'économie politique", Genf–Párizs 1825. – *91–96 169* (56)

PREVOST, Pierre (1751–1839) – az előbbi apja, svájci közgazdász és fizikus; Malthus és más szerzők fordítója. – *51*

PRICE, Richard (1723–1791) – angol teológus és pénzügyi író, radikális; az amerikai függetlenségi mozgalom híve és Franklin barátja, a munkások védelmezője. – *216*

PROUDHON, Pierre-Joseph (1809–1865) – francia kispolgári szocialista; az anarchizmus egyik megalapítója; *lásd még* Bastiat. – *475–479 483* (188 210)

Q

Quincey *lásd* De Quincey

R

RAMSAY, Sir George (1800–1871) – angol filozófus és közgazdász. – *295–307 309 313–325 327–329 389* ([174])
– *An Essay on the Distribution of Wealth.* (Tanulmány a gazdagság elosztásáról.) Edinburgh 1836. – *295–307 313–325*

RAU, Karl Heinrich (1792–1870) – német közgazdász. – *459*
– *Lehrbuch der politischen Ökonomie.* (A politikai gazdaságtan tankönyve.) (1826). – *459* ([201])

RAVENSTONE, Piercy (megh. 1830) – angol közgazdász, utópikus szocialista. – *232 234–235 278*
– *Thoughts on the Funding System and its Effects.* (Gondolatok az államadósság-rendszerről és hatásairól.) London 1824. – *232–237 239–240 278*

RICARDO, David (1772–1823) – angol klasszikus közgazdász. – *6–8 11 13–15 19–24 41–45 48 56 59–61 64 68–69 73–74 76–77 79–86 91–99 101–102 104 106–109 111–113 117–118 123–125 132–134 137–139 143–144 148–156 158–175 177 179 183–184 188 192 202 204 206 213–221 227–229 231–234 237–240 246 281 301–302 306 317–319 342 344 356 358 363–365 369 371 390–391 403 409 415 431 456–457 460–462 469* ([81])
– *On the Principles of Political Economy and Taxation.* (A politikai gazdaság és az adózás alapelveiről.) (1817), III. kiad., London 1821. – *6 42–44 56 59 99 101 113 150 164–166 364 371* ([5 37 42 59 65 69 72 76 115 118 147 166 168 180 206])
– *Des Principes de l'économie politique et de l'impôt.* (A politikai gazdaság és az adózás alapelveiről.) ford. F. S. Constancio, J.-B. Say jegyzeteivel, Párizs 1819; II. kiad., Párizs 1835. – *92 165* ([57 90])
– *On Protection to Agriculture.* (A mezőgazdaság vámvédelméről.) (1822), IV. kiad., London 1822. – *44*

RODBERTUS-Jagetzow, Johann Karl (1805–1875) – porosz földbirtokos és közgazdász, katedraszocialista. – *274*
– *Soziale Briefe an von Kirchmann. Dritter Brief: Widerlegung der Ricardoschen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie.* (Szociális levelek von Kirchmannhoz. Harmadik levél: A földjáradék ricardoi tanának megcáfolása és egy új járadékelmélet megalapozása.) Berlin 1851. – *274* ([137])

ROSCHER, Wilhelm Georg Friedrich (1817–1894) – német vulgáris közgazdász. – *155 165 169 318 454 457* ([93 200])
– *Die Grundlagen der Nationalökonomie. Ein Hand- und Lesebuch für Geschäftsmänner und Studierende.* (A nemzetgazdaságtan alapzatai. Kézi- és olvasókönyv üzletemberek és egyetemi hallgatók részére.) III. kiad., Stuttgart–Augsburg 1858. – *165 318* ([91 93 150 197 199 200])

ROTHSCHILD – nemzetközi bankház. – *410*

ROUSSEAU, Jean-Jacques (1712–1778) – francia felvilágosító, kispolgári demokrata. – *52*

RUSSELL, John, Lord, Viscount Amberley (1792–1878) – angol politikus, a whig párt vezére; többször miniszter és miniszterelnök. – *214*

S

SAINT-SIMON, Claude-Henri de Rouvroy, comte de (1760–1825) – francia utópikus szocialista. – *214 428*

SAY, Jean-Baptiste (1767–1832) – francia vulgáris közgazdász. – *68 80 82 92 106 108–110 156 163–168 227 456–457 485* (57 68)
– *Traité d'économie politique, ou simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent et se consomment les richesses.* (Értekezés a politikai gazdaságtanról, vagy egyszerű ismertetése annak, hogyan keletkezik, oszlik el és fogyasztódik el a gazdagság.) (1803), II. kiad., Párizs 1814; V. kiad., 1826. – *106 108 163 164* (63 64 85 87)

SCHILLER, Friedrich von (1759–1805) – német költő és író.
– *Wallenstein.* – *155* (80)

»*The Scotsman; or Edinburgh Political and Literary Journal*« (A Skót; vagy edinburgh-i politikai és irodalmi újság). – *169* (96)

SENECA, Lucius Annaeus (i. e. kb. 4-i. sz. 65) – római filozófus; sztoikus. – *484*

SENIOR, Nassau William (1790–1864) – angol vulgáris közgazdász, a kapitalizmus apologétája. – *21 318 460–461* (150)
– *An Outline of the Science of Political Economy.* (A politikai gazdaságtan tudományának vázlata.) „Encyclopaedia Metropolitana" (Fővárosi enciklopédia), „Mixed Sciences" (Elegyes tudományok) szekció, London 1836. – *21 318*

SISMONDI, Jean-Charles-Léonard Simonde de (1773–1842) – svájci francia közgazdász és történész, a politikai gazdaságtan romantikus kritikusa. – *32 41–43 45–46 51 72 234–235 259 327 344 356 358 365 385* (156)
– *Nouveaux principes d'économie politique* etc. (A politikai gazdaságtan új alapelvei stb.) (1819), II. kiad., Párizs 1827. – *32*
– *Etudes sur l'économie politique.* (Tanulmányok a politikai gazdaságtanról.) Brüsszel 1837–38. – *259* (130)

SMITH, Adam (1723–1790) – angol klasszikus közgazdász, filozófus. – *5 7 11 14–15 17–18 20 22–23 30 42 50–51 55 59–61 64 71 93 97 103 106 108 110 156–157 164–165 169 171 184 214 228–229 238 240 242–243 255 281 303 306 318 342 372 376 387 393 403 407 415 451 455–457 459–460 468–469*
– *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations.* (Vizsgálódás a nemzetek gazdagságának természetéről és okairól.) London 1776. – *14 50 55 71 103 372 407 451* (11 14 17 32 36 39 44 62 89 122 123 127 169 181 183 195)
– *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations.* (Vizsgálódás a nemzetek gazdagságának természetéről és okairól.) J. R. MacCulloch jegyzeteivel és értekezéseivel. Edinburgh 1828. – *156–157* (82)
– *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations.* (Vizsgálódás a nemzetek gazdagságának természetéről és okairól.) E. G. Wakefield kommentárjával, London 1835–39. – *171 228* (102)
– *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations.* (Vizsgálódások a nemzetek gazdagságának természetéről és okairól.) ford. és jegyz. G. Garnier, Párizs 1802. – *17–18*

The Source and Remedy of the National Difficulties etc. A Letter to Lord John Ru sell. (A nemzeti nehézségek forrása és orvossága stb. Levél Lord John Russellhoz.) London 1821. – *214–216 218 227–232 235 239 271–272 281*

SPENCE, Thomas (1750–1814) – angol utópikus szocialista. – *50* (31)

STEUART (Stewart), Sir James, Bart. (1712–1780) – angol klasszikus közgazdász; merkantilista. – *177 219 360*
– *An Inquiry into the Principles of Political Economy: being an Essay on the Science of Domestic Policy in Free Nations* etc. (Vizsgálódás a politikai gazdaságtan alapelveiről: egyben tanulmány szabad nemzetek belpolitikájának tudományáról stb.) (1767), Dublin 1770. – *177 219 360* (8)

STIRLING, Patrick James (1809–1891) – angol közgazdász; antiricardiánus. – *172–173*
– *The Philosophy of Trade; or Outlines of a Theory of Profits and Prices, including an Examination of the Principles which determine the Relative Value of Corn, Labour and Currency.* (A kereskedelem filozófiája, vagy a profitok és az árak egy elméletének vázlata, magában foglalja azon elvek vizsgálatát, amelyek a gabona, a munka és a forgalmi eszközök relatív értékét meghatározzák.) Edinburgh 1846. – *172*

STORCH, Heinrich Friedrich von (Henri; Andrej Karlovics) (1766–1835) – német-orosz közgazdász, kritizálta a merkantilistákat és Smitht. – *320*
– *Cours d'économie politique, ou exposition des principes qui déterminent la prosperité des nations.* (Politikai gazdaságtani előadások, vagy azon elvek ismertetése, amelyek a nemzetek virágzását meghatározzák.) Szentpétervár 1815; J.-B. Say jegyzeteivel, Párizs 1823. – *320* (152)

T

TAYLOR, Tom (1817–1880) – angol színműíró és lapszerkesztő.
– *Our American Cousin.* (Amerikai unokatestvérünk.) (1858). – *28 38* (18)

THUKÜDIDÉSZ (i. e. 471 v. 460– kb. 400) – athéni történetíró (Roscher gúnyneveként használva). – *169 457* (93)

TORRENS, Robert (1780–1864) – angol tiszt és közgazdász; szabadkereskedő, a currency-elmélet képviselője. – *14 48 59 61–69 84 149–150 161 170 200–201 233 240* (106)
– *An Essay on the Production of Wealth; with an Appendix in which the Principles of Political Economy are applied to the Actual Circumstances of this Country.* (Tanulmány a gazdagság termeléséről; függelékkel, amelyben a politikai gazdaságtan alapelvei ez ország jelenlegi körülményeire alkalmaztatnak.) London 1821. – *14 48 59 61–63 66–67* (29)
– *A Letter to the Right Honourable Sir Robert Peel, Bart., M. P., etc. etc. etc. on the Condition of England and on the Means of Removing the Causes of Distress.* (Levél az igen tiszteletreméltó Sir Robert Peel baronetnek, a parlament tagjának stb. stb. stb. Anglia helyzetéről és az ínség okainak elhárítását szolgáló eszközökről.) II. kiad., London 1843. – *200–201*

TOWNSEND, Joseph (1739–1816) – angol lelkész, reakciós közgazdász. – *29 42 51*

TRAJANUS, Marcus Ulpius (kb. 53–117) – római császár 98–117. – *491*

TURGOT, Anne-Robert-Jacques, baron de l'Aulne (1727–1781) – francia államférfi és közgazdász, Quesnay híve. – *243 395 436*
– *Réflexions sur la formation et la distribution des richesses.* (Észrevételek a gazdagság keletkezéséről és eloszlásáról.) (1766), „Oeuvres de Turgot" (Turgot művei), I. köt., Daire kiad., Párizs 1844. – *243 395 436* (123 178 192)

U

URE, Andrew (1778–1857) – angol vegyész és közgazdász, a tőke és a gyárrendszer védelmezője.– *403–404*
– *Philosophie des manufactures, ou économie industrielle de la fabrication du coton, de la laine, du lin et de la soie, avec la description des diverses machines employées dans les ateliers anglais.* (A manufaktúrák filozófiája, vagy a pamut, gyapjú, lenvászon és selyem gyártásának ipari gazdaságossága, az angol műhelyekben alkalmazott különféle gépek leírásával.) Párizs 1836. – *403–404*

V

Verbal Observations *lásd* Observations

VERGILIUS Maro, Publius (i. e. 70–19) – római költő.
– *Aeneis.* – *488* ([219])

»*La Voix du Peuple*« (A nép hangja), Párizs. – *477* ([210])

W

WAKEFIELD, Edward Gibbon (1796–1862) – angol közgazdász és gyarmatpolitikus; Smith egyik kiadója. – *83 171 228 259* ([101 102]); *lásd még* Smith

WARWICK, Richard Neville, Earl of (1428–1471) – angol feudális nagyúr; a rózsák háborújában a York-házbeli Edward megkoronázása körüli szerepéért a „Királycsináló" nevet kapta. – *378*

WEST, Sir Edward (1782–1828) – angol közgazdász, a földjáradék egyik első teoretikusa. – *276*
– (Névtelenül:) *Essay on the Application of Capital to Land, with Observations shewing the Impolicy of any Great Restriction of the Importation of Corn etc. By a Fellow of University College, Oxford.* (Tanulmány a tőkének a földre való alkalmazásáról, észrevételekkel, melyek kimutatják, hogy a gabona behozatalának mindennemű nagy korlátozása oktalanság stb. Írta az Oxfordi Egyetemi Kollégium egy tagja.) London 1815. – *276*

»*The Westminster Review*« (Westminsteri Szemle), London. – *112 462* ([203])

WILSON, John (1785–1854) – angol költő és publicista. – *169* ([94])
– (Mordecai Mullion:) *Some Illustrations of Mr. M'Culloch's Principles of Political Economy.* (Néhány illusztráció MacCulloch úr „A politikai gazdaságtan alapelvei" c. művéhez.) Edinburgh 1826. – *169 214 240* ([94 112])

Tárgymutató az I-III. részhez

Adók
– a természetbeni szolgáltatások átváltozása pénzfizetésekké (III) 260
– közvetlen és közvetett adók (I) 255 (II) 213–214
– és pénzforgalom (I) 277
– és profitráta (II) 357–359
– fiziokraták az adókról (I) 20 35
– Smith az adókról (I) 54

Agrokémia (II) 12–13 44–45 93 142–143 (III) 260

Alap és felépítmény (I) 249–251 (II) 147–149 (III) 147–148

Állam
– mint a burzsoázia eszköze (I) 139 266–267 (III) 410 427 485
– a burzsoázia viszonya az államhoz (I) 139 265–267
– az állam termelésbe való be nem avatkozásának követelése (I) 20 34–35 135
– és a munkaidő szabályozása (II) 9–10 406–407 410
– és a föld nacionalizálása (I) 20 35 (II) 30–31 87 135 (III) 431–432
– mint földtulajdonos Ázsiában (I) 240 (III) 382 397

Államadósságok (I) 166 245 247 332 (II) 429 (III) 278

Állattenyésztés (I) 155 183 (II) 221 269 312 325–327 519 526 (III) 152 259 342 352 468–469

Amerika (I) 240 (II) 206–207 334 523
– *lásd még* Egyesült Államok

Amortizáció, állótőkéé (I) 82–83 100–106 111–114 206–207 209–210 (II) 43–44
– és az áru értéke (I) 79–80 179 (II) 7–8 405–406
– és az alkalmazott munka mennyisége (I) 134–135
– és a munka iránti kereslet (III) 56–58

Amortizációs alap (II) 448–449 (III) 48 57–58

Anglia (I) 18 (II) 139–140 217–219 (III) 376–377
– feudális rendszer (I) 371
– a tőkés termelés kezdete (II) 41 547–548
– népesség (II) 444 548–549 (III) 292–293
– osztályok (I) 142–143 164–165 (II) 25 450 (III) 319–320 378
– a munkások helyzete (II) 7 12 202 297 379–380 539 545 (III) 234
– munkabér és gabonaárak a XVIII. században (II) 547–548
– külkereskedelem (II) 115 464–465 (III) 200
– pénz- és bankügy (II) 206 (III) 319–320
– ipar (II) 214 409 539 (III) 258
– gyarmatok (II) 218–219 272
– a munkások szövetkezeti gyárai (III) 321 453 460
– gabonatörvények (II) 100–101 104–106 216 (III) 5
– mezőgazdaság és agrárviszonyok (II) 9 32 99 121 135 139–140 142 217–220 276 301—303 332–334 429 444–445 507 (III) 367 371–372
– profitráta a XIX. század elején (II) 428–429
– túltermelés és válságok (II) 496 (III) 108–109
– a kamatozó tőke alárendelése az ipari tőkének (III) 479 485

Apologetika (I) 255 264 266–267 (II) 99–102 467–468 484 494–495 535–536 (III) 152–153 155–156 415 452–453 456–457
– a tudomány kihasználása apologetikus célokra (II) 102–103 106–107

Ár
– az érték pénzkifejezése (I) 333–334 (III) 146
– és érték (I) 10–11 22 196–197 (II) 7 15–16 239–242 302–304 (III) 116–117 469–470
– alkotórészei (III) 465–466 468–469
– és a pénz értékcsökkenése (II) 115–116 123–124 428–429
– áringadozások (II) 263–265 291 293 (III) 98 256
– mezőgazdasági termékeké (I) 322 (II) 7–8 84–86 108–109 144 188–189 269–272 286 288 302–303 (III) 91–92 365–366
– a gabonaárak fejlődése Angliában (II) 95 99 107 115–118 123–127 216 379 428–429
– Smith a „természetes ár"-ról (I) 65–67 (II) 288–290 318–324 335–336
– *lásd még* Föld ára; Monopolár; Piaci ár; Termelési ár

Arany (és ezüst) (I) 11 119–120 138 268–269 291 333–334 (II) 179–181 270–271 (III) 120–121 479
– aranytermelés (I) 119 (III) 365

Aránytalanságok
– egyszerű újratermelés esetén (I) 195–196

Áru (I) 42 124 128–129 135–137 (II) 5 468–469 (III) 99–100
– mint a tőkés termelés előfeltétele és eredménye (I) 123 280 374 (II) 49 239–241 382 394–395 468–469 (III) 63–64 99–100 151–152 341 427 470–471
– a polgári gazdagság elemi formája (I) 137 168 268–269
– kettős jellege (I) 138 268–269 (II) 468–469 474–476 (III) 76 88–89 117–118 473–474
– és pénz (I) 138 269 (II) 468–469 471–472 474–475 (III) 45 76 89 106
– termelésének és realizálásának feltételei a kapitalizmusban (I) 200 (II) 475–476 (III) 7–10 70–72
– jogi formája (I) 278–279
– fétisjellege (III) 116–117 121–123 265–266 450–451 462
– szolgálatok mint áru (I) 123 128–130 137

Árucsere (I) 25 31 42–44 47–48 168–171 197–202 280 (II) 369–371 (III) 113–118 253–259
– és értéknagyság (I) 168–170
– egyszerű árucsere (I) 197–199 201–202

Áruérték
– alkotórészei (I) 67–72 78–79 85 159 208
– Smith az áruértékről (I) 67–73 94 213 216–217 (II) 133 196–198 398 459

Áruforgalom (II) 479 (III) 99 341
– és a tőke és bérmunka közti csere (I) 261 (III) 260–261
– és pénzforgalom (I) 237–238 274–279 296–304 (III) 117
– és újratermelés (I) 292–293 303

Áruforma, termékeké (I) 169–170 (II) 46 48–49 468–469 (III) 64 99–100 259–264

Áruhamisítás (I) 353

Árukészlet
– szükségessége (III) 249 259
– termelő árukészlet (I) 216
– viszonylagos csökkenése a termelés növelése során (III) 257–258
– és felhalmozás (II) 449–450
– és a közlekedési eszközök fejlődése (II) 459 (III) 257–258
– raktározása és megőrzése (II) 459
– és a forgalmi szféra (II) 451–453 (III) 253–255

Árupiac (III) 195–196

Árutermelés (I) 41 47–48 (II) 475 (III) 116–117 122
– a kapitalizmusban (I) 47–48 123–125 152 (II) 394–395 (III) 259–260 282
– hasznos munka mint egyik előfeltétele (I) 364
– és társadalmi munka (I) 169–170
– és munkamegosztás (I) 169–170 (III) 241–243 259–260
– és áruforgalom (III) 260–261
– kapitalizmus előtti termelési módokban (III) 99 258

Árutőke (II) 477 (III) 254–255

Áruval kereskedő tőke *lásd* Kereskedelmi tőke; Kereskedőtőke

Ausztrália (II) 272 (III) 102 378

Ausztria (II) 6

Ázsia
– kapitalizmus előtti termelési mód Ázsiában (III) 376–378 384 389–390 393 406
– a járadék kapitalizmus előtti formái Ázsiában (III) 361–362
– földtulajdon Ázsiában (I) 240 (III) 382 397
– kézműves és manufaktúra munka Ázsiában (III) 395–397

Bankárok (I) 284–286 (II) 105–106 452 478 (III) 57

Bankjegyek (I) 288 291 304 353 (II) 461

Bankok (I) 291–292 (II) 461 490

Bányászat (I) 183–184 (II) 34
– munkatermelékenység a bányászatban (II) 229
– újratermelési folyamat a bányászatban (I) 111–112 (II) 48–49
– nem alkalmaznak nyersanyagot (II) 12 32–33 77 114 (III) 350 354
– földjáradék a bányászatban (II) 227–231 307–309 333–336

Becsapás (I) 240–241 (III) 12–13

Belgium (II) 12 331

Bérlet (II) 12–14 25–26 85–87 366
– haszonbér különbsége a földjáradéktól (II) 54–55 80 275–276
– rövid és hosszúlejáratú bérlet (I) 351
– a haszonbér levonás a szükséges munkabérből (II) 25 54–55

Bérlő
– állandó tőkéje (I) 70–71
– reális gazdagsága (I) 70–71
– tőkés bérlő (II) 6–7 93 129–130 134–135 138–140 304–305 350–351 366 (III) 260
– kisbérlő (II) 25 85 366

Bérmunka
– lényege (III) 233–234 244 361–362 393
– előfeltételei (I) 63 (III) 438–439
– mint a tőkés termelés bázisa (I) 194 (II) 369 (III) 259–260 431 447–448
– és az árutermelés fejlődése (III) 261
– termelő munka a tőkés termelés értelmében (I) 117 121–122
– bővített újratermelése (II) 536–538

Biztosítás, biztosító társaságok (III) 322–323

Burzsoázia
– ideológiája (I) 251–253 266–267
– forradalmi burzsoázia a kapitalizmus korai stádiumában (I) 265–266
– viszonya az államhoz (I) 139 265–267 (III) 410 427 485
– a radikális burzsoázia tagadja a földmagántulajdont (II) 31 297
– Ricardo mint az ipari burzsoázia védelmezője (II) 100–102

Bűnözés (I) 352–353

Céhek (III) 378 429

Centralizáció, tőkéé (III) 280 283–284

Colbertizmus (I) 27 35

Csere
– tőke és bérmunka között (I) 18–19 23–25 42–44 47–50 56–58 121–122 124–125 151–152 166 279–280 355 358–363 370 (II) 369–371 (III) 6–8 11 77–81 83–84 154–155 213 340–341 439–440
– tőke és tőke között (I) 111 114 153 155–156 161 207–208 214 (II) 442 457
– jövedelem és jövedelem között (I) 195–199 202 214 290
– jövedelem és tőke között (I) 195 199–206 214 277–278 (II) 65 68 457 (III) 222–226
– kapcsolata a termeléssel (I) 25 261 (II) 15–16
– és forgalom (II) 475
– és munkamegosztás (I) 169–170
– mint az értéktöbblet forrása polgári közgazdászoknál (merkantilisták, monetárrendszer, Steuart) (I) 9 11 17 31 35–36 138 143–144 347–348 (III) 6–8 66
– Ganilh a cseréről (I) 168–171
– *lásd még* Árucsere; Egyenértékek cseréje

Csereérték (I) 138 168–171 268–269 (II) 470–472 (III) 112–117 256 266
– mint a tőkés termelés alapja és célja (I) 168–169 234 246 (II) 470–471 (III) 25 44
– mint az érték megjelenési formája (III) 112–114

– a pénz mint a csereérték önállósulása (III) 117–118 122–123
– és ár (II) 240–241 (III) 117
– csereértékek elpusztítása válságokban (II) 462–463
– monetarisztikus nézetek a csereértékről (I) 268–269
– Ganilh a csereértékről (I) 167–172

Csereformák (I) 261

Cserekereskedelem (II) 475–476 493 497 (III) 107

Csőd (II) 463

Darwinizmus (III) 265
– és a malthusianizmus természettudományos cáfolata (II) 103

Egyenértékek cseréje (I) 31 41–42 133 169–170 217 280–282 299–302 362 (III) 113–119 121 124–126 132–133 135–137 340–341

Egyesült Államok (I) 372 (II) 9 25–26 29 80 272–273 280–281 334 (III) 102 219 258 379 402
– amerikai polgárháború (I) 84 (II) 297

Egyház (I) 175 245–247 264–266 (II) 101–102 (III) 280 389

Elidegenedés (I) 19 51–52 63 355–357 (II) 386–387 (III) 233–234 238 244–245 263–266 282–284 427 440–441 448–451 453 458 482

Ellentét
– használati értéké és értéké (III) 89 114–115 116–117
– konkrét és elvont munkáé (III) 117–118 122
– magán- és társadalmi munkáé (III) 122–123
– eleven és tárgyiasult munkáé (III) 247–249

Ellentmondások
– mint ellentétek egysége (I) 247 (II) 467–468 471–472 484 (III) 76 87–88
– a tőkés termelési mód ellentmondásai (I) 19–20 182 243–244 247 251 270 (II) 8 100–101 134–135 459–460 462 467–468 471–472 476–480 484–487 498–499 (III) 44–46 72–73 84–85 107 123 149 231–235 283–284 325–326 384–385 390–391 434–435 450–451 453–456 470–471
– az ellentmondások erőszakos megoldása a kapitalizmusban (II) 459–460 467–468 472 476 479–480 487 (III) 107 470
– ellentmondás a termelés és a fogyasztás között a kapitalizmusban (I) 150–151 246–247 (II) 472 483–489 (III) 44–45
– *lásd még* Ellentét

Elnyomorodás
– mint a kapitalizmus szükségszerű eredménye (III) 47 113 232–234 275
– a munkásosztály részesedésének csökkenése a fogyasztási alapból (II) 529–531
– és túlmunka (III) 275
– és a tőke felhalmozása (III) 302–304 317–318
– *lásd még* Kizsákmányolás; Pauperizmus; Túlnépesedés, relatív

Elosztás
– termelési és elosztási viszonyok (I) 63–64 (III) 45 72 438 454–455
– a munkaerő elosztása a termelési ágak között (I) 181–183
– a munka és a tőke elosztása a termelési ágak között (I) 181–183 195–197 216–217 (II) 451–452 (III) 424–425
– a termelési eszközök és a termelőerők arányos elosztása (II) 487
– az érték elosztása (I) 42–43 54 63–64 66–67 (II) 116 134–135 388–389
– az értéktöbblet elosztása (I) 10 14–16 52–53 55–56 65–66 77–78 (II) 17–18 28–29 54 60–61 134 180 405–406 422–423 (III) 75 322
– az extraértéktöbblet elosztása (II) 19
– a profit elosztása (I) 241 (II) 422–423

Ember
– és természet (I) 249 (III) 265
– az emberiség történetének előfeltétele és eredménye (III) 448
– az anyagi gazdagság alkotója (I) 252–253
– egyéniségének fejlődése a történelmi folyamatban (II) 100–101
– mint tulajdonos és mint munkás (III) 340–341
– a polgári társadalomban (III) 409–410

Építőipar
– termelési idő az építőiparban (III) 352

Eredeti tőkefelhalmozás (I) 376 (III) 226 244–245 280 283 380

Érmék (I) 303

Érték (I) 13–14 19 40–41 63–64 82–83 108–110 131–133 138 167 196–197 317–318 (II) 22 132 171–172 238–241 367–368 470 (III) 88–89 97–98 106 112 114–115 256 266
– társadalmi viszony (III) 116–117 132–133 164–165
– mint a tőkés termelés bázisa (III) 228–229
– a tőke mint magát értékesítő érték (I) 286–287 334 356 (III) 117–119 122–123 385–386
– egyéni érték és piaci érték (I) 197 (II) 183–186 239–247 474–475 486 (III) 54
– relatív és abszolút érték (III) 118–119
– és ár (I) 197 (II) 15–16 303 (III) 97–98 117–118 470–471
– elosztása (I) 42–43 54 63–64 66–67 (II) 116 134–135 388–389
– realizálása (III) 114–115
– érték és használati érték azonosítása a polgári politikai gazdaságtanban (I) 13–14 19 28 31 55 118–119 138 231 324 329 (II) 133–134 (III) 445–446
– változhatatlan értékmérő keresése a polgári politikai gazdaságtanban (I) 40–44 116 (II) 339–340 374 (III) 5–6 119–121 130–131 140–141
– merkantilisták az értékről (I) 138
– vulgáris közgazdászok az értékről (III) 139–141 145–146
– Malthus az értékről *lásd* Malthusianizmus
– Petty az értékről (I) 145–147 318–320 324–325
– Ricardo az értékről *lásd* Ricardo
– Steuart az értékről (I) 9–11
– Smith az értékről *lásd* Smith

Értékesítési folyamat
– és munkafolyamat (I) 73 205–208 (II) 10–11 35 65 68–69 94–95 176–177 385 441 (III) 99 191 336–337

Értéknagyság (I) 18 169–170 282 (III) 114–115 117–118

Értékpapírok (II) 305 463 (III) 260

Értékszubsztancia (I) 13–14 16–17 55 63–65 118 (II) 112–113 147 154 (III) 30–31 114 121 140 147 304

Értéktermék (I) 217–219 (III) 100 225

Értéktöbblet (I) 13–14 22–23 49–52 55–56 59 61–62 (II) 27 165 507 (III) 7 174–175 214–215 229 232 439–440 448–449
– mint a tőkés termelés célja (I) 60–61 178 363 370 (II) 437 479
– keletkezése (I) 18–19 22–23 25 49–50 55–56 60–61 (III) 6–7 53–54 438–440
– megértésének előfeltétele az érték megértése (I) 138 318 (II) 171–172
– és munkatermelékenység (I) 16–19 34 63 117–118 180–181 270 (II) 5–6 31 71 241–242 377–378 (III) 240 300 410–411
– és termelő munka (I) 117–118 120–122 165–166 176–178 357–361 363–364 374 (II) 93–94
– és többlettermék (I) 178 (III) 334
– abszolút értéktöbblet (I) 16–17 (II) 5–6 71 377 410 (III) 205 232 411
– – talaj természetes termékenysége mint bázisa (III) 410–411
– – a mezőgazdaságban, eltérően az ipartól (II) 9–10
– relatív értéktöbblet (I) 16–17 63 270 (II) 5–6 19 71 377–378 410–411 (III) 232 411
– – a munkatermelékenység fejlődésén alapszik (I) 16–19 63 270 (II) 5–6 31 241–242 377–378 (III) 232 239–240 316 411
– extraértéktöbblet (II) 7 19
– értéktöbbletráta (II) 71 347–349 355 380–381 410 (III) 206–209
– – magasságát befolyásoló tényezők (II) 71 174 347–349 355 378–381 410 (III) 346–347
– – és profitráta (II) 398–399 (III) 174 179 191–192 197–198 206–208
– tömege (I) 178 190 (II) 171 380–382 (III) 206–209
– – az értéktöbblet nagyságát meghatározó tényezők (II) 16–17 33–34 44 71 241–242 268–269 347 349 377–381 398 (III) 174–175
– és munkabér (II) 6–7 252–253 379–380 (III) 134
– és változó tőke (III) 439–440 444
– különös formái (I) 6 14–16 51–52 55–56 59–62 (III) 229–230 438–439 442–443

– profit mint az értéktöbblet átváltozott formája (I) 6 51–52 55–56 59–62 (II) 288–289 346–347 (III) 73–74 174 420–421 439–441 443 446–447
– közvetlen elsajátítása a termelésben közvetlenül részt vevő tőkések által (I) 55–56 65 77–78 (II) 134–135 297 346 422–423 (III) 363 382 430
– átváltozása tőkévé (II) 446–447 453–457
– átváltozása járadékká (II) 421 425–426
– realizálása (I) 22–23 49 (II) 22–23
– elosztása (I) 10 14–16 52–53 55–56 65–66 77–78 (II) 17–18 28–29 54 60–61 134 180 405–406 422–423 (III) 75 322
– a polgári politikai gazdaságtan az értéktöbbletről
– – az értéktöbblet összekeverése átváltozott formáival (I) 6 52 59 62 (II) 382–383 (III) 27–28 75 174–175 188 200 212–213 229 339–340
– – a cseréből való magyarázása a merkantilistáknál (I) 9 11 17 31–32 35–36 138 143–144 348 (III) 6–8 66
– Petty az értéktöbbletről (I) 145–146
– fiziokraták az értéktöbbletről (I) 13–27 30–31 35–36 55–56 118 138 145–146 187 319 348 (II) 144–145 512 (III) 102–103 410–411
– Ramsay az értéktöbbletről (III) 297–300
– Ricardo az értéktöbbletről (I) 187 (II) 20 151–152 155–156 173–174 194–195 346–398 406–407 410 432–433 436–437 (III) 6–7 23–24 59–60 73–74 134 144 174 183 214 229 306
– Rodbertus az értéktöbbletről (II) 5 49–51 57–70 76 109–110
– Smith az értéktöbbletről (I) 41 49–62 66–67 138 220 (II) 200–201 377 (III) 214
– vulgáris közgazdászok az értéktöbbletről (I) 9 11 13 143–144 235–238 348 (III) 7 66

Értéktöbblet-törvény (I) 62 (II) 33–34 381

Értéktörvény (II) 221–222 (III) 439–440
– és egyenértékek cseréje (I) 31 41–42 133 169–170 280–282 362 (III) 113–119 121 124–126 132–133 135–137 340–341
– érvényesülése a kapitalizmusban (II) 23–24 42–43 145–146 155–156 170–172 302–304 (III) 59–65 70–71 74–76 147–149 151–152
– és a tőke–bérmunka csere (I) 42–44 47 49–50 55–58 280 (II) 369–371 (III) 6–7 10–12 77–81 339–341 438–440
– érvényesülése különböző országok között (II) 181–182 (III) 92–93

Ezüst *lásd* Arany (és ezüst)

Falu
– a tőkés termelés fejlődése falun (II) 46–47
– piac a városi áruk számára a középkorban (III) 242
– kizsákmányolása a város által (II) 210–214
– a falusi élet idiotizmusa (II) 444
– viszonylagos túlnépesedés (II) 7 523

Faux frais (improduktív költség, mellékköltség) (I) 132 139–140 253–254 266 346 (III) 320–321 460

Felhalmozási alap (II) 448–449 456–457 (III) 48 57–58

Fetisizmus
– árufetisizmus (III) 116–117 121–123 265–266 450–451 462
– pénzfetisizmus (I) 354 (III) 265–266 450–451
– tőkefetisizmus (I) 354 356–357 (III) 239–240 265–266 415–417 425–426 450–451 454
– a kamatozó tőke fetisizmusa (III) 415–418 421–423 426 435–436 446 454 457
– a polgári közgazdászoknál (III) 116–117 132–133 240–241 246–248 388–389 415 422–423

Feudalizmus
– a feudális földtulajdon (II) 29
– a földtulajdonos szerepe a termelésben (II) 31 134–136
– a nemesség elszegényedése (I) 332–333
– Angliában (I) 371
– átalakulása kapitalizmussá (I) 19–20 140
– feudális burok a fiziokratáknál (I) 17–18 19–21 346–347
– *lásd még* Középkor

Filozófia
– Locke filozófiája mint a későbbi angol polgári közgazdászok nézeteinek alapja (I) 330–331
– és vallás (I) 20

Fizetési mérleg (I) 304

Fiziokraták
– szerepük a politikai gazdaságtan történetében (I) 12–14 17–18 35 (III) 102–103
– rendszerük általános jellemzése (I) 17–21 27 33–35 304–305 (II) 325
– osztályok a fiziokraták rendszerében (I) 21–22 25–27 186–187 (II) 145
– az értékről
– – konkrét munka mint értékszubsztancia (I) 15–18
– – az érték összecserélése a használati értékkel; redukálása az anyagi oldalra (I) 13–14 19 28 31 55 118 138
– termelő munkáról (I) 13–15 21–22 118 165–166 (II) 333
– az értéktöbbletről (I) 13–27 30–31 35–36 55–56 118 138 348 (II) 512 (III) 102–103 410–411
– – földjáradék mint az értéktöbblet egyetlen formája (I) 14–21 27 55 145–146 187 319 (II) 144–145 512 (III) 436
– a profitról (I) 15–16 27 29–32 344 347–348 (II) 512
– a munkabérről (I) 13–15 24–25 36 186–187
– a tőke és a tőkés termelési mód fiziokrata elemzése (I) 12–14 17–18 22–26 (II) 133–134 543
– a tőke felhalmozásáról (I) 27 30
– a kamatról (I) 15 (III) 436
– szabad konkurrencia követelése (I) 20–21 35 135–136 344–345
– pénzügyi politikájuk (I) 36 350
– fiziokrata nézetek későbbi közgazdászoknál (I) 13 28–29 32–33 39–40 126–128 165–166 347–349 (II) 144 (III) 166–167
– nézeteik bírálata (I) 37–38 127–128 133–134 (II) 144–145
– nézeteik vulgarizálása (I) 36 166–167
– *lásd még* Quesnay Tableau économique-ja

Fogyasztás
– egyéni és termelő (I) 69 72–74 82–83 102–103 106–108 154–161 195–204 210–212 216 263–264 276–277 292–293 (II) 440 450–454 458 482–485 (III) 247 249–251 257–258 475
– tőkés feltételek között (I) 60 140 233–234 (II) 459–460 469–471 492–493 498
– a munkásoké (I) 245–246 (II) 437–438 529–530 (III) 315
– a munkaerő-áru fogyasztása (I) 362–363 (III) 77–78
– az uralkodó osztályoké (II) 536
– és termelés (I) 73–74 150–151 213–214 245–247 (II) 451–453 483–485 (III) 45–46 107 253–254 258–259 263–264
– – termelés és fogyasztás közötti ellentmondás a kapitalizmusban (I) 150–151 246–247 (II) 472 483–489 (III) 44–45
– és újratermelés (I) 102–103 107–108 254–255 276–277 292–293 (III) 254–256
– és felhalmozás (II) 458 (III) 305–306
– és használati érték (I) 169–170 197–199 263–264 (III) 262–263 400
– és pénzforgalom (I) 277–278
– és túltermelés (II) 437–438
– szolgálatok, amelyeket a termék fogyasztásában használnak el (III) 225
– a kommunizmusban (II) 544–545 (III) 105
– nem-termelő fogyasztás propagálása Malthusnál (III) 13–14 31–32 39–42 220–221
– Smith termelő és nem-termelő fogyasztásról (I) 256

Fogyasztási alap (I) 69 71–74 78 218 222 270–272 (II) 529–530 (III) 224–225

Fogyasztási eszközök
– és termelési eszközök (I) 200
– és gépek (I) 206–210

Fogyasztási költségek
– mint a termelési költségek alkotórésze (I) 14–15
– nem-termelő jellege (I) 262–263
– a munkásé (I) 149 174–175
– és szolgálatok (I) 368–369

Forgalom, forgalmi folyamat
– mint közvetítő a termelés és a fogyasztás között (II) 451–453 (III) 253–254
– forgalmi tartályok (III) 253–261

- és újratermelés (I) 12 76–77 103–104 106–109 112–113 (II) 477 479–480 (III) 241–242
– forgalmi folyamat és termelési folyamat (II) 474 479–480 (III) 439–440
– *lásd még* Áruforgalom; Pénzforgalom

Forradalom, szocialista (II) 544–545 (III) 244 325 384

Föld
– mint a munka ősfeltétele (I) 17 (II) 30–31
– mint tárgyi munkafeltétel (I) 51–52
– mint a munka tárgya (II) 10–11
– mint termelőerő (II) 312 (III) 445–446
– *lásd még* Talaj, föld

Föld ára
– mint tőkésített földjáradék (I) 321–324 (II) 277 (III) 437–438 472–474
– és kamatláb (I) 333
– Petty a föld áráról (I) 320 322

Földjáradék
– mint a tőkés termelés szükségszerű terméke (II) 8–9 80–81 88–89 333 (III) 324–325 363 375
– mint az értéktöbblet különös formája (I) 6 14–16 51–52 62 (II) 6–8 25 63 127–128 333 346 512
– mint az extraprofit formája (II) 10 56 61–62 77–80 109 129 220–221 284 367 (III) 103–104 360 363 375
– mint a földtulajdon gazdasági formája (I) 19 (II) 6–7 24–25 78–79 141 146 222–223 225–226 271–272 301 306 312–313 333 366 (III) 363 431–432
– tőkésítése (I) 321–322 324 (II) 277 (III) 437–438 472–474
– történelmi jellege (II) 87–89 134–136 222–223 (III) 363–366
– kapitalizmus előtti formái (III) 260 360 362
– keletkezésének különböző feltételei (II) 6–7 29–30 78–79 85–86 (III) 375
– meghatározása a legtermékenyebb talaj által (a Storch-féle törvény) (II) 82–84 124 237 264
- tömege és rátája (II) 21 30 56–57 86 88 90–92 95 111 229–231 236 249–250 287 299
- összjáradék (II) 245 247 265–266
- számítása (II) 7 56 95 (III) 441–443
tulajdonképpeni és leszármazott földjáradék (II) 221 222 224–225 228 245 269 298 307 326 328 338 (III) 467–469
– az iparban; házak telekjáradéka (II) 25 61 338
– a bányászatban (II) 227–231 333–335
– és kamat (I) 321–322 332 (II) 121–122 126 312–313 (III) 474
– abszolút földjáradék (II) 84 108–109 125 221 222 232 235–236 242–243 265–266 270–271 298 364–366 (III) 87 365–366
– – a föld magántulajdonának kifejezése (II) 6–7 25 78–79 146 222–223 272–273 301 306 366 (III) 431–432
– – létezésének feltételei (II) 24–25 27 30 77–78 84 86–87 108–109 146 271–273 279 298–299 301–302 365 (III) 431
– – történelmi jellege (II) 88–89 222–223 (III) 365
– – és értéktörvény (II) 230 236 249–250
– – az aranybányászatban (III) 365
– – tagadása Ricardónál (II) 79 111–113 145–146 221 223 249 284 365
– Anderson járadék-elmélete (II) 74 97–99 103–107 126–131 216–217 221
– Petty a földjáradékról (I) 145–146 319–324
– fiziokraták a földjáradékról (I) 14–21 27 55 187 319 (II) 144–145 512 (III) 436
- Ricardo a földjáradékról (II) 19–22 74 79–81 87–88 98–100 104–108 111–112 115–116 127 132–135 144–146 216–217 220 225 227–228 248–249 270–271 279–287 365–366 (III) 86 363–364 409 431–432
– Rodbertus a földjáradékról (II) 32–33 48–49 56–59 70–71 74–78 84 88–89 134–135 137–138
– Smith a földjáradékról (I) 51–52 54–55 62 65 (II) 132 200–202 289–290 300 304 306–309 312–345
– vulgáris felfogások a földjáradékról (II) 21–22 77–79 114–115 126 144–145 311–312 (III) 415–416 445–446 472–474
lásd még Különbözeti járadék

Földtulajdon (II) 141
– különböző formái (II) 29 31 86–87 135–136 431
és tőkés termelési mód (I) 23–24 (II) 31 134–136 217–218 222 271–272 279–280 (III) 260 324 325 360
– a földjáradék mint gazdasági formája (I) 19 (II) 6–7 24–25 78–79 141 145–146 222–223 225–226 269 271–272 301 306 312–313 333 334 366 (III) 363 431–432
– jövedelem forrása, de nem érték forrása (I) 63–64 (II) 29–30
– és értékképzés a mezőgazdaságban (II) 84–85 109–110 188–189 222–223 271 272 285–286 302–303 (III) 271
– a földtulajdon elválasztása a munkától mint a tőke fejlődésének első feltétele (I) 17–18 23–24 (II) 31 86–87 272–273
– feltételek, amelyek között a földtulajdon csak névleges (II) 25 86–87 217–218 271–272 275–276 278 304 309 333–335 337–338 366
– a gyarmatokon (II) 272 273 276 278 281–283 286 334–335 407
– tagadása a polgári politikai gazdaságtanban (I) 20 35 (II) 100 134–135 338 (III) 40–41 73 156 358 391 431–432
– uralmának visszatükröződése a fiziokrata rendszerben (I) 17–21 346–347 350
– Ricardo elméletében (II) 79–81 87 100 134–135 217–218 278–280 286 350 351
– *lásd még* Nacionalizálás, földé

Földtulajdonos
– nem-termelő jellege a kapitalizmusban (I) 140 349–350 (II) 31 42 134–135 297 484 (III) 40
– érdekellentéte az ipari tőkéssel (II) 100–102 104–107 297
– a mezőgazdaság extraprofitjának elsajátítása (II) 10 56 225–226 297 (III) 324–326
– nagyobb talajtermékenység eredményeinek elsajátítása (II) 86–87 129–130 344–345
– és tőkés bérlő (II) 6–7 93 129–130 134–135 138–140 304–305 350–351 366 (III) 260
– az ókorban és a középkorban (II) 31 135
– fiziokraták a földtulajdonosról (I) 17 21 349–350 (II) 338

Franciaország (I) 18
– francia forradalom (1789–1794)
– – a földtulajdon részleges elkobzásának kísérlete (I) 19–20 35
– – és a fiziokraták, fiziokratizmus (I) 18 35 305
– – Malthus fellépése a francia forradalom ellen (II) 101 (III) 50

Gabonatörvények Angliában (II) 100–101 104–106 216 (III) 5

Gazdagság
– a polgári gazdagság fogalma (I) 137–138 167–168 187 243–244 (III) 43–44 390
– és termelési mód (I) 261
– az áru mint elemi formája (I) 137 168 268–269
– mint a tőkés termelés eredménye (I) 234–235 246–247
– és profit (I) 9 70–71
– és termelő munka (I) 125–126 189–191 220 242–243
– és a tőkések pazarlása (I) 246–247
– ellentéte a munkával a kapitalizmusban (I) 270–273 (III) 45–46 233–234
– anyagi gazdagság (I) 125 220 248–253 263 372–374 (III) 116
– az ember mint alkotója (I) 253
– fiziokraták a gazdagságról (I) 30 186–187
– Berkeley a gazdagságról (I) 336
– Ganilh a gazdagságról (I) 168–169 171–172 176–177
– Petty a gazdagságról (I) 138 268
– Smith a gazdagságról (I) 44–46 138 220

Gazdaságosság
– mint a tőke tendenciája (II) 512–513
– fizetésekkel (I) 299
lásd még Önmegtartóztatási elmélet; Takarékosság

Gép, gépi berendezés
– értéke és termelékenysége (I) 176 206–207 (II) 516–517 (III) 330–331 403–405
– és áruérték (II) 520 (III) 54 330–331
– kopása (I) 181 207 209–210
– pótlása naturális formában (II) 448 455
– és a tőke technológiai uralma a munka fölött (I) 355–356 (II) 519 536
– és a tőkefelhalmozás meggyorsítása (II) 547

– értékváltozásának hatása a tőke szerves összetételére és a profitrátára (II) 519–520 (III) 313–314
– és tudomány (I) 355–356
– és munkatermelékenység (II) 6 65–66 93–94 521–523 (III) 330–331
– és a kézművesség kiszorítása (II) 535
– és a manufaktúra forradalmasítása (II) 521–522
– és a népesség növekedése (II) 519–520 527–528 (III) 220–221
– és a nem-termelő rétegek gyarapodása (II) 535–536
– és a munkanap meghosszabbítása (II) 428
– a gépek tőkés alkalmazásának hatásai a munkásosztályra (I) 181–182 192 (II) 516–523 525 527–528 535 547 (III) 54–55 218 329–330 402–403

Gépgyártás (I) 99–101 103–108 111–115 155–156 160–161 181–182 (II) 455–458 516–517 (III) 342

Géprendszer (I) 355–356 (III) 330–331 403–404

Gyárak
– géprendszer mint anyagi bázisa (I) 355
– munkások szövetkezeti gyárai (III) 321 453 460

Gyarmatok
– két típusuk (II) 272–273
– rabszolgaság a gyarmatokon (I) 193–194 (II) 273 407–408
– földtulajdon a gyarmatokon (II) 272–273 276 278 281–283 286 334–335 407
– a tőkés termelési mód kialakulása a gyarmatokon (II) 218–219 272–273
– mint piac az ipari tőke számára (III) 430
– extraprofit a gyarmatokon (II) 347–348 407–409
– árképződés a gyarmatokon (II) 272–273

Gyarmatosítás (II) 272–273 280–282 334–335

Gyarmatosítási elmélet
– Smithé és Ricardóé (II) 206–207 217–219 278–283 334–335 407–408
– Wakefieldé (II) 272

Gyermekmunka (II) 379–380 446

Háború (I) 188 (II) 100–101 365 (III) 40; *lásd még* Egyesült Államok

Használati érték (I) 13 121–125 138 (II) 474 (III) 88–89 106 112–116 256 259 266
– gazdasági fontossága (II) 456 (III) 226
– a csereérték anyagi hordozója (I) 138 268–269 (III) 256
– és munkatermelékenység (I) 78–79 167 358 (II) 65–66 240 (III) 106
– a termelési folyamatban (II) 119 (III) 238–239
– és fogyasztás (I) 169–170 197–199 263–264 (III) 262–263 400
– a tőke használati értéke (I) 356–357 (III) 401
– elvont munka mint sajátos használati érték a tőke számára (I) 364
– a tőkés viszonya a használati értékhez (I) 121 234 246
– a fiziokraták a használati értékről (I) 13–14 18–19 30–31 55 118 138
– a polgári közgazdászoknál az értéktől megkülönböztetve (I) 231 323–324 329 (II) 133–134 (III) 445–446

Háziipar (I) 124 129 (II) 547–548 (III) 384 407

Hitel
– mint a tőkés termelés eredménye és feltétele (II) 189–190 (III) 410 428–429 471–472
– funkciói a tőkés termelési módban (III) 471–472
– mint az újratermelési folyamat gyorsításának eszköze (III) 444
– és a tőke felhalmozása (II) 450–451 (III) 471–472
– és gazdaságosság a fizetésekben (I) 299
– és gazdasági válságok (II) 462–464 477–481 (III) 109
– hitelválságok (II) 490

Hitelező és adós (I) 277–278 (III) 419–426 475–477

Hitelpénz (I) 288 291 (II) 461

Hitelrendszer (hitelügy) (I) 332 (II) 189 490 (III) 109 428–429

Hollandia (I) 349 (II) 206 (III) 479 485 491–492

Hulladékok (I) 111 114–115 (II) 12–13

India (II) 6 378

Ipar
– keletkezése (I) 11
– állótőke mint terméke (II) 47–48
– és mezőgazdaság (I) 17 (II) 7–9 77–78 (III) 270–271
– fejlődésének visszatükröződése Smithnél és Ricardónál (I) 29
– Kitermelő ipar *lásd* Bányászat
– nagyipar
– – tudományos bázisa (II) 93
– – természeti erők kihasználása (I) 17 29
– feldolgozó ipar
– – a termelés fázisainak egymásutánja (II) 34–35
– – az állandó tőke hiánya egyes ágaiban (II) 12 32 48 76–77
– *lásd még* Szállítóipar

Járadék *lásd* Földjáradék; Különbözeti járadék

Járadékosok (III) 319–320 324–325

Javítás (II) 441 448
– Smith a javításról (I) 149 152

Jelzálogrendszer (I) 372

Jog
– büntető jog (I) 352–353
– bérleti jog (II) 86–87
– a munkások gazdasági helyzete és polgári jogai (III) 393
– az áru jogi formája (I) 278–279
– a munkaerő jogi eladása (I) 361 (III) 101
– a polgári társadalom jogi képzetei Lockenál (I) 330–331

Jövedelem
– eredeti forrásai (I) 64 (II) 29–30
– mint az áruérték része (I) 67–73 76–77 92–93 115 218–219
– évi jövedelem (I) 108 114–115 185
– nettó- és bruttójövedelem (I) 69–73 115 177 185–186 188–192 (II) 512–515 529–530
– származékos jövedelem (I) 54 (II) 69 460
– a munkások jövedelme (I) 189
– a nem-termelő munkások jövedelme (I) 199–200 254 (II) 525–526 532
– a tőkések jövedelme (I) 189 233–236 (II) 61
– és tőke (I) 63–64 77–78 183 192 195 197–207 213–214 255 277 (II) 35 65 68 404 445–446 457 (III) 221–222 311–312
– jövedelem cseréje jövedelemre (I) 195–199 201–203 214 290
– jövedelem cseréje nem-termelő munkára (I) 122–125 128–129 152 370
– és a tőkés termelés fetisizmusa (III) 415
– jövedelem szabaddátétele (II) 523–524 528 531–533
– és pénzforgalom (I) 289–290
– Ricardo a jövedelemről (I) 188–192 (II) 512–515 529–530 (III) 231
– Smith a jövedelemről (I) 67–73 94–95 216 218 220 (II) 133–134 398 459

Kamat
– mint az értéktöbblet másodlagos formája (I) 52–54 (III) 420–421 430 443–445 448–449
– és profitráta (II) 206–207 (III) 409 430 489
– mint a tőke fetisizált formája (III) 422–423 445–447 449–451
– mint a puszta tőketulajdon értéke (III) 421–423 435
– mint a tőke ára (III) 462–464 472–474
– a saját tőkéjét alkalmazó tőkésnél (I) 371 (III) 433–437 449–450
– mint az ipari tőkés termelési költségeinek alkotórésze (III) 72 437–439 463–464 466
– és a földjáradék tőkésítése (I) 320–322 333 (III) 474
– a különböző termelési módokban (III) 444–445 489–492
– fejletlen tőkés termelésben (I) 52–53 240
– polémia a kamat mint az értéktöbblet önálló formája ellen (I) 288–289 (III) 418 427–428 431–432 475–479
– fiziokraták a kamatról (I) 15 (III) 436
– Hume, Locke, Massie és North a kamatról (I) 327 332–333 337–342
– Petty a kamatról (I) 319–322 332–333
– Smith a kamatról (I) 52–53 (II) 206–207

Kamatláb (kamatráta) (II) 124–125 (III) 268–270 319–320 409 423–426 462–464
– és profitráta (II) 206–207 (III) 409 430 489

– magassága az egyes országokban (I) 340–341
– csökkenő tendenciája (I) 332–333 337–339
– csökkentése az állam által (I) 332 (III) 428–429 485 489–491

Kategóriák (gazdaságiak) (I) 51–52 136 261 347–348 371 (II) 146–148 151 333–334 (III) 76 148 444

Kémia
– szerepe a termelésben (I) 353 (III) 256–257 353
– mint a mezőgazdaság tudományos alapja (II) 92–94
– vegyi folyamatok hatása a termelési időre (II) 159 (III) 161 207 256–257 353

Kereskedelem
– mint a tőkés termelés kiindulópontja (III) 99 429–430
– méretei (I) 169
– elvonatkoztatás a kereskedelemtől az újratermelés elemzése során (I) 83
– a kereskedő „nem-termelő" voltának bizonyítása polgári közgazdászoknál (I) 140
– *lásd még* Cserekereskedelem; Külkereskedelem

Kereskedelmi mérleg (I) 11 35–36

Kereskedelmi profit (I) 213–214 (II) 207–208 347–348 407–409 438–439
– és általános profitráta (III) 355
– kapitalizmus előtti termelési módokban (III) 382

Kereskedelmi tőke
– és ipari tőke (III) 428–429 479–480
– kereskedők átváltozása ipari tőkéssé (III) 429
– és a pénz visszaáramlása (I) 287–288
– *lásd még* Kereskedőtőke

Kereskedőtőke
– mint közvetítő a kereskedelem és fogyasztás között (I) 213–214 (II) 453
– és árukészletek (II) 453
– profitja (I) 213–214 (III) 355 382
– *lásd még* Kereskedelmi tőke

Kereslet
– munkaerőé (I) 181 192–193 (II) 459–460 (III) 57–58
– nyersanyagé (III) 201–202
– *lásd még* Kínálat és kereslet

Készlet *lásd* Árukészlet

Kézművesség
– kézművesek mint árutermelők és árueladók (I) 370–371
– megrendelésre végzett munka (III) 257
– kiszorítása a gépek által (II) 535
– a kapitalizmusban (I) 129 370–372
– a rabszolgatársadalomban (II) 493

Kína (II) 523 (III) 394–396

Kínálat és kereslet (I) 66 197–198 (II) 15 115 246–249 459–460 470–472 (III) 49 54 82–84 87–91 280–281 463–464; *lásd még* Kereslet

Kincsképzés (I) 234 246 268–269 290 (III) 246 249
– pénz mint a kincsképzés eszköze (I) 290 (II) 461 (III) 147 253–254
– és tőkefelhalmozás (I) 269

Kizsákmányolás
– a tőkés termeléshez vezető átmeneti formákban (I) 373
– a bérmunkások kizsákmányolása a tőke által (I) 47 49–51 56–57 119 307 355–357 (II) 17–18 410 (III) 272 275 277–279 317 450–452

Kombináció, termelési ágaké (I) 107 111–112 184 355–356 (III) 195–196 251–252 257

Kommunizmus
– a tőkés termelés ellentmondásai fejlődésének eredménye (III) 239 384 389–391
– anyagi alapja (III) 384 389–390
– tulajdon a kommunizmusban (II) 87
– termelési viszonyai (II) 544–545 (III) 246 384 476–477
– termelés a kommunizmusban (III) 105
– a fogyasztás mint a termelés szabályozója (II) 494 545 (III) 105
– munka a kommunizmusban (I) 118 (III) 476–477
– munkaidő és szabadidő a kommunizmusban (I) 182 (III) 230–232
– és munkamegosztás (III) 246
– mezőgazdasági viszonyok a kommunizmusban (II) 87 89
– bővített újratermelés a kommunizmusban (I) 77 (III) 305 317–318
– biztosítási alap a kommunizmusban (III) 322

– az emberiség és az egyén fejlődése (II) 100–101

Konkurrencia
– tőkés országok között (II) 6 9
– a termelési ágak között (II) 14–18 27–28 53–55 109 167–169 186–189 191–192 243–244 268–269 302–303 322–323 406–408 (III) 59 72 74–75
– egy termelési ágon belül (II) 17–18 79–80 109 137 185–188 243–244 276–277 (III) 270–271
– a tőkések között (I) 120 240 (II) 28–29 52–55 185 334–335 452–453 486–487 (III) 321
– a munkások között (I) 352 (II) 406–407 (III) 277–278
– eladók és vevők között (II) 185
– és a tőkés termelés arányos elosztása (I) 195–197 (II) 186–190 485–487
– az általános profitráta és a termelési árak képződése (II) 16–18 27–29 52–54 167–168 186–188 191–192 268–269 288–289 302–303 321–323 (III) 59 71–72 424–425
– a piaci érték és a piaci ár képződése (II) 80 183–187 243–244 276–277 (III) 271 431
– a gazdasági viszonyok fordított visszatükröződése a konkurrenciában (II) 54 89 147–148 196 214–215 242 (III) 22–23 467–468
– szabad konkurrencia követelése a fiziokratáknál (I) 20–21 35 135–136 344–345
– Smith a konkurrenciáról (I) 135

Kooperáció (I) 129 355–356 (II) 487 (III) 243–244

Kölcsönök (I) 52–53 192 (II) 105–106 305 429 452 522

Könyvelés, könyvvitel
– olasz, kettős (I) 354 (II) 34
– tőkés (II) 138 (III) 194–196

Középkor
– adók (II) 214
– uzsoratőke (II) 211 (III) 479–481 484–485 489–490
– céhrendszer (III) 378 429
– *lásd még* Feudalizmus

Közlekedés *lásd* Szállítóipar

Közösség, ázsiai (III) 378 384

Külkereskedelem
– mint a tőkés termelés előfeltétele és eredménye (III) 228–229 479
– és az elvont munka fejlődése (III) 228
– és értéktörvény (III) 92–93
– és árutermelés (II) 394–395
– és világpénz (III) 228
– profitráta a külkereskedelemben (II) 347–348 407–409
– mint felhalmozási tényező (III) 407–408
– és többlettermék (II) 458–459 (III) 217–219 226–228
– és luxuscikkek (III) 221
– nemesfémek külkereskedelme (I) 119–120
– szolgálatot végzők exportja (I) 131

Különbözeti járadék (II) 109 122–123 125 220 233 244 262–263 265–266 297–298
– okai (I) 322–323 (II) 88–89
– képződése (II) 421–422 425–427
– és extraprofit (II) 220 279–280
– tömege és rátája (II) 30 79 234–235 (III) 367–368
– jobb talajról rosszabb talajra való áttérés esetén és fordítva (II) 220–221 248–249 280–283 (III) 91–92
– és mesterséges talajtermékenység (II) 130–131
– és a mezőgazdasági termékek ára (I) 322 (II) 286 (III) 92
– és a mezőgazdasági munkások különböző termelékenysége (III) 326
– és abszolút földjáradék (II) 79–80 118 220–221 279–280
– a föld nacionalizálása esetén (II) 87 134–135
– megszűnése a kommunizmusban (II) 87
– Petty a különbözeti járadékról (I) 322–323
– a járadék egyetlen formája Ricardónál (II) 79 111–112 145–146 221–224 245–246 248–250 284
– I. sz különbözeti járadék
– – és a megművelt földek termékenységei közti különbség (II) 7–8 30 79–80 220–221 246 279–280 (III) 367–368
– – és a megművelt földek kiterjesztése (III) 91–92
– II. sz. különbözeti járadék
– – keletkezése (II) 30 79–80 245–246 284 301–302 304 (III) 366–367
– – és földtulajdon (III) 366–367

Lehetőség és valóság (II) 378 469 474–481 497–498

Lényeg és jelenség (II) 41–42 54 89 134 147–149 151 (III) 59 61–62 98 114–116 125 133 415 417–418 455–459

Létfenntartási eszközök
– áruformája a kapitalizmusban (III) 260–263
– értéke (II) 387
– mint változó tőke (II) 544–545 (III) 217–218 263 334–335
– és a munkaerő újratermelése (I) 13–15 175 (II) 310 375–377

London (II) 12 545

Luxuscikkek (III) 217–218 221 314–315

Luxustermelés (I) 183 270 (III) 33 221 226 315–316 352

Magántulajdon *lásd* Foldtulajdon; Tulajdon

Malthusianizmus
– általános jellemzése
– – népellenes jellege (II) 98–99 102–103 (III) 51–52
– – visszalépés a politikai gazdaságtanban (III) 7–8 15 19–20
– Malthus mint plagizáló (II) 98–100 102–103 (III) 5–6 17–18 42–43 46 50–51
– népesedési elmélet (I) 264–265 (II) 98–103 127 202 324 329 542–543 (III) 26 31 233 269–270
– – élősdi csoportok védelme (I) 140 177 (II) 98–105 (III) 6 12–13 41–42 47 50–52 107 218
– – a termelők nyomorának apológiája (II) 99–103 (III) 41–42 47 51
– – termelő és nem-termelő munkáról (III) 25–26
– – a nem-termelő fogyasztás propagálása (III) 13–14 31–32 39–42 220–221
– „csökkenő foldhozadék törvénye" (II) 19–21 74 79 115–116 145 223 270–271 279–283 306–307 410 432–433
– a tőkés társadalom ellentmondásairól (II) 103 (III) 6 19–20 47
– a bérmunka és a tőke közti cseréről (III) 6–9
– vulgáris értékelmélete (III) 7–9 14–19 22–23 30–31 35–37 41 68 276
– Ricardo értékelméletének bírálata (II) 172 (III) 5–6 11 19–22 42 60–61 155 160–161
– a profit vulgáris magyarázata (III) 8 10–12 14–17 22–24 28–29 31 36–37 53–54 66
– járadékelmélete (II) 329
– „orvosszere" a válságok ellen (III) 39–41
– bírálata a polgári politikai gazdaságtanban (II) 99 103 127 142
– cáfolata a darwinizmus által (II) 103

Manufaktúra
– mint a munkamegosztás formája (I) 355 (II) 547 (III) 242–244
– mint fejlődési fok a nagyiparhoz (II) 547–548
– forradalmasítása a gépek által (II) 521–522
– megrendelésre végzett munka (III) 257
– a középkorban (III) 429

Matematika (I) 116 (III) 75 129 145 437 472

Mechanika (II) 93

Megtérülés, tőkéé
– és értéktobblet (III) 351–356
– és profit (III) 61 351–356
– az állótőke megtérülése (I) 206–207 (III) 350
– a forgótoke megtérulése (III) 353–354

Megtérülési idő (I) 206–207

Merkantilizmus
– az értéktobblet magyarázása a cseréből (I) 9 11 16–17 31 35–36 138 143–144 347–348 (III) 6–8 66
– a termelő munkáról (I) 118–120
– pazarlásról és takarékoskodásról (I) 247
– Steuart mint a merkantilizmus teoretikusa (I) 9–11
– a későbbi közgazdászoknál (I) 167–170 172–173 344–345 348 (III) 65–67 154–155

Mérnök
– mint termelő munkás (I) 374

Mértan (III) 128–129 145

Metamorfózis, átalakulás
– a tőke metamorfózisa (I) 292–294 (II) 477 481 (III) 418–419 471 475

– az áruk metamorfózisa (I) 31 41–42 56–57 197 275–276 278–279 292–294 302 333–334 (II) 467–469 471–472 474–477 (III) 44 76 207 241–242 251–255 418–419 471–472

Mezőgazdaság
– a termelés természeti feltételezettsége (I) 16–17 29 (II) 8 199–200 224–225
– termelési és újratermelési folyamatának sajátosságai (I) 14–15 (II) 9–10 48–49
– különbözősége az ipartól (II) 6–7 9–10 39–42 48–49 76–80 84–85 273
– munkatermelékenység a mg-ban (I) 16–17 (II) 8–10 13–14 30–31 65–66 79–80 92–95 142 270–271 (III) 270–271
– intenzív és extenzív mezőgazdaság (II) 67 305
– a mezőgazdaság tudományos alapjai (II) 92–94
– kapitalizmus előtti mg. (II) 9 31–32 93 (III) 384 406–407
– a kapitalizmus fejlődése a mg.-ban (I) 23–25 (II) 6–7 42 46–49 92–93 216–219 222–223 (III) 86–87 362–363
– – a mg. elmaradása az ipar mögött a kapitalizmusban (II) 8–10 78 (III) 270–271
– a fejlett és a viszonylag fejletlen tőkés nemzeteknél (III) 441–443
– a tőke összetétele a mezőgazdaságban (II) 9–10 57 76–77 222–223 269–270 277 285 301 349 363–366
– – az állandó tőke pótlása a mg.-ban (I) 95–99 103–105 107–110 153 208 210–212 (II) 39–41 94 142 454–455
– és abszolút értéktöbblet termelése (I) 14 16–17 (II) 9–10
– extraprofit a mg.-ban (II) 10 56 61 77–80 83–84 109 128–129 220–221 279–280 367 (III) 102–104 350–351 360 363 374–375
– Németországban (II) 139–140 142–143 217–219
– Angliában (II) 9 32 99 121 135 139–140 142 217–220 276 301–303 332–334 429 444–445 507 (III) 367 371–372
– *lásd még* Talaj termékenysége

Mezőgazdasági munka (I) 14–17 21–22 36–37 54–55 134–135 165–166 (II) 8–10 66–67 291

Mezőgazdasági munkások (I) 21–22 183 (II) 6–7 507 (III) 326

Mezőgazdasági termékek
– árképzése (II) 7–8 84–85 109 188–189 269–271 286 302–303 (III) 271
– áremelkedésük okai (II) 115–116 123–126
– értékük viszonylagos növekedése (III) 371
– értékük és áruk a fejlett és viszonylag fejletlen tőkés nemzeteknél (II) 443–445

Módszer, a polgári politikai gazdaságtan módszere (I) 62
– Smith és Ricardo kutatási módszere (II) 89 132–133 135 137–138 146–152 155–156 171–174 188–189 194–198 207–209 214–215 245–246 317–318 321–324 346–347 382 409 (III) 5–6 59 111
– a ricardói iskola közgazdászainak módszere (I) 59 (II) 172 376–377 399 (III) 19–20 61–63 73 75–76 78–79 84–85 87–88 109 111 174–175 178–179 212–213 340–341 456
– a vulgáris gazdaságtan módszere (II) 62–63 317–318 399 (III) 119–120 125–126 130–131 170 415 442–444 455–458

Monetárrendszer (I) 268–269
– az értéktöbblet magyarázása a cseréből (I) 9 11 17 138 (III) 6–7
– termelő munkáról (I) 268–269
– monetarista elképzelések későbbi közgazdászoknál (I) 268–269 (III) 6–8

Monopólium
– tőkemonopólium (II) 78–79
– földtulajdon-monopólium (II) 78–79 84 137 145–146 297 313 (III) 431–432
– természeti erők monopolizálása (III) 165–166

Monopolár (I) 240–241 (II) 23–24 302–303
– és értéktörvény (II) 23–24 79 145
– a mezőgazdasági termékeké (II) 145–146 359–360
– és járadék (II) 18–19 313 319–320 359–360 (III) 364–365
– városi termékeké a középkorban (II) 286

Monopoljáradék (II) 18–19

Munka
– mint célszerű tevékenység (III) 238–239
– természeti bázisa (I) 16–19 (II) 31
– és gazdagság (I) 243–244 272–273
– mint értékszubsztancia (I) 13–14 16–17 55 63–65 118 (II) 112–113 146–147 154 (III) 30–31 114 121 140 147
– alárendelése a tőkének (I) 354–356 362–363 372–373 (III) 395
– megfizetett és meg nem fizetett munka (I) 49 51–52 270 (III) 35–36
– egyszerű és bonyolult munka (II) 5 357 (III) 149–150
– elvont munka
– – mint a társadalmi munka formája (I) 16 (II) 154 471 494 (III) 117–118 121–122 228 409
– – mint sajátos használati érték a tőke számára (I) 364
– – és konkrét munka (II) 470–472 (III) 117–118 121–122 124–125 228
– szellemi és fizikai munka (I) 373–374
– – az anyagi termelésben (I) 129 140 373–374 (III) 393–394
– – tudomány mint szellemi munka terméke (I) 315
– – szellemi munka a burzsoázia szolgálatában (I) 266–267
– – ellentmondás szellemi és fizikai munka között (I) 272–273 374
– társadalmi munka
– – jellege az árutermelésben (I) 136 169–172
– – sajátos formája a kapitalizmusban (I) 152 (III) 233–234 282–283
– – a társadalmilag fejlett munka formái a kapitalizmusban (I) 355–356 (III) 116–117 233 238–240 283–284 387
– – a munka társadalmi formája a kommunizmusban (III) 451 476–477
– – konkrét munka mint a társadalmi munka feltétele (III) 472
– – és magánmunka (III) 121–123
– – eloszlása az egyes termelési ágak között (I) 196–197
– konkrét munka (I) 135–137 (III) 472
– – és elvont munka (III) 117–118 121–122 124–125 228
– – a tőkés közömbössége a konkrét munka iránt (I) 121 364
– – mint értékszubsztancia a fiziokratáknál (I) 15–18
– eleven és tárgyiasult munka (I) 41–42 46–47 50–51 56–58 79–101 136 153–162 183–184 217–218 354–355 (II) 369–371 442–443 454–455 (III) 65 69 77 143 248–249 251 296 339 343
– – eleven munka mint a meggazdagodás forrása (I) 47 359–360 370
– – az eleven munka viszonylagos csökkenése a múltbeli munkához képest (III) 339
– szükséges munka
– – társadalmilag szükséges munka (I) 182 196–197 (II) 25 112–113 486 (III) 100–101
– – a szükséges munka csökkenésének tendenciája a kap.-ban (I) 191–192 196
– – és többletmunka (I) 178 180–181
– – az összmunkásosztály szükséges munkája (III) 221
– – és a munkabér pótlása (I) 78–79
– magánmunka
– – elvont munka mint a magánmunka ellentéte (III) 121–122
– – és társadalmi munka (III) 121–123
– – megszüntetése a tőkés termelés által (III) 387
– termelő munka
– – fogalmi meghatározása (I) 117–118 120–122 137–138 165–166 176–178 357–361 363–365 (II) 93–94 512–513
– – mellékmeghatározása (I) 136–137 372–373 (III) 393–394
– – a kapitalizmusban (I) 117–118 120–122 192 357–361 363–369 (III) 387
– – a kommunizmusban (I) 118 (III) 476–477
– – a szállítóiparban (I) 374–375
– nem-termelő munka (I) 122–125 129–131 137 151–152 258–259 365–369
– – termelő és nem-termelő munka viszonya (I) 123–125 148–149 151–152 164–165 175–176 219–220 253–255 261–263
– elméletek a termelő és nem-termelő munkáról (I) 251–255
– – Smith megkülönböztetése termelő és nem-termelő munka között (I) 117–122 124–137 141–142 150–152 189–191 219–227 248–249 253–261 263 265–266 268–269 (III) 376 387–388 393

– – polgári közgazdászok vitája a Smith-féle megkülönböztetés ellen (I) 137–140 147–152 162–167 176–177 215 245–265
– – a termelő munka vulgáris értelmezése (I) 139–141 150–151 165–166 177 228–236 242–245 250–255 261–264 352–353
– – merkantilisták a termelő munkáról (I) 118–120
– – a monetárrendszer képviselői a termelő munkáról (I) 268–269
– – fiziokraták a termelő munkáról (I) 13–15 21–22 118 165–166 (II) 333
– – Malthus a termelő és nem-termelő munkáról (III) 25–26
– – Petty a termelő és nem-termelő munkáról (I) 144–145 316–317
– felügyelet és vezetés munkája (I) 51 78 (III) 59 320–322 450–453 460–462
– *lásd még* Bérmunka; Gyermekmunka; Mezőgazdasági munka; Női munka; Többletmunka

Munkaalap (II) 524–526 529–531 543 (III) 217–218 375–379 382–384 386–387 391

Munkabér
– lényege (II) 352
– – mint a munkaerő értékének formája (I) 361–362 (II) 288–289 (III) 33–34
– – mint a munkás jövedelmének formája (I) 64 214
– mint a munka ára jelenik meg (I) 361 (III) 438–439
– mint a munkásnak adott tőkés előleg jelenik meg (I) 279–281 284–285 (III) 79–82 100–101 304–305 386
– és változó tőke (I) 128–129 189 359
– és az áru értéke (I) 64 (II) 5 387–388 517–518
– és értéktöbblet (II) 6–7 252–253 379–380 (III) 134
– és profit (II) 58–59 252–253 (III) 196–197
– és termelési ár (II) 360–366 (III) 301
– és piaci ár (I) 66–67 119–120 285
– és munkatermelékenység (I) 179–181 193–194 (II) 5–7 58–59 241–242 377–378
– különbözősége ipari és mezőgazdasági munkásoknál (II) 6–7
– nemzeti különbözősége (II) 6
– emelésének vagy csökkentésének okai (I) 119 352–353 (II) 364–365 545–549
– süllyedése a hagyományos határ alá (I) 119–120 (II) 6–7 10 428–429
– levonások a munkabérből (I) 175
– darabbér (III) 100–101
– fiziokraták a munkabérről (I) 13–15 24–25 36 186–187
– Ricardo a munkabérről (I) 187 (II) 102 156–158 161–162 172–180 363 371–376 387–390 394–395 409–410 523 530–531 (III) 24 60–61 73–74 82 301
– Smith a munkabér minimumáról (I) 39 (II) 201 209–211
– vulgáris közgazdászok a munkabérről és az árról (II) 102–103 172–173 (III) 18–19

Munkaerő
– mint áru (I) 13 19 40–41 57–58 64–65 124 135–136 279–280 286 361–362 (II) 369–370 (III) 77–78 97–98 101 244 261
– használati értéke (I) 13 18–19 57–58 117–118 121 280–281 361–362 364 (III) 78 161–162
– értéke (I) 13–14 40–41 318 (II) 371–372 (III) 149
– – termelési és újratermelési költségei (I) 131–132 174–175 179–180 (II) 376–377 (III) 133–134 204–205
– értékén alul fizetése (III) 315
– eladásának és vételének feltételei (I) 279–282 359 361–364 (III) 100–101
– elválasztása a munkafeltételektől (I) 11 13 18–19 48
– összecserélése a munkával a polgári pol. gazd.-ban (II) 371–373 375–376 (III) 16 77–78

Munkaeszközök *lásd* Termelési eszközök

Munkafeltételek
– munka természeti feltételei (II) 28–29 30–31 224–225
– objektív és szubjektív munkafeltételek (II) 119
– munkás és munkafeltételek egysége (III) 384
– formája a munkással szemben (III) 377
– elválása a termelőktől a kapitalizmusban (I) 11 13 21 40 306–307 355–357 (II) 386–387 (III) 244 317–318 383–384 449–450 482

– a termelők elválása a munkafeltételektől mint a tőkés termelés elő- és alapfeltétele (I) 11 13 18–19 23–24 48 63 372 (II) 77 244
– mint egy osztály tulajdona (I) 11 17 21 42 328
– mint tőketulajdon (I) 51–52 354 (II) 28–29 135–136 386–387 (III) 244 263 317–318

Munkafolyamat
– és értékesítési folyamat (I) 73 205–208 (II) 10–11 35 65 68–69 94–95 176–177 385 441 (III) 99 191 336–337

Munkaidő
– és termelési idő (II) 16–17 159–160 (III) 74–75 206–207 352–353
– szükséges munkaidő (I) 270 358 (II) 9
– – a szükséges munkaidő csökkentésének tendenciája a kap.-ban (I) 192 196
– társadalmilag szükséges munkaidő (I) 196–197
– – mint értékmérő (I) 46 55
– – és egyéni munkaidő (II) 25
– – és egyénileg szükséges munkaidő (I) 182 196–197 358 (II) 112 486
– – darabbér esetén (III) 100–101
– a munkás megfizetett és meg nem fizetett munkaideje (I) 50–52 270
– a kommunizmusban (I) 182 (III) 230–232

Munkaintenzitás (III) 276–279 453

Munkaképesség *lásd* Munkaerő

Munkamegosztás (III) 315
– társadalmi (I) 352 (III) 241–244
– üzemen belüli (III) 241–243
– anyagi és szellemi munka között (I) 248–250
– a mezőgazdaságban (II) 45
– a kommunizmusban (III) 246
– és munkatermelékenység (I) 262–263
– és időmegtakarítás (I) 167
– és kooperáció (III) 243–244
– és termelési ágak kombinációja (I) 107 111–112 184 355–356 (III) 195–196 251–252 257
– és árutermelés (I) 169–170 (III) 241–243 259–260
– és tömegtermelés (III) 242–244
– és népsűrűség (III) 242–243
– és a szükségletek kielégítése (II) 475
– Petty a munkamegosztásról (I) 144–145
– Smith a munkamegosztásról (I) 149 221–222 260 (II) 213 (III) 55

Munkanap
– fizikai és társadalmi határai (III) 270 277
– és munkaerő (II) 379–380 (III) 134 277–278
– és abszolút értéktöbblet (II) 5–6 376–378 (III) 205–206 232
– és új gépek bevezetése (II) 428
– összmunkanap mint a tőkefelhalmozás határa (III) 216–217
– a munkanap meghosszabbítása (II) 379–380 (III) 134 206

Munkapiac (III) 195–196

Munkás
– kétszeresen szabad bérmunkás (I) 23–24
– termelő és nem-termelő munkás (I) 123–126 128–130 140 151–152 175–176 189 219 253–255 261–263 365–366 368 373–375
– mint áruvásárló (I) 56–57 367–368 (III) 10–12
– és munkafeltételek (I) 21 40 48 307–308 371–372 (III) 244 377 384
– és termelési eszközök (I) 355–356 371–372 (III) 101–102
– *lásd még* Mezőgazdasági munkások

Munkásosztály (III) 317–318 384 482
– létfeltételei (I) 23–24 40 42 (II) 537–538 (III) 302–304 317–318
– és tőke (I) 23–24 354–359 372–373
– újratermelése (II) 544
– részarányának alakulása az össznépességben a kapitalizmus viszonyai között (I) 192–193 (III) 52
– részesedése a termék értékében (III) 80–82
– Malthus a munkásosztályról (III) 52

Munkatárgy
– mint a tőke eleme és mint a munkafolyamat eleme (II) 10–11

Munkatermelékenység
– abszolút és relatív (I) 117–118 (II) 5–6
– tőkés értelemben (II) 30–31 (III) 102–103
– a kapitalizmusban (I) 39–40 125 152 182 259 354–357 372–373 (II) 101 213 487 489 502 536–537 (III) 44–45 72 220 238–239 270 279 330 388 395

– hatása a termék tömegére (I) 78–79 167 358 (III) 105–106
– és áruérték (I) 167 175–176 196–197 358 (II) 239–242
– és értéktöbblet (I) 16–19 34 63 117–118 180–181 270 (II) 5–6 31 71 241–242 377–378 (III) 240 300 410–411
– és profitráta (I) 76 (II) 410–411
– növekedése; növelésének tényezői (I) 253–254 262–263 (II) 503–505 (III) 220 239
– és a tőke szerves összetétele (I) 183 (II) 6 16–17 91–92 229–230 268–269 386–387 (III) 270 279 328–329 336–337 345–346
– és a tőke koncentrációja (I) 135 193
– és tőkefelhalmozás (I) 134–135 (II) 487 502–503 522 (III) 107–108 310–312
– és gépek alkalmazása (II) 6 65–66 93–94 521–523 (III) 330–331
– és termelő népesség (I) 182–183 187–188 191–192
– és *nem-termelő népesség* (I) 182–183 253–255 (II) 378
– és a munkások helyzete (I) 39–40 179–183 192–193 253–255 (III) 54
– és munkabér (I) 179–181 193–194 (II) 5–7 58–59 241–242 377–378
– és a burzsoázia pazarlása (I) 165
– a mezőgazdaságban (I) 16–17 (II) 8–10 13–14 30–31 65–66 79–80 92–95 142 270–271 (III) 270–271
– az iparban (II) 8–9 31 92–94 (III) 101–102

Művészet és irodalom (I) 250 263–264 352–353 365 368 373 (II) 93 493

Nacionalizálás, földé (I) 20 35 (II) 30–31 87 135 (III) 431–432

Németország (I) 131 188 (III) 378
– mezőgazdasági viszonyai (Angliával összehasonlítva) (II) 139–140 142–143 217–220
– politikai gazdaságtan Németországban (II) 106–107

Nemzeti jövedelem *lásd* Jövedelem

Népesedési elmélet
– Malthusé (I) 264–265 (II) 98–103 127 202 324 329 542–543 (III) 26 31 233 269–270
– Pettyé (I) 316–317
– Smithé (II) 202–203 324–325

Népesedési törvény a kapitalizmusban (III) 41–42

Népesség
– össznépesség és munkásosztály a burzsoá társadalomban (III) 51–52
– termelő és nem-termelő népesség (I) 182–183 186–188 191–193 253–255
– a munkásnépesség növekedése és a munkabér (II) 446–447 545–549
– a népesség növekedése és a munkatermelékenység (II) 505–506 (III) 219–220
– mint új munkaerők forrása (I) 219–220 (II) 505–506 519–520
– és a tőke felhalmozása (I) 77 (II) 120 446–447 459 502–503 (III) 216–217
– falusi népesség és az ország civilizációja (II) 444 507
– *lásd* még Túlnépesedés, relatív

Női munka (II) 380 446–447

Nyersanyagok
– mint a mezőgazdaság terméke (I) 135 183 (II) 48 65–66
– mint az állandó tőke alkotórésze (I) 208–209
– és segédanyagok (I) 103
– termelési folyamata (III) 331–332
– kereslete (III) 201–202
– minőségének hatása az állandó tőke költségeire (I) 184
– értékváltozásának hatása a tőke szerves összetételére (II) 93–95 352–353 481–482
– értékváltozásának hatása a profitrátára (I) 76 (II) 61–62 352–353 409 481–482 (III) 197–204 331–332
– drágulása és a válságok (II) 481–482 497

Ókor, ókoriak (I) 188 252 266–268 372 (II) 8 31 (III) 273 378 482–483 485 490–491

Oroszország (I) 74 (II) 9 444–445 (III) 379

Osztalékok (II) 405 408 (III) 70–71

Osztályok
– a tőkés társadalomban (I) 139–140 (II) 429 437 460 537–538 (III) 41–42 51–52
– és a termelési feltételek tulajdona (I) 11 17–18 42

– és az értéktöbblet elosztása (I) 10 15 52–53 77–78 (II) 17–18 28–29 54 60–61 134 180 405–406 (III) 75
– termelő és nem-termelő osztályok (I) 151 164–165 182–183 192–193 (III) 12–13 41–42 107
– – nem-termelő osztályok (I) 139–140 349 (II) 31 41–42 134–135 297 484 (III) 39–40
– a fiziokrata rendszerben (I) 21–22 25–27 186–187 (II) 145
– termelő és nem-termelő osztályok megkülönböztetése polgári közgazdászoknál (I) 141–143 233–235 316–317
– *lásd még* Burzsoázia; Munkásosztály

Osztályellentétek
– a kapitalizmusban (I) 270–273 (II) 134–135 386–390 535–537 (III) 51–52 84–85

Önmegtartóztatási elmélet (I) 30 347 (III) 246; *lásd még* Gazdaságosság; Takarékosság

Őstársadalom (I) 78 (III) 384

Parasztok, parasztság
– a kapitalizmusban (I) 370–372
– mint árutermelők és árueladók (I) 370–371
– többlettermékük (III) 334
– munkaidő saját szerszámaik előállítására (I) 78
– a gyarmatokon (II) 272–273

Pauperizmus (I) 182 219 (II) 446–447 (III) 233–234 275

Pénz
– mint általános egyenérték (III) 122 426–427
– mint általános társadalmi munka kifejezője (I) 18 168–169 354 (II) 476 (III) 122 130
– mint a csereérték önálló formája (I) 36 56–57 268–269 284 336 (III) 117 122–123 334
– érték mint a pénz előfeltétele (III) 145–147
– értéke (I) 240 (II) 181–183
– mint a tőkés termelési mód előfeltétele (III) 471
– fétisjellege (I) 354 (III) 265–266 450–451
– és válságok lehetősége (II) 460 481–482 497–498
– visszaáramlása (I) 241–242 275–278 285–292 295 303–304
– mint potenciális tőke (III) 431–435 443–444 448–449
– mint a tőke átváltozott formája (III) 426–427 431
– átváltozása tőkévé (I) 359–360 362
– funkciói
– – mint értékmérő (II) 480 (III) 30–31 119–120 122–123
– – ármérce (III) 146
– – mint forgalmi eszköz (I) 268 278–279 291–293 297–301 304 365–366 (II) 480
– – mint vásárlóeszköz (I) 275 277–278 285–288 (III) 444
– – mint fizetési eszköz (I) 155 275 277–280 288 291 298 301 (II) 460 477–478 480–481 (III) 101 146–147 444 463
– – mint a kincsképzés eszköze (I) 290 (II) 461 (III) 147 253–254
– – mint világpénz (I) 335 (III) 228
– hitelpénz (I) 288 291 (II) 461
– értékcsökkenése (II) 115–116 123–124 428–429
– a polgári politikai gazdaságtanban (I) 63 (II) 107 147 181 409 468–472 493 (III) 44 123–125

Pénzforgalom (I) 213–214 287–291
– és áruforgalom (I) 237–238 274–279 296–304 (III) 117
– a forgalomban levő pénzmennyiség meghatározása az árucsere által (I) 335
– a pénz forgási sebessége (I) 302–303
– mint a tőkés termelés kiindulópontja (III) 99
– tőkés és munkás között (I) 279–287 289

Pénzhamisítók (I) 353

Pénzpiac (II) 545 (III) 425–426

Pénztőke (I) 303–304 (III) 343–344

Piac
– mint az áru forgalmi fázisa (II) 451–452 (III) 253–255
– mint a tőkés termelés életfeltétele (III) 430
– és a tőkés termelés szintje (II) 451–452 489–490

– nagysága és kiterjedése (I) 169 (III) 242 259
– túltelítettsége (II) 7 488–489 (III) 254–255
– és áringadozások (II) 263–265 289–290 302–303 (III) 256
– belső piac (II) 464–465 489–490 526
– áru- és munkapiac (III) 195–196
– *lásd még* Kereskedelem; Pénzpiac; Világpiac

Piaci ár (I) 65–66 (II) 79–80 109 185–186 303–304 (III) 426 463–464
– és a munkabér ingadozásai (I) 66–67 119–120 285
– és termelési ár (II) 109 174–175 214–215 244–245 288–289 (III) 463–464 468–469
– és piaci érték (II) 184–188 243–244 246–247 (III) 468–469

Piaci érték (I) 197 (II) 80 109 174 184–186 220 243–244 246–247 277 486–487 (III) 270–271 431
– ingadozásainak határai (II) 243–244 246–248
– és egyéni érték (I) 197 (II) 183–186 238–247 265–266 474–475 486 (III) 54
– és piaci ár (II) 184–188 243–244 246–247 (III) 468–469
– és extraprofit (II) 185–186 220
– és abszolút járadék (II) 243–244 247 265–266 289–290
– és különbözeti járadék (II) 244 265–266 (III) 431
– és a többlettermék elosztása (II) 422
– és a kereslet és kínálat kölcsönös viszonya (II) 246–249
– Ricardo járadékelméletében (II) 145–146 174–175 183–187 221–222 247 276

Politikai gazdaságtan
– mint tudomány (II) 147–149 (III) 456–457 468
– története (I) 12 304–305 331 (III) 97 233 456–458
– polgári politikai gazdaságtan (I) 118 121–122 138–139 (II) 147–149 218 (III) 132–133 233 239 241 248 390–391
– – apologetikus jellege (I) 140–141 227 245–246 272–273 (II) 99–102 467–468 484 494–495 535–536 (III) 152–153 155–156 415 452–453 456–457
– – történelmietlen szemléletmódja (I) 12 62 152 249–250 273 357 371 (II) 8 20 135–136 139–141 195 278 470 (III) 44 233 238–240 245–246 248 265–266 291 327 363 378–379
– – a termelési módok történelmi különbsége iránti érzék Jonesnál stb. (III) 360 363 375–380 385–391
– – az absztrakció hibás módszerei (I) 59–60 (II) 89 133–134 147–150 155–156 171–172 187–188 245–246 322–323 346–347 409 (III) 75–76
– – empirisztikus és skolasztikus vonások (I) 59–60 62 66–67 (II) 172 377 (III) 20
– – fetisizmusa (III) 116–117 132–133 240–241 246–248 388–389 415 422–423
– – monetarista nézetek (I) 268–269 (III) 6–8
– klasszikus politikai gazdaságtan (I) 139 264 334 (II) 89 132–133 146–149 151 245–246 (III) 390 415 455–458
– – ellentétben a vulgáris gazdaságtannal (III) 415 455–458
– – munka-értékelméletének fejlődése (I) 40–41 49 66–67 (II) 146–148 151 221–222 303 (III) 232–233 390
– – *lásd még* Fiziokraták; Malthusianizmus; Merkantilizmus; Módszer, a polgári politikai gazdaságtan módszere; Monetárrendszer; Ricardiánus szocialisták; Ricardo; Ricardoi iskola; Smith; Vulgáris gazdaságtan

Profit (I) 55–56 59 75–76
– forrása (I) 238 242–243 (II) 268–269 347–348 352 (III) 10–11 70 107 159–160 323–324
– mint az értéktöbblet átváltozott formája (I) 6 51–52 61–62 (II) 288–289 346–347 (III) 73–74 174 420–421 439–441 443 446–447
– mint a tőkés termelés közvetlen célja (II) 303–306 (III) 9 71–72 107 109–110
– mint a tőkeviszony misztifikálása (III) 420–421 439–443 446 448–452
– és tőkefelhalmozás (I) 77–78 (II) 501–502 507–508 (III) 29 271–272 382–383 407–410
– rátája és tömege (II) 347–349 354–355 398 (III) 29 212 279
– elosztása (I) 241 (II) 422–423

– részeinek átváltozása járadékká (II) 421–426
– profit, járadék és kamat egymáshoz való viszonya (II) 422–423 (III) 437
– átlagprofit (III) 71–72 318–324 363 405–406 432–437
– – mint az értéktöbblet módosulása (I) 59 (II) 22–23 26 165 171 (III) 73–74 174–175 420–421 440–441 443–444 446–447
– – és termelési ár (III) 466–467
– – és értéktörvény (II) 155–156 171 (III) 59–61
– extraprofit (II) 10 56 61 77–79 83–84 108–109 129 220–221 367 (III) 103–104 350–351 360 363 375
– – az iparban (II) 8 79–80 86–87 91–92 220 367 (III) 350–351
– – a mezőgazdaságban (II) 21 56 61–62 77–80 86–87 108 129 220–221 225–226 279–280 297 (III) 102–103 324 326 350–351 360 363 374–375
– – és piaci érték (II) 185–186 220
– – a többletterméknek és az állandó tőke egy részének átváltozása extraprofittá (II) 421–422
– – gyarmatokon (II) 347–348 407–409
– ipari profit
– – szabályozó szerepe (II) 436 (III) 86–87 93–94
– – földjáradék és kamat mint az ipari profit elágazásai (I) 122 199 234–235 242–243 (III) 171 323–324
– felfogások a profitról a polgári politikai gazdaságtanban
– – értéktöbblet és profit azonosítása (I) 6 51–52 59 61–62 (II) 381–382 (III) 27–28 74–75 174–175 188 200 212–213 229 339–340
– – apologetikus felfogások a profitról (I) 15 27 30 49 51 61–62 64–65 228–229 238–239 241–242 279–285 346–348 (II) 437–438 512 (III) 7–8 11–17 22–23 28 31 36–37 53–54 66–67 158–159 163–164 172–173 431 436 448–449 451 460–464
– – az áruk értéken felüli eladásával való magyarázása (I) 9 11 31 143 236–238 241 348 (III) 7 66
– a fiziokraták a profitról (I) 15–16 27 29–32 344 347–348 (II) 512
– Ramsay a profitról (III) 320 323–324
– Smith és Ricardo a profitról (I) 15 48–52 55 60–62 64–65 (II) 132–133 200–203 212–213 346–347 386–389 394–395 398–439 (III) 86–87 96 459
Profitráta (II) 10–11 71 (III) 173–174 191 206 209–210 270–271 333
– magasságát befolyásoló tényezők (II) 11–12 139–140 360–361 363–364 398–399 428–429 (III) 191–192 197–198 426–427 435–436
– egyéni profitráta és átlagprofitráta (II) 22–23 348 402–403 407–409 438–439
– a tőkés termelés különböző ágaiban (I) 377 (II) 9–10 283–284 348 407–409 438–439
– és az egyéni tőke egyes alkotórészeinek értéke (I) 75–76 (II) 11–12 173 250–251 253–254 260–261 348–349 354–357 363 (III) 196–199 202–205 209–211 309–310 313–314 332–333 346 349–352 379
– és értéktöbbletráta (II) 398–399 (III) 174 179 191–192 197–198 206–208
– és az abszolút földjáradék rátája (II) 249–250 262 310 360–361
– és a kamat magassága (II) 206–207 (III) 409 430 489
– átlagprofitráta (II) 288–289 405–406 (III) 59 210–211
– – keletkezése (II) 10 14–18 27–28 33–34 46 53–55 156–158 162–165 167–169 178–179 186–187 191–192 268–269 288–289 302 321–322 (III) 59 72 363 405–406
– – csak mint tendencia létezik (III) 423–425
– – és egyéni profitráta (II) 22–23 348 402–403 407–409 438–439
– *lásd még* Törvények – a profitráta tendenciális süllyedésének törvénye
Proudhonizmus (I) 287 (III) 427–428 432 475–478

Quesnay Gazdasági táblázata
– jelentősége a politikai gazdaságtan történetében (I) 304–305
– grafikus ábrázolása (I) 274 343
– téves előfeltételezései (I) 344
– osztályok a táblázatban (I) 21
– pénz- és áruforgalom a táblázatban (I) 274–279 292–304 343–344

Rabszolgaság, rabszolgatartó rendszer (III) 384

– termelés és fogyasztás a r.-ban (II) 493
– és földtulajdon (II) 431
– a többletmunka formája (III) 360–362
– és a rabszolgamunka ára (II) 203 (III) 80
– rabszolgafelügyelők (III) 452 462
– válságok nem létezése (II) 469–470
– és tőkés viszonyok (III) 219 380
– a gyarmatokon (I) 193–194 (II) 273 407–408

Részvények (II) 305 463 (III) 260

Ricardiánus szocialisták
– mint az ipari proletariátus érdekeinek védelmezői (III) 214–215 219 229 234–235
– nézeteik polgári alapja (III) 215 229 234–235 239 246
– a tőke és a munka ellentmondásának meg nem értése (III) 234–235 265–266
– mint ellentét a polgári politikai gazdaságtannal szemben (III) 214–215 229 233–235 239–241 246–247 287 456
– többletmunkáról és értéktöbbletről (III) 214–215 229–233 239–240
– a tőke természetéről (III) 267–268
– – a tőke nem-termelő voltáról (III) 237–240
– a tőke felhalmozásáról és a profitráta süllyedéséről (III) 216–217 267–281 284–286
– a munka társadalmi jellegéről (III) 282–283
– a szabadidő jelentőségéről (III) 230–232

Ricardo
– szerepe a politikai gazdaságtan történetében (II) 148–149 218 (III) 24 233
– – mint Smith kritikusa (I) 41–43 (II) 151–152 179–180 215 300–311 348–370 436–437 490 (III) 15 469–470
– – mint az ipari tőke képviselője (I) 29 140 (II) 100–101 137–138 218–219 388–389 (III) 43–45 73 102
– rendszerének általános jellemzése (I) 20 35 (II) 134–136 148–149 (III) 41 73–74 214–215 228–231 234 237–240 358 391 431–432
– – ellentmondások elméletében (I) 59 (II) 20 155–157 163–166 227–228 304 372–376 401–403 537–539 (III) 6 11 19–20 73 160–161 234 237–238
– – történelmietlen szemléletmódja (II) 278 470–471 493–494 (III) 43–44 102 113 214–215
– – kutatási módszerének fogyatékosságai (II) 89 132–133 135 146–150 155–156 171–174 187–189 245–246 346–347 382 409 (III) 5–6 111
– – tudományos becsületessége (II) 100–102 107–108 520 (III) 41 231–232
– értékelmélete (III) 228
– – az érték munkaidő által való meghatározása melletti következetes kitartása (I) 58–59 67 (II) 114 132–133 146–149 151–152 174–175 367 369–370 (III) 63–64 154–155 158–159 164–165 233–234
– – értékelméletének fogyatékosságai (I) 116 (II) 146–154 181–182 370–373 405–407 470–471 (III) 19–20 82–83 111 117–118 124–125 143–144 153–155 160–161
– – az értéktörvény kapitalizmusbeli hatása sajátosságának meg nem értése (I) 41 58 (II) 369 374–375 382 405–407
– – az áruk „relatív értékének" megváltozásáról (II) 114 155–170 174–175 (III) 19–20 59–60
– – konkrét és elvont munka összecserélése (III) 123–125
– pénzelmélete (II) 107–108 147 179–181 350–351 409 468–471 493
– értéktöbbletelmélete (I) 186–187 (II) 151–152 346–397 400 432–433 530–531 (III) 6–7 23–24 214
– – az értéktöbblet eredete elemzésének hiánya (II) 377 380
– – a relatív értéktöbblet kifejezése (II) 376–377 380 384 388
– – értéktöbblet és profit azonosítása (I) 59 62 74–75 (II) 20 151–152 155–156 173–174 194–195 346 349–350 377 398 406–407 410 432–433 436–437 (III) 6 59–60 73–74 134 144 174 183 229 306
– – tőke és bérmunka kapcsolatairól (II) 372–373 (III) 79–81 83–86 97–98 133–134 233–234
– – munkásoknak a gépek általi kiszorításáról (II) 516–518
– bérelmélete (I) 187 (II) 156–158 161–162 375–380 386–389 (III) 24 217
– – munka és munkaerő összecserélése (II) 375–377 (III) 77

– – a munka értékéről és munkabérről (II) 371–376 387–390 394–395 409–410 523 530–531 (II) 24
– – a munkabér és az áruérték kapcsolatairól (II) 102 172–180 363 387–388 (III) 60–61 82
– – a munkabér minimumáról (I) 187
– profitelmélete (az átlagprofit és a termelési árak elmélete) (II) 346–347 386–387 394 398–439 (III) 86–87 96
– – az általános profitrátáról (II) 155–157 160–164 167–169 171–177 199–200 347–348 398–399 405–407 (III) 59–60
– – a profitráta süllyedéséről (II) 346 408–411 430–439 505–511 (III) 281
– – a profit és a munkabér kölcsönös viszonyáról (II) 58–59 172–174 380–381 387–389 (III) 81–82 93 133–134 137–138
– – a profit és a járadék kölcsönös viszonyáról (II) 60 410
– – a tőkevándorlásról (II) 188–190 199 219 350–351 406
– – érték és termelési ár azonosítása (II) 14–16 22 112 114 137 146 157 179 188 194 196 215 221–223 264 270–271 288–290 298 307 346 358–359 365 406 436 (III) 19–20 22–23 59–61 68–69 143–144 148–149 162
– – sejtések a termelési ár és az áruérték közötti különbségről (II) 165–166 172–173 178–179 306–307 (III) 61 149
– – piaci érték és piaci ár azonosítása (II) 21 184–188 246–247 406–407
– – a munkabér ingadozásainak a termelési árakra való hatásáról (II) 155–158 161–162 172–180 (III) 60–61 73–74 301–302
– járadékelmélete (II) 19–22 74 79–81 87–88 98–100 101–114 134–141 144–146 174–175 183–187 194–195 216–228 231 245–249 276–311 322–324 345–346 352–353 359–367 427 (III) 86 363–364 409 431–432
– – a földtulajdonról (II) 79–81 87 100 134–135 217–218 278–280 286 350–351
– a tőke Ricardónál
– – a tőke természetéről (II) 392 (III) 102
– – a tőke termelékenységéről (III) 238
– – a tőke forgalmi folyamatbeli formáinak vizsgálata (II) 155–161 176–177 346 434–435 (III) 73–74
– – az állandó tőke figyelmen kívül hagyása (I) 74–75 (II) 155 163–164 346–347 384–386 398 432–433 458–459 500 513 529
– – a tőke felhalmozásáról (I) 193 (II) 436–438 440–511 526–527 (III) 342
– felfogása a munka termelékenységéről (II) 31 (III) 230–231 239
– – a mezőgazdaság termelékenységéről (II) 30–31 223–224 270 290–291 411 433–437 506–507
– – a termelő és nem-termelő munkáról (I) 140 189–191
– – a földtulajdonosok nem-termelő jellegéről (I) 140 (II) 134–135
– a külkereskedelemről (II) 348 (III) 228
– a bruttó- és nettójövedelemről (I) 188–192 (II) 512–515 529–530 (III) 231
– a gyarmati kereskedelemről és a gyarmati rendszerről (II) 206–207 217–219 278–283 408–409
– a gazdagságról (I) 187
– a túltermelés tagadása (II) 437–438 460–461 466–467 469–472 492–494 (III) 44 47
– nézeteinek bírálata polgári közgazdászok részéről (I) 168–169 186–187 (II) 100–101 140–141 146–149 152 154 171–172 219–220 282–283 370–371 373 377 (III) 6 97–98 112 133–134 143–144 148–149 159–160
– – szentimentális ellenfelei (II) 100–101 350–351
– – a kapitalizmus előtti termelési módok álláspontjáról bíráló kritikusai (II) 134–135 137–140 217–218
– főművének felépítése (II) 149–152

Ricardoi iskola
– Ricardo gazdasági elméletének vulgarizálása (III) 152–153 155–156 165–169 184 461–462
– a Ricardo elméletében levő ellentmondások skolasztikus megoldása (I) 59 (II) 172 377 399 (III) 19–20 61–63 73 75–76 79–80 83–85 111 179–184
– kutatási módszerei (I) 59 (II) 172 376–377 399 (III) 19–20 61–63 73 75–76 78–79 84–85 87–88 109 111 174–175 178–179 212–213 340–341 456

– a termelési és elosztási formákról (III) 72–73
– a polgári termelésnek a termelés abszolút formájaként való ábrázolása (III) 73 84–85 391
– a tőke és a bérmunka közti kapcsolatokról (III) 13–14 48–49 77–82 84–86 152–155 212–213 219–221
– az értéktörvény kapitalizmusbeli hatásának tagadása (III) 63–64 71 82–83 159–160 212–213
– használati érték és érték azonosítása (III) 168
– az áruértéknek a tőkeérték által való meghatározása (III) 64–66 71 84–85
– értéktöbblet és profit azonosítása (III) 73–76 174–176 179 187–188 199–200 212–213
– vulgáris nézete a profitról (III) 66–68 182–184 460–462
– földjáradékról és földtulajdonról (I) 19–21 (II) 134–135 (III) 41 360–375 390–391 431–432
– polémiája a malthusianizmussal (III) 13–14 48–49
– felbomlása (II) 370 (III) 20 73–76 79–80 82–83 97–98 152–153 155–156 165–166 168 213

Robotmunka (I) 35 122 (III) 360–362 476

Segédanyagok (I) 103 208–210 (II) 453–456

Skócia (II) 104 276 292 334

Smith, Adam
– szerepe a politikai gazdaságtan történetében (I) 121–122 163 252–253 265–266
– mint a fiziokraták követője (I) 13 29 32–33 39–40 55 127–128 304–305 (II) 144 324–333 337–338
– rendszerének általános jellemzése (I) 51 57–58 67–68 116 (II) 132–133 147–148 196
– – ellentmondásai (I) 50 57–58 66–67 116–117 120 126–127 133–134 137–138 219–220 (II) 89 147–148 200–201 203–205 317–318 320–323 368–369 375 (III) 11
– – kutatási módszerének kettőssége (exoterikus és ezoterikus) (II) 89 147–148 151 196–198 207–209 214–215 301 317–318 321–324 (III) 59
– – vulgáris elemek az elméletében (I) 30 60–61 66–67 134–135 317–318 437–438 (III) 456
– – monetarisztikus elemek az elméletében (I) 138 268–269
– értékelmélete
– – különböző értékmeghatározásai (I) 40–41 43–47 49–50 63–73 (II) 89 180 196 204–205 212 288 313–319 339–344 367–369 373–376 (III) 15 59 468
– – az értéktorvény kapitalizmusbeli hatásának tagadása (I) 41–43 (II) 172 368–369 373–374 (III) 64
– – a „természetes ár"-ról (I) 65–67 (II) 288–290 318–324 335–336
– – ellentmondásos nézetei az értékmérőről (I) 116 (II) 374–375
– – profit, járadék és munkabér mint az érték forrásai (I) 62–65 (II) 89 180 195–197 200–202 204–209 214–215 313–314 318–319 322–324 342–343 437
– – az évi termék értékének feloldása jövedelemre (I) 67–73 94 213 216 218–220 (II) 133 198 385 459 (III) 306
– érték- és profitelmélete
– – az értéktöbblet természetéről és eredetéről (I) 41 49–62 66–67 138 220 (II) 200–201 211–212
– – az értéknek mint munkának és az értéktöbbletnek mint többletmunkának a magyarázata (I) 49–50 (II) 377 (III) 214
– – értéktöbblet és profit azonosítása (I) 59–62
– – a profit tudományos megértése (I) 15 48–52 55 60–62 64–65 (II) 132–133 200–201 212–213 (III) 459
– – a profitráta süllyedéséről (II) 409 437 464 506 (III) 281
– – a tőkevándorlásról (II) 199–200
– – a termelési ár képződéséről (II) 197–200
– – érték és termelési ár azonosítása (II) 14–16 196–197 214–215 288–290 307 313 (III) 22–23
– a termelő munkáról szóló elmélete
– – termelő és nem-termelő munka megkülönböztetése (I) 117–122 124–137 141–142 150–152 189–191 219–227 248–249 253–261 263 265–266 268–269 (III) 376 387–388 393

– – a termelő munka helyes meghatározása (I) 117–122 220
– – a termelő munka ellentmondásos meghatározásai (I) 117 120–121 125–127
– – gyűlolete a papok ellen (I) 264–266
– népesedési elmélete (II) 202–203 324 325
– elmelete a gyarmatokról (II) 206–207 218 278–279 283 407–408
– a tőkefelhalmozásról (I) 216–222 268–269 (II) 437 440 490 542 (III) 303 342 403
– a munkabérről (a munkabér minimuma) (I) 39 (II) 201 209–211
– a munkamegosztásról (I) 149 221–222 260 (II) 213 (III) 55
– a munkatermelékenységről (fejlődése a kapitalizmusban) (I) 39–40 163
– a földjáradékról (I) 51–52 54–55 62 65 (II) 132 144 200–202 221 225–227 289–290 300 304 306–309 312–345
– a különböző osztályok érdekeiről (II) 344–345
– a válságokról (II) 490
– a takarekosságrol (I) 30–33 134 165–166 226–227 347–348
– a kamatról (I) 52–53 (II) 206–207
– a forgótőkéről (II) 543
– nézeteinek bírálata polgári kozgazdászok részéről (I) 141 144–150 228–230 244–245 (II) 147–148 215 218–219 278–279 288 321–323 384 543
– – nézetei mint későbbi kozgazdászok zavarosságainak forrása (I) 62 116 137–138 189 250–252 (II) 136–137 180 189 192 195–196 (III) 11
– – követői (I) 116

Statisztika (I) 142–143 (II) 9 210–211 270–271 (III) 292–294

Szállítóipar
– mint az anyagi termelés ága (I) 136 374–375 (III) 295
– nyersanyag nincs a szállítóiparban (II) 32 48 77 (III) 353–354
– és a termelőerők novekedése (III) 402
– és az újratermelési folyamat lerovidítése (II) 459 (III) 257–258
– és az árukészlet terjedelme (II) 451–452 (III) 258

Szocializmus, kispolgári
– lényege (III) 432 476–478
– történelmi gyökerei (III) 427–428
– polémiája a kamatozo toke ellen (I) 287 289 (III) 418 427–428 475 477 479

Szolgálatok (I) 122–126 128–133 137 151–152 182–183 229–232 245–246 250–251 254 258–259 261–263 269 365–369 374–375 (II) 468 (III) 225 263
– és szolgálatot végzők exportja (I) 131–132

Szovetkezeti gyárak (munkásoké) (III) 321 453 460

Szükségletek
– és a munkatermelékenység állasa (II) 6 378 (III) 411
– társadalmi (II) 378
– fizetőképes (II) 473 499
– a munkás szükségletei (II) 6 (III) 262–263
– kielégítése (II) 475 493–494 (III) 259–260
– a kommunizmusban (II) 544–545 (III) 105

Takarékosság
– Smith takarékossági elmélete és polémia vele szemben (I) 30–33 134 165–166 226–227 347–348
– *lásd még* Gazdaságosság; Önmegtartoztatási elmélet

Talaj, föld
– természettörténeti folyamat terméke (II) 224–225
– új földek megmuvelése (II) 123 125 129–130
– rablógazdálkodás a kapitalizmusban (III) 270–271 278
– a talaj értéke és a földjáradek (II) 111–112 114–115 (III) 97–98
– a talaj értéke és a kamat (I) 321–322 332–333 (III) 474
– a talaj pénzértéke Pettynél (I) 320–324
– nacionalizálása (I) 20 35 (II) 30–31 87 135 (III) 431–432
– *lásd még* Földtulajdon

Talaj termékenysége (II) 262–264
– természetes és mesterséges termékenység (II) 121–123 125 129–131 140–142
– korlátozottsága (II) 7–8 279–280
– és a termelőerők fejlődése (II) 9 79–80 124–125 129 141 216–219 290–291
– és földjáradék (II) 8 30 220–221 267–268 (III) 351

– és relatív és abszolút értéktöbblet (II) 19 (III) 411
nagyobb talajtermékenység eredményeinek elsajátítása a foldtulajdonosok által (II) 86–87 130 345
és a Storch-féle törvény (II) 82–84 124 237 264

Tarifák (I) 373

Társadalom, polgári (I) 139 140
– történelmi fejlődése (I) 12
– antagonisztikus jellege (III) 84 85 235
kulonböző funkciói közötti kapcsolatok (I) 251
– fejlődési tendenciái (I) 371–372 (III) 51–52
– feudális funkciók polgári újrakitermelése (I) 139–140

Tartalekalap (I) 134

Tartalom és forma (II) 475–478 (III) 426–427

Termék
– társadalmi összterméke (I) 72–75
– – a társadalmi összterméke értéke (I) 217–219 (III) 100 224–225
– – természeti formája (III) 226
– – elosztása (I) 195–196 (III) 224–225
– különböző nemzetek összterméke(nek) összehasonlításai (II) 443–445
– a termékek áruformája a kapitalizmusban (I) 168–170 (II) 46 48–49 468–469 (III) 64 99–100 259–264

Termelékenység, tőkéé
– mint a munkatermelékenység tőkés kifejezése (I) 243–244 354 357–359 (III) 238–239
– és kényszer többletmunkára (I) 63 354 359 (II) 377–378
– és a dolgozó népesség létfenntartási eszközei (III) 219–221
– és használati értékek termelése (I) 63–64 (III) 238
lásd még Munkatermelékenység

Termelés
– és csere (I) 25 261 (II) 15 16
és szükségletek (II) 493–494
és fogyasztás (I) 73–74 150–151 213–214 245–247 (II) 451–453 483–485 (III) 45–46 107 253–254 258–259 263–264
és piac (II) 437 451–452 489–490
– és gazdagság (I) 234–235 246 247
– és újratermelés (II) 44–45 (III) 257–258
– anyagi termelés (I) 123–124 128–129 136–137 140–141 176–177 182 248–251 374 (II) 49 (III) 295 393–394 405
nem-anyagi termelés (I) 176–177 249–251 265–267 373
szellemi termelés (I) 129 140 248–249 373–374 (III) 394
– tomegtermelés (III) 259
– elégtelen termelés (II) 492–493 495–496
– a kommunizmusban (III) 105
– tőkés termelés
– meghatározó célja (I) 60–61 178 246–247 363 (II) 437–438 462 469–470 479 487 512–513 529–530 (III) 25 233–234 438
– – és értéktörvény (III) 63–64
– – és szükséges munka (I) 192 195–196
– – és a termelőerők fejlődése (I) 39–40 354 356 357 372 (II) 100–101 489 493 (III) 233 388 445
– – a tőke felhalmozása mint a tőkés termelés törvénye (I) 134–135 192 (II) 451–452 (III) 382
– koncentrációja (III) 243–244 387

Termelési alap (I) 72

Termelési ár (költségár, átlagár)
– mint a termelési ágak közti konkurrencia eredménye (II) 16–18 27–29 52–54 109 167–168 186–188 191–192 268–269 288–289 302–303 321–323 (III) 59 71–72 424–425
– mint a tőkés termelés fejlődésének következménye és eredménye (II) 302–303 (III) 151–152
– és érték (I) 65–66 377 (II) 17–19 22 42 55–56 112 165–166 171–172 174–175 191–195 214–215 222–223 251 268–269 (III) 69–71 151–152 340 441 464 468–469
– és piaci ár (II) 109 174–175 214–215 244–245 288–289 (III) 463–464 468–469
– és földjáradék (II) 289–290 (III) 86–87
– és a munkabér ingadozásai (II) 359 366 (III) 300–301
– történelmi jellege (II) 89 222–223 302 303

– érték és termelési ár azonosítása a polgári politikai gazdaságtanban (II) 14–16 22 112 114 137 146 157 179 188 194 196 215 221–223 264 270–271 288–290 298 307 346 358–359 365 406 436 (III) 19–20 22–23 59–61 68–69 143–144 148–149 162
– *lásd még* Termelési költségek

Termelési eszközök
– társadalmi meghatározottságuk és anyagi meglétük (I) 370–372
– a termelési eszközök tulajdona (I) 306–308 328–329 370–372
– mint tőke (I) 355–356 371–372
– és munkások (I) 355–356 371–373 (III) 101–102
– mint az állandó tőke eleme (II) 10–11
– újratermelésük (I) 73 183 200
– alkalmazásuk hatékonysága (I) 76
– és fogyasztási eszközök (I) 200
– az őstársadalomban (I) 78

Termelési feltételek *lásd* Munkafeltételek

Termelési formák
– és elosztási formák (III) 44–45 72 438 455

Termelési idő
– és munkaidő (II) 16–17 159–160 (III) 74–75 206–207 352–353
– különböző ágakban (III) 352
– vegyi folyamatok hatása a termelési időre (II) 159 III) 161 207 256–257 353

Termelési költségek (II) 27 55 (III) 60–61 64 68–69 438 466–467
– fogalmának különböző meghatározása (III) 68–71 148–149 175–176 466–467
– csökkenésének okai (II) 123–124 130–131 (III) 195–197
– és értéktöbblettermelés (III) 438
– és ármozgás (II) 16 27
– a tőkés termékének költségei (I) 287
– és munkaerő (I) 131–132 174 179–180 368–369 (III) 133–134 204–205
– a munkásé (I) 246
– faux frais (I) 132 139–140 253–254 266 346 (III) 320–321 460
– termelési költségek az érték értelmében (I) 66–67 78–79 175–176 (III) 177 186 196–197 201–202 204–205
– – mint az áru immanens termelési költségei (III) 69–70 467
– termelési költségek termelési ár értelmében (I) 179–180 366 (III) 53 68–69 466–467
– – tőkés értelemben (III) 70–71
– – és értéktörvény (III) 70–71 151–152
– vulgáris közgazdászok a termelési költségekről (II) 114–115 194–195 438–439

Termelési mód
– és a termék elsajátításának módja (III) 377
– és a felhalmozás módja (III) 382–384
– és csereformák (I) 261
– az uralkodó termelési mód hatása minden más társadalmi viszonyra (I) 371–372
– kapitalizmus előtti termelési módok (I) 332–333 (III) 99 382 427 444 449 479–483
– tőkés termelési mód
– – általános jellemzése (I) 163 249–250 354–355 (II) 134–135 451–452 467–468 (III) 41–42 44–45 105 113 233–234 340–341 386–388 405–406 444–445
– – különbsége a kapitalizmus előtti termelési módoktól (I) 163 354–355
– – kozmopolita jellege (III) 409–410
– – előfeltételei és alapfeltételei (I) 13 17–24 40 48 63 152 164 307–308 354 372 (II) 31 86–87 272–273 468–469 (III) 244–245 447–448 470–471 483
– – a termékek áruformája mint a tőkés termelési mód bázisa (II) 46 49 468–469 (III) 64 99–100 259–261
– – kényszer többletmunkára a tőkés termelési módban (I) 306–308 318 354–355 358 (II) 376–378
– – ellentmondásai (I) 19–20 182 243–244 247 251 270 (II) 8 100–101 134–135 459–460 462 467–468 471–472 476–480 484–487 498–499 (III) 44–46 72–73 84–85 107 149 231–235 283–284 325–326 384–385 390–391 434–435 450–451 453–456 470–471
– – mint a termelőerők szabad fejlődésének korlátja (II) 492–494 (III) 44–45 72 103 106 109
– – fejlődésének korai stádiumában (I) 19–20 52 234–240 265–266 (II) 139–141
– – kialakulása a mezőgazdaságban (II) 6–7 42 46–49 92–93 216–219 222–223 (III) 86–87 362–363

– – kialakulása a gyarmatokon (II) 218–219 272–273
– – az anyagi termelés minden szférájának alávetése a tőkés termelési módnak (I) 372–373 (II) 48–49
– – és a parasztok és kézművesek kettős természete (I) 371–372 (II) 317 (III) 386
– – rabszolgamunka alkalmazása a tőkés termelési módban (II) 273
– – történelmileg átmeneti jellege (I) 151–152 (III) 283–284
– – mint a kommunizmus anyagi előkészítése (III) 239 384 389–390
– – a polgári politikai gazdaságtan mint a tőkés termelési mód elméleti kifejezése (II) 24 134–135 216–218 (III) 233–234 239 248
– – mint egyetlen és örök forma a polgári közgazdászoknál (I) 12 152 357–358 (II) 8 135–136 141 (III) 44–45 215 233 239 246 363 378–379
– – elemzése a fiziokratáknál (I) 13–14 17–19
– *lásd még* Feudalizmus; Kommunizmus; Őstársadalom; Rabszolgaság

Termelési viszonyok (I) 121–123 249–250 370–371 (III) 44–45 233–234 239 391 462
– és elosztási viszonyok (I) 63–64 (III) 45 72 438 454–455
– a kommunizmusban (II) 544–545 (III) 246 384 476–477
– tőkés termelési viszonyok (I) 354 370–372 (III) 116–118 122–123 248 265–266 415–416 422–423 438–442 446–447 449–451 461–463 467
– – a mezőgazdaságban (I) 23–24
– – mint eladók és vevők közötti kapcsolat (I) 261 282 362–363 370 (II) 483–485 (III) 147–148
– – a tőkés termelési viszonyok újratermelése (III) 244–245 283 467
– – polgári közgazdászok a tőkés termelési viszonyokról (I) 367 (II) 467–469 (III) 77–83 220–221

Termelőerők
– a társadalmi munka termelőerői mint a tőke termelőerői (I) 243–244 354–358 388 (III) 101–102
– fejlődésük a kapitalizmusban (I) 39–40 354 356–357 372 (II) 100–101 489 493 (III) 233 388
– és termelési viszonyok a kapitalizmusban (III) 44–45 391
– a tudomány mint termelőerő (I) 355–357
– és a termelés növelése (II) 503–504

Természet
– mint a munka alapfeltétele (I) 18–19
– mint termelési elem (II) 108–109 224
– természeti termelési feltételek (I) 16–17 28–29 (II) 8 28–31 224 497 (III) 75 161
– és ember (I) 249 (III) 265
– élőlények fejlődése (III) 264–265
– természeti erők tulajdona (II) 135
– természeti erők és tőkés termelési mód (I) 355–356 (II) 517–519 (III) 165–166 270–271 278
– és az értéktöbblet és a munkabér magyarázata a fiziokratáknál (I) 13–14 18–19 22–23 55

Tized (I) 349 (II) 102 (III) 40–41

Többletmunka
– mint általános kategória (I) 52
– különös formái (I) 52 55
– a rabszolgaságban (III) 361–362
– mint a tőkés termelés bázisa (II) 257–258
– kényszer többletmunkára (I) 63 318–319 354–358 (II) 376–378
– és szükséges munka (I) 178 180–181
– és munkatermelékenység (I) 16–18 (II) 377–378 (III) 410–411
– mint új állandó tőke forrása (I) 77–78
– mint a tőkések fogyasztási alapjának forrása (I) 78
– az összmunkásosztály többletmunkája (III) 221
– egyszerű és bonyolult munka esetén (II) 357
– a mezőgazdaságban és az iparban (I) 134–135 (III) 349
– a mezőgazdasági munka mint a többletmunka természeti bázisa (I) 15–17 134–135

Többlettermék (I) 178 (II) 455–456 (III) 334 410–411
– és meg nem fizetett munka (III) 35–36
– és külkereskedelem (II) 458–459 (III) 217–219 227–228
– Ricardo a többlettermékről (II) 286–287 388 399 (III) 214–215

Tőke
– mint termelési viszony (I) 12 63 (II) 27–28 372 (III) 212–213 239 243 296–297 375–377 383–388
– mint önmagát értékesítő érték (I) 286–287 334 356 (III) 117–118 122–123 385–386
– mint áru (I) 356–357 (II) 477 (III) 417–419 426 448
– mint pénz (I) 359–362 (III) 122–123 426–427 431–432 434–435 444–445 448
– mint a tőkés termelés előfeltétele (III) 434–435
– keletkezési folyamata (I) 11 17–18 23–24 (II) 31 86–87 137–138 272–273 431 436
– bérmunka mint létezésének alapja (I) 117–118 258 (III) 296–297 388–389
– tőke és bérmunka ellentéte (I) 355–360 (II) 372–373 386–387 (III) 44–45 244 291–292 379–380 434–435
– szerepe a termelési és újratermelési folyamatban (I) 354 (III) 439–440 447–448
– történelmi jogosultsága (II) 377 (III) 391
– forradalmasító szerepe (I) 354 (III) 388 406
– történelmileg átmeneti jellege (I) 356–357
– tendenciája a gazdaságosságra (II) 512–513
– és a munkatermelékenység fejlődése (I) 352–353 (II) 489–490 (III) 387–388
– fétisjellege (I) 354 356–357 (III) 239–240 265–266 415–417 425–426 450–451 454
– fiktív tőke (II) 463 (III) 98
– egyéni tőke mint a társadalmi össztőke része (I) 377 (II) 17–18 54 405 (III) 70–71
– az egész tőkésosztály össztőkéje (III) 425–426
– és jövedelem (I) 63–64 77–78 183 192 195 197–207 213–214 255 277 (II) 35 65 68 404 445–446 457 (III) 221–222 311–312
– elfogyasztott és alkalmazott tőke (III) 335–337
– formái a kapitalizmus előtti termelési módokban (I) 332–333 (III) 427–429 444–445 449 479–483
– állótőke
– – mint a tőke formája a forgalomban (I) 12 152 (II) 176–177
– – mint az állandó tőke része (II) 47–48
– – mint az ipar terméke (II) 47–48
– – alkotórészei (I) 209–210
– – újratermelése (I) 73–74 79 100–102 206–207 209–210 290 (II) 16–17 176–177 440–441 542–544
– – megtérülése (I) 206–207 (III) 350
– – és forgótőke (II) 114 176–177 543–544
– – és áruérték (I) 290 (II) 190–192 (III) 350
– – és profitráta (I) 75–76 (III) 350–351
– – alkalmazásának jövedelmezősége (III) 401
– – értékének süllyedése (III) 350
– – túltermelése (II) 482 486
– – az állótőke vagy a forgótőke hiánya egyes iparágakban (II) 12 32–34 47–48 76–77 114 (III) 350 354; *lásd még* Amortizáció, állótőkéé
– ipari tőke
– – mint a tőkeviszony alapformája (III) 388 428–429
– – leszármazott és másodlagos formái (III) 428
– – és kamatozó tőke (III) 427–429 432 448–449 479 484–485
– – és hitelrendszer (III) 428–429
– – és felvevőpiac (III) 429–430
– állandó tőke (I) 74–75 78–79 216–217 (II) 385–387 (III) 204–205
– – elemei (I) 208–211 (II) 10–11 47–48 (III) 174
– – és változó tőke (I) 113 183 377 (II) 523–524 526–528 542–544 (III) 295–296 328–329
– – újratermelése (I) 77–116 153–162 183–184 205–214 216–217 (II) 440–443 456–457 (III) 222–225
– – értéke és használati értéke (I) 76 79–80 183–184 (II) 385–386 (III) 161–162 196–197
– – pótlásának sajátosságai a mezőgazdaságban (I) 95–99 103–105 107–110 153 208 210–212 (II) 39–41 94 142 454–455
– – naturális formában való pótlása nemmezőgazdasági ágakban (I) 111–114 155–156 159–161 184 195 206–213 (II) 39–40 423 441–442 448 455

– – és értékképző folyamat (I) 281–282 (II) 385–386 442–443 (III) 161–162 191
– – értékváltozásának hatása értéktöbbletre, profitrátára és munkabérre (I) 75–76 159 (III) 196–206 209–211 313–314 346
– – elértéktelenedése növekvő munkatermelékenység esetén (II) 386–387 442–443 (III) 196–197
– – része az áruértékben és szerepe a termelési ár képzésében (II) 155
– – részeinek átalakulása járadékká (II) 421–423 425–427
– – mellőzése Ricardónál (I) 74–75 (II) 155 163–164 346–347 384–386 398 432–433 458–459 500 513 529
– termelő tőke (I) 303–304 375 (II) 119 480–483 (III) 426–427 485
– változó tőke (I) 357–360 (II) 386–387 (III) 263–264
– – és állandó tőke (I) 113 183 377 (II) 523–524 526–528 542–544 (III) 295–296 328–329
– – abszolút és relatív csökkenése (II) 522–523 544 (III) 212 345–346 380
– – és termelő munka (I) 357–358
– – és munkabér (I) 128–129 189 359
– – és létfenntartási alap (III) 217–218 334–335
– kamatozó tőke
– – a tőkés termelési mód szükségszerű terméke (III) 431–432
– – fetisizmusa (III) 415–418 421–423 426 435–436 446 454 457
– – elszigetelődése a termelési folyamattól (III) 421 443–444 475
– – és a tőke jogi tulajdonának elválása gazdasági tulajdonától (III) 422 432–433 447 462–463
– – mint a tőkésosztály össztőkéje (III) 425–426
– – mint áru (III) 416–420 425–426 448
– – koncentrációja (III) 425
– – kapitalizmus előtti formái (I) 332–333 (III) 427–428 444 449–450 479–483
– – és ipari tőke (III) 427–429 432–433 448–450 479 485
– – és ipari profit (III) 422
– – a mezőgazdaságban (II) 366
– – és a tőkefelhalmozás (II) 450–451
– – és hitel (III) 471–472
– – és kamat (III) 445 448–450 462–464 472–474
– – a kispolgári szocializmus polémiája a kamatozó tőke ellen (I) 287–289 (III) 418 427–428 432 475 477–479; *lásd még* Hitel; Kamat; Uzsoratőke
– forgótőke
– – és állótőke (II) 114 176–177 543–544
– – a forgó- vagy az állótőke hiánya egyes iparágakban (II) 12 32–34 47–48 76–77 114 (III) 350 354
– – újratermelése (II) 441
– – megtérülése (III) 353–354
– – és profitráta (I) 75–76
– – és túltermelés (II) 486
– – formái a fiziokratáknál (II) 542–543
– a tőke összetétele
– – értékösszetétel (I) 377
– – a tőke alkotórészeinek értékváltozása (II) 250–261 481–482 (III) 345–350
– – technikai összetétel (II) 253 256–257 260–261 423–424 (III) 345–347
– – szerves összetétel (II) 250–261 (III) 345–350
– – mint a tőkés termelés fejlődésének fokmérője (II) 80–81 386–387 434–435 458 (III) 327–329
– – visszatükrözi a munkatermelékenység állását (I) 183 (II) 5–6 16–17 91–92 229 269 386–387 (III) 270–271 278–279 328–329 336–337 345
– – hatása a járadék tömegére és rátájára (II) 229–231
– – egyes termelési ágakban (II) 76–78 261 269 348–349 356–357 363–364 366 (III) 468–469
– – a mezőgazdasági tőkéé (II) 9–10 57 76–77 222–223 269–270 277 285 301 349 363–366
– polgári közgazdászok a tőkéről (I) 11 63–64 327 333 (II) 242 372 392 (III) 102 240–241 266–268 295–296 387–388
– *lásd még* Kereskedelmi tőke; Kereskedőtőke; Megtérülés, tőkéé; Tőkecentralizáció; Tőkefelhalmozás; Tőkekoncentráció

Tőkeelőlegek (I) 50 (II) 10–11 27–28 (III) 64 68–69 351–352 437–438 466–467

Tőkefelhalmozás (I) 77 268–269 (II) 440 458–459 507–508 (III) 225–226
– mint jövedelem tőkévé változtatása (II) 446 453–454 546–547 (III) 29
– a bővített újratermelés tőkés formája (I) 214 268–269 (II) 456–457 (III) 244–246 283 302–303 343–344
– mint a tőkés termelés törvénye (I) 134–135 192 (II) 450–452 (III) 382
– és felhalmozás a kapitalizmus előtti termelési módokban (III) 382–384 387
– a népesség növekedése mint a tőkefelhalmozás alapja (I) 77 (II) 120 446–447 459 502–503 (III) 217
– minőségi határa (III) 217
– szükséges feltételei (II) 452–457
– mint folytonos folyamat (II) 446–448
– és a munka felhalmozása (II) 454–455 (III) 64–65
– és munkabér (III) 219–220 382
– és munkatermelékenység (I) 134–135 (II) 487 502–503 522 (III) 107–108 310–312
– és munkamegosztás (III) 243–245
– és külkereskedelem (III) 407
– és a tőke koncentrációja (I) 135 (III) 283
– és a tőke szerves összetételének növekedése (II) 442–443 445–446 501–503 522 526–527 (III) 218
– és fogyasztás (II) 458 (III) 305–306
– és hitel (II) 450–451 (III) 471
– és válságok (II) 459–460 462 (III) 342–343
– és a munkásosztály helyzete (II) 522–524 529–532 (III) 302–303 317–318 402–403
– és profit (I) 77–78 (II) 501–502 507–508 (III) 29 271–272 382–383 407–410
– és uzsora (I) 332–333 (II) 211
– Smith a tőkefelhalmozásról (I) 216–222 268–269 (II) 437 440 490 542 (III) 303 342 403
– vulgáris nézetek a tőkefelhalmozásról (I) 27 29–30 (II) 501–502 (III) 245–247

Tőkekivitel (II) 452 (III) 109

Tőkekoncentráció (I) 135 192–193 (III) 243–244 283–284 409–410 425

Tőkés
– mint megszemélyesített tőke (I) 234 246 354 372 (III) 244 266 323 467–468
– mint a termelés szereplője (I) 189 (II) 31 134–135 197–198 297 (III) 283–284 451–452
– mint földtulajdonos (II) 6–7 31 207 273–276 309 334–335
– az értéktöbblet elsajátítása a tőkés által (I) 56 64–65 77–78 (II) 134–135 297–298 346 422 (III) 363 382 431
– tőkésosztály és a munkásosztály kizsákmányolása (II) 17–19
– gazdagodási vágya; pazarlási szenvedélye (I) 165 245–247
– viszonya a nem-termelő osztályokhoz (I) 139–141 164–165 251–253 265–267 (II) 31
– kistőkések (III) 321–322
– – kisajátításuk (III) 280 283 409
– tőkések feleslegessé válása (III) 283–284
– elképzelései a profit keletkezéséről (II) 54–55 163
– polgári közgazdászok nézeteiben (I) 140–141 233–235 240–244 (II) 242 392 431 (III) 283–284 415 443 458

Tőkevándorlás (II) 186–190 200 219 350–351 406 486–487

Történelmi és logikai (II) 248 436

Törvények
– a kapitalizmus népesedési törvénye (III) 41–42
– a pénzforgalom törvénye (I) 302–303
– a tőke általános termelési törvénye (II) 499
– a tőkefelhalmozás mint a tőkés termelés törvénye (I) 134–135 192 (II) 450–452 (III) 382
– értéktöbblet-törvény (I) 62
– – az értéktöbblet tömegét meghatározó törvények (II) 33–34 381
– a profitráta tendenciális süllyedésének törvénye
– – a munkatermelékenység fejlődésének kifejezője a kapitalizmusban (II) 398–399 410–411
– – és a tőke szerves összetételének növekedése (II) 398–399 410–411 (III) 195–196 271–272 279–280
– – a profitráta süllyedése ellen ható tényezők (II) 94 379–380 (III) 280–281
– – és a munkások kizsákmányolása (III) 271 279
– – és a tőke koncentrációja (III) 409

– – Ricardo rendszerében (II) 283 346 409–411 430–438 505–511 (III) 281
– – a kamatos kamattal való magyarázata a radikális ricardiánusoknál (III) 216–217
– – Smithnél (II) 409 437 464 506 (III) 281
– „a csökkenő földhozadék törvénye" (II) 19–21 74 79 115–116 145 223 270–271 279–283 306–307 410 432–433
– – ellenfelei a polgári politikai gazdaságtanban (II) 74 99 127–128 141–142 216–217
– *lásd még* Értéktörvény

Tudomány
– mint a történelmi fejlődési folyamat terméke (I) 355–356
– az anyagi termelés szolgálatában (I) 140 (III) 405
– mint termelőerő (I) 355–357
– és a termelőerők növekedése (III) 402–403 407
– a nagyipar és a mezőgazdaság tudományos alapja (II) 93
– mint szellemi munka terméke (I) 315
– értéke (I) 315 (II) 518
– realizálása gépekben (I) 355–356
– és az áruk olcsóbbá tétele (II) 518–519

Tulajdon
– a munkafeltételek (termelési eszközök) fölött (I) 11 21 23–24 51–52 306–307 328 371–372 (II) 28 (III) 263 383–384
– tőkés tulajdon (I) 51–52 354 (II) 28 135–136 386 (III) 317–318 387 421–423 431–433 435 447 462–463
– föld magántulajdona mint a tőke fejlődésének első előfeltétele (I) 17 23–24 (II) 31 86–87 134–135 273
– a kommunizmusban (II) 87
– az ember mint tulajdonos (III) 340–341
– közös és egyéni tulajdon Locke-nál (I) 328–331
– *lásd még* Földtulajdon

Tulajdoni jogcím (I) 278–279 (III) 421–422

Túlnépesedés, relatív (I) 219 (II) 446–447 525 529–530 537–538 (III) 41–42 275 328–329
– a gépek tőkés alkalmazásának következménye (II) 518–520 522–524 (III) 220–221
– és munkatermelékenység (III) 315–316
– falun (II) 7 523

Túltermelés
– a kapitalizmusban (II) 473–474 492–494 498–499 (III) 109
– mint a válságok alapjelensége (II) 493 (III) 108–109
– és elégtelen termelés (II) 492–493 495–497
– és a piac túltelítése (II) 7 488–489 (III) 254–255
– és felhalmozás (III) 342–343
– az állótőke túltermelése (II) 482 486
– a forgótőke túltermelése (II) 486
– áru és tőke túltermelése (II) 464 498–499
– és a munkásosztály helyzete (II) 437–438 473–474 488 493
– periodikus jellege (II) 437–438
– viszonylagos túltermelés (I) 246 (II) 488 494–496 (III) 39–40 72
– részleges és általános túltermelés (II) 470–474 487–489
– tagadása Ricardónál (II) 437–438 460–461 466–467 469–472 492–494 (III) 44 47
– mint „orvosszer" polgári közgazdászoknál (III) 40–42
– lehetetlensége a kommunizmusban (III) 105
– *lásd még* Válságok

Újratermelés
– mint a termelés és a forgalom egysége (I) 12–13 76 103–104 107–108 304–305 (II) 44–45 48–49 477–480 (III) 241–242
– a tőkés termelési viszonyok újratermelése (III) 244–245 283 467
– felöleli a termékek érték- és anyagpótlását (I) 76 82–83 107–109 183–184 200–201 206–208 (II) 423–424 461–462 (III) 226 256–258 305 310–312
– újratermelési idő (I) 205–207 (II) 440–442 (III) 256–257 352–354 398–401
– az újratermelési folyamat megvalósulásának problémái (I) 200 (II) 452 461 (III) 400–401 466
– a munkaerő újratermelése (I) 13–14 42–43 174–175 361–362 (II) 369 375–377

– az állótőke újratermelése (I) 73–74 79 100–102 206–207 209–210 290 (II) 16–17 176–177 440–441 542–544
– az állandó tőke újratermelése (I) 77–116 153–162 183–184 205–214 216–217 (II) 440–443 456–457 (III) 222–225
– – az állandó tőke használati értékként való újratermelése (I) 82–83 107–109 153–155
– a forgótőke újratermelése (II) 441
– és munkatermelékenység (I) 39 156–162 183 207 217 (II) 505
– és pénzforgalom (I) 276–277 285–287 289 303–304
– és fogyasztás (I) 102–103 107–108 254–255 276–277 292–293 (III) 254–256
– és válságok (II) 460–462 476–477
– és természetes újratermelés a mezőgazdaságban (II) 48–49
– és áruforgalom (I) 292–293 303
– egyszerű újratermelés (II) 449–450 456–457 (III) 343–344
– – fogalma (II) 445
– – és az évi termék pótlása (I) 195–213
– – és a tőkepótlás folyamata (III) 222–225
– – az állandó tőkéé (I) 77–116 153–162
– – és felhalmozás (II) 449–450 456 (III) 343
– – szükséges arányai (I) 195–198
– – aránytalanságok az egyszerű újratermelésben (I) 195–196
– bővített újratermelés (II) 449–450 456–457 (III) 225–226 329 343–344
– – a tőke felhalmozása mint a bővített újratermelés tőkés formája (I) 214 268–269 (II) 451–452 455–457 (III) 244–246 302–303 343–344
– – és a munkatermelékenység növekedése (II) 487
– – és állandó tőke (I) 77–78 217
– – a kommunizmusban (I) 77 (III) 305 317–318

Uzsoratőke (I) 52–54 (III) 429 479–492
– mint a kamatozó tőke kapitalizmus előtti formája (I) 332–333 (III) 427–428 444 449–450 479–483
– ellentétben a földtulajdonnal (I) 332–333
– az uzsoratőke alárendelése az ipari tőkének (III) 483 489–490
– és kamatos kamat (III) 273
– fiziokraták az uzsoráról (I) 15
– Bentham mint az uzsora védelmezője (III) 479 485 489
– Luther az uzsoráról (III) 479–489

Vallás
– és filozófia (I) 20
– vallásosan elfogult gondolkodási folyamat (III) 248 452
– kereszténység (III) 410
– vallási alkotások az ókorban (II) 493
– *lásd még* Egyház

Válságok (gazdasági válságok)
– mint a tőkés termelés eredménye (II) 459–499 (III) 44–45 72 107–109
– mint meglevő ellentmondások erőszakos kiegyenlítődésének formája (II) 459–460 466–468 471–472 476–477 479–480 486–487 498–499 (III) 107 470–471
– és a tőkés termelés aránytalansága (II) 459–460 481–482 486 494–495
– és az eladás problémái (II) 469–472 475–476 478–480 483
– lehetősége és valósága (II) 468–470 474–481 497–498
– elvont formái (II) 459–460 476–481
– és eladás és vétel szétválása (II) 452 458 461–462 467–469 471–472 475–481 483 497
– és tőke elpusztítása (II) 462–463
– és értékváltozás (II) 461–463 480–483 497–498
– és árváltozás (II) 461–462 472 481 498–499
– és a nyersanyagok drágulása (II) 481–482 497
– és a létfenntartási eszközök drágulása (II) 482–485
– és hitel (II) 461–464 477–481 (III) 109
– és tőkefelhalmozás (II) 459–460 462
– és a pénz visszaváltoztatása termelő tőkévé (II) 481–483 497–498
– és a tőkések és az állam csődje (II) 463 488–489
– periodikussága (II) 437–438 465 467 (III) 44–45
– polgári felfogások a válságokról (I) 198 231–232 (II) 437–438 460–461 464–471 478–484 489–490 492–499 (III) 40–42 44–46 87–88 109
– *lásd még* Túltermelés

Váltó (I) 284–285 291 (II) 477–478

Vámvédelem (II) 100 104–105 (III) 430

Város
– és falu (II) 210–214
– a középkorban (III) 242 378 394–396
– Ázsiában (III) 396–397

Vasutak (I) 183 (II) 459

Vétel és eladás
– áruké (I) 261–262 (III) 117–118
– a munkaerőé (I) 279–283 359 361–363 (III) 100
– és egyenértékek cseréje (I) 31 41–42 202
– a tőkés termelési és újratermelési folyamatban (I) 14 212–213 (II) 67 458
– ellentmondása (III) 45 76 106–107
– egybeesése a cserekereskedelemben (II) 475 497 (III) 107
– szétválásuk és válságok (II) 452 458 461–462 467–472 475–481 483 497
– azonosításuk a polgári politikai gazdaságtanban (I) 345 (II) 460–461 467–468 471 479–480 494 497 (III) 76 107
– értéktöbblet és profit magyarázata áruknak értékükön felüli eladásával (I) 9 11 31 143 235–239 241–242 348 (III) 11–12 66

Világpiac (I) 353 (II) 394 437 464–465 489–490 547 (III) 219 228–229 429–430 483

Vulgáris gazdaságtan (II) 106–107 409 467–468 (III) 125–126 130–131 152–153 155–156 170 240–241 246 423 443 455–460
– ellentétben a klasszikus politikai gazdaságtannal (III) 415 455–458
– plagizáló jellege (II) 97–100 102–103 (III) 6 17–18 42 156–157 166–170 456–457
– a tőke és a bérmunka viszonyának elleplezése (I) 367 (II) 468 (III) 77–84
– a munka-értékelmélet tagadása (III) 139–141 145–148
– használati érték és érték, kínálat és kereslet, vétel és eladás, termelés és fogyasztás azonosítása (II) 460–461 467–469 471–472 480 483–485 494 498 (III) 54 87–88 107 168
– a pazarlás propagálása (I) 165–166 245–247 263–264 (II) 98–99
– a munkabér és az ár közötti kapcsolatról (II) 102–103 172–173 (III) 18–19 83–84
– a földjáradékról (II) 21–22 77–79 114–115 126 144–145 311–312 (III) 415–416 445–446 472–474
– a válságokról (I) 198 231–232 (II) 437–438 459–461 464–467 471 478–479 492–499 (III) 87–88 109
– a termelési költségekről (II) 114–115 194–195 438–439
– a profitról (I) 15 27 30 49 51 61–62 64–65 228–229 238–239 241–242 258 279–285 346–348 (II) 437–438 512 (III) 7–8 12–13 158–159 163–164
– a termelő és nem-termelő munkáról (I) 139–141 150–151 165–166 177 228–236 242–245 250–255 261–264 352–353
– *lásd még* Apologetika; Malthusianizmus

Súlyok, mértékek és pénznemek

Súlyok

Angol kereskedelmi súlyegységek (avoirdupois-rendszer):

ton (*t*) = 20 hundredweight	1016,05	kg
hundredweight (*cwt*)	50,80	kg
font (*pound, lb*) = 16 uncia	453,59	g
uncia (*ounce, oz*)	28,35	g

Mértékek

Hosszmértékek:

mérföld ([*statute*] *mile*) (angol) = 1760 yard	1609,33	m
yard = 3 láb	91,44	cm
láb (*foot*) = 12 hüvelyk	30,48	cm
hüvelyk (*inch*)	2,54	cm
rőf (*Elle*) (berlini v. porosz)	66,69	cm

Területmértékek:

acre = 4840 négyzetyard	4046,8	m^2

Űrmértékek:

quarter = 8 bushel	290,79	l
bushel = 8 gallon	36,35	l

*Pénznemek**

Angol:

font sterling (*pound sterling*, £) = 20 shilling	20,43	ℳ
korona (*crown*) = 5 shilling	5,10	ℳ
shilling (*sh.*) = 12 penny	1,02	ℳ
penny (*d.*)	8,51	Pf
farthing (a legkisebb angol rézpénz) = $^1/_4$ penny	2,12	Pf
guinea (régi angol aranypénz) = 21 shilling	21,45	ℳ

Francia:

frank (*franc, fr.*) = 20 sou = 100 centime .....kb.	0,81	ℳ

forint – firenzei aranypénz 1252 óta; 3,5 g színarany tartalommal
gulden – német veretű forint 1325 óta; később ezüstből verték, 1524-től 27,405 g ezüst tartalommal

* A márkára való átszámítás az 1871. évre vonatkozik; 1 márka (ℳ) = 100 pfennig (Pf) = 1/2790 kg színarany.

Tartalom*

Értéktöbblet-elméletek 3. rész

Tizenkilencedik fejezet. *Thomas Robert Malthus* 5

1. Áru és tőke összecserélése 5
2. Visszatérés az „elidegenítésből eredő profit" nézetéhez 11
3. A malthusiánusok és ricardiánusok közti civódás a 20-as években; közös nézetük a munkásosztályról 13
4. Smith érték-elméletének Malthus-féle értelmezése és felhasználása Ricardo ellen 14
5. A munka változhatatlan értékéről szóló smithi tétel Malthus-féle értelmezése 17
6. Az érték törvényének módosulásairól szóló ricardoi tételek felhasználása az érték-elmélet ellen 19
7. Az érték vulgáris definíciója. A relatív munkabér ricardoi felfogása elleni polémia 22
8. Malthus a termelő munkáról és a felhalmozásról 25
   a) *Termelő és nem-termelő munka* 25
   b) *Felhalmozás* 26
9. *Állandó és változó tőke* 27
10. *A malthusi érték-elmélet* 30
11. *Túltermelés és „nem-termelő fogyasztók"; egyebek* 31
12. A Ricardo elleni polémia társadalmi lényege. A polgári termelés ellentmondásaira vonatkozó Sismondi-féle nézetek eltorzítása. Az általános túltermelés lehetőségének apologetikus értelmezése 41
13. A „nem-termelő fogyasztók" elméletének ricardiánus kritikája 48
14. Malthus írásainak reakciós jellege. „Felső" és „alsó" osztályok fennállásának apológiája 51
15. A malthusi elvek kifejtése az „Outlines of Political Economy"-ban 53

* A marxi kéziratból vett címeket itt dőlt betűs címekkel különböztettük meg. A többi cím a szerkesztőségtől származik.

Huszadik fejezet. *A ricardoi iskola felbomlása* 59

1. R. Torrens 59

a) Smith és Ricardo az értéktörvény és az átlagprofitráta összefüggéséről 59

b) Zűrzavar Torrensnál a munka értékének és a profit forrásának meghatározásában 61

c) Torrens és a termelési költségek fogalma 68

2. James Mill 73

a) Értéktöbblet és profit összecserélése. A profitráta kiegyenlítődésének skolasztikus felfogása. Az ellentétek egységének átváltoztatása közvetlen azonosságukká 73

b) Mill eredménytelen kísérletei a tőke és a munka közti cserének az értéktörvénnyel való összhangba hozására. Részleges visszatérés a kereslet–kínálat elmélethez 77

c) Az ipari profit szabályozó szerepének meg nem értése Millnél 86

d) *Kereslet, kínálat, túltermelés* 87

e) *Prévost* 91

3. Vitairatok 97

a) *„Observations on Certain Verbal Disputes in Political Economy, particularly relating to Value and to Demand and Supply", London 1821* 97

b) *„An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus etc.", London 1821* 104

c) *„Dialogues of Three Templars on Political Economy, chiefly in relation to the Principles of Mr. Ricardo"* (*„London Magazine", IX. köt., 1824*) (*Szerzője: Thomas de Quincey*) 111

d) *„A Critical Dissertation on the Nature, Measures and Causes of Value; chiefly in reference to the Writings of Mr. Ricardo and his Followers. By the Author of Essays on the Formation and Publication of Opinions"* (*Samuel Bailey*), *London 1825* 112

α) Az érték munka által való meghatározásának elvetése az „Observations"-ben és Baileynél 112

β) Zűrzavar a munka értékének és a tőke profitjának kérdésében. Az immanens értékmérőnek az értékkifejezéssel való összecserélése Baileynél 133

γ) Érték és ár összecserélése 144

4. McCulloch 152

a) A ricardoi rendszer eklektikus vulgarizálása. A tőkés termelés apológiája 152

b) A munka fogalmának elferdítése. Csereérték és használati érték azonosítása 160

5. Wakefield. Ellenvetések Ricardónak a munka értékéről és a földjáradékról szóló elmélete ellen 171

6. Stirling. A profitnak a keresletből és a kínálatból való magyarázása 172

7. John Stuart Mill: *„Some Unsettled Questions etc.", London 1844* 173

a) Értéktöbbletráta és profitráta összecserélése. Zűrzavar a profit forrása tekintetében 173

b) A profitráta látszólagos emelkedése, amikor az állandó tőkét ugyanaz a tőkés termeli és használja fel 193
c) Az állandó tőke értékváltozásának hatása az értéktöbbletre, a profitra és a munkabérre 196
8. Befejezés 213

Huszonegyedik fejezet. *A közgazdászokkal szembeni ellentét (a ricardoi elmélet bázisán)* 214

1. „The Source and Remedy of the National Difficulties etc. A Letter to Lord John Russell", London 1821 (névtelenül) 214
a) Profit, járadék és kamat mint a munkás többletmunkája. A tőkefelhalmozás és a „munkaalap" kölcsönhatása 214
b) A tőke és a jövedelem cseréje egyszerű és bővített újratermelés esetén 222
c) A röpirat viszonya a ricardoi elmélethez. A külkereskedelem szerepéről; a „szabad idő" mint az igazi gazdagság 227

2. Piercy Ravenstone, M. A.: „Thoughts on the Funding System and its Effects", London 1824. A tőke mint a munkás többletterméke. A tőkés fejlődés ellentmondásos formájának összecserélése a tartalmával; a fejlődés eredményeinek elvetése 232

3. Hodgskin. „Labour defended against the Claims of Capital; or the Unproductiveness of Capital proved. By a Labourer", London 1825 (With Reference to the Present Combinations amongst Journeymen); Thomas Hodgskin: „Popular Political Economy. Four Lectures delivered at the London Mechanics' Institution", London 1827 237
a) A tőke nem-termelő volta mint Ricardo elméletének következménye 237
b) A tőkéről mint felhalmozott munkáról szóló ricardoi tanítás kritikája. Együtt-létező munka. A tárgyiasult múltbeli munka alábecsülése 240
c) *Az úgynevezett felhalmozás mint puszta f o r g a l m i jelenség (készlet stb. – forgalmi tartályok)* 253
d) A létfenntartási eszközök tőkés „felhalmozása" elleni polémia. A tőke fétisjellegének meg nem értése 260
e) *Kamatos kamat; az erre alapozott profitráta-csökkenés* 268
f) Hodgskin a munka társadalmi jellegéről és a tőkeviszonyról 282
g) *Th. Hodgskin: „Popular Political Economy. Four Lectures delivered at the London Mechanics' Institution", London 1827* 284

4. Bray mint a közgazdászokkal szembeni ellentét. Bray (J. F.): „Labour's Wrongs and Labour's Remedy etc.", Leeds 1839 288

Huszonkettedik fejezet. *Ramsay* 295

1. Kísérlet az állandó és a változó tőke megkülönböztetésére. A tőke mint a termelés „véletlen" feltétele 295
2. Értéktöbblet és érték. Termelési ár. A profitráta meg nem értése 297
3. A „bruttóprofit" felosztása „nettóprofitra" (kamat) és „vállalkozói nyereségre". A „felügyeleti munka", a „kockázat" és a „többletnyereség" 318

Huszonharmadik fejezet. *Cherbuliez* 327

1 A toke felosztasa munkaeszkozokre es letfenntartasi eszkozokre . 327
2 A munkasok tomegenek csokkenese az allando toke nagysagahoz kepest 329
3 A profitrata osszefuggeserol a toke szerves osszetetelevel Az „elsajatitás torvenye" . . 333
4 A felhalmozas mint bovitett ujratermeles . 342
5 Sismondizmus Cherbuliez-ben A toke szerves osszetetele es annak valtozasai A tőke kulonbozo megterulese 344
6 Sismondianus es ricardianus nezetek eklektikus egyesitese Cherbuliez-nel 356

Huszonnegyedik fejezet. *Richard Jones* 360

1 Rev R Jones „An Essay on the Distribution of Wealth and on the Sources of Taxation", London 1831, I resz Jaradek Haladas Ricardon tul a jaradek tortenelmi magyarazataban . . 360
2 R Jones „An Introductory Lecture on Political Economy, delivered at King's College, London, 27th February 1833 To which is added a Syllabus of Course of Lectures on the Wages of Labour', London 1833 A „munkaalap kiserlet a kulonbozo gazdasagi tarsadalomszerkezetek megertesere 375
3 R Jones „Text-Book of Lectures on the Political Economy of Nations , Hertford 1852 381
a) A tokes termelesi mod torteneti volta Termeló es nem-termelo munka 381
b) A tókes termeles befolyasarol a termeloerők fejlódesere Potlolagos allotoke alkalmazhatosaga . .. 394
c) A felhalmozasrol es a profitratarol Az ertektobblet forrasa 407

Kiegészítések

A jovedelem és forrásai. A vulgáris gazdaságtan 415

1 *A kamatozo toke fejlodese a tokes termeles bazisan* 415
2 *Kamatozo toke es kereskedelmi tőke az ipari tokehez valo viszonyaban Regebbi formak Leszarmazott formak* 428
3 Az ertektobblet elosztasa Kamat es ipari profit viszonya 432
4 Az ertektobblet atvaltozott formainak megcsontosodasa A kamatozo tóke mint ennek vegletes formaja Az ipari profit mint a „tokes munkabere" 439
5 Klasszikus es vulgaris gazdasagtan Munkaber, kamat es jaradek mint a piaci ar alkoto eleme 454
6 Proudhon a kamat ellen A kamat es a bermunkarendszer kozti osszefugges meg nem ertese 475
7 Luther az uzsorarol A kamatrol szolo nezetek valtozasa a tókes termeles kifejlodesevel . 479

Függelék

Jegyzetek 495
Mutató 509
Tárgymutató 522
Súlyok, mértékek és pénznemek 557

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE
A MARXIZMUS–LENINIZMUS KLASSZIKUSAINAK
SZERKESZTŐSÉGE

76/4076. Franklin Nyomda, Budapest. Felelős: Vágó Sándorné igazgató.